

ACADEMIA LITTERARUM BULGARICA

INSTITUTUM HISTORICUM

STUDIA IN HONOREM DUCENTESIMORUM
ANNIVERSARIORUM HISTORIAE
SLAVENOBULGARICAE PAISII SCRIBENDAE
(MDCCLXII—MCMLXII)

SERDICAE · MCMLXII

IN AEDIBUS ACADEMIAE LITTERARUM

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ

**ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ
И НЕГОВАТА ЕПОХА
(1762—1962)**

**СБОРНИК ОТ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПО СЛУЧАЙ
200-ГОДИШНИНАТА ОТ ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА**

СОФИЯ · 1962

ЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

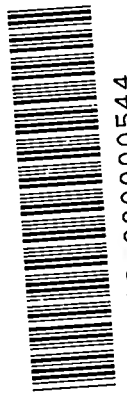
1851
15

1962

06950

1962

ПОД РЕДАКЦИЯТА НА:
Д. КОСЕВ, АЛ. БУРМОВ, ХР. ХРИСТОВ,
В. ПАСКАЛЕВА И В. МУТАФЧИЕВА

10-000000544

ИТ КА
№ 11760
1962

498

ПРЕДГОВОР

За Паисий Хилендарски, родоначалника на българското национално-освободително движение, са написани значителен брой научноизследователски трудове и множество популярни статии. В резултат на това бяха изяснени редица важни въпроси, свързани с делото на Паисий Хилендарски, разкрито бе съдържанието на неговата знаменита „История славянобългарска“, определено бе в общи линии мястото и значението му в историята на българската национална демократична революция.

Въпреки тези безспорни постижения на нашата историческа наука делото на Паисий и неговата епоха, на което той е най-яркият изразител, оставаха недостатъчно осветлени. Особено незадоволително бе направеното от досегашните изследователи за разкриване общественоекономическото развитие на България през XVIII в., без което е невъзможно да се изяснят по-определено и обосновано въпросите за корените и началото на националноосвободителното движение, за характера на идеологията на Паисий Хилендарски и пр.

Задачата на настоящия сборник, посветен на 200-годишнината от излизането на „История славянобългарска“, е именно да хвърли нова светлина върху тези въпроси. Някои от статиите, поместени в сборника, съдържат нови ценни данни и мисли за развитието на градското стопанство и възникването на буржоазни отношения в България през XVIII в., за зараждането на българската буржоазия и нейната роля по онова време, за развитието на аграрните отношения у нас през тази епоха, за положението на селяните и съпротивата им срещу нарастващия феодален гнет, за феодалните размирици като израз на дълбокото разложение на турската феодална система и пр. По такъв начин в резултат на извършените нови изследвания нашите знания за състоянието на българското общество през XVIII в., за което доскоро сведенията бяха толкова оскъдни, стават по-пълни и по-конкретни и дават възможност да се отговори по-ясно и определено на въпроса за началото на националноосвободителното движение и неговия характер. В сборника са поместени също статии, засягащи въпросите за ролята и значението на Паисий в историята на нашето национално възраждане, за разпространението и

въздействието на неговия труд „История славянобългарска“, за значението му в развитието на новата българска литература, за езика му и пр.

Изобщо с настоящия сборник се прави опит да се разкрие основният общественоекономически процес, който обуславя възникването на националноосвободителното движение в България през XVIII в., да се даде по-пълна и по-ясна картина на живота на българския народ през тази епоха и по такъв начин да се покаже появата на Паисий и неговия труд „История славянобългарска“ като закономерно явление в историята на България.

Съгласно първоначалния план в сборника трябваше да се поместят статии за развитието на просветата и книжнината в България през XVIII в., за културните връзки между България и Русия през тази епоха и др. За съжаление тези статии не бяха написани и това е една сериозна празнина в настоящия сборник. В някои статии на сборника, както ще забележи читателят, са застъпени различни и противоречиви схващания по някои въпроси от историята на България през XVIII в., както и по въпроси, засягащи идеологията на Паисий Хилендарски. Редакционната комисия не сметна за целесъобразно отстраняването на тези различия чрез заобикаляне на спорните въпроси. Спорен остава още и въпросът за родното място на Паисий. Както се вижда от поместената в сборника статия по този въпрос, сериозни наши учени оспорват приетото засега мнение, че Паисий е роден в Банско. За окончателно изясняване на всички тези спорни въпроси очевидно е необходимо да се издирят нови материали и да се направят нови изследвания.

По такъв начин настоящият сборник ще тласне напред изследването върху делото на Паисий и върху епохата, която го създаде.

От редакционната комисия

ЗА ИДЕОЛОГИЯТА НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Димитър Косев

От излизането на първата студия на М. Дринов за Паисий Хилендарски¹ изминаха вече 90 години. През това време бяха обнародвани редица нови изследвания за живота и историческото значение на Паисий, в повечето от които се разглежда и въпросът за неговата идеология. При все това този въпрос и досега не е напълно изяснен. В преценките на различните изследователи на идеите на Паисий, на неговата епоха, на обществените отношения в България и на ролята на обществените класи по онова време съществуват сериозни различия. Те се дължат, струва ни се, не само на причини от методологичен характер, но и на недостатъчното изследване на общественоеикономическото развитие на България през XVIII в.

Преди 200 години, когато се появи знаменитата „История славяно-българска“ на Паисий, България била в много по-тежко положение, отколкото другите балкански страни, намиращи се под турско робство. Като вътрешна провинция на грамадната Турска империя България е много по-изолирана в сравнение с другите балкански страни от външния свят, била икономически изостанала и задушена от умъртвяващото действие на султанския деспотизъм, осеяна с гъсти и плътни колонии на завоевателите, които изтъквали българското население от градовете и плодородните земи. През XVIII в. над българските земи се надигнала нова опасност. Наред с турските асимилатори срещу българския народ почнала да действа асимилаторската пропаганда на гръцкото висше духовенство и на гръцката шовинистична буржоазия. При такива условия започнало бавно и мъчително, по силата на вътрешното закономерно развитие на обществото зараждането на новите буржоазни отношения в България през XVIII в. Но този процес до началото на XIX в. бил тол-

¹ М. Дринов, Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му, Педагогическо списание, Браила, 1871, кн. 4.

кова ограничен и незначителен, сведенията за него са толкова малко и откъслечни, щото дълго време изследователите не са могли да го забележат и да установят качествената разлика между развитието на българското общество до края на XVII и през следващия XVIII в. Поради това дълго време на Паисий Хилендарски се гледало като на някакво чудо, неговият патриотичен позив към българския народ се е считал като изолирано явление в живота на българското общество през XVIII в., като далечно предущане на едно развитие, което започнало няколко десетилетия след Паисий.² Поради същата причина и досега някои въпроси на общественно-икономическото развитие на България през XVIII в. остават недостатъчно осветлени, а без тяхното пълно осветляване не може да се даде пълно осветляване и на делото на Паисий Хилендарски. В това се заключава трудността на въпроса за неговата идеология. Защото Паисий Хилендарски е успял да отрази в своята „История славянобългарска“ новия, незабелязан от неговите съвременници процес на общественото развитие, новите елементи, новите зараждащи се сили в българското общество през XVIII в., да види новите насоки в историческото развитие на българския народ и да набележи задачите, които стоят пред него. Без разглеждането му в най-тясна връзка с развитието на новите буржоазни отношения в България през XVIII в. делото на Паисий Хилендарски не може да бъде правилно обяснено.

М. Дринов пръв изтъкна голямото историческо значение на „История славянобългарска“ и изказа мисълта, че Паисий Хилендарски трябва да се счита за родоначалник на Българското Възраждане. В заключение на своята студия той пише: „Ние сме обикнале (свикнали — б. м.) да броим възраждането на народът си от началото на нашия век и туряме на чело Априлова с Неофита, Венелина и пр. Да, големи са заслугите на тези благодетели народу ни. Но да ли ште да е по-право да отнесем възраждането си на 60—70 години по-рано и да турим на чело отца Паисия?“³ Въпреки опитите на някои историци по-късно да поставят началото на Българското Възраждане към първата половина на XIX в., това мнение на Дринов се утвърди и стана общоприето. Същевременно обаче със своя авторитет на голям учен Дринов утвърди две неправилни схващания за Паисий и неговото време, които дълго господствуваха в българската историческа наука. Според него през първите три века на турското робство българският народ, колкото и тежко да било положението му, все още не бил изгубил народността си съзнание, но от началото на XVIII в. настъпило истинско „черно време“. „Тъй — пише Дринов, — нашият народ е бил мъртав от началото на 18^{ти} век. Българите не са вече съществували като народ, а са съставяли един куп от люде утиснати, подавени, разнебитени.“⁴ Като излиза от тази неправилна представа за състоянието на българския народ през XVIII в., Дринов определя ролята на Паисий Хилендарски като възкресител на един мъртъв народ. „Около средата на 18^{ти} век — пише Дринов, — когато за възкръщение българският народ могло е да се каже: lasciate ogni speranza (оставете се от

² Това схващане се среща в учебниците по българска история за средните училища до 1952 г. То бе изоставено едва след излизането на критическата рецензия „За пълноценен учебник по българска история“ в сп. Ново време, 1953, № 1.

³ М. Дринов, цит. съч., стр. 137.

⁴ Пак там, стр. 116.

всяка надежда), над българската земя, като зиждителното слово над първоначалний хаос, се раздал глас от Хилендарският манастир: разнебитените и разглобени българи от този глас са начнали да се сглобяват пак в един народ. Този глас е гласът на Хилендарският иеромонах и проигумен Паисий, в лицето на когото ние имаме един от примерите, които показват, що може да направи един човек за цял народ.⁵

Тези схващания на Дринов се обясняват не само с буржоазно-идеалистическата методология на автора, но и с отсъствието на данни за живота на българския народ през XVIII в. по онова време. С натрупването на сведения, макар и оскъдни, за обществено-икономическото и културното развитие на България през XVIII в. някои историци оспориха твърденията на Дринов и се опитаха да обяснят появата на „История славянобългарска“ с историческата среда, с „епохата“, в която е живял Паисий Хилендарски.

Против схващанията на Дринов за състоянието на българския народ през XVIII в. и за ролята на Паисий Хилендарски се изказва пръв проф. Ив. Шишманов. Под влияние на някои нови изследвания върху Италианското Възраждане той развива интересни мисли за ролята на народа, на личността, на икономическия фактор и на други фактори в историята на Българското Възраждане.⁶ „Безспорно е — пише Шишманов, — че в процеса на нашия ренесанс личностите играха значителна роля като предвестници или ускорители на масовото движение. Ала и не е право да се преувеличава тяхното участие в тоя процес и да се омаловажава участието на народа, взет изцяло.“⁷ Шишманов посочва дамаскинската литература, частичните въстания през XVI, XVII и XVIII в., хайдутството и хайдушките песни като доказателство за съществуването „на един макар и слаб и неорганизиран политико-обществен протест“ на българския народ през XVIII в. Особено внимание отделя авторът на социално-икономическото развитие на страната като условие за възникването на Българското Възраждане.⁸

Но когато се опитва да обясни появата на Паисий и на неговата „История славянобългарска“ с „икономическия фактор“, Шишманов не намира какво друго да каже, освен да посочи тежкото положение на народа.⁹

Първите изследователи на Паисий и неговото време се задоволяват да подчертаят пламенния патриотизъм, с който е проникната „История славянобългарска“. Проф. Боян Пенев пръв направи подробен анализ върху съдържанието на това бележито произведение и разкри основните идеи на неговия автор. Главната цел на Паисий Хилендарски според Боян Пенев била да пробуди у българите любов към българския език, към българската земя, към миналото на българския народ, да пробуди, издигне и утвърди у тях национално самосъзнание, да ги предпази от

⁵ М. Дринов, цит. съч., стр. 116—117.

⁶ Ив. Шишманов, Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското възраждане, Списание на БАН, кн. VIII, София, 1914.

⁷ Пак там, стр. 12.

⁸ Пак там, стр. 17.

⁹ По-късно Шишманов се опита да обясни Българското Възраждане с влиянието на различни фактори — икономически, лични, външни, манастирите и пр. Вж. неговата студия Увод в историята на българското възраждане, сб. България 1000 години. 927—1927, София, 1930, стр. 287—293.

домогванията на враговете им. Същевременно в „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски очертава три основни задачи на българския народ: развитие на българска национална просвета, извоюване на църковна независимост и политическа свобода.¹⁰ Като излага мислите на Паисий против духовния гнет на гръцкото духовенство, против турския политически гнет, за изгодното положение на русите и други народи, които се радват на духовна свобода и политическа независимост, Б. Пенев пише: „Славянобългарска история е будила не само стремежи към запазване на националността и езика чрез просвета и активно противопоставяне на гръцките домогвания, будила е още идеи и чувства от политически характер. Впрочем самото историческо изображение на предишната политическа независимост е било вече косвено сравнение на миналото със сегашното и е създавало у българските четци мисъл за политическа свобода.“¹¹

След направения от Боян Пенев обстоен анализ на „История славянобългарска“ авторите, които разглеждаха след него съдържанието ѝ, малко ново можеха да прибавят. В същност те повтаряха с други думи и изрази казаното вече от Б. Пенев.¹² Това обаче не означава, че той е изяснил правилно всички въпроси около идеологията на Паисий. Напротив, в неговите изследвания за Паисий има сериозни грешки по редица важни въпроси. Преди всичко у него не намираме дори и загатване за обществено-икономическите условия в България през XVIII в., на които Шишманов обръща внимание. Появата на „История славянобългарска“ Б. Пенев обяснява само с „индивидуалния дух“ на Паисий, с неговата наблюдателност и прозорливост, с голямата му обич към народа и пр. Доколкото говори за историческата среда, той има пред вид само идеята и книжовната среда на Атонския манастир.¹³ Поради това „подвигът“, на Паисий изглежда на Б. Пенев „някак странен, необикновен, дори невероятен за онова тъмно робско време“.¹⁴ А като говори за „значителното и трайно въздействие на Паисия“, Б. Пенев изтъква като негови ученици и продължители през Възраждането само просветителите.¹⁵

От историците марксиста пръв Георги Бакалов даде оценка на идеологията и делото на Паисий Хилендарски.¹⁶ В своята малка статийка Бакалов изказва редица оригинални и интересни мисли, които някои наши историци през последните години преповтарят надълго и нашироко, без да отбелязват откъде са ги взели. Според Бакалов „силата, обаянието, безсмъртието на Паисий“ се дължат на вложената в произведението му тенденция към „пробуждането на българския народ към национално съзнание като идеологическа предпоставка за национална независимост“.

¹⁰ Б. Пенев, Паисий Хилендарски, София, 1918. Този труд на Б. Пенев е второ допълнено и поправено издание на студията му Паисий Хилендарски (историко-литературна студия), напечатана в ПСп, кн. LXXI, София, 1911.

¹¹ Пак там, стр. 42.

¹² Така например проф. В. Н. Златарски сам признава, че в статията си „Отец Паисий Хилендарски“ излага „главните мисли“ на Б. Пенев за идеологията на Паисий. Вж. Българска историческа библиотека, год. II, т. I, София, 1929.

¹³ Пак там, стр. 9 и сл.

¹⁴ Пак там, стр. 43.

¹⁵ Пак там, стр. 96.

¹⁶ Г. Бакалов, Отец Паисий. Делото на Паисий. Избрани исторически произведения, София, 1960, стр. 33—37.

Главната, конкретна задача, която Паисий набелязва в своя труд, е „освобождението от духовното иго на гръцката патриаршия“. „Това бе — пише Бакалов — част от общата задача за добиване на национална независимост, но тая обща задача не бе назряла във времето на Паисий и никой, в това число и самият той, не можеше да си я постави.“¹⁷ По-нататък обаче Бакалов изказва малко по-друго мнение по този въпрос: „По този начин — пише той — конкретната борба за духовно освобождение от гръцката патриаршия съдържаше зародиша на борбата за политическа независимост. Така двете линии на Българското Възраждане — черковната и политическата, просвещенската и революционната — имат своя източник у Паисий, бащата на Възраждането.“¹⁸

В същност по времето на Паисий не бе „назряла“ не само „общата задача“ за добиване на национална независимост, но и задачата за освобождение от духовното иго на Гръцката патриаршия. И тъкмо за това масовото движение за църковно-национална и политическа независимост започна много по-късно. Обаче като критикува духовния гнет на гръцкото духовенство, политическия гнет на „агаряните“ и като възвеличава самостоятелното съществуване на българската държава в миналото и политическата свобода въобще, Паисий с еднаква яснота, еднакво определено поставя задачата за духовно и политическо освобождение. По времето на Паисий едва се зараждат условията за националноосвободително движение, които той доловил и отразил в своето произведение с далновидността на дълбок мислител.

Според Бакалов протестът на Паисий срещу „гърцизма“ засягал също и българското търговско съсловие в градовете, което се гърчело, чиито интереси го карали да се денационализира. Паисий „изразявал набоделите интереси на селенията и занаятчийството“, той бил идеолог на „това простолудие“, което защищавал от „фенерския гнет и експлоатация“ и „от самите българо-ренегати“.¹⁹

Върху това мнение на Бакалов, което поддържат и други историци, ще се спрем по-нататък.

Съвсем друго обяснение на социалните основи на Паисиевата идеология дава покойният съветски историк акад. Н. С. Державин. В своята студия „Паисий Хилендарски и его „История славяноболгарская“²⁰ той пише: „Паисий... пръв дал в своя труд формулировка на основното съдържание на националноосвободителното движение на българската буржоазия: национален език, национална черква и национална държава.“ Този труд „се явява като първа програмна политическа проява на българската национална буржоазия“.²¹ На много други места авторът изтъква Паисий Хилендарски като представител на издигащата се българска буржоазия, като неин типичен идеолог: „По такъв начин — пише Державин, — изхождайки от своите агитационно-политически цели, насочени към възбуждане на българския народ към самоотбрана в името на защитата на правата си за национално самоопределение, Паисий идеализира българския народ и неговото политическо минало и изопачава исто-

¹⁷ Г. Бакалов, цит. съч., стр. 34.

¹⁸ Пак там, стр. 37.

¹⁹ Пак там, стр. 35—36.

²⁰ Н. С. Державин, Сборник статей и исследований, Москва, 1944, стр. 63—124.

²¹ Пак там, стр. 65.

рическата действителност, проявявайки се като типичен идеолог на издигащата се национална буржоазия, осъзнала вече себе си като класа, като мощна сила, за която борбата за национална, политическо и културно самоопределение, в обстановка на разлагания на феодализъм и настъпващия капитализъм, е станала боеви въпрос на живота и на успехите на по-нататъшното стопанско развитие.²²

Державин поставя методологически правилно въпроса за появата на Паисиевата „История славянобългарска“ в тясна връзка с разлагането на феодалния строй и развитието на капитализма; правилно определя и значението на този труд като първа програма на българската национална революция. Обаче Державин преувеличава силно мощта и ролята на българската буржоазия през XVIII в. По това време в България не е имало такава мощна и сплотена национална буржоазия, за каквато говори той. Без да посочва нито един факт за развитие на капиталистически отношения в България през XVIII в., Державин пренася развитието на такива отношения от първата половина на XIX в. към XVIII в. Но да се обясняват явления и събития от XVIII в. с развитието на обществените отношения през XIX в. е очевидно неправилно. Изобщо българската буржоазия през XVIII в. не е била такава, каквато я рисува Державин.

През 1952 г. на научната сесия в БАН по случай 190-годишнината от написването на „История славянобългарска“ бяха изнесени доклади, в някои от които се засяга въпросът за идеологията на Паисий. В своя доклад проф. Е. Георгиев посочва колко неправилни са твърденията на някои буржоазни литературни историци, които омаловажаваха Паисий като родоначалник на новобългарската литература и се опитваха да поставят нейното начало много години преди него.²³ Заедно с това авторът изказва редица интересни мисли за идеологията на Паисий, които се свеждат към следното: „В историята на Паисий се съдържа програмата на българското възраждане: националното осъзнаване на българския народ, борбата срещу гръцкото духовно робство, борбата за политическото освобождение от турското иго.“²⁴ На няколко места в работата си Е. Георгиев изтъква ясно демократичния характер на тази програма.

Неясно обаче е поставен от автора въпросът, на кои обществени класи се явява изразител Паисий. Вярно е, „че — както пише Георгиев — „простите“ орачи, копачи, овчари и занаятчии у Паисий са онзи обществен слой, който се явява движеща сила на българската революция от епохата на възраждането“. Паисий несъмнено изразява интересите на онзи слой и симпатиите му са към него. Но на друго място в работата си Георгиев пише: „Ако обобщим фактите, съдържащи се в Паисиевата „Славянобългарска история“, ще видим, че Паисий се очертава като идеолог на появилите се нови обществени сили у нас, който активно воюва срещу старата база и нейната надстройка.“²⁵ А кои са

²² Н. С. Державин, цит. съч., стр. 102.

²³ Е. Георгиев, Паисий Хилендарски и началото на българското възраждане, Философска мисъл, 1953, № 4, стр. 71—92.

²⁴ Пак там, стр. 84.

²⁵ Пак там.

В моите Лекции по нова българска история (София, 1951, стр. 26), в които засягам накратко идеологията на Паисий, аз определям неговата История славянобългарска като „манифест на зараждащата се българска буржоазия“. Сега считам това определение за не-

тези нови обществени сили“? На първо място това е несъмнено зараждащата се българска национална буржоазия. От друга страна, авторът е, изглежда, привърженик на схващането, според което българската буржоазия е играла през епохата на Възраждането винаги реакционна роля. Но счита ли авторът, че българската буржоазия е играла реакционна роля и през XVIII в., и в такъв случай как може Паисий да бъде неин изразител? Ето това е неясно в работата на Е. Георгиев.

Най-послед в тоя кратък преглед на по-важните трудове, в които се засяга въпросът за идеологията на Паисий Хилендарски, трябва да се спрем и на излезлия неотдавна труд на проф. Вл. Топенчаров.²⁶

Книгата на Топенчаров е написана, бих казал, с паисиевска страст, с голяма любов към великия български патриот и пръв идеолог на българската национална революция. Задачата на автора е била да възвеличи образа на Паисий и да го „очисти“ от всевъзможни неправилни тълкувания на неговата идеология. Без да разкрива никакви нови, неотбелязани от предишните изследователи моменти в „История славянобългарска“, той анализира и подчертава по-подробно и по-силно някои от основните идеи на Паисий. Особено ярко са изтъкнати връзките на Паисий с народните маси и демократичния характер на неговата идеология.

Наред с това обаче Топенчаров прави и такива преценки и тълкувания на Паисий, на идеологията му и на ролята на обществените класи по онова време, с които не можем да се съгласим.

Топенчаров почва с изясняване на физическия образ на Паисий. Образът, създаден от Мърквичка и Вазсв — първият с художествената четка, а вторият с поезията, — не бил верен. Сам Паисий опровергавал този образ, като казал, че когато завършил „История славянобългарска“, бил на 40 години. Топенчаров ни представя Паисий като мъж „с висок ръст, голяма здравина, буен, немирен темперамент“, човек с „хайдушка дързост, много физическа здравина“ и пр.²⁷ А Паисий пише за себе си, че бил болнав — страдал дълго време от главоболие и имал някаква стомашна болест. Що се отнася до пътуването му от Хилендар до Карловац на кон, за това не е била необходима „хайдушка дързост“. По онова време всички пътували така. Българските търговци също пътували до Виена и обратно с коне.

Но, казано мимоходом, физическият образ на Паисий няма връзка с идеологията му.

В следващата глава на труда е описана накратко обществено-икономическата и политическата обстановка в България през XVIII в.: разлагане на военно-спахийската система, засилване на експлоатацията и насилията над българския народ, засилване духовното иго на Патриаршията, нарастване съпротивата на селските маси, развитие на вътрешния пазар и начало на формирането на българската нация. Новото, което намираме тук, се състои в следното: на пазарите, където се

правилно. Впрочем още в моя доклад на сесията по случай 190-годишнината от появата на „История славянобългарска“ аз коригирах това неправилно определение. Там аз давам преценка на Паисиевия труд като пръв манифест на българската национална революция. Вж. Д. Косев, Паисий Хилендарски и българското националноосвободително движение, Исторически преглед, 1953, №1, стр. 47—48.

²⁶ Вл. Топенчаров, Портретът на Паисий, София, 1959.

²⁷ Пак там, стр. 7—9.

срещали селяни и занаятчии, се създавали, „живи и трайни селско-занаятчийски отношения“, а търговците, „първите на българската буржоазия“, още от началото се отдалечили от „народната общност“. Българската буржоазия според Топенчаров не е играла никаква роля за формирането на българската буржоазна нация, а, напротив, пречела на този процес, като се отделила от народната общност и се съюзила с враговете на българския народ. „Срещу масата на селското население, което постепенно създаваше съдържанието на нацията и пазеше народната и езиковата чистота, се изправяше съюзът на феодалната гнилото, на патриаршеската мерзост и измяната на младата търговско-лихварска, чорбаджийска група.“²⁸ Но що за нация е българската буржоазна нация, която създават селяните, а буржоазията се отдалечава от нея и се съюзява с нейните врагове против нея?

Досега всички изследователи на Паисиевия труд — Дринов, Шишманов, Б. Пенев, Г. Бакалов, Державин и др. — считаха, че той няма научна стойност. Те виждаха силата и значението на този труд не в неговите научни достойнства и постижения, а в онова ново, дълбоко патриотично чувство и в новите прогресивни идеи, с които той е проникнат. Топенчаров оспорва това схващане, иронизира „обективната точност“ на досегашните изследователи и се старае да покаже научното значение на Паисиевия труд като историческо съчинение. Той дори намира елементи на диалектика у Паисий.²⁹ И ги намира не другаде, а в предговора към „История славянобългарска“, който, както е известно, е взет изцяло от руския превод на книгата на Цезар Бароний и в който предговор се дава съвет на читателя да чете историята, за да види колко е непостоянен и променлив светът, колко царства, царе и велики народи са загинали, и като познае от нея „суетата на тоя свят“, да се научи да го презира.³⁰ Разбира се, за Паисий е било невъзможно при тогавашното състояние на българското общество да напише научна история на България и затова е излишно, струва ни се, да се разглежда неговият труд като научно съчинение. Значението на Паисий като историк се състои в това, че той постави началото на издирванията върху миналото на българския народ в България, които бяха продължени след него и от други, за да се стигне до Дринов и другите представители на българската историческа наука.

В главата „Артистът на историята“ Топенчаров развива следните важни схващания: 1. Паисий — пише Топенчаров — се обръщал към народа, него просвещавал, него искал да мобилизира, а под народ разбирал само простите „орачи и копачи, и овчари, и прости занаятчии“. 2. Паисий не считал търговците като част от народа. Те били изменници на народа, „отцеругатели“, съюзници на неговите врагове. „Паисий тегли линия между народ и една група, която постепенно се отделя от него и ще се превърне в родоначалник на българската буржоазия.“ Той защищавал селяните и техните интереси, а нападал „отците на младата българска буржоазия, която още в пелените си изменяше на език и народ“. 3. Лозунгът на Паисий „Българине, учи на своя език“ не бил

²⁸ Вл. Топенчаров, цит. съч., стр. 28.

²⁹ Пак там, стр. 31.

³⁰ Вж. В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, София, 1943, стр. 22 и сл.

лозунг на българската буржоазия, която учела гръцки и турски, а на българските селяни. Българската буржоазия още при зараждането си и докрай играела само реакционна роля, която „беше обективно насочена против прогресивното историческо развитие“. 4. „Корените на националното движение — пише Топенчаров, — което започваше във времето на Паисий, бяха не в почвата на буржоазията, а в селската почва. Движението исторически не излезе извън рамките на буржоазното по съдържание развитие, но движението започваше като движение на селяните и то се разви по-нататък именно като движение на селяните против феодализма и турската власт.“ На българската буржоазия не било необходимо „национално знаме“, т. е. национално освобождение, тъй като тя имала възможност „да богатее чрез търговия и земевладение“ при турското господство. Това било едно от „умните открития“ на Паисий. Паисий се обърнал към селяните и на тях връчвал „рапирата на революцията“. „Но Паисий — пише Топенчаров — и пръв откри предателството на българската буржоазия в националното движение още когато тя се пръкваше... Това (предателството — б. м.) е рождено уродство, което придружава целия ѝ път.“ 5. „Патриотизмът на Паисий беше народен и по негово предусещане антибуржоазен, докато българската буржоазия от своята люлка бе антипатриотична и антинародна. Паисий откриваше нейното предателство още тогава, в своя век, и теглеше граница между народ — орачи, копачи, овчари и прости занаятчии — и отцегургатели. Така Паисий набеляза още рано, в предзарята на националното движение, двете му линии: буржоазна линия — линия на нечисти компромиси с феодализма и турската власт, и линия на революционна народна борба.“³¹

И тъй според Топенчаров Паисий е изразител само на интересите на селяните и занаятчиите (които според автора били също селяни), селяните зовял на революция, на тях връчвал „рапирата на революцията“; Паисий бил за селска национална революция, насочена не само срещу турския феодализъм и духовното иго на Патриаршията, но и против зараждащата се експлоататорска класа в България, против младата българска буржоазия, предателството на която той пръв открил и се обявил против нея.

Но това е първият български социалист утопист, при това с диалектическа мисъл! Такъв извод се натрапва на читателя, като прочете книгата на Топенчаров.

Както се вижда от краткия преглед на трудовете, в които се прави идеологически анализ на Паисиевата „История славянобългарска“, по редица въпроси, свързани с идеологията на родоначалника на българското националноосвободително движение, съществуват сериозни разногласия и противоречия. Особено важно значение имат в случая според мене следните въпроси: 1. В каква степен са развити капиталистическите отношения в България и каква е социалната структура на българското общество през XVIII в. 2. Какво представлява българската буржоазия през XVIII в. и каква е нейната роля в националноосвободителното движение. 3. Отношението на Паисий към обществените слоеве в България и как той схваща задачите на българската национална революция.

³¹ Вл. Топенчаров, цит. съч., стр. 49—58.

За да се покаже в каква степен били развити в България капиталистическите отношения през XVIII в., необходимо е да се направи подробно изследване върху развитието на аграрните отношения, на промишлеността и търговията по това време. Но такова изследване не може да бъде предмет на настоящата статия. То би ни отклонило твърде много от темата.³²

В една статия, обнародвана преди няколко години, аз се опитам да дам преценка за степента на капиталистическото развитие в България през XVIII в.³³ Дадената там преценка е в смисъл, че можем да говорим само за зараждане на капиталистически отношения у нас по онова време. През XVIII в. турският феодализъм е в пълно разложение, но поради невероятно тежките условия, създадени от турската военно-феодална деспотическа система, производителните сили се развивали извънредно бавно и мъчително, вследствие на което само малък брой военно-феодални земевладения могли да се превърнат в частни чифлици с капиталистически характер. Неограничената възможност да грабят по разбойнически начин българските селяни не стимулирала турските феодали да организират и развиват частни капиталистически стопанства въпреки нарастващото търсене на селскостопански произведения на вътрешния и външния пазар през XVIII в. При все това в различни райони на България, особено във Видинска област, се появили крупни частни чифлици, макар техният брой до края на XVIII в. да бил малък.³⁴ Заедно с това и някои българи починали да се издигат като крупни земевладелци. Така например габровският търговец Христо Рачков купувал ниви, лозя и др. през втората половина на XVIII в., които в началото на XIX в. възлизали общо на 778 дюлюма.³⁵ Едрите земевладелци обработвали една част от земята с наемни работници, а останалата давали под наем.

Зараждането на капиталистически отношения в селското стопанство водело неизбежно към постепенно разслоение на селяните. В селата почнали да се издигат по-заможни селяни — селските чорбаджии. В своята автобиография Софроний Врачански споменава за „чорбаджи Иван Кованджиолу“ от с. Шихларе, дъщерята на когото искал да вземе за втора жена султан Ахмед Герай, но поп Стойко я венчал за българин, заради което насмалко щял да бъде убит от освирепелия султан. Разбира се, похват на българин чорбаджия не може да бъде някакво изключение само за с. Шихларе.³⁶ Постепенното разширяване на вътрешния пазар е подтиквало селяните към увеличаване на производството, макар, от друга страна, разбойническите грабежи и насилия на турските феодали да пречели на това. Сведенията на чуждите пътешественици за развитието на земеделието в България през XVIII в. са твърде противоречиви. Докато едни рисуват местата, през които минали, като пусти и необработени, други, напротив, говорят за отлично обработени ниви и градини и за голямо плодородие. Така например англичанинът Джексън (Jackson),

³² За развитието на промишлеността и търговията в България през XVIII в. вж. обнародваната в настоящия сборник статия на В. Паскалева, *Развитието на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII в.*

³³ Д. Косев, *Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в.*, Исторически преглед, 1956, № 3.

³⁴ Д. Косев, цит. статия, стр. 48—51.

³⁵ Пак там, стр. 49.

³⁶ Сегашното име на с. Шихларе, Карнобатско (Поляновградско), е Раклица (в Бургаски окръг).

който пътувал в 1737 г. от Цариград през Одрин, Люле Бургас, Айтос, Бургас, Провадия, Разград до Дунава, описва българските земи като плодородни и добре обработени, отбелязва развитието на интензивно земеделие в областта между Провадия и Разград, намира в голямо изобилие всякакви плодове и разнообразни провизии, които били много евтини. От Разград до Дунав — пише Джексън — „ний яздохме на коне на протежение близо 40 мили през едно от най-хубавите полета, които някога съм виждал; земи, засети с жито, и обработени земи се простираха от двете страни на пътя, докъдето очите виждат“.³⁷ Напредъкът на земеделието в някои райони на страната е давал възможност на селяните да изнасят повече продукти на пазара, в резултат на което отделни селяни ставали по-заможни.

Но поради извънредно бавното развитие на капиталистическите отношения в селското стопанство процесът на разслоението сред селяните се развивал също много бавно. Появата на малък брой селски наемни работници, от една страна, и на селски чорбаджии, неособено богати, от друга, не ще е изменила чувствително съществуващата дотогава обстановка в българското село. Във всеки случай за някакви сериозни противоречия сред селяните по това време едва ли може да се говори. Цялата селска маса е търпяла жестокия гнет и нечуваните произволи на турските феодала, които с разлагането на феодалната система ставали все по-алчни и по-свирепи.³⁸

През XVIII в. настъпил известен подем и в промишлеността. Доказателство за напредъка на занаятите по това време е между другото и издаденият през 1773 г. ферман от султан Мустафа III за еснафите. Този ферман бил издаден по молбата на една „еснафска депутация“, която пристигнала в Цариград и действувала за „възстановяване на старите традиционни наредби на еснафството“. Както се вижда от съдържанието на фермана, еснафите ще да са искали не само да се възстановят „традиционните наредби“, които, явно е, се нарушавали през XVIII в., но и да се разшири вътрешното самоуправление на еснафските организации, да могат да съставят писани устави или правилници за задълженията и правата на чираци, калфи и майстори. Султанският ферман задължава органите на турската власт да осигурят на еснафите правото да уреждат вътрешните си работи самостоятелно. „Тъй например — се казва по-нататък, — докато на новия майстор-ученик не му се препаше от еснафа през кръста и рамото майсторският пояс, да не позволявате по никой начин и никому да отваря на ново майсторски дюкян и тезгях, служещи за работилница на майстора.“³⁹

Очевидно през XVIII в. старите традиционни наредби почнали да се нарушават и не ще е било рядко явление да се откриват занаятчийски работилници, без притежателите да са минали през дългия и умо-

³⁷ Michel Leo, *La Bulgarie et son peuple sous la domination Ottomane, tels que les ont vus les voyageurs Anglo-saxons (1586—1878)*, 1949, p. 139.

³⁸ По-подробно за развитието на аграрните отношения в България през XVIII в. вж. в обнародваната в настоящия сборник статия на Стр. Димитров *За аграрните отношения в нашите земи през XVIII в.*

³⁹ Ферманът на Мустафа III от 1773 г., преведен от Д. Ихчиев, е обнародван изцяло от П. Тишков, *История на нашето занаятчийство до освобождението*, София, 1922, стр. 12—17.

рителен стаж на чираци и калфи, за да станат майстори. А това, както и искането за разширяване и утвърдяване на еснафската автономия, говори за ускорено развитие на занаятчийското производство през XVIII в. През втората половина на XVIII в. българските занаятчии се отделили в самостоятелни еснафски организации и почнали да съставят правилници (кондики) за вътрешните отношения, за правата и задълженията на чираци, калфи и майстори; да записват разни решения, сметки и пр. Така например занаятчиите златари в Карлово образували еснафско сдружение и от 1781 г. почнали да записват в кондиката имената на членовете, разни решения и пр. В тази кондика между другото са вписани и парични заеми между занаятчии, срокът за изплащането на които е поставен към края на Узунджовския панаир. А това говори за тесните връзки между карловските златари с този панаир.⁴⁰ През втората половина на XVIII в. в Карлово имало еснафска организация и на дюлгерите и железарите, които почнали да водят кондика от 1795 г.⁴¹ По същия начин българските занаятчии в другите градове се обединили в еснафски сдружения и се ръководели от писани правилници — кондики.⁴²

Засилването на занаятчийското производство за пазара водело към издигането на отделни занаятчии. През XVIII в. все по-често се срещат между тях „хаджии“, т. е. такива, които могли да отделят средства да пътуват до Ерусалим или Света гора. Срещат се също имената на занаятчии, които отделяли средства за благотворителни цели.⁴³ Някои занаятчии постепенно се превърнали в търговци. Същевременно отделни търговци и занаятчии организирали първите капиталистически манифактури в България през втората половина на XVIII в.⁴⁴

Както се вижда обаче от оскъдните сведения, с които разполагаме, броят на капиталистическите манифактури в България бил съвсем малък. И когато говорим за зараждането на българска буржоазия през XVIII в., трябва да имаме пред вид преди всичко търговците. Паисий Хилендарски, който пътувал из страната и я познавал добре, правилно определя социалния състав на българския народ. Най-многобройни са селяните (орачи, копачи, овчари), след това идват занаятчиите и най-малко са търговците. Но търговците са малко в сравнение с броя на селяните и занаятчиите. В сравнение с предишните векове броят на българските търговци през XVIII в. е вече значителен. Във всеки български град по това време е съществувала по-голяма или по-малка група търговци, които поддържали широки търговски връзки в страната и извън нея. По данните само на два търговски тефтера се знаят имената на десетина търговци в Габрово.⁴⁵ Но, както правилно добавя П. Цончев, освен тях е имало и други търговци в Габрово. „Габровчани — пише Иречек — навярно още през 18 столетие се замогнали като търговци, ходили до Букурещ, гдето цяла една улица е наречена „Strada Gabrovenilor“, до Брашов, а от началото

⁴⁰ Хр. Гандев, Фактори на българското възраждане, София, 1943, стр. 195 и сл.

⁴¹ Пак там, стр. 204.

⁴² Хр. Семерджиев, Самоков и околността му, София, 1913, стр. 239.

⁴³ Юр. Трифонов, История на град Плевен до Освободителната война, София, 1933, стр. 69—70.

⁴⁴ За капиталистическата манифактура в България през XVIII в. вж. цит. по-горе моя работа, стр. 33—35.

⁴⁵ П. Цончев, Из стопанското минало на Габрово, София, 1929, стр. 387.

на нашия век (т. е. XIX в. — б. м.) и до Одеса.⁴⁶ През XVIII в. в Котел имало значителна група търговци на добитък. Само Софроний Врачански споменава в своята автобиография за шест търговци в този град: бащата и чичото на поп Стойко, техния съдружник, после сина на поп Стойко, хаджи Власи и Матей.⁴⁷ Но освен тях в Котел през XVIII в. имало и много други търговци, най-богат между които бил чорбаджи Божил.⁴⁸ Според сведенията на Дриш търговията в София била в разцвет още в 1781 г.⁴⁹ Друг пътешественик, Роджиер Бошкович, който минал през България през 1762 г., пише за оживена търговия на Карнобатския панаир, на който идвали търговци чак от Цариград. Според Бошкович Шумен (дн. Коларовград) и Хаджиолу Пазарджик (дн. Толбухин) също били оживени търговски центрове.⁵⁰

Има също сведения за български търговци през XVIII в. в Търново, Русе, Свищов, Пазарджик, Банско, Разлог и много други градове. Не малко български търговци емигрирали още през този век и се поселили в Русия (Нежин, Одеса), в Румъния (Букурещ, Брашов), във Виена и други градове, където продължавали да се занимават с търговия.

И така основната част на зараждащата се българска буржоазия през XVIII в. съставлявали търговците. През XVIII в., когато в Англия, Франция и редица други европейски държави капитализмът е в голям подем и проникването му в Турската империя все повече се засилва, когато в Гърция, Сърбия и Румъния капиталистическите отношения все повече се разширяват, България, колкото и изолирана да е била, не е могла да остане настрана от общото прогресивно икономическо развитие. Българските търговци все по-здраво се свързвали помежду си, с вътрешния и външния пазар, все повече разширявали стопанската си дейност, а някои от тях почнали да организират и първите капиталистически манифактури.

При все това обаче, общо взето, българската буржоазия през този век била още малобройна, икономически много слаба и разпокъсана. В редица български градове доминирали гръцките, арменските и еврейските търговци. Неправилно е следователно да се представя българската буржоазия през XVIII в. като някаква мощна класа, със съзнание за своята сила и пр., както твърди Державин.

Такива са, съвсем общо казано, общественно-икономическите условия в България през XVIII в., когато се заражда процесът на образуването на българската нация, когато започва българското националноосвободително движение. Коя обществена група, коя класа е могла да играе инициативна, ръководна роля в този процес и в това движение?

Както във всяко феодално общество, така и в България при господството на турския феодализъм селяните съставлявали огромната част от българския народ. Селяните били най-много експлоатирани, грабени и измъчвани от турските феодали и турската феодалнодеспотична власт, те най-много жадували за премахване на жестоките грабителите, за свобода

⁴⁶ К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 218.

⁴⁷ Софроний Врачански, Житие и страдания, с предговор от П. Динеков, София, 1946, стр. 13, 20—22.

⁴⁸ М. Арnaudов, Из миналото на Котел, ГСУ, XXVII, София, 1930—1931 стр. 64 и сл.

⁴⁹ Л. Милетич, Стари пътувания през България, СбНУ, кн. VI, София, 1891, стр. 127.

⁵⁰ Л. Милетич, цит. съч., стр. 155—156.

и сигурност. Без селяните, които пазели своя език, своята народност, нрави и обичаи, не е могла, разбира се, да се образува българска нация, тъй като те са били народът. Но селяните, смазани от тежкия труд, разпокъсани и неграмотни, са били способни само на стихийни протести, единични акции, стихийни, локални, неорганизирани въстания и всякакви други неорганизирани форми на съпротива срещу експлоататорите. Дори до средата на XIX в. селските въстания в България имат стихийен, неорганизиран антифеодален характер, без националноосвободителни задачи. Селяните са движещата сила на националноосвободителното движение, без тяхното участие то не би имало дълбок народен, демократичен характер, но те не са могли сами да поставят и ръководят изпълнението на задачите на българската национална буржуазнодемократична революция — създаване на национална просвета и култура, извоюване на църковно-национална независимост и политическа свобода. Следователно неправилно ще бъде началото на националноосвободителното движение да се свързва със стихийната антифеодална съпротива на селяните. Такава съпротива е имало и в предишните векове, но тя не е могла да породи процес за формиране на нация и националноосвободително движение.

Образуването на нациите и възникването на националноосвободителни движения у покорените народи при феодалния строй са явления, свързани с развитието на капиталистически отношения в неговите недра, с появата и дейността на националните буржоазии. Тази проблема е изяснена основно от класиците на марксизма-ленинизма. Те изясниха също така, че в периода, когато буржоазията е била възходяща класа, тя е играла прогресивна роля в борбата срещу феодализма. Маркс и Енгелс още в „Комунистическия манифест“ осветлиха блестящо както експлоататорската природа на буржоазията, така и нейната прогресивна роля в борбата за събаряне на феодалния строй.⁵¹ Ролята на буржоазията в историческото развитие се е изменяла съобразно с нейните класови интереси. С появата на нейния главен класов враг — пролетариата — буржоазията се превръща в реакционна класа. „Европейските буржоа — пише Ленин — отначало се били на барикадите за република, после живели в изгнание, накрая, изменяйки на свободата, предавали революцията и отивали на служба при конституционните монарси.“⁵² В периода, когато буржоазията беше възходяща класа, тя имаше велики идеолози и представители. За тях именно Ленин казва: „Не може да бъдеш марксист и да не изпитваш най-дълбоко уважение към великите буржоазни революционери, които имали всемирноисторическо право да говорят от името на буржоазните „отечества“, повдигайки десетки милиони от новите нации към цивилизован живот в борба с феодализма.“⁵³

Някои наши историци обаче разглеждат българската буржоазия като някакво своеобразно изключение от общата преценка, която класиците на марксизма-ленинизма дават за ролята на буржоазията през различните етапи на нейното историческо развитие. Според тези наши историци българската буржоазия от зараждането ѝ до нейното сливане от историческата сцена е играла винаги реакционна роля. При това те не ни об-

⁵¹ К. Маркс, Фр. Енгелс, Манифест на Комунистическата партия, София, 1960, стр. 40—47.

⁵² В. И. Ленин, Соч., т. 8, стр. 493.

⁵³ Пак там, т. 21, стр. 197.

ясняват на какво се дължи това своеобразно явление в историята на българската буржоазия.⁵⁴

Българската капиталистическа класа слезе от историческата сцена, след като извърши безброй престъпления спрямо жизнените интереси на нацията, след като кла безпощадно работниците, селяните и народната интелигенция. Следователно не може да става и дума за някакво нейно реабилитиране или украсяване на миналото ѝ. Както във всички други страни, така и в България буржоазията като експлоататорска класа още при зараждането си се е ръководела от своите егоистични класови интереси и в стремежа си да трупа богатства е била способна на всякаква мерзост. Но всичко това съвсем не ни дава основание да подвеждаме под еднакъв знаменател ролята на българската буржоазия през различните етапи на нейното историческо развитие. Тук въпросът не е до догматично и шаблонно прилагане на марксизма-ленинизма, както мисли например Топенчаров, а до конкретно изследване, което потвърждава преценката на Маркс, Енгелс и Ленин за ролята на буржоазията в историческото ѝ развитие. Напротив, на ненаучни формули служи оня, който поставя знак на равенство между буржоазията през XVIII в. и буржоазията от периода на монархо-фашистката диктатура под предлог да не се „харизва“ Паисий Хилендарски на буржоазията.⁵⁵ Но нима Ленин се отнасяше с „най-дълбоко уважение към великите буржоазни революционери“ с цел да ги „харизва“ на империалистическата реакционна буржоазия?

Както видяхме, през XVIII в. българската буржоазия била още в пелени — малобройна, слаба, неорганизирана. В нашата историческа литература е твърде разпространено схващането, според което през време на турското иго българската буржоазия се чувствувала добре, съюзявала се с турските феодали и следователно имала възможност да се обогатява. „В онзи период (т. е. в XVIII в.) — пише Топенчаров — очевидно българската раждаща се буржоазия се свождаше много добре с турските асимилатори-феодали и гръцките подлоги на асимилаторите... Тя имаше възможност да богатее чрез търговия и земевладение... За какво ѝ беше необходимо тогава национално знаме и манифест?“⁵⁶ За да получи възможност да се обогатява, българската буржоазия като всяка буржоазия е търсела, разбира се, връзки с представителите на феодалната власт, готова е била на всякакви компромиси с тях. Вярно е също и това, че турската феодалнодеспотична система на можеше напълно да задуши развитието на производителните сили. Но тя спъваше това развитие, създаваше огромни трудности на търговската и промишлената дейност, поради което буржоазията не можеше да бъде доволна от феодалния строй. Наистина през XIX в., когато над империята на султаните все повече се съгъстяваха буреносните облаци, султанските правителства бяха принудени да правят опити за „реформи“, да инжектират, така да се каже, разлагачата се феодална Турция с буржоазен серум по препоръката на

⁵⁴ Такъв възглед за историческата роля на българската буржоазия поддържа и Тодор Павлов. Вж. например неговия труд Характер и значение на социалистическата революция в България, София, 1958, стр. 10—11.

⁵⁵ В. Топенчаров, цит. съч., стр. 51.

⁵⁶ Пак там, стр. 54. В случая Топенчаров се позовава на мнението на А. Л. Бурмов, изразено в неговата работа За ролята на класовите сили в България през епохата на Възраждането, Отечествен фронт, бр. 2739 от 23. XI. 1953 г.

западните ѝ покровители, да използват класовите противоречия сред покорените народи, като привличат едрата буржоазия, правейки ѝ малки отстъпки. Разбира се, и тогава българската буржоазия беше в немилост. А що се отнася до XVIII и началото на XIX в., положението било твърде различно. Тогава турската феодална власт се отнасяла към зараждащата се българска буржоазия със същото презрение и същата бруталност, както към всички „гяури“.

Всички чужди пътешественици, които минавали през България в XVIII и началото на XIX в., говорят за пълното отсъствие на всякакъв ред и всякаква законност в турската феодална система, за невероятно тежките условия за търговия и промишлена дейност. Единственият начин, по който българският търговец е могъл да спечели благволението на някои от многобройните представители на турската власт, е бил подкупът. Според наблюденията на френския консул в Солун хората от покорените народи могли да се явят пред представителите на турската власт с някаква молба само с „кесия пари“.⁵⁷ А по пътищата дебнели разбойнически банди, които нападали и обирали търговските кервани дори когато имали въоръжена охрана.⁵⁸ Не само българските, но и гръцките търговци не били сигурни за живота, имота и къщите си. Когато английските пътешественици се заинтересували защо гръцките буржоа в Пловдив правят вратите на къщите си толкова ниски и тесни, получили следното обяснение: „Те ми казаха — пише Бърбъри (Birbyry), — че ги правели така нарочно, за да пречат на турците да вкарват конете си вътре и да превръщат жилищата им в обори.“⁵⁹ Още по-ярко описва положението на българския търговец през XVIII в. Софроний Врачански в своето житие. „Когато везирската войска беше на Мачин — разказва Софроний, — главният доставчик на месо изпрати моя син с един свой човек да събира овце из Пловдивско. Като събраха, агата изпрати сина ми да закара двадесет хиляди овце на войската, а седемстотин отбрани овни да остави в нашето село (т. е. Котел — б. м.), та като мине той, да ги предаде. Взеха ги (т. е. купили ги — б. м.) хаджи Власи и Матей и ги предадоха на един човек да отиде в Одрин да ги продаде за турския байрам. Като стигнали овчарите до Пандъкли,⁶⁰ скарали се помежду си и убили едного. Хванал ги тамошният султан, затворил ги, а овцете присвоил. В това време бил излязъл от Одрин градоначалникът да пази клисурите — да не бягат турци от войската. И султанът предал онези затворници на него. А и ние нямахме никакво известие за всичко това. Един ден дойдоха в нашето село двадесет полицейски да питат кой продал тези овце. А нашите старей рекоха: „Тези овце се продадоха в попвата къща, попитайте него кой ги е продал, кой ги е купил, той знае, ние не знаем.“ Повикаха ме там и ме предадоха на онези мъчителни полицейски и ни заведоха при градоначалника на Сливен. А той се готвеше да отиде в Казанлък, та ни предаде на своя чауш. Пригответе се да отиват през полето за Кортен. Беше 23 ден от месец юли. Времето беше горещо и задушно като огън; а на нас вързаха ръцете

⁵⁷ Felix Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce*, t. II, Paris, 1800, p. 184—185.

⁵⁸ Michel Léo, цит. съч., стр. 88.

⁵⁹ Пак там, стр. 113.

⁶⁰ Дн. с. Тнево (Ямболски окр.), бивше Пандъкли, по пътя за Одрин между Ямбол и Елхово.

назад и ни накараха да вървим пеш. Ходихме около два часа и от пек запряхме. Защото те бяха на коне, а ние пеш, как можем да ходим еднакво? Хаджи Власи, като беше по-стар, падна на земята, прилоша му. Прати чаушът да пита градоначалника, който беше близо след нас, да ни сложи ли на нашите коне; а той рече, няма ли топуз да ни бият, за да вървим. Ако не можем да вървим, да ни отсеке главите и да ни остави. Като чухме това, сърце не остана у нас, чудихме се какво да сторим. Сговорихме се и обещахме на чауша тридесет гроша, понеже турците с пари лесно се скланят. И като се поотдалечихме, сложи ни на конете.“ В Кортен тримата българи били подложени на нови мъчения — биене по боси крака, заплашване да бъдат набити на кол и пр. Цялата история с тази търговска сделка завършила с това, че Софроний, хаджи Власи и Матей платили на турските аги 1500 гроша „глоба“.⁶¹

Описанието на Софроний Врачански, както се вижда, далеч не потвърждава представата за някакво „много добро свождање“ на раждащата се българска буржоазия с турските феодали. От техните диви, жестоки произволи и разбойнически грабежи страдало цялото българско население, „раята“, както го наричали презрително жестоките завоеватели. Паисий Хилендарски също отбелязва: „Но в сегашно време окаяните пак нямат никаква правда, нито съд.“⁶²

Отсъствието на буржоазен правов ред, господството на деспотизма и неограниченият произвол в разнебитената, разлагаша се Турска империя карали гръцката буржоазия да търси покровителството на чуждите консули, за да може да развива търговско-промишлена дейност и да се предпазва от насилията и грабежите на турските феодали. От своя страна младата българска буржоазия, като по-слаба и още без широки връзки с чуждите страни, търсела сътрудничеството с гръцките търговци и усвоявала техния език. Други български търговци били принудени да напуснат България и да се заселят в Русия, Румъния и Австрия, където намирали благоприятни условия за търговска дейност. През втората половина на XVIII и началото на XIX в. в Брашов, Крайова и Букурещ имало вече по данни само от австрийските архиви над 20 български търговци, някои от които още тогава натрупали значително богатство.⁶³ Голяма група български търговци се преселили в Нежин, Русия, където влезли в „Нежинското гръцко братство“.⁶⁴ Споменават се също имената на български търговци във Виена и други градове.⁶⁵

През XVIII в. българската буржоазия, както бе отбелязано, търсела сътрудничеството на по-мощната гръцка буржоазия, която достигнала голямо влияние на пазарите в Турската империя, включително и на

⁶¹ Софроний Врачански, цит. съч., стр. 20—22.

⁶² Паисий Хилендарски, цит. съч., стр. 69.

⁶³ Н. Милев, Факторите на българското възраждане, Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов, София, 1920, стр. 144—145.

⁶⁴ Тр. Димитров, Иван Николаевич Денкоглу, СпБАН, София, 1914, стр. 125 и сл.; В. Хаджиниколов с основание допуска, че повече от една трета от членовете на „Нежинското търговско гръцко братство“ са били българи. Вж. В. Хаджиниколов, Българо-руски стопански отношения и връзки до освобождението ни от турско иго, София, 1957, стр. 62.

⁶⁵ Йорд. Иванов, Българите в Македония, София, 1917, стр. 193. По-подробно вж. в поместената в настоящия сборник статия на В. Паскалева, Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII в.

българския пазар. Икономически съвсем слаба и политически неорганизирана, зараждащата се българска буржоазия била още далеч от възможността да съперничи с гръцката буржоазия и да влиза в борба с нея за вътрешния пазар. При това положение част от българската буржоазия се увлякла в гърцизма, почнала да се гърчее. Този опасен за българската националност процес се улеснявал от подема на новата, светска национална гръцка просвета, за развитието на която гръцката буржоазия отделяла щедро средства. Ръководейки се от своите класови интереси, една част от българската буржоазия не само търсела сътрудничеството на гръцката буржоазия в областта на търговията, но се стремяла да усвои и по-високата, модерна, светска гръцка просвета. На тая основа голяма част от българската буржоазия била спечелена за идеята, изтъкната несъмнено от политически по-развитата гръцка буржоазия, за обща борба на православните народи против турското иго, в която българската буржоазия играела подчинена роля.

Величието и историческата прозорливост на Паисий се заключават в това, че той пръв от българите схванал и изразил ясно главната насока на историческото развитие през оная епоха и пръв предупредил за опасността, която се създавала за формиращата се българска буржоазна нация от увеличането на част от българската буржоазия в гърцизма. Паисий изобличава и гневно осъжда несъмнено гърчещите се български търговци, когато пише: „Но някои не обичат да знаят за своя български род, но се обръщат към чужди обичаи и чужд език и не се грижат за своя български език, но се учат да четат и говорят по гръцки и се срамуват да се нарекат българи.“⁶⁶ Вместо да се грижат за развитието на българска национална просвета, тези търговци приемат гръцката просвета, почват да се гърчечат, срамуват се да се наричат българи, изменят на своя народ — такава е мисълта на Паисий. Тези търговци той нарича „неразумни“, „слабоумни“ и „отцеругатели“. Те, както отбелязва Паисий, не били малко: „Аз видях, че много българи така постъпват и отиват по чужд език и обичаи, а своя хулят.“

Не всички български търговци през XVIII в. обаче изменяли на своя народ и език. Напротив, много от тях оставали с ясно българско съзнание, учили се да четат и пишат на български, грижели се за българската просвета и книжнина.

Както е известно, пръв преписал Паисиевата „Славянобългарска история“, разбрал нейното патриотично съдържание и завещал да се чете и пази като светиня поп Стойко, бъдещият Софроний Врачански, син на търговец. На 9-годишна възраст Стойко постъпил в българско килийно училище в Котел, научил „простото четене“ и понеже в България нямало тогава „философско учение на славянски език“, почнал да учи гръцки. Въпреки това той не се погърчил, а станал ярък последовател на Паисий и бележит български книжовник през XVIII в. и също така осъжда някои българи, които, вместо да се грижат за просветата, правят подаръци на манастирите. През XVIII в. един от българските търговци във Виена, Марко Тодорович, „булгара родом из Разлога“, дал средства да се напечата църковнославянски буквар „с много полезни и потребни наставления“, по които децата могли в кратко време да се

⁶⁶ Паисий Хилендарски, цит. съч., стр. 8.

научат да четат „съвършено“ на славянски език и да усвоят не само религиозни, но и граждански знания.⁶⁷ Постъпилите в „Нежинското гръцко братство“ български търговци, макар да се наричали „нежински гърци“ заради правата, които руското правителство давало на тази търговска корпорация, не преставали да се считат българи и имали българско национално съзнание. Така например един от тези търговци в завещанието си, с което подарявал суми на разни български манастири, пише: „Аз, долуподписаният нежински грък Марко Савов Харциз, българин от София...“ В „Нежинското гръцко общество“ през XVIII в. влизал и известният крупен български търговец и дарител на средства за българската национална просвета Иван Николаевич Денкоглу.⁶⁸ В завещанието си той също пише, че бил „нежински грък“, но в смисъл, че влизал в „Нежинското гръцко братство“, а не че не се считал българин.

Габровските търговци през XVIII в. водели търговските си тефтери на български език.⁶⁹ Някои от тях — Мустакови, Априлови — се преселили още през XVIII в. в Русия и Румъния и по-късно помагали за развитието на българската просвета. Към фамилията Априлови принадлежи и В. Е. Априлов, чиито заслуги за българската народна просвета са добре известни. Много търговци в Котел, Търново и други градове също водели тефтерите си на български език. Навярно търговци са били Димо Николов от Враца и хаджи Йон Ерина от Самоков, в къщите на които известният книжовник Йосиф Брадати работил над книжовните си трудове.⁷⁰

Първата българска печатна книга „Неделник“ на Софроний Врачански е издадена в 1806 г. с материалната помощ на български търговци, емигрирали в Румъния през XVIII в. В 1805 г., когато решава да печата „Неделника“, Софроний се обръща към „Благороднейши и честнейши търговци, духовния нашия чада хаджи кир Петко, кир Йовко, кир Сава, кир Нягол, кир Димитре Карловчи, кир Искрю Събович, кир Павел Теодорович, кир Алекси и кир Радол и прочии вси християни що са нахождате по Влахобогдания...“ На тези търговци той обяснява голямото значение на това първо печатно издание за културното развитие на българския народ („добро общое за всего болгарскаго народа“), тях убеждава да следват примера на другите народи, които имат печатни книги и затова напредват, а българите нямат такива книги и поради това са „потъмнели сос незнаяние“.⁷¹ Обявлението на Софроний от 1805 г. представлява по своето съдържание не само покана към търговците за материална помощ, но и позив към тях за развитие на националната култура.

През следващите години (1814—1819) Йоаким Кучовски печата своите книги с материалната помощ на български търговци от Кратово и други градове. В 1824 г. П. Берон издава своя знаменит „Буквар“ с помощта на търговеца Антон Иванович в Брашов и т. н.⁷²

⁶⁷ Йорд. Иванов, Българите в Македония, София, 1917, стр. 193—194.

⁶⁸ Гр. Димитров, Иван Николаевич Денкоглу, ПСп, кн. VIII, София, 1914, стр. 127 и сл.

⁶⁹ Вж. търговския тефтер на Хр. Рачков в БИА при ДБВК, инв. № 7807.

⁷⁰ П. Динев, Първи възрожденци, София, 1942, стр. 55.

⁷¹ В. Д. Стоянов, Исторически материали по нововъзраждането на Българския народ, ПСп, Средец, 1882, стр. 157—158.

⁷² Българска възрожденска книжнина (1806—1878), съставил д-р Маньо Стоянов, София, 1957, стр. 13, 227—228.

От приведените тук примери се вижда, че не всички представители на българската буржоазия през XVIII в. са се гърчели, не всички били „отцеругатели“, а имало и такива, които пазели своята народност и своя език и подпомагали българската просвета. Невъзможно е, разбира се, да се установи каква част от младата българска буржоазия е попадала под влияние на гръцката буржоазия и се срамувала от своето българско име и каква част е запазила националното си самосъзнание, своето патриотично чувство и е подпомагала развитието на българската национална култура. Но по-късно, през втората четвърт на XIX в., когато в резултат на по-ускореното икономическо развитие на България българската буржоазия става по-многобройна и укрепва икономически, тя встъпва в ожесточена борба с гръцката буржоазия за вътрешния пазар и влиянието на последната почва бързо да намалява. Тогава дори някои от гърчещите се представители на българската буржоазия почват да се общават с българската нация. Другояче не е могло и да бъде. Ако цялата българска буржоазия е плувала изцяло във водите на гръцкото влияние, както твърдят някои, би било необяснимо как въобще се е формирала българска национална буржоазия.

Да видим сега какво отношение има Паисий Хилендарски към различните слоеве на българското общество, какви задачи поставя той на българския народ, кои и как изпълнявали тези задачи.

Според някои историци, както бе вече отбелязано, Паисий Хилендарски считал за народ само селяните и занаятчиите, а търговците считал за отделили се от народа изменници („отцеругатели“) и се обявил уж против зараждащата се българска буржоазия като експлоататорска класа. Това е модернизирание на Паисий. В същност Паисий се обявява не против търговците въобще, а само против ония от тях, които хулили своя език и се гърчели. На тях той посочва за пример самите гръцки търговци: „Но виж, неразумни, от гърците има много народи по-мъдри и славни. Оставя ли някой грък своя език и учение и род, както ти, безумни, оставяш и нямаш никаква придобивка от гръцката мъдрост и изтънченост?“ Симпатиите на Паисий са очевидно към селяните, защото по онова време те са българският народ. Занаятчиите били сравнително малко, а търговците съставлявали още твърде малка група. Той изтъква положителните качества на хората на земеделския труд — незлобиви, простодушни, гостоприемни, — каквито били българите, но не ги противопоставя на търговците. Напротив, като разобличава гърчещите се търговци, той ги съветва да не се срамят от своя език, а да го изучават, да обичат своя народ, както правят гръцките търговци. Паисий не е против развитието на търговията и търговците, а само доказва, че българският народ, макар и изостанал, макар да се състои от селяни, занаятчии и малко търговци „в днешно време“, има право на отделно съществуване наред с напредналите народи и никой българин няма основание да се срамува от своето име и своя език. В онова време, когато едва се зараждал процесът на формирането на българската нация, за Паисий е било важно да отбие чуждите асимилаторски домогвания и да призове всички българи да се сплотят в името на върховните интереси на българския народ, да пробуди у тях активна обич към българската народност, българския език и отечество, да ги насочи към национална просвета и освобождение. Поради това той се обръща към всички българи —

селяни, занаятчии и търговци, включително и към гърчещите се търговци, които той разобличава, но в същото време спори с тях и ги увещава да не се „влачат“ по чуждия език, а да обичат и изучават своя. „Ти, българино, не се мами, знай своя род и език и учи се на своя език!“ Паисий отправя тоя искрен и мъдър съвет към всички българи, но преди всичко към търговците, защото не селяните, а някои търговци и по-заможните занаятчии са се „мамели“ и попадали под влиянието на гръцката буржоазия.

Паисий Хилендарски пръв доловил и дал ярък израз на един нов процес в българското общество през XVIII в. — процеса на зараждането на българската нация. Неговата „История славянобългарска“ е химн на едно ново, могъщо чувство — обичта към народа, към родния език, към отечеството. „Твърде много обикнах българския род и отечество“ — пише Паисий. И тази дълбока и искрена обич към българския народ, към отечеството, прелива във всички страници на „История славянобългарска“. Но Паисий написва своя труд не само за да даде израз на това ново чувство и на зараждащия се процес на образуване на българската нация, а и да помогне за развитието на този процес. Заедно с това той посочва на българския народ основните задачи, които историческото развитие поставяло пред него: борба за национална просвета, за освобождаване от духовното иго на Гръцката цариградска патриаршия и за политическо освобождаване. По такъв начин Паисий очертал основното съдържание на българската национална буржоазнодемократична революция.

Паисий разбирал ясно значението на националната просвета и на патриотичното възпитание като могъщо средство за повдигане на националния дух, за утвърждаване на българската нация и затова в „Предисловие към тия, които желаят да прочетат и чуят написаното в тая история“ той поставя като пръв и главен дълг на всеки българин да обича народа, език и отечеството си, да не се срамува, а да се гордее със своето българско име, да се учи на своя език, да изучава славното минало на България. Живял векове наред под тежко икономическо, политическо и духовно чуждо иго, останал само с неголям брой религиозни килийни училища, разкъсан от ударите на жестоки асимилатори, българският народ имал нужда от своя национална просвета и книжнина, от извършването на културна революция. И не е случайно, че нашето националноосвободително движение започнало с движение за национална просвета и книжнина, което съвпада с началния етап на формирането на българската нация.

Коя класа взела инициативата и ръководството за осъществяването, на тази първа, посочена от Паисий задача на българската национална буржоазнодемократична революция? Селяните съставлявали грамадното мнозинство от народа, техните стихийни въстания нанасяли удари на турската феодалнодеспотична система, но те не могли поради социалното си положение да застанат начело на движението за национална просвета и книжнина, начело на културната революция. Инициативата е могла да излезе само от новата буржоазна класа, от търговците, манифактуристите и занаятчиите, които имали материална възможност и интерес за изграждане на национална просвета, за развитие на книжнина и периодичен печат. Повикът на Паисий за национална просвета бил подхванат от Софроний Врачански, после от П. Берон и В. Априлов, от

стотици търговци и занаятчии, за да увлече и селяните, т. е. целия народ. Този въпрос е изяснен правилно от Д. Благоев още през 1906 г. и от него трябваше да се поучат тези наши историци, които търсят сега корените на българското националноосвободително движение в „селската почва“. „Разцъфтяването на градовете, на индустрията и търговията в тях — пише Благоев — бърже издигна търговско-индустриалната класа, която застана начело на националното движение... Тя започна своята революция преди всичко с революционизирането главите на градските маси. Тя започна с отварянето на училища и чрез тях с изковаването на най-мощното средство за революционизиране — книжността, периодичния печат.“⁷⁸

Втората задача, която Паисий поставя пред българския народ, е борбата срещу духовното иго на Цариградската патриаршия, за църковно-национална независимост. В тази борба участвувал целият народ, но инициативата и ръководството се намирали в ръцете на буржоазията. Както е известно, движението за самостоятелна българска национална църква започнало, когато българската буржоазия се почувствувала достатъчно силна, за да се обяви срещу домогванията на гръцката буржоазия и нейното оръдие в България — Цариградската патриаршия. Известно е също така, че това масово народно движение изиграло важна роля за утвърждаването на българската нация и за признаването ѝ като отделна нация от турското правителство.

С това се изчерпва положителната роля на българската буржоазия в нашата национална буржоазнодемократична революция. Българската буржоазия не била единна, както видяхме, още при зарждането си. По време на борбата за национална просвета и църковно-национална самостоятелност тя проявила склоност към компромиси, недостатъчна решителност, скъперничество и пр. Но все пак тя в голямата си част, особено дребнобуржоазната маса, участвувала в борбата и играла ръководна роля в нея. Българската по-едра буржоазия обаче се оказала неспособна да отиде по-далеч. Фактически тя се отказала от третата, най-важна и най-решаваща задача, поставена от Паисий на българската национална демократична революция — политическо освобождение на България от турския феодалнодеспотичен гнет. В това се заключава и измяната на буржоазията спрямо нашата национална революция. Българската едра буржоазия участвувала в борбата и стояла начело в нея, докато се водела срещу по-слабия враг — Цариградската гръцка патриаршия и великогръцката шовинистична пропаганда на гръцката буржоазия. Но когато настъпил часът за борба срещу по-могъщия враг — турското феодалнодеспотично господство, — тя капитулирала и изменила на революцията.

Онова, което отличава Паисий Хилендарски от всички български писатели до него и го издига високо над тях, е неговият възвишен, страстен и, така да се каже, динамичен патриотизъм. Неправилна е, разбира се, представата, че през XVIII в. българският народ бил уж обхванат от пълна апатия и че Паисий се явява единственият патриот по това време. През XVIII в., когато, както видяхме, се създават обществено-икономическите условия за възникване на националноосвободително движе-

⁷⁸ Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1954, стр. 48—49.

ние, в България е имало вече много български патриоти. Сам Паисий пише: „Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български, които обичате и имате присърце своя род и своето българско отечество и желаете да разберете и знаете за своя български род и за вашите бащи, прадеди и царе, патриарси и светии, как изпърво са живели и прекарвали.“⁷⁴ Имало е следователно и други български патриоти по времето на Паисий, които обичали своя народ и своето отечество. Но никой от тях не е могъл да вникне така дълбоко в духа на епохата, да види най-важното, което се извършва в българското общество, да прозре в бъдещето на българския народ и да се обърне към него с позив, пропит с такъв страстен патриотизъм, както направи Паисий. Патриотизмът на Паисий не е съзерцателен, не е само едно обикновено чувство на обич и привързаност към своя народ и своето отечество. Неговият пламенен патриотизъм е движеща сила за мобилизиране и сплотяване на националните сили на българския народ. В онова време, когато обществено-икономическото развитие на България подготвяло условията за формирането на българската нация и за нейното освобождение, най-важната задача била да се разпазва и активизира патриотичното чувство на народните маси, смазани от тежестта на двойното чуждо иго. Схващайки това, Паисий написал труд, от всеки ред на който се излъчва огнена обич към българския народ, към неговия език, към неговото отечество, гордост от славното му минало, омраза към враговете му и дълбока вяра в бъдещето му.

Чистият и възвишен патриотизъм на Паисий Хилендарски няма нищо общо, разбира се, с националистическия шовинизъм на реакционната и фашизирана българска буржоазия. Патриотизмът на Паисий бе най-яркото и най-мощно проявление на свободолюбивия дух на народните маси през XVIII в. и съдействуваше за развитието на един прогресивен процес — формирането на българската нация. Националистическата пропаганда на реакционната българска буржоазия, която използваше широко и патриотичното дело на Паисий, имаше за цел да отклони трудещите се маси от борбата за освобождение от фашисткото и капиталистическото иго и да насажда сред тях омраза срещу другите народи в името на своята антинародна, авантюристична политика.

Грубо извращение на идеологията на Паисий Хилендарски са писанията на някои чужди буржоазни историци, които му приписват шовинистични мисли и настроения.⁷⁵ Тези историци считат като проява на шовинизъм и национализъм у Паисий нападките му срещу гърци и сърби и възхваляването на миналото на българския народ. В същност в Паисиевия труд „История славянобългарска“ няма нито капка шовинизъм и национализъм и това не е трудно да се разбере от всеки добросъвестен учен, който желае да вникне в духа на този труд и в епохата, в която се е появил. Не гръцкия и сръбския народ напада Паисий, а враговете на българския народ, включително и българските „отцеругатели“. Пламенната защита на една току-що зараждаща се нация от нападките и домогванията на чуждите асимилатори и високомерни клеветници няма

⁷⁴ Паисий Хилендарски, цит. съч., стр. 7.

⁷⁵ Вж. напр. J. F. Clarke, *Father Paisy and Bulgarian History*, ed. Teachers of History, 1954, стр. 258—283. Извращенията на споменатия американски историк бяха разобличени от Вл. Топенчаров, цит. съч., стр. 102.

нищо общо с шовинизма и национализма. Възхваляването на славното минало на българския народ с цел да се помогне за утвърждаването на една зараждаща се нация няма нищо общо с великобългарския шовинизъм на реакционната българска буржоазия. Това е безспорен факт, който могат да отричат само такива учени, на които очевидно по техни съображения не им е приятно, че велики патриоти като Паисий Хилендарски са действували за формирането и освобождението на българската нация.

Паисий Хилендарски е изразител на коренните интереси на стремежите и настроенията на селяните, съставляващи грамадната част от българския народ, на занаятчиите и търговците, на патриотично настроената част от зараждащата се българска буржоазия. Неговата идеология има антифеодален, буржоазнодемократичен характер, а не антибуржоазен характер, както някои искат да представят работата. Паисий се обявява само против онези търговци, които се отричали от своя народ и език, но не и против търговците въобще. Между селяните и зараждащата се българска буржоазия не е съществувал по онова време такъв класов антагонизъм, който да намери отражение в труда на Паисий. По времето на Паисий най-важната задача е била да се съдействува за формирането на зараждащата се българска нация, за нейното утвърждаване и затова той се обръща със страстен позив към всички българи да обичат своя език, своя род, своето отечество, да се гордеят със своето славно минало и да вярват в бъдещето си. Това е основното в труда на Паисий. В това се заключава и неговото величие.

Идеите на Паисий за развитие на националната просвета и повдигане националния дух на българите, за освобождение от духовното иго на Патриаршията и от турското феодаднодеспотично робство имат дълбоко демократичен и революционен характер. С Паисий започва българската демокрация. Той е първият идеолог на националната буржоазнодемократична революция в България. А щом е така, става ясен и въпросът, кому принадлежи Паисий. Очевидно той не може да принадлежи на слязлата завинаги от историческата сцена българска реакционна и фашизирана буржоазия, която на практика и теория отричаше демокрацията и проля потоци народна кръв. Паисий и всички борци за народна просвета, за духовно и политическо освобождение от фанариотското и турското иго принадлежат на българския народ. Приемник и продължител на Паисиевите идеи е българската работническа класа и нейният боен авангард Българската комунистическа партия, под ръководството на която се осъществи в България най-съвършената демокрация — народната демокрация.

ОБ ИДЕОЛОГИИ ПАИСИЯ ХИЛЕНДАРСКОГО

Д. Косев

(Резюме)

В начале статьи автор дает критический обзор литературы, посвященной изучению идеологии Паисия Хилендарского как с целью установления достигнутого до сих пор в этом отношении, так и для выявления вопросов, остающихся еще спорными или же не выясненными.

В работе уделяется место и вопросу о зарождении в Болгарии в XVIII в. капиталистических отношений, в результате чего возникли первые элементы болгарской национальной буржуазии, болгарского буржуазного общества. В связи с этим новым общественно-экономическим развитием Болгарии в XVIII в. рассматривается вопрос о роли общественных сил в течение этого периода. Некоторые авторы утверждают, что инициатива создания национального просвещения и вообще болгарской нации могла исходить из крестьянской среды. Крестьяне составляли огромную и жестоко эксплуатировавшуюся часть болгарского народа, но были способны только на стихийные антифеодальные восстания. Подобная инициатива могла появиться только в среде зарождавшейся болгарской буржуазии. Верно также, что часть болгарской буржуазии, еще при своем зарождении полностью подпавшая под влияние экономически более сильной и политически организованной греческой буржуазии, начинает воспринимать все греческое и изменяет своему народу. Остальная часть болгарской буржуазии, хотя еще малочисленная, экономически совсем слабая и политически не организованная, стоит на национальных позициях. Она не отказывается от своего народа и языка и содействует развитию национальной письменности и просвещения.

Появление в XVIII в. Паисия Хилендарского и его труда „История славеноболгарская“ представляет собою закономерное явление, бывшее результатом зарождавшихся в болгарском обществе новых буржуазных тенденций. В „Истории славеноболгарской“ отражены эти новые тенденции болгарского общества, отражены коренные интересы и настроения болгарских крестьян и ремесленников и патриотически настроенных элементов зарождающейся болгарской буржуазии. Паисий Хилендарский является первым идеологом зарождавшегося болгарского национально-освободительного движения, зарождавшейся болгарской национальной буржуазно-демократической революции. Он первый ясно начертал путь и основное содержание болгарской национальной демократической революции — борьба за национальное просвещение, борьба за церковно-национальную самостоятельность и борьба за политическую независимость.

SUR L'IDÉOLOGIE DE PAISIJ DE CHILENDAR

D. Kossev

(Résumé)

L'article comprend au début un aperçu critique des ouvrages parus sur l'idéologie de Paisij de Chilendar. On y relève tout ce qui a été dit à ce sujet et indique les problèmes restés encore dans l'ombre ou controversés.

L'auteur y accorde une attention particulière aux rapports capitalistes qui irent leur apparition en Bulgarie au XVIIIe siècle et favorisèrent la naissance de la bourgeoisie nationale bulgare. On y considère le rôle des forces sociales pendant cette période en relation avec les premiers développements économiques et sociaux de la Bulgarie au XVIIIe siècle. L'auteur relève que l'initiative en vue de la création d'une instruction nationale et la formation de la nation bulgare ne pouvait provenir des milieux paysans comme l'affirment certains auteurs. La paysannerie constituait la majorité du peuple bulgare et était exploitée sans pitié. Mais malgré ce grand nombre et cette situation précaire ses révoltes contre le régime féodal existant n'étaient que spontanées. Logiquement cette initiative devait partir des milieux bourgeois bulgares. Il est à remarquer qu'un certain nombre des représentants de cette nouvelle bourgeoisie étaient tombés dès le début sous l'influence de la bourgeoisie grecque dont l'organisation politique et économique était plus forte. Ces Bulgares s'étaient pour ainsi dire grécisés et avaient trahi leur origine. Cependant, il y avait des éléments bourgeois bulgares, économiquement faibles et sans organisation politique qui étaient restés fidèles à l'esprit national, n'avaient pas renié leur langue ni oublié leur appartenance nationale et contribuaient dans la mesure de leurs possibilités au développement des lettres et de l'instruction bulgares.

Paisij de Chilendar apparaît dans ce contexte historique comme une manifestation attendue depuis de longues années. Dans son „Istorija Slaviano-bulgarska“ du XVIIIe s. il se fait le porte-parole des tendances nouvelles de la société bourgeoise. Il est l'interprète des intérêts et de l'état d'esprit des paysans et des artisans bulgares. Paisij de Chilendar est le premier idéologue du mouvement national bulgare de libération et de la révolution nationale démocratique bulgare bourgeoise à ses débuts. Il fut le premier qui traça la voie et révéla le sens de la révolution nationale démocratique bulgare et de la lutte pour une instruction nationale et pour l'indépendance religieuse et politique de la Bulgarie.

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ И БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Хр. Христов

Делото на Паисий Хилендарски заема изключително важно място в историята на българския народ през епохата на Възраждането. Това изтъква убедително още преди освобождението на България от турска власт големият български историк проф. М. Дринов. В своята бележита статия „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“, обнародвана през 1871 г.,¹ М. Дринов пръв посочва ролята на Паисий Хилендарски във възраждането на българския народ. Той пръв разглежда подробно съчинението на Паисий „История славянобългарска“, разкрива голямото ѝ значение за развитието на възрожденския процес и съобщава за наличието на редица нейни преписи и преправки. Преди него от българските възрожденски дейци само Георги С. Раковски се спира подробно на Паисиевата история, като цитира предговора, части от изложението и няколко приписки, направени към т. нар. Жеравненски препис, с който той е могъл да се запознае по време на пребиваването си в Одеса.²

Поради недостатъчното развитие на българската историческа наука до Освобождението, използването на ограничен брой източници и субективно-идеалистическия метод на изследване М. Дринов не успява да разкрие цялостно делото на Паисий Хилендарски в историята на Българското Възраждане и да го обясни правилно като резултат на съществуващите обществено-икономически, политически и културни условия на живот в

¹ М. Дринов, Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му, ПСп, кн. IV, 1871, стр. 3.

² Г. С. Раковски, Няколко речи о Асеню Първому, великому царю българскому и сину му Асеню Второму, Белград, 1860, стр. 44—46, 57, 64 и 118. Раковски ползувал Жеравненския препис на Паисиевата история със съдействието на проф. Мурзакевич, комуто преписът бил оставен от В. Ев. Априлов. (Вж. Ив. Шишманов, От Паисий до Раковски. [Сборник от статии, издаден под редакцията на проф. М. Арнаудов в 1943 г., стр. 60.]

българските земи. Положението на българския народ през XVIII в., което определя появата, характера и значението на Паисиевата история, той разглежда откъснато от обществено-икономическото развитие и го обрисова в най-черни краски — като положение на пълна безпросветност, липса на най-елементарна „народна свяс“ и „физическо и морално изтощение“. Нашият народ според М. Дринов от началото на XVIII в. е бил мъртъв. Българите не са съществували вече като народ, а са съставяли „един куп от люде утиснати, подавени и разнебитени“. Самата дума народ тогава е била „загубена“ и е била заместена с думата хора, заимствувана от гръцкия език и означаваща „кърски жители... обречени на всякакъв вид тежки трудове и теглила“.

Като рисува неправилно, пресилено и непълно положението на българския народ под турска власт във времето, когато Паисий написва своята история, и като игнорира условията на материалния живот и развитието на обществено-икономическите отношения в българските земи през XVII и XVIII в., М. Дринов откъсва Паисий от епохата, която го ражда и в която се формира неговата идеология. Той представя Паисий като някакъв митически герой, създаден извън епохата и времето, който с мощния си глас, понесъл се като „зиждателно слово над първоначалний хаос“, събудил към нов живот един почти изчезнал народ. Под въздействието на Паисиевия глас „разнебитените и разглобени“ българи започват да се „сглобяват“ пак в един народ. С това започва и Българското Възраждане.³

Тази постановка на М. Дринов за ролята на Паисий Хилендарски в историята на Българското Възраждане е неправилна, идеалистическа. Но преувеличението, с което си послужва Дринов, за да очертае делото на Паисий в началния период на Възраждането, за онова време изиграва известна положителна роля. То изтъква ярко значението на Паисиевата история във възраждането на българския народ, прокарва правилната и убедителна теза, че Българското Възраждане започва не от периода на реформите в Турция (30-те години на XIX в.), както мислят дотогава всички най-изтъкнати български възрожденски дейци — В. Ев. Априлов, Г. С. Раковски и др., — а от втората половина на XVIII в., когато Паисий написва своята история. Формулирането на тази теза е един от най-важните приноси на М. Дринов в изучаване делото на Паисий Хилендарски и неговата роля в Българското Възраждане.

Но тази правилна теза на М. Дринов трябва да се обърне и уточни. Паисиевата история не поставя, но бележи началото на Българското Възраждане. Тя е първият и най-силен израз на промените, настъпили в българското общество, в неговия материален и духовен живот през времето, в което живее Паисий. Тези промени са резултат на обществено-икономическото развитие на българския народ и те, а не идеите на Паисий определят появата на Българското Възраждане като един закономерен и обективно извършващ се процес на национално осъзнаване и борби за национално освобождение.

След обнародването на Дриновата статия интересът към живота и делото на Паисий Хилендарски пораста извънредно много. Издирват се нови преписи и преправки на Паисиевата история, откриват се други, не-

³ Пос. статия, стр. 5.

известни дотогава съвременни на Паисиевия труд исторически съчинения и се написват ценни изследвания, посветени на делото на Паисий и на неговата епоха. По този начин се преодолява неправилното твърдение на М. Дринов за състоянието на българското общество през XVIII в. като състояние на пълно народностно обезличаване, безнадеждност и безпросветност.

Големи заслуги за изучаване делото на Паисий Хилендарски, епохата, в която той живее и написва своята история, както и нейното въздействие върху българското общество през XVIII и XIX в. имат българските историци, филолози и езиковеди Ал. Т. Балан, Ив. Шишманов, В. Н. Златарски, Б. Пенев, Йорд. Иванов, Ю. Трифонов, Ст. Романски, Н. Милев, М. Арnaudов, Хр. Гандев и др. Техните изследвания съдържат богат материал и много верни констатации и мисли относно делото на Паисий и развитието на възрожденския процес. Обаче в тях, както и в споменатата статия на М. Дринов липсва изясняване на основните процеси в развитието на обществено-икономическия живот на българския народ през XVII и XVIII в. и свързване делото на Паисий и Българското Възраждане с обективно извършващите се промени в материалния живот и в социалната структура на българското общество. Поради това делото на Паисий и Българското Възраждане продължават да бъдат разглеждани и изяснявани от позициите на субективния или обективния идеализъм с известно прилагане в отделни случаи и от отделни автори на стихийноматериалистическия метод и концепциите на икономическия материализъм.

Правилна теоретическа постановка на проблемите на Българското Възраждане и ролята на Паисий Хилендарски в развитието на възрожденския процес пръв дава основоположникът на българската марксистическа историография Д. Благоев в своя „Принос към историята на социализма в България“.⁴ На неговите схващания се позовават при изучаването на тези въпроси в духа на марсистко-ленинската методология Г. Бакалов, Ж. Натан, Д. Косев и други български историци марксиста.

Благодарение на продължителната и упорита изследователска дейност на десетки български, руски и други учени много от проблемите, свързани с живота и делото на Паисий Хилендарски и с въздействието на неговите идеи върху развитието на възрожденския процес, са изяснени. Обаче все още има въпроси, на които не е даден задоволителен отговор, или въпроси, които се нуждаят от допълнителна аргументация. Такива са въпросите за състоянието на обществено-икономическите отношения в българските земи през XVIII и началото на XIX в. и по-специално за разложението на феодализма и зараждането на нови капиталистически отношения, класовата структура на българското общество по това време, формирането и характера на Паисиевата идеология, въздействието на „История славянобългарска“ върху развитието на възрожденския процес през втората половина на XVIII и началото на XIX в. и др. Това се дължи главно на все още недостатъчното познаване на епохата, която ражда Паисий и неговите безсмъртни идеи, и на недостатъчното разкриване на условията, при които се развива обществената мисъл в България през епохата на Възраждането.

⁴ Д. Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1949, стр. 43. Вж. също Хр. Христов, Димитър Благоев, основател на българската научна историография, Известия на Института за българска история, кн. 1—2 (1951), стр. 3.

С това може да се обясни наличието на някои взаимно противоречиви, даже взаимно отричащи се схващания на български и чужди историци по основни въпроси на Паисиеведението, макар всички те да стоят или да заявяват, че стоят на еднакви теоретически и методологически позиции. Такива взаимно противоречиви и взаимно отричащи се схващания съществуват по въпроса за общественно-икономическите отношения в българските земи през втората половина на XVIII и началото на XIX в. и по-специално за генезиса на капитализма, за въздействието на Паисиевите идеи в началния период на Възраждането и за началото на Възраждането като епоха, за класовоидейното съдържание на Паисиевата история и др.⁵ Тези въпроси са предмет на разглеждане в настоящата статия.

*

Основният въпрос, който стои за разрешение при изучаване живота и делото на Паисий Хилендарски и въздействието на неговите идеи през епохата на Възраждането, е въпросът за условията на материалния и духовния живот на българския народ през XVIII в., когато се раждат Паисиевите идеи. В изясняването на този въпрос се крие разковничето за правилното разрешаване на проблемите, свързани с делото на Паисий и въздействието на неговите идеи.

Извършените през последните две десетилетия изследвания върху развитието на Османската империя и положението на българския народ през XVII и XVIII в. потвърдиха и задълбочиха изказаните преди това схващания за извършването през тези векове на дълбоки изменения в социално-икономическата структура на Османската феодална империя, подготвящи условията за Българското Възраждане.⁶

Какви са тези изменения? Те са изменения в характера на производството и на производствените отношения и са предизвикани от бавното, но постоянно развитие на производителните сили в българските земи под турска власт. От началото на XVII и особено през XVIII в. в българските земи се забелязва постепенно разширяване на стоковото производство в промишлеността и в селското стопанство, което подкопава основите на господстващата натурално-крепостническа система. Разширяването на стоковото производство е закономерен процес, предизвикан от вътрешни условия и от въвличането на Османската империя, в това число и българските земи, в засилващи се търговски връзки със Западна Европа.⁷

Стоковото производство, което се развива в българските земи през XVII и XVIII в., не е капиталистическо производство. То е просто стоково производство и е съществувало и в предишните векове. Но сега то се

⁵ Н. С. Державин, Паисий Хилендарский и его „История славяноболгарская“, 1762 в Сб. статей и исследований в области славянской филологии, Москва, 1941; също История Болгарии, т. IV, Москва, 1947; Ж. Натан, Българското възраждане, изд. IV, София, 1946; Л. Косев, Лекции по нова българска история, София, 1951; Вл. Топенчаров, Образът на Паисий, второ издание, София, 1961; Паисий Хилендарски, История славяно-болгарская. Никифоров препис от 1772 г. Подготви за печат Б. Ангелов, София (увода), и др.

⁶ Вж. обобщението на резултатите от тези изследвания в книгата на Ж. Натан, Стопанска история на България, София, 1957, стр. 86, сл.

⁷ Д. Косев, Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в., Исторически преглед, год. XII (1956), кн. 3, стр. 27.

развива по-масово и предизвиква изменения в социално-икономическата структура на българското общество.⁸

На основата на развитието на стоковото производство и разширяването на вътрешните и международните търговски връзки настъпва отделяне на промишления от селскостопанския труд и обособяване на райони със специализиращо се селскостопанско и промишлено производство (памук, коприна, тютюн, градинарство, лозарство, търговско животновъдство, производство на памучни и вълнени платове, на желязо и железни произведения и пр.); създават се нови занаяти и се засилват „страничните“ поминъци сред селското население; възникват нови селища от градски или полуградски тип като средища на промишлено производство и размяна; разширява се вътрешният пазар и нараства ролята на търговско-лихварския капитал; образуват се нови категории българско население, свързани с новите поминъци, и пр.

Развитието на стоковото производство в селското стопанство предизвиква възникването на нова форма на феодално земевладение — чифлиците. Те се образуват чрез обезземляване на селяните и заграбване на общинските и държавните земи от страна на турските феодали и на носителите на лихварския капитал. Чифлиците са предимно стокови стопанства. В някои от тях наред с преходните от феодализма към капитализма форми на експлоатация на селския труд — изполица и кесим — започва да се прилага и наемен труд. Наемници (ратаи) в чифлиците стават обезземлените от тежките държавни данъци и повинности и от лихварския капитал селяни. Освен ратаите в чифлиците работят и сезонни наемни работници — жътвари, косачи, зидари и др., — които не са лишени напълно от земя и от средства за съществуване, но търсят допълнителни, „странични“ поминъци.

Условия за прилагане на наемен труд се създават и в животновъдството, което се отделя от общата селскостопанска дейност и в някои райони на българските земи се обособява като едро, търговско животновъдство. Отглеждат се големи стада от едър и дребен добитък, който служи за масово производство на месо, консервирани месни храни, кожи, млечни произведения, вълна и др.

Продуктите от животновъдството служат за непосредствена консумация или се използват като суров материал от развиващата се занаятчийска промишленост. В едрото търговско животновъдство се прилага наемният труд на пастири, овчари, работници в мандрите и в кланиците и др.

Най-голямо значение за развитието на стопанския живот обаче имат занаятите. През XVIII в. се засилва общественото разделение на труда и се увеличава производството на занаятчийски стоки не само за местните, но и за далечните пазари в Османската империя. Обособяват се райони със специализирано занаятчийско производство — абаджийство, кожухарство, производство на желязо и железни изделия, на глинени, дървени и метални съдове, на памучни и копринени платове и пр. През втората половина на XVIII и началото на XIX в. в някои промишлени производства начева да си пробива път пръснатата манифактура, в която се заражда новият, капиталистически начин на производство. По-заможни занаятчии и главно търговци започват да раздават на по-дребните производители сурови ма-

⁸ Хр. Христов, Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България, ИПР, год. XVII (1961), кн. 3, стр. 83.

териали, да им отпуснат кредити и да закупуват техните произведения, за да ги продават на далечните пазари. Така те ги поставят под своя икономическа зависимост, за да ги превърнат след това в наемни работници. През втората половина на XVIII и началото на XIX в. в българските земи се явяват и първите централизирани манифактури, в които работели наемни работници.

Така развитието на стоково производство и разширяването на вътрешния пазар послужили като необходима основа и предпоставка за зараждането през втората половина на XVIII и началото на XIX в. в българските земи на капиталистическия начин на производство, който е качествено различен от простото стоково производство. Зараждането на капиталистическия начин на производство в промишлеността и в селското стопанство открива възможност за по-бързо развитие на стопанския живот чрез разширяване на производството и засилване на вътрешните търговски връзки. За съжаление обаче този нов начин на производство не могъл да излезе извън стадия на своето зараждане. Причините за това се криели главно в разбойническия характер на турската феодална система, която лишавала българското население от елементарни стопански, политически и граждански права и свободи. Липсата на сигурност за запазване на вложените в производството капитали ограничавала стопанската дейност на занаятчиите и търговците само в областта на простото стоково производство, кредита и размяната, като някои от тях се превръщали в носители на спекулативния търговско-лихварски капитал или се принуждавали да се изселват извън пределите на Османската империя.

Развитието на капиталистическия начин на производство в селското стопанство било възпрепятствувано от обстоятелството, че земята като основно средство за производство се намирала главно в ръцете на турските феодали, които намирали хиляди начини и средства да ограбват българските селяни чрез ратайството, изполицата и кесима, без да създават модерни капиталистически стопанства. Това впрочем не е можело да стане даже и при наличието на субективно желание и воля от тяхна страна, тъй като в периода на зараждането и развитието на капитализма селското стопанство се е развивало в зависимост от развитието на градското стопанство. И понеже капиталистическият начин на производство в последното не е могъл да надхвърли стадия на зараждането, то и в селското стопанство развитието на зародилите се нови форми на стопански живот не е можело да отиде по-далеч от същия този стадий на зараждане на капиталистическия начин на производство.

Развитието на стоковото производство в селското стопанство разширявало сферата на действие на търговско-лихварския капитал. При тискани жестоко от държавата и от феодалите, от една страна, и от носителите на търговско-лихварския капитал, от друга, селяните масово се разорявали и се превръщали в изполичари, кесимджии и ратаи. Сред тях се създава значително имуществено неравенство. Селската феодална класа постепенно започва да се разпада. В селата възникват групи от обезземлени и лишени от средства за производство и за съществуване селяни и богати селяни, които стават търговски посредници и лихвари и използват наемния труд на селскостопански работници и домашни слуги.

Постепенното, но все по-засилващо се развитие на стоковото производство и на търговията води до нарастване ролята на българския на-

родностен елемент в стопанския живот на Османската империя и служи като материална основа за образуването на нови социални категории или за увеличаване състава на съществуващи вече такива категории: занаятчии, търговци, лихвари, едри скотовъдци, откупвачи на събирането на данъци (бегликчи), доставчици на жива стока за големите пазари на Османската империя (джелепи), владетели на по-големи площи обработваема земя, собственици на занаятчийски работилници и търговския дюкяни, на воденици, тепавици, дъскорезници, ракидлийници и др. Така през XVIII в. в градовете и в селата възниква първоначално тънък слой от нови дребнобуржоазни елементи, свързани със стоковото и със зараждащото се капиталистическо производство. Съществуват и известен брой носители на по-значителен търговско-лихварски капитал (чорбаджии), които в отделни случаи стават организатори на зараждащото се капиталистическо производство. Но тъй като през втората половина на XVIII и началото на XIX в. капиталистическият начин на производство не надхвърля стадия на зараждането, носителите на търговско-лихварския капитал не могли да се превърнат в буржоазна класа или прослойка (едра буржоазия), свързана с този начин на производство. Те остават преходна социална група, създадена в епохата на разложението на феодализма и на зараждането на капитализма. Тази група възниква в периода на ускореното развитие на простото стоково производство и на търговията и е тясно свързана с турската феодална система, поради което в основната си част е настроена туркофилски и реакционно.⁹

До средата на XVIII в. носителите на по-значителен търговски и лихварски капитал измежду българите са сравнително малобройна социална група. За това свидетелствува и самият Паисий Хилендарски. В своята „История славянобългарска“ той пише, че по негово време измежду българите не е имало „много търговци и книжници и хитри й славни на земята“, но повечето от тях били „прости орачи и копачи и овчари и прости занаятчии“. Тези прости орачи, копачи, овчари и занаятчии по времето на Паисий съставяли грамадно мнозинство от българския народ.¹⁰

Думите на Паисий Хилендарски обаче не трябва да се абсолютизират. Макар да са много оскъдни, изворите за XVIII в. съдържат данни за наличието по това време и особено през втората половина на този век на богати български търговци, лихвари, едри скотовъдци и пр. в редица градове и по-големи села, превърнали се фактически в градове, като София, Враца, Видин, Русе, Пазарджик, Стара Загора, Карнобат, Копривщица, Панагюрище, Котел, Трявна, Велес, Прилеп, Охрид, Банско и др. Има данни също така за богати български търговци през XVIII в. в Букурещ, Брашов, Будапеща, Виена, Цариград, Нежин, Москва и др.¹¹

⁹ Хр. Гандев в труда си Ранно възраждане, София, 1939, дава ценни материали за социалната природа и за ролята на чорбаджиите.

¹⁰ Паисий Хилендарски, История славянобългарская. Стъпки за печат Йорд. Иванов, София, 1914, стр. 6.

¹¹ БИА—НБВК, арх. фонд „Божил чорбаджи“; Л. Милетич, Нови влахобългарски грамоти от Брашов, СБНУ, кн. XIII, стр. 18; М. Дринов, Една забравена българска история, ПСп, кн. XXXIV, стр. 543; Йорд. Иванов, Български старини из Македония, II изд., София, 1931, стр. 131; Ив. Шишманов, Студии из областта на българското възраждане, СБАН, кн. VI, Клон историко-филологичен и философско-обществен, 4, София, 1916, стр. 94; Ив. Шишманов, Увод в историята на българското възраждане, България 1000 години, София, 1929, стр. 291; Ив. Снегаров, Унищожението на Охридската архиепископия, ГСУ, VI, Богословски ф-т, София, 1926, стр. 113 и др.

Тези търговци пътуват из Турция и вън от нея по свои стопански дела или на поклонение в близки и далечни манастири и в Ерусалим, за да станат хаджи, и водят оживена търговска и друга кореспонденция. Те подаряват големи суми пари на монашеските братства и отпускат средства за извършване на манастирски строежи.

Ценни сведения в това отношение се съдържат в архива на прочутия Божил чорбаджи от Котел (края на XVIII и началото на XIX в.). От писмата, изпратени до Божил чорбаджи от различни светогорски манастири и манастирски скитове и от Рилския манастир, се вижда колко големи са били материалната сила и авторитетът пред монашеските братства на този прочут котленски чорбаджия.¹² Същото може да се каже и за някои представители на едрия търговско-лихварски капитал в други български градове и села, като Жеравна, Елена, Враца, Копривщица, Троян, Тетевен и др.¹³ Типичен пример в това отношение е едрият габровски търговец Христо Рачков, който в 1782 г. води специален търговски тефтер, в 1801 г. заменя името си Христо Рачков Габровалъ (от Габрово) с Христо Рачков Грек, а по-късно дава пари под лихва на Цариградската патриаршия и се отравя заради участието си в Заверата.¹⁴ От тефтера на Хр. Рачков през 90-те години на XVIII в. се вижда, че той е търгувал на едро с шарлан (растително масло), тютюн, коприна, ножове, зърнени храни, пестил, пастърма, кожи от дивеч и обработени овчи кожи, маково семе, розово масло, добитък, вълна, говежди кожи, синило, кърмъз, пръстени, часовници, мерджан, терзийски стоки, памук, кофари и др.¹⁵

Хр. Рачков не е бил единственият едър търговец в Габрово. През последната четвърт на XVIII в. между другите по-едри търговци в Габрово са известни хаджи Велчо и хаджи Иванчо (Мустакови), хаджи Николай Мустаков, Нено Новаков Априлов, Маноил х. Велчов, хаджи Станчо Априлов, хаджи Теодосия (през 1788 г. Досю х. Йовчев), Никифор Априлов и др.¹⁶)

Наличието на богати български търговци, лихвари, едри скотовъдци и пр. говори за значително развитие през XVIII в. на простото стоково производство и размяната и за наличието в градовете на значителен слой български занаятчии и по-дребни търговци. За това впрочем има и преки данни, отнасящи се за някои градове, като Пловдив, София, Видин, Етрополе, Карлово, Калофер и др. Така например в Пловдив има голям брой българи занаятчии още в края на XVII в.¹⁷ В кондиката на пловдивския абаджийски еснаф се срещат много имена на българи абаджии, работили през XVIII в. Същата кондика дава възможност да се установи значително развитие през втората половина на XVIII в. на абаджийството

¹² БИА—НБВК, арх. фонд „Божил чорбаджи“, II В 9176, 9178, 9179, 9181, 9182 9183, 9184, 9185, 9186, 9187, 9188 и др.

¹³ Д. Константинов, Миналото на Жеравна; И. п. Георгиев, Гр. Елена, ПСп, кн. LXV, год. XVI (1904); Юбилеен сборник Копривщица и др. съчинения, посочени в книгата на Хр. Гандев, Ранно възраждане, София, 1939, стр. 153 и сл.

¹⁴ П. Цончев, Из стопанското минало на Габрово, София, 1929, стр. 597.

¹⁵ Пак там, стр. 390.

¹⁶ Пак там, стр. 387.

¹⁷ Ст. П. Джансъзов, Турски документи за нашата история, СбНУ, кн. X, стр. 583.

в Калофер, Карлово, с. Аджар (дн. Свежен), Копривщица и Клисуре. Това се вижда от няколко сметки, вписани в кондиката за годините 1788, 1790, 1791 и др. За 1788 г. е отбелязано, че пловдивският абаджийски еснаф дал за „царската орда“ данък 336 аслана (левове) и че за същата цел били взети от абаджиите в Калофер 140 аслана, в с. Аджар — 44, в Карлово — 44, в Копривщица — 45 и в Клисуре — 32, или общо 305 аслана — почти толкова, колкото дал абаджийският еснаф в Пловдив, един от най-големите градове в Османската империя по това време.¹⁸

В много градове, като Етрополе, Берковица, Златица, Дупница (дн. Станке Димитров), Карлово, Севлиево, Шумен (дн. Коларовград), Разград и др., през XVIII в. се строят часовникови кули. Това говори за значително развитие в тези градове на стоковото занаятчийско производство.¹⁹

Стоковото производство започва да се развива и в селата, превръщайки някои от тях в центрове от градски или полуградски тип и изменяйки дълбоко тяхната икономика. Там се явяват богати селяни, разполагащи със значителна материална сила и авторитет пред турската власт. За пример може да се посочи един темесюк (запис) от 1755 г., даден на Гложенския манастир, с който чорбаджиите от селата Гложене, Извор и Торос (дн. Лазар Станево) се задължават да плащат манастирските данъци на турската власт.²⁰

Така въпреки разбойническият характер на турското владичество през XVIII в. сред българския народ се създават нови обществени сили. Интересите на тези нови обществени сили, образуващи се на основата на развитието на простото стоково и на зараждащото се капиталистическо производство, били в противоречие с господстващата феодална система. Между тях и турската феодална власт съществували обективни условия за борба. Но такава борба носителите на търговско-лихварския капитал или по-точно чорбаджиите не били склонни да водят. Те се стремели да се приспособят към турската феодална система и да се съюзят с гръцките търговци и лихвари и с Цариградската патриаршия, като се гърчели. При това положение явно е, че българската националноосвободителна идеология не е можела да се роди в техните редове. Тя не е можела да се роди в техните редове и поради обстоятелството, че още в процеса на своето създаване едрите български търговци и лихвари се явявали жесток угнетител и експлоататор на градските дребнобуржоазни елементи и селяните. Свидетелства за това между другото могат да се намерят в църковните слова на Йосиф Брадати, писани към средата на XVIII в. В едно от словата се казва, че лихварите (в текста „богатите“) „дават окаяници две жлътици на заем сиромяху а узимат три, кървопийци и немилостиви, тати и хищници“.²¹ Това

¹⁸ М. Апостолидис и Ал. Пеев, Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф, Год. на Нар. библ. и музей в Пловдив, 1928—1929, III част, стр. 5. В публикацията общият сбор на събраните суми е означен вероятно погрешно 321 аслана.

¹⁹ Л. Тонев, Кули и камбанарии в България преди Освобождението, София, 1952, стр. 52 и сл.

²⁰ П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири, СбБАН, кн. XXVII, стр. 76.

²¹ Д. Маринов, Иеромонах Йосиф Брадати (Принос към историята на българската литература), СбНУ, кн. II, стр. 311.

предизвиквало съпротива сред народа и се стигало до „саморазправа“ с народните мъчители и грабители. Например в Трявна през 1749 г. бил убит от населението с камъни местният поп Маню, който „вършил много зло на всички“.²²

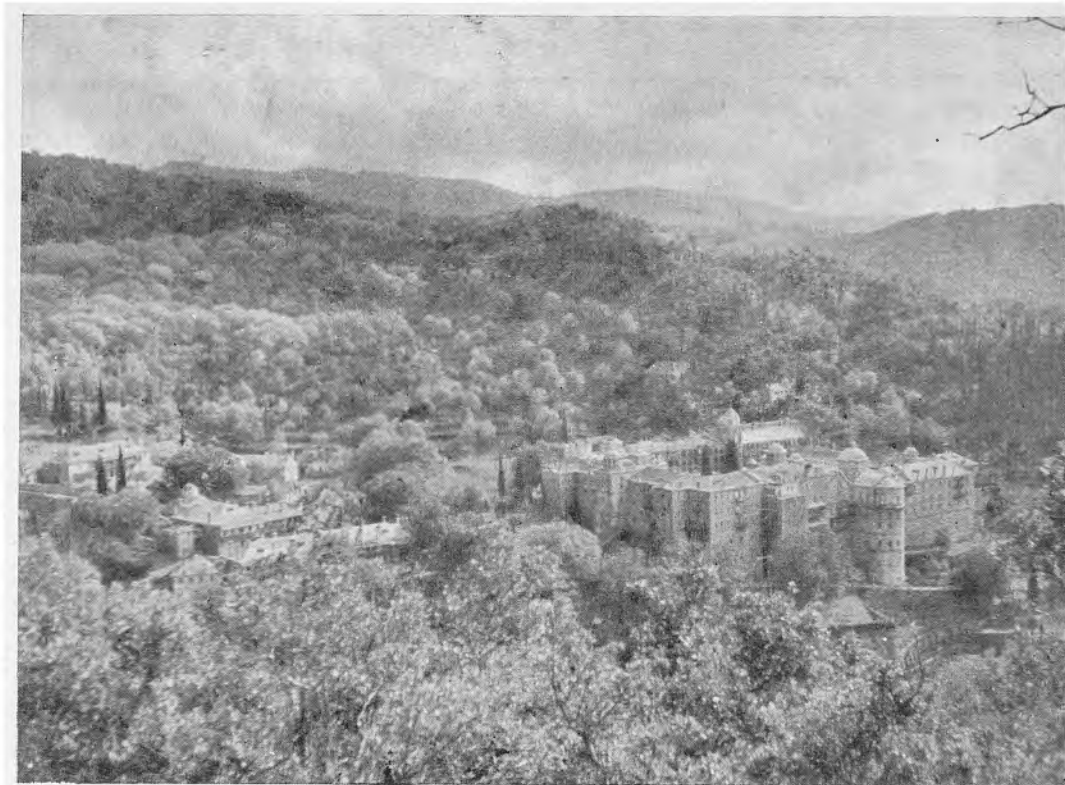
И така във времето, когато Паисий Хилендарски написва своята „История славянобългарска“, развитието на стоковото и зараждането на капиталистическото производство довеждат до възникването сред българския народ на нови обществени сили, състоящи се от дребни производители в селото и в града и от носители на търговско-лихварския капитал. Съществува и огромна селска маса, която е главният обект на феодална експлоатация и гнет от страна на турската господстваща класа, Цариградската патриаршия и българските чорбаджии. Това е материалната основа, върху която възниква националноосвободителната идеология, намерила в лицето на Паисий своя пръв гениален изразител. Идеите на Паисий са идеи, родени с възникването на новите обществени сили. Но те са идеи не на едрите гърчещи се и туркофилски настроени търговци и лихвари, а на дребните производители в селото и в града, чиито интереси били в най-остро противоречие с турската феодална система и с чуждонационалния гнет. Едновременно с това идеите на Паисий изразявали интересите на огромната маса български селяни, невъвлечени пряко в стоковото производство и в размяната (феодалните категории селяни) и поради това страдащи най-непосредствено от феодалната експлоатация и гнет.

Написването на „История славянобългарска“ е обусловено от промените в обществено-икономическия живот на българския народ през XVIII в., но то има пряка връзка и с някои явления от надстроечен характер. Промените в материалния живот на българския народ волят до промени в състоянието на просвѣтата и културата и до зараждане на съзнание за национално единство и стремеж за национално самоопределение. Тук се крият корените на патриотизма на Паисий Хилендарски, на неговия страстен призив за национално самосъхранение и развитие на националния бит и култура в борба против Цариградската патриаршия.

В историческата литература за Паисий Хилендарски и Българското Възраждане достатъчно пълно и убедително е разкритикувана неправилната теза на М. Дринов за пълната безпросветност и липсата на най-елементарна „народна свяс“ през XVIII в. Приведени са убедителни доказателства за наличието на значителна просветна и книжовна дейност и за запазването на народностното съзнание и в най-заstraшените от погърчване райони. Това безспорно е така и тук не е необходимо да бъдат приведени конкретни доказателства.

Необходимо е обаче въпросът за състоянието на българската просвета и култура и за зараждането на българското национално съзнание през XVIII в. да се постави в пряка връзка и в зависимост от промените в сферата на материалното производство и с образуването на нови обществени сили сред българския народ. Само така зад традиционните (църковно-религиозни) форми на просветен и културен живот могат да се видят елементите на новото, да се съзре раждането на новите насоки в развитието на обществената мисъл.

²² П. Р. Славейков, Из летописа на поп Йовча, СбНУ, кн. II, стр. 311.

Зографският манастир в Атон

В своето зараждане новата идеология е използвала старите форми на просветен и културен живот, като постепенно е изменяла неговото съдържание, подчинявала го е на интересите на новообразуващите се обществени елементи и групи. Типичен пример в това отношение е т. нар. поклонническо движение в манастирите и превръщането на последните в центрове на новозараждащата се буржоазна и буржоазно-демократична по съдържание и национална по форма просвета и култура. Така старите църковно-религиозни традиции добиват ново съдържание и обслужват интересите на новообразуващите се обществени групи и сили. Този въпрос има пряка връзка с делото на Паисий Хилендарски и поради това не би трябвало да бъде отминаван с мълчание.

При изучаване състоянието на българската просвета и култура през XVIII в. прави впечатление засилването на посещаемостта в много известни и по-малко известни манастири в Света гора, Старопланинието, Родопите, Източна и Западна Македония и пр. Това безспорно стои във връзка с развитието на стоковото и зараждането на капиталистическото производство и с образуването на новите социални категории в българското общество.

Особено много през XVIII в. се посещават Хилендарският и Зографският манастир в Света гора. Това съдейства за превръщането на тези

два манастира в средища, където се събират поклоннически групи от всички български земи. Дошли от различни краища, поклонниците взаимно се опознават, разменят впечатления и мисли, научават новини за стопанския, политическия и културния живот на населението в своите родни места, запознават се с неизвестни тям неща за миналото на българския народ, осезателно и непосредствено достигат до съзнание за своето национално единство в съпоставка с поклонниците от другите народности групи, дошли на поклонение в същите или в други светогорски манастири. Поклонническите групи обикновено били довеждани в манастирите от манастирски таксидиоти, някои от които развивали активна просветна дейност в манастирските метоси, пръснати из различните краища на българските земи. Разбира се, цялата тази дейност била развивана като проява на християнска ревност и на стремеж да се получи „душевно спасение“. Манастирските братства разпалвали тази ревност с помощта на различни възбуждащи религиозното суеверие и страх средства. Те пазели на съхранение мними остатъци от дървения кръст, на който уж бил разпънат Христос, капки съсирена кръв на Йоан Кръстител, части от облеклото на Богородица, мощите на разни светии и пр.²³ Това, разбира се, е сковавало съзнанието на масите, засилвало е религиозното суеверие и умствената слепота. Но това не е било единственият резултат от поклонническото движение. Посещенията в манастирите в много случаи съдействували за преодоляването на религиозните суеверия и за натрупването на впечатления и познания, които добивали общонародна значимост.

През XVIII в. в атонските манастири работели бележити представители на гръцкото национално възраждане. Такъв бил Евгений Вулгарис, който през 1753 г. основал известната Атонска академия, в която се опитвал да примири теологията със западноевропейската образованост.²⁴

В манастирската кондика на Хилендарския манастир са отбелязани много посещения на поклонници и поклоннически групи от българските земи през втората половина на XVIII в. Например през 1750 г. йеромонах Лаврентий довел в манастира поклонници от Видин, Ловеч и Котел. В числото на поклонниците, дошли в манастира през същата година, са вписани имената на „гости“ от Сливен — Видо дяк, Славен даскал, кир Петко абаджи, Киро бакал и др. През 1752 г. йеромонах Лаврентий довел в манастира гости от София — кир попа Илия, кир Тота златар, кир В[ъ]лчо даскал, Георги сакилария, Атанас чизмеджи, Георги монах и още редица други, чиято професия или духовно звание не са означени. През 1753 г. в манастира идват поклонници от Ловеч — кир Доно даскал, Димитрий монах, Пенчо дяк, П[ъ]рван монах и др. През същата година са вписани имената на поклонници от Русе. След това през 1754 г. идват поклонници от Калофер, през 1756 г. — от Пирот, през 1757 г. — от София и Разлог, през 1759 г. — от София, през 1759 г. — от Враца, през 1761 г. — от Пловдив, София и Златица, през 1762 г. —

²³ В Сказание о начале и настоящем положении ставропигиального монастыря Св. Иоанна Предтеча в Серресской епархии в Македонии, СПб., 1864, стр. 36, се изтъква, че в този манастир се пазели част от дървения кръст, на който уж бил разпънат Христос, капки от кръвта на Йоан Кръстител и мощите на повече от 20 светии. ◀

²⁴ Б. Пенев, Паисий Хилендарски, ПСп, кн. LXXI, стр. 645.

Зографски манастир. Килията Св. гора

от Банско, през 1763 г. — от София, през 1764 г. — от Златица, Котел Дупница, (дн. Станке Димитров), Банско, през 1765 г. — от Банско и пр.²⁵

В манастирската кондика на Зографския манастир през XVIII в. също така са означени много посещения на поклонници от най-различни краища на тогавашните български земи или от отделни градове и села: Скопско, Вардарско, Копривщица, Котел, Ловеч, Пирот, Русе, Самоков, Плевен, Аджар (дн. Свежен), Стара Загора, Видин, Свищов, Габрово, с Градобор, Солунско, Велес и др.²⁶

Поклонниците подарявали на монашеските братства пари, сребърни чаши, дискови, кандила, потири, кандилници, пафти, коне, мулета, вълнени и памучни платове, ризи и още най-различни други скъпоценни и необ-

²⁵ Паисий Хилендарски, История славяноболгарская. Подготви за печат Б. Ангелов, София, 1962, стр. 191 и сл.

²⁶ Йорд. Иванов, Български старини из Македония, пос. изд., стр. 489; М. Ковачев, Български ктитори в Света гора. Исторически очерк, изследвания и документи, София, 1943, стр. 150.

ходими предмети. Те възстановявали манастирските постройките и строели чешми, камбанарии и малки манастирски църкви.²⁷

Поклонниците имали най-различен социален произход и професионална принадлежност. Голяма част от тях били богати търговци, лихвари, откупвачи на събирането на данъци и др. Но от данните, с които разполагаме, се вижда, че мнозинството били обикновени хора от народа — занаятчи, дребни търговци, книжовници, дияци или дяди, учители, по-заможни селяни и др. Това показва, че монасите в двата светогорски манастира имали възможност да установят връзки с най-широки слоеве от българския народ от всички краища на българските земи. От друга страна, специално за Паисий трябва да се има пред вид, че той не само в Хилендарския и в Зографския манастир можел да установи връзка с народа. Паисий бил също така водач на поклоннически групи и пътувайки из българските земи, можал непосредствено да наблюдава живота на народа и да прави констатации, изводи и обобщения. За това има преки данни в самата история, където Паисий говори за някои неща, местности и пр. в България като очевиден.²⁸

Но не само Хилендарският и Зографският манастир били обект на масово посещение в края на XVII и през XVIII в. Данни за такова масово посещение има също така и за други манастири и на първо място за Рилския манастир²⁹ и за някои старопланински и македонски манастири.³⁰ Така например в кондиката на Етрополския манастир Варовитец, започната от 1648 г., са отбелязани имената на поклонници и дарители, дошли от десетки близки и по-далечни градове и села: Хъсен (дн. м. Асен от с. Гложене), Етрополе, Тетевен, Бухово, Оряхово, Стипон (дн. Ихтиман), Боуново (Буново), Търново, Елена, София, Челопеч, Селановци, Ъглен, Калугерово, Лъжане, Видраре, Лъпен (дн. Липен), Широки дол, Самоков, Брусен, Скравена, Гложене, Правец, Извор, Добри дел, Протопоинци, Пирдоп, Мирково, Стргел (Стръгел), Елешница (дн. Йорданкино), Копривщица, Никопол, Прсадин (дн. Клисурса), с. Люти брод, Мелник, с. Долни Луковит, с. Крушовица, Янина, Варна, Букуреш, Шумен (дн. Коларовград), Панагюрище, с. Тулево (Тулово) и много други. В кондиката не са дадени датите на вписванията на имената, но старинните форми (Стіпон, Прсадин и др.) говорят за време преди XIX в.³¹

При липсата на новоучредени, присъщи за новото време обществени организации, учреждения и органи на обществената мисъл — нови светски училища, читалища, театри, светска литература, списания, вестници и пр. — манастирите поемали върху себе си или по-точно били използвани от образуващите се нови обществени сили като средища на просветен и културен живот, места за формиране и развитие на обществената мисъл. Това се налагало също така и от обстоятелството, че по

²⁷ Йорд. Иванов, пос. съч., стр. 257, 258, 269 и др.

²⁸ Паисий Хилендарски, История славяноболгарская. Стъкмил за печат Йорд. Иванов стр. 80, 83, 84 и др.

²⁹ Пак там.

³⁰ П. Мутафчиев, пос. съч., стр. 49; Г. Трайчев, Манастирите в Македония, София, 1933, стр. 220 и сл.

³¹ П. Мутафчиев, пос. съч., стр. 49.

Атонският манастир Ватопед

онова време т. нар. светска интелигенция била твърде малобройна и доколкото е имало (книжовници, даскали, дяци), била най-непосредствено свързана с църквата като цяло и по-специално с манастирите.

От друга страна, много от манастирите, в това число Хилендарският и Зографският, поддържали непосредствени стопански, църковни и културни връзки и със земи извън Османската империя. Те имали имоти във Влашко, Молдавия и Русия и изпращали монашески групи за събиране на милостиня в тези земи.³² Хилендарският манастир бил във връзка

³² Описание монастырей Афонских в 1845—1846 годах, стр. 32, 38.

с манастирите във Фрушка гора (Войводина) и изпращал свои монаси в Далмация, където най-рано почва Южнославянското Възраждане. В библиотеките на светогорските манастири се пазели ценни ръкописи от българското средновековие, а също така книги с църковно-религиозен и светски характер, печатани във Венеция, Австрийска Сърбия и Русия — жития на светци, църковни поучения и беседи, произведения на бележити руски писатели от XVI и XVII в. като Симеон Полоцки, Стефан Яворски, Димитрий Ростовски и др. В библиотеките се пазели и можели да бъдат използвани исторически съчинения като „Театрон или позор“ от Вилхем Стратеман, „Деяния церковная и гражданская“ от Цезар Бароний, „Книга историография“ от Мавро Орбини и др. Там се намирали също така преписи от съчинението на Черноризец Храбър „За буквите“, житието на Иван Рилски, житието на Наум Охридски, двете жития на Климент Охридски, Житието на св. Петка (Параскева) от патриарх Евтимий, службата на българския цар Петър, допълненията за българската история в славянския превод на Манасиевата летопис, църковни поменици с имена на български царе и др.³³

При подготовката на своята „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски използвал много от тези книги и домашни извори. Той сам свидетелствува за това, като се позовава на някои от тях. Познава „Кормча книга“³⁴ и хрисовула на Иван Шишман, даден на Рилския манастир.³⁵ Пише, че по манастирите и „до ниня“ стоели „стари книги български“ и „превелегии (дарствени грамоти) царски“.³⁶ На друго място пише, че в някои църкви и манастири „се обретают“ поменици с имена на български царе.³⁷ А в края на съчинението се заявява: „Аз вси манастири светогорски истражих, где имеют болгарски стари книги и царски превелегии, такожде по Болгария по много места, где се обретает по много стари книги болгарски...“³⁸ Също и в послесловието: „... И изидох и придох в Изограф и тамо еще много обретох известие и писма ради болгаря.“³⁹

Вероятно в Зографския манастир Паисий се запознал със съчинението на своя съвременник, автора на т. нар. „Зографска история“, която използвал при написването на своя труд. Авторът на „Зографска история“ от своя страна е използвал труда на далматинския поет Качич Миошич „Razgovor udodni naroda slovinskoga“, издаден във Венеция през 1756 г., а след това като второ издание — през 1759 г. Това е още едно доказателство за връзките на светогорските манастири със западните южнославянски земи и по-специално с Далмация.⁴⁰

Не бива да се мисли обаче, че българската просвета и книжовност през XVIII в. била съсредоточена само в манастирите. Изследванията, направени в това отношение, показват, че през XVIII в. извън манастирите,

³³ Б. Пенев, Паисий Хилендарски, пос. изд., стр. 645; Ив. Шишманов, Увод в историята на българското възраждане, сб. От Паисий до Раковски, стр. 77; Ю. Трифонов, Зографска история, СпБАН, LX, стр. 40; М. Ковачев, пос. съч., стр. 150.

³⁴ Паисий Хилендарски, История славяноболгарская. Стъкмил за печат Йорд. Иванов, стр. 76.

³⁵ Пак там, стр. 61.

³⁶ Пак там, стр. 83.

³⁷ Пак там, стр. 60.

³⁸ Пак там, стр. 84.

³⁹ Пак там, стр. 85.

⁴⁰ Ю. Трифонов, Зографска българска история, стр. 50.

в различни градове и села, пръснати из българските земи, се водела просветна и книжовна дейност. В редица селища през XVIII в. имало училища, в които се усвоявала елементарна грамотност и се подготвяли църковни и книжовни дейци. Сведения за съществуването на килийни училища през XVIII в. има за селищата: Котел, Жеравна, Велес, Пирот, Шип, Кратово, Елена, Габрово, Трявна, Дряново, Свищов, Ловеч, Тетевен, Враца, с. Кунино и с. Згуриград, Врачанско, с. Ярловци, Софийско, Самоков, Етрополе, Панагюрище, Копривщица, Пазарджик, Карлово, Аджар (дн. Свежен), Пловдивско, с. Стрелча; Пазарджишко, Казанлък, Стара Загора, Сливен, Пловдив, Дупница (дн. Станке Димитров), с. Белово, Пазарджишко, с. Енина, Старозагорско, и др.⁴¹

Броят на грамотните люде в някои селища бил значителен. С това може да се обясни запазването и развитието на книжовната традиция и нейното видоизменение и приспособяване към нуждите на новообразуващите се обществени сили. Наред с църковно-религиозните ръкописни книги били съставяни и преписвани вечни календари, манастирски поменици със саморъчни подписи на поклонниците, църковни и еснафски кондики, летописни бележки, полици за взети назаем пари, документи за покупко-продажби, описи на манастирски и частни имущества, търговски сметки и др. Особено голям е броят на приписките към разни църковно-религиозни книги, които дават възможност да се установи наличието не само на българска писменост и книжовна традиция, но и да се разкрият материалните условия на живот и духовните интереси на отделни слоеве от българския народ.

Грамотни люде били не само даскалите и църковниците. Запазените ръкописни книги и архивни материали показват, че наред с дяците и даскалите грамотни люде има и измежду занаятчиите и търговците. През XVII и XVIII в. велешките търговци саморъчно се подписвали на български език в поменика на Зографския манастир в Света гора. Към края на XVIII в. повечето от жителите в този град били грамотни, като „на даскал“ се ходело редовно още от средата на този век.⁴² Грамотни били голям брой от жителите на Котел, където в средата на XVIII в. имало добре уредено килийно училище. Това може да се види между другото от архивата на Божил чорбаджи, където се съхранява между многото материали и едно писмо до него от приятеля му чорбаджи Юван Хаджиолу, написано на тогавашен местен език, изпълнен с турцизми.⁴³ Според сведенията на сръбските историци Ст. Новакович и Й. Скерлич издаваният във Виена през 1792 г. в. „Славено-сербския вѣдомости“ бил получаван в българските крайдунавски градове.⁴⁴

Габровският търговец Христо Рачков през 1782 г. води търговския си тефтер на български език, като само тук-там употребява русизми и турцизми. Той не е бил единственият местен грамотен жител. През 1786 г. в Габрово били написани на български език текстът и саморъчните подписи на „мартурите“ (свидетелите), „запис“ за продажбата на част от една воденица и половината от една стружна.⁴⁵ През същата година в един

⁴¹ Хр. Гандев, Ранно възраждане, стр. 13 и сл.

⁴² Хр. Гандев, Фактори на българското възраждане, София, 1943, стр. 47.

⁴³ БИА—ДБВК, арх. фонд „Божил чорбаджи“, II В 9188.

⁴⁴ Д. Мишев, Възраждане чрез печата, сб. България 1000 години, стр. 611.

⁴⁵ П. Цончев, пос. съч., стр. 470.

миней, отпечатан в Киево-печорската лавра в Русия през 1750 г., е направена преписка, в която се съобщава, че през декември същата година налбантите, кантарджиите и балтаджиите (брадварите) в Етрополе направили тествир.⁴⁶ В друга приписка от 1788 г. върху дамаскин, съхраняван в Троянския манастир, се съобщава: „Ведомо да будет всакому брату и тарговцу како зимам ас Стамен Маринович от Никола Генович на заем гроша 250 (следва словом същата сума) и турихме файда на стоте 15 гроша (следва словом същата сума) да са исплатат без реч.“ След това следват саморъчните подписи на „мартурите“ Георги Стоович, Петко Стоянович и Ован Петкович и означение на мястото — Филебе (Пловдив).⁴⁷

Такива отделни документи и приписки има и други, но тук не е необходимо да се разпростираме надълго по този въпрос. Тяхната наличност доказва, че през XVIII в. не е било толкова безнадеждно състоянието на българската просвета и култура. Наред с това има и други материали, които разкриват съпротивата на българския народ срещу турските завоеватели и Цариградската патриаршия и които доказват, че идеите за национално обособяване и освобождаване на българския народ се оформят не само в съзнанието на Паисий Хилендарски, но в съзнанието и на други български патриоти, пръснати из българските земи или живеещи и борещи се за освобождението на своя народ в чужбина. Типичен пример в това отношение са двамата българи Пантелей Брашнев и Никола Станиславлев, които през 1755 или 1756 г., т. е. няколко години преди отиването на Паисий в Сремски Карловци, минават нелегално („без пасоши“) от Турция в Австрия с цел да се борят за освобождението на своята родина с помощта на Русия.⁴⁸ Преди това друг един български патриот — Димитър Мариин от с. Арбанаси, Търновско, бил жестоко измъчван и убит от турската власт заради своите връзки с „немците“ (Австрия) по време на Австро-турската война през 1737 г.⁴⁹ Известни са също така масовите вълнения сред населението в Западна България по време на тази война.⁵⁰

*

Макар да е бил жестоко притиснат от турските завоеватели и от феодалната Цариградска патриаршия, като е бил подложен на засилена народностна асимилация (масово помохамеданчване, покатоличване и гогърчване) през XVIII в., българският народ не е изгубил своето народностно самосъзнание и способността си да се съпротивлява на своите врагове. Даже може да се твърди, че на основата на изострянето на противоречията между турската феодална класа и селяните вследствие развитието на стоковс-паричните и зараждането на капиталистическите отношения в селското стопанство, водещо до обезземляване на селяните и до засилване на феодалната експлоатация и гнет върху тях, и на ос-

⁴⁶ П. Мутафчиев, пос. съч., стр. 43.

⁴⁷ Пак там, стр. 117.

⁴⁸ Патриаршиско-митрополитски архив в Ср. Карловци, Б. бр. 61/1757.

⁴⁹ Д. Ив. П а п а з о в, Село Арбанаси, СбБАН, кн. XXXI, стр. 58.

⁵⁰ Документи за българската история, т. III, ч. I. Подбрал и превел Панчо Дорев, София, 1940, стр. 40.

новата на развитието на стоковото и зараждането на капиталистическото производство в градското стопанство и разширяването на вътрешния пазар през XVII и XVIII в. се забелязват засилване на народностното чувство и на народностната съпротива и поява на проблясъци на създаващо се национално съзнание. Израз на това ново явление намираме в летописните бележки на поп М. Драгинов, поп Петър от Мирково, Спас Пиротски, поп Тодор от Враца и др. и в дейността на П. Парчевич, Хр. Жефарович, П. Павлович, споменатите по-горе борци за политическото освобождение на България и др.

Идеите за национално самосъхранение и освобождение възникват като резултат от вътрешното обществено-икономическо и културно развитие на българския народ. Това е основното. Но те се оформят също така и под въздействието на външни влияния. Те си пробивали път със засилването на стопанските и културните връзки с другите страни, където е живеела значителна по брой българска емиграция. Разширяването на умствения кръгозор, създаването на възможност да се правят сравнения и съпоставки на положението в Турция и в другите страни, отишли по-напред в своето развитие, насочвали мисълта на отделни български патриоти към търсене на причините за тежкото положение на народа и към посочване на пътищата за неговото радикално подобрене. Чрез своите пътувания из българските земи и в чужбина Паисий Хилендарски също е имал възможност да прави такива сравнения и съпоставки и именно те са били една от подбудите за написването на „История славяноболгарская“. Паисий имал възможност да прави сравнения и съпоставки, запознавайки се с другите страни и по книжовен път или чрез размяна на впечатления и познания с многобройните посетители на светогорските манастири. А такива идвали особено много от славянските земи и главно от Русия, към която Паисий храни дълбоко уважение.

Плод на задълбочено изучаване и съпоставки са обясненията на Паисий за причините, поради които българският народ изостанал в сравнение например с Русия и със сърбите, намиращи се под австрийска власт. България, пише той, е в средата на турската държава и затова са „весма озлоблени и попрани болгари от турков“. Русите и московците имат царство и свобода церковна от много време, имат училища, печатници и издават на свой език много книги.⁵¹ Сърбите, които са под турска власт, са много по-прости и нищетни от българите, а тези, които са под властта на Австрия, са малко по-искусни „читати и писати“, защото имат църковна свобода, архиереи от своята народност и свои училища. Някои от русите и от сърбите, пише Паисий, „поносят и ругают се болгаром, защо су прости и некнижни в писане, но они руси и сърби да благодарят бога, де ги е покрил от поприане агарянское и от греческая власт архиерейская що болгари страдаят...“⁵² Тези думи на Паисий са не само анализ на причините за изостаналостта на българския народ в сравнение с русите и със сърбите във Войводина, но те набелязват и задачите на предстоящата борба.

⁵¹ Паисий Хилендарски, История славяноболгарская. Стъкмил за печат Йорд. Иванов, стр. 71. Ог времето на Петър Велики започва да се развива руската историография. Тогава се превеждат на руски език книгите на Ц. Бароний, М. Орбини и др., които е използвал Паисий. Вж. С. Л. Пештич, Русская историография XVIII в. Изд. Ленингр. ун-та, ч. I, 1961, стр. 97 и сл.

⁵² Паисий Хилендарски, История Славяноболгарская, пос. изд., стр. 72.

При възникването на всяко националноосвободително движение идеолозите и водачите на това движение обръщат поглед назад, към миналото на своя народ, за да черпят от него поука и опора в борбата за освобождение. Схващането, че Паисий е написал своята история под въздействието на укорителните присмехи на сръбските и гръцките монаси за това, че българите нямали своя история, отдавна е опровергано. То е неправилно, ненаучно. Паисий е идеолог, изразител на нови обществени идеи, и упреците на сръбските и гръцките монаси са можели да бъдат само един от подтиците, но не и причина за написването на „История славянобългарска“. Обществено значимите идеи се раждат тогава, когато условията на материалния живот изискват това. Те не са плод на случайно хрумване или на желание да се отразят лични неприятности. Обществено значимите идеи обединяват в себе си мислите, чувствата и стремежите на определени обществени слоеве, създадени в процеса на развитието на обществото. Не всички идеи обаче играят еднаква роля в обществения живот. Има реакционни и прогресивни идеи. Прогресивните идеи подпомагат укрепването и победата на новите сили, зародили се в недра на старото общество. Те насочват и вдъхновяват за борба не само отделни личности, но и широки обществени слоеве.

Такива са именно идеите на Паисий Хилендарски, вложени в „История славянобългарска“. Разкривайки миналото на българския народ и рисувайки пестеливо, с малко думи, но с дълбок идеен замисъл положението му под властта на турските завоеватели и Цариградската патриаршия, Паисий формулира основните задачи на зараждащото се българско националноосвободително движение. Той пише история на българския народ, но погледът му е обърнат не само назад, към миналото, но и напред, към бъдещето на българския народ. Неговата история е манифест, програма на зараждащото се българско национално освободително движение, написана с гореща любов към българския народ и със страстна непримиримост към неговите врагове. Тези врагове са турските завоеватели и фенерското духовенство, чиято власт и сила се коренят в съществуващата тогава феодална система. Премахването на тази система и извоюването на националното освобождение е основната задача, която Паисий поставя пред българския народ със своята история. Нейното осъществяване е можело да стане чрез обединяване на народните сили и подчиняване на личните и груповите интереси на борбата за национално освобождение. Паисий страстно критикува „отцеругателите“, т. е. отстъпниците от изпълнението на тази задача за това, че те, вместо да се борят за запазването и освобождението на народа, се „обращають на чужда политика“. Това са главно чорбаджиите, носителите на търговско-лихварския капитал. Свързани тясно с турската феодална система и с Цариградската патриаршия, чорбаджиите изменяли на народните интереси. С това те напълно заслужено получавали тежките укори на Паисий за национално предателство.

Неправилно ще бъде обаче да се мисли, че Паисий е виждал в лицето на чорбаджиите след тяхното „осъзнаване“ главната движеща сила в борбата за освобождение. Неговите идеи имат по-широк обхват. Те са идеи на възникващите в процеса на общественоекономическото развитие дребнобуржоазни елементи и на борещите се против феодалната експлоатация

и гнет селски маси. Поради това са и така подчертано демократични. Идеите на Паисий Хилендарски са идеи на намиращите се в непримиримо противоречие и борба с турската феодална система български народни маси. Те са идеи на зреещата в недрата на турската феодална система българска антифеодална националноосвободителна революция, главна движеща сила на която са селяните и градската дребна буржоазия. Това определя и нейния не просто буржоазен, но буржоазнодемократичен характер.

Паисий имал високо съзнание за обществената значимост на своите идеи, възплътени в „История славянобългарска“. Поради това той не само написал своя труд, като преодолял големи несгоди и страдания,⁵³ но и ревностно се заел с неговото разпространение. Недоволен от предговора към ползуваната от него история — „Деяния церковная и гражданская“ на Ц. Бароний, — той пише втори, свой предговор, в който се обръща към своите бъдещи читатели с думите: „Вам написах кои любите свой род и отечество болгарское и любите знати за свой род и язык. *Препишуйте историйцу сию и платите нека вам препишат кои умеют писати и имейте ю да се не погуби*“ (к. н. — Хр. Хр.).⁵⁴ След завършването на труда Паисий тръгва из българските земи да разпространява своите идеи. С това той дава нов израз на съзнанието си за обществената значимост на своите идеи и на готовността си да служи на делото на тяхното разпространение.

В същото време, когато носителите на спекулативния търговско-лихварски капитал — чорбаджиите — се гърчечат и сътрудничат на турската власт и на Цариградската патриаршия в потискането и ограбването на народа, Паисий Хилендарски издига мощен глас на протест против враговете на народа, като прави това открито. Той не се крие зад псевдоним, не пише анонимно, но дава подробни данни за своята биография. Това говори за неговата гражданска доблест и неустрашимост и за готовността му да отстоява даже с цената на живота си своите идеи. Защото турската власт и Патриаршията едва ли биха му простили за смелите разобличителни думи и за призива към народа да се бори за своето освобождение.

Паисий Хилендарски е не само идеолог, основател на българската националноосвободителна идеология. Той е и борец против чуждото потисничество, активен разпространител на своите революционни идеи. Макар да е монах, той няма примирения дух на своите събратя, не мисли като тях за „спасението“ на душата си. Паисий изцяло живее с болките и със страданията на народа и смело се опълчва против неговите угнетители и врагове. В своята „История славянобългарска“ той разобличава насилията и опустошенията на турците при завладяването на България и пише, че те „окаяните“ и в негово време нямали „никаква правда ни суд“.⁵⁵

Едновременно с написването на „История славянобългарска“ била написана „Зографската история“ и била започната „История во кратце о

⁵³ Паисий Хилендарски, пос. съч. стр. 85. „Тако аз — пише Паисий — презрех свое главоболе, ако за много време страдах, тако и утробою болех велми...“

⁵⁴ Пак там, стр. 5.

⁵⁵ Пак там, стр. 58.

болгарском народе словенском“ от Йеросхимонах Спиридон.⁵⁶ Това показва колко навременна е била идеята на Паисий за написване история на българския народ, идея, поставена и произлизаща от самия живот. Но колко различни са „Зографската“ и Спиридоновата история от „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски. В тях липсват Паисиевите националноосвободителни идеи. Пламенният патриотизъм на Паисий и призивът му за борба с народните врагове в тях са заместени със сухо и безстрастно изложение на историческите факти. Затова и влиянието на тези две съчинения в сравнение с историята на Паисий било нищожно. Те не са били препривани и разпространявани между народа, както това е станало с историята на Паисий. Авторът на „Зографската история“ схващал твърде ограничено своята задача. Той не е счел за потребно да разпространява своя труд, както това е направил Паисий. Той даже не го и подписал. А Йеросхимонах Спиридон в предисловието на своята история пише, че като виждал в какво „забвение и уничижение крайное“ се намирал българският народ, съжалил го и написал своя труд „да не до конца в забвение будет“.⁵⁷ Това, както се вижда, никак не подхожда на страстния призив на Паисий за национално пробуждане и освобождаване на народа. Йеросхимонах Спиридон, както и авторът на „Зографската история“, твърде ограничено схващал своята задача.

Идеите на Паисий, вложени в „История славянобългарска“, съществено се различават от идеите и на друг един негов съвременник и съратник, автора на „История разных славянских народов — паче же болгаров, хорватов и сербов“ — Иваң Раич. Раич написал обширен труд за историята на балканските славянски народи, но в него няма огъня и войнствената непримиримост на Паисий към потисниците и грабителите на народа. Наистина и той, както и Паисий, разкрива тежкото положение на българския народ под властта на турските завоеватели и сочи причината за това в „ненаситното турско грабление“.⁵⁸ Но в предговора на своя труд Раич прокарва средновековното схващане за божествения произход на светската и църковната власт и по този начин обосновава необходимостта от подчинение на народните маси на тази власт. Той оприличава държавата на човешкото тяло. Царят, това е главата, министрите и „правителите“ — очите, съдиите — ушите и всички подчинени и „подръчни“ — ръце и нозе, които трябва да изпълняват волята на своите повелители. „Бог да на царя — пише той — скитър владения, церковним правителям жезл правления, судям меч правосудия, войнству оружие защитения, орачем рала и прочим земеделцем рыла, иным же иная...“⁵⁹

Борческият дух и непримиримост на Паисий към потисниците и грабителите на народа липсват и в съставената по Раичевия труд от Атанас Нескович „История славено-болгарског народа“. В предговора към тази история, която за кратко време (около 10 години) е претър-

⁵⁶ Ю. Трифонов, Зографска българска история, СпБАН, X, стр. 64 и сл.; В. Н. Златарски, Към въпроса за т. н. Преправки на Паисиевата история, ПСп, кн. 59, стр. 729 и сл.

⁵⁷ Н. Филипов, Възраждане чрез литературата, сб. България 1000 години, стр. 571.

⁵⁸ История разных славянских народов — паче же болгар, хорватов и сербов из тмы забвения изята и во свет исторический произведенная Иоанном Райчем, архимандритом во свято-архангелском монастыре Ковиле. Част первая, СПб, 1795, стр. 602.

⁵⁹ Пак там — в предговора, който не е пагиниран.

пяла три издания,⁶⁰ А. Нескович заявява, че нямал намерение да пише „каквато и да била история“, защото знаел колко труд и колко четене на исторически книги се изисква за това. Поради това много пъти отказал да изпълни предложението на „неких българских господ“. Едга най-после се съгласил, като използвал Раичевата история по руското издание на Стритер. След това Нескович заявява, че само този, който искрено люби своето отечество и „нему ревную“, знае колко е велика ползата от отечествената история. Колко е хубаво, казва той, да знаем началото на своя род от първия прародител. Историята ни учи къде са били първите столици, защо са се така наименували прародителите, каква съдба от началото досега са претърпели, колко славни са били делата им, какви крале и с кои народи са водели войни и защо е било това. Това учи хората да не „презират“ общата полза, прави ги по-мъдри и ги подбужда към науката, която просвещава ума и укрепва отечеството.⁶¹ И тук, както се вижда, се поставят просветно-утилитаристични, а не борчески националноосвободителни задачи, както това прави Паисий.

Написването на Паисиевата „История славянобългарска“, „Зографската история“, „История о болгарском народе словенском“ на Йеросхимонах Спиридон, Раичевата история и „История славено-болгарского народа“ на А. Нескович показва, че сред българското общество през втората половина на XVIII в. е съществувал значителен интерес към миналото на българския народ. Неслучайно Нескович пише, че бил подтикван към написване на българска история от „неких българских господ“, и посвещава своята книга на „синове отечества“. Явно е, че създаването на новите обществени сили е водело до появата на по-широки умствени интереси, насочени към миналото на българския народ. Следователно не може да се твърди, че написването на „История славянобългарска“ е било преждевременно. Не може да се твърди, че и идеите, прокарани в нея, били ненавременни и поради това не били възприети веднага и не оказали въздействие върху развитието на българското общество.^{61a} Такова твърдение е неприемливо. То противоречи на историческите факти.

От всички историографски съчинения за миналото на българския народ, написани през втората половина на XVIII в., Паисиевата история се оказала най-целенасочена и съобразена с потребностите на зараждащото се българско националноосвободително движение. Тя била първокласно идеологическо оръжие в борбата на народните маси (дребни стокопроизводители и търговци в градовете, селяните и зараждащите се наемници) против турската феодална експлоатация и гнет и против експлоатацията и гнета на феодалната Цариградска патриаршия. Поради това бързо започнала да се чете и преписва в различни краища на българските земи.

Идеите на Паисий Хилендарски, вложени в „История славянобългарска“, не били само негови идеи. Те изразявали появата на нова насока в развитието на обществената мисъл в България през втората половина на XVIII в. За това говорят разпространението на историята и отзвучите,

⁶⁰ М. Дринов, Една забравена българска история, ПСП, кн. XXXIV, стр. 549.

⁶¹ История славяно-болгарского народа из г. Раича историе и неких исторических книг составлена и простим языком списана за сынове отечества Атанасием Несковичем, [първо издание] в Будим, 1801. Из предговора К читателю.

^{61a} Ж. Натан, Българското възбуждане, изд. IV, София, 1946, стр. 30, 24, 56.

които е предизвикало нейното прочитане у многобройните ѝ читатели.

Известно е, че досега са открити около 60 преписа и преправки на Паисиевата история.⁶² От тях осем са направени до края на XVIII в., а останалите — главно през първата и отчасти през втората половина на XIX в. Ако се съди безкритично, от тези данни излиза, че Паисиевата история наистина е имала ограничено въздействие върху българското общество до края на XVIII в. Трябва обаче да се имат пред вид конкретните условия и начини на разпространение на Паисиевата история, преди да се направи такова заключение и преди да се подкрепи тезата за нейното ограничено въздействие върху българското общество до края на XVIII в.

Паисий Хилендарски сам е разпространявал своето съчинение. Следователно преписването на историята е зависело от това, дали Паисий е могъл да посети дадено селище или не.

От друга страна, запазените преписи и преправки в някой случай не отговарят на действителния брой на направените ръкописни преписи и преправки. Известно е, че от печатни книги, излезли през първата половина на XIX в. в 1000 и повече екземпляри, до наше време са запазени само по няколко екземпляра. Какво може да се каже тогава за един ръкопис, написан половин до един век преди това.

При това положение очевидно броят на преписите и преправките на Паисиевата история не може да служи като критерий за определяне ситдата на нейното въздействие. По-правилно ще бъде, ако вниманието при изясняването на този въпрос се насочи към издирване на материали и документи, разкриващи как е била посрещната книгата на Паисий от преписвачите и читателите. За щастие в това отношение има запазени някои ценни податъци и данни за времето до края на XVIII и през първата половина на XIX в.

Широко известен е фактът, че при отиването на Паисий в Котел през 1765 г. там той се срещнал с поп Стойко Владиславов и му дал за преписване своята история. Това научаваме от една бележка в първия Котленски препис на Паисиевата история, която гласи: „Сии историю при-несиа Паисиа иеромонах от Света гора Атонска и преписахми а у село Котил...“ Преписът бил направен от поп Стойко и бил завършен на 29 януари 1765 г.⁶³

Това известие само по себе си е много важно, защото доказва, че Паисий сам е разнасял между народа своята история. Още по-важна е обаче високата оценка, която дава поп Стойко за Паисиевия труд. Тази оценка се съдържа в страшната клетва, вписана в приписката към същия Котленски препис: „И кой я усвои или открадне (преписа), да е афоресан и проклет от господа бога саваота, и от дванайсетте апостоли, и от светите отци, и от четирите евангелисти! И туч, и желязо, и камик да се стопи, той — ни во веки!..“⁶⁴

⁶² Паисий Хилендарски, История славяноболгарская. Подготвил за печат Б. Ангелов, стр. 24.

⁶³ Паисий Хилендарски, История славяноболгарская. Стъкмил за печат Йорд. Иванов, стр. XXIX (увода).

⁶⁴ НБВК, Отд. ръкописи и старопечатни книги, инв. № 368; В. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, 1910, стр. 411, № 368.

Очевидно поп Стойко не би изрекъл тези страшни за онова време думи, ако оставеният в котленската църква „Петър и Павел“ препис на Паисиевата история не е изразявал негови и на повечето от съгражданите му мисли, чувства и стремежи, ако прокараните в Паисиевата история идеи не са били и негови, и на мнозина от съгражданите му идеи.

Георги С. Раковски, който има големи заслуги за издирване и обнародване на редица стари български ръкописи, пише, че Паисиевата история се е четяла с „усърдие“ от българите. И за да докаже това, той привежда пет приписки от т. нар. Жеравненски препис, които са много характерни за въздействието на Паисиевата история и които показват, че броят на преписите е решително по-малък от броя на читателите на Паисиевата история и че тези преписи са обикаляли българските земи, минавайки от едни в други читателски ръце. Първите четири приписки са еднакви по съдържание. Те са направени съответно от Макарие йеромонах Хилендарски в 1772 г., от Георги йерей „грешний и окаяний“ от с. Жеравна в 1776 г., от Велико йерей от с. Котел в 1779 г. и от Никола, син поп Лазеревич и даскал от Рухчук, без означение на годината. Приписките гласят: „Аз (следва името и местоживеенето на автора на приписката) прочитах ето (или сию) история и разумех что ест писано в нея и вие потрудете се братя та я прочетете да ви буди на ползу болгаром похвала и на пакост греком и...“ Последната пета приписка гласи: „Аз Серафим прочитах сия история у Сливен в лето от Христа $\bar{A} \bar{I} \bar{C} \bar{B}$ (1794) и много полза намерих за болгари“.⁶⁵

В други запазени преписи и преработки на Паисиевата история също има интересни данни за нейното въздействие върху читателите. Така например в Самоковския препис от 1771 г. преписвачът поп Алекси Велкович пише: „И от много желание що имях потрудох се и преписах ю да ю имеем, понеже многожди видех како укоряют нас сербие и греци, зашто не имеем своя история заедно совокуплена... Того ради желанием возжелех по своего рода болгарскаго и *преписах ю да се не изгубит*“ (к. м. — Хр. Хр.).⁶⁶

В Геровската или Чирпанеката преработка от 1831 г. преработвачът пише: „Треклятая завист греческая. После докажу.“ След това дава сведения за масовото помохамеданчване на българското население в Родопите и в Македония през XVI в., за изгарянето на Търновската патриаршия и убиването на патриарха и за териториалния обхват на българските земи.⁶⁷

Очевидно тази, както и други интерполации (вмъквания) на нови текстове в историята на Паисий са били направени под нейно въздействие. Те изразяват паисиевски мисли, идеи и чувства в периода на засилването на борбата против експлоатацията и гнета на Цариградската патриаршия.

От данните, с които разполагаме, се вижда, че преписвачи, преработвачи и читатели на Паисиевата история били монаси, свещеници, учители и други грамотни люде сред народа (поп Стойко от Котел, йеро-

⁶⁵ Г. С. Раковски, Няколко речи о Асеню Първому, великому царю българскому и сину му Асеню Второму, стр. 47.

⁶⁶ Н. Филипов, пос. статия, стр. 569.

⁶⁷ М. Дринов, пос. статия, стр. 18.

монах Макарие Хилендарски, Георги йерей от с. Жеравна, Велико йерей от Котел, даскал Никола от Русе, поп Алекси от Самоков, Дойно Граматик от Елена, поп Стоян от с. Кованлък, Търновско, поп Йоаникий от с. Змеево, Старозагорско, монах Паисий в Рилския манастир, даскал Драгия от с. Бяла черква, Търновско, и много други). Преписването на историята ставало по собствена инициатива или в изпълнение на искане на някои местни занаятчии или търговец. Това се вижда например от една приписка към Свищовската преправка на Паисиевата история, която гласи: „Сей летопис исписан бист исперва рукою попа Йоаникию Петковичу от село Змеево в лето христово 1830 прошением господину Добре Кюркчията нине же втором исписа се и поправи се от погрешките още и прибави се по нешо рукою Василию Станковичу от град Свищов в лето христово 1842 по прошением господину хаджи Тончу Христович Свищовлията, комуто и посвещава се.“⁶⁸

Запазените многобройни преписи и преправки на Паисиевата история показват колко необходим е бил неговият труд и колко основателен и навременен е бил повикът на Паисий към читателите, които „любели“ своя род и отечество българско и „любели“ да знаят за своя род и язик (народност). Към тях именно Паисий се обръща с думите: „Препи-суите историйцу сию и платите нека вам препишат кои умеют писати.“⁶⁹ Тези думи на Паисий показват, че неговата история не създава, но заварва съществуващи у някои българи национално чувство и интерес към миналото на българския народ, създадени на основата на обективните изменения в материалния и духовния живот. Следователно Паисий не е бил единствен патриот и борец за национално възраждане. Но ако това е така, няма съмнение, че той е бил най-талантливият и непосредствен изразител на зараждащите се нови идеи, стремежи и чувства сред българския народ, автор на цяла една програма за национално възраждане. Затова, като се явила в резултат на обективно извършилите се изменения в материалния и духовния живот на българския народ през XVIII в., със своите дълбоко прогресивни идеи Паисиевата история оказала голямо въздействие върху зараждането и развитието на възрожденския процес. Тя сложила началото на ново направление в развитието на обществената мисъл и това направление е българската националноосвободителна идеология, чийто основоположник е Паисий Хилендарски.

„История славянобългарска“ се четяла и преписвала, пазена била „да се не изгуби“, понеже давала отговор на много от въпросите, въз-нуващи Паисиевите съвременници и следващите поколения. Тя служела като оръжие в борбата за национално осъзнаване на българския народ и за освобождаването му от феодалната експлоатация и гнет на турските завоеватели и на Цариградската патриаршия.

При изучаване преписите и преправките на Паисиевата история, както и приписките към тях прави впечатление засияването на „противогръцката“ насоченост на Паисиевия труд. Това са забелязали редица изследователи на делото на Паисий Хилендарски и някои са използвали този факт за целите на националистическата и шовинистическата политика на българската буржоазия преди 9 септември 1944 г.

⁶⁸ В. Н. Златарски, Към въпроса за т. н. преправки на Паисиевата история, стр. 728.

⁶⁹ Паисий Хилендарски, История славяноболгарская. Стъкмил за печат Йорд. Иванов, стр. 5.

Но каква е тази насоченост и как трябва да се обясни засилването на „противогръцкия дух“ на Паисиевия труд? Очевидно това трябва да се свърже с условията на живот на българския народ през XVIII и първата половина на XIX в. През този период в някои райони на българските земи гръцката търговско-лихварска буржоазия била голяма стопанска сила и в това си качество е угнетявала и експлоатираща дребните български стокотрошители и търговци в градовете и масата от българските селяни. С оглед на това очевидно противогръцката насоченост на Паисиевия труд трябва да се схваща повече като израз на класова, а не на национална борба.⁷⁰ Но това не е всичко. Голямата стопанска мощ на гръцката буржоазия в някои райони на българските земи е водела към съзнателно или несъзнателно засилване на нейните асимилаторски стремежи. Те се проявявали особено в областта на проsvетата и църковно-религиозния живот. По сведения на В. Григорович през 40-те години на XIX в. в цяла Южна Македония, от Солун до Охрид и от Скопие до Мелник, не само в митрополитските, но и в селските църкви религиозните обреди се извършвали на гръцки език.⁷¹ Във всички по-големи градове в българските земи имало гръцки училища, в които се придобивала по-голяма образованост, но едновременно с това се притъпявало или унищожавало народното съзнание на българската младеж. Не е бил без значение и фактът, че голяма част от богатите и забогатяващи български чорбаджии поради връзките си с гръцката търговско-лихварска буржоазия и други по-специални причини масово се е гърчела. И това се запазва дори до средата на XIX в. в градове като Пловдив, Карлово, Сливен, Търново др.⁷²

Гърчеченето било в разрез с националните интереси на българския народ. То задържало развитието на възрожденския процес. В редица случаи българските чорбаджии гъркомани ставали проводници на асимилаторската политика на гръцката търговско-лихварска буржоазия или на Цариградската патриаршия, която се стремела да задържи българските земи под своя църковна власт и да разшири тази власт. Известен е например случаят с поведението на четирима охридски първенци — Буяр Лигдо, Нейко челеби, Станчо бей и Малечко бей, — които съдействували на Патриаршията за унищожението на Охридската архиепископия през 1767 г.⁷³

Всичко това е отдавна известно и е правилно. Известно е също така и е правилно твърдението, че за постигането на своите цели гръцката търговско-лихварска буржоазия е действувала посредством Цариградската патриаршия. Това обаче не разкрива напълно гръцките и характера на противогръцката насоченост на Паисиевия труд и засилването на тази насоченост в някои негови преписи и преправки. При изясняването на този въпрос обикновено се набляга на националноосвободителния характер на борбата против Цариградската патриаршия, като се пренебрегва антифеодалният характер на тази борба. Защото не бива да

⁷⁰ Ив. Шишманов, Константин Фофинов, СбНУ, кн. XI, стр. 652.

⁷¹ В. Григорович, Очерк ученого путешествия по Европейской Турции, Ученые записки Казанского университета, кн. III, 1848, стр. 136.

⁷² В. Ев. Априлов, Денница ново-болгарскаго образования, част I, Одесса, 1841, стр. 111.

⁷³ Ив. Снегаров, Унищожението на Охридската архиепископия, стр. 127 и сл.

се забравя, че макар да е била по състава на своите ръководни органи предимно гръцка, Патриаршията е била една феодална институция, приспособена към устройството и нуждите на Османската империя. Следователно борбата против нея е била не само националноосвободителна, но и антифеодална и в известна степен е наподобявала реформацията в някои западноевропейски страни.

Борбата против Цариградската патриаршия е била борба против неограничените от никакъв закон и ред насилия и грабежи на гръцките митрополити и владци в българските земи, чиито интереси съвпадали с интересите на турската феодална власт. Затова напълно основателно фанариотите били наричани и от самите гърци *ελιχομύδοι φιλότουρκοι* (чисто-сърдечни туркофили).⁷⁴ Мнозина от тях за кратко време натрупвали за сметка на българското население огромни богатства. Като пример може да се посочи врачанският епископ Агапий, който през 1840 г. имал имотно състояние, възлизащо на 416 225 гроша.⁷⁵ Големи богатства натрупали в ръцете си чрез ограбване на българското население и други висши служители на Патриаршията.

*

Написването на „История славяноболгарская“ било, както беше отбелязано, израз на обективно започващия възрожденски процес. Идеите, прокарани в нея, били отражение на промените в материалния и духовния живот на българския народ през XVIII в. Тези промени очевидно са били доста съществени, за да предизвикат появата на ново течение в развитието на обществената мисъл — зараждащата се националноосвободителна идеология.

Промените в материалния и духовния живот на българския народ през XVIII в. се извършват на основата на разложението на турската феодално-крепостническа спахийска система, създадена след установяването на турската власт в българските земи. Разложението е предизвикано от развитието на стоковото производство и зараждането на капиталистически отношения в селското стопанство и в промишлеността.

През втората половина на XVIII в. в Европейска Турция назряват условия на една дълбока социално-икономическа и политическа криза. Старата феодално-крепостническа система се разяжда от големи вътрешни класови и национални противоречия. Развилите се нови производителни сили в недрата на феодализма изискват премахването на старата държавна система чрез нейното преобразуване (турските чифликчи и носителите на търговско-лихварския капитал) или нейното разрушаване (селяните от поробените народности и част от зараждащата се национална буржоазия). Паисиевата история била написана при тези именно условия на бързо нарастване на класовите и националните противоречия в Турция. Следователно тя не е само един обикновен израз на обективно започващия възрожденски процес, но и програма за действие на българ-

⁷⁴ Хр. Даскалов, Возрождения болгар или реакция в Европейской Турции, Москва, 1858, стр. 3.

⁷⁵ Ив Снегаров, Старият търновски църковен кодекс, ГСУ, VI, Богослов. ф-т, София, 1936 (XIII, 1935—1936), стр. 25.

ските народни маси в предстоящите събития за разрушаване на феодално-крепостническа Турция. Това именно не трябва да се изпуска из пред вид при изясняване характера и значението на Паисиевата история.

Кризата в Турция избухнала в края на XVIII в. след претърпените поражения във войните против Австрия и Русия. Пораженията във войните раздвижили всички враждебни сили на султанската власт. В редовете на феодалната класа се изострила борбата за преразпределение на феодалната рента и за осигуряване на по-голяма самостоятелност в земевладението и земеползуването на едрите феодални чифликчи, които се издигнали за сметка на спахиите. Изострила се извънредно много класовата борба на угнетеното и експлоатирано население, която на места добила определен националноосвободителен характер (Сърбия, Северна и особено Северозападна България по време на Руско-турската война от 1806—1812 г. и др.). Някои местни феодални се обявили за независими. В страната действували въоръжени отряди от кърджалии и даалии, които ограбвали и разорявали и християнското, и мюсюлманското население.

Безсилна да се бори със своите външни и вътрешни неприятели, султанската власт се насочила към провеждане на военни и административни реформи с цел да се преустрои създадената върху основите на натурално-крепостническите отношения военно-феодална държава като феодално-бюрократична.

Първоначално реформите в Турция не успели. Те били твърде ограничени и вътрешно противоречиви, за да спрат упадъка и разложението на Османската империя, като я преустроят в съгласие с новите социално-икономически отношения. Липсата на турска национална буржоазия лищавала султана реформатор от социална опора.

Но макар и със закъснение, от средата на 20-те и през 30-те години на XIX в. в Турция били прокарани известни реформи. Те засегнали организацията на военните сили, спахийското земевладение и устройството на държавния апарат. Създадена била нова армия. Спахийската система била премахната и чифликчийството получило признание като законна форма на едро земевладение, в което се прилагали нови, преходни от феодализма към капитализма форми на експлоатация на селския труд — изполичарство, кесимджийство и ратайство. Извършени били реформи и в законодалството, съдебното дело и пр.

Реформите в Турция не разрешили класовите и националните противоречия в нея. Те не разрешили преди всичко основния въпрос на стопанския живот и политическите борби — аграрния въпрос. Селяните не били освободени от феодална експлоатация, макар някои от тях да добили привидно по-голяма стопанска самостоятелност. Затова през първата половина на XIX в., както и след това те били най-непримиримите противници на турската феодално-бюрократична, наречена по-късно от В. Левски „деспотско-тиранска система“.

Но ако не разрешили класовите и националните противоречия в Турция, за известно време (докъм Кримската война) реформите създали условия за по-бързо развитие на стоковото производство и за преминаване в отделни случаи към организиране на капиталистическо производство. Те създали по-благоприятни условия за действие на търговско-лихварския капитал. На тази основа сред българските чорбаджии се засилили туркофилските идеи и стремежи. Създадо се и либе-

рално-реформистко (наречено неправилно „просветителско“) течение сред по-заможните търговско-занаятчийски среди. Разширявайки обхвата на своята стопанска дейност в обширния вътрешен пазар на Османската империя, тези среди подкрепяли реформите на турските султани, надявайки се по този начин да защитят своите интереси. От 30-те години на XIX в. либерално-реформисткото течение печелело привърженици и измежду новообразуващата се българска интелигенция и това намерило, както ще видим, идеен израз в създаващата се богата възрожденска (в това число и историческа) книжнина и периодичен печат.

Но ако реформите в Турция създали условия за известно засилване на стоковото производство и за разширяване дейността на търговско-лихварския капитал, те в никой случай не подобрили положението на широките народни маси. Поради това туркофилските идеи и стремежи на чорбаджиите и либерално-реформистките мечтания на по-заможните търговско-занаятчийски среди били в разрез с идеите и стремежите на огромната маса от българския народ — селяните, дребната буржоазия в градовете, селската и градската беднота и новообразуващата се народна интелигенция, които се борели не за реформиране, а за разрушаване на феодална Турция. На тази основа не само в областта на идеологията, но и в политическата борба в противоположност на либерално-реформисткото течение се развива и укрепва борческо-демократичното, началото на което полага Паисий Хилендарски.

Паисий се явява основоположник на борческо-демократичното течение в развитието на обществената мисъл в България през епохата на Възраждането със своите идеи за национално самоопределение и непримирима борба против турското господство и властта на Цариградската патриаршия. Това изтъква още на времето Ив. Шишманов, наричайки Паисий „първоначалник на партията на младите, на „буйните“. Тази „партия“ според Ив. Шишманов стои на противоположни позиции от позициите „на консервативно-опортюнистическата партия“. Тя черпи своята главна мощ от Паисиевата история и нейните „революционни преправки“ и намира, че еволюцията е „много хубаво нещо“, но че напредъкът може да се осъществи лесно с „насилствени средства“.⁷⁶

Тези думи на Ив. Шишманов дават правилна характеристика на идеите на Паисий Хилендарски и въздействието на неговата история върху българското общество през първите десетилетия на XIX в. Паисий не е основател на либерално-реформистката буржоазна идеология. Той е революционер, непримирим враг на турското феодално господство и властта на Цариградската патриаршия. Поради това неправилно е неговата история да се представя като „манифест на българската буржоазия“.^{76а} Неправилно е, защото, първо, в средата на XVIII в. българската буржоазия като класа още не е съществувала, а носителите на търговско-лихварския капитал водили предателска политика спрямо турското господство и властта на Цариградската патриаршия и, второ, защото в развитието на обществената мисъл в България през втората половина на XVIII и през XIX в. няма единна буржоазна идеология, а съществуват две

⁷⁶ Ив. Шишманов, Константин Фотинов, пос. сб., стр. 652.

^{76а} Д. Косев, Лекции по нова българска история, София, 1951, стр. 26. Сега авторът не поддържа това становище. Вж. неговата статия в настоящия сборник.

противоположни едно на друго течения — либерално-реформистко и борческо-демократично, основател на което се явява Паисий.⁷⁷

През различните етапи на развитие на българското националноосвободително движение тези две течения не са еднакво силно изразени и напълно разграничени. Освен това има и компромисни, междинни схващания на отделни възрожденски дейци, които схващания търпят развитие и изменение. Но те винаги съществуват като отделни основни направления в развитието на обществената мисъл, подхранвайки и изяснявайки целите на политическата борба.

Разбира се, при изясняването на този въпрос трябва да се има пред вид, че някои от видните представители на Българското Възраждане през 30—40-те години на XIX в. са развивали либерално-реформистки мисли в своите печатни издания не поради убеденост в необходимостта от запазването на турската власт, но от тактически съображения. Те ласкаели султана, за да си осигурят възможност да развиват своята общественополезна дейност. Но това не се отнася до всички възрожденски дейци и само едно внимателно изследване може да доведе до едно попълно и правилно разграничаване на техните възгледи и да оцени тяхната обществено-политическа и културна дейност.

В рамките на настоящата статия очевидно това не може да се направи. Неправилно ще бъде обаче, ако този въпрос не получи, макар и ограничено изясняване във връзка с темата, която ни занимава.

Борческо-демократичното течение, основано от Паисий Хилендарски, в края на XVIII и през първата половина на XIX в. има свои представители в лицето на Софроний Врачански и Неофит Бозвели. То има свои представители в лицето на организаторите и водачите на селските антифеодални и националноосвободителни въстания през първата половина на XIX в. в Западна и Северозападна България. На позициите на това течение стоят хилядите безименни герои, участници в хайдушките чети и в доброволческите дружини, сформирани по време на руско-турските войни през 1806—1812 и 1828—1829 г. На същите позиции стоят и българите, участници в сръбското и гръцкото националноосвободително движение. Макар да са против властта на Цариградската патриаршия, привържениците на борческо-демократичното течение подкрепят въоръжената борба за национално освобождение на гръцкия народ, защото не стоят изобщо на противогръцки позиции (в смисъл на борба против гръцкия народ), както твърдяха това някои буржоазни историци, но на позициите на борбата против една враждебна на българския народ феодална институция — Цариградската патриаршия.

От началото на XIX в., особено след прекратяването на феодалните размирици, на основата на засилването на възрожденския процес нараства интересът към миналото на българския народ, както и към общата история. Търсенето на историческо четиво довежда до превеждането на чужди и написването на оригинални исторически съчинения по църковна и всеобща история. Такива са „Свещенная история църковна от вехтият и

⁷⁷ Демократичния характер на Паисиевата идеология изтъкват Вл. Топенчаров в *Образът на Паисий*, II изд., София, 1961, и П. Динев в *Паисий Хилендарски*, Славянобългарска история. Под редакцията на П. Динев, София, 1960.

новият завет“ на Василий Ненович,⁷⁸ „Кратко начертание на всеобщата история“ на Анастасий Кипиловски,⁷⁹ „Службы с житием на Иоанн Рилски“ на Йеромонах Неофит⁸⁰ и др. През 1827 г. Анастасий Ненович дава обявление за издаването на българска история.⁸¹ Това своe намерение обаче той не могъл да осъществи, като вложил част от материала за историята на българския народ под турска власт в допълнението към упоменатата по-горе преведена и издадена от него всеобща история на руския проф. Ив. Кайданов.

За нарастването на интереса към историческото знание сред българското общество през 30-те години на XIX в., от което време има запазени най-много (12) преписа и преправки на Паисиевата история, свидетелствуват даните за спомоществателите на издадената от Ненович през 1836 г. всеобща история. Спомоществуватели на тази история са стотици българи от Букурещ, Гюргево, Браила, Галац, Крайова, Одеса, Карлово, Котел, Клисурса, Т. Пазарджик, Копривщица, Велес и много други градове и села из българските земи. В Карлово броят на спомоществателите възлиза на 22 души, а в Котел — на 49. Това говори за голямото разпространение на преведената и допълнена от Ненович всеобща история.

Интересът към българската история се засилил особено много след издаването на книгата „Древние и нынешние болгаре“ от Ю. Ив. Венелин.⁸² Първоначално тази книга добила разпространение само сред някои среди на българската емиграция в Русия и Румъния, а по-късно и в българските земи под турска власт. Тя била първият сериозен опит да се отговори на много от въпросите на българската история и упражнила голямо влияние върху българската интелигенция през 30-те и 40-те години на XIX в. Венелин е един от първите историци, които проявяват интерес към Паисиевата история.⁸³ След Венелин с изучаване на българската история започват да се занимават десетки български възрожденски дейци и руски историци и етнографи.

Съставената по труда на Раич българска история от Ат. Нескович била издадена през 1844 г. в превод на български от П. Сапунов и получила широко разпространение.⁸⁴ През същата година била издадена и получила широко разпространение и българската история на Хр. Павлович, известна под заглавието „Царственик или история болгарская“. ⁸⁵

⁷⁸ Свещенная история церковна от Вехтия и новият завет сокращенно сочинена на славяно-болгарският язык с питания и ответи заради малките деца от едногo любородна и се издава на печат от настоятелят Василия Н. Неновича. В Будиме граде 1825.

⁷⁹ Кратко начертание на всеобщата история от российскийскит на славяно-болгарският наш язык преведено и дополнено от Анастасия Стояновича Кипиловскаго. В Будим 1836.

⁸⁰ Службы с житием преподобнаго и богоноснаго чудотворца отца нашего Иоанна, Рилскаго чудотворца, прилежно оубо исправлена от древних рукописей Неофитом Йеромонахом, Белград, 1836.

⁸¹ Кратко начертание на всеобщата история, пос. изд., стр. 152.

⁸² Ю. Ив. Венелин, Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном историческом и религиозном их отношении к россиянам. Историко-критические изыскания, т. I, Москва, 1829, т. II, Москва, 1841.

⁸³ П. Бессонов, Некоторые черты путешествия Ю. И. Венелина в Болгарию, 1854, стр. 29.

⁸⁴ История на славяно-болгарския народ..., списана за синовете на отечеството от Атанасия Несковича..., а от славяносербския на славяноболгарския язык преведена от канцеларията Петра Сапунова, Букурещ, 1844.

⁸⁵ Царственик или история болгарская [Без означение на името на автора], Издание первое. У Будиму 1844.

Три години по-късно била издадена в Москва книгата „Введение в история на българските славяни“. ⁸⁶

Създаването на широки интереси към миналото на българския народ и изучаването на българската история подпомагали развитието на възрожденския процес. Така делото, започнато от Паисий, получило своето пълно признание. Но идеите на Паисий не били възприети от всички негови последователи. На много от тях те се виждали крайни, неудобни, неподходящи. Поради това някои от преписвачите изменяли Паисиевата история с оглед на своите разбирания, които в много случаи съвпадали с либерално-реформистките възгледи на зараждащата се българска буржоазия.

Трудно било за някои възрожденски дейци да възприемат идеите на Паисий за безкомпромисна борба с турската власт в същото това време, когато те величаели султана като благодетел на българския народ или когато търсели причините за тежкото положение на българския народ не в грабителската турска власт, а в недостатъчното развитие на българската просвета. Характерен пример в това отношение е авторът на „Житие стаго Алексия, човека божия“ — К. Огнянович, по народност сърбин, взел активно участие в българското просвещение и книжовния живот. Като разкрива тежкото положение на българския народ под турска власт и това, че много българи се гърчечат или румънеят, той се провиква с патос: „О българи! Еда и ви не сте потомци тогоже истаго народа да коего су русси, серби и прочи; и не ли е срамота да се стидите славнейшаго имене...“ ⁸⁷ Но изходът от тежкото положение на народа той вижда не в борбата против турските завоеватели и Цариградската патриаршия, а в търпението и примирението със злото. Като дава за пример добродетелите на „божия човек“ Алекси, той пише: „От това научете се и Вы да терпите озлобления от ближайших ваших, като да наследите вечнаго блаженства воздаяние. И недейте да отмъщавате на неприятели ваши, но паче любите ги по дума Христова: „Любите враги ваши.“ ⁸⁸ При това положение обяснимо е защо под влияние на Огняновичевата книга през 1842 г. П. Р. Славейков мислел да се покалугери, но баща му го отклонил от това намерение, като му дал да прочете Паисиевата история. ⁸⁹

Още по-определено развива К. Огнянович своите примиренчески идеи с турското господство в книгата си „Забавник за лето 1845“. В нея авторът твърди, че „нешастното положение“ на българския народ се дължи не на това, че българите са поданици на Отоманското царство, но защото „са западнали в невежество“ и поради това са спели в „глубината забвения“. От това забвение българският народ излиза едва под „благополучното управление“ на „человеколюбивия“ султан Абдул Меджид, който му осигурява „всяко покровителство, милост и отческо заступление“ и под

⁸⁶ З. Княжеский, Введение в истории болгарских славян, Москва, 1847 [На главната корица „Входжане в историята на българските славяни от 5 век до 1396-та година“].

⁸⁷ К. Огнянович, Житие стаго Алексия, човека божия. В Будине граде 1833, предговора.

⁸⁸ Пак там.

⁸⁹ Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на българската журналистика, София, 1894, стр. 86.

чиято власт „веществената свобода“ е по-голяма, а данъците и другите царски „истязания“ по-малки в сравнение с всички други държави.⁹⁰

Разбира се, К. Огнянович не бил единственият туркофил. На същите позиции стояли и други книжовници и просветни дейци. Между тях били Г. Кръстевич и Р. Попович, първият преводач, а вторият спомоществовател на много разпространената сред българската интелигенция през 30-те и 40-те години на XIX в. наравно с „Житие стаго Алексия“ от К. Огнянович книга „Мудрост доброго Рихарда“; Емануил Васкидович, който посвещава книгата си „Перва понятие за детинско употребление“ на султана, заявявайки, че е и остава завинаги негов, на „пресветлия цар и милостив господар“, „всенижайши поданик“; Стефан П. Николов, преводач на книгата „Огледало за българските училища“, в края на която поместил стихотворението „Благодарна похвала“, величаещо султана като „достоеен цар, избран от бога“, с пожелание да живее „хиляди дни“ и да побеждава „врагами всеми“, и др.

Тези книжовни и просветни дейци не могли да приемат с одобрение идеите на Паисий Хилендарски и на неговите последователи — преписвачи и преработвачи на неговата история, — защото тези идеи призовавали към непримирима борба с турската власт. Даже авторът на „Царственика“ — Хр. Павлович — сметнал за необходимо да пропусне някои „крайни“ мисли и твърдения на Паисий по отношение на турците и тяхната власт.

Истински приемник и продължител на делото на Паисий Хилендарски станал Г. С. Раковски. В своята историографска дейност през 50-те и 60-те години на XIX в. Раковски пръв оценил големите заслуги на Паисий към българския народ с написването на „История славянобългарска“. Заедно с това той наследил неговата войнизна непримиримост към народните мъчители и врагове. Раковски издигнал борческо-демократичните възгледи на Паисий и на неговите последователи на нов, по-висок етап. Той станал основател на революционно-демократичното течение в развитието на националноосвободителната идеология и борба. В лицето на Раковски и на неговите последователи — В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев и другите български патриоти от 60-те и 70-те години на XIX в. — делото на Паисий намерило своето по-нататъшно развитие и въплъщение във великата революционна националноосвободителна борба.

Като изтъкваме обаче приемствеността, която съществува между идеологията и делото на Паисий Хилендарски и идеологията и революционната дейност на великите български патриоти от 60-те и 70-те години на XIX в., не трябва да изпускаме из пред вид наличието и на дълбоки различия между тях. Революционно-демократичната идеология била резултат на продължително революционно съзряване. Тя била цялостна, разгърнатата идеология за непосредствена подготовка и извършване на българската националноосвободителна революция. Идеите на Паисий Хилендарски, създадени в началния период на Възраждането и съдействащи за развитието на възрожденския процес, били само призив за борба, без конкретно посочване на средствата и начините за осъществяване целите на освободителната борба. Те били само най-обща програма на зараждащото се националноосвободително движение. Но те били идеи за борба, а не

⁹⁰ Забавник за лето 1845 от К. Огняновича. Печатан в Париже, стр. 7.

за примиряване с турското феодално господство и с властта на Цариградската патриаршия. И това именно създава приемственост между делото на Паисий Хилендарски и делото на българските революционни демократи от 60-те и 70-те години на XIX в.

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИЙ И БОЛГАРСКОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ

Хр. Христов,

(Резюме)

Дело Паисия Хилендарского занимает исключительно важное место в истории болгарского народа эпохи его Возрождения. Поэтому его изучением занимался целый ряд болгарских и иностранных историков, философов и языковедов. Благодаря этому изъяснено много вопросов, связанных с его эпохой и деятельностью. Однако имеются еще вопросы, на которые не дано удовлетворительных ответов, а также и вопросы дискуссионного порядка, как-то: состояние общественно-экономических отношений в болгарских землях в XVIII в. и особенно разложение феодализма и зарождение капитализма, классово-идейное содержание „Истории славеноболгарской“, воздействие идей Паисия на болгарское общество в начальный период Возрождения и проч.

Автор рассматривает развитие в болгарских землях в XVII и XVIII в. товарного производства, которое расколебало основы турецкой натурально-крепостнической системы и послужило предпосылкой возникновению капиталистического способа производства. Это вызвало изменения в социально-экономической структуре болгарского общества. Образуются новые и разрастаются существовавшие ранее социальные категории ремесленников, торговцев, ростовщиков, откупщиков податей, поставщиков скота и др. Начинает создаваться — сначала очень тонкий — слой мелкобуржуазных элементов, связанных с капиталистическим способом производства.

Мелкие товаропроизводители послужили социальной базой для возникновения национально-освободительной идеологии. Их интересы оказались в самом остром противоречии с турецкой феодальной системой и с чужеземным гнетом. Паисий Хилендарский является выразителем возмущений мелких производителей в городах и селах. Его история рассматривается как манифест зарождавшегося болгарского национально-освободительного движения.

Написание „Истории славеноболгарской“ находится в связи с переменами, происшедшими в XVIII в. в просветительном и культурном состоянии болгарского народа. Болгарские афонские монастыри были центрами и средоточием культуры для всех болгарских земель. В них сохранялось много литературных памятников болгарского средневековья, они были и местами массового паломничества. Именно поэтому „История славеноболгарская“ была написана там.

В статье даются сведения о распространении и воздействии „Истории“ Паисия в первые десятилетия после ее написания. В сопоставлении с ней рассматриваются и другие историографические сочинения, написанные в то время. Делается также и разбор т. наз. противореческой направленности труда Паисия.

В конце автор останавливается на вопросе о реформах, имевших место в феодальной Турции в начале XIX в., несколько улучшивших условия развития ремесел и торговли в болгарских землях. Это послужило основанием для образования либерально-реформистского течения в развитии общественных идей в Болгарии в 30- и 40-х гг. XIX в. Приверженцы этого течения не воспринимают идей Паисия о непримиримой борьбе против турецкого феодального господства. Они считают, что положение болгарского народа можно улучшить не путем разрушения, а реформирования феодальной Турции.

Идеи Паисия Хилендарского, которые автор считает борческо-демократическими, после Крымской войны нашли последователей и продолжателей в лице болгарских революционеров-демократов — Г. С. Раковского, В. Левского, Л. Каравелова, Хр. Ботева и др. Однако революционно-демократическая идеология не является простым продолжением идей Паисия Хилендарского. Она представляет собою целостную развернутую идеологию непосредственной подготовки и осуществления болгарской национально-освободительной революции.

PAISIJ HILENDARSKI UND DIE BULGARISCHE WIEDERGEURT

Chr. Christov

(Zusammenfassung)

Paisij Hilendarski nimmt in der Geschichte des bulgarischen Volkes während der Bulgarischen Wiedergeburt einen außerordentlich wichtigen Platz ein. Mit dem Studium seines Lebenswerks befaßten sich zahlreiche Historiker, Philologen und Sprachkenner des In- und Auslandes. Daher sind viele Fragen der Paisijkunde heute geklärt. Immerhin bestehen aber noch Fragen, die bisher keine befriedigende Lösung gefunden haben, oder über die noch diskutiert wird. Das sind der Zustand der gesellschaftlich-ökonomischen Verhältnisse in den bulgarischen Ländern während des 18. Jahrhunderts und insbesondere die Zersetzung des Feudalismus und die ersten Ansätze des Kapitalismus, der klassen-ideologische Gehalt der „Istorija slavjanobolgarskaja“, der Einfluß der Paisijschen Ideen auf die bulgarische Gesellschaft in der Anfangsperiode der Bulgarischen Wiedergeburt u. a. m.

Der Verfasser betrachtet die Entwicklung der Warenproduktion in den bulgarischen Ländern während des 17. und 18. Jahrhunderts, die die Grundpfeiler des türkischen Systems der Naturalfronden untergräbt und die Grund-

lage für das Aufkommen der kapitalistischen Produktionsweise bildet. Die sozial-ökonomische Struktur der bulgarischen Gesellschaft verändert sich. Es entstehen neue und vergrößern sich die bisher vorhandenen sozialen Kategorien- Handwerker und Gewerbetreibende, Kaufleute, Zinswucherer, Steuerpächter, Viehlieferanten usw. Es bildet sich eine, anfänglich noch sehr schwache Schicht kleinbürgerlicher Elemente, die mit der kapitalistischen Produktionsweise verbunden ist.

Die Kleinerzeuger von Waren bilden die soziale Grundlage der aufkommenden nationalen Befreiungsidee. Ihre Interessen stehen im krassesten Widerspruch mit dem türkischen Feudalsystem und der nationalen Unterdrückung durch die Fremdherrschaft. Paisij Hilendarski ist das Sprachrohr der Forderungen und Bestrebungen der Kleinerzeuger in Stadt und Land. Seine Geschichte ist ein Manifest der in der Entstehung begriffenen bulgarischen nationalen Freiheitsbewegung.

Die Niederschrift der „Istorija slavjanobolgarskaja“ hängt auch mit den Veränderungen in dem Bildungs- und Kulturzustand des bulgarischen Volkes im 18. Jh. zusammen. Die bulgarischen Klöster in Sveta gora spielen die Rolle von Kulturstätten für alle bulgarischen Lande. Sie wahren zahlreiche Schriftdenkmäler aus dem bulgarischen Mittelalter und sind Wallfahrtsort einer Massenpilgerbewegung. Das ist auch der Grund, warum die „Istorija slavjanobolgarskaja“ eben dort niedergeschrieben wurde.

Der Artikel berichtet von der Verbreitung und dem Einfluß des Geschichtswerkes Paisijs in den ersten Jahrzehnten nach dessen Niederschrift. Ihm werden auch andere historiographische Aufsätze aus jener Zeit gegenübergestellt. Es wird eine Analyse der sogenannten antigriechischen Richtung des Werkes Paisijs unternommen.

Am Schluß behandelt der Verfasser die Frage von den Reformen in der feudalen Türkei vom Anfang des 18. Jahrhunderts, die günstigere Bedingungen für die Entwicklung des Handels und Gewerbes in den bulgarischen Landen schufen. Sie bilden die gesellschaftlich-ökonomische Grundlage für das Aufkommen einer liberalistisch-reformistischen Strömung in der Entwicklung des gesellschaftlichen Gedankens in den dreißiger und vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts. Ihre Anhänger übernehmen aber nicht die Idee Paisijs zum unerbittlichen Kampf gegen die türkische Feudalherrschaft. Sie meinten, die Lage des bulgarischen Volkes könne sich nicht durch Zerstörung, sondern nur durch Reformation der feudalen Türkei verbessern.

Die Ideen Paisijs, die der Verfasser als kämpferisch-demokratisch definiert, fanden nach dem Krimkrieg ihre Nachfolger in der Person der bulgarischen Revolutionärdemokraten — G. S. Rakovski, V. Levski, L. Karavelov, Chr. Botev u. a. Die revolutionärdemokratische Ideologie ist indessen nicht eine bloße Fortsetzung der Ideen Paisij Hilendarskijs. Sie ist vielmehr eine vollkommene, aufgegliederte Ideologie zur unmittelbaren Vorbereitung und Durchführung der bulgarischen nationalen Freiheitsrevolution.

РАЗВИТИЕ НА ГРАДСКОТО СТОПАНСТВО И ГЕНЕЗИСЪТ НА БЪЛГАРСКАТА БУРЖОАЗИЯ ПРЕЗ XVIII В.

Виржиния Паскалева

Зараждането и постепенното формиране на буржоазната класа в България, както и във всички други страни е свързано органически с общия процес на възникване и развитие на капиталистически отношения в недрата на феодалната общественно-икономическа формация. Още при първите ярки прояви на разложение във феодалната система и развитието на стоково-парични отношения, когато дребните производители влизат в непосредствен досег с пазара, се появяват и първите елементи на буржоазията.

Класиците на марксизма-ленинизма установиха закономерното възникване и формиране на буржоазната класа, изучавайки прехода от феодализма към капитализма в западноевропейските страни, където този процес се откроява най-ясно. Още в „Манифеста на Комунистическата партия“ К. Маркс и Фр. Енгелс посочват, че първите елементи на европейската буржоазия са възникнали от съсловието на свободните (освободените от крепостничество) жители на първите градове.¹ Буржоазната класа е продукт на „дълго развитие, на редица преврати в начина на производството и размяната“.² Ленин неведнъж е изтъквал, че дребното производство поражда стихийно и непрестанно капиталистически елементи.³ В своя труд „Развитие на капитализма в Русия“ Ленин разглежда формирането на руската буржоазия в зависимост от различните степени на развитие на капиталистическото производство.

В исторически аспект обаче процесът на развитието на капиталистически отношения в недрата на феодалната система и възникването на

¹ К. Маркс и Фр. Енгелс, Манифест на Комунистическата партия, София, 1960, стр. 41.

² Пак там, стр. 42.

³ В. И. Ленин, Соч., 1950, т. 31, стр. 7—8.

буржоазията в различните страни имат специфични особености, които се обуславят от различни фактори, действащи в историческото развитие на отделните народи. Въпросът се усложнява още повече, когато се касае за възникването на буржоазната класа в полузависима или колониална страна, при условия на национално потисничество и варварски деспотизъм.

С настоящото изследване е направен опит да се проследи развитието на този процес у нас в началния му стадий, още в неговия зародиш, да се изясни фактически предисторията на българската национална буржоазия. Дълбоката основа на генезиса на нашата буржоазия трябва да се търси в равнището на общественоеикономическото развитие на българските земи през XVIII в. Но проучването на тези два взаимно свързани и взаимно обуславящи се процеса е затруднено от липсата на по-значителен домашен архивен материал. В столичните и окръжните архиви, както и в общите народни музеи в цялата страна се съхраняват ограничен брой документи: еснафски кондики, търговски тефтери и различни свидетелства за владение на имоти. Въпреки своята ограниченост и хронологическа непоследователност тези материали хвърлят нова светлина върху общественоеикономическата структура на българските градове по онова време и разкриват стопанската дейност на българи, носители вече на зараждащите се нови производствени отношения. Същите домашни извори дават указания и за различните групи по-заможни български градски и селски елементи, както и за възникването на познати български буржоазни родове.

За съжаление запазените в ориенталския отдел на НБК турски сиджиле не разкриват, противно на очакванията, изобилен материал за положението на българското население през целия XVIII в.⁴ По редица причини, на които ще се спрем в изложението, българите прибъгвали много рядко до турското правораздаване, особено през втората половина на века. Но сведенията, които се намират в сиджилите, са от значение, защото показват съотношението в имотното състояние на българи и турци в три големи града — София, Русе и Видин.

Ценен източник за общото състояние на българските земи представляват пътеписите на различни чужди дипломати и пътешественици, минали в XVIII в. през България на път за Цариград или обратно. Техните впечатления са бегли, защото те само минавали през нашите земи и не се установявали почти никъде за повече от 1—2 дни. Идвайки обаче от напреднали за времето си европейски държави, те правели сравнения с положението в Турция и нейните провинции. Именно тези техни преценки, почиващи на многобройни сравнения, ни дават ценни сведения за общото социалноеикономическо положение у нас по онова време.⁵

В историите на нашите градове и селища — около 150 изследвания — се намират грижливо събрани данни за потеклото и стопанската дейност на заможни български „първенци“ от XVIII в. Тези сведения са използ-

⁴ Изказвам сърдечна благодарност на турколога Н. Попов, който ми помогна да прегледам големия брой сиджиле на София и Русе за XVIII в. с оглед сведенията за българите в тях.

⁵ Използуването на тези пътеписи в оригинал е крайно затруднено в България. По голямата част от тях се намират в големите чуждестранни библиотеки и не се изпращат по книгообмен, тъй като и там са единствени екземпляри. Ив. Д. Шишманов, Л. Милетич, А. Иширков и др. са публикували части от тези пътеписи, и то разделите, които се отнасят до България, но не винаги преводът е текстуален. В повечето случаи оригиналният текст е преразказан свободно с известни съкращения.

вани подробно в нашето проучване. Но поради голямата оскъдност на архивни материали за XVIII в. някои данни от поселищната литература не могат да бъдат съпоставени и проверени, което затруднява автора да вземе напълно критично отношение към тях. Освен това са използвани голям брой публикувани археологически материали (надгробни плочи, кръстове, архитектурни паметници и пр.), както и изкуствоведчески (критически портрети и стенописи), които ни дават интересни подробности за дейността и начина на живеене на зараждащата се българска буржоазия.

Възникването на българската буржоазия като класа се разграничава по-ясно на историческия фон през втората половина на XVIII в., а и материалите за този период са повече. Ние обаче разширихме изследването за цялото столетие, тъй като някои промени в социално-икономическите процеси започват не точно от 50-те години, а много по-рано.

*

Трудно е да се даде една кратка и ясна характеристика на развитието на дълбоката криза на турския военно-феодален строй през XVIII в. У нас, в Турция, а и в другите страни, където работят историци турколози, все още не е изследван комплексът от социално-икономически и политически въпроси за този период. Липсва една систематична разработка на най-важните теоретически и методологически въпроси въз основа на конкретен исторически материал. Неизследвани остават многообразните изменения в социално-икономическите процеси в отделните провинции на Османската империя, за да се разкрият общите закономерности и различия в неравномерното им развитие.

Неоспорим факт е, че процесът на разложение на военно-феодална Турция придобил твърде остра форма през XVIII в., особено през втората му половина.⁶ Османската система на земевладение, която била опората на турското господство, изгубила отдавна своята предишна сила. От края на XVII в. зачестили военните и външнополитическите неуспехи на турците, които стигнали кулминационната си точка с подписване на Кючуккайнарджийския договор през 1774 г.⁷ Не бива обаче да си представяме, че като загубила значителни територии и своя международен престиж, Турция се превърнала в навечерието на Френската буржоазна революция едва ли не в полуколония на западните държави. Без съмнение те започнали да влияят осезателно върху нейното изоставащо стопанство, предимно върху нейната търговия, но нямали още това дълбоко отрицателно влияние върху икономиката ѝ, каквото е налице след 40-те години на XIX в. Както се вижда от сведенията на чуждите автори и пътешественици, търговският баланс на Турция е бил активен почти до края на XVIII в.⁸

Не претърпените военни поражения и стремежите на западните държави и Русия към подялба на „отоманското наследство“ били главната причина за упадък на военно-феодална Турция. Нейното могъщество било подкопано отвътре и намерило отражение във външнополитическите ѝ

⁶ А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, Москва, 1947, ч. I.

⁷ Е. И. Дружинина, Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва, 1955, Введение.

⁸ Същото твърди и А. Ф. Миллер, пос. съч., стр. 40.

неуспехи. Производителните сили в Османската империя през XVIII в. се намирали на много по-ниско равнище на развитие в сравнение с другите държави в Западна и Средна Европа. Важно значение имало, разбира се, развитието на поземлените отношения, но те са обект на друга статия в настоящия сборник. Трябва само да се отбележи, че напоследък проф. Хр. Гандев в изследването си за чифлишкото стопанство у нас през XVIII в., а и проф. Хр. Христов в дискуссионната статия за прехода от феодализма към капитализма в историята на България изтъкват промените, станали у нас в селското стопанство през това столетие, характеризирайки го като полуфеодално, полукапиталистическо.⁹ В същност търговско-лихварският капитал продължавал да играе първостепенна роля в турското стопанство. Той имал и свое отрицателно влияние. Подривайки, от една страна, феодалния начин на производство, той (по-специално лихварският капитал) задържал, от друга, развитието на зараждащите се форми на новия начин на производство.

През последните десетилетия на XVIII в. управляващите кръгове в Турция не успели да преодолеят феодалната анархия в империята. Турските феодали не се грижели за развитието на производителните сили и със своята инертност и ограниченост не могли да разберат, противно на голяма част от европейските феодали, тенденциите на епохата. В същност те се явявали спънка за по-нататъшното развитие на производителните сили и задържали социално-икономическото развитие на подвластното население, подхвърляйки го на тежка експлоатация. С право драгоманинът Йосиф Микоша пише за първите си впечатления от Турция през 1782 г., че турското правителство би трябвало да подпомогне основаването на фабрики за сукна и за всякакъв вид облекла, защото в Турция имало доволно вълна и коприна. Но турските управници не мислели за промишленост и наука.¹⁰ Почти същата мисъл изказва и Ф. Божур, който, наблюдавайки прекрасните области, влизащи в състава на Османската империя, отбелязва, че в тези страни „природата е направила всичко, но управлението е развалило всичко“.¹¹ А още по-драстично се изказал Симперт, един от участниците в австрийското пратеничество, което минало в 1700 г. през България. Той видял природните богатства на нашата страна и възхищавайки се от тях, писал: „Жалко е, че тази благородна страна е паднала в ръцете на варвари.“¹²

По времето, когато в Европа се утвърдил манифактурният период на капитализма (от средата на XVII до средата на XVIII в.), бил завършен т. нар. процес на първоначалното натрупване на капитала и бужоазията изпъкнала на историческата сцена като нова прогресивна класа, Османската империя се гърчела в своята изостаналост, управлявана от ограничени, недалновидни феодали. Господстващата класа в Турция не полагала усилия да обнови и укрепи политическата и идеологическата над-

⁹ Хр. Гандев, Зараждане на капиталистически отношения в Северозападна България през XVIII в. (ръкопис); Хр. Христов, Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България, Исторически преглед, год. XVII, 1961, кн. 3.

¹⁰ Хр. Кесяков, Стари пътувания през България, ПСп, год. XI, кн. 58, 1899, стр. 633.

¹¹ F. Veaujou, Tableau du commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu'à 1797, Paris, an VII (1800), I, p. 134.

¹² Хр. Кесяков, Стари пътувания през България, СбНУ, София, 1894, кн. XI, стр. 182.

стройка, за да я приспособи към новите условия. Докато феодално-дворянската класа в Европа се опитвала да маневрира и да укрепи надстройката по най-различни начини, приспособявайки я към новите условия,¹³ турските управници се стараели, макар и безуспешно, да увеличават своите доходи чисто по феодалному — чрез завоюване на нови територии (редицата войни, водени от Турция през XVII и XVIII в., са достатъчно доказателство за това) и чрез засилване на експлоатацията на подвластното население.

Преходът от феодализъм към капитализъм в Турция се проточил мъчително бавно. Зараждащата се турска буржоазия била ленива, слаба, не участвувала активно във външната търговия, а във вътрешната първо място заемали гърци, евреи и арменци. Не съществували нормални условия и за формирането на буржоазия сред балканските народи. По пътя на своето развитие тя срещала трудности, които ѝ пречели да навлезе по-смело в стопанския живот и да го ръководи. Тя била възпрепятствувана да създаде по-бързо нови буржуазни производствени отношения и да ги приведе в съответствие с характера на производителните сили, назряващи, макар и бавно, в недрата на турския феодализъм. Но въпреки това градската и селската буржоазия в европейските владения на Турция се формирала по-бързо, отколкото в другите нейни провинции.

Първите елементи на българската буржоазия се зародили при доста противоречиви социално-икономически условия в нашите земи през XVIII в. Превес в случая взели градските елементи, както и във всички други страни, а зачатъците на селска буржоазия у нас били значително по-слаби, защото тежестите на националното потисничество били струпани по-силно върху гърба на селското население.

Социално-икономическият живот в нашите земи през XVIII в., особено през втората му половина, се характеризирал с полуфеодални и полукапиталистически елементи, които съществували заедно, преплитали се и се развивали така, че често пъти феодалната действителност взимала връх, а кълновете на новото вегетирали, без да получат простор за по-нататъшно развитие. Основата, гръбнакът на стопанството в българските земи си оставало масовото стоково производство с увеличаващи се тенденции да се превърне в капиталистическо.¹⁴ Както пише К. Маркс, „стоковото производство и стоковата циркулация са общата предпоставка на капиталистическия начин на производство“.¹⁵

¹³ В Централна Европа например, където развитието на капитализма е вървяло по-бавно, отколкото в Западна Европа, феодалната държава е насърчавала с отпускането на парични средства откриването на манифактурни предприятия. Вж. подробности у А. Кийтмае и J. Масгрек, *La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe Centrale (16e—18e siècles)*, Rapports IV, Histoire moderne, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm, 1960, p. 98; R. Forberger, *Die Manufaktur in Sachsen*, Berlin, 1958.

Дори влашките боляри пристъпили към откриването на манифактури. Вж. С. Şerban, *La manufacture d'étoffes de Ploieşti et Bucarest au XVIIIe siècle*, Studii revista de istorie, V, 1952, livre 3.

¹⁴ За степента на развитието на капиталистически отношения в България през XVIII в. вж. статията на Д. Косев, Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в., Исторически преглед, год. XII, 1956, кн. 3.

¹⁵ К. Маркс, *Капиталът*, т. I, София, 1948, стр. 288.

За да нахвърлим шо-годе една бегла скица на развитието на градското стопанство в нашите земи през XVIII в., необходимо е да се очертае накратко развитието на неговите отделни отрасли. Разбира се, градското производство не може да се разглежда напълно изолирано от селското, което е тема на отделно проучване. В тази връзка възникват много сложни въпроси, неизследвани още в нашата историческа литература. Зараждането на българската буржоазия е преплетено тясно с проблемите за демографския и стопанския облик на българските градове по онова време, за образуването и разширяването на вътрешния пазар, за наченките на т. нар. първоначално натрупване на капитала и за формирането на българската нация. Ще засегнем голяма част от тези въпроси мимоходом, насочвайки изследването в две главни линии: участието на българите в стопанския живот на градовете през XVIII в. и възникването сред тях на първите елементи на българската буржоазия.

Когато се анализират наличните данни и сведения за икономическото развитие на българските земи през XVIII в. и се сравняват с тези от XVII в., възникват въпросите: кое е новото в развитието на производителните сили през XVIII в., каква е отликата между тези две столетия, кои стопански фактори обуславят основите на Българското Възраждане? Нима развитието на някои икономически процеси в българските земи през XVIII в. не е същото, както през XVII в., свързано все още здраво с феодалната действителност в Турция?

Поради липсата на точни стопански статистики изследвачът може лесно да изпадне в недоумение. Но след като се проучат внимателно наличните материали, се установява безспорната разлика в стопанското развитие през двете столетия. Тя се изразява в увеличения и разширен обем на градското и селското стоково производство у нас през XVIII в., което се проектира най-ясно в развитието на вътрешната и външната търговия. Именно това разширено производство представлявало по своята същност широката основа на бъдещото манифактурно производство у нас. Като направим едно сравнение в развитието на външната и вътрешната търговия през XVII—XVIII в., се установява напредъкът, осъществен в стопанското развитие на българските земи през XVIII в.

Както е известно, дубровничаните държали в свои ръце голяма част от външната и вътрешната търговия на българските земи в продължение на почти 3 века (XV—XVII).¹⁶ Но какъв е бил характерът на тяхната търговия, как е била организирана тя и какво е участието на българите в нея? Преди всичко тази търговия имала ограничен, в същност феодален характер въпреки наличието на сравнително добре развити стоково-парични отношения у нас, особено в градовете, през отбелязания период. Както гласят запазените документи, търговията на дубровничани била значително разпространена и обхващала голяма част от българските селища. Номенклатурата на вносните и износните стоки била обаче много по-бедна, а и количествата им били много по-малки в сравнение с тези, изнасяни и внасяни едно столетие по-късно (ако направим

¹⁶ Ив. Сакъзов, Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI и XVII столетие, София, 1930.

сравнение между XVII и XVIII в.). Въпреки липсата на статистически данни може да бъде направен следният паралел.

До третата четвърт на XVII в., когато дубровнишката търговия в Турция намаляла значително, от българските земи били изнасяни три единствени артикула: кожи, вълна и восък. Разбира се, произвеждали са се и други селскостопански продукти, но не в такива количества, за да остава за износ. Ние се опитахме да установим приблизително количеството на изнасяните от дубровничаните стоки, за да го сравним със също така приблизително изчислените от проф. Гандев годишни квоти на българските износни произведения през XVIII в.

Таблица 1

ГОДИШЕН ИЗНОС ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ
ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XVI и ПРЕЗ XVII В.

Вид на износния артикул	Максимално изнесено количество	Мярка
Кожи ¹⁷ , сурови и обработени (волски, биволски, кравешки и овчи)	30000—35000	броя
Вълна ¹⁸ (обикновена, прана и фино качество — стригана и пречистена)	2500—3000 (средно 40000—45000 кг)	големи чували (sacca)
Восък ¹⁹	5000—10000	кг

От сравнението на двете таблици се виждат големите промени, които са настъпили в стопанския живот у нас за едно столетие. Появили са се нови индустриални култури, чийто износ се разширявал, а се увеличил и износът на кожи, вълна и восък. Тези относителни таблици дават представа най-вече за производството в селското стопанство. Вносните листи ни разкриват същата картина и по отношение на градското стопанство, защото вносните стоки били разпространявани най-вече в градовете. Увеличеният внос и много по-богатият асортимент на вносните стоки у нас през XVIII в. говорят за нуждите на увеличаващото се градско население, на занаятчийството и вътрешната тър-

¹⁷ В книгата на Сакъзов е дадено количеството на стоките, изнасяни най-вече от дубровнишките търговци ангросисти. Ние сме сумирали отделните данни и квоти за последните десетилетия на XVI и през XVII в., за да добием едно средно аритметично число. Вж. Ив. Сакъзов, пос. съч., стр. 114—157.

¹⁸ За основа взимаме износа на вълна от дубровнишката фирма Б. Рести в София, на която се падала не по-малко от една десета част от общия износ на вълна от софийското тържище. София бил главният център на износа на вълна. Фирмата Рести изнасяла средно по 100 чувала на година. Чувалите били големи и събирали според качеството вълна от 15 до 20 кг. Можем да приемем следователно, че годишният износ на вълна от българските земи е възлизал приблизително на 40 000 — 45 000 кг. От едно писмо на софийската колония на дубровничаните от 1646 г. се вижда, че те могли да изнасят годишно най-много до 2500 чувала вълна. Вж. Ив. Сакъзов, пос. съч., стр. 151 и 154 и сл.

Юрдан Юрданов твърди, че средно годишно дубровничаните изнасяли от българските земи 30—40 хиляди говежди и биволски кожи и 3—4 хиляди чувала вълна (вж. История на българската търговия, София, 1938, стр. 140). Но той не обяснява как е получил тези цифри. Според нас това са малко преувеличени изчисления.

¹⁹ Трудно е да се изчисли количеството на изнасяния восък. Разполагаме с данни повече за износа от София. А най-големи количества били експортирани от Варна. Приемаме, че били изнасяни приблизително 5000—10 000 кг, имайки пред вид износа на фирмата Рести (София). Вж. Ив. Сакъзов, пос. съч., стр. 156—157.

ГОДИШЕН ИЗНОС ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVIII В.

Вид на износния артикул	Максимално изнесено количество	Мярка
Памук	4000000	кг
Тютюн	5000000	кг
Вълна (производството е било несравнено по голямо, обаче държавните доставки и вътрешната консумация за промишлени цели са били твърде значителни и се уголемявали непрекъснато)	4000000	кг
Пшеница	15000000	кг
Бяла аба	100000	м
Заешки кожи (към края на века)	100000	броя
Сурови говежди кожи	25000	броя
Сурова коприна	200000	кг
Пчелен восък	200000	кг
Дървен материал	неопределимо количество	

гоеия. И затова именно е необходимо да хвърлим бегъл поглед върху вносните листи през XVII и XVIII в.

Списъкът на стоките, внасяни от дубровнишките търговци у нас през XVI и XVII в., е в същност доста беден. Те внасяли предимно мапифактурни стоки, средно около 10 вида, вълнени, памучни и копринени, различни качества и в различни цветове.²¹ Само един вид от тях, т. нар., карисей — прости, дебели вълнени платове от рода на абите, намирал масов пласмент и сред селското население у нас, а по-голямата част от другите се купувала от богатите турци.²² Копринените платове били най-скъпи и затова се пласирали в ограничено количество. Голяма част от внасяния текстил имал италиански произход. Като посредници в търговията между Изтока и Запада дубровничаните внасяли холандски и английски платове, но в ограничени количества. Освен тях те внасяли някои скъпи украшения и луксозни предмети, както и незначителни количества захар, чуждестранни вина, дребна железария и свещи.²³

Много по-богати и разнообразни са вносните листи през XVIII в., особено през последните десетилетия. Англия, Франция, Италия, Холандия,

²⁰ Хр. Гандев, Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в., Годишник на университета „Климент Охридски“, т. X, 1943—1944 г., София, 1944, стр. 13.

Към горната таблица на износни произведения трябва да прибавим и розовото масло, което е било изнасяно в неопределимо количество в края на XVIII в. Числата в таблицата са добити чрез сравнение на всички статистически данни, намерени у чужди автори. За началото на XVIII в. количествата са били по-малки, а през последните десетилетия — по-големи. След като прегледахме различните чужди източници, трябва да отбележим, че проф. Гандев е взел максималните количества, избягвайки средните изчисления. Затова някои цифри изглеждат преувеличени. Така например количеството на изнасяния тютюн (5 000 000 кг) — много голямо, въпреки че тютюнът в края на XVIII в. е бил твърде разпространена култура, особено в Македония и Тракия.

²¹ Ив. Сакъзов, пос. съч., стр. 157 и сл.

²² Пак там, стр. 162 и 163.

²³ Пак там, стр. 183—189.

Австрия, германските държави и Русия внасяли в българските земи според наши изчисления повече от 100 вида най-различни стоки, без да вземаме под внимание различните качества от една и съща стока. За илюстрация ще изброим по-важните от тях: разнообразни цветни сукна, индийски памучни пъстри тъкани, копринени материи, калай, олово, стомана, железни инструменти, дребна железария, индиго и други органически бои, колониални подправки, медицински растения, хартия за писане, стъклария и стъклени украшения, огледала, златарски и медни произведения, дребна галантерия, сол, селитра, син камък, захар, кафе и др.²⁴

Някои сравнения ни дават повод да направим извода, че въпреки привидно обширния характер на дубровнишката търговия в българските земи в стокооборота постъпвала неголяма част от обществения продукт. Основната маса от селскостопанската продукция все още нямала масов характер, употребявала се вътре в земеделските стопанства и отивала за държавни доставки, както и за градския пазар. Само в градовете с по-добре развито занаятчийско производство през XVII в., като София, Пловдив, Русе, Провадия, Шумен (дн. Коларовград), търговията имала интензивен характер. В споменатите и някои други градове ставали седмични пазари и панаири. Те се оформили като център на по-развити стоково-парични отношения. Но въпреки това тези пазарни средища имали ограничен диапазон. Дубровнишките колонисти например обикаляли непрекъснато българските села и паланки, за да закупуват кожи и вълна. Те отивали и търсели сами по места селскостопанските излишъци, което говори за все още неформален се национален пазар. В нито един дубровнишки документ не се споменава за годишен панаир, където те можели да се снабдят с български стоки и да продадат своите. Стокообмен между града и селото съществувал, но общо между отделните градове и села той бил ограничен.

В същност и търговският капитал на дубровничаните не бил голям. С изключение на някои търговци на едро те били дребни експортъори и посредници, които разполагали с малки капитали и ограничени търговски връзки.²⁵ Те не били заможни и не можели да реализират големи печалби при ограничения оборот на стоки. Както се вижда от писмата на дубровнишките търговци и от докладите на католишките свещеници от българските земи през XVII в., материалното положение на дубровничаните не било завидно, защото полето на дейност на търговския капитал се разширява при по-развито стоково производство, когато на пазара се изнасят повече стоки.²⁶ Такова производство е налице у нас през XVIII в., особено през втората му половина.

И един друг важен факт допълва нашите изводи. Както е известно, в дубровнишката търговия участвували турци, евреи и българи, най-вече.

²⁴ Този списък е съставен въз основа на цитираните данни в статиите на Х. р. Г а н д е в пос. съч., стр. 10—11; В. Х а л ж и н и к о л о в, Българо-руски стопански отношения и връзки до Освобождението от турско иго. Трудове на ВИИ „К. Маркс“, 1957, кн. 1, стр. 68; К. В е л и к и, За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в., Исторически преглед, год. XV, 1959, кн. 6; В. П а с к а л е в а, Австро-български търговски връзки в края на XVIII и началото на XIX в., Исторически преглед, год. XIV, 1958, кн. 5.

²⁵ Ив. С а к ъ з о в, пос. съч., стр. 20 и 147.

²⁶ Ю. Ю р д а н о в, пос. съч., стр. 140, твърди наивно, че това обстоятелство се дължело на неспособността на дубровничаните да раздвижат местния пазар.

като посредници.²⁷ Дубровничаните прибягвали също до услугите на български кираджии. Така например дубровнишките стоки, изпращани от София за Пловдив, били пренасяни от кираджии, между които се срещат български имена като Драган, Радотина и др.²⁸ Но българите били търговци на дребно, закупчици, които купували и продавали поотделно малки количества кожи.²⁹ Най-забележителното е това, че в повечето случаи дребни български търговци продавали стоки срещу стоки.³⁰ Така например те купували грубите вълнени платове карисей срещу кожи, а някъде срещу вълна и восък.³¹ От този факт можем да заключим, че нашите търговци не разполагали със значителен собствен капитал, а селското население плащало по-лесно покупките си в натура, отколкото в пари. То търсело да обмени продукт срещу продукт.

Всички тези данни свидетелствуват за наличие на стокообмен при още феодални условия, при неширок вътрешен пазар, когато търговският капитал осигурявал редовната размяна между града и селото, но в ограничени размери. Отбелязаните факти ни водят и до по-далечни изводи. Стоково стопанство и парично-стокови отношения съществували в българските земи и преди завладяването им от турците, но в съвсем ограничени граници.³² През XV—XVII в. тези отношения се развивали, но по-бавно, без да излизат от рамките на едно феодално общество. Така например между характера и обема на вътрешната и външната търговия у нас през XVI—XVII в. не може да се установи много голяма разлика. Стокообменът не носи белега на по-широко развитие, въпреки че публикуваните напоследък сиджии на софийското кадийство от XVI и XVII в. ни дават данни за наличието на сравнително по-напреднали стоково-парични отношения в селата и по-специално в селата от Софийски окръг.³³ И обнародваните еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи през XVII в. разкриват дейността на евреите като носители на търговско-лихварски капитал с по-широко поле на действие.³⁴ Но те били сгрупирани в случая около търговския обмен в Солун, който все пак оставал малко настрана от цялостната търговия на българските земи през споменатото столетие.

Пълното включване на българските земи в средноевропейската търговия е друга отличителна черта на стопанското им развитие през XVIII в.

²⁷ Ще изброим имената на някои българи, свързани с дубровнишката търговия: от П р о в а д и я — Пульо Киров, Георги Киров, Тодор Янев, Петър Гиоргов; от С и л и с т р а — Коста Димов, Нико Киров, Киро Пульов, Яни Гинов, Яни Гьока, Мишо Димитров; от Р у с е — Петър Цветков; от Р а з г р а д — дядо Пенков, Андрея Стоянов и син му Петър, Гошо Канов, Стоян Стамов, Кано Кустов, Лека Гьока; от Т ъ р н о в о — Аврам Ников, Веселин Цветкович. (Вж. И в. С а к ъ з о в, пос. съч., стр. 66, 84, 91, 93, 101.)

Ю. Ю р д а н о в (пос. съч., стр. 144) преувеличава ролята на българските търговци във вътрешната търговия през XVI и XVII в. Не може да се говори тогава за „десетки“ български търговци.

²⁸ И в. С а к ъ з о в, пос. съч., стр. 56.

²⁹ Пак там, стр. 124.

³⁰ Пак там, стр. 164.

³¹ Пак там.

³² Вж. С т р. Л и ш е в, За стоковото производство във феодална България, София, 1957.

³³ Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia, bearbeitet von G. Galabov, herausgegeben von Herbert W. Duda, München, 1960.

³⁴ Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи, т. II, XVII в., под ред. на Николай Тодоров, София, 1960.

Разширяването на външния пазар е имало само положителни резултати през разглеждания период. То се обуславяло от два фактора: от по-ускореното вътрешно стопанско развитие на нашите земи, фактически на българското стоково стопанство, и от ускореното развитие на манифактурното производство в средноевропейските държави. Тези два фактора не си пречели, а се взаимно обуславяли и имали благотворно отражение върху стопанския живот у нас. Преди всичко износът на български произведения бил по-голям, а вносът по-малък, т. е. търговският баланс в нашите земи си оставал активен до края на отбелязаното столетие.³⁵

Известно е, че през XVII в. съществували търговски връзки между българските градове, особено крайдунавските, и влашките земи, а оттам със Седмоградско, Унгария, Австрия и германските държави. Но те били случайни и редки, поддържани от дубровничани, власи, гърци и някои българи.³⁶ Но през XVIII в., особено през последните десетилетия, според нашите изчисления около 60% от българския внос-износ бил осъществяван със средноевропейските държави. Именно сред този стокообмен израснала една немалка за времето си група от българската търговска буржоазия, на която ще се спрем по-долу.

Саксонската текстилна индустрия (капиталистическа манифактура) дължела своя разцвет на македонския памук.³⁷ Според големия изследвач на саксонската текстилна промишленост Р. Форбергер от 1700 до 1750 г. много манифактурни предприятия в Саксония преработвали предимно македонски памук.³⁸ Други данни гласят, че през 1700 г. български търговци докарали в Темешвар 12 бали коприна.³⁹ В един доклад на управата на Лайпцигския панаир от 1729 г. се казва, че търговци от Македония донесли големи количества вълна.⁴⁰

Главни тържища на българските произведения станали трансилванските градове Брашов (Кронщат) и Сибиу (Херманщат).⁴¹ Оттам те били изпращани към средноевропейските промишлени и търговски градове. Цяла днешна Северна България, македонските земи и по-големите южнобългарски градове, като Пловдив и Сливен, били включени активно в тази търговия. Нашите крайдунавски градове Видин, Свищов, Никопол и Русе

³⁵ Д-р Герон Нета, който е проучил подробно въз основа на германски архивни материали търговските връзки между Лайпциг и Югоизточна Европа, стига до извода, че търговският баланс на турските провинции бил активен през XVIII в. Техният износ на суровини бил много по-голям в сравнение с вноса, защото потребностите на широките маси в тези страни от вносни промишлени стоки били крайно ограничени. Те се задоволявали с произведенията вътре в страната стоки. Вж. G h e r o n N e t t a, Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- u. Südost-Europa bis zum Verfall der Warenmessen, Zürich, 1920, S. 85. Вж. по този въпрос M. de P a y s s o n e l, Observations sur le commerce de la Mer Noire..., Amsterdam, 1787, p. 264, и другото издание — Paris, 1787, p. 165; също M. de C h é n i e r, Révolutions de l'Empire Ottoman, Paris, 1789, p. 337.

³⁶ Ив. Сакъзов, пос. съч., стр. 28, 107, 165; К. Велики, пос. съч., стр. 63.

³⁷ G h e r o n N e t t a, пос. съч., стр. 87.

³⁸ R. F o r b e r g e r, пос. съч., стр. 79.

³⁹ К. Велики, пос. съч., стр. 74.

⁴⁰ G h e r o n N e t t a, пос. съч., стр. 88. За съжаление в протоколите на Лайпцигската община не са дадени количествата на донесените от българите стоки.

⁴¹ В архивите на тези два града се намират големи количества материали на немски, гръцки и румънски език за нашата стопанска история. Значителна част от тях са изследвани от румънските архивисти Д. Лимона и Е. Лимона, които са ги резюмирали в отделни печатани и някои още неотпечатани каталози. Вж. напр. Catalogul documentelor grecești, vol. I — II, București, 1958.

започнали да играят важна роля в тази оживена търговска дейност. Така например известни брашовски търговски фирми сключили през 1783 г. договори с абаджийския еснаф в Никопол за доставка на големи количества вълна (за около 45 000 оки).⁴² От Свищов била изнасяна една много търсена растителна боя за вълна, наречена лацакина.⁴³ За търговските връзки с македонските градове красноречиво говорят гореизброените данни още от началото на XVIII в. Най-важният артикул в случая бил серският памук. Според френския пътешественик Ферьер-Совбьоф в края на XVIII в. населението на Пловдивско се занимавало с търговия на коприна, вълна и памук, които били изнасяни за Австрия.⁴⁴ Във Виена и Пеща живеели и работели български търговци.

От 40-те години на XVIII в. започнало и постепенното проникване на френската търговия в българските земи.⁴⁵ Само за 5 години (1763 — 1767) Франция изнесла през Цариград почти изключително български стоки за 8 788 000 ливри.⁴⁶ Френски търговски фирми, настанени в Одрин, внасяли към 1785 г. различни френски манифактурни и колониални стоки, които се разпространявали из българските земи.⁴⁷ Но тъй като черноморските и дунавските пристанища не били още открити за френските кораби, френско-българската търговия била ограничена до избухването на революцията.

През Солун и Цариград се внасяли у нас и английски произведения, разпространявани най-много на Узунджовския панаир.⁴⁸ До българските градове достигали по същия начин холандски и италиански стоки.⁴⁹

След сключването на Кючуккайнарджийския договор (1774 г.) руската външна търговия започнала да се разширява по Дунав и в басейна на Черно море.⁵⁰

Така през XVIII в. българските земи били включени постепенно в международния стокообмен, и то с положителни резултати за тяхното икономическо развитие. Увеличеният стокооборот с другите страни, предимно с тези от Средна Европа, тласкал напред стоковото производство в града и селото. Голямото търсене на нашите селскостопански суровини стимулирало по-нататъшното разпространяване на високодоходни култури, като памука, тютюна, копринената буба, маслодайната роза. Вносът на някои усъвършенствувани оръдия на труда, като занаятчийски уреди, химикали и основни суровини (бакър), допринесъл за развитието на местното занаятчийско производство. Освен това у нас били внасяни злато, сребро и чужди монети. Така започнали да се трупат парични богатства, важна предпоставка за по-нататъшното развитие на търговията и промишлеността.

⁴² К. Велики, пос. съч., стр. 65.

⁴³ Пак там, стр. 69.

⁴⁴ Ст. Н. Шишков, Пловдив в своето минало и настояще, Пловдив, 1926, стр. 217; вж. и В. Паскалева, пос. съч., стр. 89; К. Велики, пос. съч., стр. 72 и 75.

⁴⁵ P. Masson, Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle, Paris, 1911, p. 617.

⁴⁶ Пак там, стр. 614.

⁴⁷ Вж. В. Паскалева, За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението, Исторически преглед, год. XVI, 1960, кн. 5, стр. 55.

⁴⁸ A. Mehlan, Mittel- und Westeuropa und die Balkanjahresmärkte zur Türkenzeit, Süddeutsche Forschungen, 1938, Heft 1, S. 92.

⁴⁹ Хр. Гандев, пос. съч., стр. 11.

⁵⁰ В. Хаджиниколов, пос. съч., стр. 60 и сл.

С други думи, между външната и вътрешната търговия в нашите земи съществувало през XVIII в. относително равновесие с видима изгода за турското, респ. българското стопанство. Но ако се сравни например равнището на производителните сили в Чехия, Австрия и Саксония по онова време с това в балканските провинции на Турция, ще констатираме изостаналостта на икономическото развитие в последните въпреки явния стопански подем в сравнение със XVII в. През разглеждания период се появяват и някои тенденции, които се разкриват напълно у нас едва към средата на XIX в. — да се превърнат българските земи в суровинна база на средноевропейската промишленост и евтин пазар на техните фабрични стоки.

Разширяването на външната търговия било обусловено от нарастването на вътрешния стокообмен. Започнала да се осъществява по-разгърнатата размяна на стоки не само между града и селото, но между отделни производствени райони, между различни градове и селища от двете страни на Балкана, между дунавските пристанища и македонските земи. Някои от тези градове станали центрове на постоянна размяна (вж. по-нататък), а годишните панаири се превърнали в средища на размяна с широко национално значение, особено през втората половина на XVIII в. Така например големият пътешественик Йене, който минал през 80-те години край Узунджово, го описва като селище с оформил се вече голям панаир, който ставал лятно време. Там имало голям каменен безистен и много дървени дюкяни.⁵¹ Същият пътешественик говори и за значението на Свищовския панаир.⁵² Изглежда, че важноста на този панаир нараснала още през първите десетилетия на XVIII в., защото в една църковна летописна бележка от Плевен се подчертава, че през м. май 1738 г., когато имало панаир в Свищов, станало земетресение.⁵³ Нибур пише, че когато минал в 1767 г. през България, голяма стопанска роля играел Сливенският панаир. На него се събирали не само местни търговци — там идвали търговци от цяла Европейска Турция, а даже и от Анадола, Полша и Унгария.⁵⁴ През лятото на 1762 г. Бошкович видял много оживения Карнобатски панаир, който траел 3 дни.⁵⁵ През XVIII в. Серският и Неврокопският панаир станали центрове на усилен стокообмен.⁵⁶ Същото можем да кажем и за панаира в Долия (днешното село Долен, Петричко), и за Кукушкия панаир, който бил много известен през XVIII в.⁵⁷

С време цялото занаятчийско производство започнало да работи за нуждите на формиращия се национален пазар. Различните стокопроизводители и едри и дребни търговци се подготвяли цяла година за годишните панаири, където се разгръщал голям стокообмен. Така например в кон-

⁵¹ С. т. Андреев, Стари пътувания през България, Български турист, год. XXI, февруари, 1929, кн. 2, стр. 30.

⁵² Пак там, стр. 27.

⁵³ Ю. Трифонов, Приписки и бележки с летописен характер, ПСп, София, 1903, кн. LXIII, стр. 776.

⁵⁴ Л. Попов, Пътуване от Цариград през България в XVIII в. С. Пиевиг, ПСп, Пловдив, 1908, год. XX, кн. LXIX, стр. 286.

⁵⁵ Л. Милетич, Стари пътувания през България, СбНУ, кн. VI, София, 1891, стр. 149.

⁵⁶ Ив. Кагарциев, Серска област (1780—1879 г.), Скопие, 1961, стр. 95—98.

⁵⁷ N. Svoronos, Le commerce de Salonique en XVIIIe siècle, Paris, 1956, p. 211, 220 — 228.

диката на бакало-кръчмарския еснаф в Пазарджик четем, че през 1789 г. двама негови членове внесли известна сума в касата на еснафа като подарък на св. Атанас (вероятно патрон на еснафа) и го молят да им „дава“ здраве и сили до 30 август, когато ставал Марашкият панаир, за да увеличат печалбите си.⁵⁸ Те молят същото и за останалите членове на еснафа.

От кондиката на златарския еснаф в Карлово се вижда, че през 80-те години занаятчиите издавали помежду си кратки задължителни записи, в които е отбелязано като краен срок на изплащане времето след приключването на панаира в Узунджово.⁵⁹ А тефтерите на наши търговци свидетелствуват, че Узунджовският панаир представлявал борса, най-важният център на тяхната дейност, особено през последните десетилетия на века.⁶⁰

Но не само панаирите и седмичните градски пазари способствували за развитието на вътрешния стокообмен. През XVIII в. се разширило „у нас и т. нар. „кърджийство“ — търговия на дребно. Млади хора, които имали кола и волове, се сдружавали с някой кираджия, притежател на повече коли, и образували с него керван от 40 — 50 коли. Така например керванджиите от с. Стрелча взимали поръчки от селищата, през които минавали, и разнасяли след това закупените срещу сурова вълна от Пловдивско, Чирпанско и Старозагорско вино, ракия, оцет, бакър, жито за семе и други стоки.⁶¹ След това кърджиите разширили своята дейност. Те стигали чак до Черно и Бяло море, откъдето носели различни артикули. В Стрелча имало 3—4 кервана с 30—40 коли. По търговия тръгвали не по-малко от 100 — 150 души млади стрелчани.⁶²

Така стоките, произведени в различните стопански райони, градове и села по нашите земи, както и тези, внасяни отвън, се разменяли и служели за основа на формирация се общ вътрешен пазар. А чрез усиления стокообмен се опознавали помежду си стокопроизводители, търговци и купувачи. Установяването на по-тесни производствени и търговски връзки сплотявало силите на вплетените в тези отношения българи, укрепвало тяхното чувство на стопанска самостоятелност и национално самочувствие. С формирането на единния вътрешен пазар започнал и процесът на формиране на българската нация, който, разбира се, бил обусловен от редица други фактори.

Освен в търговията — външна и вътрешна — българите участвували активно в занаятчийското производство. Тук възниква именно въп-

⁵⁸ Общ народен музей — Пазарджик, Кондика на бакало-кръчмарския еснаф. Тефтерът не е обработен архивно. Съдържа много данни за членовете на бакало-кръчмарския еснаф в Пазарджик от 1775 г. до 1877 г.

⁵⁹ Общ народен музей — Карлово, Кондика на златарския еснаф от 1781 г. до 1832 г. Тефтерът не е обработен архивно. За неговото съществуване споменава и Хр. Гандев, Фактори на Българското Възраждане, София, 1943, стр. 204.

⁶⁰ НБВК, Български исторически архив, II А 7807 и II 720/1.

⁶¹ П. Попова, Из историята на село Стрелча, сб. Панагюрниче и Панагюрският край в миналото, ч. II, София, 1961, стр. 199.

⁶² Тук именно трябва да изтъкнем, че смятаме твърдението на проф. Гандев, изказано в т. I от История на България, 2-ро издание, София, 1961, относно вътрешната търговия в нашите земи през XVIII в. за неправилно. Той пише на стр. 305, че с вътрешната търговия се занимавали само турски, гръцки, еврейски и западни търговци. Противно на това твърдение данните говорят, както ще видим по-нататък в изложението, за значително участие на българи във вътрешната търговия.

ростът за демографския и стопанския облик на българските градове от онова време. Но преди да се спрем на него, трябва да се кажат няколко думи общо за цеховото производство в нашите земи през разглеждания период.

Развитието на стоково-паричните отношения, превръщането на селското производство в стоково, увеличеният стокообмен и други икономически процеси допринесли за разширяването на занаятчийството, което работело вече не само за вътрешна консумация, но и за по-далечни пазари.⁶³ Това масово стоково производство се характеризирало с определено разделение на труда, което се задълбочило и ускорило през втората половина на века. Засега не съществуват никакви данни, от които бихме могли да заключим за обема на това производство или поне за някои от неговите отрасли даже за една единствена година. Запазените кондики ни дават различни сведения за устройството на еснафските организации, за членовете им и др., но не и за производството им или за продажбата на произведените от тях стоки.

Обикновено нарастването на занаятчийското производство в Турция, респ. в българските земи, се обяснява с издадения през 1773 г. ферман от султан Мустафа хан III.⁶⁴ Безспорно искането за разширяване на вътрешната автономия на еснафските организации и спазването на традиционните еснафски наредби говорели за значителната роля на занаятчийството в стопанския живот на империята. Но, от друга страна, ферманът показва, че занаятчийското производство стигнало до такива размери, когато цеховите ограничения спъвали по-нататъшното му развитие. Вероятно на практика е имало вече някои манифактурни работилници, наличието на които е предизвикало реакция от страна на членовете на еснафите, или пък отделни забогатели занаятчии са пренебрегвали цеховата организация. Винаги новото си пробива път при силна съпротива от страна на носителите на стария порядък. В такъв смисъл според нас султанският ферман имал и своето ретроградно значение. Той санкционирал отново правата и задълженията на членовете на цеховата организация, по своята същност една феодална институция, вместо да поощри развитието на по-висши форми на зараждащия се нов начин на производство. *Манифак*

Разбира се, засега разполагаме със съвсем нищожни данни за наличието на манифактурното производство у нас през втората половина на XVIII в. Когато виенският търговец Никола Ернест Клееман посетил през 1768 г. Русе, той видял там „фабрики“, в които се изработвали кожи (сахтияни), вълнени сукна, преден памук, коприна и др.⁶⁵ По всяка вероятност Клееман е видял по-големи занаятчийски работилници, които той нарича преувеличено „фабрики“. А твърде е възможно някои от тях да са били манифактурни предприятия. В един друг немски източник (Географско ръководство за индустрия и търговия от 1789 г.) се казва, че в Русе се намирили манифактурни предприятия за сукна, муселини и други

⁶³ Ж. Натан, Стопанска история на България, София, 1957, стр. 149.

⁶⁴ П. Тишков, История на нашето занаятчийство до Освобождението ни, София, 1922, стр. 12 — 17.

⁶⁵ Хр. Кесяков, Стари пътувания през България, СбНУ, кн. XI, София, 1894, стр. 189.

платове.⁶⁶ Ние не знаем откъде е взел авторът на ръководството тези сведения и затова не можем да му се доверяваме напълно.

В края на XVIII и началото на XIX в. габровският търговец Хр. Рачков станал организатор на манифактурни предприятия с наемни работници за точене на коприна.⁶⁷ Ние не разполагаме с подробни данни за тези първи български капиталистически манифактури. Според Божур през 1797 г. в Пловдив съществувала само една „фабрика“ за аба, която употребявала 50 000 оки вълна годишно за изработване на аба.⁶⁸ Като вникнем обаче в кондиката на пловдивския абаджийски еснаф, можем да се усъмним в достоверността на Божуровите сведения. Тя свидетелствува за наличието на все още здрава цехова организация в този град. Вероятно всички занаятчийски работилници в Пловдив или пък само някои по-големи са преработвали това количество вълна.

В последно време скопският историк Иван Катарджиев, проучвайки стопанското минало на Серския санджак, обобщава всички налични данни и стига до извода, че при обработката и боядисването на памука в Серско били надхвърлени рамките на обикновеното занаятчийство.⁶⁹ Възникнали наченки на нови форми на производство — манифактурата. В края на XVIII и началото на XIX в. печалбите от боядисания памук прибирали известен брой капиталисти.

Явно е, че въпреки тези данни цеховото производство си оставало доминиращо в градското стопанство. Това проличава най-вече, когато проучим организацията и дейността на българското занаятчийство от онова време. Възникването на капиталистически манифактурни предприятия, доколкото са съществували въобще, представлявало видимо спорадични явления.

Занаятчийското производство и цеховите организации били съсредоточени в градовете, защото, както пише Маркс, „основата на всяко развитие и определено от стоковата размяна разделение на труда е разграничението между град и село“.⁷⁰ Но да се очертае поне накратко социално-икономическата структура на българските градове през XVIII в. и мястото на българите в нея е трудна задача. Градски живот е съществувал у нас още преди падането на България под турско робство, а и след това (XV — XVII в.) градските отношения продължавали да се развиват, макар и по-бавно. Именно да се има пред вид цялото предишно развитие на нашите градове, за да се съпостави с напредъка през XVIII в., е трудно, тъй като с малки изключения⁷¹ липсват подробни проучвания върху социално-икономическото развитие на българските градове през отбелязания период. От значение е в случая неоспоримият факт

⁶⁶ P. S. Bruns, Geographisches Handbuch in Hinsicht auf Industrie und Handlung Nuernberg, 1789, S. 190.

⁶⁷ Д. Косев, пос. съч., стр. 34.

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ Ив. Катарджиев, Серската област (1780 — 1879). Економски, политически и културен преглед, Скопие, 1961, стр. 73—74.

⁷⁰ К. Маркс, Капиталът, т. I, София, 1948, стр. 288.

⁷¹ Вж. например А. Иширков, Град София през XVII столетие, София, 1912; Н. Тодоров, За демографското състояние на Балканския полуостров през XV — XVI в., ГСУ, т. III, 2, София, 1960; Хр. Гандев, Рачно Възраждане, София, 1939, и Фактори на Българското Възраждане, София, 1943; Ив. Сакъзов, Развитие на градския живот и на занаятчиите в България през XVIII и XIX в., сб. България 1000 години, I, София, 1930.

че до края на XVII в. в нашите градове съществувало добре развито занаятчийско производство, което обслужвало консумативните нужди на населението и държавата, предимно на армията. Това производство обаче нямало все още масов характер, общественото разделение на труда не достигало значителни размери, а и участието на българите в него било по-слабо в сравнение с XVIII в.

Поради липсата на всякакви официални статистики за броя на населението в Турската империя мъчно бихме си изработили едно точно понятие за броя и състава на населението в българските градове през XVIII в. Въобще през това столетие не е ставало никакво преброяване в Турция.⁷³ Сведенията, с които разполагаме, са някои приблизителни изчисления на чужди пътешественици и статистици. Ние се опитахме да сумираме техните данни за броя на населението на най-големите тогавашни градове из българските земи. В резултат се получава следната картина (изчисленията се отнасят повечето за втората половина на XVIII в.):⁷³

Градове	Население
Одрин	80 000 ⁷⁴
София	70 000 ⁷⁵
Солун	50 000 ⁷⁶
Пловдив	50 000 ⁷⁷
Русе	30 000 ⁷⁸
Шумен	30 000 ⁷⁹
Серес	30 000 ⁸⁰
Видин	20 000 ⁸¹
Никопол	20 000 ⁸²
Свишов	20 000 ⁸³
Варна	15 000 ⁸⁴

Въпреки че не се доверяваме напълно на данните относно броя на населението в градовете от горната таблица, все пак те разкриват прибли-

⁷² Вж. Н. Михов, *Населението на Турция и България*, т. I, 1915. Предговор, стр. IX.

⁷³ Изчисленията на чужденците са много произволни. Често пъти те преписват безкритично един от друг. Ние сверихме отделните данни за втората половина на XVIII и началото на XIX в. и получихме приблизително приемливи цифри.

⁷⁴ Сведенията за броя на населението в Одрин се движат между 80 и 130 хиляди жители. Но втората цифра се посочва обикновено за втората половина на XIX в. Вж. Н. Михов, *пос. съч.*, т. I, стр. 36, 51, 125, 214, 265, 320; т. II, стр. 217, 225, 282; т. III, стр. 268, 337.

⁷⁵ Сведенията за София се движат от 50 до 70 хиляди жители. Но нам се струва 70 хиляди твърде висока цифра. Според някои данни градът е наброявал в началото на XIX в. около 50 000 жители, което е и по-приемливо. Вж. Н. Михов, *пос. съч.*, т. I, стр. 36, 51, 125, 214; т. II, стр. 91, 108, 217; т. III, стр. 20, 206.

⁷⁶ Сведенията за Солун се движат също между 50 и 70 хиляди. По-приемлива е първата цифра. Н. Михов, *пос. съч.*, т. I, стр. 36, 125, 265; т. II, стр. 217; т. III, стр. 29.

⁷⁷ Данните за Пловдив са най-фантастични. Според някои сведения през първите десетилетия на XIX в. той имал вече 120 000 жители. Но общо за последните десетилетия на XVIII в. цифрата 50 000 е по-достоверна. Вж. Н. Михов, *пос. съч.*, т. I, стр. 105, 125, 108; т. II, стр. 240; т. IV, стр. 93.

⁷⁸ Цифрата 30 хиляди жители за Русе се повтаря почти във всички сведения. Вж. Н. Михов, *пос. съч.*, т. II, стр. 91; т. III, стр. 20, 205.

⁷⁹ Вж. Н. Михов, *пос. съч.*, т. III, стр. 412; т. IV, стр. 27.

⁸⁰ Пак там, т. I, стр. 125.

⁸¹ Пак там, т. I, стр. 125; т. II, стр. 108; т. III, стр. 206.

⁸² Н. Михов, *пос. съч.*, т. I, стр. 125; т. II, стр. 91; т. III, стр. 205.

⁸³ Пак там, т. I, стр. 265; т. II, стр. 91; т. III, стр. 205.

⁸⁴ Пак там, т. I, стр. 105; т. II, стр. 108, 206—207, 217.

зително наличието на значително големи за времето си градове. Някои от тях били средища на занаятчийско производство и търговска размяна още през XVI—XVII в., а други, особено балканските, добили значение през XVIII в. Трябва да изтъкнем предварително, че с малки изключения през първата половина на това столетие почти навсякъде в градовете живеело българско население, което проявявало активна стопанска дейност. Безспорно това население се увеличавало постепенно. В тази връзка смятаме за неточно твърдението, изказано от проф. Гандев, че големите български градове били почти напълно обезбългарени до средата на XVIII в., а след това българският елемент започнал да расте бързо.⁸⁵ Дори един кратък преглед на развитието на някои от българските градове потвърждава нашето мнение.

Да започнем с крайдунавските селища. Според последните изследвания въз основа на турските сиджли Видин представлявал към края на XVII в. търговски град с добре развито занаятчийство.⁸⁶ Още от началото на XVIII столетие българите упражнявали редица занаяти в града, като отчасти са ги представяли и масово.⁸⁷ Някои от тях имали дори дюкяни на пазарището. Мнозина притежавали градски имоти. Друга, помалка група от видински граждани българи се занимавала с търговия. Проф. Гандев установява имуществено разслоение между българите в този град още от края на XVII в. Най-многобройна била групата на занаятчиите с дюкяни, домове и лозя, след това се нареждала групата на ратайските семейства и слуги по къщите, а на трето място се намирала тънката прослойка от заможни търговци.

В продължение на 60 години заселването на българите продължава два пъти по-бързо въпреки численото преобладание на турското население във Видин като важен стратегически пункт на Дунав.⁸⁸ Към средата на века нараснал и броят на по-заможните и икономически независими българи. Така например бояджи Прокоп оставил след смъртта си завидно богатство.⁸⁹ Изброяват се и имената на трима български търговци, които разполагали със значителен търговски капитал. Те притежавали къщи и дюкяни. Както се вижда от документите, същите участвували във внос-износа на Видин и свързвали външния и вътрешния пазар с този град. Към групата на заможните граждани трябва да е принадлежал и хаджи Цено, чиито синове хаджи Тома и хаджи Никола са изобразени през 1783 г. като ктитори, помогнали за обновяването и изписването на съборния храм в светогорския манастир Ксиропотам.⁹⁰ През 1774 г. хаджи Цветко от Видин позлатил иконостаса на съборния храм в Хилендар,⁹¹ а хаджи Тима построил чешма при входа в Хилендар през 1780 г.⁹²

⁸⁵ История на България, т. I, пос. изд., стр. 309.

⁸⁶ Хр. Гандев, Проникването и укрепването на българите във Видин към края на XVII и през XVIII в., Известия на Етнографския институт и музей при БАН, кн. IV, София, 1961.

⁸⁷ Пак там, стр. 9.

⁸⁸ Пак там, стр. 14.

⁸⁹ Пак там, стр. 17.

⁹⁰ М. Ковачев, Зограф. Изследвания и документи, ч. I, София, 1942, стр. 304.

⁹¹ Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 269.

⁹² Пак там, стр. 270.

Съществувала е и група от по-дребни търговци. Въобще анализът на архивния материал довежда автора на посоченото изследване до извода, че основната маса от българското население във Видин се занимавало с производителен труд и постепенно с увеличаването на неговия брой то участвувало все по-активно в стопанския живот на града.⁹³

Основните закономерности, които се установяват в процеса на консолидацията на българите във Видин, важат и за всички други наши градове. Освен наличието на известен брой (по-малък или по-голям) българи граждани, останали през поколения да живеят в града, т. е. старо градско население, броят на българското население се увеличавал не само за сметка на естествения прираст, но най-вече поради притока на селяни в града. Много често в еснафските кондики срещаме имена на занаятчийци с обозначение на техния селски произход.

Занаятчийството и търговията в крайдунавските градове започнали да се развиват още от първите десетилетия на XVIII в., когато се засилили стопанските връзки със Средна Европа. Голяма част от македонския памук бил изпращан през Никопол, Свищов и Русе за Браила и Сибиу.⁹⁴ Лом не играел тогава почти никаква стопанска роля. Българският елемент се засилил в това селище след 50-те години, когато там дошли доста българи, избягали във Влашко след Чипровското въстание.⁹⁵

За Никопол и Свищов имаме повече данни отъсно развитието на търговията, отколкото на занаятчийството. Още през XVII в. в съвета на брашовската гръцка компания участвували двама никополски търговци и един свищовски.⁹⁶ Намиращите се в румънските архиви многобройни документи свидетелствуват за значителен брой търговци от споменатите градове, които държели в свои ръце търговията с памук и вълна. Така например още през 1726 г. търговецът Щерю от Никопол имал връзки със Сибиу, където продавал вълна. В последните десетилетия на века се споменават доста имена на търговци от Свищов, които участвували в крупни сделки с памук, осъществявани в Брашов и Сибиу. Такива били хаджи Илия Алексу, Георги Маринович, Никола Попсакелариев, Никола Ненович, Никола Станкович, Парашкев х. Гецо, Тончо Стойка Брашоваджи и др.⁹⁷

От различните румънски документи се вижда, че в Никопол и Свищов се оформила група от български търговци със собствени капитали, предприемчиви и самостоятелни хора.⁹⁸ Други пък били само агенти на българските и гръцките търговски къщи. Дори търговският „занаят“ се предавал от баща на син. Така например Свищовският мир бил подписан през 1791 г. в къщата на дядото на Димитър х. Василев, който се славел като богат и влиятелен търговец в Свищов в началото на XIX в.⁹⁹ Значи още неговият дядо се бил издигнал като свищовски

⁹³ Хр. Гандев, пос. съч.

⁹⁴ К. Велики, пос. съч., стр. 70—72.

⁹⁵ Д. Попов, Лом, града и околията, Лом, 1927, стр. 103.

⁹⁶ К. Велики, пос. съч., стр. 63.

⁹⁷ К. Велики, пос. съч., стр. 63 и 69.

⁹⁸ D. Liţona, Catalogul Arhiva Companiei negustorilor greci din Sibiu, ръкопис в Държавния архив, Букурещ, стр. 289, 344, 454, 463.

⁹⁹ Н. Сакаров, Търговското и икономическото значение на Свищов, София 1928, стр. 9.

„първенец“ с хубава къща, за да подпишат австрийците мирния договор в нея. Но броят на българите в двата града започнал да се увеличава по-бързо от средата на века.¹⁰⁰

Въпреки че нямаме преки доказателства за развитието на занаятчийството в тези две търговски средища, предполагаме, че във връзка с търговията на вълна там ще да се е развило абаджийството. Посочихме вече по-горе един пример за съществуването на никополския абаджийски еснаф. В него са участвували и българи. Според Цончев басмаджийството в Свищов било толкова развито през XVIII в., че притежатели на тъкачни работилници от Букурещ изпращали памучните си платна в Свищов за шампосване.¹⁰¹

Запазените турски сиджали и чужди пътеписи дават малко повече сведения за демографския и стопанския облик на Русе. Голяма част от пътешествениците рисуват Русе като главен търговски град на Дунав, център на стокообмена между Одрин и Влашко. Сестини например преброил през 1779 г. около 3000 коли, впрегнати с биволи и волове, пълни с житни храни.¹⁰² Те били предназначени вероятно за износ. Както отбелязахме, Клееман говори за силно развито занаятчийство в Русе, дори споменава за различни „фабрики“ и за нюрнбергска стока по магазините,¹⁰³ а Нибур (1767 г.) пък твърди, че жителите на този град били отчасти турци, отчасти българи и отчасти власи.¹⁰⁴ В турските документи вместо власи са отбелязани арменци, което е по-правдоподобно.¹⁰⁵

Макар и малко, сведенията за българите в русенските сиджали ни дават интересни данни. Както се вижда от един сиджил, още от края на XVII в. (1798–1799 г.) в Русе е имало българско население, което живеело във вароша и т. нар. Дунавска махала.¹⁰⁶ Между българите се споменават имена на занаятчи — дюлгера Никола, кожухаря Саръ Никола и др.¹⁰⁷

Процесът на укрепване на българите в Русе продължавал през следващото столетие. Така например в 1741 г. починал казанджията Димитър Момчов Петков и оставил на наследниците си казанджийска работилница, две лозета и една къща в града.¹⁰⁸ През същата година умрял търговецът Нено Душков.¹⁰⁹ В първия документ за него се казва, че имал собствен кораб и пътувал с него по Дунав за Русе, натоварен със солена риба. А в друг документ не се съобщава, че Душков бил притежател на кораб, а само че бил търговец и носел със себе си риба и други вещи, които възлизали на завидната сума 1150 гроша.¹¹⁰ През 1753 г. в Русе бил убит кюркчията Боню, който според описа на оставеното от него наследство бил средно заможен занаятчия.¹¹¹

¹⁰⁰ Г. п. Христов, Свищов в миналото, Свищов, 1937, стр. 23.

¹⁰¹ Д. Цончев, Из стопанското минало на Габрово, София, 1929, стр. 278.

¹⁰² А. Иширков, Бележки за пътя Русе—Варна в XVIII в. и за главните селища край него, ГСУ, III—IV, 1906—1907, София, 1908, стр. 132—133.

¹⁰³ Хр. Кесяков, пос. съч., стр. 189.

¹⁰⁴ А. Иширков, пос. съч., стр. 137.

¹⁰⁵ НБВК, Ор. отдел, сиджил R 39.

¹⁰⁶ Русенски кадийски регистър, преведен от П. Иванов. Ръкопис в архива на Историческия институт — БАН.

¹⁰⁷ Пак там, вж. л. 66—6—II, 117—а—I.

¹⁰⁸ НБВК, Ор. отдел, R 38, стр. 7, док. II.

¹⁰⁹ Пак там, стр. 12.

¹¹⁰ Пак там, стр. 17.

¹¹¹ Пак там, сиджил R 37, стр. 17, д. I.

Други данни разкриват също имущественото състояние на българите в Русе. Изглежда, че голяма част от техните имоти се намирили в Дунавската махала, защото Марин Стоянов продал там през 1742 г. лозе пак на българин за 30 гроша.¹¹² Макар и откъслечни, данните говорят за различни покупко-продажби на имоти от страна на българи през целия век. От имуществата, които оставяли българите след смъртта си, се вижда, че някои от тях били заможни хора. За съжаление тяхната професия често пъти не е отбелязана, а се дава само описание на оставеното имущество.¹¹³ Някои сведения сочат, че българи продавали на българи, а понякога и на турци къщи, лозя, дюкяни.¹¹⁴ Така например през 1738 г. българин продал на българин дюкян за 280 гроша — немалка сума.¹¹⁵ Вероятно в този дюкян е имало някакъв инвентар, за да струва толкова скъпо.

Като стоварище на различни местни и вносни стоки Русе притеглял и търговци от други градове на страната. Така например през 1738 г. българинът Манол от Мелник дошъл по търговия в Русе и умрял.¹¹⁶ По описа на вещите му се вижда, че той бил „тежък“ търговец, който притежавал пушка „бойлия“, пищов, ятаган, ножове, кожени дисаги. В момента на смъртта стоката му се състояла от 114 топа различни видове гайтани. Кадията оценил цялото му имущество на значителната сума 557 гроша.

В последните десетилетия Русе станал голям транзитен център в търговията с памук. През него минавали транспортите със смирненски памук, който бил пренасян с корабите през Цариград — Варна. Но той, както и македонският били стоварвани в Русе и по сухо, когато сделките ставали на Узунджовския панаир. От Русе балите памук се изпращали за Трансилвания.¹¹⁷ Като търговец, натрупал големи печалби в тази търговия, може да посочим хаджи Йордан хаджи Генович от Русе, споменаван в брашовските документи още от 1789 г.¹¹⁸

Когато се преглеждат русенските сиджили, не може да бъде отминат неоспоримият факт, че турското население било по-многобройно. А по описите на имуществата на умрелите турци се вижда, че между тях е имало много богати люде. По-голямата част от богатствата им не са произхождали от занаятчийски труд или търговия. Вероятно това са били живеещи в града притежатели на чифлици и различни имоти в селата. Но списъкът на поклонниците българи от Русе, посетили зографските манастири през последните десетилетия, свидетелствуват, че българското население, а особено неговата по-заможна върхушка, нараснало от втората половина на века. Обикновено на поклонение тръгвали хора, обезпечени добре в материално отношение. Следователно такива е имало в Русе сравнително не малко, както личи от списъците.¹¹⁹

¹¹² Пак там, сиджил R 38, стр. 37 а.

¹¹³ Пак там, сиджил R 8, R 39.

¹¹⁴ Пак там, сиджил R 39, R 51.

¹¹⁵ Пак там, R 39, л. 27 б.

¹¹⁶ НБВК, Ор. отдел, сиджил R 39, л. 20 б.

¹¹⁷ Вж. D. Lîm o n a, Catalogul documentelor grecești din arhivele statului de la orașul Stalin, Vol. II, București, 1958, p. 143 (564), 145 (568), 145 (570), 186 (689), 188 (693), 193 (720), 200 (746).

¹¹⁸ Пак там, стр. 145 (570), 327 (1313), 334 (1353) и др.

¹¹⁹ М. К о в а ч е в, пос. съч., стр. 89 и сл. В списъците не са били вписвани всички поклонници, а само тези, които са заплащали известна сума. Затова не можем да приемем, че всички българи поклонници се споменават в списъците.

За демографския облик на другите градове до устието на Дунав имаме данни за Тутракан и Черна вода. За първия срещаме указание, че там живеели в края на XVII в. (1698—1699 г.) български занаятчии,¹²⁰ а за втория ни разправя един руски офицер, минал оттам, че населението на това малко тогава селище се състояло през 1796 г. от 800 души българи и 300 турци.¹²¹

По-оскъдни са нашите сведения за градовете по пътя Русе — Варна. Според Евлия Челеби още към средата на XVII в. в Разград имало 100 български къщи. Отбелязахме вече, че в дубровнишката търговия взимали участие български търговци от Разград. През 1759 г. този град пострадал силно от опустошенията на еничари.¹²² Според едно руско известие от 1793 г. той бил отново оживен търговски град и броял около хиляда турски, български и гръцки къщи.¹²³

Като важни стратегически селища Шумен и Провадия били населени предимно с турско население. Според едно описание от края на XVIII в. от 4000 къщи в Шумен 750 били български.¹²⁴ Чужденците описват този укрепен град като търговско и занаятчийско средище. През 60-те години там имало много работилници за бакърени изделия.¹²⁵ А през 1769 г. във Виена бил регистриран като търговец от Шумен Радо Иванов.¹²⁶ Провадия е обръщала вниманието на пътешествениците с много работилници, в които се обработвали кожи. Руският полковник Лен описва Провадия в 1793 г. като голям град с 3000 къщи и много търговски дюкяни.¹²⁷

Дебушето на целия този стопански район бил Варна — най-важното пристанище на българския черноморски бряг през XVIII в. През него минавали стоките от България и Влашко за Цариград и обратно.¹²⁸ Според описанието на един френски пътешественик от края на XVIII в. във Варненското пристанище спирали много турски и гръцки кораби, които товарели за Цариград житни храни, жива стока, яйца и други селскостопански продукти, както и вино от Херсонес.¹²⁹ Сведения обаче за стопанската дейност на българи във Варна от този период нямаме.

Нараснало икономическото значение и на редица български градове между Стара планина и Дунава. В тях се увеличил и укрепил българският елемент, който започнал да заема постепенно значително място в развитието на стопанския им живот. Ще се спрем на отделни примери.

¹²⁰ Посочен Русенски кадийски регистър, R 2, л. 24 б, док. II.

¹²¹ Voyages en Krimée, suivi de la Relation de l'Ambassade, envoyée de Pétersbourg à Constantinople en 1793, publié par un jeune Russe, attaché à cette Ambassade, Paris, 1802, p. 116.

¹²² А. Иширков, пос. съч., стр. 135.

¹²³ Пак там.

¹²⁴ Barbié de Bocage, Description de la ville de Chumla et de ses environs. Annales des faits et des sciences militaires, faisant suite aux victoires et conquêtes de Français de 1792 à 1815, Tome 3, Paris, 1818, p. 5.

¹²⁵ Л. Милетич, пос. съч., стр. 155.

¹²⁶ Сп. Νέος Ἑλληνομνημῶν, Т. IΘ, Ἀθήναις, 1925, Ἐρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καὶ ἀρχείοις, p. 228.

¹²⁷ А. Иширков, пос. съч., стр. 150.

¹²⁸ Peyssonel, Traité sur le commerce de la Mer Noire, Paris, 1787, Tome II, p. 154.

¹²⁹ А. Иширков, пос. съч., стр. 142.

През първата половина на XVIII в. нараснало българското население в Плевен.¹³⁰ Прииждащите от околните села и от други краища (Ловешко, Етрополско) българи упражнявали различни занаяти. Те образували български еснафски организации. Така от една църковна приписка узнаваме, че в началото на 1751 г. ктитори на българската църква в Плевен били членовете на „оуцак абаджийски“ с настоятели хаджи Гано Димитра, Новак, Нешо, Теодор, Георги, Кира, хаджи Николая, Сълю, Кою, Етропол Петко, Неделко.¹³¹ Други две приписки в църковни книги от 1752 г. ни съобщават, че през тази година пашите правели големи „зулуми“ в Плевен, след което се споменават като ктитори имената на много български занаятчии.¹³² Занаятчия бил и писачът на летописни бележки по църковните книги, терзията Никола, родом от Ловеч.¹³³ Въобще за църквите се грижели най-много първите по онова време български еснафи в града — абаджийският и кожухарският. В 1751 и 1752 г. плевенските абаджии снабдили църквата „Св. Николай“ с богослужбени книги, печатани в Русия.¹³⁴ А кожухарският еснаф построил мост.¹³⁵ Изглежда, че постепенно сред членовете на тези цехови организации се издигали забогатяващи елементи, като кожухаря Нешо, който в края на XVIII в. поправил на свои разноски плевенския мост, а по-късно (1805—1808 г.) се споменавал според предположението на Трифонов като хаджи Нешко, търговец и църковен настоятел.¹³⁶ В града се обособила и група от по-богати плевенски граждани, които ходели на поклонение на Света гора¹³⁷ и в Ерусалим.¹³⁸ Завърналите се „хаджии“ принадлежали към категорията на заможните и авторитетни българи в града. Вероятно някои от тях са забогатявали от бегликчийство, какъвто е случаят с чорбаджи Константин през последните десетилетия на века.¹³⁹

Занаятчийството се развило и във Враца, която още от XVII в. се оформила като градски център с развито занаятчийско производство. Златарството стигнало там до голям разцвет. Златарският занаят се предавал от баща на син.¹⁴⁰ Известни са имената на редица врачански майстори златари от XVIII в.: Цоцо златаря (работил около 1734 г.), майстор Георги Аврамов, майстор Тошо, Коста Куюмджи и др.¹⁴¹ А майстор Камен станал родоначалник на прочутия род Дограмаджиеви, които се занимавали с изработване на седефени украси.¹⁴² Не по-малко прочути били богатите и влиятелни фамилии на Кръстеняците и Хад-

¹³⁰ Ю. Трифонов, История на града Плевен до Освободителната война, София, 1933, стр. 68.

¹³¹ Ю. Трифонов, Приписки и бележки..., стр. 777.

¹³² Пак там, стр. 777—778.

¹³³ Пак там, стр. 68.

¹³⁴ Пак там, стр. 69.

¹³⁵ Пак там.

¹³⁶ Пак там, стр. 70.

¹³⁷ Вж. и списъка на поклонниците от Плевен в Зографския манастир от края на XVIII в. у М. Ковачев, пос. съч., стр. 161.

¹³⁸ Ю. Трифонов, История на града Плевен..., стр. 69.

¹³⁹ Пак там, стр. 79.

¹⁴⁰ С. Георгиева и Д. Бучински, Старото златарство във Враца, София, 1959, стр. 47—59.

¹⁴¹ Пак там.

¹⁴² Пак там, стр. 56.

жийски. Към последните принадлежал най-богатият и известен врачански чорбаджия от края на XVIII и началото на XIX в. Димитраки х. Тошков.¹⁴³

Д. Йоцов изброява в книгата си около 45 врачански рода, някои от които водели началото си още от средата на XVII в.,¹⁴⁴ а последните издънки преживели Освобождението и периода след него. Голяма част от родоначалниците на тези родове били преселници от Етрополе, Самоков, София, Плевен и др. Още от XVIII в. те трупали своите богатства от търговски печалби, скотовъдство и бегликчийство, но много по-малко от занаятчийски труд, ако се съди по оскъдните данни, които ни дава Д. Йоцов. Голяма част от потомците на тези родове взимали живо участие в обществено-политическия и икономическия живот на Враца през XIX в.

Като важни стопански средища в севернобългарските земи трябва да бъдат отбелязани предимно Ловеч, Габрово и Търново. Първият от споменатите градове станал център на транзитна търговия между Северна и Южна България.¹⁴⁵ Там се събирали много търговци, кираджии и купувачи. Денонощно по пътя Ловеч — Троян — Пловдив минавали техните коли, натоварени със стоки.¹⁴⁶ Ловешките търговци били свързани през XVIII в. с Брашов. Оттам те отивали към Будапеща и Виена и стигали чак до Лайпциг,¹⁴⁷ като изнасяли кордовани, вълна, восък и коприна.¹⁴⁸ Търговията се намирала повечето в ръцете на българи, тъй като българското население на Ловеч започнало да се увеличава още от средата на XVII в.¹⁴⁹ Вероятно ловчанинът хаджи Василий, който станал през 1768 г. ктитор на зографския параклис „Иван Предтеча“, е бил именно един от тези заботатели търговци.¹⁵⁰ Той е изписан от неизвестния художник в напреднала възраст, от което можем да заключим, че е натрупал своето богатство още през 40—50-те години на XVIII в. А и броят на поклонниците от Ловеч в Света гора не бил малък, както се вижда от публикуваните списъци.¹⁵¹

Друг такъв виден търговец и лихвар в Ловеч бил хаджи Слав, роден вероятно около 1740 г.¹⁵² Той бил отначало абаджия, а след това се издигнал като търговец. Дори получил берат от султана с големи търговски привилегии в границите на турската държава.¹⁵³ Хаджи Слав станал родоначалник на известен род, чиито представители се занимавали със занаятчийско-търговска дейност през целия XIX в. Синовете и дъщерите на хаджи Слав се сродили с най-богатите ловешки семейства,

¹⁴³ Йорд. п. Георгиев, Град Враца, СбНУ, София, 1904, кн. XX, стр. 11.

¹⁴⁴ Д. Йоцов, Културно-политическа история на Враца, София, 1937, стр. 186 и сл.

¹⁴⁵ Ст. Попов, Икономическото положение на гр. Ловеч в миналото. Ловеч и Ловчанско, географско-историческо и културно описание, София, 1934, кн. V, стр. 121 и сл.

¹⁴⁶ Пак там.

¹⁴⁷ Тр. Грифонов, Занаяти, еснафство и търговия в миналото на Ловеч. Ловеч и Ловчанско. . . , кн. VI, 1934, стр. 8.

¹⁴⁸ Пак там.

¹⁴⁹ Ст. Попов, пос. съч., стр. 121.

¹⁵⁰ М. Ковачев, Нови исторически бележки за град Ловеч през XVIII и XIX в. Ловеч и Ловчанско. . . , кн. VII, София, 1938, стр. 181.

¹⁵¹ Пак там, стр. 182 и сл.

¹⁵² Зв. Цонев, Чорбаджии от стария Ловеч. Хаджи Слав и Мишоглу и техните родове от 200 години насам. Ловеч и Ловчанско. . . , т. V, София, 1934, стр. 84.

¹⁵³ Пак там и т. VII, стр. 9.

а един от синовете му се преселил в Плевен и бил известен под името Уста Гечо — ловешки чорбаджия.¹⁵⁴ Също такава прочуто семейство от средата на XVIII в. бил ловешкият род на Мишоглу.¹⁵⁵

Не само търговията, но и занаятчийството се развило значително в Ловеч. Още от началото на XVIII в. там имало около 25 еснафски организации.¹⁵⁶ Какво участие са взимали българите в тях, не знаем, но по данни от по-късно време се вижда, че техният брой се увеличил постепенно.¹⁵⁷ От занаятчийските отрасли най-голям дял в производството имало железарството.¹⁵⁸ Железарският еснаф бил най-многобрисен.¹⁵⁹ Той произвеждал разни железни изделия не само за местния пазар, но и за други пазари на империята. Най-вече от различни градове и селища на България били правени поръчки за железарски изделия в Ловеч. Така например от Русе един път били поръчани на железарския еснаф в Ловеч да изработи 17 кола гвоздеи.¹⁶⁰ Изобщо всички досегашни изследвания върху стопанското минало на този град свидетелствуват, че към 80-те години на XVIII в. той достигнал значително икономическо процъфтяване. Дори някои смятат, че тогава Ловеч имал вече към 20 000 жители.¹⁶¹ Но според нас тази цифра е преувеличена. Повечето посочени градове били наименувани тогава села и броели средно от 5000 до 12 000 население.

Габрово бил също така известен занаятчийски център през XVIII в. Произведените от габровските занаятчии изделия се разнасяли из цяла Турция и някои съседни страни.¹⁶² Поради липса на сигурни данни Цончев не определя как се е развило занаятчийството в Габрово през XVIII в. и кога е започнало образуването на габровските еснафски организации.¹⁶³ Но щом през 1782 г. членове българи на „ковачкий и дулапчийски руфет“ посетили групово Зографския манастир,¹⁶⁴ можем да приемем, че габровските занаятчии били организирани много по-рано от 80-те години, а и значителна част от тези еснафски организации се намирили в български ръце. Според данните на Цончев голяма част от 23-те занаята в Габрово се развили още през XVIII в.¹⁶⁵ Освен това и общественото разделение на труда било по-диференцирано и задълбочено в габровското занаятчийско производство, както се вижда от описанието на отделните занаятчийски отрасли. Несъмнено това диференциране на занаятчийски труд се проявило още по-разгърнато през първата половина на XIX в.

¹⁵⁴ З в. Цончев, Чорбаджии от стария Ловеч. Хаджи Слави Мишоглу и техните родове от 200 години насам. Ловеч и Ловчанско..., т. V, София, 1934, стр. 84.

¹⁵⁶ Пак там, стр. 92—99.

¹⁵⁷ Тр. Трифонов, Занаяти, еснафство и търговия в миналото на Ловеч. Ловеч и Ловчанско. . . , кн. VII, стр. 13.

¹⁵⁸ Н. и М. Неделчеви, Из стопанското минало на гр. Ловеч, Ловеч и Ловчанско. . . , кн. II, София, 1930, стр. 133.

¹⁵⁹ Ловеч и Ловчанско. . . , кн. V, стр. 33 и 122. В Ловешко добивали желязо, което донасяли на кюлчета за преработване в града.

¹⁵⁹ Пак там.

¹⁶⁰ Ловеч и Ловчанско. . . , кн. V, стр. 33 и 122.

¹⁶¹ Пак там, стр. 121.

¹⁶² П. Цончев, Из стопанското минало на Габрово, София, 1929, стр. 77.

¹⁶³ Пак там, стр. 83.

¹⁶⁴ М. Ковачев, пос. съч., стр. 49.

¹⁶⁵ П. Цончев, пос. съч., стр. 124, 252, 271 и др.

Развитото занаятчийско производство в Габрово било свързано, а и от своя страна обуславяло развитието на търговията. И затова през втората половина на XVIII в. Габрово станал средище на интензивен стопански живот.

Габровските търговци поддържали преки стопански връзки през отбелязания период с Влашко, Русия и Австрия (Брашов). Според сведения от стар търговски тефтер само един габровец внесъл наведнъж през 1750 г. 22 денка стока от Брашов.¹⁶⁶ Братя Мустакови търгували в последните десетилетия на века също с Брашов.¹⁶⁷ Дори някои от големите габровски търговци се преселвали в чужбина и оттам въртели търговия с родината. Така към края на XVIII в. се преселили в Букурещ хаджи Теодосий, хаджи Иванчо, хаджи Велчо и други габровци.¹⁶⁸ След сключване на Кючуккайнарджийския мир Христо и Никифор Априлови заминали за Русия с цел да основат търговска кантора в Москва.¹⁶⁹ По-късно, през 1799 г., там бил заведен и по-малкият им брат Васил.¹⁷⁰ Изглежда, че Априлови били доста заможни преди това, защото в 1762 г. представител на техния род, хаджи Кръстю Априлов, построил чешма в Габрово.¹⁷¹

Цончев споменава имената на редица крупни за времето си търговци, които държали външната и вътрешната търговия на Габрово в свои ръце.¹⁷² Но най-голямо внимание заслужава, разбира се, фигурата на хаджи Христо Рачков, който до края на века успял да натрупа значителни богатства. Син на занаятчия-кожухар и зет на видния габровски чорбаджия Драган, той реализирал още при първата си сделка на Узунджовския панаир през 1782 г. завидната печалба от 100 гроша.¹⁷³ По същото време Христо Рачков започнал да води тефтера си на чист български език.¹⁷⁴ През следващите години той развил трескава търговска дейност, както се вижда от споменатия тефтер. Габровският търговец бил свързан не само с българския пазар, но и с Цариград, Влашко и Москва. Обект на неговите значителни сделки станали различни местни и вносни стоки. Той влязъл във връзка с български търговци във и вън от страната, сдружил се с някои от тях, а други му станали агенти. Освен с търговия той се занимавал и с лихварство. В продължение на 10 години така забогатял, че през 1790 г. подарил на габровския метох един скъп дамаскин за 250 гроша. А в края на века Хр. Рачков организира да работят за него в Казанлък 20 долапа за източване на коприна, а в Търново — 40. Именно тези опити на габровския търговец да организира предприятия с наемна работна ръка можем да сметнем за наченки на капиталистическо мануфактурно производство. Но по-късно, изглежда, Хр. Рачков се впуснал в различни търговски операции и изоставил предприятието.

¹⁶⁶ Цончев, пос. съч., стр. 395.

¹⁶⁷ D. Litopa, Catalogul. . . , vol. I, p. 550 (1723).

¹⁶⁸ Пак там, стр. 460.

¹⁶⁹ С. Г. Кашев, Стопанските отношения на България в епохата на В. С. Априлов, Юбилеен лист В. Априлов, София, 1935.

¹⁷⁰ Пак там.

¹⁷¹ Ал. Мартинов, Габрово през Възраждането, София, 1940, стр. 52.

¹⁷² П. Цончев, пос. съч., стр. 460.

¹⁷³ Пак там, стр. 596.

¹⁷⁴ Исторически архив при ДБВК, II А 7807. Всички следващи данни за дейността на Христо Рачков са взети от този тефтер и от П. Цончев, пос. съч., стр. 596 и сл.

РАЗВИТИЕ ГОРОДСКОГО ХОЗЯЙСТВА И ВОЗНИКНОВЕНИЕ БОЛГАРСКОЙ БУРЖУАЗИИ В XVIII В.

В. Паскалева

(Резюме)

В своей работе автор занимается исследованием предыстории болгарской буржуазии. Он рассматривает ее зарождение в зависимости от уровня общественно-экономического развития болгарских земель в XVIII в. Развитие ремесел, увеличение объема товарного производства и расширение внешней и внутренней торговли создали в XVIII в. условия для классового расслоения болгарского городского населения, в котором начали обособляться первые элементы болгарской буржуазии. Появились и зачатки мануфактурного производства. Но они были еще очень слабы вследствие отрицательной и задерживающей роли турецкого государства в отношении зарождавшихся в империи новых производственных отношений.

При своем зарождении болгарская буржуазия не представляла собою однородной массы. В начальной стадии развития она по своему характеру была главным образом торговой буржуазией, но и в ее среде очерчивалось, хотя еще слабо и неясно, несколько групп. Первая, более значительная группа состояла из разбогатевших болгарских купцов, занимавшихся экспортной торговлей и проживавших в Австрии, Валахии и России. Другая группа занималась внутренней торговлей. В нее входили „джелепи“, „бегликчи“ (торговцы крупным рогатым скотом и овцами), рбстовщики и вообще все „чорбаджи“, как называл народ различных представителей зарождавшегося буржуазного класса. Самой значительной была группа мелких ремесленников и торговцев, которая по своему существу может быть причислена к мелкой буржуазии. От нее очень медленно отходили разбогатевшие элементы. Именно эти организованные ремесленники играли самую важную роль в общественной жизни болгарского городского населения в XVIII в.

В течение исследуемого столетия болгарская буржуазия находилась еще в зародыше и стремилась, главным образом, к своему личному обогащению. Ее экономическая мощь была еще очень слабой. Вся ее беспомощность была следствием того, что она не могла выйти из рамок существовавшего тогда способа производства и обмена. Зарождавшаяся болгарская буржуазия была результатом специфического общественно-экономического развития болгарских земель в XVIII в.

DIE ENTWICKLUNG DER STÄDTISCHEN ÖKONOMIK UND DAS AUFKOMMEN DES BULGARISCHEN BÜRGERTUMS IM 18. JAHRHUNDERT

V. Paskaleva

(Zusammenfassung)

In der Abhandlung unternimmt die Verfasserin einen Versuch, die Vorgeschichte des bulgarischen Bürgertums zu klären. Sie behandelt seine Entstehung im Zusammenhang mit dem Niveau der gesellschaftlich-ökonomischen Entwicklung in den bulgarischen Ländern während des 18. Jahrhunderts. Die Entwicklung von Handwerk und Gewerbe, die gesteigerte Warenproduktion sowie die Ausdehnung des Außen- und Innenhandels bedingen in 18. Jahrhundert die Klassenschichtung der bulgarischen Stadtbevölkerung, aus der sich die ersten Elemente des bulgarischen Bürgertums zu sondern beginnen. Es erscheinen die ersten Ansätze der Manufakturherzeugung. Sie sind aber noch sehr schwach infolge der negativen Einstellung und der Entgegenwirkung des türkischen Staates gegen die im Reiche aufkommenden neuen Produktionsverhältnisse.

Schon im Keime stellte das bulgarische Bürgertum keine homogene Masse dar. Im Anfangsstadium setzte es sich vornehmlich aus dem Kaufmannsstand zusammen. Doch auch darin zeichneten sich, wenn auch noch schwach und undeutlich, mehrere Gruppen ab. Die erste größere Gruppe der reichgewordenen Bulgaren bildete sich unter den Kaufleuten, die in Österreich, der Walachei und Rußland lebten und sich mit Außenhandel befaßten, während eine andere Gruppe von Kaufleuten ihre Tätigkeit im Inlande ausübte. Zu ihr gehörten auch Viehhändler, Viehsteuerpächter, Geldentleiher und überhaupt alle „Tschorbadschii“, wie das Volk die verschiedenen Vertreter der im Aufkommen begriffenen bürgerlichen Klasse nannte. Am zahlreichsten ist die Gruppe der Kleingewerbetreibenden und Kleinkaufleute, die ihrem Wesen nach dem Kleinbürgertum zugeordnet werden kann. Aus ihr sondern sich nur sehr langsam die reichwerdenden Elemente ab. Gerade die organisierten Gewerbetreibenden und Handwerker spielen die wichtigste Rolle im gesellschaftlichen Leben der bulgarischen städtischen Bevölkerung im 18. Jahrhundert.

Während der betrachteten Periode (18. Jahrhundert) befindet sich das bulgarische Bürgertum noch in den Kinderschuhen. Es strebt vornehmlich nach Reichtum. Seine wirtschaftliche Kraft ist aber immer noch schwach. Seine ganze Hilfslosigkeit hat es dem Umstande zu verdanken, daß es nicht aus dem Rahmen der bestehenden Produktions- und Verteilungsweise herauszukommen vermag. Das in der Entstehung begriffene bulgarische Bürgertum ist das Produkt einer spezifischen gesellschaftlich-ökonomischen Entwicklung in den bulgarischen Ländern während des 18. Jahrhunderts.

ЗА АГРАРНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XVIII В.

Страшимир Димитров

Една от най-важните проблеми от историята на XVIII в. безспорно е тази за аграрните отношения. Нейното изчерпателно проучване може да ни даде важни опорни точки за изясняване класовата структура на нашето общество през този период, за положението на най-многочисления слой от нашия народ — селячеството, за определяне характера на експлоатацията, на която то е било подложено, а отгук и за изясняване на обществено-икономическите условия, в които се разгръща и развива делото на Паисий Хилендарски.

Въпреки голямото ѝ значение тази проблема и досега е останала слабо разработена. Наистина историците са изказвали едно или друго становище по нея. Тя е била засягана както в общи курсове по историята на България,¹ така и в курсове по история на Възраждането.² Напоследък проф. Хр. Христов се опита да обобщи постиженията на съвременната историческа наука в разработката на аграрните отношения в периода на прехода от феодализма към капитализма, като даде и интересен нов материал.³ Макар неговата работа да е посветена на по-общите проблеми на зараждането на капитализма в селското стопанство, той направи някои интересни изводи за аграрните отношения специално през XVIII в.

Освен тези обобщаващи трудове появиха се и някои важни наблюдения по отделни страни от развитието на поземлените отношения през тази епоха, в които се дадоха съществени приноси за цялостното изу-

¹ Ж. Натан, Икономическа история на България, т. I, София, 1938; История на България, София, БАН, 1954; История Болгарии, Москва, АН СССР, 1954; Ж. Натан, Стопанска история на България, София, 1957.

² Д. Косев, Лекции по нова българска история, София, 1951; Ж. Натан, Българското възраждане, II издание, София, 1947.

³ Хр. Христов, Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България, Истор. преглед, год. XVII, 1961, кн. 3.

чаване на проблемата.⁴ Писаното досега обаче е все още недостатъчно. Наистина направени са приноси по отделни въпроси, разработени са материалите за отделни райони на страната.⁵ От друга страна, не липсват и обобщения на достъпния в съответното време изворен материал. Все още обаче няма монографични изследвания и студийни разработки на основните въпроси на аграрните отношения през този период, все още не са обхванати и разяснени проблемите за редица области на страната.⁶ В особено незадоволително състояние е работата по издирването и критичното публикуване на източниците за този период, в резултат на което ценният турски изворен материал например и досега се привлича в обръщение изключително по множеството разпръснати и незадоволителни публикации на Д. А. Ихчиев.

Поставената тема е твърде широка по обем и в една ограничена статия едва ли ще могат да се поставят всички свързани с нея въпроси. Тяхното разглеждане става още по-трудно, като се вземе пред вид, че изворите за такива изследвания са все още непубликувани и на места ще се налага да се привеждат по-дълги извадки от някои документи. Настоящата статия няма претенциите да решава проблемите на аграрно-икономическата история на България през XVIII в. Нейната задача е по-скоро да се посочат някои тенденции в развитието на земевладението и промените, които те предизвикват в положението на селяните, в състава на господстващата класа, в нейните стопански и политически връзки и интереси.

*

При разглеждането на аграрните отношения в нашите земи неминуемо се налага да се излезе от аграрноправния статут, който установяват в нашите земи османските завоеватели, след което вече следва да се посочат онези фактори, които влияят и обуславят измененията в аграрната система.

Без да се впускаме в подробна характеристика на поземления режим в нашата страна през XV—XVII в., за целите на по-нататъшното изложение е необходимо да се отбележат два момента: условният, послужбен характер на ленното владение и трайното, наследствено владение на селяните върху обработваните от тях земи, които според законите не можели да бъдат отчуждени мимо волята на владеещия ги райет.

Всеки получател на лен (хас, зиамет или тимар) можел да го притежава само докато се намирал на служба и изпълнявал възложените му задължения. Спахията не владеел земята, а получавал права да събира определени парични и натурални данъци от приписаните му селяни. Според закона той не можел да задържи в свое владение или пък да дад

⁴ Д. Косев, Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX век, Истор. преглед, год. XII, 1956, кн. 3; Хр. Гандев, К истории чифликчийского землевладения в Болгарии в период до Освобождения (Возникновение чифликчийского капиталистического хозяйства в XVIII в.), Краткие сообщения Института славяноведения, вып. 29, Москва, 1960.

⁵ Стр. Димитров, Из историята на чифликчийството в Русенско, Истор. преглед, год. XIV, 1958, кн. 4; Хр. Гандев, Проникването и укрепването на българите във Видин, Известия на Етнографския институт при БАН, кн. IV, 1961.

⁶ Хр. Гандев в подготовка за печат обстойно изследване на чифлишкото стопанство в Северозападна България през XVIII в.

на сина си даже земята на починал без наследници селянин, а трябвало да я връчи с тапия на съседите или на съселяните на починалия. Спахията ползвал земите от своя тимар само доколкото те се намирали в непосредственото владение на селяните, които ги обработвали и му плащали данък за тях. В свое лично владение спахията можел да има само малък участък, наречен „хаса“, но не по-голям от бащината на едно селско домакинство. Спахията нямал право да превръща земи от своя лен в „хаса“.⁷

Титулярът на ленното владение нямал право да отнеме земята на някой селянин, освен когато последният оставял тази земя необработена повече от три години. След смъртта на селянина земята му минавала в ръцете на сина му, който наследявал пряко и без никакви такси правата на баща си върху земята и неговите задължения към спахията.⁸ Тази „привилегия“ на сина същевременно предполагала поколение след поколение да остане в същото село, в същия тимар, в същото зависимо положение, в което се намирали бащите и дедите им. По такъв начин правото на безплатно наследяване на земята се превръщало в допълнително средство за трайно прикрепване на селяните към тази земя, за увековечаване на феодално-крепостническата експлоатация.

Обаче всички други родственици, извън синовете, можели да получат земята на починалия, а и всяка земя, след като заплатят т. нар. налог за тапия (ресми тапу). Този налог фактически представлявал една приблизителна оценка на стойността на земята, която трябвало да се даде от група „безпристрастни мюсюлмани“.⁹ Обикновено тя била доста пониска от реалната пазарна цена на земята, но така или иначе в процедурата по „връчване на земята срещу тапия“ се включвал елемент на продажба на земята, което пък обуславяло твърде високия размер на тапийския налог. При това положение очевидно синовете трябвало да се държат по-здраво за бащиния си парцел, защото за всяка друга земя трябвало да плащат високия размер на „ресми тапу“. Обезпечавайки селяните със земя, тапията същевременно съдействувала за увековечаване и укрепване на зависимото им положение.

Ранното, „спахийското“ аграрно право снабдявало селяните със земя, което впрочем е белег не само на турското феодално право. Селяните притежавали тапия за нея, оставяли я безпрепятствено в наследство на синовете си и дори можели да я продават. Феодалната държава запазвала за себе си правата на върховен собственик на земята и събирала част от феодалната рента.

Такива били, разбира се, в най-общи линии връзките със земята и правата върху нея на двете основни класи на обществото през първите векове на турското господство у нас — феодалите и селяните. Тези права ползвали не само спахийските селяни, но и онези от крупните султански хасове и вакъфските земи. Само че в тях, както впрочем и в големите

⁷ Тези основни положения са систематизирани в закона за земите от 1609 г., в който подробно са изяснени правата на спахиите спрямо земята, владетелските права на селяните върху нея, задълженията им към спахиите и пр. В случая използваме споменатия закон по един ръкописен сборник от аграрни закони, който бе наскоро открит в с. Костандово, Пазарджишки окръг, и в момента се намира все още у автора.

⁸ Цит. ръкопис, л. 1 б.

⁹ Пак там.

везирски хасове и в зиаметите, феодалният господар упражнявал своите права не непосредствено, а ги делегирал на свои представители — различни султански чиновници или везирски слуги.

Но докато характерът на правата върху земята на различните групи определял правото им да вземат или задължението да дават рента, определял формите и степента на феодалната експлоатация на селячеството, количеството на владяната земя определяло стопанската мощ на селянина. Затова има важно значение и въпросът за размера на селското владение през разглеждания период. Необходимо е да се види не само как са владеели селяните земята, но и колко земя са владеели.

Разслоението и диференциацията сред селячеството обикновено се приемат като белег за разложението на феодализма. Това, разбира се, е вярно, но само при определени конкретно-исторически условия, при определена степен на развитие на пазара, на стоковите отношения, на разделението на труда. Би било погрешно да се мисли, че през епохата на феодализма селячеството е представлявало равна, сива маса, че всички владееят по еднакво количество земя и само развитието на капиталистически отношения ги разсловава и диференцира. Такова равенство в земевладението би могло да съществува само в условията на селскообщинно земевладение със запазено периодично преразпределяне на земята.

Но данни за съществуването на такова преразпределяне на земята у нас през XVII—XVIII в. няма.¹⁰ Самият факт, че съществувала тапията и свързаното с нея наследствено владение на обработваемата земя, противоречи на всяко допускане на селскообщинно владение върху нея. Понеже през епохата на турското владичество правният статут на земята налагал частното, наследствено селско владение, били налице всички условия за диференциране на селячеството, за съществуване на богати и бедни селяни в условията на феодалния строй.

Маркс изтъква, че дори още при господството на рентата в труд, ангарията, зависимият селянин през оставащото му време за работа в неговото лично стопанство имал „възможност за известно икономическо развитие, естествено в зависимост от повече или по-малко благоприятните условия“.¹¹ Що се касае до периодите на господство на натуралната рента, Маркс отбелязва, че „тук на производителя в сравнение с рентата в труд се дава по-голям простор да намери време за излишъчен труд, чийто продукт принадлежи на самия него... Заедно с тази форма ще се появят по-големи различия в стопанското положение на отделните непосредствени производители. Най-малкото открива се възможност за това и даже възможност този непосредствен производител да придобие средства да експлоатира от своя страна непосредствено чужд труд.“¹²

Турското аграрно законодателство не забранявало продажбата на земя от един селянин на друг, а само поставяло тези операции под контрола на спахиите. Това право на контрол в същност не било равно на някакво право да забранява продажбата, когато си поиска, а по-скоро задължение на селяните да се обаждат на спахията и да му плащат по-

¹⁰ Л. В. Маркова, Сельская община у болгар в XIX в., Славянский этнографический сборник, Москва, 1960, стр. 33 и сл.

¹¹ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 809.

¹² Пак там, стр. 811; В. И. Ленин, Съч., София, Изд. на БКП, т. III, стр. 161.

лагаемия му се тапийски налог в такива случаи.¹³ Така че на практика възможностите за купуване и продаване на земя били много големи и това способствувало за развитието на имуществена диференциация между селячеството.

Някои намерени напоследък архивни документи позволяват да се види много точно имущественото неравенство между селяните в края на XVII и първата половина на XVIII в. Един такъв документ е описът¹⁴ на село Кяфир хаджи¹⁵ от нахията Юскюдар,¹⁶ която се е включвала в Одринска каза. В него са отбелязани поименно всички жители на селото, като при всеки селянин е дадено и количеството на владяната от него земя. Интересно е, че земята на всяко домакинство се разделя в описа на две части — засята и празна. Това обстоятелство позволява да съдим за системата на земеползуване, която доминирала в земеделието, рисува ни по безспорен начин господството на примитивната двуполна система. Понее в описа е даден и броят на парцелите, които владее всеки селянин, може да се съди и за средната им големина, за това, доколко е било разпокъсано отделното владение. На тези данни обаче не е нужно да се спираме тук.

От сведенията, които се съдържат в този списък, се вижда голямата пъстрота в картината на поземлените владения. Наред с домакинства, които владеят по 40—50 дюнюма, имало и такива, които владеели до 150—200 и повече дюнюма земи. За по-голяма прегледност съдържатите се в описа данни могат да се представят в следната таблица:

Група с владяна земя в дюнюми	Домакинства	Земя (дюнюми)			Общо	%	Средно
		празна	засята	лозя			
От 1 до 30 дюн.	1	10	—	—	10	0,3	10
От 31 до 50 "	4	103	69	—	172	4,6	43
От 51 до 100 "	9	335	347	—	682	18,3	76
От 101 до 150 "	10	582	662	2	1246	33,4	122
От 151 до 200 "	1	94	85	1	180	4,8	180
От 201 до 300 "	6	720	720	3	1443	38,6	240
	31	1844	1883	6	3733	100,0	120

¹³ В такива случаи спахията имал право да събира налог, равен на 10% от договорената сума на продажбата. Вж. А. С. Тв е р и т и н о в а, К вопросу о крестьянстве и крестьянском землепользовании в Османской империи XV—XVI вв., Ученые записки Института востоковедения, т. XVII, стр. 43.

¹⁴ НБВК, Ор. отдел, ф. 79, а. е. 1393. Документът няма дата. Върху хартията обаче има воден знак заедно с контрамарката му, които се срещат в албумите за водни знаци най-рано от 1690 г. и изчезват около 1745 г. Въз основа на тях може да се приеме, че описът е правен приблизително в първите десетилетия на XVIII в. В архива се откриха още няколко такива описи на селища, които сега се намират в Турция, но нито един от тях няма дата.

¹⁵ Сега с. Благунци (Хаджи кьой), Хасковски окръг. Етническата принадлежност на населението не е много ясна. Имената на селяните са християнски с грамадно преобладание на църковните, източноправославни гръцки имена, като Димитър, Нико, Маргарит и др. Заедно с тях обаче се срещат няколко чисто български, славянски форми, като Димо, Стайко, Велко ябанджи и др. Това дава известно основание да се приеме, че населението е било българско или поне смесено.

¹⁶ Една от одринските нахии (подоколии), разположена северозападно от Одрин, с център с. Юскюдар (дн. Щит, Свиленградско).

Вярно е, че общият брой на домакинствата е твърде малък, за да се правят някакви изводи, които да имат по-общо, а не само за даденото село значение. Но все пак ясно се вижда относително силното разслоение сред домакинствата в това село. Седемнадесет от тях притежават по повече от 100 дюнюма земя, т. е. намират се на равнището на средния райетски чифлик, предвиден от османските аграрни закони. Това представлява малко повече от $\frac{8}{4}$ от общия брой на домакинствата в селото.

Естествено тук трябва да се вземе пред вид и системата на земеползуването, която доминирала през това време. Приведените данни рисуват пълното господство на двуполната система в земеделието, при която една година земята се засява, а на следващата се оставя празна, угар. Тази крайно изостанала система в същност намалявала наполовина площта на експлоатираната през годината земя, като в конкретния случай са засети 1883 дюнюма, а са оставени празни 1844 дюнюма.

Относителният дял на незасетите земи е много по-голям при най-бедните домакинства, владеещи по 50 дюнюма. Обяснение на това парадоксално положение, когато най-нуждаещите се от земя оставят и малкото си нивици необработени, може да се намери в предположението, че те едва ли са имали с какво да я орат и засяват. Ленин отбелязва такива явления в Русия в края на XIX в. — най-бедните домакинства не могат да обработват земята си, тъй като няма с какво да я орат, и я дават под аренда на кулашките стопанства.¹⁷ Вероятно и в нашия случай в основата на явлението лежат същите причини. В същото време по-заможните групи засяват половината и малко повече от половината от земята си.

В селото имало и паракендетни владения, които не правят изключение по отношение на системата на водене на стопанството. И при тях господствувала двуполната система. Сред тези владения се намират 150 дюнюма земя на един турчин от Одрин и друго владение от 100 дюнюма на някакъв хаджия от близкото село Фикеле, като по такъв начин в ръцете на тези двама души се намирали 250 дюнюма от всичко 399 дюнюма паракендетно владяна земя. Останалите 149 дюнюма са разделени по 15—20 или 30 дюнюма между шест селяни от близките села.

Както личи от рекапитулацията на документа, в това вакъфско село имало 4126 дюнюма ниви заедно с паракендетните и само шест дюнюма лозя, притежавани от най-заможните домакинства в селото. Освен това към селото била придадена 420 дюнюма мера за пасене на добитъка и 300 дюнюма празна земя, чието предназначение не е изяснено.

Това село било отдавано ежегодно на откупвачи. „Да се знае — казва се в една забележка в края на описа, — че споменатото село е от вакъфа на султанката Еюбе и всяка година е било продавано по за двеста гроша.“ Следователно вакъфът получавал ежегодно установената сума на откупа. Обаче срещу този откуп предприемачите получавали фактическо право да се разпореждат със селяните и да събират толкова данъци, колкото можели да изтискат. Защото няма съмнение, че те не ще са се задоволявали само да съберат обратно сумите, които предварително са брили на държателя на лена.

Нарисуваната в този документ картина за селото Кяфир хаджи не може, разбира се, да се приеме като меродавна за цялата страна през

¹⁷ В. И. Ленин, Съч., т. III, стр. 63—69.

края на XVII и първата половина на XVIII в. Владенията в това село били твърде значителни — средно по 120 дюнума, което можело да съществува в равнинните и по-рядко населените райони.

Запазен е един опис на с. Кара агач,¹⁸ Одринско, в който, също както в споменатия регистър на Кяфир хаджи са описани всички домакинства в селото заедно с притежаваните от тях ниви, лозя и други земи, само че тук не е посочено коя земя е празна и коя е засята. Данните от този опис са обобщени в следната таблица:

Категория	Домакинства	Ниви	Лозя	Общо земя	Средно
От 1 до 20 дюн.	23	171,0	39,0	210,0	9,0
От 21 до 30 "	5	111,0	3,5	114,5	23,0
От 31 до 50 "	12	474,5	7,5	482,0	40,0
От 51 до 100 "	7	488,0	33,5	521,5	74,5
От 101 до 150 "	4	428,5	40,0	468,5	117,0
От 151 до 200 "	1	165,0	5,5	170,5	170,5
Над 200 дюнума	1	491,0	29,5	520,5	520,5
	53	2329,0	158,5	2487,5	47,0

От таблицата става ясно, че в селото съществувал грамаден слой от бедни селяни. Четиридесет домакинства, които представляват $\frac{3}{4}$ от броя на домакинствата в селото, владеели средно под 50 дюнума земя, а 40% от домакинствата владеели средно по 9 дюнума, т. е. фактически се намирили на равнището на безземлените селяни. Споменатите по-горе четиридесет домакинства държат в ръцете си едва 806 дюнума земя, което представлява по-малко от $\frac{1}{3}$ от обработваемата земя в селото. Средно на едно домакинство от тази група се падали едва по 20 дюнума, което представлява един твърде мизерен къс. Само шест домакинства в селото владеят по повече от 100 дюнума земи. В техни ръце обаче се намирили 46,6% от цялата обработваема земя. Между другите стопанства е записано и това на Хасан ага, син на Коста, очевидно помюсюлманчен християнин, на чието име са записани 316 дюнума ниви, 175 дюнума ливади, 29,5 дюнума лозя, срещу които е отбелязано, че са вече разрушени, или всичко 520,5 дюнума земя. В стопанството на този едър земевладелец, изглежда, е имало и овощна градина, защото сред другите имоти са описани за облагане с данък и 20 овощни дървета. Самият размер на това стопанство е необикновено голям, като се има пред вид общият характер на земевладението в селото, и това не позволява то да бъде считано за домакинство на селянин. Много по-правилно е да се счита, че тук се касае за издигане на един нов чифликчия, който е натрупал значително количество земя и вече едва ли може да консумира продукцията от толкова много земи, без да пласира част от нея на пазара.

Към землището на селото спадали голям брой паракендетни владения, на които ще се спрем на друго място в друг аспект, а също и 970 дюнума „празна земя без водопой от мезрата Салих“. Освен това към селото се числели и 200 дюнума „мирийски бостани“, 1011 дюнума

¹⁸ НБВК, Ор. отдел, ф. 89, а. е. 33. Опис на земите и селяните от с. Кара агач, вакъф на Гази Мурад паша. Документът не е датиран, но по аналогия с предишния може да се датира също към края на XVII и първата половина на XVIII в. Село Кара агач се намира до самия град Одрин и понастоящем е включено в пределите на града като негова гара.

мера за добитъка. Сред обработваемата земя е записана една „бахча“ от $38\frac{1}{2}$ дюнюма, а един от селяните носи прозвището бахчеван — градинар.

Както се вижда от приведените данни, селото имало твърде разнообразен състав,¹⁹ но в него рязко преобладават социално неустойчивите бедни селяни. Естествено върху тях най-тежко се отразявало нахлуването на лихварския капитал в селото, те най-лесно попадали в неговите мрежи. Този значителен слой от почти безземлени селяни едва ли е могъл да се изхранва от продукцията на мизерните късове земя, която владеел. Очевидно пред тях стоял единствен изход — работа в чифлиците или наемане като общи работници по държавните и други строежи. От такива бедни селяни са се набирали вероятно т. нар. „престойки“, бурлаци, които теглели саловете и корабите срещу течението на реките, главно по Дунава и Марица. Щом като за един кораб са били нужни по 20—30 души, очевидно за обслужване на навигацията по една река като Дунав например са били необходими доста много хора.²⁰ Напоследък някои автори изнесоха, че дори на строежите в Цариград били използвани наемни работници от румелийските владения на империята, дори от Одринско, и то много по-рано от разглеждания период.²¹ Тези бедни селяни можели да разчитат на някаква работа из едрите земевладелски стопанства на чифликчиите, каквито масово се създавали през XVII—XVIII в. под влияние на нарастващото търсене на селскостопански произведения и усиленото проникване на лихварския капитал в селото.

*

Стоковото производство и търговският обмен безспорно съществували в българските земи и през началния период на турското владичество. Наличието на големи градски центрове в империята, на крепости с постоянни гарнизони, на многочислена постоянна армия създавало, ако не широк, то поне постоянен пазар както за занаятчийска, така също и особено за селскостопанска продукция.²² Не замрели и не били прекъснати и външнотърговските връзки. Както през последните десетилетия от съществуването на независимите балкански държавици, така и през първите векове на XVII в. тук развиват дейността си многобройни колонии на италианските търгове републики, от които само Дубровник имал през XVII в. свои търговски колонии в София, Пловдив, Търново, Провадия (където в пазарен ден се събирали от 20 до 30 хиляди селяни на житното тържище), в Шумен, Варна, Силистра, Разград и Русе.²³

¹⁹ Населението на селото е изключително християнско, като се срещат и гръцки, календарни имена като Атанас, Костадин, Янаки и пр., а наред с тях и чисто български, славянски имена като Богдан, Влади, Димо, което дава основание да се смята, че е било българско.

²⁰ НБВК, Ор. отдел, ф. 27, а. е. 51. Доклад на изразходваните суми за пренасянето на храни по Дунава, включително и за заплащане на използваните „престойки“. От този документ се вижда, че за единия кораб били използвани 29 души, за втория 40 души и пр., като всеки получил за работата си по 4 „еседи“ гроша.

²¹ Ö. L. Barkan, Türk uyarı ve uyarı malzemesi tarihi için kaynakları, İstanbul üniversiteci İktisat fakültesi mecmuasi, Cilt 17, 1955—1956, стр. 3—26. В статията се изнасят данни за произхода и състава на работниците, участвували в строежа само на джамията Сюлеймание в Цариград през XVII в.

²² Н. И. Милев, Католишката пропаганда в България през XVII в., Историческо изследване с приложение, София, 1914, стр. 33—35; Ив. Дуйчев, Софийската католишка архиепископия през XVII в., Изучаване и документи, Материали за историята на София, кн. 10, София, 1939, стр. 98—108.

²³ Н. Тодоров, За демографичното състояние на Балканския полуостров през XV—XVII в., Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, т. III, 1959.

Но докато през XVI—XVII в. италианските градове играят най-значителна роля в търговския обмен, явявайки се посредници между балканските земи и средиземноморските и западните пазари, вече от XVII и особено през XVIII в. е налице грамадна промяна на търговските връзки. Главно място в търговския оборот заемат развиващите се по пътя на капитализма държави, като Франция и Англия.²⁴ Австрия също проявява стремеж да осигури достъпа на своите търговци в Османската империя и от началото на XVIII в. закрепва завоюваните в тази насока позиции в нарочни търговски договори.²⁵ Турските пазари привличат вниманието и на руските търговци, в интерес на които Русия успява да издействува по това време някои привилегии, докато най-после Кючуккайнарджийският мирен договор им предоставя правата на най-облагоприятствувана нация и изравнява тяхното положение в Турция със статута на френските търговци.²⁶

Обаче наред с чисто географското разширяване на външния пазар се изменя и характерът на търговските връзки. Станалата смяна на партньорите и излизането начело на Франция и Англия (отчасти и Австрия) бележат залеза на търговията, която обслужва феодалния начин на производство, без да го революционизира, тъй като се явява размяна между равни в икономическо отношение области и страни. Маркс изтъква, че търговията на италианските градове имала посреднически характер и там главната печалба се извличала „от посредничеството при размяната на продукти на такива общества, които още не са развити в търговско и изобщо в икономическо отношение“.²⁷ С развитието на капитализма този вид търговия запада. А новите контрагенти били вече капиталистически или развиващи се по пътя на капитализма страни.

Капитализмът превръща търговията от обикновена размяна в подчинен на производството момент на търсене и завладяване на пазари за капиталистическата промишленост, за пласиране на нейните произведения и осигуряване на суровини. Явявайки се оръдие на капитализма, търговията налага определени изисквания спрямо пазара, като по този начин способствува за промяната и на обществените отношения в страната контрагент. Именно този характер, тази преобразуваща роля на капиталистическата търговия изтъква Маркс в едно картинно сравнение на англий-

²⁴ Х р. Г а н д е в, Търговският обмен на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в., Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XI, София, 1943—1944; В. П а с к а л е в а, За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до освобождението, Истор. преглед, год. XVI, кн. 5, стр. 54—56, където под линия се дава библиография на най-важните съчинения за търговията на Франция с османските провинции.

²⁵ Австрия налага сключването на специален търговски договор с предоставяне на привилегии (капитулации) за нейните търговци през 1717 г. Този договор се потвърждава и допълва с един султански ферман от 24. II. 1784 г. Нови допълнения и разширяване на привилегиите на австрийските търговци дава Селим III с един ферман от края на май 1792 г., НБВК, Ор. отдел, Кадийски регистър R/50, л. 526—58а.

²⁶ Е. И. Д р у ж и н и н а, Кючук-Кайнарджийският мир 1774 года. Его подготовка и заключение, Москва, АН СССР, 1955, стр. 287—295. На стр. 349—359 е публикуван текстът на самия договор, в чийто чл. 10 се казва: „... Високата порта позволява на поданиците на Руската империя да водят търговия... както англичаните и французите и капитулациите на тези две нации и другите, все едно че дума по дума са преписани тук, трябва да служат като правило във всичко и за всичко...“

²⁷ К. М а р к с, Капиталът, т. III, стр. 346.

ската и руската търговия от XVIII—XIX в., като пише: „В противоположност на английската руската търговия, напротив, оставя незасегната икономическата основа на азиатското общество.“²⁸

Това развитие водело към по-нататъшно значително укрепване на стоковото производство, тъй като към съществуващия вътрешен пазар се прибавил и редовен и все по-разширяващ се външен пазар. Българските земи, както впрочем и всички малоазийски и европейски владения на Османската империя били източници на суровини за западните държави. Основните износни артикули били произведения на земеделието и скотовъдството. Иманентният закон на капитализма за непрекъснато разширяване на производството и пазара водел до постоянно увеличаване на износа на суровини и земеделски продукти от нашите земи, с което естествено се увеличава и стремежът у нас за добиване на повече стокова продукция.

В третия том на „Капитала“ Маркс изтъква, че контрагентът на търговеца в докапиталистическите формации са робовладелецът, феодалният сеньор или събиращата данъка държава.²⁹ Кой е контрагентът на западните търговци в нашите земи през XVIII в.? Макар че ние отнасяме турския феодализъм към източния тип на феодализма и признаваме, че при него няма данък, който да не е въплъщение на феодалната рента, изучаването на конкретната история на XVIII в. дава основание да се твърди с увереност, че държавата в никой случай не е контрагент. Доходите от султанските хасове—натуралните доходи, обикновено са обвързани и предназначени за някоя крепост. В своята натурална форма те попадат не в ръцете на държавата, а в ръцете на откупвачите — лихвари, арендатори на хасовските мукатаи и маликянета. Именно у последните се стича стоковата продукция от натуралните данъци, именно те успяват да натрупат и предлагат стокови запаси и търгуват с тях, съчетавайки лихварски и търговски функции на своя капитал.

Но разширяването на възможностите за пласиране на земеделската продукция неминуемо водело до увеличаване и на апетитите за извличане на повече стокова продукция. А това можело да стане чрез сдобиване със земя в свое владение, чието производство може да се остокорява и предлага на пазара и при която лихварят търговец не е ограничен само с десетинката или осминката, която би получил като натурален данък от селянина.

Не може обаче да не се държи сметка за това, че и през по-ранните векове на османското владичество представителите на господстващата класа са се стремели да получат земята не под формата на тимар или зиамет, а като безусловно, наследствено владение, и да се смята, че тенденцията за придобиване на частновладелческа земя е обусловена само от разширяването на пазара, което станало през XVIII в. Този стремеж, както показват направените напоследък проучвания, е много по-стар и още в първите десетилетия след завладяването на страната някои от завоевателите успели да се снабдят с такива земи.³⁰ Това се по-

²⁸ К. Маркс, Капиталът, т. III, стр. 351.

²⁹ Пак там, гл. XX.

³⁰ В. Мутафчиева, Аграрните отношения в българските земи под турска власт през XV—XVI в., гл. II, София, 1962.

твърждава и от обстоятелството, че още през първата половина на XVII в. са вече налице значително количество чифлици с голям брой на заетите в тях хора в Русенско и Никополско.⁸¹ Именно за да ограда селянина от домогванията на отделния представител на феодалната класа в интерес на цялата класа, османското законодателство забранявало земята на селяните да преминава в ръцете на спахиите, забранявало превръщането на райетска земя в „хаса“.⁸² Работата не е само в станалото разширяване на пазара, но и в това, че на земята се гледало като на основно богатство в тогавашното общество, богатство, което винаги е могло да бъде продадено като стока.

Стремешът за придобиване на земи в частно владение съществувал отдавна. Но докато за сдобиването с частно владяна земя през XV—XVI в. е било нужно благоволение и разрешението на султанската власт, вече в XVII и XVIII в., без да се гледа на съществуващите книжни забрани, представителите на господстващата класа, особено на носителите на търговско-лихварски капитал, успяват да се снабдят с частна, наследствено владяна земя. Силните позиции, които бил завоювал лихварско-спекулативният капитал, му позволявали да заобикаля всякакви закони. Самата централна власт била принудена да търси неговата помощ и съюз и веднъж повикала го, през XVIII и XIX в. вече не била в състояние да се справи с него.

Паричните нужди на Османската империя ежегодно нараствали несъразмерно с прираста на получаваните приходи, което довело до хронически дефицити, до все по-задълбочаваща се финансова криза. Ако през времето на Сюлейман I балансът на съкровището сочел 6½ милиона акчета недостиг, само след две десетилетия, при Мурад III, той вече станал седемдесет милиона акчета.⁸³ През втората половина на XVII в. започват да се изготвят бюджети на държавата, в които редовно се предвиждат по десетки милиони дефицит, а реалният недостиг в края на годината възлизал на много повече. Предвиденият недостиг за 1669—1670 г. например бил 44 677 388 акчета.⁸⁴ Реалният дефицит за 1650 г. възлязъл на 154,3 милиона акчета, за 1661—1662 г. — на 175 511 503 акчета при предвиден дефицит за 1660—1661 г. 12 333 543 акчета.⁸⁵ Бюджетът за 1663 г. пък например не се сключвал с повече от 94 милиона акчета.⁸⁶

Както всяка експлоататорска държава, така и османската прибягнала до най-прекия и най-приемлив за нея път за набавяне на средства, а именно до въвеждане на нови данъци, засилване на данъчния гнет и стоварване на бюджетните тежести върху гърба на народа. Тази практика започнала още в края на XV в. и в течение на едно-две столетия били въведени редици данъци, селяните били отрупани с много ангарии, а старите

⁸¹ Стр. Ат. Димитров, Към историята на чифликчийството в Русенско, Истор. преглед, год. XIV, 1958, кн. 4, стр. 87—88.

⁸² Закон за земите от 1609 г., цит. ръкопис, л. 1 б.

⁸³ A. Vefik, Tekâlif kavaidi, I cild, Der-i saadet, s. 319.

⁸⁴ Ö. L. Barkan, 1079—1080 (1669—1670) mal yılına ait bir osmanlı bütçesi, İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi mecmuası, cilt 17, 1955—1956, s. 234.

⁸⁵ Ö. L. Barkan, 1070—1071 (1660—1661) tarihli osmanlı bütçesi ve bir mukayese, İstanbul, Üniversitesi İktisat fakültesi mecmuası, C. 17, S. 326—328.

⁸⁶ A. Vefik, op. cit., p. 328—332.

данъци се увеличавали, като увеличението значително надхвърляло темповете на обезценяване на монетите.

Данъчният натиск станал особено тежък през XVII—XVIII в., когато затегналите се безуспешни или поне недонасящи плячка войни поглъщали всички средства на държавата. Властта явно се стремяла да обложи колкото може повече хора с данъци. За да си осигури повече постъпления, в началото на XVIII в. записва като райетски някои юрушки села.³⁷

Оплакванията от данъците ставали всеобщи, а твърде чести са и предупрежденията от страна на селяните, че ще избягат от селата си, ако не бъдат намалени някои данъци. През средата на XVII в. в Ямболско жителите на с. Бакаджик йениджеси заявили на кадията, че при новото описване са ги натоварили с 55 ханета джизие. „Раята вселото ни е останала малко, а джизие то се увеличава и нямаме възможност да го понасяме. Ако не ни се намали джизие то, решили сме всички да се разбягаме.“³⁸ В самия край на XVII в. също такава оплакване подават жителите на с. Саръ ходжали, които заявили, че броят на жителите на селото е намален и не могат да плащат исканото количество авариз. Ако не им се намалее данъкът, „решено е ние също да избягаме“,³⁹ пишат те. Изглежда, не много след това идва ново оплакване от същото село с искане да им се намали джизие то, тъй като селяните се разбягали (вече) и данъкоплатците намалели.⁴⁰ А в първите десетилетия на XVIII в. вече се създава масово движение на селяните от Ямболско и Елховско против данъчните тежести и гнета на откупвачите на данъците.

Много съсипателни били разните ангарии, по които били разкарвани селяните — строеж на пътища, мостове, строене и поправяне на крепости, копане на ровове, пренасяне на припаси и продоволствие за войската и пр. Селяните се откъсвали със седмици и месеци от своята работа, за да ходят на ангарии на стотици километри далеч. Можем да си представим какво отражение дава върху личното стопанство на селяните една ангария, щом като от Одринско трябвало да ходят да строят крепостта на Видин или пък да работят в Ниш.⁴¹

Като правило всеки чиновник, всеки държавен служител облагал подчинените му селяни с еднократни или редовни даждия под най-различни форми — подаръци, заплата, хранене и пр. Просто по силата на обичая всеки, който влезел в контакт със селяните, трябвало да вземе нещо от тях, да получи нещо, да се обогати. Противното се считало за мекушавост и недостойно. Грабел всеки — от валията до последния кърсердарин. За илюстрация можем да приведем само едно оплакване, че силистренският валия под формата на кудумие⁴² измъкнал 15 000 гроша и петнадесет дни взимал за себе си и за ходе-

³⁷ НБВК, Ор. отдел, ф. 126, а. е. 48, Доклад на Неврокопския кадия от 13. XII. 1709 г.; А. Д. Новичев, Турецкие кочевники в XV—XVIII вв., XXV Международният конгрес востоковедов, Доклады делегации СССР, стр. 8—9.

³⁸ Пак там, ф. 145, а. е. 46, Доклад на ямболския кадия от 17. I. 1647 г.

³⁹ Пак там, а. е. 46, 20, Изложение на Ямболския кадия от 5—14. XI. 1997 г.

⁴⁰ Пак там, а. е. 150, Изложение от жителите на с. Саръ ходжа (без дата, но очевидно от самото начало на XVIII в.).

⁴¹ Пак там, ф. 79, а. е. 898, Илям на одринския кадия от 24. VI. 1719 г.; ф. 140, а. е. 123 от 1726 г.; ф. 91, а. е. 77, и др.

⁴² Пари за отсядане, които вземал даден чиновник, когато пристигнал в някое село, освен което трябвало да бъде хранен безплатно от жителите на селището.

шите с него даали по 200 балчишки килета жито, по 200 овце и 150 агнета, като не се смятат побоищата и обезчестяванията, които вършели хората от неговата свита.⁴³ Пашата наистина задигал в големи мащаби, но поне да бил само той! А то всеки чиновник се превръщал в истинска напаст. Изпратили одного да преследва разбойници, а той, откъдето минал, изтормозил хората, изнудвайки ги за пари, за плячка.⁴⁴ В резултат на някои донесения той бил уволнен, но каква полза за ограбените? Смяната водела даже до по-лошо, защото на мястото на награбилия се идвал някой, който още не се бил облажил и започвал сега пък той да обира.

Усилването на данъчното облагане само влошавало положението на селяните и ги хвърляло в ръцете на различни лихвари, без да увеличава чувствително постъпленията на държавната каса. Поради непрекъснатата нужда от пари властта била принудена да прибегне до мобилизация на наличните частни капитали, като широко отворила вратите за лихварско-откупвачески операции.

Държавата започнала да отдава на откуп събирането на полагащите ѝ се данъци, като отстъпвала на различни арендатори непосредствената експлоатация на дадени приходоизточници. Тези приходоносни обекти се оформяли като мукатаи и се изкарвали на публичен търг. След възлагането на търга откупвачът имал право да събира за своя сметка лично или чрез свои пълномощници всички данъци и такси, всички приходи, които преди това събирала султанската власт.

Докато през XV—XVI в. държавните приходоизточници и султанските хасове се отдавали под аренда само за една или максимум три години, в края на XVII в. лихварите откупвачи вече получили права да ги арендуват пожизнено.⁴⁵ Оформила се системата на маликянетата, на пожизненото откупуване, което представлявало нова победа на лихварския капитал.

Обект на откупвачески операции станали всички държавни приходи. Лихварският капитал завоювал позиции в експлоатацията на мини, солници, сечища, в събирането на митнически, пристанищни и други такси; той успял да проникне и до събирането на джизиеото.

Най-съществено значение за нас в случая има безспорно нахлуването на лихварско-откупваческия капитал в сферата на феодалното земевладение. В началото на турското владичество хасовите земи се управлявали от войводи или емини, които като представители на султана събирали всички феодални данъци от подчинените им селяни. Сега обаче цялата непосредствена експлоатация на селяните в хасовите мукатаи и маликянета минала в ръцете на лихварите арендатори. Като откупувал правото да събира за една или повече години данъците от тях, лихварският капитал поемал в ръцете си феодалната експлоатация.

⁴³ НБВК, Ор. отдел, ф. 119, а. е. 77, л. 1—3, 10. VI. 1799 г.

⁴⁴ Пак там, ф. 79, а. е. 1371, 22. XII. 1785 г.

⁴⁵ В. Мутафчиева, Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV—XVII в. и развитието на паричните отношения, Истор. преглед, 1960, кн. 1, стр. 40—47; Б. А. Цветкова, Откупната система (илтизам) в Османската империя през XV—XVIII в. с оглед на българските земи, Известия на Института за правни науки при БАН. т. XI, кн. 2, С., 1960.

Но този капитал и неговите носители естествено не могли да се ограничат само с превръщането на султанските хасове в мукатаи и маликянета. В същност той тук получил само първия си урок. Веднъж вече официално узаконени в султанските хасове, арендно-откупваческите операции скоро обхванали и леновете на тимариоти и заими, и везирските хасове.

Войните и другите служебни задължения откъсвали задълго тимариотите и заимите от техните ленове, поради което те не могли сами непосредствено да събират доходите си. Вярно е, че законите за спахиите предвиждали една част от намиращите се на фронта спахии да се освобождават през зимата, за да се завърнат, съберат и отнесат на воюващите доходите от техните ленове. Но, изглежда, самите спахии са смятали, че по-надеждно осигуряват получаването на своята рента, ако предварително дадат под аренда на мюлтезим (откупвач) лена си и приберат наведнъж доходите за годината, като оставят селяните на произвола на лихваря откупвач.

Така били отдавани под аренда в началото на XVIII в. хасовете на татарските султани — Герайте — в Ямболско, като част от хасовете на Селямет Герай султан били дори оформени като мукатаа поне за 1718 г., въпреки че не се числели като владение на царстващата династия.⁴⁶ В друг документ майката на един малолетен тимариот се оплаква, че техният мюлтезим не можел да събира доходите от тимара поради произвола на местния властник и не им давал нищо.⁴⁷ Такива сведения за отдаване под аренда на ленни държания или друг род нехасови феодални владения на малолетни тимариоти, спахии ешкенджии, чиновници от цариградските канцеларии могат да се намерят твърде много, но тяхното привеждане тук е излишно.⁴⁸

По такъв начин лихварският капитал нахлува широко в сферата на феодалното владение. Той поема непосредствено в свои ръце експлоатацията на селяните, като измества и прави ненужно непосредственото участие на феодала в неговия лен, освобождава го от събирането на различните видове данъци, включително и натуралните. Но като нахлува във феодалното владение и довежда до превръщане на хасовите земи в мукатаи и маликянета, като поема експлоатацията на селяните в частните ленове, лихварско-спекулативният капитал не променя никак характера на самата експлоатация. Той не премахва или не видоизменя нито един данък. Той се явява просто слуга на феодалната класа, като и сам се обогатява от съюза си с нея. Пред нас се явява най-чистата форма на капитал, обслужващ феодалния строй и феодалната експлоатация.

Вплитането на лихварския капитал в системата на феодалната експлоатация довело само до влошаване положението на селяните, тъй като сега те попадали в ръцете на един хищен експлоататор, който трябвало да изсмуче толкова, че да плати на господаря феодал и сам да се обогати. Поради това натискът над селяните се увеличавал, разстройвало се

⁴⁶ НБВК, Ор. отдел, ф. 154, а. е. 125, л. 1 и 2, Молба на мюлтезима да му се издаде берат за откупения като мукатаа хас на Селямет Герай.

⁴⁷ Пак там, ф. 1, а. е. 154, л. 1, 27. IV. 1771 г.

⁴⁸ Вж. например ф. 145, а. е. 75, за даване на мюлтезим вакъфското село Гаричба, Ямболско; ф. 78, а. е. 74, за вземане под аренда на села в Западна Тракия; ф. 145, а. е. 124, за даване под откуп на зиамет; ф. 145, а. е. 125, и др.

стопанството и се предизвиквал икономически упадък. В едно писмо селяните от Одринско се оплакват от откупвача на данъка лагъм-бе-дели, който от своя страна изпращал агенти по селата, които безмилостно събличали и ризите от гърба на селяните. Поради това последните молили сами да събират и да носят данъка в Одрин, само да не се прашат по селата им хората на откупвача.⁴⁹ Събирането на данъка от овцете в казите Анхиало, Айтос, Русокастро било давано на откупвачи като маликяне. В резултат на хазяйниченето им „от няколко години на-сам броят на овцете във всяка каза намалявал“ и това нанасяло щети на държавното съкровище.⁵⁰ Султанската власт, разбира се, даже не помисляла за това, че лихварският капитал нанасял щети на селяните, и не от грижа за тях наредила в този случай да се опишат точно овцете във всяка каза, а само за да ги обхване по-пълно в пипалата си.

Вплитайки се в системата на феодалната експлоатация, лихварският капитал най-често заставал между ленодържателя и неговия лен, между феодала и експлоатираните, като по този начин превръщал първия в своеобразен феодал рентиер, който получавал доход от лена си, без да се вестява в него. От друга страна обаче, по този път лихварският капитал влизал в непосредствен досег със селяните, поставял ги под своя зависимост, като по този начин подготвял главната си победа в селото — настаняването в сферата на непосредственото владение на земята, изместването на селяните от земята, която преминавала в ръцете на лихваря откупвач.

*

Конкретните случаи около отнемането на земята от ръцете на селяните и формирането на едри стокови стопанства показват голямо разнообразие, което не може да се сведе само до действието на лихварския капитал. Главното в процеса на създаването на чифлици остава настойчивият стремеж на едни или други представители на господстващата класа или на носители на паричен капитал да придобият в свое непосредствено владение земя, да станат притежатели на поземлени богатства, да създадат свои стопанства, което на практика водело до пряко или относително обезземляване на селяните. Лихварското закабаляване на селяните остава един, може да се каже, най-важен, но все пак само един от пътищата за обезземляване на селяните, за чието утвърждаване безспорно твърде много съдействувала и политиката на държавата.

Вече се каза, че държавната власт в стремежа си да заздрави разклатените финанси налагала все нови и нови данъци. През XVII—XVIII в. трайно се вкоренява практиката да се разхвърлят върху селяните от дадена каза и да се изисква от тях да плащат всички разходи на местната администрация, включително и аянските заплати, изхранването и подаръците на преминаващи куриери, тлъстите бакшиши на отседнали в града правителствени пратеници или други администратори и т. н. Какви суми били изразходвани за такива цели, трябвало да установява самият аян чрез еднолично воден от самия него тефтер, поради което естествено се оказвало, че за изтеклото време се е „наложило“ да бъдат извър-

⁴⁹ НБВК, Ор. отдел, ф. 79, а. е. 1356, 17. II. 1731 г.

⁵⁰ Пак там, ф. 140, а. е. 114, 1733.

шени големи разходи, че аянтът платил големи суми за посрещане на пратеници и куриери, че селяните винаги имали да дължат.⁵¹ Към държавните данъци се прибавяла една значителна сума на местни събирания.

За да се разплати с местните аяни и управители, както и с мюлтезистите на многобройните държавни и спахийски данъци селянинът трябвало да търси заеми или да влиза в дългове към самите аяни и откупвачи на данъци. Това притеснено положение хвърляло в ръцете на лихварите цели села и скоро тези селяни се оказали безвъзвратно в мрежите на лихварите. Колко тежки дългове натрупали селяните, се вижда например от един опис на наследствената маса на починалия одрински лихвар и откупвач на данъци — Сюлейман ага. След неговата смърт бил направен списък на сумите, които той е дал някому под лихва и които подлежали на събиране и разделяне между наследниците. Между другото се оказало, че имало да се събират:

Дълг от раите на с. Папас карие ⁵²	10500 гроша
От сметката на джизиеото на споменатата рая	1417 "
Дълг на раите от село Дервиш тепе ⁵³	21250 "
От сметката за джизиеото на споменатата рая	1137 "
Дълг на жителите на село Мешелий ⁵⁴	8876 "
От сметката на джизиеото на споменатата рая	960 гроша ⁵⁵
Или всичко от трите села	44140 гроша

Това била една огромна за времето си сума. Като се има пред вид стойността на един тогавашен грош, трябва да се признае, че едва ли е било възможно практически селяните да я изплатят някога. Като приемем направените от проф. Хр. Гандев измервания на теглото на тогавашните грошове, а именно, че един грош бил равен на 13—18 грама метал, лесно може да се пресметне, че 1000 гроша се равнявали на 13—18 кг сребърна сплав. Оттук вече пък може да се види, че например селяните от с. Дервиш могила, които дължели 22 387 гроша, за да се разплатят с кредитора си, трябвало да му броят поне 150—200 кг сребро или 260—400 кг монетен метал.

Споменатият лихвар е същевременно и откупвач на данъци. Част от дълговете на селяните направо са обозначени като произлезли от неизплатени данъци „от сметките за джизиеото“, което може да се третира и в смисъл, че този лихвар е платил вместо тях джизиеото и сега те трябва да плащат нему, което обаче не променя същността на нещата. Макар в документа да не е отбелязано от какво са се натрупали останалите суми, може да се каже с основание, че това са също такива дългове от неиздължени данъци към лихваря прекупвач.

Обременени с такива тежки дългове и лихви, селяните най-често вече не можели да се разплатят и оставали в дългова зависимост към

⁵¹ Вж. например Д. А. Ихчиев, Два турски документа, СпБИД, год. XI, кн. 1, стр. 372. Сиджилите от XVIII в. изобилствуват с данни за разхвърляне върху населението на големи суми — уж местни разходи, направени от казайийските аяни. Много често селяните искат разсрочка за изплащането на тези суми, т. е. стават длъжници към местните аяни. Такъв е случаят и в цитирания видински бюджет, приведен в работата на Д. А. Ихчиев.

⁵² Сега в Турция.

⁵³ Дервишка могила, Хасковски окръг.

⁵⁴ Сега в Турция.

⁵⁵ НБВК, Ор. отдел, ф. 78, а. е. 908, делбен списък, съставен от одринските съдебни власти на 25. X. 1785 г.

лихварите. Създадена се определена група от такива лихвари, които държали в своя зависимост населението. Това били именно „богатите идолопоклонци“, както ги нарича Йосиф Брадати в проповедите си, „които дават, окаяните, две жълтици на заем сиромаху, а му вземат три, кръвопийци и немилостиви, таты и хищници“.⁵⁶

Така се оформя един определен начин на експлоатация на селячеството от лихварско-спекулативния капитал. Селяните номинално можели и да остават владетели на земите си, да се считат собственици на къщурките и добитъка си, а фактически да работят и отдават всичко на поставилите ги под своя зависимост лихвари. В горесцитирания случай с одринския лихвар Сюлейман ага нито едно от селата не е обозначено като негов чифлик, не е даден никакъв намек дори, че той има някакви права над това село като върху лен, мукатаа, маликяне и пр. И въпреки това за всекиго е ясно, че именно той бил господар на селата, че, както се казва, селяните и имотът им са в неговата кесия. Тези права са създадени от парите, от действието на лихварския капитал и поради това са в същност много по-трайни от правата на някакъв спахия спрямо селяните от неговия лен. От тази гледна точка е особено показателно, че се наблюдават опити на самите спахии да поставят селяните от своите ленове в дългова зависимост, явно считайки недостатъчна установената по закон и съдържаща се в отношенията им със селяните лична несвобода на последните. Докато правата на спахията над селяните изчезвали с напускането и загубването на лена, дълговата зависимост оставала непокътната, гарантирана от закона и от практиката. Разбира се, не трябвал да се изпуска пред вид, че възможност за такива лихварски операции имали по-едрите ленодържатели, главно заимите и владетелите на едри тимари.⁵⁷

Дълговото закабаляване на селяните било само първата степен, първата крачка по пътя към установяване на пълното господство на лихварския капитал в селото. Следващата крачка била вече обезземляването на селяните. Лихварите откупвачи завземали земята на селяните заради неизплатени дългове и се превръщали в чифликчии. Докато впитането на лихварско-спекулативния капитал в сферата на ленното държане създавало мукатаите и маликянетата, настаняването му в сферата на поземленото владение водело до създаване на чифлици. С други думи казано, чрез маликянетата и мукатаите лихварят измества феодалния експлоататор и поема в свои ръце неговите функции на събирач на феодалната рента и непосредствен експлоататор на селяните. А като изтласква селяните от земевладението и като поема в свои ръце правата на селяните спрямо земята, лихварят обезземлява селяните и сам застава на тяхно място като владетел на земята.

Много примери за такова преминаване на земята на задлъжнели селяни в ръцете на лихварите кредитори изнесе напоследък проф. Хр. Христов. Между другите документи той привежда сведение от 1723 г., че селяните от селата Кърджалар, Вълчища и Копане, околия Мелики, задлъжнели към четирима лихвари мохамедани, които като откупчици на данъци принуждавали селяните да плащат по няколко пъти един и същ

⁵⁶ Д. Маринов, Йеромонах Йосиф Брадати, СбНУ, т. XVIII, стр. 110.

⁵⁷ За един такъв спор на селяните с техния заим, който претендирал, че селяните са му длъжници, вж. НБВК, Ор. отдел, ф. 79, а. е. 1038, л. 2, 1756.

данък. В края на краищата селяните били разорени, били принудени да напуснат селата, а земите им били присвоени от лихварите и превърнати в чифлици.⁵⁸ В един друг документ се съобщава, че жителите на селата Мелики и Чукурово, Берско, задължнели към някои лихвари мюсюлмани и християни с 38 000 гроша. Поради невъзможност да изплатят дълговете си лихварите им взели имотите.⁵⁹

Сред архивните документи от Ориенталския отдел често се намират описи на имуществото на починали лихвари или пък разпореждания за конфискуване имотите на изпаднали в немилост лихвари, откупвачи или административни управители. И почти винаги при откупвачите мюсюлмани се оказва, че този откупвач вече има някъде създаден свой чифлик — ако не в мястото, където се намирили откупваните обекти, то в мястото, където живеел. Така за събиране на дължими суми от един починал откупвач, някой си Араб заде Сюлейман, държавата наредила да му се конфискуват „владенията в Серес и околностите имоти, вещи, средства, добитък, чифлици, роби и робини“.⁶⁰

Прави впечатление, че чифлици успявали да си създадат почти изключително откупвачите турци. Този факт не може да се обясни с предположението, че у християните нямало натрупани капитали, че не се занимавали с лихварски операции. По-горе вече се спомена, че сред лихварите, на които задължнели селата в Берско, имало и християни. Имуществото на починалия християнин Панайот в Одрин, което било конфискувано от държавата, възлизало даже според официалната (и следователно занижена) оценка на местната власт на 825 055 акчета — една значителна за 1726 г. сума, голяма част от която била в налични пари. В тази сума влиза оценката на къщата му, вещите в нея, лозе и пр.⁶¹ но в описа не се споменават никакви поземлени владения освен лозето му. Значи у християните имало капитали, но очевидно те не могли така лесно да си създадат чифлици, тъй като съществували някои законодателни пречки, които много по-лесно могли да се заобиколят от представителите на господстващата народност в империята. Законът предвиждал например земята на райет да минава в ръцете на райет, с което се препятствувало на евентуално отнемане на земята на селяните. Съществувало също така положение, според което мирийската земя на даден селянин не можела да му се отнеме и продаде заради дългове, нито дори можела да се залага срещу дълг.

Няма съмнение, че влиятелните турски богаташи и лихвари, които имали много по-голямо влияние и власт, отколкото християните, лесно могли да превърнат тези запрещения в празна формалност. В същото време християнските поданици на империята се ползували с много по-малко сигурност и гаранции. Затова не е чудно, че в цитирания списък на селяните от Кара агач лицето, което натрупало най-голямо количество земя (над 500 дюнюма), се нарича Хасан, син на Коста. Той очевидно е бил християнин, който приел исляма, за да запази земята си или да получи възможност за заобикаляне на закона, за да вземе тази земя в

⁵⁸ Хр. Христов, Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България, Истор. преглед, год. XVII, 1961, кн. 3, стр. 89.

⁵⁹ Хр. Христов, цит. съч., стр. 89.

⁶⁰ НБВК, Ор. отдел, ф. 79, а. е. 822, 1140 (1727—1728).

⁶¹ Пак там, а. е. 1171, 9. II. 1726 г.

свои ръце. Трябва да се каже, че споменатите по-горе запрещения съществували и до самото освобождение на България от турско иго, но не могли да спрат процеса на обезземляване на селяните и образуване на чифлици.

Важно средство за създаване на чифлици било откритото или прикритото насилие, заграбването на земи в нарушение на съществуващите закони. Заеманият административен пост, свързаните с него правомощия, възможността да се разполага със сила и да се прилага насилие били едни от много важните предпоставки за успешното завладяване на земя и за създаване на чифлици. Обект на такива насилнически действия ставали както държавните земи, така и обработваемите земи и пасищата на селяните. Например в сметката на видинските аяни за извършените разходи през 1773 г., които трябвало да се покрийт от българските селяни в казата, се включва и една сума от 1204 гроша, която била изразходвана „за казата Арчар по процеса, заведен срещу някои съседни спахии и чифликчий, заедно с разносните по изваждането на официална пашовска буюрултия...“⁶² Явно е, че този спор бил предизвикан от опити за отнемане на земята на селяните от страна на спахиите и чифликчиите в Арчарско. Между другото може да се отбележи, че законът за земите от 1609 г., най-пълният кодекс на турското поземлено право, забранява разработването на селските мери, но въпреки това последните се разоравали и превръщали в чифлици. Този метод, а именно да се създаде някакво разрешено от закона предприятие, като воденица или тепавица, и после около него да се заграби колкото може повече държавна или селска земя, бил широко практикуван при създаването на чифлиците във Видинско.⁶³

Масовото прилагане на открития грабеж на земя се дължи на факта, че този метод бил прилаган от самите турски чиновници, от всеки влиятелен мюсюлманин. Понеже били хора с достатъчно влияние и мощ, те открито посягали и върху държавните земи и ливади, които били придадени към някое държавно учреждение. Така в една заповед от 1715 г. се изтъква, че одринските държавни ливади Хаджи Доган чаиръ били „завладени произволно и насилствено“ от някои лица. Последните успели даже да се снабдят с официални документи за владение, което ни показва как лесно успявали те да заобиколят законите. В своя ферман султанът нарежда „да се разследва и да ми се донесе пълен списък на тези лица: кои са сложили ръка върху такива места, как са се докопали до документи за места, влизаци в границите на държавните ливади, как насилствено са ги заграбили“.⁶⁴

⁶² Д. А. И х ч и е в, цит. съч., стр. 372. Същият автор в „Документи за поземлената собственост“ (ПСп, кн. 68, стр. 469) публикува едно олакване на жителите на с. Студено буче срещу заграбването на селски земи от един еничарски ага, който си създал чифлик от заграбените земи.

⁶³ Подробно се спира на тези въпроси Хр. Гандев, К истории чифликчийского землевладения в Болгарии в период до Освобождения (Возникновение чифликчийского капиталистического хозяйства в XVIII в.), Краткие сообщения Института славяноведения, вып. 29, М., 1960, стр. 41—50; Chr. G a n d e v, L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIe s., Etudes historiques, Sofia, 1960, p. 210—213.

⁶⁴ НБВК, Ор. отдел, ф. 79, а. е. 1435, л. 5 а, Ферман от 8. V. 1715 г.

Няма никакви сведения, дали тези хора наистина са били принудени да върнат заграбените земи. Но даже да са ги върнали, с този случай далеч не се изчерпвали опитите да се завладеят насилствено земи, включително и държавни. За това, че настъплението на турските богаташи срещу държавния поземлен фонд продължавало през целия XVIII в. поне, говори един доклад до султана, че „жителите и чингизките султани“, т. е. Гераите, завземали части от държавните ливади в Казанлъшко, където пасели държавните овце. Гераите и техните хора направо „набили и прогонили овчарите, разработили и посели земите, вследствие на което мястото за пасене на държавните овце останало малко и повечето от овцете били унищожени“.⁶⁵ Тези примери ярко показват, че държавната власт не била в състояние да защити своите придадени към държавните къшли земи. При това положение е ясно, че тя още по-малко можела да опази земите на селяните.

Насилственото заграбване на земи било вторият важен път за образуване на чифлици. И в този случай основният резултат бил същият — обезземляване на селяните, които се лишавали от ниви или пък от необходимите им за нуждите на екстензивното скотовъдство пасища.

Съществувала възможност за натрупване на земя и по пътя на покупко-продажбата. По този начин успял да натрупа значително количество земя в самия край на XVIII в. габровският търговец хаджи Христо Рачков.⁶⁶ Известни са и много по-ранни сведения за купуване на цели селски бащинии от живеещи в града турци.⁶⁷ Обект на покупко-продажба ставали цели чифлици.⁶⁸

Закупуването на земя от градски жители можело да доведе до образуване на едро земеделско стопанство, което неговият владетел не обработвал сам. Поради това фактите за покупка на земя от жители на градовете заслужават внимание, когато се говори за възникване на чифлиците.

По-особено стои въпросът с продажбата на земя от самата държавна власт. Редица документи показват, че правителството много пъти изкарвало на търг и продавало големи късовеземя. По този път в частни ръце преминавали значителни поземлени владения. Може да се каже че най-много чифлици за продан предлагала самата държавна власт.

Тук естествено се поставя въпросът, откъде държавата вземала тези чифлици. Направо може да се отговори, че това били, на първо място, присвоени от държавата чифлици на починали без наследници лица, на второ място — чифлици на екзекутирани лица, чиито имоти били конфискувани и присвоявани от държавното съкровище, и на трето — в някои случаи тези продажби засягали държавни хасови земи, които държавата тепърва пускала в обръщение на пазара на земята.

В ръцете на държавата се стичали значително количество чифлици било чрез конфискуване, било пък завзети от бейт-юл мала като останали без наследници. Така например след смъртта на Хадим Ахмед, мютевелия на вакъфите на султан Селим в Одрин, понеже нямал наслед-

⁶⁵ НБВК, Ор. отдел, ф. 79, а. е. 6, Резюме на донесение на одринския бостанджи-башия от 28. IX. 1792 г.

⁶⁶ П. Цончев, Из стопанското минало на Габрово, стр. 608.

⁶⁷ Д. А. Ихчиев, Документи за поземелна собственост..., стр. 471.

⁶⁸ Пак там, стр. 473—474.

ници, в ръцете на държавата останало цялото му имущество, сред което имало и три чифлика — в селата Теджеши факъх (?), Узгаш и Шахинли.⁶⁹ Чифлиците незабавно били обявени за продажба. В една заповед се съобщава, че първият от тях, в който се включвали „принадлежности за чифтове, двеста килета пшеница, двеста килета ечемик, овес и ръж, известно количество слама и нивите на споменатия (чифлик), бяха изкарани на публичен търг“ и при наддаването била дадена сумата от 1000 гроша. Било наредено „да се опише в отделен тефтер споменатият чифлик с всичките му сечива и други принадлежности“, за да може да се уредят документите за прехвърлянето му. Твърде многозначително е предписанието „с помощта на верозаконните съдебни власти да се определят отново точно границите и синорите на нивите и да се направи за тях специален съдебен протокол (худжет), който да се изпрати в Цариград. Точно да се изложи и съобщи и размерът на добива, който би се получил от границите на споменатия чифлик.“ Останалите два чифлика също трябвало да се изкарат на търг и да се продадат на желаещите.⁷⁰

В тези документи за чифлиците се говори не само като за определен комплекс от жилищни и стопански сгради, както е обикновено в множество официални актове от онова време. Тук изрично се определя, че се продава и земята, иска се да се определят и нейните граници, да се даде оценка за качеството ѝ, плодородието ѝ и пр. Държавата, чието законодателство предвиждало земята да се пази в ръцете на раята, сега сама я продавала на търг на едри парцели, които едва ли могли да бъдат купени от селяни.

Владетел на така придобитата чрез покупка земя ставал не този, който я обработвал, а купувачът, който можел да съсредоточи в свои ръце по няколко чифлика и да се ползува от поземлената рента, без да участва в обработката на земята. Взетата чрез търг земя се считала вече „купен имот“ — („мюлк-и мющера“) на владелеца си, който получавал правата да я владее и да се ползува от доходите ѝ безусловно (без да е свързан с някакви служебни задължения към държавата), да я продава и да я остави в наследство, като нито държавната власт, нито пък някое частно лице можело да оспори владелческите му права. Разбира се, не става дума за насилствено конфискуване на имоти, което било честа практика.

Онези, които обработвали земята на такъв чифлик, могли да имат различен статут — да бъдат аргати, изполичари, арендатори и пр., но във всички случаи това били хора без никакви права върху земята. И в това е най-голямата разлика между спахийските и чифлишките селяни. Докато първите били наследствени владетели на обработваните от тях земи, вторите са хора, обработващи чужда земя.

Случаите, когато държавата получавала чифлици, присвоявайки си имуществото на починали без наследници лица, били все пак твърде редки в сравнение с грамадния брой поземлени владения, които се стичали в нейни ръце в резултат на редовно провежданите конфискации и екзекуции, които били един от най-системно практикуваните методи за

⁶⁹ Преписката за тези чифлици е разпръсната в а. е. 8, 1354 и 1355 на ф. 79 от Ор. отдел на НБК.

⁷⁰ Пак там, а. е. 8, Заповед за разпродаване на тези чифлици, изпратена до одринския бостанджибашия, от 1. III. 1728 г.

закърпване на дефицитите на държавния бюджет. През XVII и особено през XVIII в. екзекуциите стават особено многобройни и може да се каже, че пътят например към везирския пост бил в същото време път към смъртта. Тогава в ръцете на държавата минали грамаден брой чифлици на различни везири, валии, мютеселими и други висши служители.

Обикновено при екзекутирането на някой сановник централната власт изпращала пратеници, които описвали и вземали в разпореждане на държавата останалото от убития имущество и поземлени владения, които след това се изкарвали на публична продажба. Тази практика водела между другото и до узаконяване на оформените по един или друг начин чифлици. При конфискациите в ръцете на държавата попадали чифлици, върху които техните бивши притежатели можели да имат най-съмнителни и най-оспорими от гледна точка на закона права. Но при препродажбата на тази земя от страна на държавата последната obligателно снабдявала купувача с документ за правовладение. По този начин, след като минела през ръцете на държавата, тази земя вече влизала в сферата на покупко-продажбите с редовен, официален документ, чифликчиите ставали законни владетели на земята и „законно“ можели да докажат, че онези, които я обработват, нямат абсолютно никакви права върху нея.

Официалните документи за правовладение на чифлишката земя, разбира се, не давали никаква гаранция, че държавата след известно време няма да експроприира новобогаташа, който е натрупал повече имущество, и да прибере чифлиците му, за да ги продаде отново.

Чифлишки статут получили и части от султанските хасове. От едни документи за доходите на султанските хасове в Одринско се вижда, че някои от включените в тях села, като Саруханлий, Ак бунар, Искендер, Хаджи Доган и др., били записани като чифлици, които държавата давала под аренда.⁷¹ В тези случаи за нас е важно обстоятелството, че държавата събирала в свои ръце и правата на върховен собственик на дадената чифлишка земя, и правата на непосредствен владетел, което означава, че селяните, които обработвали тези земи, нямали никакви владелчески права върху тях, макар че това били държавни земи. Арендаторите на такива държавни (султански) чифлици арендували самата земя, чиято обработка трябвало да организират, а не се явявали просто откупвачи на събирането на някакви данъци. Този характер на арендата се вижда от някои документи за преотстъпване на такива държавни чифлици, в които заедно със земята на арендатора се отстъпвали сечива, сгради, добитък и друг инвентар, необходим за организатора на стопанство, какъвто никога не би потрябвал на един откупвач на данъци.⁷²

⁷¹ НБВК, Ор. отдел, ф. 79, а. е. 29; ф. 79, а. е. 1346, и др.

⁷² НБВК, Ор. отдел, ф. 79, а. е. 119. В писмото до одринския бостанджибашия се казва следното: „Задържаният преди известно време в полза на държавата чифлик на бившия одрински джизиедар — покойния Мустафа, беше държан и стопанисван от моя милост.“ Обаче той получил нареждане от султана да го предаде на „сегашия пловдивски джизиедар Осман ага“ срещу определен годишен наем (макту), „като заедно с чифлика се дадат на споменатия и необходимите за чифлика неща“. А както се изяснява по-горе в документа, тези необходими за чифлика неща били намиращите се в него „вещи, добитък, овце, зърнени храни, сечива и пр.“ Явно е, че добитък, сечива, храни и пр. са нужни на чифликчиия само ако той лично организира стопанството, а не го дава на изполичари селяни.

Няма никакво съмнение, че така оформените като чифлици части от султанските хасове по-късно били разпродавани на частни лица. Изрични документи за това са запазени от началото на XIX в. дори до средата му,⁷³ но много вероятно е такива случаи да е имало още през XVIII в. Не става дума за конфискувани от други лица чифлици, каквито държавата продавала масово още от XVII в.,⁷⁴ а за разпродаване на земи и села от султанските хасове.

По такъв начин в чифлигарски, господарски села бивали превръщани и селата от хасовите земи. Селяните, които дотогава обработвали тези земи, се превръщали в безземелни люде, които били задължени да плащат рента на поземления владетел.

*

Така през XVII и XVIII в. протичал масов процес на създаване на чифлици. По един или друг начин с чифлици успели да се снабдят най-различни лица — висши администратори, държавни чиновници, лихвари, закупчици на данъци, мубаяджи (закупчици доставчици на храни и припаси за държавата), еничарски аги и офицери, местни администратори и богаташи. Натрупали в ръцете си чифлици, тези лица непрекъснато измествали ленните държатели от административните органи, докато най-после именно тази нова, частноземевладелска аристокрация взела властта по места изцяло в свои ръце, използвайки за тази цел т. нар. аянски институт. Аяните произхождали именно от тази владееща чифлици аристокрация, която имала икономическата си опора в частното земевладение или в лихварството, чрез което успявала да постави под своя зависимост селяните на няколко села.

Много съществени моменти от този процес на завземане на местната власт от различни силни икономически чифликчии или лихвари чрез заграбване на аянската власт ни предава докладът на един правителствен пратеник в Анхиалско, натоварен да разследва появилите се вражди между емина на мукатаата на анхиалските солници и местните лихвари. В него се разкрива, че със султански ферман за емин на мукатаата бил назначен Исмаил ага, който пристигнал в града и се опитал да я вземе в свое владение и да започне да упражнява своята власт. „Обаче — казва се в доклада — една група разложени и негодници измежду жителите на споменатата каза, чиито главатари са Ибрахим от с. Дюлгер,⁷⁵ Мустафа от с. Инджир кьой,⁷⁶ Кара Сюлейман и Кара Емин от с. Евренос,⁷⁷ Баждароглу Ибрахим от с. Ала гюн⁷⁸ и Мемин от с. Кара виран,⁷⁹ още от преди са започнали да се противопоставят на съществуващото положение. Тези закоравели размирници са разделили селата от казата помежду си и когато на някои от жителите им се появи наложителна нужда, те ги правят свои длъжници, като им дават десет от

⁷³ Стр. Димитров, Въстанието на селяните в Северозападна България през 1850 г., София, Народна младеж, 1960, стр. 13—14.

⁷⁴ В. Мутафчиева, За приложението на робския труд в османското стопанство през XV—XVI в., сб. Изследвания в чест на Марин Дринов, София, БАН, 1960, стр. 516.

⁷⁵ С. Дюлгер, Бургаски окръг.

⁷⁶ С. Тънково, Бургаски окръг.

⁷⁷ С. Евренозово, Бургаски окръг.

⁷⁸ Сега с. Богданово, Бургаски окръг.

⁷⁹ Сега с. Близнак, Бургаски окръг.

осемнадесетте акчета.⁸⁰ За да си приберат дълговете, те претендирали да използват доходите на споменатите рай от сеченето и пренасянето на дърва и материал и заедно с това искат аянската дължност на споменатата каза. Понеже тя (дължността) с височайша заповед е слята с еминството на солниците, то [искат] споменатото [еминство] да се отдели от аянтъка, да се избере един измежду тях и да се назначи за аян, та като вземат в свое владение (тахт-и тесарууфларъна) споменатите села, да използват раята им, както си искат по желанието си. Ето и днес те заблудиха раята относно дошлите от страна на държавата искания за подготвяне на дървен материал, предназначен за султанските крепости, казвайки „освобождаваме ви от тях“. С техните размирнически сговаряния са назначени двама бюлюкбашии, които се разхождат с 20—30 души въоръжени лица из казата, налагат глоби на населението, събират главните и правят нещо като съвещания. . .⁸¹

Сведенията на този документ са твърде красноречиви. Те изрично сочат как икономическите господари на дадена област открито предявяват претенции да вземат в свои ръце и административната власт, като решително отхвърлят и изместват султанската администрация, опираща се не на своята собствена икономическа мощ, а на служебното си положение или условното владение. Макар че документът е от 1815 г., имаме всичкото основание да приемем, че същите причини стоят в основата на масовото издигане на местни управители, на всесилни аяни, на независими от султана паши през XVIII в.

Преходът към чифликчийството донесъл промени не само в положението на селяните. Нахлуването на лихварските отношения в селото, създаването на крупно частно земевладение предизвикали промени и в структурата на господстващата класа. На мястото на ленниците и на султанските чиновници местни органи на властта стават чифликчиите или крупните лихвари, които са поставили в своя зависимост селяните на десетки села, т. е. притежателите на частно богатство. Управители на еялетите не са вече военачалници, които се крепят на своя хас и живеят от хасовите доходи, а притежатели на по няколко десетки чифлици. Дори още в края на XVII в. едрата феодална аристокрация базирала своето могъщество на частното чифлишко земевладение. Синовете на Арслан паша също станали паши — Килан паша и Бекир паша, което не е никак чудно, като се има пред вид, че в техни ръце се оказали крупни чифлишки владения. Около 1671 г. първият имал 29 чифлика в околните Янина, Первеза, Гребена и Нарда, а Бекир паша владееел в същите места 30 чифлика.⁸² Почти равното количество чифлици, които владеели двамата братя, ясно показва, че това е наследен и поделен имот, заедно с който са „наследили“ и благородническата пашовска титла. Двамата братя били екзекутирани и имотите им конфискувани от държавата очевидно не заради вярна служба на султана, а за някакви сблъсквания и противоречия със султанската администрация.

⁸⁰ Тоест дължникът се подписва, че е получил 18 акчета, а получава на ръка само десетте от тях, като останалите осем се задържат срещу лихвата. По този начин се получава извънредно висок лихвен процент.

⁸¹ НБВК, Ор. отдел, ф. 140, а. е. 143, Резюме от доклада на пратеника сеид Ахмед ефенди от 9. V. 1815 г.

⁸² В. Мутафчиева, За приложението на робския труд. . . , стр. 516.

Едва ли е нужно да пръвеждаме тук всеизвестните факти за фамилията Пазвантоглу, за която изворите дават сведения, че владеела „над двеста села“,⁸³ и, както знаем, Осман Пазвантоглу постигнал фактически пълна независимост от султана; за Али паша Тепеделенли, след чиято смърт държавата взела от него над 240 чифлика, мукатаи и маликянета⁸⁴ и който също бил самостоятелен владетел на грамадна територия в Албания и Северен Епир. Грамаден брой чифлици и маликянета имали в ръцете си известният серски аян Исмаил бей, като само от един негов наследник властта конфискувала около 40 чифлика,⁸⁵ Исмаил Тръстеникли, владетелят на Русе и областта му, които по-късно минали в ръцете на известния Мустафа паша Байрактар и му послужили като достатъчна база, за да се качи на везирския пост и оттам да определя съдбата на империята.⁸⁶ Всяка една от тези крупни, играещи си със съдбата на империята фигури започвала от чифлиците, минавала през аянската длъжност, която допринасяла за увеличаване на богатствата им и заедно с това на апетитите им за власт, и оттам се добирала до повисоки административни постове или до независимост от султана.

Разбира се, не всички чифликчии успявали да достигнат такова значение и мощ, не всички можели да станат аяни, но като правило почти всички аяни са чифликчии. Частното поземлено богатство служело в XVIII в. като трамплин към аянските и административните длъжности. Затова ние виждаме войводи на султански хасове да се стремят да вземат тези хасове като маликяне, а не да ги управляват като чиновници;⁸⁷ заими, които искат да поставят селяните от зиамета си под лихварска зависимост,⁸⁸ войводи, чието внимание е насочено към останалия настрани от местослуженето им собствен чифлик, а не към делата в управляваната нахия,⁸⁹ защото добре разбирали, че силата се корени в чифлика, а не във войводството. Процесът на създаването на частно земевладение и отчасти на лихварско закабаляване на селяните довел до изменение на стопанските интереси, на икономическия облик на най-предприемчивата, най-енергичната част от господстващата класа, която част през XVIII в. с мирни или насилствени средства искала да вземе в свои ръце и административно-политическата власт по места, а и в центъра.

Тази борба за властта по места определяла в голяма степен съдържанието на феодалните размирици в края на XVIII в., ясни указания за което ни дава и горесцитираният доклад. Срещу искането на анхиалските лихвари да заемат аянската длъжност авторът на доклада противопоставя основателното си опасение, че „ако аянлъкът на споменатата каза се наложи да се отцепи от еминството на солниците, в един град ще

⁸³ Л. И. Попов, Принос към изучаването на миналото на българското отечество, СбНУ, т. XXIV, стр. 6.

⁸⁴ I. K. Vassiliev, *История архива Македония, А', Архивен Θεσσαλονίκης*, 1695—1912, Θεσσαλονίκη, 1952, р. 513.

⁸⁵ Tarih-i Ahmed Lütfi, I cilt, s. 230.

⁸⁶ А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, Оттоманская империя в начале XIX в.

⁸⁷ Б. Цветкова, Откупната система (iltizam) в Османската империя през XVI—XVII в. с оглед на българските земи, Известия на Института за правни науки при БАН, т. XI, кн. 2, С., 1960, стр. 207.

⁸⁸ НБВК, Ор. отдел, ф. 79, а. е. 1038, 17. VII. 1756 г.

⁸⁹ Пак там, а. е. 140.

станат двама аяни... Освен това намиращите се наоколо други кази също ще се заразят, ще прогонват назначените от страна на височайшата държава войводи и аяни и ще назначават помежду си, което, както в миналите години, ще стане причина за разпръскването на бедните жители и за разрухата на страната.⁹⁰ Султанският служител явно се бои от повтарянето на времето, когато местните новобогаташи най-безцеремонно прогонвали султанските чиновници и опирайки се на частното си богатство, поемали в свои ръце административните работи на казата, без да се нуждаят от ленните подаяния на султанската власт. „Непослушанието“ на провинциалните власти на централната власт без съмнение има корените си в обстоятелството, че при създадите се конкретни условия до тази власт се добрали хората, които се опирали на частното безусловно наследствено владение на земите, които не били свързани и задължени на султанската власт заради богатството си, не били зависими от султанското подаяние на някой тимар или зиамет.

Естествено тези нови господари били незаинтересовани и от запазването на спахийската система и свързаните с нея отношения. Частното чифлишко земевладение и свързаните с него лихварски методи на държане в зависимост и експлоатирането на селяните правели ненужни старите методи и форми на експлоатация, понеже разкривали много по-големи възможности за изсмукване на принадлеен продукт от селяните. В тези условия постепенно западали и губели практическото си значение крепостническите порядки, които старото аграрно законодателство утвърждавало.

Законът за земите от 1609 г. например изрично предвиждал избягалите от някой тимар или зиамет селяни да се издирват и връщат на предишното си местожителство и се допускало да останат там, където се изселили, само ако са минали повече от 10 години.⁹¹ Законоположенията за тапията, предоставяйки на сина право на безплатно наследяване на земята на бащата и принуждавайки всеки, който иска да се снабди отново със законно владяна земя, да плаща нейната приблизителна равностойност, също били насочени към увековечаване на крепостническото състояние на селяните, понеже задържали непрекъснато синовете в положението на бащите и затруднявали преминаването им в друг лен, като изисквали от тях да плащат за новата земя. Държавата несъмнено се стараела да осигури постоянен и твърд приход от спахийските тимари и зиамети, затова закрепявала селяните към земята. Крепостническото се свеждало до ограничаване на свободата на движение, на преселване от едно място на друго, до прикрепване към определена земя.

Не по-малко значение за ограничаване на свободното движение на селяните имало и прикрепването им към държавните данъци чрез т. нар. ханета. Всяко домакинство било закрепено към някоя данъчна единица и чрез нея към дадено селище, като трябвало заедно с останалите закрепени към това „хане“ лица да плаща наложения върху тях данък. Даже в градовете жителите били прикрепяни към тези ханета и тяхното „отчисляване“ от дадено хане, прехвърлянето на такова хане към друга махала и пр. било въпрос, подлежащ на решаване и протоколиране от

⁹⁰ НБВК, Ор. отдел, ф. 140, а. е. 143.

⁹¹ Цитираният Констандовски ръкопис, л. 5 а, л. 21 а.

кадията.⁹² Пред вид на това може да се каже в определен смисъл, че цялото население на империята било обхванато от крепостническите тенденции на османското законодателство, а не само селяните. Разбира се, спрямо последните тежали още и други ограничения, които при всичката си противоречивост все пак целели да наложат и утвърдят крепостническо състояние на селяните.

През XVIII в. нямате нови закони, които да регулират отношенията между селяните и спахиите или другите феодални експлоататори. Ако се съди по факта, че по това време били преписвани и разпространявани законите, издадени през XVI и XVII в.,⁹³ трябва да се приеме, че споменатите взаимоотношения са се основавали именно на тези закони, че предвидените в тях норми са останали валидни и през XVIII в. Но това е факт, който говори за определено изоставане на законодателството от развитието на обществените отношения.

Така например една от пречките, които поставя законодателството от XVI в. пред селяните, за да ограничи възможностите им за напускане земята на даден спахия, бил данъкът чифт бозан. В споменатия Костандовски ръкопис, преписан през 1716 г. и разпространяван през XVIII в., размерът на този данък не е посочен. В търговищенския сборник, съставен в края на XVII в., се казва, че „налогът чифт бозан преди бил определен да се събира по 75 акчета“. Обаче „повечето от раята“ изоставяла чифтовете си и започвала да се занимава на самото място с други занаяти или пък отивала по други места и се залавяла „с търговия или други професии“, поради което било „заповядано от всеки чифт да се вземат по 300 акчета, от половин чифт — 150 акчета, а от тези, които са по-малко от половин чифт — 75 акчета, както е старият закон“.⁹⁴ Но това положение, което влязло в сборника, също е изковано през XVII в. и кодифицирано в средата на века.

Но и този размер на чифт бозан в същност представлява по курса на монетите от XVIII в. едва два и половина гроша, чието плащане не ще да е било толкова трудно за този, който е решил да напусне земята на лена и да се отдаде на занаятчийска дейност. Вярно е, че ако същото лице желало да се снабди с нова земя, трябвало да плаща ресми тапу, т. е. да купува по една приблизителна оценка земята, която сума отивала в джоба на спахията. Но и в двата случая откупът, който трябвало да плати за напускане на земята, бил вече твърде малък за XVIII в.

⁹² В Русенския кадийски регистър Р 53, л. 1 б, д. I, намираме отметка, в която, след като изброява 13 домакинства, кадията пише: „Тези отбелязани къщи бяха от махалата Хаджи Муса и със съгласието на махалата бяха прехвърлени към махалата Ерик рамазан. От Хаджи Муса муслим махале се намалява една руба (данъчна единица — хане) и се прехвърля към махалата Ерик рамазан със съгласието на последните.“ 11. V. 1808 г.

⁹³ Без да говорим за ръкописите в Ориенталския отдел на НБВК, тук имаме пред вид само два ръкописа, намерени от автора. Единият от тях е съставен през 1674 г. и е допълнен през 1689 г. с нови закони, преписани „от императорското дефтерхане“ от търговищенеца Вели, и вероятно предаден в медресето при прочутата шуменска Томбул джамия, където бе намерен. Друг ръкопис бе намерен в с. Костандово, Пазарджишки окръг, съставен през 1716 г. И двата ръкописа съдържат аграрни закони от XVI и XVII в. В момента все още са у автора.

⁹⁴ Търговищенския ръкопис, л. 8 б, 9 а; данъкът бил увеличен на 300 акчета през 1660 г. Вж. Гълъб Д. Гълъбов, Турски извори за историята на българското право, София, БАН, 1961, стр. 99.

Тази сума била по-значителна по курса на монетите от XVI в., но за XVIII в. тя вече представлява анахронизъм.

Няма съмнение, че с течение на времето относителната величина на данъка за напускане на земята непрекъснато намалява и в същото време законодателството не следвало измененията в стойността на монетите. Тази липса на интерес у държавата към поддържане крепостническите норми на съответствувашо на времето равнище е твърде показателна. Някои автори вече изтъкнаха, че централната власт проявявала стремеж да задържи нарастването на доходите на спахията, като в същото време увеличавала размера на постъпващите в нейната хазна данъци.⁹⁵ Обаче липсата на внимание към онези данъци, които затвърдяват крепостното състояние на селяните, постепенно довежда до превръщането им в тяхна противоположност. При този размер на разглеждания данък чифт бозан той фактически се превръща в най-лек и безопасен, „законен“ начин за напускане на земята от селянина. Получавайки два-три гроша, спахията губел възможността да принуди селянина да обработва земята му и да не се изселва в града.

Съхраняването и през XVIII в. на старите законоположения за регулиране на крепостническите отношения в селото давало в ръцете на господстващата класа възможност да прибегва към някои от тях в случай на нужда, като например положението за възвръщане на забягнали селяни. Но, от друга страна, запазването на старите данъчно-репресивни норми в същност довело до отслабване на старите мерки за задържане на селяните в прикрепено към земята състояние. Крепостничеството отслабнало в смисъл, че противоречивостта на феодално-крепостническите норми се засилила, възможностите за използване на една норма, за да се заобиколи друга, станали много големи, откъдето дошло и по-слабото прилагане на законите за връщане на избягали селяни. Движението на селяните от едно село в друго било още в края на XVII в. масово явление, което се запазило и през XVIII в. Впрочем за илюстрация на това твърдение ние ще се ограничим само да приведем данните за паракендетните владения в някои села, които най-ясно показват, че наистина съществувало масово преливане на селяни и земя от едно на друго място.

Така в разглежданото село Караагач, Одринско, при общо 53 владения на местни жители в началото на XVIII в. съществували 43 паракендетни владения, което е една твърде показателна за времето си цифра.⁹⁶ Не е излишно да се добави, че към този вид владения отнасяме само онези, за чиито титуляри изрично е указано, че живеят в други селища, а владеят земи в това село, тъй като е възможно да има владелци, за които такова посочване е пропуснато.

Паракендетните земи в селото са притежание на жители на селата Чьорек и Тимур таш (Демирдеш), а така също и на двама жители на Одрин. Общо взето, това били малки владения, като най-големите от

⁹⁵ В. Мутафчиева, За състоянието на спахилъка през XV—XVI в., Истор. преглед, год. XV, 1959, стр. 54—55.

⁹⁶ Сигнатурата и основанията за датирането на този документ вж. тук, на стр. 7. В другото село — Кяфир хаджи (Благунци), имало 8 паракендетни владения (при 31 местни) с общо 399 дююма земя. Сред тях има двама одринчани турци, единият от които владеел 150, а другият 45 дююма земя. Останалите са селяни от съседните села Хаскьой (Сладун), Фикеле (Маточина) и др.

тях не надхвърляли 30—40 дюнюма, а в грамадното си болшинство били до 15—16 дюнюма. Това впрочем може да се види от следната таблица:

Категории	Брой владения	Владяна земя в дюнюми	Средно на 1 владение дюнюми
От 1 до 20 дюн.	34	256	7,5
От 21 до 30 „	4	93	2,3
От 31 до 50 „	5	191	3,8
	43	540	13,6

Дребният характер на тези паракендетни владения е повече от очевиден, но самото наличие на такъв голям брой паракендета има важно принципиално значение. Паракендетни владения можело да се оформят чрез купуване на земя в друго село и от тази гледна точка техният голям брой може да се разглежда като показател за твърде широко развие на покупко-продажбите на земя между самите селяни. На второ място, и това е може би в повечето случаи, като паракендетни се оформяли неликвидирани поземлени имоти на преместили се в съседните села или в града селяни или пък наследени имоти на преселени или женени в други села. В такъв случай, пак като се има пред вид броят им, трябва да се приеме, че съществувало твърде голямо движение на селяните, че преселванията, женитбите в други населени места са били масово явление още в края на XVII и първата половина на XVIII в.

Следователно по който и от двата начина да се създали тези многобройни, макар и дребни паракендетни владения, от простия факт на тяхното съществуване произтичат някои съществени изводи за характера на феодалната обвързаност на земята и селяните през това време. Обстоятелството, че жители на града владеят земя в землището на едно вакъфско село, може да се обясни в смисъл, че те са я купили, като със самия акт на покупката са се задължили да плащат феодална рента на вакъфа. Но ако заедно с това те стават крепостници на феодала, едва ли някой свободен градски жител би се съгласил да има земя в селото. Ако ли пък това са бивши жители на селото, изселени в града, един крепостник едва ли би бил оставен на мира, когато избяга от селото. Още повече в нашия случай вакъфът знае точно къде се намирали „селяните“, които очевидно са идвали в селото да обработват или поне да наглеждат имотите си. Последното важи не само за жителите на Одрин, но и за владелците на паракендета, живеещи в другите села. И въпреки че знаел къде се намират, вакъфът не предприемал никакви постъпки да доведе в селото тези владелци.

Явно е впрочем, че вакъфът феодал нямал особени интереси, свързани с личността на селянина, като в случая проявява безразличие кой обработва земята му, щом като тази земя носи доходи. Когато земята се обработвала и доходът от нея оставал почти непроменен, вакъфът, а и всеки друг феодал, можел да се дезинтересира от личността на селянина, да не прибягва до мерки за издирване и възвръщане на забягналите. На практика крепостното законодателство се е

прилагало слабо. Връзките на конкретния феодал със селяните можели да бъдат лесно разкъсани и властта не проявявала особена настойчивост в издирването и възвръщането на забягнали селяни.

От друга страна обаче, запазва своето значение фактът, че старото крепостническо законодателство за селяните от феодалните владения оставало в сила и през XVIII в. При това положение възниква въпросът, защо при запазените категорични законоположения все пак практическото приложение на крепостническите постановления било сравнително слабо и е налице такова масово движение на селяните. За да се обясни този факт, трябва да се държи сметка за няколко обстоятелства, които способствували за неприлагането на крепостническите порядки, които ги подкопавали в живота.

Преди всичко, както вече се изтъкна, самото законодателство съдържало противоречиви положения, давало възможност на селянина по „законен“ начин да се откъсне от земята. За „незаконно“ напускане на раята, заради бягство законът предвиждал да се издирват и връщат забягналите раи. Обаче законодателството предвиждало възможност за своего рода „откупуване“ на селяните от конкретния феодал (спахията например), като му се заплащат определени (винаги парични) данъци за изоставянето на земята като чифт бозан, бедели ашар. Фактът, че тези данъци били парични, с течение на времето благоприятствувал за полесното им изплащане, тъй като те оставали фиксирани на определена сума, чиято относителна величина непрекъснато намалявала.

Но предоставяйки така или иначе възможност за откупуване от конкретния феодал, в законодателството не се давала никаква възможност за избягване от гнета и пипалата на колективния върховен феодал — държавата. Изкованото в Западна Европа през средновековието правило „Няма земя без сеньор“ важи и за Османската империя във формата „Няма място, където някой може да се отърве от клещите на централизирания спахия — държавата“. А чрез системата на ханетата, на кръговото поръчителство турската държава съсредоточавала в ръцете си немалка част от правата на непосредствен феодал крепостник. В случая централната власт, основавайки се на възможностите, които ѝ създавало получаването на феодална рента във форма на данъци, държала на взаимното поръчителство, на известно закрепостяване по отношение на ханетата. Това ѝ позволявало до най-късно време да се намесва в отношенията между спахии и селяни и да решава възникналите спорове преди всичко с оглед на своите интереси, в своя полза, като противопоставяла своите права на тези на конкретния феодал.

Това противопоставяне се вижда добре от един ферман за връщане на забягнали вакъфски селяни от 1817 г.⁹⁷ Този ферман, след като изтъква, че „по-голямата част от мюсюлманите и раите“ от хасовете на Хатидже султан в Свищовско „са се разпръснали и разбягали из Търновска каза и известна част из Никополска, Плевенска и други кази“, изтъква искането на кетхудата на споменатата султанка, „където и да се намерят споменатите раи, да се вдигнат веднага и да се заселят на

⁹⁷ НБВК, Ор. отдел, Русенски кадийски регистър Р 14, л. 9 а, док. I, препис на ферман от 31. X. 1817 г. Както се вижда, ферманът повтаря почти дословно законоположенията на кануннаметата от XVI в., макар че е издаден през второто десетилетие на XIX в. Това най-добре говори за запазването в сила на крепостническите норми на старото законодателство.

коренните си места“. Особено интересна за нас е мотивировката, с която султанът обосновава нареждането си да се върнат избягалите селяни. След като била направена проверка за такива случаи, се оказало, че „записаните в тефтера на такива мирийски мукатаи раи и синове на раи, ако се вдигнат от селата, на които са били стари жители, и се разпръснат по различни други места, то такива напуснали къщите си [лица], където и да се намерят, ако не са били вече записани към някое авариз хане ⁹⁸(к. н. — С. Д.) и ако не са минали повече от десет години, да се върнат и да се заселят в коренните села, където са живели от старо време“.

Важно е предварителното условие, което се поставя за връщането на забягналите селяни — ако не са били записани вече към някое авариз хане. Държавата тук изхожда от своите основни интереси. Регистрираният в дадено авариз хане селянин вече бил прикрепен към системата на държавната експлоатация, от което е най-много заинтересована държавата. Щом като лицето било хванато в нейните мрежи, държавната власт вече открито проявява своето несъгласие с интересите на отделния феодал. За да защити своите интереси, тя погазва правата на спахията. В същност и при предишния феодал селянинът е бил закрепен към някое хане, но когато вече е прехвърлен в друго хане, държавата не желае да го върне обратно. Нейните абсолютни приходи не намаляват при промяната на хането, към което се числи селянинът, а връщането му обратно само би затруднило счетоводството на държавните приходи. И както се вижда, даже при това не особено голямо затруднение държавната власт отказва да върне селяните, дава преднина на своите интереси пред интересите на отделния феодал.

Централизираната османска феодална държава дели не само експлоатацията на отделния селянин с някакъв конкретен феодал (спахия, вакъф и пр.), но в такива случаи дели с него правата на крепостник, като поставя съвкупността на своите права по-високо от тези на отделния феодал. Връзката на селянина с даденото авариз хане от гледна точка на държавата е по-силна, отколкото връзката му с някой персонален феодал — тимариот, заим или държател на хас. Запазвайки приоритета на своите права, централизираната османска държава елиминира правата на отделните феодали. И понеже придвижването на населението от едно хане в друго не можело в последна сметка да го спаси от попадане в клопката на някое хане, държавната власт можела да си спести грижата да връща всеки забягнал селянин на предишното му местожителство. Вредата, нанесена, върху доходите на отделния феодал от бягството на някой негов селянин, сравнително доста косвено засягала държавната каса, за да принуди властта да тича след всеки беглец. Относително силната централна власт не позволила на спахиите като най-масова част от феодалната класа да наложат запазването на всеки техен интерес като задача на държавната политика. Бидейки колективен спахия, държавната власт не се спускала до равнището на дребните интереси на отделния феодал, а още по-малко, когато този феодал бил спахия. Така че върховната собственост на държавата върху земята, от което произтича събирането на централизирана рента, разделянето на

⁹⁸ Група от няколко домакинства, върху които се налага и събира по системата на взаимното поръчителство определена сума на данъка авариз.

експлоатацията между нея и отделните феодали способствували за това, щото на практика да не се прилага стриктно предвиденото от законите трайно прикрепване на селяните към даден къс земя.

Едно важно обстоятелство, което подривало почвата на крепостническото законодателство и прилагането му в живота, било разпространението и допускането от закона на покупко-продажбите на земи. И в най-ранните кадийски регистри от нашите земи — от XVI в. — вече се срещат масово продажбите на земи,⁹⁹ което сочи, че не само законодателството позволявало, но че и практиката познавала покупко-продажбите на земи.

Но възможността земята да влиза в обръщение по волята на обработващия я селянин е в крещящо противоречие с крепостното право. Тя из основи подкопавала законодателните норми за прикрепване на селяните. Защото не може селянинът да е крепостник и в същото време да може по своя воля да разкъса връзките си със земята, като я продаде, и за това да получи пари, а не репресии и наказание. Това обстоятелство от своя страна нямало никакво значение за държавата, която не изтървава селянина от своята мрежа. Това е още едно важно противоречиво положение в османското законодателство, което играло важна роля в живота на селяните и способствувало за ограничаване действието на крепостническите предписания

Като едно особено важно обстоятелство, което предизвиквало ограничаване на приложението на крепостническите норми, трябва да се счита развитието на едрото частно земевладение. Създаването на чифлишкото земевладение става в противоречие с нормите на „спахийското“ законодателство от XVI в., а не „под крилото“ на тимариотското земевладение, както мислят някои историци. Дори само фактът, че съгласно „спахийското“ законодателство селяните, раите, трябва да владеят земята, че тя не следва да преминава в ръцете на онези, които не са раи, и, обратно, че тези, които владеят земята, са раи, показва колко остра е разликата между спахилък и чифлик. Със създаването на чифлишко земевладение се създават нови отношения между рая и експлоататори. Взаимоотношенията между чифликчия и чифлишка рая не се базират на снабдеността на селянина със земя в негово владение, а тъкмо на безземелието му. Не крепостническите норми са факторът, който би задържал чифлишкия рая, а търсенето на земя за обработване и прехрана или лихварското заробване. Придобили земя в свое частно владение, новите господари или трябва да поставят под своя лихварска по същество зависимост онези, които довчера са обработвали тези земи, и да ги задържат в своето имение, или пък трябва да търсят селяни отвън, за да обработват създадените на празни, незасявани дотогава земи чифлици. Лихварската зависимост за тях била вече по-изгодна, тъй като позволява грамадно увеличаване на нормата на експлоатацията в сравнение с тази в спахийските тимари и позволената в „спахийското“ законодателство. В някои случаи тази зависимост се явява път към създаване на полукрепостнически отношения вече на основата на частното земевладение, както при кесимджийството в Кюстендилско. Крепостното законодателство се

⁹⁹ G. Galaboff — H. Duda, Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia, München, 1960, s. 84, 91, 289, 343 и сл.

явявало очевидна пречка за онези, които трябвало да привличат селяни отвън, то не било нужно на чифликчиите. А най-влиятелната част от господстващата класа в Османската империя през XVIII в. вече базирала своето могъщество именно на частното земевладение, а не на ленните държания. Тази част не проявявала заинтересованост в прилагането на крепостническите постановления на законодателството.

Следователно стопанските интереси на новата, частноземевладелска аристокрация влизали в противоречие с нормите на законодателството от XVI в., включително и с крепостническите положения в него. Тя регулира отношенията си със селяните на принципно нова в сравнение със спахийка основа. Като се вземе пред вид, че бившите спахии са значителна част сред чифликчиите и следователно почти всеки чифликчия е трябвало като начало да започва с използване на някакви феодално зависими селяни — спахийски, хасови или вакъфски, ясно е, че без практическото подкопаване на крепостното законодателство не можел да се осигури успехът на започваното чифлишко предприятие.

Това, разбира се, далеч не значи, че новите аристократи, частните земевладелци, са се отказали от приложението на извъникономическа принуда в чифлиците си. Напротив, с образуването на едрите частновладелчески стопанства се създали най-подходящи условия и необходимите предпоставки за прилагане на ангарийния труд, на такива форми, които биха осигурили по-голяма и по-евтина за земевладелеца стокова продукция.

Ето тези обстоятелства способствували за сравнително слабото приложение на крепостническите постановления, за тяхното обезсилване в практиката, за съществуващото повсеместно движение на селяните от едно място на друго. Но макар и анахронични, султанската власт не отменила крепостническите законодателни предписания, с което запазила в ръцете си едно средство за действие срещу селяните и в угода на отделни, по-влиятелни ленници. Заповедите за издирване и възвръщане на избягали селяни не изчезват през XVIII в. и дори в началото на XIX в., но с това не може да се скрие фактът на масови преселвания на селяни от едно село в друго или в градовете,¹⁰⁰ придвижвания от една област на страната в друга, така както от наличието на заповеди за връщане на избягали роби не може да се прави извод за някакво особено значение на робския труд през XVIII в.¹⁰¹

*

Както се вижда от приведените данни, XVIII в. се характеризира с голямо нарастване на ролята и значението на търговско-лихварския капитал в османската държавностопанска организация. Създава се фактически съюз между лихварско-спекулативния капитал и държавата. Той активно се намесва в сферата на феодалната експлоатация, с което увеличава изсмукването на принадлеен труд и влошава положението на селячеството. С това той засилва неустойчивостта сред селяните и води до

¹⁰⁰ Хр. Гандев, Проникването и укрепването на българите във Видин към края на XVII и през XVIII в., Известия на Етнографския институт и музей при БАН, кн. IV, София, 1961.

¹⁰¹ НБВК, Ор. отдел, ф. 140, а. е. 107.

обедняването им, до закабеляване на цели села. Сред селяните съществувала рязка диференциация и социално неравенство.

Развилият се масов процес на създаване на частно земевладение предизвикал промени не само в положението на селяните, като създавал масов слой от безземни чифлишки селяни, но водил и до структурни изменения в състава и в стопанските интереси на господстващата класа. Издигнала се нова аристокрация, опираща се на частното земевладение, която повела борба да вземе в свои ръце властта по места и дори успяла да стори това в цели области.

Тези нови отношения си пробивали път независимо от запазването на старото, общо взето, крепостническо законодателство, чийто противоречив характер позволявал на селяните да се „откупуват“ на сравнително ниска цена, да се предвижват, да купуват земя в други села. Съществуващото разделяне на правата между държавата и отделните феодала, както и измененията в състава на интересите на управляващата част от господстващата класа обуславяли слабото приложение на крепостническите норми през XVIII в.

От това обаче положението на селяните не се подобрявало. Нормата на експлоатацията в частновладелческите стопанства се повишавала. Данъчният гнет на централизираната държава, която изпитвала постоянна нужда от пари, се увеличавал. Селячеството останало най-обезправената и най-угнетена част от българския народ през XVIII в.

ОБ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ В БОЛГАРИИ XVIII В.

Стр. Димитров

(Резюме)

Автор рассматривает развитие земельных отношений в болгарских землях в XVIII в. Исходным пунктом этого изучения служат результаты исследовательских работ других авторов об аграрных отношениях в XVI и XVII веках и о нормах турецкого поземельного права предыдущего столетия.

Подчеркивается наступившее дальнейшее развитие товарного производства в болгарских землях и расширение товарообмена и указывается значение происшедшей в XVIII веке смены торговых контрагентов, когда резко чувствуется появление капиталистических или вступивших на путь капиталистического развития стран. Приводятся сведения о непрерывно нарастающих бюджетных дефицитах османского государства и об усилении налогового гнета над населением.

На основании найденных описей земельных владений двух сел, автор показывает существовавшее среди крестьянства в конце XVII и в начале XVIII в. весьма значительное неравенство. Турецкое законодательство допускало куплю-продажу земли, охраняло приобретенную нотариальным актом землю и не устанавливало предельных норм зафиксированного

нотариальным актом владения землей. Вследствие этого не существовало препятствий, которые останавливали бы естественное развитие имущественного неравенства в селе.

Значительное место отделяется описанию вторжения в систему феодальной эксплуатации и роли ростовщического капитала. Созданными „мукатаи“ и „маликяне“ (откупы налогов и сборов) ростовщический капитал взял в свои руки непосредственную эксплуатацию крестьянства, обслуживая совершенно непосредственно и неперекртыо феодальную систему. Будучи однажды узаконены в частных султанских поместьях, арендно-откупщические операции скоро охватили и земли везирий и ленные земельные владения тимари и займи. Но взяв в свои руки взыскание феодальной ренты, ростовщическо-спекулятивный капитал не изменил ни одного налога, не изменил и самого характера эксплуатации. Он оказался просто слугой феодального класса, обогащаясь сам от союза с ним.

Ростовщический капитал не ограничил своего наступления только превращением феодала в своеобразного рантье, получавшего доход со своего лена посредством арендатора-ростовщика. Угнетаемые постоянной нуждой в деньгах для уплаты того или иного налога, крестьяне постепенно тонули в долгах ростовщикам. В статье приводятся данные о целых селах, которые были должны различным ростовщикам огромные по тому времени суммы и где крестьяне, хотя и оставались номинальными владельцами своих земель, фактически находились в полной зависимости от ростовщика. Отсюда до полного обезземеливания крестьян и превращения их в чифликчийскую (помещическую) райю оставался только один шаг. Автор приводит данные об образовавшихся таким образом чифликах (поместьях).

В статье указывается, что чифлики создавались не только путем ростовщического закабаления крестьян, но и путем прямого захвата сельских или государственных земель, покупкой земли, продажей государством конфискованных земель и проч.

Процесс создания чифликов изменил положение крестьян, превращая их в батраков, исполщиков, кесимджиев (помещичьи крепостные крестьяне) и проч. — в людей, лишенных всяких прав на землю. Вместе с тем, однако, увеличивающаяся роль и значение ростовщического капитала и массовое образование чифликов привело к переменам и в составе господствующего класса. Место служилой аристократии было занято частно-земледельческой аристократией; собственники земли и денег становились держателями и реальной власти в империи. На этом основании возвышаются и могущественные аяны в XVIII в., особенно в его второй половине.

В последней части рассматривается вопрос о крепостничестве крестьян в XVIII в. Отмечая крепостнический характер османского законодательства XV—XVII вв., автор рассматривает и некоторые положения этого законодательства, которые вели к ослаблению крепостнических постановлений, так как позволяли крестьянам „откупаться“ по сравнительно низкой цене, покупать землю в других селах, переселяться с одного места на другое и особенно вблизи городов. Существовавшее разделение прав на крестьян между государством и отдельными феодалами, как и изменения в составе и интересах управляющей части господствующего класса, обуславливали слабое применение крепостнических норм в XVIII в., которые, однако, не были отменены официально.

ÜBER DIE AGRARVERHÄLTNISSE IN BULGARIEN WÄHREND DES 18. JAHRHUNDERTS

Str. Dimitrov

(Zusammenfassung)

Der Verfasser verfolgt die Entwicklung der Agrarverhältnisse in den bulgarischen Landen während des 18. Jahrhunderts. Den Ausgangspunkt der Abhandlung bilden die Ergebnisse anderer Forscher über die Agrarverhältnisse während des 16.—17. Jahrhunderts sowie die Normen der türkischen Agrargesetzgebung aus dem vorangeegangenen Jahrhundert.

Es wird auf die weitere Entwicklung der Warenproduktion in den bulgarischen Landen, auf die Ausdehnung des Warenaustausches sowie auf die Bedeutung des im 18. Jahrhundert eingetretenen Wechsels der Handelspartner verwiesen, als plötzlich kapitalistische oder den Weg des Kapitalismus beschreitende Länder als Kontrahenten auftraten, ferner von dem ständig wachsenden Haushaltsdefizit des Osmanischen Reiches und von der zunehmenden Unterdrückung des Volkes durch Steuerlasten berichtet.

Gefundene Grundregister von zwei Dörfern lassen auf eine recht erhebliche Vermögensungleichheit unter der Bauernbevölkerung gegen Ende des 17., Anfang des 18. Jahrhunderts schließen. Das türkische Recht ließ den Erwerb und die Veräußerung von Grundeigentum zu. Das verbriefte Eigentum genoß den Schutz des Gesetzes. Es bestanden auch keine Beschränkungen in bezug auf die Größe derartigen Eigentumsbesitzes, so daß keine Hindernisse bestanden, die die natürliche Entwicklung der Vermögensungleichheit auf dem Lande aufhielten. Einen wesentlichen Platz in der Abhandlung nimmt die Beschreibung des Eindringens und der Rolle des Wucherkapitals in das System der feudalen Ausbeutung ein. Durch die aufgekomenen Mukatai und Malikjaneta hat das Wucherkapital die unmittelbare Ausbeutung der Bauernschaft in seine Hände genommen und diente damit unmittelbar und unverhohlen dem Feudalsystem. Die Arrende bemächtigte sich sehr bald der sultanischen wesirialen Besitztümer sowie des Grundbesitzes kleinerer und größerer Lehnsherren. Nachdem das Wucherkapital die Einziehung der Feudalrente in seine Hände genommen, hat es weder eine Steuer aufgehoben, noch den Charakter selbst der Ausbeutung geändert. Es diente der Feudalklasse und bereicherte sich gleichzeitig durch sein Bündnis mit ihr.

Das Vordringen des Wucherkapitals beschränkte sich nicht nur darauf, den Feudalen in einen Rentier besonderer Art zu verwandeln, der seine Einkünfte aus seinem Lehngut durch Pachtzins bezieht. Die Geldnot zwang die Bauern, immer mehr und mehr in Schulden an die Zinswucherer zu versinken, um diese oder jene Steuersumme aufzubringen. Es wird von Fällen berichtet, in denen ganze Dörfer ungeheure Summen an den Zinswucherer schuldeten, so daß die Bauern, die formell zwar Eigentümer des Grundbesitzes blieben, faktisch in eine völlige Abhängigkeit von ihrem Geldgeber gerieten. Von hier bis zur vollständigen Enteignung der Bauern und ihrer Überführung in eine gutsherrliche Rajah war nur noch ein kleiner Schritt. Es werden Beispiele angeführt über auf diese Weise zustande gekommene Herrengüter.

Außer durch zinswucherischer Zermürbung wurden Güter auch durch unmittelbare widerrechtliche Besitzergreifung von Gemeindeland oder staatlichem Grund und Boden, durch Ankauf von Ländereien, durch Erwerb beschlagnahmten Grundbesitzes, den der Fiskus verkauft, usw. geschaffen.

Dieser Prozeß der Schaffung von Gütern verändert von Grund auf die Lage der Bauern und macht sie zu Tagelöhnern, „Izpoličari“ (Landarbeiter, die vom Cutsherrn Ackerland pachten und dafür die Hälfte des Ertrages an ihn abzuliefern haben), Landpächtern usw., d. h. zu Menschen, die jeglicher Eigentumsrechte am Grund und Boden beraubt sind. Gleichzeitig damit führt aber auch das Anwachsen und die steigende Rolle des Wucherkapitals sowie die Massenschaffung von Gütern zu Veränderungen in der Struktur der herrschenden Klasse. Die Beamtenaristokratie mußte der Grundbesitzeraristokratie den Platz räumen. Wer Land und Geld besaß wurde auch Inhaber der tatsächlichen Gewalt im Reiche. Auf diese Weise kamen im 18. Jh., besonders in der zweiten Hälfte, die allmächtigen „Ajani“ (Walis, Statthalter) empor.

Im letzten Teil behandelt der Verfasser die Frage der Leibeigenschaft der Bauern während des 18. Jahrhunderts. Er verweist auf das Leibeigenschaftsprinzip der osmanischen Gesetzgebung vom 15—17. Jahrhundert und betrachtet einige Rechtsvorschriften, die zu einer Lockerung des Leibeigenenwesens führten, da sie den Bauern gestatteten, sich zu einem verhältnismäßig niedrigen Preis loszukaufen, Grundbesitz in anderen Dörfern zu erwerben, nach einem anderen Ort und insbesondere nach der Stadt umzusiedeln. Die bestehende Teilung der Rechte über die Bauern zwischen Staat und einzelnen Feudalherren sowie die Veränderungen in der Zusammensetzung und den Interessen des die Staatsgewalt ausübenden Teiles der herrschenden Klasse sind die Ursache, daß im 18. Jahrhundert eine erhebliche Lockerung in der Anwendung der die Leibeigenschaft betreffenden Vorschriften eintrat, ohne daß sie offiziell aufgehoben wurden.

ФЕОДАЛНИТЕ РАЗМИРИЦИ В СЕВЕРНА ТРАКИЯ ПРЕЗ КРАЯ НА XVIII И НАЧАЛОТО НА XIX В.

Вера П. Мутафчиева

Последното десетилетие на XVIII и първото на XIX в. са период, получил в историята на Османската империя определението „феодални размирици“. Този извънредно интересен, богат и ярък период е привличал не само вниманието на съвременниците — наблюдатели, пътешественици и изследвачи,¹ но и на редица по-късни буржасни историци.² Източният въпрос, който назрява в хода на победоносните войни на Русия и Австрия срещу Турция, приковава интересите на младите капиталистически държави към събитията в Югоизточна Европа. Този интерес обяснява и съществуващата литература върху състоянието на Турция в края на XVIII и началото на XIX в.

Трябва да се изтъкне обаче, че буржоазните автори от XIX в. третират твърде едностранчиво периода на феодалните размирици в Османската империя. Тяхното внимание е спряно преди всичко на събитията в Цариград и непосредствения му хинтерланд — Източна Тракия. Значи-

¹ E. Abesci, *Etat actuel de l'Empire Ottoman...*, V. I—II, Paris, 1792; Juchereau de Saint-Deny, *Révolutions de Constantinople en 1807—1808*, V. I—II, Paris, 1819; G. Olivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse*, V. I—II, Paris, 1801; F. Pouqueville, *Mémoire sur la vie et la puissance d'Ali pacha, visir de Janina*, Paris, 1820; Th. Thornton, *Etat actuel de la Turquie*, Paris, 1812; C. Volney, *Considérations sur la guerre actuelle des turcs*, Londres, 1788; *Berichte von Augenzeuger über die neuesten Revolutionen in Consantinopel*, Berlin, 1809 etc.

² J. Ancel, *Manuel historique de la question d'Orient*, Paris, 1926; E. Driault, *La politique orientale de Napoléon*, Paris, 1904; F. Mengin, *Histoire de l'Egypte sous le gouvernement de Mohammed Ali*, Paris, 1823; K. r. v. Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des XIX Jahrhunderts und die Phasen der Orientalischen Frage*, Wien, 1908; O. Schlechta-Wsserd, *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808*, Wien, 1882; K. Mendelsohn-Bartholdy, *Ali pascha von Janina*, Berlin, 1876; L. v. Ranko, *Die Serbische Revolution*, Hamburg, 1829, Ст. Новаковић, *Турско царство пред српски устанак*, Београд, 1906, и др.

телно по-малобройни са съчиненията, които имат пред вид хода и резултатите от междуособиците в останалите европейски провинции на империята — Сърбия, Албания, България и пр.³ И в тия съчинения, основани предимно на сведенията на западноевропейски наблюдатели, не намираме особено задълбочена, а понякога дори твърде превратна картина на историческата действителност.

След края на XIX в. интересът на буржоазната историография към изследването на феодалните междуособици секва. Характерно е, че самата турска модерна историография, чиято задача преди всичко е изучаването на миналото на османската държава, е посветила и посвещава твърде малко внимание на важната проблема на размириците. В многотомния курс по турска история на И. Х. Узунчаршълъ — Е. З. Карал са отделени буквално няколко реда на размирните движения на отцепниците аяни и кърджалиите през края на XVIII и началото на XIX в.⁴ Естествено турската историография разглежда периода на размириците като черно петно в миналото на османската държава и явно не счита за необходимо да изясни корена, предпоставките, целите и развоя на въпросните движения. Един единствен монографичен труд върху отделен въпрос на феодалните размирици — отцепничеството на Тръстениклиоглу и приемника му, Мустафа Байрактар — е посветил турският историк И. Х. Узунчаршълъ.⁵ В тази монография се съдържат наистина някои неизвестни материали върху аянските движения на север от Балкана, но тяхната интерпретация стои на твърде ниско научно равнище, като едва ли придвижва напред състоянието на въпроса за междуособиците в българските земи под турска власт. Важни материали по поставената проблема са включени и в първия том от труда на Е. З. Карал „Декретите на Селим III“, където авторът изнася редица документи и данни за размириците, без да отива по-далеч от елементарното им коментирание.⁶ Впрочем определено може да се твърди, че с изброените издания се изчерпват изследванията на турската буржоазна историография върху периода на феодалните размирици в империята.

Между чуждите съчинения по размириците в Турция следва безспорно да бъде спомената обемистата монография на изтъкнатия съветски турколог А. Ф. Милер — „Мустафа паша Байрактар“.⁷ Въз основа на изчерпателен, за съжаление не и османски, материал Милер е изградил цялостно изследване върху последния етап на феодалните размирици, върху победата на реакционните сили в тази борба. За съжаление разделите, които третират причините и наченките на феодалните размирици, са твърде бегли — тези въпроси в същност стоят въвн от непосредствената

³ G. Olivier, пос. съч., т. I, стр. 192—222, цитирано по Н. Милев, Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в., Списание на Българската академия на науките, кн. VI, 1913, стр. 42 и сл.; K. Mendelsohn-Bartholdy, пос. съч.; F. Pouqueville, пос. съч.; L. v. Ranke, пос. съч.; Juchereau de Saint-Deny, Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844, Paris, 1844, стр. 116; J. Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, Bd. VII, Gotha, 1863, стр. 222—318; N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd. V, Leipzig, 1913, стр. 119—123 etc.

⁴ I. H. Uzunçarşılı — E. Z. Karal, Osmanlı tarihi, C. V, Ankara, 1947, стр. 9—10.

⁵ I. H. Uzunçarşılı, Meşhur Rumeli ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa paşa, İstanbul, 1942.

⁶ E. Z. Karal, Selim III-ün hatı humayunları, Ankara, 1942.

⁷ А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, Москва—Ленинград, 1947.

задача на автора. Въпреки това „Мустафа паша Байрактар“ представлява ценност именно с марксистката интерпретация на интересуващите ни събития, със своите основни постановки.

В българската историография изследването на размириците от края на XVIII и началото на XIX в. все още не е задоволително. Този въпрос е разглеждан преди всичко в някои общи съчинения по история на България и на Българското Възраждане⁸ и е засяган съвсем частично в известни селищни проучвания.⁹ Едва през последните години в нашата литература бяха поставени на дискусия определени въпроси на феодалните размирици, а именно на кърджалийското движение и неговия характер. Тези въпроси бяха повдигнати от Ш. Атанасов в статии и брошура¹⁰ и обобщени в монография.¹¹ Въз основа на вече обнародвани турски и домашни извори, както и на значителен брой руски дипломатически донесения Ш. Атанасов изказа схващането, че кърджалийството не представлява движение, характерно за упадък на феодалната система в Турция, а целенасочено революционно движение на народните маси, съпротива срещу националното и социалното потисничество.

Необходимо е да се изтъкне, че приведените от Атанасов материал, в голямата си част отдавна въведен в научно обръщение, далеч не допуска изводите, направени от автора. Не е необходимо да бъдат приведени повече от два-три примера, за да проличи ненаучният метод на изграждане на тази сензационна теза.

Така например според цитирания автор кърджалиите наричали своите главатари „консули“, което идвало „да подсказе за влиянието, което Френската революция и новите порядки на френската република са оказвали върху въстаниците“.¹² Съвсем очевидно е, че ако кърджалийският предводител, опожарил даден български град (в случая — Тетевен), бил наричан по неизвестни причини „консул“, то това в никой случаи не може да бъде приписвано на кърджалийските главатари изобщо и в никаква степен не може да бъде отдавано на влиянието на френското консулство върху „идеологията“ на кърджалиите. В разрез с историческите свидетелства Атанасов отдава и разорението на редица български селища — Копривщица, Златица, Пирдоп, Тетевен, Габрово, Елена, Калофер и пр. — не на размириците, а на правителствените войски, факт, който не под-

⁸ К. Иречек, История болгар, Одеса, 1878, стр. 624 и сл.; Д. Косев, Лекции по нова българска история, София, 1951, гл. 1; История на България, т. I, София, 1954, стр. 316 и сл., и др.

⁹ М. Арнаудов, Из миналото на Котел, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XXVII/1, стр. 64—68; Д. Константинов, Жеравна в миналото и до днешно време, Жеравна, 1948, стр. 129—131; Ст. Табаков, История на град Сливен, т. II, София, 1924, стр. 45 и сл.; М. Дичев, Градиво за историята на град Елена, Еленски сборник, кн. II, София, 1931, стр. 50—51; П. Ганев, Страници от историята на град Севлиево, Търново, 1925, кн. I, стр. 135 и сл.; П. Карапетков, Славейно, Минало, Пловдив, 1948, стр. 536 и сл.; Д. Стойчев, Тетевен, минало и днес, София, 1924, стр. 172 и сл.; А. н. Явашев, Разград, неговото археологическо и историческо минало, кн. I, София, 1930, стр. 292 и сл., и мн. др.

¹⁰ Ш. Атанасов, За характера на събитията в България към края на XVIII и началото на XIX в., Военно-исторически сборник, 1953, кн. 2; същият, Кои са били кърджалиите и против кого са се борили, София, 1954.

¹¹ Същият, Селските въстания в България към края на XVIII и началото на XIX в. и създаването на българската земска войска, София, 1958.

¹² Ш. Атанасов, Селските въстания в България..., стр. 109.

крепя с никакви доказателства.¹³ Абсолютно неоправдан е и непрекъснатият стремеж на автора да представи масата от участниците в междуособиците като българи,¹⁴ след като цялостният материал най-малко дава основание за подобно твърдение.¹⁵ Що се касае до класовите подбуди и същност на размириците от края на XVIII и началото на XIX в., тезата на Ц. Атанасов, за когото въпросните събития са целенасочени въстания на угнетените народни маси срещу османската феодална система, бе разкритикувана убедително от Д. Косев.

На базата на обнародваните материали върху размириците в Турция Д. Косев възстанови отдавна утвърденото схващане за характера на кърджалийството като разрушително, грабителско движение, което е донесло неизброими страдания на народа ни.¹⁶ Въпреки правилността на основните постановки, залегнали в този последен труд върху един от основните въпроси на размириците — кърджалийството, — той няма претенции да придвижи напред изследванията по проблемата, явявайки се изцяло полемичен отговор на една порочна и ненаучна теза. Затова и в него не е привлечен нов изворен материал, нито са поставени на дискусия и за разрешение нови моменти.

Вън от въпросите на кърджалийството у нас в същност не съществуват студии или монографии по други проблеми на феодалните размирици в Турция. Като се изключи трудът на М. Теофилова, обнародван през 1932 г. и основан изключително на общи съчинения по османска история и някои публикувани източници, който е посветен на бунта на Пазвантоглу,¹⁷ в литературата ни не са разглеждани аянските отцепнически движения от края на XVIII и началото на XIX в., изиграли значителна роля в живота на народа ни под турска власт.

Очевидно е впрочем, че проблемата на феодалните размирици в Османската империя е твърде слабо проучена в съвременната и по-тъсно в нашата съвременна историография. Не е необходимо да се изтъква, че нейното подробно изследване е от извънредно значение не само за изясняването на един важен период от османската история, но и на историята на поробените от турците народи — сърби, гърци, албанци и българи. Безспорно е, че краят на XVIII и началото на XIX столетие бележат преломен момент в укрепването на националното съзнание на част от заробените народи и в националнореволуционните борби на друга част. Състоянието на феодална анархия, в което изпада по това време държавата на поробителите, рязкото снижаване на боеспособността на армията ѝ и пълната дезорганизация на централното и местното управление несъмнено имали своето отражение върху посочените процеси и събития

¹³ Ц. Атанасов, Селските въстания в България, стр. 57.

¹⁴ Пак там, стр. 35, 48, 52, 55 и мн. др.

¹⁵ В настоящото изследване са засегнати само действията на кърджалии и аяни в Северна Тракия въз основа на турски източници. От тия източници авторът е извлякъл имената на повече от 150 главатари, аяни и редници на размирието. Трябва определено да се заяви, че между тях не фигурира нито едно българско име. Въпреки че при по-нататъшните проучвания можем да се натъкнем и на българи участници в размирието, явно е, че техният процент ще бъде твърде малък, за да оправдае категоричните твърдения на Атанасов за състава на кърджалиите.

¹⁶ Д. Косев, Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в., Исторически преглед, год. XII, кн. 3, стр. 52 и сл.

¹⁷ М. Теофилова, Бунтът на Пазван-оглу и неговото значение за българското освободително движение в XIX в., София, 1932.

Ето защо подробното проучване на периода на феодалните размирици в империята, на техните причини, същност, прояви, развитие и резултати би допринесло до голяма степен за изясняване и на важни моменти от историята на заробените от турците народи.

*

Характерен недостатък на досегашните проучвания върху периода на феодалните размирици в Турция е липсата на твърда документална база, що се касае до разглеждането на събитията, разиграли се във от Цариград. Западната буржоазна историография основава своите проучвания изключително на сведенията на европейските политически наблюдатели в столицата, някои от които само са прекосили Румелия. Значителна крачка по отношение на използваните източници е направена напоследък от А. Ф. Милер, който е обогатил сведенията на западноевропейските източници с данни от донесенията на руските дипломатически агенти в Турция и Влахия (част от които — необнародвани).

Българските изследвания по поставения въпрос страдат до голяма степен от същия недостатък. При това следва да се подчертае, че в тях съвсем не е привлечена в задоволителен обем значителната западна литература по периода на размириците, а и сведенията на руските наблюдатели са застъпени слабо — предимно в работите на Щ. Атанасов, който обаче ги използва тенденциозно и тълкува превратно. В най-общи черти българската историография се придържа предимно към домашните източници, третирайки въпросите на феодалните размирици в Турция.

Преди всичко към тия домашни източници трябва да отнесем редица летописни бележки, разкази и приписки, чиито автори са съвременници на разглеждания период.¹⁸ Централно място между тях заема житието на Софроний,¹⁹ което е ярък документ за страданията на народа ни по време на феодалната анархия.

Към домашните източници върху размириците спадат и спомените, записани по-късно от някои дейци на Българското Възраждане и национално-революционно движение, както и техните оценки за тия важни събития.²⁰ Този род източници, които малко спомагат за разкриването на фактологическата страна на въпроса (тъй като не са свидетелства на непосредствени съвременници и в тях историческата правда вече е примесена с легендарни елементи), разкриват друга съществена ценност — те ни предават още пресните впечатления от „кърджалийското време“ и отразяват убедително отношението на народа ни към кърджалийското движение. Не случайно Д. Косев изгради своята критика срещу „новото

¹⁸ С. С. Бобчев, Един еленски ръкопис за размирното турско време, Българска сбирка, 1899, кн. 13—14, стр. 602—614; Т. Васильов, Кърджалиите в Тетевен, Периодическо списание, 1882, кн. 2, стр. 148 и сл.; П. Р. Славейков, Извлечения от летописа на поп Йовчо от Трявна, Сборник за народни умотворения... , 1890, кн. 2, стр. 310 — 316; Г. Киров, Летописът на Жендо Вичов, Сборник за народни умотворения... , 1895, стр. 361 и сл., и др.

¹⁹ Автобиография на Софроний Врачански (издадена от П. Н. Орешков), София, 1914.

²⁰ Г. С. Раковски, Архив, София, 1953, стр. 502; Хр. Ботев, Съчинения, т. I, София, 1950, стр. 272; П. Хитов, Някои стари български войводи, София, 1918, стр. 62 и сл.; Л. Каравелов (збележка към съчинението на П. Хитов), пос. издание, стр. 68; Д. Великов (збележка към изданието на „Нешастна фамилия“ от В. Друмев, Русе, 1873, стр. 113 и сл.) и пр.

схващане“ за характера на кърджалийството предимно върху сведенията на цитираните дотук домашни източници, чиято ценност се корени именно в това, че изразяват настроенията на българското население през периода на феодалната анархия.²¹

Друг вид източници, използвани за съжаление нашироко в нашата литература по размириците и най-вече в селищните проучвания,²² са изобилните местни предания и народни песни за кърджалиите. Без да бъде омаловажавана стойността на народното творчество като исторически извор, необходимо е да се изтъкне, че той може да бъде използван само за засичане на документални сведения поради своята изключителна субективност и едва частично съобразяване с историческата правда. Нека само припомним, че два от основните цикъла на българския исторически епос — циклите за Шишман и крали Марко — не само не потвърждават, а стоят в пълен разрез с реалните исторически факти, за да си създадем представа и за доказателствената стойност на народните песни и предания за кърджалийското време. Това съвсем не е попречило обаче на редица автори да изградят изследванията си върху този род материал. Особено типичен пример в това отношение е книгата на Г. Горов за Индже войвода,²³ където известният кърджалия българин е представен като втори Кара Георги, опитал се да използва размириците в Румелия, за да основе „независима българска държава“. До това превратно схващане авторът достига, придържайки се тясно към данните на песни и легенди от Странджанския край и Южното Причерноморие. Както ще видим по-долу, османските документи не само разкриват пълната несъстоятелност на тази теза, но и датират въпросните събития цели седем години преди годината, сочена от преданието, изключвайки всякаква роля на Индже войвода в тях.²⁴ Твърде неточно предават някои кърджалийски нападения и песните от Котел и Жеравна както по отношение на действащите в тях нападения лица, така и по отношение на датировката им.²⁵

Несъмнено е впрочем, че изследвачът на феодалните размирици в Турция и по-тясно в нашите земи под турска власт не може да се ослабя особено на домашните сведения, като се изключат летописните материали. От своя страна пък недостатъкът на летописните паметници е този, че те отбелязват отделно кърджалийско или аянско нападение, участието на този или онзи главатар в разсипването на определно селище. Колкото и ценен материал за историята на това селище да представлява летописът, той дава слаба представа за събитията в тяхната пълнота и цялост.

Що се касае до чуждите източници по размириците, използвани в българските изследвания, важно място между тях заемат сведенията на някои европейски наблюдатели, предимно на Оливие (публикувани в извадки от Н. Милев²⁶) и на австрийските дипломатически представители при Портата (обнародвани подробно от Л. Попов²⁷). Без внимание е

²¹ Д. Косев, пос. съч., стр. 52 и сл.

²² Вж. заб. 9.

²³ Г. Горов, Индже войвода, София, 1942.

²⁴ Вж. по-долу.

²⁵ Вж. по-долу.

²⁶ Н. Милев, пос. съч.

²⁷ Л. И. Попов, Принос към изучаване миналото на българското отечество, Сборник за народни умотворения..., кн. XXIV, 1909.

оставен дори един ценен и достоверен източник за размирното време в Турция — трудовете на Жюшеро де Сен Дени, очевиден и съвременник на разглежданите събития.²⁸ Причината за недостатъчното използване на сведенията на западните и руските наблюдатели в литературата ни се дължи до голяма степен на факта, че едва част от тях, и то положително не най-съществените, са обнародвани. Останалите представляват фондове на дипломатическите архиви в СССР, ГДР, Франция и Австрия. Извършените напоследък проучвания от страна на български историци в архивите на ГДР и Франция ще позволят на изследвачите ни след време да разполагат и с тия тъй важни материали.²⁹

Колкото и неоправдано да е, най-слабо използваните досега исторически извори за изясняване на сложния и обширен въпрос за феодалните размирици в Турция са оригиналните османотурски материали. Вече бе споменато, че турската буржоазна историография е въвела в научно обръщение незначителна част от тях. Компетентното изследване на А. Ф. Милер, което взема под внимание почти цялата налична литература и многобройни руски архивни извори, не се основава на нито един турски архивен документ, а се задоволява с цитати на турските историци от края на XVIII и началото на XIX в. Но докато чуждата историография има за свое оправдание обстоятелството, че за нея са недостъпни оригиналните турски архивни материали, съхранявани в Истанбул, за българската историография подобна пречка не съществува.

В началото на века нашият турколог Д. Ихчиев е обнародвал тридесетина документа върху кърджалийството и още толкова върху бунта на Пазвантоглу.³⁰ Това са турските материали, които традиционно се използват във всички по-късни изследвания по поставената проблема. За съжаление преводите на Ихчиев (оригинален текст към тях не фигурира) са извънредно произволни и представляват по-скоро преразкази на документите. Неточни са дори голяма част от датите, които Ихчиев предлага като превръщания на годините по летоброенето от Хиджра.³¹

Некритичните преводи на Д. Ихчиев, въвели в редица конкретни заблуди по-късните изследвачи на поставения въпрос, въпреки недостатъците си са единствените обнародвани досега турски извори върху феодалните размирици в българските земи под османска власт. Те съставляват обаче една извънредно малка част от наличния турски архивен материал, съхраняван у нас. Една от причините този материал да остане вън от обсега на научните проучвания до днес е тази, че османската епистоларна практика от края на XVIII и началото на XIX в. е подчинена на вкуса на „ляле деври“ — своего рода турски барок, типичен с голяма претрупаност и усложняване на основната мисъл на текста. Впрочем безспорно е, че именно османските писмени паметници от разглеждания период представляват най-тежките от езиково гледище турски източници.

²⁸ Juchereau de Saint-Deny, пос. съчинения.

²⁹ В момента Институтът за история при БАН е подготвил за печат том I Документи за българската история из архивите на ГДР, под редакцията на проф. Хр. Христов и В. Паскалева, както и том I Документи от българската история из френските архиви, под редакцията на проф. Д. Косев и Н. Тодоров.

³⁰ Д. Ихчиев, Турски държавни документи за кърджалиите, Сборник за народни умотворения..., 1907; Съшият, Турски държавни документи за Осман Пазвантоглу Видински, Сборник за народни умотворения..., 1909.

³¹ Вж. по-долу.

Османският архивен материал, приведен в известност досега, съдържа преди всичко многобройни донесения от органите на местната власт, предимно кадиите, до правителството, в които са описани подробно действията на кърджалиите и размириите аяни в даден район, както и взетите мерки срещу тези действия. Съществуват и голям брой донесения от нарочните правителствени „комисари“ — бостанджибашии, капуджибашии, хасекии и пр., — изпратени в дадена застрашена област начело на войскови части за потушаване на размириците. Значителен интерес представляват и отразените в кадийските протоколни книги заповеди на централната власт до органите на местното управление, главнокомандуващите на армиите, насочени против размирието, както и до мирното население във връзка с борбата срещу анархията. По-малобройни, но извънредно ценни са и сведенията, черпени от т. нар. махзари — колективни изложения на населението от дадено селище или каза, с които то моли Портата да се погрижи за безопасността му. Очевидно е следователно, че взет в своята цялост, именно османският изворен материал може да осветли най-подробно и правдоподобно многостранния и обширен въпрос за размириците в нашите земи, да позволи очертаването на цялостната картина на периода на феодалната анархия.

Тъй като разкриването на тази цялостна картина на основание на целия домашен, западен, руски и турски материал е въпрос на твърде обемно, несъвместимо с рамките на настоящото издание изследване, в предлаганата студия ще бъде даден умишлено превес на неизползуваните досега турски източници, съхранявани в България. Неминуемо следва да се има пред вид, че изучаването на феодалните размирици в империята е проблема с голям обхват, че върху нея съществува огромен, необработен източников материал, част от който все още не е приведен в известност, поради което и настоящото изследване се явява само началото на продължителни предстоящи проучвания.³²

*

В края на XVIII и началото на XIX в., отбелязали периода на феодалните размирици в Османската империя, кризата на турския феодализъм приема най-остри форми. По това време центробежните сили в империята надделяват над централната власт и хвърлят страната в четвъртвековна феодална анархия.

Слабостта на турската държава, която през посочените десетилетия достига връхната си точка, се набелязва в същност дълго преди това време. Обособяването на типична феодална аристокрация в империята, завършено при приемниците на Сюлейман I, изиграва своята закономерна роля за упадък на османския централизъм. Завоювали решаващи позиции в земевладението и държавния апарат, представителите на феодалната върхушка откъм края на XVI в. използват умело своето политическо влияние и стопанска мощ, за да превърнат постепенно държавата в свое оръдие, за да разширяват и укрепват непрекъснато вече завоюваните от тях позиции.³³

³² Авторът е подготвил отделни изследвания върху феодалните размирици в Северна България, в Родопите и Беломорието и в Югозападна България.

³³ В. Мутафчиева, Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI в., гл. I и II (под печат).

Свързани тясно чрез своите прослоечни интереси, крупните феодали — придворната аристокрация — започват офанзива срещу военно-ленното земевладение, присвоявайки земите, предназначени за издръжката на феодалното конно опълчение. Спахийството бива бързо изтласкано от земевладението,³⁴ обезземлените или обеднели спахии дезертират масово, което довежда до рязко снижаване боеспособността на империята, особено като се вземе пред вид, че по същото време еничарският корпус също вече не представлява ефективна боева сила. Еничарството, завоювало в зората на османската държава бойната ѝ слава, се превръща в удесеторена числено, но откъсната от военни задължения преторианска гвардия. На нея обикновено се опира феодалната аристокрация в своите борби срещу централната власт. Многочислените наемни войски, които държавата е принудена да издържа, за да не оголи напълно своята отбрана, далеч не оправдават изразходваните за тях средства.³⁵

По този начин могъщата някога военна държава на османците в течение на XVII и XVIII столетие се превръща постепенно в страна, лишена от ефективна боева мощ, докато неприятелите ѝ — Хабсбургската империя и Русия — укрепват и поставят на модерни начала своите военни сили. Непрекъснатите бойни поражения разклащат все повече позициите на империята в Европейския Югоизток, довеждат я до системни загуби на значителни територии. Така през последните десетилетия на XVIII в. Турция неведнъж е изправена пред военна катастрофа.

Необходимо е да се спомене (тия въпроси са разгледани подробно в някои студии на настоящото изследване), че през втората половина на XVIII в. в икономиката на империята настъпват изменения, все още по-скоро количествени, отколкото качествени, но очевидно подготвящи прехода към нови производствени отношения. Засилва се съществуващата през целия живот на османския феодализъм имуществена диференциация сред селското население, расте ролята на лихварския капитал в аграрните отношения, разширява се стоковото производство, увеличава се силно търговският обмен и се оформя вътрешният пазар. Несъмнено е, че тия изменения, които подготвят почвата за възникване на капиталистически отношения в османската държава, нанасят сериозни удари на феодалния начин на производство, довеждат до дълбока криза системата на османския феодализъм. Съвпадането на тази криза с военните неуспехи на империята и с укрепването на нейните врагове, както и с пълното разстройство на държавния апарат образува сложната и многостранна картина на общия упадък на Турция.

През 1789 г. на османския престол стъпва Селим III. Няколко месеца преди възшествието му турците са загубили Очаков, а след още няколко ще загубят Измаил. Руските войски, предвождани от Румянцев и Суворов, нанасят поражение след поражение на дезорганизираната наемна сбирщина на империята. Критичното ѝ положение изисква бързи и твърди мерки. И именно военната слабост е онова обстоятелство, което предизвиква т. нар. „реформи“ на Селим III — поредицата от мерки, чиято цел

³⁴ В. Мутафчиева, За състоянието на спахилъка през XV—XVI в., Исторически преглед, год. XV, кн. 3.

³⁵ В. Д. Смирнов, Кучибей Гююрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции, Петербург, 1873, стр. 85 и сл., 94 и сл., 128 и сл., 133 и сл.

е да бъде създадена и укрепена модерна турска армия, която да може да съперничи с армиите на турските врагове. През 1791 г. Селим III обявява тържествено началото на „низам-и джедид“, на „новата система“, която следва да възвърне загубената боева мощ на държавата, а също и да премахне причините за вътрешния ѝ упадък — корупцията и анархията.

Плахите и половинчати опити за реформи, които предприема Селим III, срещат упоритата съпротива на реакционните сили в държавата, свързани кръвно именно с феодалното устройство на армията, администрацията и финансите. Пълната слабост на властта, която не е тайна за никого („Страната загива — бе писал самият султан, — още малко и вече няма да може да бъде спасена“),³⁶ дава широка възможност на реакционните сили да разгърнат своята офанзива срещу Портата. Обявяването на „низам-и джедид“ изолира правителството от феодалната върхушка, от духовенството и феодалната войска, без да успее да спечели за каузата на „реформите“ зараждащите се градски буржоазии, да не говорим за експлоатираното селячество или градското производително население. Както справедливо изтъква Милер, Селимовите опити за преобразования не са имали никаква социална опора и само са допринесли за изолирането на правителството от всички слоеве на османското общество.³⁷ И именно в обстановката на тази изолираност на тесния кръг управляващи, сторонници на „низам-и джедид“, при признаците на пълен военен упадък и негодност на държавния апарат размириците добиват най-широк размах.

Успехите на метежниците, неефективността на взетите срещу тях мерки дават смелост на все по-многобройни размирни елементи. Така в течение на две десетилетия и нещо междуособиците вземат все по-остра форма, стига се до пълна феодална анархия. Централната власт губи контрол над значителни територии на държавата. Там хазайничат паши и аяни със своя войска, своя администрация и органи, със свои интереси. Други области стават просто „ничия земя“, оспорвана от всевъзможни кърджалийски шайки, от едри и дребни глватари. И ако империята надживява края на XVIII в., това най-малко е заслуга на самата османска власт. По същото време турските врагове имат много по-големи грижи от това, да се нахвърлят върху омаломощената империя — Френската буржоазна революция, многобройните коалиции на европейските владетели против нея, надигането на народното недоволство в редица феодални монархии и накрая завоевателните войни на Консулството и Империята спасяват Турция от вековните ѝ неприятели — Австрия и Русия. Така османската държава отбягва по силата на външни обстоятелства надвисналата над нея гибел.

*

Феодалните размирици в Османската империя от края на XVIII и началото на XIX в. представляват комплекс от събития и процеси, чието изследване е възможно само ако този комплекс от събития и процеси бъде предварително разчленен. Турската историография възприема за съставки на размириците от разглеждания период следните движения: даалийството (кърджалийството); бунта на Джебазар паша в Сирия; въста-

³⁶ Цитирано по А. Ф. Милер, Мустафа паша Байрактар, стр. 75.

³⁷ Пак там, стр. 92 и сл.

нието на мамелюците в Египет; вахабитството в Арабия; разбойниците из беломорските острови; сръбското въстание.³⁸ Очевидно критерият на подобна класификация на елементите на размириците не е единен. Освен това, щом като бунтът на Джебзар паша в Сирия (типично отцепническо движение) е възприет за отделен елемент, необходимо е да бъдат споменати на равно основание не по-незначителните отцепнически движения — на Пазвантоглу, на Али паша Янински, на Махмуд Таяр и пр.

Трудно е наистина да бъдат проследени основните направления във феодалната анархия, обсебила Турция в края на XVIII и началото на XIX в., тъй като изобщо е трудно да бъдат проследени елементите на всяка анархия. Въпреки че на настоящия етап на проучване все още не е възможно да бъде установена твърда схема на движенията — компоненти на феодалните междуособици в империята, — набелязват се някои основни тенденции в тия междуособици, изразени във: отцепническите движения на крупни феодали (Пазвантоглу, Али паша Янински, Махмуд Таяр и пр.); аянските междуособици, преплетени тясно с кърджалийското движение; еничарските бунтове и метежи в столицата и провинцията; стихийните бунтове на селячеството и градската беднота в определени райони и селища. При все че известни народоосвободителни движения съвпадат по време с периода на феодалните размирици (сръбското въстание например), те не могат да бъдат считани за елемент на тия размирици, явявайки се израз на коренно различни действащи сили.

Естествено невъзможно би било на днешния етап на проучване да бъдат изследвани успоредно разнородните съставки на размириците и техните прояви и развитие. Тъй като, от друга страна, особено важни по същност и последици за народа ни са аянските размирици и кърджалийството, в предлаганото изследване ще се спрем именно на тия съставки.

Периодът на феодалните размирици в империята е останал в народната памет като „кърджалийско време“. Въпреки че в общия състав на размириците кърджалиите най-малко са представлявали някаква обособена сила с определени тенденции, масовостта на кърджалийството, неговата продължителност и разпространението му из целите български земи почти без изключение са оставили най-дълбоки следи в живота на народа ни. При това, както ще видим по-долу, именно съпротивата на населението по места срещу кърджалийските нападения и обсади е изиграла значителна роля в развитието на местното самоуправление и организация на българските селищата в края на XVIII и началото на XIX в. Така че с оглед не на османската, а на българската история кърджалийското движение е твърде важна, ако не и основна съставка на феодалните размирици.

*

Кърджалийството като историческо явление не би могло да бъде разглеждано откъснато от една важна институция на късния османски феодализъм, а именно на аянството. Повече от всяка друга институция на империята тя подчертава пълната децентрализация в нея, установила се в процеса на разложението на османската феодална система.

Същността на аянството все още не е изяснена в научната литература. Ясно е само, че успоредно с органите на централната власт, които

³⁸ E. Z. Karal, Selim III hattı humayunları, стр. 113.

продължавали да действуват по места, отделните селища започнали да „избират“ свои представители пред държавата. Въз основа на наличните данни, които обрисуват фактическата дейност на аяните, трудно може да се заключи в какво се изразявали формално функциите им. Във всеки случай, веднъж „избран“, аянтът получавал неограничена власт в дадения район. Тази власт на дело не му била делегирана от правителството, което само потвърждавало или отхвърляло „избора“, а още по-малко от местното население. Тя почивала единствено на силата на оръжието. Аяните държали значителни войски, които издържали за своя, т. е. на раята, сметка. В борбите за надмощие, които водели помежду си, те увеличавали непрекъснато своите дружини. В това се и кореняла тясната връзка между аянския институт и кърджалийството.

Войските, които издържали и командували отделните аяни, били нередовни. В определени случаи те вдигали на бойна нога цялото боеспособно-население на управляваната от тях област. На такова опълчение аяните обаче можели да разчитат за нуждите на отбраната, но не и на нападението. И така в интереса на своето надмощие всеки аян бил принуден да се снабдява с наемна боева сила. Нея той можел да набере изключително от декласираните, несвързани с никакъв здрав поминък елементи на империята, с които разглежданите десетилетия изобилствували. Сдобил се веднъж с войска от пладнешки разбойници, аянтът бил принуден и да я издържа чрез разбойничество. Това се налагало от факта, че който и да било аян (като се изключат отделни единици, които владеели големи области и присвоявали крупни суми срещу феодална експлоатация), не бил в състояние да издържа без прекъсване голяма наемна дружина. При това, както ще видим, съвсем незначителни аяни, като казанлъшкия, новозагорския, айтоския и пр., се явявали със стотици души войска. Естествено дори при пълен ред и благосъстояние издръжката на подобна дружина от жителите на една нахия (а аяните владеели често и по-малки единици) би била непосилна за тия жители. Следователно, от една страна, единственият възможен състав на аянските войски бил разбойническият, а единственият начин за издръжката на тия части оставал грабежът. Така аянството било неразривно свързано с кърджалийството, било подхранвано от наличието на скитащи се, декласирани, обезземлени и без всякъв редовен поминък елементи и от своя страна давало храна за по-нататъшното му съществуване. Затова и крайт на кърджалийството представлявал на практика край и на аянския институт поне в типичния за него вид.

Трябва да се отбележи, че в грамадната си част и самите кърджалийски главатари били бивши или бъдещи аяни. В първия случай те преминавали към открито кърджалийство, след като успявали да отхвърлят всякакви връзки на зависимост към Портата, а във втория се налагали като аяни, след като разбойничеството им гарантирало достатъчна сила в даден район, с която властта била принудена да се съобразява. Във всеки случай рядко кърджалийски главатар не бил носил никога аянско звание.

Мнозинството аяни по време на феодалните размирици действували като самостоятелни владетели на по-големи или по-малки области, без да се съобразяват с нарежданията на централната власт. Ако част от тях ѝ били верни през определени периоди, това не било в израз на силата ѝ да ги принуди към вярност, а само защото в даден момент ин-

тересите им съвпадали с нейните. В този смисъл те постъпвали като съюзници, а не функционери на държавата.

На конкретните прояви на редица аяни ще се спрем в хода на изложението. Някои черти на аянския институт бяха засегнати тук дотолкова, доколкото имат пряко отношение към въпроса за феодалните размирици и по-специално за кърджалийството. За да бъде същността на института задоволително изяснена, необходимо е да бъде привлечен още значителен изворен материал.

*

Особено типична, що се касае до кърджалийството и аянските метежи, е областта от Пловдив до Черно море и от Стара планина до Родопите — Тракийската равнина, както и принадлежащите към нея предпланини и високи полета за разлика от Северна България, където за значителен период от времето на феодалните размирици се укрепиха крупни аяни (Пазвантоглу, Тръстениклията, а след него Мустафа Байрактар, Йълъкоглу), в Тракия положението било абсолютно нестабилно. Тук една част от аяните запазили временно или привидно обвързаността си към Портата. С това те в същност само способствували за непрекъснатото действие на междусобиците, като поддържали неприятелски отношения с непокорните аяни. Тракия лежала на големия път на султанските войски на север и запад и затова била непрестанна арена на кървави сблъсквания между правителствените сили и силите на метежа. Освен това фактът, че в Тракия не се закрепили крупни аяни, че тук преобладавали господарите на по няколко села и някое градче, водел и до честата смяна на тия аяни, до невъзможността им да задържат аянството срещу комбинираните действия на кърджалии и съседни аяни. Големият брой на аяните в Тракия имал и друга последица: тук кърджалийските дружини имали широк избор на господари. Някои от тях се наемали ту при един, ту при друг аян, докато друга част пък вилнеела до насита, без да се поставя под ничие ръководство, тъй като враждата между многото дребни аяни не позволявала на последните да противопоставят на грабителите достатъчна сила. Накрая, като се вземе пред вид, че Тракия представлявала най-богатата провинция на империята, а основният стимул на кърджалийството бил грабежът, ясно е, че в тази област размирните движения били особено интензивни. Поради изброените причини впрочем в настоящото изследване ще бъдат разследвани въз основа на нови източници проявите на феодалните размирици именно в Тракийската низина.

Трудно е да бъде установен началният момент на явлението, което историографията нарича „феодални размирици в Турция“, и по-точно на кърджалийството. Дотолкова, доколкото кърджалийството представлявало разбойническо движение в голям мащаб, разликата му от подобни прояви, които го предшестваха, била само количествена. Както във всяка феодална държава, така и в османската разбойниците виреели добре. Нещо повече, самата власт не се считала задължена да се справя пряко с нападенията им и предоставяла това на жителите на района, в който те върлували. Твърде типичен в това отношение е следният случай: когато в 1719 г. в Източните Родопи и Беломорието били отбелязани чести случаи на разбойнически безчинства, от Одрин бил изрпатен хасекия

който призовал в кадийствата на Ахъ челеби и Фереджик по един представител от всички околни села. Тия представители трябвало да съобщят имената на разбойниците и да се задължат да ги премахнат или поне да ги прогонят в други кази. Представителите изброили имената на „техните“ разбойници, като заявили, че последните вече се били прехвърлили другаде. В гаранция на това, че ще се справят с тях, ако се появят отново, жителите на селата внесли значителна сума от по 7000 гроша на каза. С това се и изчерпили мерките на властта срещу разбойниците.³⁹

Описаната практика, както ще видим по-долу, била прилагана и през първоначалния период на кърджалийството. Това била явно изпитана и утвърдена мярка, при която властта не се обременявала със задължението да преследва разбойниците, гарантирала си известни допълнителни постъпления и предоставяла грижата по борбата с размирниците на ония, които те застрашавали — жителите на областта. От друга страна, от приведения случай личи, че населението било добре запознато с личността, действията и намеренията на „своите“ разбойници и по всяка вероятност можело да се справи с тях по-ефикасно от разкапаната държавна власт.

Именно поради непрекъснатото наличие на разбойничество в империята е трудно да се установи началният момент на кърджалийството. Част от историографията го отнася към годината на първите реформи на Селим III — 1791.⁴⁰ Въпреки че началото на феодалните размирици според Хр. Гандев датира от 80-те години на XVIII в., и той счита, че кърджалийството започнало след 1792 г.⁴¹ В. Дечев, взимайки за начален момент на това движение бунта на Мехмед Синап, указва годината на избухването му — 1793 — и като година на първи кърджалийски прояви.⁴² Д. Косев предпазливо твърди, че „в голям размер кърджалийските нападения започнали от 1792 г.“⁴³ Следователно, що се касае до датировката на началото на кърджалийството, литературата е почти единодушна, че тя съвпада с последната за XVIII в. руско-турска война и по-точно с нейния край.

Наистина войната от 1787—1792 г. изиграла значителна роля за разкриване безсилието на османската държава. Започналите още по време на войната безредици значително се засилили след несполучливия ѝ завършък, тъй като разпуснатите войски веднага се постарали да извлекат изгоди от слабостта на централната власт. Наистина ли обаче едва тия прояви следва да бъдат приети за началото на кърджалийството?

Османският изворен материал дава други основания за датиране на това явление. Обстоятелството, че единствените издадени турски документи за кърджалиите обхващат периода 1792—1807 г.,⁴⁴ съвсем не означава, че те са най-ранните и най-късните по поставения въпрос.

³⁹ Ориенталски отдел при НБВК, Турски архив, фонд 89, единица 21 (занапред ще бъдат отбелязани само номерата на фонда и единицата).

⁴⁰ А. Ф. Миллер, пос. съч., стр. 86/87.

⁴¹ Хр. Гандев, пос. съч., стр. 317; срв. К. Иречек, История болгар, Одеса, 1871, стр. 625.

⁴² В. Дечев, Минало на Чепеларе, София, 1928, т. I, стр. 120 и сл.

⁴³ Д. Косев, Лекции. . ., стр. 20.

⁴⁴ При това превръщането на датите по Хиджра в дати от летоброенето от нашата ера не са точни. Така например ферманът № XXXV, който Ихчиев

Едни от първите османски източници върху кърджалийството датират от 1784/1785 г. Техният значителен брой, както и събитията, които описват, са безспорно доказателство, че тук вече става дума не за просто разбойничество, а за широко проведени нападения срещу населението, за участ ето на голям брой нападатели. Впрочем един от основните белези на кърджалийството и една от отликите му от предхождащите го аналогични прояви е фактът, че докато обикновените разбойници действували на малки шайки, причаквали жертвите си из горски и планински места или извършвали нощни налети над определени заможни семейс ва из селата,⁴⁵ кърджалиите се явявали в открит бой с многочислени конни дружини и опустошавали цели селища и райони, без да отбягват сблъскванията с местните сили и войските на властта.

И така османските документи от 1784/1785 г. посочват съществуването на „хасковските разбойници“, на значителна по численост сила, която хвърлила в ужас цяла Тракия. Първият наличен документ, посветен на тия събития, датира от 19 зилхидже 1199 г. (23. IX. 1785 г.). Този илям на кадията на Узунджово—Хаскъой (по това време двете селища участвували в една каза) съобщава, че представителите на населението изслушали четенето на нарочния султански ферман, с който било наредено жителите на Хасковско да се организират за борба с разбойниците.⁴⁶ Само няколко дни по-късно нарочен бостанджибашия обиколил кадийствата на Гюмюрджина, Джебел, Султан ери (Крумовград), Хасково, Димотика и Чирмен и поставил под взаимно поръчителство населението в казите им. В съставените по този случай документи са отразени жестоките заплахи към жителите, които биха подпомогнали „разбойниците“ или биха ги допуснали в казата си.⁴⁷ С това започнали подвизите на „хасковските разбойници“.

В началото на октомври, както узнаваме от друг кадийски документ, разбойниците били вече осъществили редица нападения над селища в Пловдивско, Чирпанско, Старозагорско и Новогагорско. Тяхна жертва между другото станал богатият самоковски търговец Янко. Поддържал ги аянгът на Нова Загора, Хюсмен. Подгонени от частта на бостанджибашията Мустафа от Одрин, те се оттеглили към Казанлък, където влезли с бой, за да потърсят убежище при местния „разбойник“ Куру Хасан.⁴⁸ На 24. X. 1785 г. в Казанлък бил прочетен ферман, който заповядвал на казанлъжчани да се обединят и вдигнат на борба срещу „хасковските разбойници“. Мустафа ага дал и конкретни инструкции за мерките против размирниците.⁴⁹ Не по-късно от следващия ден старозагорският кадия съставя илям за откритото сражение между „хасковските разбойници“ и населението на Старозагорско. Размирниците дали много жертви, между които Халил (Кавърджъкълъ) Ахмеджик, Ак кабак, Йенидже Осман, Чулак Осман и братът на Хаджи Ибрахимоглу. Самият предводител на хасковчани — Хаджи Ибрахимоглу — и казанлъшкият му сподвижник —

датира от 23. III. 1809 г. и в който пише, че е издаден от Селим III, в същност носи дата началото на април 1806 г. Известно е, че Селим е бил убит на 28. VI. 1808 г. (Ихчиев, пос. съч., стр. 69).

⁴⁵ Ф. 88, ед. 291; ф. 79, ед. 55; ф. 96, ед. 44, и пр.

⁴⁶ Ф. 96, ед. 215.

⁴⁷ Ф. 96, ед. 55.

⁴⁸ Ф. 88, ед. 378.

⁴⁹ Ф. 91, ед. 26.

Куру Хасан — се крили с оцелелите разбойници няколко дни из околните гори, след което част от тях се изтеглили в с. Джумалъ. Там те били обсадени от опълчението и избити в боя.⁵⁰ Описаното събитие било широко разгласено из Тракия, за да бъдат преследвани остатъците от разбития метежнически отряд.⁵¹ Доколко отражения от него намерили далечен отглас, можем да съдим по един доклад от София от края на същата година. Той говори, че пред вид на опустошенията, които кърджалиите нанесли на селищата в Тракия, част от населението на Самоков потърсило убежище в Софи.⁵²

От последния документ личи, че „хасковските разбойници“ предизвикали паника в отдалечени от областта на действията им райони. Той е съществен и от друга гледна точка. В него за първи път (що се касае до наличните сведения) е употребен терминът „кърджалии“, с който по-късно властта рядко нарича участниците в движението, запазвайки за тях почти изключително названието „даалии“ (даалъ). При това изписването на термина не оставя никакво съмнение по много спорната етимология на думата „кърджалия“.⁵³ Тук тя е съставена от отделните думи „Кърджа“ и „Али“. Докато втората означава недвусмислено лично име, първата има две значения: сивичък, възсив и производно от „кър“ — поле. Във всеки случай тя е само прякор към името Али. Неясно остава обаче дали „кърджалия“ произлиза направо от лично име или от местно име, произхождащо от лично.

И така ясно е, че прояви на кърджалийство имало още в 1785 г. По това време движението вече отговаряло на своя облик — то представлявало масови открити действия срещу централната власт и мирното население, било комбинирано с действията на някои аяни и се разразявало в грабителски нападения над селищата, съпроводени с жестоко насилие. В описаните събития прозират обаче някои факти, които навеждат на предположението, че те едва ли били първите по рода си.

Преди всичко употребата на термина „разбойници кърджалии“ без всякакво пояснение в контекста доказва, че той бил вече получил гражданственост, че бил употребяван всеобщо. Освен това паниката в Софийско свидетелствува, че и на населението в този край, незасегнат от налетите на „хасковските разбойници“, били добре известни методите на кърджалиите. В противен случай неговият страх би бил неоправдан, тъй като обикновеното разбойничество представлявало хроническо явление. Накрая бързината, с която турската власт (нея трудно можем да обвиним в оперативност) организираща в срок от месец унищожението на метежниците, говори, че и Портата вече имала известен опит в борбата срещу кърджалиите.

Един документ, датиращ няколко години преди описаните събития хвърля известна светлина по въпроса за началото на кърджалийството Девлет Гирай, който имал владения във Визенско, уведомява властта, че

⁵⁰ Ф. 79, ед. 57.

⁵¹ Ф. 93, ед. 57; Ф. 144, ед. 15.

⁵² Сигн. СФ 26/15.

⁵³ Така Иречек се спира на значението „грабители в пустинях“ (стр. 625); Ихчиев по немотивирано хрумване го обявява за племенно име на „един малък, войнствен и почти независим народ, преселен от Мала Азия в началото на турското завоевание (стр. 1/2); Милер счита, че терминът води началото си от името на селището „Кърджа“ (?) в Румелия (стр. 112), а Карал — от името на планината Кърджалъ (?) (стр. 113).

когато набирал войска за поход (става дума за войната от 1768—1774 г.), част от войниците му забягнали и се присъединили към „разбойниците“. Впоследствие те участвували съвместно в нападения над села из Източна Тракия. Девлет Гирай изказва мнение, че поставянето на населението под взаимно поръчителство и събирането на парична гаранция е неуместна мярка по борбата с разбойниците. Селячеството било тъй разорено от нападенията им, че не можело да се организира за бой и му оставало да затвори очи пред техните вилнежи.⁵⁴ Следователно още през 1773 г. в Османската империя бил поставен въпросът за борбата с „разбойниците“, които по това време разорили част от Тракия; съществували и различия в мненията на феодалните среди по методите на тази борба.

В крайна сметка, въпреки че най-ранните данни за появата на кърджалийството не са пълни, с известни основания можем да я отнесем към войната от 1768—1774 г. и с положителност преди 1785 г. При това годината 1792, която някои автори сочат за начало на кърджалийското движение, била отбелязана от друго събитие, указващо не наченките, а вече големия размах на това движение. Тъй като в Делиорман особено се засилили действията на „хайдушките главатари“ Йълък и Мечек (в същност проявени кърджалии) и се увеличил броят на сподвижниците им, през тази година били предприети широки наказателни мерки от страна на властта. Срещу размирниците били отправени с отделни части един сейменбашия, валията на Силистра и самият командувач дунавската флота. Джевдет паша отбелязва изрично, че със зачестяването на походите (войните срещу Русия) появилите се на много места „хайдути и злосторници“ довели Румелия до окаяно състояние, като на места властта на султана била узурпирана от даалиите. По-нататък Джевдет паша съобщава: „За възстановяването на реда... в Одрин бяха призовани и доведени влиятелните хора от някои румелийски градове и паланки, за да бъдат събрани от тях сведения за състоянието на порядъка в техните селища. След като бяха изложени и обсъдени обстоятелствата, бе взето решение за възстановяването на султанската власт, която от известно време бе заета чрез сила и разорение от разбойниците.“⁵⁵

Впрочем по време на войната от 1787—1792 г. в Делиорман и други области на полуострова кърджалиите били вече успели да „узурпират“ властта на султана, т. е. да премахнат всяка власт. Че османските управници били загубили не само контрол над тия области, но дори и възможност да бъдат информирани за положението на нещата в тях, доказва необичайният за турската практика случай — свикването на представители от размирните краища, за да получат сведения от тях. Нещо повече, деспотичната османска феодална власт през 1792 г. вече била изпаднала дотам, че съвместно с представителите на разни „градове и паланки“ обсъждала въпросите за своята безопасност. Този факт е доказателство за пълната капитулация на Портата още през 1792 г. пред размаха на настъпилите събития, за невъзможността ѝ да се справи с тях.

Успоредно с първите прояви на кърджалийството⁵⁶ преди 1785 г. вече били в пълен ход и аянските метежи и бунтове. Така през 1762 г. Казанлъшко

⁵⁴ ф. 79, ед. 55.

⁵⁵ Ta'rih-i gevdet, С. V—XII, Qostantiniye, 1271—1301, С. V, стр. 99—100.

⁵⁶ Към подвизите на „хасковските разбойници“ трябва да прибавим и тия на „старо-загорските“ от 1783 г. (ф. 93, ед. 162), на „казанлъшките“ — от 1780 г. (ф. 91, ед. 78), на „султанерийските“ от 1785 г. (ф. 79, ед. 71; ф. 94, ед. 9) и пр.

пострадало от насилията на синовете на бившия си аян Абдулбакъ — Селим и Ибрахим. В съдружие със заима Мустафа и Хасан, писар в съдилището, Селим Абдулбакъоглу заграбил аянството на Казанлък. Братята и помагачите им започнали да вършат безчинства, избили редица мирни граждани и съвсем разсипали края. Обсипана с оплаквания от казанлъжчани, властта призовавала Мустафа в столицата, където му дала служба и го предупредила, че ще бъде лишен от владенията си, ако се опита да се върне или да се среща с лица от Казанлък. Братята били прогонени, имотите им конфискувани, а самите те — заплашени с екзекуция, ако се приберат в родния си град. На населението правителството дало уверения, че понесените от него щети ще бъдат възстановени чрез конфискацията на имуществата на Абдулбакъоглу. Както следва да се очаква, това обещание не било изпълнено. В замяна на това през същата година в Казанлък се явил държавен чиновник, който събрал още веднъж вече прибраните от прокудените братя данъци и също изчезнал със събраните суми. За трети път през 1762 г. казанлъжчани платили все същите данъци на новия чиновник, назначен през Портата.⁵⁷ Впрочем още през 60-те години на XVIII в. Казанлъшко изпитало тежестта на аянските размирици, които впоследствие на няколко пъти го разорявали напълно.

През 70-те години на XVIII в. Източна Македония била също арена на кървави аянски метежи. По това време в Дойран поели властта аяните Шехабендерогуларъ и я разпрострели над 14 кази в Източна и Средна Македония. В Демирхисарско се укрепил Чауш бей, в Мелник — Талиб бей, в Петрич — Осман бей и пр., които се намирали в непрекъсната вражда помежду си. Нарочна експедиция начело с капудан пашата сложила край на борбите им в 1779 г.⁵⁸ От 1785 г. пък датира едinodeйствието между кърджалиите и аяна на Нова Загора Хюсмен.⁵⁹

Колкото и тежки за мирното население да били първите кърджалийски нападения и аянски метежи, очевидно е, че те засягали още отделни райони и властта успявала в кратко време да се справи с тях. По време на войната от 1787—1792 г. обаче, ако се съди по сведенията на Джевдет паша, феодалната анархия вече взела такива размери, че на много места съществувало практически безвластие. Кърджалийството по това време добило онзи размах, довело до онези разорения на българските земи, които са тъй дълбоко запечатани в народната памет. В продължение на повече от две десетилетия Румелия се превърнала в постоянен театър на бойни действия. Да бъдат те изброени по хронологичен ред е все още невъзможно, тъй като не е разкрит целият наличен османски материал. Затова ще се задоволим да изредим събитията по феодалните размирици в някои по-важни области на Тракийската низина със спадащите към нея предпланини и високи полета. Тук трябва да се подчертае, че колкото и изобилни да са, османските източници все пак са само част от пръснати цялостни архиви и затова ни дават една доста пълна, но не и изчерпателна картина на въпросните събития.

⁵⁷ Ф. 91, ед. 89; ф. 91/85; ф. 91, ед. 129; ф. 91, ед. 91, и пр.

⁵⁸ И. Катарчиев, Серската област (1780—1879), економски, политически и културен преглед, Скопие, 1961, стр. 27—28.

⁵⁹ Ф. 88, ед. 378; ф. 79, ед. 57.

Въпреки че лежал на големия военен път и разполагал със значителен гарнизон, Пловдив и районът му на няколко пъти били жертва на феодалните размирици. Както и останалата част на Тракийската низина, и Пловдивско понесло опустошения от „хасковските разбойници“ в 1785 г.⁶⁰ По-късно тук върлували дружините на Мехмед Синап и Кьор Юсуф, като задържали за по няколко дни някои села в областта.⁶¹ През 1795 г. в Пловдивско се разиграли значителни военни действия между кърджалиите и правителствените войски, за които разполагаме само с едно известие. Плясли Мехмед паша, мютесариф на Чирмен, се насочил срещу нападателите, които вилнеели из Пловдивско и Чирменско, и ги обградил в с. Чукур. Започнало сражение, в което обсадените били обстрелвани с топове и бомби (хумбара). След дълъг бой метежниците отстъпили към планината (?), но войската повлякла подире им оръдията, като с брадви и мотики бил проправян път за придвижването и окопаването им. В новото сражение, вече в планината, кърджалиите дали 38 убити, чиито глави били изпратени в столицата.⁶² За съжаление в източника не са назовавани имената на главатарите на този отряд, въпреки че от разигралите се събития личи, че той бил значителен.

Няколко години по-късно — в 1801 г. — е отбелязано голямо метежно раздвижване в Карловско. Срещу кърджалиите този път била отправена многобройна войска — 6000—7000 души и два топа. Въпреки сериозната подготовка до бой не се стигнало, тъй като населението на Карловско подкрепило силите на властта и „нештата се оправили, без да пукне пушка“.⁶³ И в този случай е очевидно, че над Пловдивско тежала голяма опасност, понеже набирането на тъй значителна войска при наличното разложение на армията било в това време въпрос на извънредно положение.

Едва две години след описаните събития в Пловдив избухнал нов метеж, този път организиран отвътре. През 1802 г. в града бил въдворен на местожителство бившият хазинедар на румелийския валия — Араб Юсуф ага, провинен в размирничество. По същото време в Пловдив се вмъкнали напълно тайно, като занаятчийска част от хората на бившия метежник и живели мирно цели 6 месеца. В края на април 1803 г. явно по даден знак те се вдигнали на бунт, избили някои невинни занаятчийци, разграбили чаршията, запалили и оплячкосали града и на части поели към Албания. Друга част от тях (вероятно, за да прикрие отстъплението на другарите си) отворили мазгали в стените на ханове и къщи и започнали ожесточено да се отбраняват срещу обсадилото ги население. В това време Араб Юсуф, който вече бил напуснал града, ограбил един от крайградските чифлици и отново се върнал. Когато бил приканен към подчинение от местната власт, той захванал отново палеж и обир, докато хората му задържали укрепените си позиции в града. През следващите дни арнаутите се нахвърлили на селата и чифлиците в Пловдивско. В иляма на пловдивския кадия, датиран от 1. V. 1803 г., е отбелязано, че районът е все още в ръцете на метежниците.⁶⁴

⁶⁰ Вж. по-горе.

⁶¹ Сигн. Сф 25/6.

⁶² Ф. 88, ед. 1309.

⁶³ Ф. 88, ед. 763.

⁶⁴ Ф. 88, ед. 281.

Отново Пловдивско било подложено на плен и пожар в 1804/1805 г. И този път в сведението не са споменати имената на кърджалийските главатари, които след няколко сблъсквания с армиите на Портата се прехвърлили в Казанлъшко, а оттам през Балкана — към Търновско.⁶⁵ Не е изключено това да е бил един от типичните набези на Кара Фейзи, който и през следната година върлувал из Пловдивско.⁶⁶ След още една година — в 1806 — тук се появил нов нападател, Дервиш бей, който довел разорението на този край до последен предел.⁶⁷ След това настъпило известно затишие, докато през 1810 г. в Пловдивско се разразил отново голям метеж.

От редица документи от края на 1810 и началото на 1811 г. научаваме, че в Пловдивско по това време се закрепил бунтовникът Бекирлили Кара Мустафа, един от известните кърджалийски главатари, означаван от историографията като Филибели Кара Мустафа.⁶⁸ По всяка вероятност Кара Мустафа установил хегемонията си в Пловдивско още през есента на 1810 г., тъй като един документ от 4 декември същата година свидетелствува, че в Пловдив бил получен ферман за пребледването, залавянето и ликвидиранието му. През този месец Бекерлили се бил изтеглил към Казанлък,⁶⁹ но след това явно се върнал обратно. От София била изпратена значителна военна сила към Пловдив.⁷⁰ По всичко личи обаче, че тя не успяла да свърши нищо, защото един недатиран източник съобщава, че (сигурно през следващото лято) Кара Мустафа вече от 6—7 месеца бил „обсаден“ в Пловдивско. На турци и българи било забранено да излизат от селищата си, както и да засяват земите си, за да не улеснят снабдяването на кърджалиите. Ахмед паша, пристигнал в Пловдивско за борба с Кара Мустафа, разгласил, че ще бъде разстрелван всеки, който бъде заловен, че преминава Марица (не е указано в коя посока). Вследствие на тия забрани орната земя в Пловдивско запустяла, настъпил голям глад и скъпотия. Въпреки това Бекирлили бил неуязвим.⁷¹

Не е известно докога Кара Мустафа успял да се задържи в Пловдивския край. Във всеки случай през 1812 г. областта била отскоро във властта на Портата. През тази година, когато държавните органи събирали данъци от пловдивското население, то заявило, че ги е платило на покойния Рустем Салих ага — човек на Бекирлили — и че имало документи за това.⁷² От това сведение личи, че през известна част от 1812 г. Кара Мустафа все още владее Пловдивско, че методите му не били съвсем „кърджалийски“, тъй като издавал документи срещу събираните данъци, а също и че заловените от властта негови органи били ликвидирани.

Много по-късно, вече в 1825 г., от Пловдив били заточени в Исакча, Бендер и Мачин редица градски първенци — еничарски началници и духовници — за участието им в размириците.⁷³ Малко вероятно е това да са

⁶⁵ Ф. 88, ед. 1308.

⁶⁶ Ф. 88, ед. 727.

⁶⁷ Ф. 88, ед. 762.

⁶⁸ К. Иречек, пос. съч., стр. 627.

⁶⁹ Сигн. ПД 16/11.

⁷⁰ Ф. 88, ед. 728.

⁷¹ Ф. 88, ед. 1184

⁷² Ф. 88, ед. 284.

⁷³ Ф. 88, ед. 286.

били репресалии срещу сподвижниците на Кара Мустафа от 1810—1812 г. По-вероятно е след този последен от известните метежи в Пловдивско да е имало и друг или други, за които не знаем и в които участвували въпросните първенци.

И така в течение на четири десетилетия над Пловдивско преминали вълните на десетина *известни* прояви на феодалните размирици. При това характерно е, че тази област, изглежда, била считана за облагодетелствуванa по отношение на реда и спокойствието в нея, та тук през този период се заселвали жители на други български краища, където кърджалийството било по-силно изявено. Така например 150 хасковски домакинства напуснали домовете си и се заселили около Пловдив през описания период.⁷⁴

Не по-добра била съдбата на Казанлък през годините на феодалните размирици. За населението на тоя район те започнали в същност твърде рано — още с подвизите на аяните Абдулбакъогоуларъ през 1762 г. През 1780/1781 г. казанлъчани изпатили от шайката на местния кърджалия Куру Хасан, който за известно време се смирил,⁷⁵ за да пристъпи отново към грабеж и убийства в съюз с „хасковските разбойници“ в 1785 г.⁷⁶

Разположено около военния път за Северна България, който прекосявал Балкана през Шипка, Казанлъшко понасяло злочинствата и на дезорганизираните правителствени войски. Още през 1778 г. от армията на солунския мютесариф Абди паша при преминаването ѝ през този край се откъснали 60 души даалии, които опустошили околностите на Казанлък. В сражение с останалите верни на Портата сили те отстъпили към Одрин където продължили подвизите си.⁷⁷

В по-нататъшния ход на феодалните размирици Казанлъшко почти ежегодно понасяло ударите на нови и нови нападатели. Така годината 1791/1792 преминала под знака на действията на дружината на Кара Ибрахимоглу, срещу която била прехвърлена от Одрин войската на Сеид Али паша.⁷⁸ През следната година тук се подвизавали други кърджалии, преминали от Новозагорско, които водили сражения с частта на известния истребител на метежниците Сербестзаде Мехмед ага.⁷⁹

Отново Казанлъшко станало жертва на кърджалийските опустошения в 1794/1795 г.⁸⁰ Много по-сериозни разорения нанесъл обаче на областта Кара Фейзи около 1796/1797 г., когато бил преследван от войските на Мехмед паша, мютесариф на Трикала. Пашата обикалял известно време из казата, но не успял да влезе в бой с прославения кърджалия, който се измъкнал към Плевен. Заедно с него тук действували главатарите Дженекчиоглу и Исаоглу.⁸¹ След известно затишие в 1803 г. Кара Фейзи пак се озовал в Казанлъшко, където смятал „да се установи“. Уведомен, че това е невъзможно, той се изтеглил, като извършил много зулуми.⁸² Най-после през 1804/1805 г. казата на два пъти била подложена на разорение от една кър-

⁷⁴ Ф. 96, ед. 106.

⁷⁵ Ф. 91, ед. 78.

⁷⁶ Ф. 88, ед. 378.

⁷⁷ Ф. 91, ед. 86.

⁷⁸ Ф. 91, ед. 1.

⁷⁹ Ф. 144, ед. 16.

⁸⁰ Ф. 91, ед. 87.

⁸¹ Ф. 91, ед. 4, датиран по данни от док. Ф. 91, ед. 43.

⁸² Ф. 93, ед. 4.

джалийска дружина, разбита в Пловдивско, която се упътила за Северна България, както и от метежа на самозвания новозагорски аян Мустафа Киларджиоглу.⁸³

Особено тежки били годините на феодалните размирици в района на Стара и Нова Загора. Освен кърджалийските нападения тук на няколко пъти се развихряли големи аянски бунтове, които напълно съсипали жителите на двете кази. Вече споменатият Хюсмен бил първият аян в този край, който подпомагал кърджалиите.⁸⁴ От 1790 г. датира пък бунтът на кадията на Стара Загора — Мехмед Емин, — чиито първи безчинства били опростени и му бил даден чин във войската. Той обаче отново надигнал глава и с няколко десетки души нападнал старозагорските села.⁸⁵ През 1792/1793 г. кърджалийските нападения станали тъй чести, че от населението на казите била излъчена постоянна милиция от по 50 души, които охранявали границите на всяка каза и уведомявали съседните за придвижването на отделните разбойнически дружини.⁸⁶ Това състояние на нещата продължило, изглежда, до 1804 г. От документ от преди тази година узнаваме, че една от кърджалийските дружини дотолкова разорила казата, че аянът на Стара Загора Елхадж Емин ага хвърлил срещу нея цялото боеспособно население на селата и разбил разбойниците на два часа път от града. Още същия ден обаче те се укрепили в селата Джуранлъ, Бьоклемек и пр., където започнало ново сражение. За изхода на последното нищо не е споменато в иляма на старозагорския кадия.⁸⁷ Елхадж Емин ага, който тъй бляскаво се проявил в тези сблъсквания, през 1804 г. вече сам бил отявлен размирник и заедно със зетя си Мехмед Али опустошавал Старозагорско не по-зле от кърджалиите.⁸⁸

Нов аянски метеж пламнал в Новозагорско още през същата 1804 г. От няколко документа, посветени на тия събития, узнаваме, че този край се намирал под фактическата компетентност на казанлъшкия аян Мустафа ага, който починал наскоро преди събитията. За аян на Нова Загора той бил посочил своя кехая Сюлейман, чиято кандидатура подкрепяло и населението. Без да дочакат провъзгласяването на Сюлейман за аян, бюлюкбашията на Мустафа ага Киларджиоглу Мустафа и някой Мехмед от с. Джумалъ, Новозагорско, събрали раята от 5 села, нападнали с нейна помощ чифлиците на умрелия аян и други села, след което нахлули в Нова Загора и принудили намиращия се случайно там мубашир да провъзгласи Мехмед за аян на града. От друга страна, мютесарифът на Чирмен Мехмед паша издигнал и свое протече за същия пост. Претендентите за многооспорваното място започнали дълги и кървави разпри помежду си, които естествено заплащало беззащитното население. В нарочен махзар първенците на града и казата описали насилията, които търпели от Джумалъ Мехмед и хората му. Самозванецът събирал по три пъти в годината един и същ данък, като по този начин задигнал срещу него над 50 000 гроша. Той набирал насилствено и жители от селата за своята дружина.⁸⁹

⁸³ Ф. 88 ед. 1308, и ф. 91, ед. 90.

⁸⁴ Ф. 144, ед. 15.

⁸⁵ Ф. 93 ед. 43.

⁸⁶ Ф. 144, ед. 16.

⁷⁸ Ф. 93, ед. 58.

⁸⁸ Сигн. СЗ 85/12.

⁸⁹ Ф. 91, ед. 90; ф. 144, ед. 55; ф. 91, ед. 91; ф. 93, ед. 210, и др.

Така или иначе, през пролетта на 1806 г. новозагорци вече се били отгървали от подвизите на Киларджиоглу и Джумалъ Мехмед,⁹⁰ за да бъдат подложени само три месеца по-късно на разорение от дружината на Кара Фейзи.⁹¹ Последното налично сведение за метежи на местни аяни, комбинирани с кърджалийски действия, датира от 1816 г. По това време аянтът на Стара Загора се намирал в Никопол, а чифлиците му били опожарени и разграбени от дружините на Чауш Ушлу Мехмед и Чичек Дели Исмаил. В нападението взел участие и някой Хаджи Фарис, вероятно от съседните аяни. Покрай чифлиците на старозагорския аян тежки поражения понесли и част от селата в казата⁹²

Други краища, които особено много пострадали от кърджалийските и аянските размирици, били Сливенско и Ямболско. Характерно е, че в тези места са запазени редица спомени и предания за размирното време, голяма част от които са съвсем объркани или поне неточни. Така например според Ст. Табаков някои сливенски села, а именно Раково, Градец, Жеравна и пр., били разсипани от кърджалиите в 1793 г., когато тук се подвизавал Индже войвода.⁹³ Отново районът между Сливен, Казанлък и Странджа пострадал от кърджалиите на Кара Фейзи в 1797 г., както и в 1800 г.⁹⁴ Д. Константинов твърди обаче, че Жеравна е била разорена за пръв път от Токатджиклията през 1794 г. и повторно през 1800 г.⁹⁵ Накрая М. Арнаудов сочи само една дата на обсада на Котел, а именно 1800 г., като за другите кърджалийски нападения над този край говори, без да указва точна година.⁹⁶

Очевидно е, че в преданията от Сливен, Котел и Жеравна са се запазили твърде неточните впечатления на населението от честите през този период нападения над Сливенско, включително южния дял на Източна Стара планина. При това голяма част от тези предания изтъкват Индже войвода като централен „герой“ на кърджалийството в тоя край.⁹⁷ Това е лесно обяснимо. Българинът Стоян от Сливен е предизвиквал чувство на гордост у своите сънародници с пъстрото си битие, с разбойническите си подвизи, в които преданието вижда прояви на някакво народностно чувство. Впрочем засега е невъзможно да бъде критически преценена тази полулегендарна личност, за която говорят песни и предания, неточни и откъслечни спомени, но не и исторически документи. За отбелязване е, че между 150-те имена на кърджалийски главатари, които бяха разкрити при проучването на турските архиви върху феодалните размирици в Тракийската низина, не бе срещнато името Индже. Не е изключено следователно народът ни да е приписал мнимо значение и действия на един от неизтъкнатите кърджалийски главатари само затова, че той е бил българин, при това непомохамеданчен. Във всеки случай положителни данни за неговата дейност не са налице.

⁹⁰ Ф. 144, ед. 56.

⁹¹ Ф. 88, ед. 727.

⁹² Ф. 93, ед. 60.

⁹³ Ст. Табаков, История на град Сливен, София, 1924, т. II, стр. 45.

⁹⁴ Пак там, стр. 40—41.

⁹⁵ Д. Константинов, Жеравна в миналото и до днешно време, Жеравна, 1948, стр. 129—131.

⁹⁶ М. Арнаудов, Из миналото на Котел, ГСУ ИФФ, кн. XXVII, 1, стр. 64—68.

⁹⁷ Г. Горов, Индже войвода, София, 1942, стр. 18—37; Й. Йовков, Старопланински легенди, София, 1927, стр. 99—128.

Най-ранните достъпни сведения за кърджалийски действия в посочения район датират от 1790/1791 г. По това време Ямболско вече било напълно разорено от разбойниците.⁹⁸ През 1794 г. от Ямбол до Карнобат вилнеели татарските султани Салих и Каблан Гирай.⁹⁹ Както е известно, ролята на преселените в Турция кримски султани, Гираите, във феодалните междусобици била значителна.¹⁰⁰ На следната година в Ямболско се появили 250 души даалии, които опожарили напълно две села. Отчаяно било и положението в Сливенско. Сливенци отправили молба до Портата да не изпраща аяна им с войските си в помощ на обсадата на Видин, защото то би останало без всякаква защита срещу кърджалиите.¹⁰¹ Въпреки че за 1800 г., която редица автори сочат единодушно като дата на разсипване на Жеравна и обсада на Котел, не разполагаме с конкретни сведения за кърджалийски нападения над тоя край, явно е, че и тогава Сливенско било в опасност. Така мухафъзът на Одрин бил задължен да осигури охрана на търговците, които участвували в Сливенския панаир през тази година.¹⁰²

За свое щастие през най-тежките години на размириците Сливен поне имал аяни, които не съдействували на кърджалиите. Такъв бил Абди паша, който владеел града през 90-те години на XVIII в.¹⁰³ В началото на следващото столетие тукашният аян също бил на страната на централната власт и с това немалко допринесъл за опазването на Сливен.¹⁰⁴ В близкия Ямбол нещата взели обаче друг обрат. Тук вероятно преди 1797 г.¹⁰⁵ властта поставила за аян Кърмъзъ Мустафа, който стоял мирен. Но върху му нападнал аянтът на Айтос Чолак Сюлейман в съюз с кърджалийските главатары Узун Мустафа, Фейзи Алемдар, Ходжа Бинбаши и др., за да го прогонят от казата му. На брой около 600 души, нападателите се явили в Ямболско, но били отблъснати от населението. В помощ на Кърмъзъ Мустафа се притекли аяните на Осман пазар, Ески Джумая и Карнобат. Чолак Сюлейман излял яростта си над беззащитните жители на околните села. Метежът бил задълбочен от намесата на новозагорския аян Бозвели, който от своя страна изявил претенции за властта над Ямболско. Тъй като краят на безредиците в казата не се виждал, кадиите на околните центрове изпратили подробни донесения до Портата с молба да бъде изпратена войска.¹⁰⁶

В турските архиви се натъкваме на сведения и за известното опожаряване на Жеравна от страна на Токатджиклията. Както видяхме, само Д. Константинов намесва този кърджалийски главатар в нападенията над Жеравна, докато Табаков ги отдава изцяло на Индже и Кара Фейзи.¹⁰⁷ Аян на Макри в 1798 г., заграбил и войводството на Гюмюрджина към 1803 г.,¹⁰⁸ Токатджиклията бил една от централните фигури на междусобиците в Тракия.

⁹⁸ Ф. 93, ед. 164.

⁹⁹ Ф. 145, ед. 111.

¹⁰⁰ Gevdet paşa, пос. съч., стр. 100.

¹⁰¹ Ф. 138, ед. 22.

¹⁰² Ф. 138, ед. 15.

¹⁰³ Вж. заб. 70.

¹⁰⁴ Ф. 138, ед. 23.

¹⁰⁵ Датиран по данни от Д. Ихчиев, стр. 35 и сл.

¹⁰⁶ Ф. 145, ед. 113.

¹⁰⁷ Вж. по-горе.

¹⁰⁸ Сигн. ОАК 249/6; ф. 140, ед. 51.

Въпросният турски документ, резюме от доклада на румелийския валия Ибрахим паша, е без дата, но като се вземе пред вид, че последният бил назначен за валия на Румелия в 1805 г.,¹⁰⁹ то в доклада му са описани очевидно събития след тази дата. В него е указано, че Токатджиклията напуснал „местата си“ (вероятно Гюмюрджинско, което заел година-две преди това) и нахлул в Сливенско, като се спрял в Жеравна. Ибрахим паша излага подробния план на нападението, което замислил над Токатджиклията в Жеравна. В него трябвало да вземат участие с хората си аяните на Казанлък, на Димотика и Чирмен, както и Абди паша и Мехмед паша „с много войска“. Всеки от тях трябвало да спре с войските си в определено село, по на час-два от Жеравна (от тях е названо само Чаирли), и да се съединят в уречения час, нападайки незабавно Токатджиклията.¹¹⁰

От цитирания документ личат няколко съществени факти, а именно: Токатджиклията наистина е нападал Жеравна, но не в 1794, а най-рано в 1805 г. Не е вероятно той да е бил на два пъти в Жеравна, за това поне липсват данни. Освен това размирицят явно е разполагал с голяма сила, насочена срещу Котел, а оттам към Северна България. Само срещу Жеравна Токатджиклията не би се запътил с многобройна дружина. А че дружината му е била значителна, свидетелствуват грижливите приготовления за предстоящото сблъскване. Придвижването на такива сериозни сили през теснините и проходите на южния клон на Източна Стара планина би било неоправдано, ако Токатджиклията не представлявал опасен противник.

Въпреки че досега не съществували почти никакви положителни данни за размириците в областта между Айтос, Странджа и Черно море, наличният турски материал доказва, че и тук те се разгорели с голяма сила. Най-ранната известна проява на кърджалийството в този край е тази от 1789 г. Тогава излязъл ферман за ликвидирането на даалиите, които тероризирали Айтоско с нападенията си.¹¹¹ В 1793 г. вече тук било налице първото типично за периода на размириците взаимодействие между аяна на Айтос и кърджалиите. Техните съвместни действия се изразили в жесток тормоз над населението.¹¹²

Твърде многобройни документи са посветени на единааянско-кърджалийски метеж в Бургас, Анхиало и Месемврия. За съжление голямата част от тях са недатирани, но като се вземе пред вид, че в 1798 г. от Варна била изпратена войска за охрана на Месемврийско,¹¹³ което било жертва само на въпросния метеж, много вероятно е той вече да е бил в ход през тая година.

Като основно действащо лице във въпросните събития изпъкна Одаджиоглу Сейфула — аян на Айтос. Пътят на Сейфула към властта бил особено характерен за „кърджалийското време“. Както личи от името му, той бил син на одаджия — дребен еничарски чин — и бил родом от с. Греманик в Айтоския Балкан. С кърджалийство Сейфула се занимавал дълго преди 1798 г. По-късно той убил няколко души от казата

¹⁰⁹ Д. Ихчиев, пос. съч., стр. 66.

¹¹⁰ Ф. 138, ед. 115.

¹¹¹ Ф. 139, ед. 17.

¹¹² Ф. 139, ед. 18.

¹¹³ Ф. 79, ед. 21.

и успял така да наплаши жителите ѝ, че никой не му се противопоставил, когато заграбил аянството на Айтос. Оттогава нататък „дяволските му дела“ нямали край. За да разпростре влиянието си над Делиорман, той се сдружил с герловските кърджалии Хаджи Хюсеин Беловалъ и син му Исмаил (наричан и Беловалъоглу), както и с Хюсмен от Гъозикен (Обзор). Подкрепяли го и някои други аяни от областта.

Хаджи Хюсеин, който имал „стар зъб“ на Месемврия, я обсадил и започнал да опожарява околността ѝ. Най-вече пострадали Гъозикен и други села по брега. Убит бил Кара Мехмед Багърджък (явно влиятелен местен жител) и други мюсюлмани, а „от раята — кой бил убит, кой ранен“. Хаджи Хюсеин продължил безпрепятствено с месеци да върлува из казата, чието население отправило молба за помощ до Портата.

Безсилието на централната власт вдъхнало нова дързост у разбойниците. Сдружавайки се с други кърджалийски главатарии — Касапашизаде Мехмед хасеки, небезизвестния Мола хасеки и брат му Бекир, — те влезли дори в Бургас, където разчистили личните си сметки с някои видни мюсюлмани и изгорили част от града. След това Мола хасеки се оттеглил в Анхиалско. Угнетяваното от него население обаче нападнало дома и чифлиците му, а властта успяла да сложи ръка на придобитото чрез грабеж негово имане, равно на 35 000—40 000 гроша. Тя не успяла да конфискува изцяло земята на чифлиците му, тъй като селяните обсебили (или си върнали?) част от нея, твърдейки, че е тяхна.

През това време вилнежите на Одаджиоглу и Беловалъоглу продължавали с пълна сила по крайбрежието и някои аяни, принадлежащи към „съюза“ им, се опитвали напразно чрез преговори да ги махнат от казите си. В същото време с редица молби населението молело властта за помощ и намаление на данъците, тъй като било съсипано до краен предел.¹¹⁴

От един документ от 1802 г. личи, че метежът на Одаджиоглу, изглежда, бил стихнал преди тази година, тъй като авторът на въпросния документ съобщава, че през тази година Сейфула отново се бил завърнал и продължавал зулумите си заедно с Хюсеин Беловалъ. Сега двамата се нахвърлили на по-малко опустошения район около Русокастро и сравнили със земята с. Ахли.¹¹⁵ Вероятно през времето, когато Сейфула се бил махнал неизвестно къде, в Бургаско вилнеели пък другите му двама съюзници — Мола хасеки с брат си Бекир. Те предизвикали многобройни сражения с войската и местното население. При това раята била длъжна да изхранва продължително време значителната им дружина, което я досъсипало.¹¹⁶ В резултат на многогодишните безредици в този край той бил напълно разорен още преди началото на XIX в. През първите години на това столетие обаче неговите страдания продължили.

Така в 1800 г. в Бургаско върлували Дели Кадри, Бекли Мехмед (и двамата родом от този край), както и главатарии Канбер и Иса от Родосто.¹¹⁷ През 1803 г. пак в предпланините на Странджа е отбелязано едно значително сблъскване между кърджалии и местно население, което е отразено отчетливо в някои песни и предания от този край.

¹¹⁴ ф. 139, ед. 51; ф. 139, ед. 1; ф. 141, ед. 44; ф. 140, ед. 100; ф. 143, ед. 13.

¹¹⁵ ф. 140, ед. 140.

¹¹⁶ ф. 144, ед. 1.

¹¹⁷ ф. 141, ед. 2.

Г. Горов, който е записал лично въпросните песни и предания по „Караевренската катастрофа“, както нарича той сражението при с. Кара виран,¹¹⁸ ни поднася една твърде съблазнителна, но съвсем неправдоподобна версия за причините ѝ. Според автора в Равна гора няколко български първенци под влиянието на събитията в Сърбия замислили обособяването на „българска независима държава“. Начело на заговорниците стоял Вълко Шейтанът от Факия. Той се опитал да привлече на страната на заговора и Индже Стоян, който върлувал из Странджа. Заговорниците решили преди всичко да разбият съюза между турския феодал на Кара Еврен Омер Драза и кърджалийските му сподвижници, най-вече с Кара Фейзи. Когато бъдела разединена тази най-значителна в района турска сила, самият Индже, у когото вече се било пробудило народностното чувство и давал жълтици на жътварките българки (за съжаление не само Горов, но и всички легенди за Индже не могат да приведат друг пример за родолюбието на българския кърджалия), щял да се откъсне на свой ред от Кара Фейзи и да го нападне. По този начин властта над цяла Странджа и крайбрежието щяла да премине у кърджалиите българи, които именно смятали да обявят „независимата българска държава“.¹¹⁹

Описаниеят от Горов заговор бил съставен в 1802 г. и работите му вървели с пълен успех до 1810 г. Кара Фейзи и Дразът наистина се скарали и първият готвел нападение над селото. Турският феодал построил голяма кула в Кара Еврен. През лятото на 1810 г. кърджалийският главатар обсадил селото, чиито жители намерили убежище в кулата и се отбранявали 5 дни. По това време обаче Омер Дразът разбрал, че „работата е народна“, и уведомил Портата за българското съзаклятие. Помощта от Цариград пристигнала наистина, но кулата вече била опожарена, а защитниците ѝ избити. Индже не успял да разчисти сметките си с Кара Фейзи, тъй като преждевременното разкритие на заговора унищожило всички шансове за успех на българите. „Караевренската катастрофа“ обаче послужила за повод за разкъсване на съюза между Кара Фейзи и Индже.¹²⁰

Неправдоподобността на описаните събития личи още на пръв поглед. Въпреки съвсем благоприятните за тезата на Щ. Атанасов моменти, които съдържа версията на Горов, несъстоятелността ѝ е изтъкната дори от автора на „новото схващане“ за характера на кърджалийството. Атанасов критикува тази версия, обаче като подчертава, че Горов не е прозрял класовите подтици на борбата между кърджалиите и феодала на Кара Еврен. При това, отхвърляйки като недостоверни сведенията за интригите между отделните действащи лица, Атанасов съвсем не се съмнява в същността на самата борба и в намеренията на заговорниците.¹²¹ Нека видим обаче какво говорят турските източници за това многотълкувано събитие.

Преди всичко датировката на „Караевренската катастрофа“ е неточна само със 7 години. Както ще видим, Кара Фейзи, който уж бил главната

¹¹⁸ Въпреки известно различие в имената тук явно става въпрос за едно и също село, което личи както от описаното му в преданията, от една страна, и от документите, от друга, местоположение, така и от идентичността на събитията, разиграли се тук.

¹¹⁹ Г. Горов, пос. съч., стр. 37—43.

¹²⁰ Пак там, стр. 43—51.

¹²¹ Щ. Атанасов, Селските въстания в България..., стр. 101—102.

фигура в нападението над селото, фактически престанал да се занимава с кърджалийство след 1805 г.¹²² Освен това обаче ръководна роля във въпросното събитие играл не този главатар, а известният Али Мола Исаоглу, аян на Фере, на чиито нападения дължали разорението си през 1802/1803 г. част от Беломорието, Харманли и някои селища от двете страни на Балкана.¹²³ Негов помощник във въпросното сражение бил и кърджалийският главатар Кафлъ Салих. Именно през 1803 г. Али Мола бил преминал в Северна България и се бил прехвърлил отново в Тракия.¹²⁴ По това време срещу кърджалиите в този край бил назначен нарочен хасекия от Одрин, който бил подпомаган от дружината на Токатджикли Сюлейман. Също известен размирник, Токатджиклията в тази година се бил поставил в услуга на властта по ликвидирането на Али Мола, с когото без друго се явявали съперници, бидейки аяни на две съседни кази.

Докато Токатджикли и войските на Портата търсели бой с Али Мола и съюзните му главатари, последният с около 2000 души кърджалии се озовал пред турското село Кара виран в предпланините на Странджа. Населението на селото се укрило в построената от него кула с жените, децата и добитъка. Али Мола държал обсадата цели 3 денонощия и най-после запалил кулата, в която изгорели живи 600—700 души мирни жители (тази цифра сочи и Горов, приведена в една народна песен)¹²⁵ и много стока. Хвърлено в ужас от съдбата на Кара виран, населението от околните български и турски села масово напуснало домовете си и търсело по-защитени места. Чрез кадията на Анхиало то молело за помощ срещу безчинствата на Али Мола.¹²⁶

Така изглеждала фактически „Караевренската катастрофа“. В съдбата на това село нямало нищо изключително. То било едно от многобройните укрепени и отбранявани от населението села в този район, разсипани в края на XVIII и началото на XIX в. Описанието на неговата гибел въз основа на песни и предания не може да бъде прието тъй безкритично, както са сторили споменатите автори и особено Горов. При това, ако в случая е съществувал поне намек за „народна работа“, правителството никога не би пропуснало не само да го спомене, но дори да го преувеличи, за да настрои още повече турското мирно население срещу кърджалиите мохамедани, участвували в описаното сражение.

Отново Бургаско било подложено на опустошение през 1805 г. Дели Кадри, който през 1800 г. върлувал тук, по-късно решил „да се установи“ в Бургаско, т. е. да уседне и премине към мирен живот. Той обаче не разпуснал хората си. Формално без негова намеса кърджалиите на Дели Кадри започнали на своя глава размирици и насилия из Бургаско. Убит бил дори един от Гираите — братът на Ченгиз Гирай.¹²⁷ Срещу размирниците били отправени последователно двама паши — мютесарифът на Коджа или Касъм паша и валията на Силистра Юсуф паша, което е достатъчно доказателство за размаха на този метеж.¹²⁸ Въпреки всички

¹²² Ф. 88, ед. 725; ф. 88, ед. 727.

¹²³ Ф. 96, ед. 126; ф. 96, ед. 125; ф. 93, ед. 4.

¹²⁴ Ф. 93, ед. 4.

¹²⁵ Г. Горов, пос. съч., стр. 49.

¹²⁶ Ф. 140, ед. 51.

¹²⁷ Ф. 140, ед. 87.

¹²⁸ Ф. 141, ед. 74.

усилия той бил ликвидиран едва през следващата година, като властта наредила да се разтидат по местожителството си агите и аяните, участвували в него.¹²⁹

Без да сме в състояние да посочим конкретни събития, очевидно е, че Бургаско продължавало да бъде арена на феодална анархия дори до 1810 г. От две отделни сведения от тази година узнаваме, че пристигналият в Анхиало нов откупчик на солниците не могъл да встъпи във владението им, тъй като неговият предшественик, обвързан с някои от размирните сили в областта, отказвал да освободи мястото му. Изобщо по същото време в Бургаско царяло пълно безвластие, в което виреели всевъзможни „разбойници и бунтовници“, и когато откупчикът потърсил държавни органи, които да уредят положението му, оказало се, че такива липсват. Като причина за безредиците в Бургаско авторът на доклада сочи някой си Гяур Хасан, братята Караогуларъ и, разбира се, дългогодишния герой на размириците в областта — Одаджиоглу Сейфула, който през посочената година се явявал пък съюзник на силистренския аян Йълъкоглу.¹³⁰

И така това са в общи черти известните засега въз основа на османския изворен материал прояви на феодалните размирици в изброените райони на Тракия. Въпреки че сами по себе си те представляват само част от цялостните прояви на тия безредици в тези райони, въз основа на тях вече могат да бъдат поставени известни, свързани с общото изследване на проблемата въпроси, а именно: какви са били отношенията между централната власт, от една страна, и размирниците аяни и кърджалии, от друга; какви били отношенията между последните и мирното население. Що се касае до друг, също важен въпрос — този за причините на феодалните междуособици, — той следва да бъде предмет на нарочно изследване.

*

Кърджалийството се появило като историческо явление в годините на най-яркия упадък на османския феодализъм и пълното разложение на турската феодална армия и държавен апарат. „Държавата загива — бе писал сам Селим III в навечерието на „Низам-и джедид“, — още малко и тя няма да може да бъде спасена.“¹³¹ И именно в годините на най-острата криза на османската власт, която се стараела да проведе сакатите си „реформи“ в непосилна борба с развихрилата се реакция, кърджалийството във взаимодействие с аянските бунтове и метежи намерило най-добра почва. Тези събития от своя страна допринесли тъй много за задълбочаването на кризата във вътрешния живот на империята, че Портата проявила пълно безсилие да се противопостави на надигащата се, развихрила се и най-после господстваща в нея анархия. Съвършено отчетливо това нейно безсилие се проявило и в отношението й към кърджалийството, в пълната липса на твърда линия във връзка с действията на „разбойниците“.

Вече видяхме, че при първите появи на кърджалии в Тракия властта все още била господар на положението, успявала да парира опас-

¹²⁹ Сигн. ОАК 36/79.

¹³⁰ Ф. 140, ед. 53; ф. 140, ед. 101.

¹³¹ А. Ф. Миллер, пос. съч., стр. 75.

ността в нейния зачатък. Така например „хасковските разбойници“ не срещаме в ни един документ, по-късен от 1785 г. Разгромени били само от една експедиция на капудан пашата в 1779 г. и редицата непокорни аяни в Източна Македония.¹³² Обстоятелството, че османската власт успявала през 70-те — 80-те години на XVIII в. да се справи с размириците, не означава обаче, че слабостта ѝ настъпила внезапно през 90-те години на това столетие. Тя смогнала да задуши тези прояви само защото те все още били изолирани, защото страната не била потопена изцяло във феодална анархия. Веднъж пламнали с растяща сила, те били вече непреодолими за разхлабената централна власт. Пълната обърканост на Портата проличава убедително в честата смяна на лицата, упълномощени по ликвидирането на размириците. Така в 1793 г. с тази задача бил натоварен Захналъ Хасан паша, който се провалил при обсадата на Синап в Белово.¹³³ Той бил заменен с капуджибашията Мехмед паша.¹³⁴ През 1796 г. постът валия на Румелия и пълномощник по кърджалийските дела бил зает от способния военачалник Хакъ паша,¹³⁵ който според мнението на свои съвременници бил особено подходящ за поста си, но не бил обичан от Селим III поради отрицателното си отношение към „низам-и джедид“. Той се задържал едва до края на същата година, като за краткия период на пълномощията си изпратил в Цариград повече от 500 глави на избити кърджалии.¹³⁶ В края на март 1797 г. Хакъ паша бил повторно натоварен с преследването на размириците (ако може да се вярва на преведения от Ихчиев ферман).¹³⁷ Според Е. З. Карал след 1796 г. Хакъ паша бил назначен за валия на Алепо.¹³⁸ Впрочем през май 1797 г. с ликвидирането на кърджалиите бил натоварен вече Мустафа паша — мухафъз на Белград.¹³⁹ В 1805 г. (положително след редица промени, за които не разполагаме с данни) намираме на поста валия на Румелия и пълномощник по преследването на „разбойниците“ Ибрахим Паша.¹⁴⁰ От други източници личи, че пак в тая година същата длъжност заемал отново Хакъ паша, за да бъде снет само след 6 месеца поради интригите на дворцовата клика и заточен на остров Хиос.¹⁴¹

Отделно от упълномощените по преследването на „разбойниците“ валии на Румелия за всяка отделна кърджалийска или аянска акция били назначавани и нарочни командувачи на войсковите части, изпращани от Одрин или Цариград за борба в конкретен район. Тези командувачи били обикновено офицерски чиновове от платените придворни части: капуджии, капуджибашии, бостанджии, бостанджибашии, хасекии и пр.¹⁴² Освен това Портата отправяла към застрашените области верните ѝ в момента аяни

¹³² Вж. по-горе, стр. 195.

¹³³ Ф. 96, ед. 122.

¹³⁴ Сигн. ПД 16/3.

¹³⁵ Д. Ихчиев, пос. съч., стр. 3—13 (у Ихчиев и тук датата е неправилно превърната в 1795 г. на нашето летоброене).

¹³⁶ Е. З. Кагал, пос. съч., стр. 117—118.

¹³⁷ Д. Ихчиев, пос. съч., стр. 32—34.

¹³⁸ Е. З. Кагал, пос. съч., стр. 119.

¹³⁹ Д. Ихчиев, пос. съч., стр. 37—38.

¹⁴⁰ Пак там, стр. 61 и сл.

¹⁴¹ Е. З. Кагал, пос. съч., стр. 119—120.

¹⁴² Сигн. СЗ 7/4; ХС 3/10; ПД 16/11; ф. 94, ед. 10: ф. 138, ед. 52, и пр.

с техните наемни дружини.¹⁴³ С това тя само подчертавала своето безсилие да потуши размириците със собствени сили.

Подменяните при всяко ново поражение командувачи впрочем рядко били лично отговорни за своите несполуки. Трудно би било наистина да се намери военачалник, който да завоюва победа със силите, които водели към кръстосваните от кърджалийски дружини краища Хасан паша, Хакъ паша и Мустафа паша. Това била дезорганизирана, изцяло поддала се на центробежните настроения в държавата сган, която в много случаи се разлагала, преди да пристъпи към задачата, за която била изпратена. Така например бостанджибашията Мустафа, запътил се против даалиите в Димотишко и Крумовградско, извършил сам редица зулуми и ограбил напълно раята въпреки изричната заповед да не събира дори реквизицията от населението на тоя край, което било напълно разорено от кърджалиите.¹⁴⁴ Често част от войските или се разбягвали, още преди да е започнал походът,¹⁴⁵ или се отбивали по пътя, за да вършат насилия над населението.¹⁴⁶ Освен това разклатените финанси на империята не позволявали редовното изплащане на военните възнаграждения. Затова и в много случаи войниците сами се заемали да набавят неизплатените им пари, обикновено за сметка на беззащитната рая и по-рядко на държавните каси по места. Такива били например причините за неуспеха на обсадата на Мехмед Синап в Белово през 1793 г. от страна на Зъхналъ Мехмед паша, валия на Силистра. В критичния момент албанските сеймени, които отдавна не били получавали заплата, нападнали касата на армията, ограбили я и предизвикали такъв смут, че Синап безпрепятствено се измъкнал от обръча на султанските войски, докато войниците масово дезертирали.¹⁴⁷ Това бил инцидентът, който струвал на Хасан паша поста му. Неговият заместник Хакъ паша също не съумял да стегне организацията на войската. Сеймените му например се нахвърлили на населението в Пловдивско, за да съберат неизплатените си пари. Едва отминали, същата акция предприел тук бостанджибашията Ариф ага с хората си, също изпратени по унищожаването на кърджалиите в Пловдивско.¹⁴⁸ Дори в Северна България, където властта държала постоянни части за борба с местните аяни отцепници, тя не успявала да им гарантира редовна заплата. По този повод се бунтували например редица военни поделения в Търновско,¹⁴⁹ отдали се на грабеж сеймените на силистренския валия¹⁵⁰ и пр.

Що се касае до взаимоотношенията между централната власт, от една страна, и кърджалийските главатари и аяни, от друга, с пълно основание може да се изтъкне, че даден главатар или аян попадал под ударите на властта, докато силата му била минимална. В мига, в който той успеел да събере достатъчен брой главорези, в който успеел да нанесе в някоя област достатъчно сериозни разорения и да сплаши населението ѝ, той ставал личност, с която Портата преговаряла на равна нога, дори търсела унижено благоволение и съюзничеството му. В тази липса

¹⁴³ Сигн. СЗ 6/7; ф. 140, ед. 51; ф. 138, ед. 23, и пр.

¹⁴⁴ Ф. 79, ед. 73.

¹⁴⁵ Ф. 79, ед. 55.

¹⁴⁶ Ф. 91, ед. 86.

¹⁴⁷ Сигн. ПД 16/9; ПД 16/3.

¹⁴⁸ Ф. 88, ед. 280.

¹⁴⁹ Ф. 79, ед. 21.

¹⁵⁰ Пак там.

на твърд тон по отношение на метежниците се изразява безусловно пълната капитулация на Портата пред анархията.

Така след първите масови прояви на феодалните размирици държавата на султаните стигнала до безсилието да предложи пълна амнистия на всеки размирник, който би се завърнал в своя край или би уседнал къде да е и би се заел с мирен поминък. Тази амнистия била резултат от преговорите между одринския бостанджибашия и аяните в Тракия, както и с кърджалийските главатари. Част от метежниците наистина се умирили за известно време, но други продължавали да действуват по старому. Броят на последните непрекъснато нараствал, докато в 1796 г. (у Ихчиев датата е преизчислена неправилно като 1795¹⁵¹) империята се намерила отново във водовъртежа на анархията и се наложило да бъде назначен нов паша за борба с нея.¹⁵² И естествено е, че кърджалийството не можело да бъде ликвидирано по пътя на отстъпките. То се било появило поради подчертаната слабост на централната власт и всяка по-нататъшна проява на тази слабост само го стимулирала.

След като са приблизително известни подвизите на някои аяни и кърджалийски главатари, действащи в Тракия, особено интересни са сведенията за тяхното положение и поведение по време на въпросната амнистия, които съдържа един списък, съхраняван в цариградските архиви:

„1. Аянт на Гюмюрджина Местан ага. В същност от времето на Югуртчи е бил укривател на разбойниците, техен сподвижник и убежище. Когато пожелае, той може да изведе в планината 300—500 души и да ги подбуди да нападнат на аяните, казите и селата, които избере. Под негово покровителство е задълженият му с покорство и повиновение, споменатият по-долу Токатджикли Сюлейман. Местан ага го е регистрирал в Цариград, като го е поставил за аян на Султан ери. Дава вид на ненамеса в разбойничеството, но ако пожелае, ще изкарва на ден по 5—6 даалии.

2. Аянт на Димотика Вейсиоглу Халил уста. Също помощник и убежище на даалиите, както и Местан от Гюмюрджина. Син на Вейси. Проклет неверник е. Първоначално е бил уста на бостанджиите в Одрин. Миналата година му е отнето званието уста. Посоченият по-долу Еждероглу му е подвластен. Същото е и със записания по-долу Чолак. Подвластни са му и Къллъоглу, и Кара Омер.

3. Аянт на Фере Мехмед хасеки. Сега е Ахмед ага, бостанджия на Одрин. След като той е станал бостанджия, на мястото си е оставил някого, на име Али Мола, и го е записал в Цариград, при което е произведен хасекия. Той е от укривателите на даалиите.

4. Коджа Ибрахим. Сега е в Одрин, на служба бостанджибашия. Също е произведен хасекия. Укривател е на разбойниците-даалии, Къранлар.

5. Емин ага в Хасково. Той е от проклетите укриватели на разбойниците-даалии, заради което бе издаден ферман и за неговото ликвидиране. Сега стана мютеселим на Хасково. Но не бе възможно.¹⁵³ Не падна в ръце. Не е заловен.

6. Аянт на Чирмен Осман уста. Сега му е отнето званието уста. Споменатият по-долу Деведжиоглу му е подвластен. Деведжиоглу привидно се е покаял.

¹⁵¹ Д. Ихчиев, пос. съч., стр. 13.

¹⁵² Пак там, стр. 3—13.

¹⁵³ Отнася се към залавянето му, а не към новата му служба.

7. Деведжиоглу от Чирменска каза. От новите разбойници на Югуртчиоглу и Хаджибрахимоглу.¹⁵⁴ Привидно от 3—4 години се е покаял. Но разбойниците са под неговото началство. Подвластен е на Осман уста от Чирмен.

8. Токатджикли Сюлейман, сега аян на Султан ери. Стар разбойник-даалия. Привидно се е покаял, но има пръст в цялата тази размирица.

9. Синап. Известен разбойник. Подвластен е на назъра на Драма и Сирозлу Исмаил бей.

10. Еждероглу. Подвластен на Вейсиоглу в Димотишка каза. Сега е от размирните разбойници. Стар разбойник.

11. Арабаджиоглу. Тъй като е в Хасковска каза, е под ръка на хасковския Емин ага, при всеки негов призив.

12. Чолак. Стар разбойник. Подвластен на Вейсиоглу.

13. Кълъоглу. Пловдивски жител, подвластен на Вейсиоглу.

14. Кара Омер. Подвластен на Вейсиоглу. Намира се в Димотишките планини.

15. Кел Омероглу. Стар разбойник. Сега върлува из тези околности.

16. Кара Фейзи е нов разбойник.

17. Манаф Ибрахим е известен разбойник.

18. Коджа Ибрахим хасеки. От разбойниците-даалии. Сега е на служба бостанджибашия. Привидно се е покаял, но е проклетник.

19. Аянът на Одрин Еюб ага. До каква степен е участвувал в размириците, знае негово величество, на чието внимание е представен документ [за това.]

20. Аянът на Серес Исмаил бей. И този от има-няма 20 години е от проклетниците.

21. Назърът на Драма Мехмед Халил ага.¹⁵⁵

И ето тези хора, част от които били професионални разбойници, някои в момента смирили привидно (самата власт не хранела илюзии по въпроса), а други изобщо и не пожелали да играят на върност, в годините на амнистията заемали военни и административни постове, управлявали и командували от името на Портата. Съвсем очевидно с този акт на висша държавна мъдрост Селим III само налял масло в огъня на бунта.

След като през 1796 г. властта била принудена да признае, че в същност никога несмирилите се аяни и кърджалийски главатари отново започнали масови, открити акции, тя отправяла срещу тях многобройни наказателни експедиции, но и сега съвсем не била решена на борба докрай. Сериозна опасност на дело грозяла само дребните кърджалийски главатари, тъй като към едрите Портата била абсолютно отстъпчива. Ето и някои примери за нейното съглашателство по отношение на най-крупните ѝ врагове.

Един от най-мощните кърджалийски предводители бил безспорно Кара Фейзи. Освен вече споменатите му подвизи той върлувал из Казанлъшко през 1797 г.¹⁵⁶ в качеството си на още „нов разбойник“. В съюз с

¹⁵⁴ Хаджибрахимоглу е главатарят на „хасковските разбойници“ от 1785 г.

¹⁵⁵ Т. Z. Karal, пос. съч., стр. 115—117. Според една доста разпространена в съвременната турска историография практика и издателят на този важен документ не е отбелязал датата му. За щастие самият контекст определено свидетелства, че е датиран от годините на амнистията, вероятно малко преди нейния край.

¹⁵⁶ Ф. 91, ед. 4, датиран по данни от документ ф. 91, ед. 43.

Манаф Ибрахим завзел Хасково през 1799 г., преминал Тунджа и се насочил към Одрин, като пътем разорил Люлебургаско.¹⁵⁷ Само след две години Кара Фейзи стигнал с хората си до Виза, след което се насочил към Балкана, тъй като бил сподирен от многократно по-силен противник.¹⁵⁸ Връх на бойната му слава бил походът му до Родосто в 1803 г. в съюз с Дели Кадри. По това време Кара Фейзи опустошил цяла Източна Тракия с 3000-ата си войска и срещу него бил изпратен с тържествени церемонии самият Осман паша.¹⁵⁹ Кърджалиите на Кара Фейзи и Дели Кадри заплашвали вече столицата.

Завоювал по този начин незавидното име на един от първите разбойници в империята, през септември още същата година, връщайки се от грабеж в Северна България и отсядайки в Казанлък, Кара Феиз дал с поведението си основания да се предполага, че би се смирил. Последното обстоятелство било посрещнато с надежда от страна на властта, но в Казанлъшко — предпочетения от разбойника район — вече се бил „установил“ друг бивш кърджалийски главатар, Хаджи Емин ага, протеже на пазарджишкия аян. Разбирайки, че шансовете му да стане господар на Казанлъшко пропаднали, Кара Фейзи го подложил на разорение.¹⁶⁰

Властта обаче не губела надежда, че Кара Фейзи ще се смири — в края на краищата тя нямала на какво друго да разчита в дългогодишната си борба с него. Затова, когато през септември 1805 г. той отново дал вид, че желае да се „установи“, държавните пратеници Нуман и Мустафа веднага повели преговори с него. Те побързали да предадат радостната вест, че Кара Фейзи вече се чувствувал „слуга на държавата“ и че престанал да вилнее. Но тъй като в този край (Маришката низина) имал много лични врагове аяни, не можел да остане тук, без да предизвика нови размирици (което и току-що се било случило в с. Хасеки. кьой). Затова неговите условия били да му бъде дадена под откуп мукатаата на Брезнишко и Пиротско, чийто приход обещавал да предава редовно на хазната. Пратениците предават в доклада си своето мнение, че условията на разбойника били много изгодни за властта, защото по този начин той щял „да се махне“ заедно с хората си.¹⁶¹ Това, че умиротворяването на Пловдивско щяло да означава разорението на друг край от земите ни, пратениците не отбелязват — единият от тях бил кърсердар на Пловдив и се грижел само за реда в околността му. А това пък, че Кара Фейзи бил разчел да замени открития грабеж с прикрит, явно не тревожело властта.

Пак през 1805 г. се смирил и друг виден кърджалийски главатар — Дели Кадри, който години наред опустошавал Бургаско. Той даже не счел за уместно да подири другаде местожителство, а се установил върху изпепелените от него земи. Не благоволил и да разпусне хората си, които привидно без неговото участие през цялата 1805/1806 г. продължавали да разоряват областта.¹⁶²

Портата приемала и съюзничеството на всеки размирен аян, който решел, че за момента интересите му съвпадат с нейните. Известният

¹⁵⁷ Сигн. ХС 37/3.

¹⁵⁸ Сигн. ОД 14/15.

¹⁵⁹ Сигн. ВД 112/15; ОД 15/5.

¹⁶⁰ Ф. 93, ед. 4.

¹⁶¹ Ф. 88, ед. 725; ф. 88, ед. 727.

¹⁶² Ф. 141, ед. 74.

Токатджикли, от чиито безчинства пропищял не един български край, на няколко пъти повеждал кърджалиите си на борба срещу враговете на държавата (също кърджалии).¹⁶³ „Проклетникът“ Исмаил Сирозлу също действувал срещу Кара Фейзи в 1803 г. на страната на властта и я държал в течение на тези действия.¹⁶⁴ Един от най-върлите кърджалийски предводители, Емин ага от Хасково, бил не само назначен за мухасъл на града по време на амнистията, но и станал негов законен аян в 1803 г.¹⁶⁵ През 1807 г. двама от подвластните му кърджалийски главатарии — Елхадж Еюб ага и Ахмед Ариф ага — се „грижели за реда“ в цяло Пловдивско и отбивали нападенията на новопоявилите се главатар Дервиш бей.

Съвсем злополучно било и хрумването на властта да се отърве през 1797 г. от най-видните румелийски кърджалии чрез превърлянето им в Анадола. Натовареният с това мероприятие валия на Кютахия напразно убеждавал Портата, че с това само ще бъде усложнено и без това не прекрасното положение в Мала Азия. Заповядано му било въпреки това да се земе с преселването на Кара Хасан, Исаоглу Али Мола и Манаф Ибрахим заедно с хората им.¹⁶⁶ Фактът, че цитираните главатарии продължили да се подвизават отсам Проливите дълги години след указаната дата, доказва, че предначертаното кърджалийско „преселение“ едва ли се е състояло.

Изложените дотук мерки, с които Портата преследвала ликвидирането на феодалните междуособици, свидетелствуват преди всичко, че през разглеждания период съвсем не било ясно откъде започват метежниците и докъде свършва централната власт. Пълната анархия тъй здраво била обхванала империята, че Селим III вече не знаел кой е свой и кой враг. Нито амнистията, нито отстъпките пред взискателните условия на най-деkläсирания му поданици, нито тяхното мнимо усядане или преселване можели да уталожат анархията. Впрочем позицията на османската власт по отношение на размириците е исторически обяснима: елементарна истина било, че те ще съществуват дотогава, докогато бъдат налице условия за съществуването им. В този смисъл и всякакви по-крути и последователни мерки срещу междуособиците едва ли биха били по-ефикасни. На страната на анархията била силата, суровото насилие, количественият превес. Тя, а не централизмът, била израз на същността на епохата, тъй като било закономерно явление, съпътствуващо разложението на феодалния строй. Единственото спасение от нея било в ликвидирането на отживелите и вече напълно компрометирани институции на османската феодална държава.

*

Въпросът за ролята на мирното производително население независимо от неговата народност във феодалните размирици, за неговото отношение както към метежниците, така и към централната власт е от значение за изследването на историята на народа ни през разглеждания период. Преобладаващо е мнението, че раята имала напълно отрицателно отношение към междуособиците (което е и съвсем логично), че участието ѝ в тях

¹⁶³ Сигн. СЗ 7/1; ф. 140, ед. 51.

¹⁶⁴ Ф. 96, ед. 126.

¹⁶⁵ Хасково — кадия. Колекция, 1803 г.

¹⁶⁶ Сигн. ХС 3/9.

било съвсем пасивно, т. е. че действията ѝ по това време били изключително отбранителни.¹⁶⁷ Едва ли заслужава да бъде отбелязано схващането, според което народът ни представлявал активно действаща сила във феодалните размирици, че неговата активност имала национална и класова насоченост, че той през края на XVIII и началото на XIX в. воювал за своето освобождение срещу съществуващия социален ред.¹⁶⁸ Докато аргументите на първата постановка са прекалено добре известни и бяха системно изложени в полемичната статия на Д. Косев,¹⁶⁹ доказателствата, с които си служат авторите на „новото схващане“, са твърде прозрачни. Така например Ш. Атанасов аргументира постановката за класовата насоченост на кърджалийството с факта, че негови жертви били заможните слоеве на населението — търговци, чифликчии и пр.¹⁷⁰ Това е безспорен факт, тъй както е безспорно, че наред с тия търговци и чифликчии били разорявани и стотици и хиляди селяни, защото огънят, в който размириците хвърляли села и градове, едва ли правел класов избор. Но дори кърджалиите и да насочвали ударите си предимно, пък и само срещу социално силните елементи, това съвсем не би било доказателство за класовата насоченост на движението им. Повече от логично е, че през всички времена и във всички условия недоляният бедняк не представлява обект на обир. Затова и кърджалиите не можели да събуят „на босия цървулите“ и естествено от тях следвало да се страхуват предимно ония, от които имало какво да бъде ограбено. И въпреки това, както доказват многобройни исторически факти, не тези хора, а широките производителни слоеве дали на размириците най-твърд отпор.

Въпреки всичко трябва да се отбележи, че и двете цитирани схващания са изградени върху твърде ограничения материал, с който досега са разполагали изследвачите на проблемата. На това се дължи и крайността на изказаните мнения по въпроса за отношението на населението към размириците и неговото участие в тях. При един конкретен подход, при въвличането на значителен материал прозират и твърде разнообразните прояви на раята във феодалните междуособици.

Напълно ясно е, че кърджалийството и аянските метежи били явление, дълбоко вредно за стопанското развитие на народа ни. В този смисъл е очевидно, че населението страдало най-остро от развихрилата се феодална анархия, която го оставяла често без дом, без поминък. Това не може да означава обаче, че цялото население на земите ни представлявало пасивна маса, която понасяла издевателствата на размириците, че отделни части от него нямали активно отношение към събитията в един или друг смисъл.

Преди всичко жителите на определен район естествено имали отношение към аянските борби в казата или нахията, тъй като надмощието на един или друг аян било от решаващо значение за тяхното спокойствие и мирен труд. Затова и нерядко раята на дадена каза заставала на страната на предпочитания от нея аян. Своето предпочитание тя проявявала с постъпки пред централната власт, както и със съдействие, което

¹⁶⁷ Д. Косев, Лекции по нова българска история. . . , стр. 12—13.

¹⁶⁸ Ш. Атанасов, Кои са били кърджалиите и против кого са се борили те?, София, 1954, стр. 39—73.

¹⁶⁹ Д. Косев, Към изясняване на някои проблеми. . . , стр. 56 и сл.

¹⁷⁰ Ш. Атанасов, Селските въстания. . . , стр. 37, 43—44, 103, 105, 108 и пр.

стигало и до въоръжена намеса. Така вече бе споменато, че населението на Сливен молило Портата да не изпраща неговия аян в Северна България, защото то би останало без защита.¹⁷¹ Набеденият от лични врагове аян на Пловдив Хасанбейзаде Хюсеин бей бил помилван по застъпничеството на пловдивчани.¹⁷² Населението на Карнобатско изстъпило пред властта, за да измоли опрощението на аяна си Арабзаде Халил, който го бил управлявал 15 години, без да упражни произвол.¹⁷³ В кървавите борби между претендентите за аянството на Нова Загора раята поддържала Сюлейман — аян на Казанлък, — който бил препоръчан от покойния Мустафа ага, човек на властта.¹⁷⁴

От тези примери е явно, че населението не се отнасяло пасивно към аянските съперничества, че за него не било безразлично под властта на кого ще се намира. То имало активно отношение към събитията, свои определени предпочитания. Впрочем в годините на анархията някои аяни, които не се чувствували особено силни, бездруго държали на поддръжката на населението, стараели се да го спечелят със своето поведение. Тези им постъпки съвсем не били безкористни, защото често се налагало да разчитат на същото това население в моменти на опасност. Така например, когато аянът на Айтос в съюз с кърджалиите се опитал да прогони чрез сила ямболския аян, който „не товарел с данъци и не тормозел“ своята рая, жителите на Ямболско се вдигнали с оръжие в ръка и помогнали на своя аян да прогони нападателите.¹⁷⁵ Аянът на Стара Загора успял да надвие „хасковските разбойници“ и новозагорския аян само с помощта на старозагорчани, които дали в сражението 50 души жертва.¹⁷⁶ В началото на XIX в. при усилените вилнежи на кърджалиите в Източна Тракия аянът на Булаир събрал опълчение от 300 души и го хвърлил срещу двойно по-силен враг.¹⁷⁷

Но докато изброените и други подобни действия на населението от даден район са лесно обясними с единството в интересите на аяните неразмирници и мирната рая, които имали общ враг — грабителите аяни и кърджалиите, — друг вид прояви на населението не могат да бъдат окачествени другояче, освен като увличане и на част от него в метежите. Съвсем естествено е впрочем в условията на една всеобща феодална анархия, при все още неоформеното класово съзнание на народните маси и липсата на национално самочувствие част от населението да се е стремяло да се възползува от обстоятелствата, за да извлече от тях известни изгоди. Дотолкова, доколкото подобни (трябва да се подчертае — твърде редки) прояви били налице, те в никакъв случай не могат да бъдат третиранни като целенасочени действия и следва да бъдат отдадени на всепомиташката сила на анархията, на липсата на класово съзнание.

Така например известните кърджалии Джумалъ Мехмед и Киларджиоглу, които с насилие овладели аянството на Нова Загора и извършили безброй насилия, успели да проведат акцията си със съдействието на

¹⁷¹ Ф. 138, ед. 22.

¹⁷² Ф. 88, ед. 279.

¹⁷³ Ф. 142, ед. 19.

¹⁷⁴ Вж. по-горе.

¹⁷⁵ Ф. 145, ед. 113.

¹⁷⁶ Ф. 79, ед. 37.

¹⁷⁷ Ф. 79, ед. 117.

населението от 5 села в казата.¹⁷⁸ Още по-ярка проява на безпътницата, в която се намирало населението по време на размириците, е бунтът на 19-те села от мукатаата с център с. Греманик (родното място на Одаджиоглу Сейфула), Айтоско. През 1799 г. жителите на тези села „изоставили покорството и преминали към върха на бунта и нападенията“. Повод за бунта било набирането на зърнени храни от страна на държавата, които населението отказало да плати под предлог, че е „свободно“. След това заедно с Одаджиоглу, Унджиоглу Осман и някой си Омер (вероятно също кърджалийски главатар), с които отдавна били във връзка, и оглавени от забита на мукатаата (административен орган на откупчика на феодалните събирания), селяните се вдигнали на бунт, нападнали айтоските села Сюлеймание и Факъх, напълно ги разорили и ограбили. Този значителен метеж в Айтоско, изглежда, имал сериозни отражения в областта, тъй като за него научаваме от три отделни иляма на кадиите на Карнобат, Анхиало и Месемврия.¹⁷⁹

Изложените факти съвсем не са необясними, като се вземе пред вид, че през разглеждания период експлоатираното население наистина не знаело от кого по-напред да се брани: дали от кърджалиите и метежните аяни, или от органите и войските на Портата. И двете тези сили с почти еднакво настървение грабели мирната рая и я подлагали на всевъзможни насилия. Това, че на места тя държала страната на властта или на поставения от нея аян, а другаде се присъединявала към размириците и се биела настървено срещу правителствените войски, се определяло изключително от конкретни причини и поводи. Обстоятелството, че Портата продължавала да налага непосилни данъци на напълно разорени от размириците краища,¹⁸⁰ не можело да не събуди противодействие у доведеното до отчаяние население. И тъй като в тия години всички спорове се разрешавали със силата на ножа, раята се нахвърляла на непосредствения повод на недоволството си без оглед на това, че със своите действия служела на сили, от които не можела да очаква нищо добро.

Все с периода на феодалните размирици следва да бъдат свързани и други прояви на населението, които по същество са част от стихийната класова борба. Това били „гладните бунтове“ на раята в някои, особено в пострадали от размириците, неурожая и данъчния грабеж райони. Според преданията такъв бил първоначалният подтик на метежа на Мехмед Синап през 1793 г., когато в Родопите настъпил непоносим глад.¹⁸¹ Обстоятелството, че предводителят на този бунт почти веднага „прераснал“ в първокласен разбойник, както и че родопчани излели яростта си на не по-малко угнетените и изстрадали от самите тях жители на Пловдивско и Пазарджишко, не изменя първоначалната същност на метежа.

Почти напълно аналогичен и дори по-целенасочен бил друг „гладен бунт“ през същата 1793/1794 година. Ето как описва тия събития Джебдет паша: „По същото време в Битоля, столицата на еялета Румели, бедняците се събраха и се отпавиха към махкемето, за да събудят съчувствието на властта, тъй като бе настъпил глад и скъпотия. Но молбите

¹⁷⁸ Ф. 91, ед. 90.

¹⁷⁹ Ф. 139, ед. 45.

¹⁸⁰ Ф. 79, ед. 60; ф. 79, ед. 59, и мн. др.

¹⁸¹ В. Дечев, пос. съч., стр. 122 и сл.

им доведоха до други намерения, а оплакванията им преминаха в бунт. Те не се задоволиха да обсипят с камъни махкемето, а на следния ден нападнаха резиденцията на пашата и дръзнаха и нея да обсипят с камъни. С някои остри мерки метежниците бяха успокоени.“ По-нататък авторът споменава, че натовареният с премахването на кърджалиите Абу Бекир паша обвинил като подстрекател на бунта юрушкия началник Емин ага и го убил, защото му имал зъб, въпреки че последният имал алиби — в дните, предхождащи събитието и по време на самия бунт той не бил в Битоля, тъй като събирал данъци из околността.¹⁸²

Описаният случай разкрива няколко факти, които улесняват тълкуването му: преди всичко ясно е, че в Битолско въпреки глада и скъпотията властта събирала някакъв данък; не били разкрити истинските организатори на бунта и такива вероятно изобщо нямало, защото населението се вдигнало спонтанно, имайки първоначално мирни намерения; бунтът не представлявал моментен взрив — той продължил и на другия ден при нарастваща ярост и смелост на участващите в него; насочен бил срещу висшите представители на властта — кадията и пашата на Румелия.

И така през периода на феодалните размирици, без да са свързани по същество с тях, били налице и отделни спонтанни прояви на съпротива срещу властта, на народен протест срещу грабителската ѝ политика. Тези прояви принадлежат към стихийната класова борба, която избухвала при конкретни поводи, задоволявала се с минимални резултати и не стигала по-далеч от насилието над най-близкия представител на държавата.

Все във връзка с ролята на мирното население във феодалните размирици следва да бъдат изтъкнати и редица факти, от които личи, че в отделни случаи то се отнасяло съчувствено към метежниците, укривало ги и дори им съдействувало. Преди това обаче трябва да бъде подчертано едно пренебрегвано от литературата обстоятелство. Част от историографията твърди категорично, че върлуващите в Румелия кърджалии произхождали предимно от Мала Азия и останали да върлуват отсам Проливите след края на войните, тъй като представлявали обезземлени анадолски селяни и не могли да разчитат на мирен поминък в своята родина.¹⁸³ В това твърдение има безспорно историческа правда. Пренебрегната е останала обаче друга истина, а именно, че положително немалка част от тях кърджалии пък произхождали точно от Румелия, че редица кърджалии, и то изтъкнатите, били местни хора. Според преданието помохамеданчени българи били Мехмед Синап и Кара Фейзи — първият от с. Брещен, Неврокопско,¹⁸⁴ а вторият от Брезник.¹⁸⁵ Както надменно заявил Бекирлили Кара Мустафа на правителствения парламентар, той бил от Пловдивско и никой не можел да го принуди да напусне този край.¹⁸⁶ Дели Кадри бил пък от бургаските села.¹⁸⁷ Местни хора, издигнали се като феодали или просто като разбойници, били и

¹⁸² Tarih-i Gevdet, п с. съч., стр. 324—325.

¹⁸³ А. Ф. Миллер, пос. съч., стр. 113—114; История Болгарии, Москва, 1954, т. I, стр. 273.

¹⁸⁴ В. Дечев пос. съч., стр. 122.

¹⁸⁵ С. Табаков, пос. съч., стр. 44; това предание донякъде се потвърждава от факта, че Кара Фейзи пожелал да се установи и смири именно в Брезник, вж. по-горе.

¹⁸⁶ Ф. 88, ед. 1184.

¹⁸⁷ Сигн. ОАК 36/79.

голяма част от аяните размирници: Емин ага, Мола хасеки, Али Мола Исаоглу, Исмаил Сирозли, Одаджиоглу Сейфула, Тръстениклиоглу, Иълък-оглу, Джумалъ Мехмед и мн. др.

По произход от градовете и селата на Румелия тези размирници не можели да нямат връзка с местното население. Докато преобладаващата част от него те отблъснали чрез своите безчинства, малобройни съчувственици те запазили било по силата на лични връзки, било с това, че кърджалийските междуособици в известен смисъл ползували част от населението, особено турското. Освен това съвсем не е изключено между раята на определено село и някоя от върлуващите из областта кърджалийски дружини да съществували своего рода договорни отношения, според които тя трябвало да остави на мира селото срещу известни услуги, които получавала от жителите му.

Така например не може да не ни наведе на подобни предположения обстоятелството, че властта взела извънредно остри мерки, за да попречи на населението на Пловдивско да снабдява с храни хората на Бекирлили Кара Мустафа. В годините на преследването му тя дори забранила на жителите на областта да засяват земите си и да излизат от своите селища под страх на разстрел.¹⁸⁸ Като се вземе пред вид, че този размирник сам бил местен човек, както и че събирал редовни данъци, срещу което раздавал документи,¹⁸⁹ следователно методите му не били напълно „кърджалийски“, не е изключено той наистина да се е ползувал със съчувствието, а може би и със съдействието на населението тук. Дръзките кърджалии в Хасковско, които през 1783 г. ограбили дори изпратената срещу тях войскова част, останали неуловими. Незнайни били даже имената им, тъй като, както твърди самият автор на документа, живеели в мир с местното население,¹⁹⁰ което не ги издавало. Част от селяните в Делиорман поддържали местните кърджалии с оръжие в ръка. Тук самото население прерязвало пътя на войските, изпращани срещу разбойниците, участвувало в избиването и ограбването на пътници и пр.¹⁹¹ През 1805 г. ранени в бой с правителствените войски кърджалии успели да избягат и се укрият в с. Мадендаш, Гюмюрджинско,¹⁹² и пр. Самият факт, че в многобройни случаи Портата поставяла населението в даден район под взаимно поръчителство като радикална мярка срещу кърджалийството,¹⁹³ е най-убедително доказателство, че тя гледала на това население като на съчувственик и укривател на противодържавните елементи.

Посочените и много подобни на тях примери съвсем не изключват правилната по същество постановка за отрицателното отношение на народа ни към кърджалийството. Във всеки случай не би трябвало обаче да се абсолютизира следващият логически извод от тази постановка, а именно, че раята стояла повсеместно на страната на властта през периода на феодалните размирици. Това, че в повечето случаи властта на султанските органи се явявала по-малката злина, че населението предпочитало установените от векове експлоататорски институции на османската дър-

¹⁸⁸ Вж. заб. 156.

¹⁸⁹ Ф. 88, ед. 284.

¹⁹⁰ Сигн. ХС 3/12.

¹⁹¹ Сигн. ОАК 327/20.

¹⁹² Ф. 79, ед. 20.

¹⁹³ Ф. 96, ед. 55, л. 1—7; ф. 79, ед. 55; ф. 89, ед. 21, л. 1, и др.

жава пред ежедневиия грабеж и насилия, които търпяло от размирниците, съвсем не означава, че в други пък случаи конкретни обстоятелства като безчинства на правителствените войски или на местните данъчни органи не го тласкали на страната на някой метежен аян или дори на кърджалийски главатар. При това дори когато раята държала страната на местните представители на Портата, това не значи, че го вършела в защита на устоите на османския феодализъм. През периода на феодалната анархия всеки бил загрижен за своя дом, за добитъка и стоката си и в защита на своята безопасност определял отношението си към едната и другата сила в междуособиците.

Основен въпрос, свързан с отражението на кърджалийството върху историята на народа ни, е въпросът за неговата самоотбрана през разглежданото време. Защото, ако кърджалийското време се е отразило тежко на стопанското развитие на земите ни, ако е нанесло дълбоки щети на населението им, не може да бъде подминат фактът, че именно в тия години българите са били принудени да се ориентират в една сложна политическа обстановка (независимо от това, че само в редки случаи тази ориентираност прераствала във въоръжено сподвижничество), че на българите за пръв път от пет столетия било не само разрешено, но и препоръчано да се борят с оръжие в ръка срещу въоръжен враг. Този въпрос, твърде слабо осветлен, е в същност централната проблема на „кърджалийското време“, що се касае до отечествената ни история.

Преди всичко поради крайното безсилие на централната власт тя била принудена да допусне въоръжената самоотбрана на населението срещу метежниците; нещо повече, старала се да я предизвика и насърчи със своите инструкции. Не би било преувеличено твърдението, че в непосилната борба с анархията централната власт разчитала много повече на презряната рая, отколкото на своите армии, бостанджибашии и румелийски валии. Още в най-ранните актове, свързани с „хасковските разбойници“, на раята било препоръчано да организира мрежа от куриери, които да информират жителите на съседните райони, че към тях се насочват кърджалийски съединения, да се „обединява“ и да се противопоставя на нападенията им.¹⁹⁴ С напредването на кърджалийството вече станалите стереотипни препоръки на властта към населението се превръщат в отчаяни увещания. През 90-те години на XVIII в. и 10-те на XIX в. рядко може да се срещне правителствено разпореждане по въпросите на кърджалийството, без в него да фигурират тия улегнали пасажии за взаимопомощта и самоотбраната на населението без оглед на неговата народностна и верска принадлежност.¹⁹⁵

И наистина активността на населението растяла, приемала най-разнообразни форми. Самоотбраната му постигала резултати, които рядко били постигнати от войските на Портата. Кърджалиите, фактическите господари на Румелия, с чиито главатарии властта преговаряла унизително, били принудени в редица случаи да отстъпят пред въоръжената сила на народа, били принудени да се откажат от не една обсада, натъквайки се на отчаяната съпротива на населението. Нерядко, както вече бе указано, селското опълчение на дадена каза успявало да нанесе поражение на нападателите си.

¹⁹⁴ Ф. 95, ед. 82.

¹⁹⁵ Ф. 93, ед. 164; ф. 144, ед. 16; ф. 139, ед. 17; ф. 140, ед. 140, и др.

С течение на времето народът ни усвоил изкуството на отбраната, превърнал селищата си в укрепления, които технически не отстъпвали на съвременните им военни строежи. Така натовареният с преследването на кърджалиите в Сливенско, Айтоско и Елховско военен комендант донесъл на правителството, че „... в голямата част от селата са построени и издигнати кули, от всички страни са обградени с изкуствени ровове и са обкръжени с шарамполи. Ясно е, че те не биха се предали доброволно, а в тях може да се проникне само със сражение, ако бъдат обстрелвани с пушки и топове.“¹⁹⁶ По същото време в същия район за правителствените сили не можело да се каже нищо утешително. Те били с отдавна неизплатени заплати и без снабдяване.¹⁹⁷

Вече бе описано сражението при Кара Еврен, в което обкръжените 700 души мъже, жени и деца се съпротивлявали в течение на денонощия срещу двехиляден противник.¹⁹⁸ Всеизвестен факт е и самоотбраната на редица български селища срещу кърджалиите. Така в Сливен била изградена стена с дължина повече от километър и висока 3 метра, която затваряла достъпа към града откъм изток, към равнината, простирайки се от Хамам баир до височината Хисарлъка. Всички теснини и пътеки, които водели към Сливен от другите страни, били завардени от постоянна стража. Огромният труд, вложен в изграждането на това укрепление, бил даден от жителите на града.¹⁹⁹ В резултат на тия мерки, както и на ефикасната отбрана Сливен не станал жертва нито на едно кърджалийско нахлуване.

Жеравненци, наплашени от съдбата на Раково, също построили плътен шарампол, ограждащ селото им от изток, запад и юг (само откъм Разбойна те останали неукрепени). Обединени с населението от Градец, Нейково и Котел, те пресрещнали врага във от селото, в Кечи дере, но били разбити. Оттегляйки се в Жеравна, населението ѝ дало отчаян отпор на нападателите, но укрепленията му били пробити някъде по Селски дол и кърджалиите нахлули в селото.²⁰⁰ Еленчани оказали съпротива на кърджалийското нападение на техния град в 1800 г., но не успели да предотвратят разорението му. Тъй като Елена била многократно нападана от даалии, жителите ѝ издействували чрез нарочен пратеник, който направил лично постъпки пред Портата, построяването на „кале“. Укреплението заграждало цял един хълм, в него имало пригодени минимални жилища за всяко градско семейство, така че при нужда цялото население на града можело да прекара тук значително време, без да е изложено на студ и глад. На лично място в калето се намирала стаята на субашията — представителя на властта. Там били държани и тефтерите, в които били вписвани данъците, събирани от общността за нуждите на самоотбраната.²⁰¹

Образец на български град, умело защитен чрез труда, средствата и организацията на своите жители срещу кърджалиите, бил Котел. Котленци изградили не дървено (както в Жеравна), а каменно укрепление около града си, така „щото от нигде ся не влезвало“. При всички теснини, водещи към Котел, била построена система от укрепления, а на всеки

¹⁹⁶ и ¹⁹⁷ Ф. 138, ед. 323.

¹⁹⁸ Вж. по-горе.

¹⁹⁹ С. Табаков, История на Сливен, т. 1, стр. 162.

²⁰⁰ Д. Константинов, пос. съч., стр. 129—130.

²⁰¹ М. Дичев, Градиво за историята на град Елена, Еленски сборник, кн. I, София, 1931, стр. 50—51.

„главен проход“ били издигнати и високи, яки порти, които не трябвало да пропускат вража сила. Типично е, че котленци организирали постоянна стража на всеки проход и табия, а при опасност укрепленията били отбранявани от цялото боеспособно население на града. През „кърджалийското време“ тук изиграл голяма роля като пълномощник по отбраната на града известният Божил чорбаджи, който проявил неукротима енергия в укрепяването и опазването на градеца. Използувал делегиранията му от котленци власт, за да се издигне като пълновластен господар над Котел, след многобройни злоупотреби с доверието на съгражданите си Божил бил убит от българска ръка.²⁰² Във всеки случай управлението му останало една славна страница в историята на Котел, тъй като въпреки неколкократните кърджалийски нападения над този богат балкански градец той излязъл от „кърджалийското време“ с ненакърнено стопанство — цял и невредим. Не случайно именно у котленеца Г. С. Раковски срещаме следната мисъл: „Най-голям отпор против кърджалиите са дали българите и кърджалийското разорение, може да се каже, е нанесено от българите. Но те, бедни, не са знаели да се ползуват от такива благоволни обстоятелства, при такава слабост на турската държава и при такива междуособни раздори на турците, да се освободят веднаж за всегда от турското иго и да изгонят азиатските зверове от Европа. . . Общо невежество е владало тогава в България и името отечество и народност е било съвсем забравено. . . В такова положение намиращият се тогава българин не е можел, сиромас да помисли за свобода и въстание против султанската власт, ако и да е имал всичката сила в ръцете си и ако обстоятелствата да са му били най-благоволни и най-лесни.“²⁰³

Трудно би могло и сега да се изведе по-правилно заключение за същността на българската самоотбрана по време на феодалните размирици, както и за причините да не прерасне тази самоотбрана в национално-революционна борба. Л. Каравелов доразвива тази мисъл на Раковски, като разкрива съдържанието на понятието „невежество“, употребено от първия: „Кърджалиите са били гладни революционни чети, които обикновено се появяват в времето на всяка анархия. Ако Инджето и Кара Кольо да биха имали ум, разум, патриотизъм и ясно съзнание и ако народът би бил малко по-събуден, и те биха направили това, което направи Кара Георги в Сърбия.“²⁰⁴ Явно е впрочем, че дейците на българското национално-революционно движение правилно са оценили ролята на българския народ във феодалните размирици, обяснявайки я с липсата на оформено национално съзнание.

Въпреки че в българската литература от XIX в. и домашните източници кърджалийските години са разглеждани предимно с оглед на самоотбраната на народа ни, все още не може да се твърди, че и този въпрос е задоволително изяснен. Османските документи не са особено надежден източник в това направление, тъй като обикновено съдържат най-общи препоръки по самозащитата на раята, без да я очертаят конкретно. Във всеки случай и на настоящия етап на изследване се набелязват някои моменти, свързани с този въпрос, които чакат своето решение.

²⁰² М. Арнаудов, пос. съч., стр. 64 и сл.

²⁰³ Г. С. Раковски, Автобиография и мемоари, София, 1939, стр. 18—19.

²⁰⁴ Забележка на Л. Каравелов към съчинението на П. Хитов, Някои стари български войводи, София, 1918, стр. 68.

Преди всичко ясно е, че работите по самоотбраната на българските градове и села изисквали много труд, средства и организация. Те се осъществявали обикновено по инициатива и за сметка на населението. И все пак тези работи следвало да имат ръководен център за всяко дадено селище. Дали просто турската власт по места поемала върху си организацията на крепостните строежи, излъчването на стража, вдигането на опълчение и снабдяването на бойците, или пък с тези функции се заемали нарочни, избрани от населението местни органи и управи? Първото предположение е малко вероятно, тъй като през разглеждания период функционерите на Портата дотолкова, доколкото ги имало, се намирали в жалко положение, често били изцяло откъснати от центъра, пък и самата върховна власт била вече напълно капитулирала и компрометирана, отказала се фактически от своята ръководна роля в опазването на реда в размирените провинции. Затова много по-правдоподобно, пък и доказано в отделни случаи (Котел например), е предположението, че организацията на самоотбраната била възложена на местни хора, в много случаи на българи. Следователно по това време редица наши селища успели на дело да осъществят известна автономия, чиято задача била да гарантира безопасността на селището. От тази основна задача естествено произтичали други, производни, които в своята цялост образували някакъв вид независимо самоуправление на тези селища. Изясняването на тази стихийно възникнала институция би било от голямо значение за изучаването на българската история през Възраждането.

Невъзможно би било да бъдат разглеждани въпросите за самоотбраната срещу феодалната анархия, без да бъде изтъкната определящата роля на народните маси в нея. Така или иначе, през десетилетията на пълно безвластие народът ни бил оставен сам на себе си — за добро и зло. Той трябвало сам да разреши основния въпрос за своята безопасност, за съществуването си (в редица области). И ако българите излезли от феодалните размирици в Турция не само без да понесат дълбоки удари (като се изключи ударът върху производителните сили, който едва ли бил особено силен, тъй като непосредствено след края на междусобиците в земите ни закипява усилена стопанска дейност), но и с повишено национално съзнание и самочувствие, това е заслуга единствено на народните маси, които с оръжие в ръка взели участие в събития, що решавали не само неговата, но и на полуострова съдба. Тази роля на българските селяни и занаятчии, а не мнимата им поддръжка на размириците, под знамето на Френската буржоазна революция следва да бъде проучена като една от героичните страници на историята ни.

ФЕОДАЛЬНЫЕ СМУТЫ В СЕВЕРНОЙ ФРАКИИ В КОНЦЕ XVIII И В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

В. П. Мутафчиева

(Резюме)

Обширная и сложная проблема феодальных смут в Османской империи недостаточно освещена как в иностранной, так и в болгарской литературе. Изучение этой проблемы затруднялось, главным образом, отсутствием опубликованных материалов. В своем исследовании автор касается только незначительной ее части, а именно кирджалийских и аянских смут в Северной Фракии. Остальные вопросы феодальных междоусобиц будут составлять предмет дальнейших исследований. Исследование автора базируется на неопубликованных османских материалах.

Кирджалийское движение рассмотрено в неразрывной связи с аянскими смутами и с институцией аянов вообще. Исследование раскрывает прямую зависимость кирджалийского движения от аянов и наоборот. На основании обширного материала, почерпнутого из османских источников, последовательно рассмотрены кирджалийские и аянские выступления в следующих „казах“ (районах) Северной Фракии: Пловдивской, Казанлыкской, Ново- и Старо-Загорской, Ямболской, Сливенской, Карнобатской, Айтосской, Бургасской, Анхиалской и Месемврийской.

Опираясь на эти новые данные, автор стремится выяснить два основных вопроса, связанных с феодальными смутами — с одной стороны, отношения между мятежниками и центральной властью, а с другой — между ними и местным населением. Главные выводы на основании анализа источников говорят, что само правительство непоследовательно и часто примиренчески относилось к главарям кирджалиев и непокорным аянам. Оно постоянно старалось привлечь их на свою сторону различными уступками, в то время как эксплуатируемое население упорно и последовательно защищалось от бунтовщиков. Другой общий вывод, вытекающий из рассмотрения сказанной проблемы, состоит в том, что период феодальных смут по своему содержанию не исчерпывается только кирджалийским движением и аянскими междоусобицами. Немалое значение в течение этого периода имели и стихийные проявления народного сопротивления. Роль этих проявлений должна быть изучена в достаточной мере для того, чтобы можно было составить окончательное представление об общем облике периода указанных смут.

DIE FEUDALAUFRUHRE IN NORDTHRAKIEN VOM ENDE DES 18. UND ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

V. P. Mutafčieva

(Zusammenfassung)

Das umfangreiche und sehr verwickelte Problem von den Feudalaufruhren im Osmanischen Reich ist bisher weder im Auslande noch im Inlande eingehend behandelt worden. Dessen Studium ist vor allem dadurch erschwert, daß es an entsprechendem Quellenmaterial in der Literatur fehlt. Die vorliegende Untersuchung behandelt nur zu einem kleinen Teil dieses Problem, nämlich insoweit es die Kărdžaliibewegung und die Ajanenaufruhre in Nordthrakien betrifft. Die übrigen Fragen im Zusammenhang mit den Feudalaufruhren sollen Gegenstand weiterer Untersuchungen sein. In der vorliegenden Abhandlung stützt sich die Verfasserin vornehmlich auf unveröffentlichtes türkischen Quellenmaterial.

Die Kărdžaliibewegung wird in untrennbarer Verbindung mit den Ajanenunruhen, und der Ajaneninstitution überhaupt, betrachtet. Es wird die zwangsläufige Abhängigkeit der Kărdžaliibewegung von den Ajanen, wie auch umgekehrt, der Ajanen von der Kărdžaliibewegung aufgedeckt. Die Verfasserin verfolgt an Hand umfangreichen Quellenmaterials die Tätigkeit der Kărdžalii und Ajanen in folgenden Bezirken Nordthakiens: Plovdiv, Kazanlăk, Nova Zagora, Jambol, Sliven, Karnobat, Aitos, Burgas, Anchialo und Mesembria.

Auf Grund dieses neuen Angabenmaterials wird versucht, zwei Grundlagen der Feudalaufruhre zu klären: das Verhältnis zwischen den Aufrührern und der Zentralgewalt sowie das Verhältnis zwischen den Aufrührern und örtlichen Bevölkerung. Die wichtigsten Schlüsse, die hieraus gezogen werden können, sind, daß die Einstellung der Zentralgewalt gegenüber den Führern der Kărdžaliibewegung und den nicht unterwürfigen Ajanen unkonsequent war. Sie suchte häufig, im Frieden mit ihnen auszukommen und war ständig bemüht, sie durch Zugeständnisse für sich zu gewinnen, während die ausgebeutete Bevölkerung sich hartnäckig und konsequent gegen die Aufrührer wehrte. Ein anderer, allgemeiner Schluß, der noch gezogen werden kann, ist, daß die Zeit der Feudalaufruhre nicht nur die Kărdžaliibewegung und die Ajanenaufruhre zum Inhalt hat. Eine nicht untergeordnete Rolle spielen in dieser Periode auch die spontanen Erscheinungen des Volkswiderstands. Diese bedürfen aber noch eingehender Untersuchungen, bevor ein endgültiges, vollständiges Bild von dieser Aufruhrperiode vermittelt werden kann.

ЗА НЯКОИ ФОРМИ НА СЪПРОТИВА СРЕЩУ ТУРСКИЯ ФЕОДАЛЕН СТРОЙ ПРЕЗ XVIII В.

Бистра Цветкова

Осемнадесетото столетие отбелязва особено разгаряне и разрастване на борбата против турския феодален строй, която се проявява в най-различни форми. За това допринасят засилването на угнетението в резултат на съществени изменения, настъпили в общественоекономическото развитие на империята, зачестилите военни и дипломатически поражения на османската власт, обособяването на нови сили в българското общество с ясно изразени освободителни тежнения. Разнообразните и многобройни прояви на народната съпротива срещу турската феодална система, които изпълняват с бунтовно напрежение века на Паисий, не са били предмет на самостоятелно и цялостно изследване. В историографията е отделено повече внимание на въоръжените съпротивителни опити, и то най-вече на въстанията, хайдутското движение и участието на българи във войните на Турция със средноевропейските държави и Русия. Това се обяснява с обстоятелството, че в такива именно съпротивителни опити най-ярко се изявява непримиримостта на българския народ към чуждото владичество, съзнанието за решителна борба срещу бременото на тежкия феодален режим и угнетителската политическа система.

Но въпреки по-подчертания интерес на специалистите към тези форми на съпротива срещу турския феодализъм и те са проучени бегло и непълно. До голяма степен това се дължи на оскъдицата от изворни материали. Най-богатите източници — официалните османски документи — са останали почти неизследвани поради това, че са трудно достъпни за ползуване. За ограничеността на документалната база в досегашните проучвания върху тези проблеми може да се съди дори само по това, че главните изворни податки за хайдутството например са черпени най-вече от народния епос.

Повишеният интерес към въстаническите опити и хайдутското движение в България е станал в известен смисъл причина да се отминат без достатъчно внимание редица други съпротивителни прояви на българския народ, които имат не по-малко значение за поддържане на борческия дух в течение на цели столетия. Това са преди всичко непрестанните, почти ежедневни стълкновения на угнетените народни маси с представителите на османската власт.

Настоящата статия цели да хвърли светлина върху всички тия форми на антифеодална съпротива. Едновременно с това тя има за цел да разкрие някои неизвестни досега прояви на въоръжена борба и на хайдутството през XVIII в.

За по-пълното и задълбочено проучване на тази интересна материя тук са привлечени значителен брой официални турски документи, в по-голямата си част необнародвани. Използуването на тия източници в случая налага особена предпазливост. Излезли от учрежденията на османската власт, те осветляват разглежданите тук въпроси твърде пристрастно—през призмата на онова класово предубедено отношение, което османските властници имали към феодално зависимото население, към поробения български народ. Поради това в документите действителните причини за различни съпротивителни прояви, техният истински размер и последствия много често са преднамерено омаловажени и замъглени. Нещо повече, участниците в редица опити за въоръжена съпротива и особено хайдутите са представени в напълно отрицателна светлина — като разбойници, а антифеодалният характер на техните борчески опити е принизен до равнището на обикновени злодеяния. Нескритата ненавист на властниците, чието господство са подкопавали с оръжие в ръка тези доблестни български борци, се е изляла в презрителните прозвища, с които те са назовани в официалните турски документи *eşkia*, *hagamî* (разбойници), *meîâin* (проклетници). Това подчертано пристрастие на турските извори може да постави понякога изследвача в известно затруднение да различи действителните хайдушки действия от разбойнически прояви. Но критичното изследване на историческите податки в такива документи, будещи колебания, съпоставянето им с известия от други източници, нескритата тревога на властта и извънредните мерки, предприети от нея, когато наистина се касае до хайдушки прояви, откриват пътя към успешно преодоляване на такъв род затруднения.

Най-правдиво отражение на действителните събития може да се търси в заявленията и оплакванията на раята, отправени до султанския двор. Те разкриват неподправено истинските причини за една или друга проява на отпор спрямо османските властници, характера и целите на този отпор. Някои заповеди на централната власт, издадени по повод на изявена от раята съпротива срещу фискални насилия и други произволи, също могат да бъдат считани за по-надеждни източници. Османското върховно управление било загрижено за опазване фискалните интереси на държавата. То изразявало в официалните разпоредби отрицателното си отношение спрямо нарушения на установения порядък и посегателства над раята, извършени от феодали и държавни чиновници, тъй като такива произволи съкращавали податните възможности на населението, разстройвали най-важния държавен приходоизточник. Централната власт в Турция е била заинтересована в по-голяма степен от османските фео-

дали да не пресилва прекомерно фискалния натиск над зависимото население. Османските служебни феодали, а също така и откупчиците, в чиито ръце през XVIII в. попаднали не само приходите от отделни да-нъци, но и цели феодални владения, били загрижени през време на по-вече или по-малко ограничените срокове на своето господаруване в под-властните им домени да извлекат много средства от раята дори с цената на нейното разорение. Напротив, от гледище на централната власт, изра-зено нееднократно от редица османски хронисти и политически писатели през XVII и XVIII в., раята била считана за „хазна на падишаха“,¹ чиито податни сили не бивало да се изтощават прекомерно. Поради всичко това и много от султанските заповеди не скривали истината около насилията, издевателствата на местни властници, които разорявали населението и предизвиквали неговия отпор. Техните предписания за прекратяване на подобни порядки предлагат на изследвача неподправени данни за усло-вията и поводите, които предизвиквали в един или друг случай открита изява на антифеодална съпротива.

Внимателният анализ на всички тия, макар и твърде тенденциозни източници позволява да се извлекат редица нови факти относно някои недостатъчно проучени форми на съпротива. Тия факти, съпоставени с познатите вече сведения за прояви на отпор, разкриват една картина на непрекъснати съпротивителни борби срещу турската феодална система. Започнали още през първите векове на турското господство у нас, тия борби се разгръщат с особена сила най-вече през XVIII в.

Турският феодализъм се разтърсва от дълбоки изменения, които за-сягат всички негови институции. Настъпилата криза във военно-спахий-ската система и упадъкът на османската държавна организация допри-несли за нарастването на феодалния и политическия гнет над подвласт-ното българско население. А това предизвикало засилен отпор сред потиснатите. От друга страна, омаломощяването на османската военна организация довело империята до поражения и териториални загуби, осо-бено в стълкновенията ѝ със средноевропейските държави и с Русия. Неприятелите на Турция повели активна нападателна политика срещу нея. Зачестилите военни и политически неуспехи на империята разкрили пред поробените народи нейната нарастваща слабост и с това насърчили освободителните им стремежи. Промените в турския феодален режим и засилващият се политически натиск на средноевропейските държави върху Турция са едни от основните исторически предпоставки за разрастването на съпротивителните борби на българския народ през периода, който предшества Възраждането. Упадъкът на спахийската система и разло-жението на всички свързани с нея институции създали твърде услож-нена обстановка за угнетените народни маси. Усъвършенствуването и усложняването на методите за потисничество налагат известно усложняване и усъвършенствувание във формите и методите на народната съпротива. Изследването на тия форми и методи изисква да се разкрият някои съ-

¹ А. С. Тв е р и т и н о в а, Второй трактат Кочибей, Ученые записки Института вост-коведения, т. VI, стр. 220; W. F. A. В е h r n a u e r, Das Nasihatname, ZDMG, XVIII, 1864, S. 10; W. F. A. В е h r n a u e r, Hâgî Chalfa's Dustûru'l-ameî, ZDMG, XI, 1857, S. 127; W. W r i g h t, Ottoman Statecraft. The Book of Counsel for Vesirs and Governors of Sari Mehmed Pascha, The Defterdâr. Translation and Notes By W. L. W r i g h t. J. R. Princeton, 1935, p. 76—77.

ществени моменти в статута на зависимото население. Това ще открие възможност да се изяснят по-убедително предпоставките за изявяването на антифеодалния отпор в една или друга форма.

*

Измененията в системата на спахийското земевладение довели до чувствително засилване на феодалната експлоатация. Постепенното натрупване на парични средства у по-едрите служебни феодали, концентрацията на голям брой спахилъци в техни ръце, широкото проникване на дворцови чинове в сферата на служебното земевладение променили основно облика на това земевладение, методите на османската служебна аристокрация. Едрите служебни феодали насочили изцяло вниманието си и усилията си към това, да изтръгнат своите ленове от зависимостта им спрямо централната власт. Това те могли да осъществят преди всичко чрез увеличаване на фискалния натиск върху зависимото население. Такива методи на действие им налагала в много случаи и нуждата да наваксат пропилените средства, чрез които те успявали по пътя на подкупа или по други незаконни начини да се сдобият с ленове. Нарастващата им самостоятелност спрямо върховното управление, която им обезпечавала тяхното икономическо могъщество, създавала благоприятни възможности за по-неограничено и безпрепятствено засилване на този фискален натиск.^{1а} Доходите от спахилъците, които обезпечавали по-сигурна издръжка, отколкото рискованите и безуспешни военни експедиции, станали основна цел и за дребните служебни феодали — тимариотите. Лишени от големите приходи на военната плячка в миналото, притиснати от домогванията на едрите феодали и на държавата, които посягали под различни предлози върху тимарите им, дребните феодали се стремели да направят по-доходни своите незначителни и несигурни ленове чрез увеличаване на фискалния гнет. Стремежът към натрупване на повече парични средства, които започнали да играят все по-голяма роля в икономическия живот на империята, подтиквал османските феодали да налагат и по-голяма част от феодалната рента в пари.

Още в миналото служебните поземлени владетели били слабо заинтересовани от начина на стопанисването на леновете си. При промените вече условия тази заинтересованост намаляла още повече, при все че нараснала жаждата за изтръгване на по-значителни доходи от феодалните владения. Откъснати вече напълно от тях си владения, уединени в разкошните си сараи из градовете, едрите османски феодали предпочитали да получат посредством своите субаши или войводи рентатата от леновете си изцяло в пари.

Общото разложение в спахийското земевладение, пълното объркване в регистрацията довели до това, че през XVIII в. множество феодални владения станали спорни (*nisalu*). За такива ленове години наред водели борба по двама и повече претенденти.² Печалните последствия от такива

^{1а} Срв. В. С в е т к о в а, *L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au milieu du XVIIIe siècle. Etudes historiques à l'occasion du XIe Congrès International des sciences historiques*, Stockholm, 1960. Sofia, 1960, p. 172—190.

² Срв. например Ор. отдел, НПТА, XVI, 1/8, л. 4 б, док. I; Софийски кадийски регистър 306, л. 27 а, док. III; Русенски кадийски регистър R/1, л. 19 а, док. II; *Die Protokollbücher, des Kadiamtes Sofia bearbeitet von Galab Galabov hsg. von Herbert Duda München, 1960, № 479, S. 117; № 480, S. 117; № 530, S. 135; № 540—541, S. 139—140 № 699, S. 194; № 724, S. 200 и пр.*

спорове понасяло най-тежко зависимото население, тъй като всяка от спорещите страни предявявала правата си върху доходите от съответното феодално владение. Кризата в османското служебно земевладение, вътрешната дезорганизация, жаждата да натрупат повече парични средства подтиквали османските служебни феодали да посягат незаконно върху приходите от чужди феодални владения. Случаите на подобни домогвания зачестили особено през XVIII в. Така например в една заповед от 2. IX. 1731 г. до везира — силистренския валия — и до кадията на Бабадаг е предадено оплакването на назъра, който надзиравал вакъфите на Айше султан и Гази Ибрахим паша. Назърът съобщил, че хора от обкръжението на миримираните, миримилвите, субашите и други власти нарушавали фискалния имунитет на вакъфските села Захиркьой, Серай, Гарван и административно подведомствените им села в нахия Хърсово, санджак Силистра. Те незаконно изисквали от вакъфската рая масло, мед, зърнени храни, наложите бадихава, джюрм-ю джинает и други данъци от категорията на *tekâlif-i örfiye ve avariz-i divaniye*.³

Феодалната експлоатация и фискалните произволи нараснали не само в спахилъците, но и в другите категории поземлени владения. Поради обстоятелството, че те разполагали с по-голяма независимост от спахийските ленове, не били обвързани със служебни задължения към централната власт, тук съществували повече възможности за по-неограничено засилване на феодалния гнет над подвластното население. Тия порядки, характерни за турския феодализъм и през XVIII в., са много ярко отразени в една султанска заповед, отправена през 1775 г. до русенския кадия. В нея се съобщава, че забитът на вакъфа, посветен на джамията на Михримах султан, подлагал на непоносим фискален гнет вакъфската рая от селата Кармин (?), Черна вода, Словавир, Доматберока (?), с друго име Саим, Исмаил Дюкюню, Георгиче, Исмаил- и Джедид и Хърсова, спадащи към нахия Чернови. След като те издължели десятъка си в размер на една осма от поземления добив и предадели заедно с това своето саларие, забитът ги заставал да пренасят храните до хамбара му. Искал им такса за това, че пазарът бил близо (*akrab-i bazar*), произволните такси (*agalik*⁴ и *tuzluk*⁵), и то в натура — по един шиник зърнени храни от мюсюлманското население и по 5 шиника от немюсюлманската рая. Налагал им също и паричните такси кятибие и хидмедкярие, безплатно вземал от тях храни и зоб за добитъка. Понякога умишлено не им прибирал юшура, за да изчака по-добри пазарни цени за него. След това нахълтвал със своите хора по селата и насила задигал селския поземлен добив.⁶

Алчни за бързо и лесно забогатяване, непокорни пред повеленията на централната власт, османските служебни феодали не само се стремели да увеличат данъчните тежести на зависимото население, не само си позволявали да вършат безнаказано фискални произволи. Те всявали сред раята ужас с безконечните си изстъпления и издевателства. Така в заповед до русенския кадия и до мютеселима на Никополски

³ Русенски кадийски регистър R/37, л. 7 а, док. I; вж. подобни прояви в Софийски кадийски регистър 311/1, л. 7 а, док. I, и л. 7 б, док. I.

⁴ Вероятно такса, предназначена за властник.

⁵ Вероятно такса, подобна на *ayak tegi*, т. е. обезщетение за праха, който съответното длъжностно лице трябвало да газе, идвайки в подвластните селища.

⁶ Русенски кадийски регистър R/8, л. 69 а, док. I.

санджак от 1735 г. се отбелязва, че спахията на с. Костаниче (?), Русенска околия, вилнеел денонощно с няколко разбойници и пиянствувал. В чифлика си, който се намирал в селото, давал убежище на разбойници, нападал с тях и ограбвал дори мюсюлмани, залавял и нанасял побой на невинни хора и пр.⁷

Измененията в поземления режим на българските земи, условията на развиващи се капиталистически отношения през втората половина на XVIII в. създали нови тежести за българското население. Обособяването на чифлишкото земевладение, особено в Северозападна България, било съпроводено с посещения на чифликчиите върху селската земя и постепенното обедняване на част от селяните.⁸ Попадналите в системата на чифлишката собственост селяни били поставени в тежка зависимост, някои от тях станали наемни работници при господарите си.

Едновременно с феодалните владетели и централната власт утежнила данъчното бреме на зависимото население. Постъпленията от държавните данъци били едно от основните приходни пера на изпразненото вече държавно съкровище. Чрез увеличаването на тия данъци и въвеждането на нови данъчни задължения централната власт се стремяла да преодолее тежката финансова криза, в която изпаднала. Размерът на главните държавни данъци се увеличил неколккратно. Данъкът върху овцете се налагал вече на всяка глава по акче.⁹ От 40 акчета на хане аваризът се покачил на 300—325 акчета, а нузултът от първоначалния размер 30 акчета достигнал 600 акчета.¹⁰ Започнали да налагат джизие то не на къщи, а на глава, и то съобразно със специални данъчни карти. За всяко селище бил раздаван точно определен брой карти, разпределени на три категории — за по-заможните, за средноимотните и за малоимотните. В зависимост от вида на картата джизие то било налагано в по-големи или по-малки размери.¹¹

Честите войни утежнили и системата на т. нар. принудителни изкупувания на храни и припаси от раята за нуждите на армията. Огромни количества доставки били налагани във форма на ищира или сурсат бедели вече ежегодно, а в известни случаи по няколко пъти в годината.

Притисната от финансови затруднения, неспособна да заплаща вече изкупените провизии, върховната власт прибягвала към приспадане на сумите, които дължала на раята за ищирата върху данъците ѝ, дължими към държавата. Но често това не било осъществявано. На практика ищирата се превръщала в безвъзмездни принудителни изземания.¹²

Настъпилото разложение във всички институции на държавния апарат засегнало и служителите на османската фискална организация. Настървени да си възвърнат средствата, които изразходвали, за да си закупят поста на данъчни функционери, те не се стеснявали да вършат най-раз-

⁷ Русенски кадийски регистър R/52, л. 26 б, док. I.

⁸ Срв. Хр. Гандев, К истории чифликчийского земевладения в Болгарии в период до освобождения. Краткие сообщения Института славяноведения, т. XXX, стр. 36—65.

⁹ В. Д. Смирнов, Кучибей Гюмюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции, С.-Петербург, 1873, стр. 139—141.

¹⁰ Б. Цветкова, Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт, София, 1958, стр. 20, 22, 37.

¹¹ Б. Недков, Поголовният данък в Османската империя с оглед на България, ИПр, II, 1, стр. 24—25.

¹² Б. Цветкова, пос. съч., стр. 67—152.

лични произволи при събирането на държавните данъци. Така например документите споменават за джизиедари, които в съгласие с местните кадии и властници разпределяли несправедливо данъчните карти — на средноимотните давали карти за по-заможни, а на малоимотните — карти за средно имотно състояние. Един чужд пътешественик недвусмислено отбелязва в дневника си, че събирачите на харач притесняват извънредно българите християни, карат ги да им плащат даже за 18-месечни деца, макар според турските закони всички до 16-годишна възраст да са освободени.¹³ Събирачите на авариза и нузула не само ги изисквали в по голям размер, но заставяли населението да ги издължава в натурална форма.¹⁴ Мубаширите по ищирата измервали продадените храни произволно, отказвали да ги заплатят, определяли им по свой вкус цени, пониски от тия, които държавата фиксирала.¹⁵ Редица тегоби, които били заменени с равностойни на тях парични налози, били незаконно налагани, а едновременно с това били събирани и самите налози.¹⁶ Честите изземания на храни под формата на ищира, сюрсат бедели, равностойност в натура на данъците авариз акчеси и бедели нузул поглъщали в много случаи почти изцяло поземления добив на раята, част от който взимали спахиите като десятък, саларие, харманско право и пр.¹⁷ Вследствие на тия непосилни облагания населението било принудено понякога да дава и онова, което скътвало за собствена издръжка, а дори и семето за посев. Налагането на многобройните и тежки повинности и ангарии било съпроводено с не по-малко произволи. Поради неопределените размери и времетраене на принудителния труд властта винаги можела да изкористява и да използва прекомерно много зависимото население. За всичко това изпълнителите на такива повинности не получавали понякога законното си възнаграждение, нито пък вземздие за преуморения от път и напрежение добитък или изпочупените и загубени коли, реквизирани за държавни нужди.¹⁸

Постепенното утвърждаване на откупната система в икономическия живот на империята през XVIII в. също допринесло за увеличаване степента на феодалната експлоатация и изобщо за нарастване на феодалния гнет върху зависимото население.¹⁹ Със съдействието на централната власт събирането на отделни данъци все по-често попадало в ръцете на мюлтезими, жадни да натрупват печалби от предадените им под илтизам обекти. През краткотрайните срокове на откупа те влагали всичкото си усърдие да съберат не само определените постъпления от откупения

¹³ И в. Ш и ш м а н о в, Стари пътувания през България в посока на римския военен път от Белград за Цариград, СбНУ, IV, стр. 471.

¹⁴ Срв. например Ор. отдел, Караферия — кадия, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 1 мухарем 1105 г.; Битоля — кадия, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 23 рамазан 1104 г., НПТА — XVIII, 11/68.

¹⁵ Срв. например Ор. отдел, Солун — мубая емини, I. К. Държавни доставки, 20 шабан 1177 г., НПТА XVIII 1/71.

¹⁶ Срв. например София — войска, II. А. I. б. Насилия и злоупотреби на органите на властта, 8 цевал 1198 г.

¹⁷ Б. Ц вет к о в а, Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в., Известия на Института за българска история, т. VI, стр. 131—136.

¹⁸ Срв. например Ор. отдел, Цг 33/5, № 61, 63, 65. Провадия — население, II. А. I. Задължения на раята към държавата, 23 реби I 1132 г.

¹⁹ Б. Ц вет к о в а, Откупната система в Османската империя през XV—XVIII век с оглед на българските земи, Известия на Института за правни науки, XI, 2, стр. 217—218.

обект, но да извлекат от податното население по-големи суми за лична печалба.

Възможностите за осъществяване на феодално угнетение върху населението били много по-големи при маликянетата поради тяхната фискална и административна независимост. Практиката на чести преоткупвания на дадени под илтизам обекти, която взела значителни размери през XVIII в., излагала населението на произвола, упражняван от непрестанно сменящите се откупчици. Не били редки и случаите, когато откупчиците на даден обект и истинските владетци на този обект предявявали едновременно претенции върху доходите от него и така обременявали раята с двойни данъчни тежести.²⁰

Проявите на дълбоко разтление във военната организация на империята засягали непосредствено зависимото население. Отегчени от нескончаеми и вече безуспешни войни, неполучили заплатата в течение на месеци поради финансовите затруднения на държавата, бойците и военачалниците от платената армия плъзвали по време на походи из близките до пътя райони и ги подлагали на грабеж и разорение. Турските документи, особено през XVIII в., избобилствуват със сведения за бегълци войскари или за неявили се в похода спахии,²¹ много от които вилнеели и тероризирали зависимото население в различни български краища.²² Зачестилите бунтове в армията, които пламвали в турските гарнизони на някои български селища през XVIII столетие, излагали местното население на вилненията и разбойническите нападения на разбунтувалите се военни.²³ Плъзналите из страната или пребиваващи в провинциалните гарнизони еничари станали истинска напаст за населението. Те започнали да налагат волята си на местната власт, за да узаконят извършваните от тях издевателства над раята.²⁴ Загубите от заплатите си те наваксвали чрез участие в търговска дейност, особено в откупничество.²⁵ Изстъпленията над народа на този разлагащ се вече корпус са дали повод за не една отрицателна оценка на мнозина съвременници. Един от тях с основание подчертава, че еничарите заемали тази си длъжност „само за да вършат злоупотреби в страната, за да имат право да малтретират всички, за да изтръгват данъците, които се налагат на народа, и поради други корисни побуди“.²⁶

Корумпираните служители на османския административен апарат, където постове се разпродавали или се вземали чрез откуп или подкуп, се надпреварвали също в ограбването и угнетяването на подвластното българско население.²⁷ Органите на османското правораздаване, които

²⁰ Ор. отдел, Битоля — кадия, II. А. 2. а. Насилия на експлоататорската класа, 28 джемази 1140 г.

²¹ Срв. например Видински кадийски регистър 169, л. 15 б; Русенски кадийски регистри R/51, л. 22 а, док. I; R/8, л. 48 б, док. II, и пр.

²² Срв. Русенски кадийски регистър R/39, л. 52 а, док. II; R/6, л. 13 а, док. II, и пр.

²³ Срв. Русенски кадийски регистър R/8, л. 41 б, док. II.

²⁴ Срв. например Н. Милев, Един неиздаден документ за българската история, ИИД, IV, стр. 95.

²⁵ Срв. например В. Д. Смирнов, пос. съч., стр. 141; Ricaut, Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman. Paris, 1670, p. 537; H. Blount, A voyage into the Levant, London, 1636, p. 64.

²⁶ Théâtre de l'd Turquie. Traduit d'Italien en français par son auteur le sieur Michel Febure, Paris, 1682, p. 89.

²⁷ Видински кадийски регистър 13, л. 28 а, док. II, Бл. 2/2; Русенски кадийски регистър R/6, л. 14 б, док. I, II, и пр.

имали много широки функции и влияние в общественния живот на нашите селища, също били засегнати от общата вътрешна дезорганизация. Турският съд станал вече учреждение, което узаконявало в много случаи доказани злодеяния, извършени от местни властници над раята. Кадии и найби решавали съдебни спорове в ущърб на българското население.²⁸ В обиколките си по съдебни огледи те отсядали у раята и я заставяли безвъзмездно да я издържа. При регистриране наследствата на починали те вписвали по-висока от действителната им стойност, за да събират за това по-големи такси.²⁹ Понеже чрез шериятския съд ставало разхвърлянето на редица държавни данъчни задължения, съдебните служители изкористявали случая, за да налагат тия задължения в по-голям от законния размер и да прибират за себе си връхнината. Такива злоупотреби предизвикали през 1729 г. изрична и строга заповед на централната власт до видинския кадия, до всички кадии от дясното крило на Румели и до вилаетските аяни и служебните им лица. В заповедта се изтъква, че съдебните служители трябва да бъдат образец на честност и безкористност. Въпреки това те си позволявали да задържат за себе и незаконно глоби и при разпределението на данъците авариз, нузул, джизие, имдад- и хазерие да ги налагат в по-голям размер, за да задържат известни суми за себе си.³⁰ Такива прояви, които станали постоянен стил на османските правораздавателни учреждения, са дали повод на един чужд наблюдател с основание да охарактеризира тяхната практика по следния начин: „Правосъдието на мюсюлманите (разб. османците) е достигнало такава крайна несправедливост, че ако дяволите биха били поставени за съдии с пълно разрешение да се ползват, както искат, от властта и както намерят за добре, вярвам, че и те биха се срамували да вършат това, което правят турците.“³¹

Промените в турския феодализъм допринесли да настъпи известно приравняване в статута на различните категории зависимо население. В турските източници може да се проследят отчетливо нарастващите посегателства на държавната власт и на местните феодали върху известни облекчения, обезпечени на някои категории зависимо население, в замяна на техни специални задължения към държавата.³² При условията на нарасналия феодален гнет тия специални задължения се утежнили. От друга страна, в стремежа да увеличи приходоизточниците си върховното управление все по-често започнало да товари споменатите категории население с данъчни задължения, от които те били освободени. Ония от тях, които притежавали дял земя с фискални облекчения, твърде често не можели да се ползват от тези облекчения поради посегателствата на местните феодали или на държавните функционери. При това нараствали произволите и фискалният натиск, който упражнявали над тях преките им началници — бейове и черибашии. Това постепенно изравняване на раята със специални задължения и обикновената рая създавало

^{28—29} Срв. например Видински кадийски регистър 14, л. 11 а, док. III, л. 8 а, док. II.

³⁰ Видински кадийски регистър 19, л. 46 б, док. I; за злоупотребите на османския съд вж. и Софийски кадийски регистър, 1-бис, л. 96 б, док. II.

³¹ M. Febuge, *op. cit.*, p. 69.

³² Ор. отдел, ОАК 52/64, Търново — кадия, II. А. 1. б. Дервентджи, 20—30 сафар 1057; 5 л. 3/1; ДБИ, III, № 28, стр. 13; № 21, стр. 18; Софийски кадийски регистър, 1-бис, л. 92 б, док. III, л. 122 б, док. I; Г. Гълъбов, Осmano-турски извори за българската история, ГСУ, ИФФ, 1943, стр. 69, и пр.

благоприятни предпоставки за тяхното единство в антифеодалната съпротива.

Притисната от нарасналото феодално угнетение, експлоатираната класа в българските земи все по-гясно се свързвала с пазара поради разрастващата се парична обмяна и по-широкото налагане на паричната рента. Тя ставала вече зависима от колебанията на този пазар. Това допринасяло за увеличаване имущественото разслоение в средите на зависимото население. Този процес се задълбочил от втората половина на XVIII в. нататък в резултат на разрастващите се капиталистически тенденции в икономиката на Турция. Поставено при тежки затруднения, зависимото население много често прибегвало към сключване на крупни парични заеми. Обичайните кредитори били местните феодали — спахии, управители на вакъфи, висши чиновници или богати търговци. Пред кадийските съдилища например в София, Русе и Видин през различни години са регистрирани през XVIII в. стотици случаи на взети от раята заеми или суми под лихва. Нерядко такива заеми сключвали цели села.³³ В случаите, когато зависимото население не било в състояние да изплати държавните си данъци, то прибегвало към услугите на своите феодали, които внасяли вместо него необходимата сума и го поставяли с това в още по-голяма икономическа зависимост.³⁴ При такива случаи лихварският капитал намирал открито поле за действие. От многобройни свидетелства може да се съди до каква степен широки среди от българското население били заплетени в мрежите на лихвари. Ярко потвърждение на това е свидетелството на един документ от 1731 г. В него е предадено оплакването на селяните от с. Даделигар, Зъхпенска околия. Преди 16 години те взели под лихва 725 гроша от синовете на бившия серски ага за покупка на ечемик. От жителите на Серес те получили под лихва още 460 гроша, от лицата Хайдар и Хасан ага пак взели няколко кесии акчета, все за набавяне на ечемик. От хаджи Омер раите взели 1000 гроша и от други трима — още малко пари. Те не били в състояние да изплатят дълговете си при тежки лихви и били подложени на угнетение от страна на лихварите. Помолили да им се отсрочи издължаването в течение на десет години.³⁵

Утежняването на феодалната експлоатация и гнет допринесли и за влошаване режима на религиозно-народностната дискриминация.³⁶ Това създавало благоприятна атмосфера за засилване асимилаторските домогвания на османската власт. Поради задълбочаващите се изменения във феодалната система и съпътстващото я разрастване на народната съпротива османските власти се стремели чрез насилствено налагане на исляма да създадат сред поробеното българско население една по-надеждна и сигурна среда — опора на тяхното разклатено господство.

³³ Софийски кадийски регистър 1-бис, л. 17 а, док. III, 29 а, дск. II, 30 б, док. I, 36 б, док. III, 56 б, док. III, 70 б, док. II; Русенски кадийски регистри R/1, л. 17 б, док. IV; R/2, л. 124 б, док. III; Die Protokollbücher, № 564, S. 148, № 589, S. 155, № 831, S. 239, № 833, S. 240, № 838, S. 242, № 844, S. 243, № 897, S. 261—262, и пр.

³⁴ Die Protokollbücher, № 871, S. 251—252, № 1153, S. 357—358; Софийски кадийски регистър 1-бис, л. 30 б, док. I; Русенски кадийски регистър R/1, л. 17 б, док. IV, и пр.

³⁵ Ор. отдел МК 22/18.

³⁶ Б. Цветкова, О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества, Советское востоковедение, 1957, № 2, стр. 78—88.

В тази обстановка на увеличаващо се потисничество съпротивителната борба на народа ни се разгъвала в много посоки, намирала израз в различни форми, придобила повече гъвкавост и острота. Най-честите сблъсъци с властта възниквали на икономическа основа или по повод на известни посегателства на османските феодални върхове личността или народността принадлежност на отделни хора, а понякога и групи от средите на подвластното българско население. Това е твърде обяснимо, като се има пред вид, от една страна, че за поробения български народ османското господство се извявало преди всичко като експлоататорска, угнетителска феодална система, с чиито институции и органи той бил постоянно в непосредствен досег. От друга страна, онова, с което особено много се сблъсквало населението, онова, което твърде осезателно му тежало, е бил режимът на религиозно-народностна дискриминация на немюсюлманите.

Най-легалната форма, в която се изразявала съпротивата на раята срещу феодалното угнетение, били оплакванията и заявленията, отправени до висшестоящи органи на централната власт. Облегнато на известни норми в закона или в съществуващите правни обичаи, зависимото население непрестанно обсипвало централното управление с изложения и молби. Един само бегъл преглед на запазените в нашите архиви турски документи и кадийски регистри най-вече от XVIII в. е достатъчен да разкрие широките размери на тази практика. В едни от тия изложения населението настоявало да се намали размерът на феодални задължения, които неимоверно нараснали от края на XVI в. нататък поради промените във феодалния режим. В други пък се оплаквало от опитите на местните феодални или на държавни функционери да увеличават произволно размерите на данъци и повинности. Така например немюсюлманската рая от Видинска околия направила въпрос пред върховното управление през 1715 г., че назърът в споразумение с няколко души българи (вероятно по-заможни люде, които ставали посредници между властта и населението при налагане на известни феодални задължения) от 1708 г. насам събирали повече от законно определените данъци: испенче — по 44 пари на човек, на кошер пчели — по 10 акчета, ресм-и дьонюм за лозята — на дьонюм в повече по две акчета. Произволно била налагана таксата секбан акчеси — с увеличение по 3 гроша. Онези, които се противопоставяли на тия беззакония, били оковавани във вериги, затваряни и бити. От тия побоища били осакатени и наранени 15 души.³⁷ През 1727 и 1728 г. раята от Самоковска околия е отправила изложение до султана, в което донесла, че поради неправилна система на облагане тя била подложена на угнетение от джизиедаря. При раздаването на данъчните карти той изисквал противозаконно джизие от стари и болни хора, от деца и непълновъзрастни юноши. На къща се падали по два-три данъчни дяла и населението изнемогвало. Данъкът бил събиран с насилие.³⁸ През 1775 г. жителите на няколко села в нахия Чернови, Русенска околия, числящи се към вакъфа на Махримах султан, се оплакали от данъчните произволи на вакъфския забит.³⁹ Все чрез оплаквания и изло-

³⁷ Видински кадийски регистър 161 а, лист 74 а, док. I.

³⁸ Ор. отдел ОАК 45/8.

³⁹ Русенски кадийски регистър R/8, лист 69 а, док. I.

жения до върховната власт много често през XVIII в. раята със специални задължения полагала усилия да опази от чести посегателства отредените ѝ от властта фискални облекчения.⁴⁰ С подобни настоятелни изложения и молби населението се опитвало да намали феодалните си задължения, когато не можело да ги изпълни поради насъстоятелност, намаляване броя на податните жители, бедствия и пр. В такива случаи борбата се насочвала най-напред към това — да се внесат промени във фискалната регистрация. Така например според документ от 1778 г. населението от Разградска околия изпратило оплакване до султанския двор, че неправилно е претоварено с някои данъци от групата авариз-и дивание ве текиляф-и йорфие. Това се дължало на обстоятелството, че селата, числящи се към вакъфа на Бедекчи Мехмед паша, Черковна немюсюлмани, Пласна, Осма-и Земтан, Едердже, Синон и извън вакъфа — Торлак и Кара Хасан, противозаконно били вписани в партидите на данъчната регистрация за друга околия. В резултат на това техните данъчни дялове за облагане с мубая, мензилски имдад, реквизиране на коли и коне били разхвърлени върху оплакващото се население. То настояло на всяка цена жителите на посочените села да поемат отново върху си полагаемите им се данъчни дялове.⁴¹ Угнетената рая реагирала чрез оплаквания и изложения до върховното управление не само срещу фискалния гнет на феодали и държавни чиновници, но и срещу всякакви други произволи и издевателства на административни и съдебни служители,⁴² срещу тежестите на режима на религиозно-народностна дискриминация.⁴³

Има случаи, когато потиснатото българско население прибегвало към турския съд, за да прегради пътя на посегателства и насилия. В протоколите на редица турски съдилища в нашите земи е отразен не един опит на българската рая да обуздае феодалния произвол чрез силата на съществуващите в империята закони.

Така на 15 декември 1727 г. жителите на Мелнишка околия се явили в съда, за да повдигнат оплакване срещу някакъв мубашир, назначен от нишкия валия. Онеправданите хора изтъкнали, че този мубашир, изпратен по разследването на техните тъжби срещу местния първенец Ахмед, бил подкупен от заинтересования първенец и взел негова страна. Той упражнил давление и в съда, поради което искът на селяните не бил удовлетворен.⁴⁴

Въпреки честите неблагоприятни решения на турския съд в много случаи угнетеното българско население проявявало удивително упорство и водело нескончаеми процеси, за да запази своите законни права. С особена последователност българските селяни воювали чрез съда срещу опитите на турските чифликчии през втората половина на XVIII в. да посягат върху правото на владение над раятската земя.⁴⁵ Но пристрастието

⁴⁰ Срв. например Ор. отдел Бл. 3/1.

⁴¹ Русенски кадийски регистър R/8, лист 42 б, док. I.

⁴² Вж. напр. Видински кадийски регистри 13, лист 28 а, док. II, 14, лист 8 а, док. I, II; ДБИ, III, № 83, стр. 38—39.

⁴³ A. R e f i k. Türk idaresinde Bulgaristan. Istanbul, 1933, № 41, s. 29—30, № 64, s. 41, Ор. отдел ОАК 37/27; Д. И х ч и е в, Турски документи на Рилския манастир. София, 1910, стр. 5.; Н. М и л е в, Католишката пропаганда в България през XVII в., София, 1914, стр. 58—59 и пр.

⁴⁴ Ор. отдел, Бл. 2/2.

⁴⁵ Срв. например Видински кадийски регистри 63, л. 119 а, док. II; л. 81 б, док. II; 13, л. 29 б, док. III, и пр.

на турския съд, който в правораздавателната си практика винаги се е стремял да пази интересите на османската феодална класа и на господстващата турска народност, нееднократно показало на българското зависимо население, че този път на борба срещу несправедливата обществена действителност не е надежден. При това разрастващата се корупция в османското съдопроизводство все повече утвърждавала у народа убеждението, че турският съд в никакъв случай не е учреждение, което пази устоите на някаква законност. С това се обяснява между другото и обстоятелството, че през XVIII в. българското население все по-малко търсело съдействието на турски съд в борбата си срещу обществените нередности. Внимателният анализ на десетки сиджли от този период недвусмислено потвърждава това.

Макар и твърде несъзнателна и несъвършена, тази форма на съпротива, чиито основни прояви току-що проследихме и набелязахме, има несъмнено значение в общата борба на народа ни срещу господството на османския феодален строй. Градушката от оплаквания и молби, която се изсипвала върху учрежденията на върховното управление, не оставала без последствия. Нещо повече, в някои случаи, както вече се изтъкна, централната власт, заинтересована да пази от прекомерно угнетение раята, за да ѝ остане тя надежден данъкоплатец, осъждала в заповедите до местните власти фискалните насилия и други произволи, извършвани над тази рая.⁴⁶ Разбира се, тя никога не удовлетворявала и най-основателните молби, ако това сериозно би увредило нейната собствена фискална политика или класовите интереси на османската феодална аристокрация.⁴⁷ Но и провинциалните функционери твърде често или изобщо не се съобразявали със становището на върховното управление, когато то забранявало явни насилия, или пък проявявали неохота да приведат в изпълнение султанското разпореждане с подобен смисъл. Все пак обаче в много случаи не било така лесно да се пренебрегнат султанските заповеди, особено пък когато населението упорито подновявало оплакванията си по същите поводи. По този начин отпорът на зависимото население, изявил се в настойчивите изложения, прошения и съдебни процеси, се увенчавал понякога с известен успех. Ето защо с основание може да се изтъкне, че чрез тази, макар и най-незаконна форма на съпротива населението съумявало преди всичко да наложи изправки в системата на фискалното облагане. Тази система, която се отличавала с липса на гъвкавост поради несъвършените методи на фискалната регистрация, оставала непроменена продължително време въпреки изменчивото действие на различни фактори — намаление или увеличение в броя на населението, степен на податните му сили, съкратени понякога поради обществени бедствия, и пр.

От друга страна, чрез тази форма на съпротива народните маси успявали да поставят преграда срещу стремеза на османската феодална власт към прекомерно увеличаване на принадлежния труд и продукт на раята, към посегателства върху необходимия труд и продукт. Освен това така изявеният отпор на българското зависимо население допринасял до известна степен и за смекчаване остротата в режима на религиозно-на-

⁴⁶ Срв. например Die Protocollbücher, № 905, S. 264, № 915, S. 267—268, ДБИ, III, № 28, стр. 13, № 23, стр. 11, и пр.

⁴⁷ Вж. например телхиза върху документ от Ор. отдел, Пд 17/3.

родностната дискриминация. Най-сетне чрез практиката на оплаквания, прошения и съдебни процеси българският народ не само изявявал упоритата си воля да се бори срещу тежестите и неправдите на османския феодален строй. В сблъсъците с властта и особено в честите случаи, когато прошенията и изложенията оставали безрезултатни, у населението все повече залягало убеждението, че не може да очаква облекчение на участта си от нито една инстанция в системата на османския феодализъм. А това от своя страна подтиквало народа да търси други начини на борба срещу феодалното угнетение.

Все по-често той прибегвал към опити да се изплъзне от феодалните си obligations или да намали размера им под всевъзможни благовидни предлози и оправдани от закона съображения. Обикновено раята в желанието си да се освободи от изплащането на някои данъци или изпълнението на повинности изтъквала като основание, че тя уж спада към категориите население със специални задължения и трябва да се ползува от определените за тях фискални облекчения. В редица заповеди от различни години през XVIII в., с които се нарежда събирането на овце или на данък върху овцете от Софийско, Пиротско, Берковско, Знеполско, Брезнишко, Разложко, Ихтиманско и Самоковско, изрично се споменава, че на някои места податното население не искало да изпълни тия си задължения под предлог, че се числяло към категорията на ешкинджий, дервентджии, кюпрюджии, челтукчии, войнуци и пр.⁴⁸ Все по същия начин действували през 1704 г. селяните от с. Заградище, околия Хорище, в стремежа си да избягнат облагането с данък върху овцете и с други данъци. Те мотивирали това си отклонение от изпълнението на обичайните феодални задължения с възражението, че уж не били регистрирани по ханета.⁴⁹ Според някои документи от втората половина на XVIII в. в известни случаи много хора от средата на зависимото население се стремели да облекчат данъчното си бреме, изтъквайки основанието, че са работници или слуги по лозя, чифлици, воденици, мандри.⁵⁰

Всички тия податки, чийто брой непрестанно се увеличава през XVIII в., са указание и за непрестаналото по това време неповиновение на населението към феодалните институции.

Не били редки случаите, когато зависимото население правело опити да се отклони от известни феодални задължения, като представяло фалшиви документи, че е изпълнило тия си задължения.⁵¹ Понякога, за да се изплъзнат от тежки повинности, вместо да се явят сами, раите изпращали други лица — обикновено старци или невръстни момчета.⁵² Това бил един от начините те да си обезпечат повече възможност да се грижат за едноличното си раятско стопанство, лишавано в течение на месеци от работна ръка поради дългосрочните и непосилни повинности.

Всички набелязани опити тук за отклонение от феодалните задължения много често прераствали в открито неподчинение, несъгласие, отказ да бъдат изпълнявани тия задължения. Населението прибегвало

⁴⁸ Софийски кадийски регистри 312/1, л. 22 б, док. I; 159/1, л. 16 а, док. I; 21 л. 38 б, док. I; 306, л. 8 а, док. I; 312/8, л. 34 а, док. II; 309, бис-11, л. 1 а, док. II, и др

⁴⁹ Ор. отдел, Цариград — Велико везирство, III, Владелци на мукати, 7 шевал 1115 г

⁵⁰ Срв. например Софийски кадийски регистър 311/4, л. 7 а, док. I.

⁵¹ Срв. например A. Refik, op. cit., № 28, s. 21—22.

⁵² Срв. например ДБИ, III, № 4, стр. 2, № 5, стр. 3, № 16, стр. 7—8.

към такава открита изява на непокорство най-вече при опитите на поземлените владетели и държавни чиновници да налагат известни феодални тежести произволно или в необичаен и неутвърден от закона вид и размер. Решителен отпор срещнали своеволията на един мубашир, изпратен през последните години на XVIII в. да събере пшеницата — ищира от Бургаското пристанище, предназначена за нуждите на столичното население. Той се опитал да изплати изкупените храни не по текущи цени, както било предвидено в заповедта, а в по-малък размер, оправдавайки своеволието си с това, че пшеницата не била чиста, а смесена. Населението открито се противопоставило, като отказало изобщо да закарва храните си в Бургас, и затруднило така продоволствието на столицата.⁵³

Но неведнъж раята дръзвала да се откаже от изпълнението на фискалните си задължения към властта дори когато тия задължения били налагани в рамките на закона. Разрастването на тия прояви през XVII—XVIII в. е несъмнено указание, че това е един от начините, чрез които народните маси реагирали срещу феодалната експлоатация, утежнена в резултат на промените в турската феодална система. Претоварени от всевъзможни тежести към феодалите си, които все повече увеличавали фискалните си изисквания, много пъти зависимите люде дръзко отхвърляли тия тежести — отказвали да носят бремето им дори с риск да попаднат под ударите на закона. Остротата на този социален отпор се долавя в редица официални документи, в които властта не прикрива безпокойството си от разрастването на подобни прояви. През 1748 г. заимите на с. Сеславци, Софийско, — Елхадж Мустафа ага и Абделатиф ага — завели пред съда иск срещу войнуците от същото село Петре, Никола, Нешо, двама селяни с името Стойчо, други двама с името Илия, Петко и Вуко. Основанията за този иск били следните. Заимите обвинявали споменатите селяни, че съгласно спахийския регистър войнуците били длъжни да им плащат глобална сума „макту“ от 43 гроша за земите, които се числели към пределите на зиамета. Ливадите, нивите, къшлагите и добитъкът на войнуците били обложени с т. нар. чалъ пастармасъ, събирано пак от заимите. През текущата година войнушкото население на Сеславци отказало да издължи глобалната сума. Облагодетелствувани от пристрастието на турския съд, от несвършените методи на съдебната практика, двамата властници успели да докажат чрез подготвени от тях свидетели законността на претенциите си.⁵⁴

Единични или масови изблици на непокорство съпровождали не само налагането на спахийските данъци и тегоби, но особено често и на фискалните тежести, дължими на държавата. Така например населението от Търновско не искало през 1738 г. да издължи своя имдад за издръжката на мензила Дивани Али.⁵⁵ Въпреки многократно разпращани писма и покани до жителите от някои села в нахия Диване Орман, Силистренско, те упорито не желали да издължат ищирата си за 1783/1784 г.⁵⁶ Без всякакво съмнение тия прояви на съпротива ще да са взели значителни размери, защото през XVIII в., особено в почти всяка султанска заповед за облагане населението с джизие, авариз или нузул, изрично се нарежда

⁵³ Ор. отдел Бургас — мубая мемуру, I К. Държавни доставки, 28 шабан, 1200 г.

⁵⁴ Софийски кадийски регистър 312/8, л. 34 а, док. II.

⁵⁵ Ор. отдел — ОАК 37/102, стр. 3.

⁵⁶ Ор. отдел, Силистра — кадия, I К. Държавни доставки, 1 зилхидже 1197.

никой да не се съпротивлява и да не упорствува при събирането на тия данъци.⁵⁷

В народния епос е отразена живо силата и мъжеството на този народен отпор. Една песен от Рилския край описва смелото поведение на джелепина⁵⁸ Димо, който в продължение на седем години отказва да изпълни феодалните си задължения към държавата. Разгневен, султанът изпраща сеймените да го убият или жив да го докарат при него. Съзирайки сеймените, непокорният Димо заканително и дръзко се обръща към тях:

Сеймене, млади левене,
Айде се назад върнете
щото сте вие по-млади
не жалите си младостта,
и по-старите — децата...⁵⁹

Но зависимите люде изразявали решителното си несъгласие да носят феодалните тежести, като се укривали по време на фискална регистрация или при събиране на данъците.⁶⁰

И налагането на тежките повинности предизвиквало такъв открит отпор от страна на раята. Колко смело населението е прибягвало към тия начини за отклонение от бремето на османските феодални институции, личи от редица донесения и заповеди за неподчинение на раята. Буюрултия на румелийския валия от 3. IX. 1753 г. уведомява русенския кадия, забитите, вилаетските аяни и служебните им лица, че сто души работници, събрани от Русенска околия, за да участвуват при ремонта на Видинската крепост, са избягали.⁶¹ В пътния си дневник Бошкович често споменава за подобни прояви на непокорство на измъченото от данъци и тегоби население.⁶² Укриванията и бягствата при изпълнение на феодалните задължения били средство за изява на антифеодална съпротива и сред категорията рая със специални повинности. Някои войнуци от Силистра смело подстрекавали тамошните войнуци да не изпълняват специалните си повинности. Османската власт, която имала нужда от тия войнушки повинности, особено много във време на войни, заповядала незабавно размирниците да бъдат заловени и да бъдат хвърлени в затвора.⁶³

Поради зачестилите прояви на открито неподчинение и укриване при налагане на фискални задължения централната власт все повече била заставяна да се справя със значителни по размер недобори. Така например със заповед до кадиите и наибите на Русе, Разград, Шумен, Ески Джумая и Ала Клисе, до аяните, забитите и служебните лица на вила-

⁵⁷ Срв. например Софийски кадийски регистър 311/1, лист 14 а, док. II.

⁵⁸ Категория население (селеркеџан), задължена да доставя големи количества овце за държавни нужди.

⁵⁹ Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, Трем на българската народна историческа епика, София, 1940, стр. 215.

⁶⁰ Срв. например Софийски кадийски регистри 1-бис, л. 96 б, док. II, 311/4, л. 7 а, док. I.

⁶¹ Русенски кадийски регистър R/37, л. 35 а, док. I.

⁶² Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait à la suite de son excellence Mr. Jaq. Porter ambassadeur d'Angleterre par R. P. Joseph Boşcowich, Lausanne, 1772, p. 64, 106, 97—98.

⁶³ A. Refik, op. cit., № 63, s. 40—41.

етските аяни централната власт уведомявала с безпокойство, че ищирата за 1778 г. от околиците, чието дебуще е Русенското пристанище, не е още събрана.⁶⁴ В една хуляса са регистрирани през 1783 г. значителни количества недобори от сюрсат зехиреси — брашно, ечемик и жито.^{64а} През 1796 г. мухасилът Есеид Халил съобщил за недобори в размер на 11 000 гроша от данък върху спиртните напитки, наложен на българското население във Видинския санджак — Поломие, Тимок, Белоградчик, Леропа и в самия Видин за сметка на 1794/1795 г.⁶⁵ Подобно на централната власт и местните феодали били изправени пред ежегодно нарастващите недобори в рамките на своите домени.⁶⁶

Току-що обрисуваните форми на антифеодална съпротива — отказ от изпълнение на феодалните задължения — засягали най-непосредствено фискалните интереси на властта. Ето защо тя противопоставяла цяла система от методи и санкции на тия съпротивителни опити, застрашаващи една от главните опори на нейното господство — нейните основни приходоизточници. Почти във всички случаи на неиздължаване данъци и отклонения от повинности влизал в сила порядъкът на солидарната отговорност. Неизпълнените задължения на отделни лица или групи хора към централната власт се стоварвали върху останалите членове на колектива, към който принадлежали непокорните.⁶⁷

Властта все по-често почнала да прибегва към принудително набиране на поръчители, които трябвало да носят отговорността и тежките последствия при неизпълнение на феодални задължения. Поръчителите били обикновено официално регистрирани пред кадийския съд. В документ от 1723 г., където е посочен броят на колите и работниците, натоварени с повинности при строежа на Видинската крепост, се предвижда набелязването на гарантите за изпълнението на тия повинности.⁶⁸ Заповеди от 1743 и 1757 г. нареждат да се съберат ренчбери от Софийско за строежите на Белградската крепост и да се определят поръчители, за да не бягат работниците.⁶⁹ В известни случаи, за да принудят неподчиняващата се рая да изпълнява феодалните си задължения, органите на властта взимали от нея като залог най-необходимия стопански инвентар — оръдия на труда, а дори и дрехи. Това не сломявало упорството на обремененото от тежоби население — то предпочитало да бяга от задълженията, като се лиши дори и от взетите за залог насъщни вещи.⁷⁰

Твърдият отпор на зависимото население предизвиквал още по-строги мерки от страна на османската власт. В заповедите, които тя отправяла до местните органи във връзка със събиране на данъци или налагане на повинности, се предвиждали санкции за непокорното податно население. Така например в редица заповеди от 1757 г., с които се нарежда събирането на авариза от различни райони в Западна България, изрично се предвижда неподчиняващите се да бъдат заловени и хвърлени в за-

⁶⁴ Русенски кадийски регистър R/8, л. 37 а, док. IV.

^{64а} Ор. Отдел Цариград — Велико Везирство, I. К. Държавни доставки, 14 реби, II, 1197, № 6.

⁶⁵ Видински кадийски регистър 69, л. 68 б, док. I.

⁶⁶ Срв. например Die Protokollbücher, № 181, S. 50; Софийски кадийски регистър 21, л. 23 а, док. II.

⁶⁷ Die Protokollbücher, № 211, S. 56; № 127, S. 38.

⁶⁸ Ор. отдел Вд 100/25.

⁶⁹ Софийски кадийски регистър 312/6, л. 4 б, док. I; 312/8, л. 29 б, док. III.

⁷⁰ Срв. St. Gerlach, Türckisches Tag—Buch, Frankfurt, 1674, S. 518.

твор.⁷¹ В друга подобна заповед от 1738 г. за събиране на джизieto от немюсюлманите с постоянно местожителство или временно пребиваващите в околиците Русе и Гюргево настоятелно се изисква от местните власти, ако някой се противи, да бъде наказан и името му да бъде съобщено в султанския двор.⁷² За отлъчване на раята със специални задължения от изпълнение на своите повинности властта предвиждала и тежка каторжна работа.⁷³

Строгостта на всички тия мерки е още едно косвено указание за остротата, за размерите и отражението на обрисуваните тук прояви на антифеодална съпротива. Но въпреки тези изключителни мерки на властта понякога откритото неподчинение на зависимото население я заставяло да измени известни порядки, да намали феодалното угнетение. Решителният отпор на раята от с. Дряново, Софийско, заставил представителите на властта да отстранят местния спахия Мустафа, който бил взел на откуп споменатото село за 1762 г., и да възвърнат предишния откупчик — спахията Ахмед.⁷⁴ И най-беглият преглед на документите, които разкриват току-що обрисуваните форми на съпротива, позволява с основание да се допуска, че зачестяването на тая съпротива трябва да се свърже със засилването на бунтовното настроение и освободителните опити сред поробеното население по време на военните поражения на империята.

Притиснато от строгите санкции на властта при опитите за неподчинение и неизпълнение на феодалните си задължения, обременено от нарастващата експлоатация и изтерзано от произволи и насилия, нерядко българското население изразявало несъгласието си да се примири с османския феодален строй и протеста си срещу неговата несправедливост, като прибегвало към бягства и изселвания от местожителството си. Бягствата и изселванията са обичайна форма на съпротива във всяко феодално общество.⁷⁵ Българският народ прибегвал към това още през ранния период на турското господство у нас. Безоръжната и унижена българска рая, поставена при тежки условия не само на феодално угнетение, но и на религиозно-народностна дискриминация, често поемала нерадостния път на преселение, тласкана от стремежа да се изплъзне по някакъв начин от задушавания обръч на османската феодална система. Чрез бягствата и изселванията зависимото население извявало преди всичко своя отпор против фискалния гнет на османската власт и против посегателствата и произволите на господарите. В сиджилите се срещат най-често сведения за такива индивидуални бягства. Но наред с индивидуалните изселвания през XVIII в. зачестили масовите бягства на групи от селяни, на цели махали и села.

Такива големи изселвания поради тежестите на турския феодализъм са отбелязани още през 1685/1686 г. от с. Манастирджа, Софийско;⁷⁶

⁷¹ Софийски кадийски регистри 16, л. 5 а, док. I; л. 16 а, док. II; 165, л. 6 а, док. II; 166, л. 22 б, док. I.

⁷² Русенски кадийски регистър R/39, л. 45 а, док. II.

⁷³ A. Refik, op. cit., № 28, S. 21—22; Ор. отдел Кг 44/7.

⁷⁴ Соф. кадийски регистър 21, л. 23 б, док. II.

⁷⁵ В. Ф. Поршнев, *Формы и пути крестьянской борьбы против феодальной эксплуатации*, ИАН СССР, серия истории и философии, VII, № 3, стр. 206—209.

⁷⁶ Ор. отдел, ф. София, кутия 16, № 1096.

през 1699 г. от с. Ислатие и други в Никополски санджак и нахия;⁷⁷ през 1706 г. от селата Краводер, Буковча и Криводол, Врачанско.⁷⁸ Имаме сведения, че все в началото на XVIII в. са станали масови изселвания от селата Калокридже, Видинско,⁷⁹ от дервентджийските села Амалика и Сърница, Оряховско,⁸⁰ през 1742 г. от редица хасови села в Русенска околия,⁸¹ през 1756 г. от Вароша на Враца и от близките села,⁸² през 1769 г. от с. Извор, околия Поломие,⁸³ през 1783 г. от някои села в Оряховска околия,⁸⁴ през 1790 г. от селата Черковна, Турла и други 6 села в Русенско,⁸⁵ чиито имена не са посочени. Пак през 1790 г. са избягали жителите на неозначени в документите села в Русенско,⁸⁶ през 1799 г. — от ихтиманските села Ходжалар, Билнеп, Кало, Капия, Байлиташ, Мермалани, Харачлар, Евликъоу, Хаджи Мехмед, Мубарашкен, Хамам хасър и др.⁸⁷

Покрай тия засвидетелствувани в турските източници масови преселвания са ставали непрестанни придвижвания на жители и от други селища и махали, за които нямаме писани известия. Поселищните проучвания и топонимичните изследвания показват, че много села в българските земи са променили веднъж и дори няколко пъти местата си или пък съвсем са изчезнали в резултат на подобни масови бягства и изселвания. Анализът на събраните тук турски източници, които до голяма степен изчерпват документалния материал по този въпрос, запазен в нашите архиви или обнародван вече в печатни издания, позволява да се направи заключение, че през XVIII в. най-чести и най-масови били бягствата от вакъфски, хасови и дервентджийски селища. Обяснението на този факт би трябвало да се търси в особеностите на режима, при който живеела раята в такива селища. По-голямата независимост на вакъфите и хасовете, която нараснала през периода на първоначалните изменения на турската феодална система, създавала повече възможности за мютевелии и войводи да увеличават произволно феодалния гнет, да вършат безнаказано насилия над подвластното население. Девентджиите също били поставени при особено трудни условия. Те били най-непосредствено изложени на произвола на пътници и разбойници в охраняваните от тях райони. Фискалните им облекчения все по-малко били зачитани през периода на задълбочаващото се вътрешно разложение, умножавали се насилията на местните феодали и държавните чиновници.⁸⁸ При единичните или масовите изселвания бегълците се насочвали най-вече към места, където очаквали да намерят известно облекчение от непосилния феодален гнет. Обикновено те избирали откъснати места, които били трудно достъпни, за да бъдат обхванати от феодалната регистрация, и далеч от

⁷⁷ Русенски кадийски регистър R/2, л. 108 а, док. II.

⁷⁸ Видински кадийски регистър 38, л. 29 а, док. III.

⁷⁹ Софийски кадийски регистър 4, л. 13 б, док. III.

⁸⁰ Видински кадийски регистър 38, л. 69 б, док. I.

⁸¹ Русенски кадийски регистър R/38, л. 73 б, док. II.

⁸² Видински кадийски регистър 61, л. 32 а, док. I.

⁸³ Видински кадийски регистър 37, л. 18 а, док. II.

⁸⁴ Ор. отдел, Оряхово — кадия, I К. Държавни доставки, 15 зилкаде 1197 г.

^{85—86} Русенски кадийски регистър R/39, л. 29 а, док. I, л. 38 б, док. I.

⁸⁷ Софийски кадийски регистър 30-бис, л. 45 б, док. I.

⁸⁸ Б. Цветкова, К вопросу о положении девентджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства, Ученые записки Института славяноведения, т. XX, 1960, стр. 216—217; 219—220.

контрола на властниците. Понякога те се стремели да се отстранят от по-големите пътища, по които се придвижвала османската войска по време на походи. Особено показателен е в това отношение един документ от 1737/1738 г. В него се съобщава, че населението от района, през който минавали войските, изпратени срещу Русия и срещу австрийската войска във войната през 1735—1739 г., се изселило в околните Търново, Разград, Шумен, Чардак, Гюргево и Свищов, за да не бъде претоварвано с доставки и данъци за военни нужди.⁸⁹ Използуваните от нас турски документи свидетелствуват и за хронически масови изселвания във Влашко.⁹⁰ Разбира се, това се наблюдава предимно в по-близките до Дунава райони. Васалните на султана дунавски княжества са привличали винаги угнетеното българско население, което разчитало да намери там убежище от тежестите на османския феодален гнет, от режима на религиозно-народностната дискриминация. Тази гравитация към отвъддунавските земи се подсилвала и от това, че тамошните владетели били непрестанно склонни и готови да подемат борба за освобождение от турското господство и нееднократно използвали благоприятни обстоятелства, за да правят опити да осъществяват своите свободолюбиви намерения.⁹¹ Изселванията на българи във от родината (не само в дунавските княжества, но и в Унгария и Австрия) получавали твърде голям обхват, особено след някои въстания или след оттеглянето на чужди войски от български райони подир военни действия срещу Османската империя. На тях обаче тук не се спираме повече, тъй като те са сравнително по-добре изучени.

Непрестанни единични или масови бягства и изселвания били насочени и към градовете.⁹² Наистина градовете били включени в рамките на турската феодална система и не били пощадени от феодалния произвол. Но тук все пак можело да се разчита на по-голяма сигурност, отколкото на село, дето всевластни спахи, забити, мютевелии и войводи безнаказано се разпореждали с живота, имота и честта на селяните. Освен това градовете привличали и с по-голямата си възможност за стопанско замогване. Ако се изследват основно кадийските регистри, може да се проследи най-добре процесът на постепенното и непрестанно проникване на българските селяни в градовете през първата половина на XVIII в. в резултат на индивидуални и масови изселвания през този период. Този процес се засилил през втората половина на XVIII в.,⁹³ когато градовете заели важно място в икономиката на страната, започнали да играят важна роля в развоя на стоково-паричните и капиталистическите отношения. Инфилтрирането на градовете в нашите земи с прииждащо от селския

⁸⁹ Русенски кадийски регистър R 6, л. 47 б, док. I.

⁹⁰ Срв. Капппате-і һакані — ръкопис на Ор. отдел Ор/1332, л. 56 аб; Видински кадийски регистри 63, л. 96 а, док. I; 38, л. 5 а, док. I; Оряхово — кадия, I. К. Държавни доставки, 15 зилкаде 1197 г., и пр.

⁹¹ Срв. например J. v. Hammer, Histoire de l'Empire ottoman, VII, p. 304, 378; В. Н. З л а т а р с к и, Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров, София, 1921, стр. 28—29, 56—57; V. M i h o r d e a, Les frères Cantacuzène et le projet de révolte des Chrétiens des Balkans. Balkania, VI, 1943, p. 129, 144.

⁹² Срв. например Видински кадийски регистър 63, л. 96 а, док. I; Софийски кадийски регистър 30, л. 44 б, док. I; 30-бис, л. 45 б, док. I; Русенски кадийски регистри R/39, л. 38 б, док. I; R/51, л. 45 б, док. IV.

⁹³ Този процес се е опитал да проследи за Видин Христо Гандев, Проникване и укрепване на българите във Видин към края на XVII и през XVIII в., Известия на Етнографския институт, 1961, т. IV, стр. 5.

им хинтерланд българско население придобило особено големи размери през последните десетилетия на XVIII в. През този период, изпълнен с войни и феодални безредици, градовете били единствените по-защитени пунктове, които предлагали на българското население по-сигурно убежище от вилненията на дезорганизираната османска войска, на воюващите помежду си феодални, от кървавите съперничества на аяни и настъпленията на т. нар. „планински разбойници“. В резултат на тия непрестанни изселвания към градовете, предизвикани до голяма степен и от стремежа на българските селяни да се изплъзнат от пряката зависимост спрямо поземлените си господари, тия градове, които след турското завладяване изгубили българския си облик, сега постепенно започнали да придобиват този си облик.⁹⁴

Но бягствата и изселванията през XVIII в. най-често нямали определена целенасоченост. Селяните се придвижвали просто от един район в друг, от едно феодално владение в друго с надеждата, а и с наивната увереност, че могат да намерят някъде по-снисходителни условия за съществуване. Преселванията в известен смисъл се улеснявали и от обстоятелството, че през този период българските земи не били гъсто населени. В източниците нееднократно е засвидетелствувана наличността на необитаеми пространства и пустеещи земи. Разбира се, с поселването на ново място избягалите селяни незабавно били обхващани от мрежата на фискалната регистрация. Не закъснявал да изяви над тях правата и властта си новият местен феодал. В този смисъл бягствата били до известна степен движение в омагьосания кръг на неизбежната феодална зависимост. Но при все това като една от активните форми на съпротива те заемат голямо място в борбата на народа ни срещу турския феодален гнет. Чрез тях българското зависимо население поединично или масово извявявало непрестанно нежеланието си да се подчинява на османските феодални институции, отказа си да понася насилията на властниците и стремежа си да се освободи от бремето на турския феодален режим. От друга страна, макар и стихийно, неорганизирано, тези прояви на съпротива сериозно разстройвали османската феодална организация, създавали постоянен смут и тревога в средите на властниците. Те засягали преди всичко фискалните интереси на османската феодална аристокрация, на османската държава. Всяко изселване на отделни лица или на цели села от пределите на едно феодално владение водело до съкращаване на неговите приходи, намалявало размера на присвояваната феодална рента. Официалните турски документи не скриват загрижеността на османската феодална класа от тежките последствия на бягствата и изселванията за икономическата структура на феодалните владения. Така например в заповед от 1731 г. до везира — силестренски валия — и до кадиите на Бабадаг се отбелязва, че раята от селата Захиркюю, Серай, Гавран и др. в Хърсовска нахия, числещи се към вакъфа на Айше султан и Гази Ибрахим паша, се изселвали непрестанно поради посегателствата на феодалите и държавните чиновници. В заповедта е подчертано, че от това вакъфите са разстроени икономически.⁹⁵ Все такава неблагоприятно за управляващата класа отражение имали ма-

⁹⁴ Хр. Гандев, Фактори на българското Възраждане 1600—1830 г., София, 1943, стр. 149—168.

⁹⁵ Русенски кадийски регистър R/37, л. 7 а, док. I.

совите изселвания на селяни през последните години на XVIII в. от маликянето на везирската дъщеря Лябибе хатун в околните София, Брезник, Етрополе, Златица, Пирот, Самоков, Радомир, Берковица, Кюстендил и Пазарджик. Понеже маликянето било вакъфска земя, вакъфският назър се оплакал, че бягствата донесли загуби не само на притежателите на маликянето, но и на самите вакъфи.⁹⁶ Бягствата причинявали огромни усложнения и в самата фискална регистрация: 1) поради това, че не винаги тя можела да обхване избягалите рай⁹⁷ и 2) поради това, че данъчните дялове на избягалите се възлагали върху останалото по местата си население, което от своя страна реагирало във всички случаи срещу такава данъчно претоварване.⁹⁸ Но не само отделните феодални владения, а и държавното съкровище понасяло непрестанно големи щети в резултат на бягствата и изселванията. С истинска тревога централната власт съобщава в една заповед от 1708 г., че раята от Пиротска околия се пръснала по време на войната с Австрия, Полша, Венеция и Русия. Тя се настанила в съседните кази — Видин, Белоградчик, Тимок, Ниш и Лясковец. Но преселването продължавало — още 46 села са се вдигнали и са се поселили там. Всичко това съвсем усложнило и попречило на облагането с държавните данъци авариз и нузул.⁹⁹ Събирачът на джизие то за 1800 г. от Софийско и спадащите към него калеми не успявал да ги събере поради изселването на немюсюлманската рая от околните в тия калеми.¹⁰⁰ Изселванията извън пределите на империята, особено след въстания и войни, накърнявали сериозно един от важните държавни приходоизточници — джизие.

Бягствата от селища, натоварени със специални повинности, хвърляли в особен смут властта, най-вече когато изпълнението на тия повинности било свързано с пребиваването на определено място, както например при дервентджии, кюпрюджии, доганджии, челтукчии и пр. До каква степен разгледаната форма на съпротива засягала чувствително устоите на османската власт, може да се съди и по характера на мерките, които тази власт предприемала срещу нея. На бягствата и изселванията тя противопоставяла преди всичко нормите на крепостното право. Законодателството от началото на XVIII в. повтаряло непрестанно разпоредбите по тази материя на законодателните актове от предходната епоха. То изрично фиксира десетгодишен срок като време, в течение на което над избягалия селянин тежи пряката лична зависимост от предишния му феодал.¹⁰¹ Редица султански разпоредби от XVIII в., някои от които имат значение на нормативни актове, а и много протоколи на кадийски съдилища свидетелствуват за това, че прикрепеността на раята към едно или друго феодално владение е била в сила на практика чак до самото начало на XIX в. Така например в няколко хюджета на Софийския съд личат усилията на спахии да върнат със съдействието на закона и на неговите

⁹⁶ Софийски кадийски регистър 30, л. 44 б, док. I.

⁹⁷ Русенски кадийски регистър R/51, л. 45 б, док. IV.

⁹⁸ Русенски кадийски регистър R/6, л. 47 б, док. I; Видински кадийски регистър 38 л. 13 а, док. II, и др.

⁹⁹ Видински кадийски регистър 38, л. 13 а, док. II.

¹⁰⁰ Софийски кадийски регистър 30-бис, л. 54 а, док. I.

¹⁰¹ Kapıncıme-i hakanı, ръкопис на Ор. отдел Ор/1332, л. 63 а.

служители изселени от подвластните им села рай.¹⁰² Обезпокоени от това, че самоволно изселилите се допринасяли да намалее доходността на леновете им, спахиите се стремели да заставят селяните да се върнат обратно даже и ако бил изтекъл срокът, през който било в сила правото на спахийско преследване.¹⁰³ Понякога дори след изтичане на този срок те упражнявали по всевъзможни начини натиск върху избягалата рая. С неотслабваща методичност и упорство османската феодална власт воювала срещу бягствата и изселванията най-много през XVIII в., толкова повече, че тогава те зачестили, станали по-масови и я изправили пред още по-сериозни затруднения. В документ от 1706 г. се отбелязва, че спахиите на врачанските села Краводер, Буковча и Криводол настояли незабавно да бъдат върнати подвластните им рай, които били избягали в берковските села Буковче, Чирпан и Расома и видинските села Крива баня, Медковча, Колали и Макреш.¹⁰⁴ Със заповед от 1737/1738 г. се искава от русенския, търновския и разградския кадия да вземат необходимите мерки за възвръщането в старите им поселища на раите, избягали от Русенска околия. Изрично се нарежда принудителното въдворяване да стане само ако се докаже, че не са изминали десет години от изселването и че раите не са регистрирани в новите си местожителства с аваризханета.¹⁰⁵ Заповеди с подобно съдържание по повод на масови изселвания намираме регистрирани в софийските и русенските сиджили през 1742, 1790, 1799 г.¹⁰⁶ и пр. Всички те разкриват тревогата на властта от разрастването на тия прояви на антифеодална съпротива, усилията ѝ да ги ограничи чрез строгото съблюдаване на разпоредбите за прикрепеност към определено феодално владение. Те показват особено ярко стремежа ѝ да обхване на всяка цена във фискалната си регистрация изселниците, след като те са се настанили на ново местожителство. Включването им в данъчните регистри в мястото на изселването е било едно от основните условия, които обезпечавали на бегълците правото да пребивават, без да бъдат принудително върнати в старите си селища. В една заповед от 1790 г., с която се иска връщането на изселници от редица села в Русенска околия, изрично се уговаря те да не бъдат преселвани обратно, ако са регистрирани с аваризханета и, разбира се, ако са изминали десет години от бягството им. Да останат в такъв случай там, където са, и да плащат надлежно своето испенче.¹⁰⁷

Когато била направена справка по фискалните регистри и се оказало, че изселената рая от няколко вакъфски села в Ихтиманско не била вписана с аваризханета в новите си местожителства, издадено било нареждане през 1799 г. тя да бъде върната незабавно обратно.¹⁰⁸ През XVIII в., когато вълните на масови изселвания се застигали и сливали с въоръжени бунтови прояви на раята или се съчетавали с други форми

¹⁰² Вж. например Die Protokollbücher, № 940, S. 277; № 986, S. 293—294; № 1140 S. 352, и пр.

¹⁰³ Срв. например Die Protokollbücher, № 240, S. 277; Софийски кадийски регистър 1-бис, л. 49 а, док. I.

¹⁰⁴ Видински кадийски регистър 38, л. 29 а, док. III.

¹⁰⁵ Русенски кадийски регистър R/6, л. 47 б, док. I.

¹⁰⁶ Русенски кадийски регистър R/38, л. 73 б, док. II; Софийски кадийски регистър 30, л. 44 б, док. I; 30-бис, л. 45 б, док. I; Русенски кадийски регистър R/39, л. 38 б док. I.

¹⁰⁷ Русенски кадийски регистър R/39, л. 38 б, док. I.

¹⁰⁸ Софийски кадийски регистър 30-бис, л. 45 б, док. I.

на съпротива, върховното управление все по-често заемало непримиримо становище по отношение на изселниците. То повелявало те да бъдат въздворени на старото си местожителство дори ако е изтекъл десетгодишният срок, дори ако бегълците са регистрирани с аваризханета на нови места.¹⁰⁹ Нерядко властта прибягвала и към строги санкции срещу бегълците. Техният заразяващ пример увличал и останалата рая, а това тежко увреждало нейните интереси. Така в заповед от 11. X. 1745 г. се съобщава за усилията на вакъфския назър Елхадж Бешер ага да възвърне раята от Враца и подведомствените ѝ мукатаи, избягала поради притеснения по времето, когато тези райони били вакъф на султанската библиотека и имарет. Понеже тия селища сега минали към категорията на султанските вакъфи, било наредено бегълците да се върнат по старите си огнища. Но едни от тях отказвали под предлог, че трябва да приберат реколтата, а селяните Чоган, син на Спас, и терзията Илия се осмелили да избягат и да се настанят в други селища. В заповедта се изтъква, че те разстройвали порядъка в околията и влияели на останалата рая. Ето защо нарежда се да бъдат заловени незабавно и да се затворят във Видинската крепост, докато се поправят, а останалите бегълци да се издирят, ако са заселени в други градове и села или са проникнали в категорията на занаятчиите, и да се настанят обратно във врачанските султански вакъфи.¹¹⁰

Затруднена да се справи в много случаи с бягствата и изселванията, смутена от дълбокото разстройство, което създавали те, от тежките щети, които ѝ причинявали, османската феодална власт била принудена да прави отстъпки пред тия неизбежни и неприятни за нея прояви. При масови изселвания с голям обseg тя обещавала на изселниците данъчни облекчения за по-кратък или по-дълъг срок, съдействувала да се върнат земите и имотите им, ако те междуременно са обсебени от други или са заграбени от страна на местни властници. Това е зафиксирано дори в законодателството от началото на XVII в. В споменатите разпоредби изрично се предвижда, когато раите се приберат от Влашко по родните си места, да им бъдат възвърнати имотите, тъй като в тяхно отсъствие местните спашии го били дали на други лица с тапия.¹¹¹ Със заповед от 1709 г. било наредено ония от селяните, които са избягали от видинското село Калокридже и впоследствие пожелали да се върнат, да бъдат освободени от данъци в течение на три години.¹¹² След изселването на раята от с. Извор, каза Поломие, местните поземлени владетели превърнали в свой чифлик земята на изселниците. При това единият от съдружниците отстъпил своя дял на трето лице. Понеже раята си дошла пак, властта нарежда през 1769 г. да ѝ бъде върната земята.¹¹³ След големи изселвания, които съпровождали въстанието на българите от Пиротско и Знеполско по време на Австро-руско-турската война от 1735—1739 г., върховното управление заповядало да се направят всички облекчения на изселниците, да им се възвърнат имотите, похитени от някои властници.¹¹⁴

¹⁰⁹ Сrv. например Русенски кадийски регистър R/51, л. 45 б, док. IV.

¹¹⁰ Софийски кадийски регистър 312/8, л. 16 а, док. II.

¹¹¹ Капиппате-і һакані — ръкопис на Ор. отдел, Ор/1332, л. 56 аб.

¹¹² Софийски кадийски регистър 4, л. 13 б, док. III.

¹¹³ Видински кадийски регистър 37, л. 18 а, док. II.

¹¹⁴ A. Refik, op. cit., № 82, s. 57—58; ДБИ, III, № 87, стр. 41—42; Видински кадийски регистър 38, л. 14 б, док. I, л. 21 б, док. I, л. 22 а, док. I—II, и пр.

На избягалите селяни от селото Теджлеслева (?), околия Чернови, държавата осигурила при завръщането им през 1742/1743 г. да бъдат освободени от всички авариз-и дивание ве текялиф-и йорфие.¹¹⁵ Опасението от масови бягства и изселвания станало през XVIII в. вече постоянно основание на централната власт да въздържа своите функционери и местните феодали от прекомерни произволи, извършвани над раята. А и раята използвала нееднократно заплахата, че ще прибегне до бягство и изселване, за да принуди властта на отстъпки или да смекчи тежестите на феодалното угнетение.¹¹⁶

Бягствата и изселванията, които се разраснали особено много през XVIII в., допринасяли в известна степен за относителното изравняване на уривена на феодалната експлоатация в различните райони и феодални владения. Страхът от тази форма на спонтанна народна съпротива играел в известен смисъл ролята на спирачка, преграда за нарасналите посегателства на османските феодали върху необходимия продукт и труд на раята. Всеки от тия феодали, изправен пред заплахата да изгуби значителна част от подвластните си данъкоплатци, ще да е бил заставен все пак да държи известна сметка, до какви предели би могъл да разпростре феодалната експлоатация и гнет над своята рая.

Бягствата и изселванията имат несъмнено значение в освободителните борби на българския народ и по друга причина. Чрез тях у българското население, потиснато, разпокъсано и уединено в рамките на отделни феодални владения, постепенно укрепвало съзнанието за общата му тежка участ, утвърждавала се все по-дълбоко общата ненавист към османския феодален режим и решимостта за неподчинение и за борба срещу този режим. Така израствали незабелязано ония звена, ония фактори, които обединявали чувствата, стремежите и усилията на българите от различни краища на родната земя. Така се създавали и някои от предпоставките за разгръщането на общата националноосвободителна борба на нашия народ.

Както видяхме, изследваната тук форма на съпротива допринесла и за постепенното побългаряване на градовете у нас през втората половина на XVIII в. По пътя на бягствата и изселванията именно в градовете проникнали най-непокорните, най-борческите елементи от средите на нашето селячество. Те създали онази свободолюбива българска среда, която при новите социално-икономически условия се изтъкнала решително на обществената повърхност. Чрез нея се изявила ярко, станала активна гласъчна сила омразата към турския феодален ред, утвърдена през вековете в непрестанните стълкновения и борби на народа срещу османската власт. С оглед на всичко това не е пресилено да се изтъкне тук, че бягствата и изселванията имат своя дял за обособяването на ония сили в българското общество, чиито идеи и тежнения изрази Паисий. В този смисъл именно те имат известно място в процеса на формирането на българската нация.

В бягствата и изселванията винаги тлеела искрата на бунта. Много често тяхното разрастване било свързано със събития, които благоприят-

¹¹⁵ Русенски кадийски регистър R/38, л. 48 а, док. III. За подобни отстъпки вж. и Видински кадийски регистър 38, л. 52 а, док. I.

¹¹⁶ Срв. например Видински кадийски регистър 163, л. 25 б, док. I; Ор. отдел, Кафаерия — кадия, I. И. З. а. 2. а. Авариз, 1 мухарем 1105 г.

ствували борбата за освобождение на българския народ от турското господство. Така е било например по време на Руско-турската война от 1768—1774 г., както може да се съди по данните на един документ от 1772 г. Османската власт долавяла политическата насоченост на подобен род бягства и изселвания и категорично забранила със заповед от 28. X—6. XI. 1772 г. до везирите мухафъзи в крайдунавските крепости от Видин до Хърсово и Бабадаг, до миримираните, кадиите и забитите да не допускат нито един човек от раята на отвъдния дунавски бряг. От заповедта се разбира, че от селата в крайдунавските околии се изселвали и бягали тайно отатък много раи. Върховното управление изисква от длъжностните лица да охраняват строго крайбрежието и ги заплашва, че ще ги държи отговорни за всеки пропуск.¹¹⁷

Всички набелязани тук форми на невъоръжена съпротива били насочени в основата си към снижаване нормата на феодалната експлоатация чрез намаляване размера на придадения продукт и труд на зависимото население. Но борбата за ограничаване на феодалната експлоатация намирала изява и в постоянните усилия на раята да повиши производителността на своето стопанство, да увеличи личните си доходи. Този процес се проявил много ярко през втората половина на XVIII в. при условията на разрастващи се стоково-парични и капиталистически отношения. Но в обстановката на непрекъснато изострящия се феодален гнет и режим на религиозно-народностна дискриминация селяните трудно можели да се възползват от увеличения по размер излишък в добива си. Той или им бил отнеман от феодалните господари, или пък, веднъж натрупан във форма на по-малки или по-значителни парични средства, оставал прикрит и неоползотворен поради страха на раята от нарастващите фискални изисквания на властниците.¹¹⁸

Потиснато от тежките условия на съществуване, изложено винаги на господарския произвол, зависимото население неведнъж прибегвало към лично отмъщение. Макар оскъдни и твърде тенденциозни, някои сведения от турските документи през XVIII в. свидетелствуват за редица смели прояви на отделни лица, които не се поколебавали да мъстят на османските властници.^{118a}

Все по-често такива непокорни и смели мъстителни на османски феодали и насилници обединявали усилията си и поемали трудния и опасен път на хайдути. През трагичните години на турското завоевание и през първите столетия на османското владичество у нас хайдутството е било една от обичайните форми на въоръжена съпротива, която българският народ оказал на завоевателите.¹¹⁹ Промените в турския феодализъм създали условия за по-широко, по-масово разгръщане на хайдутството. То добива по-ясна, по-определена насоченост. Хайдутството получава непрестанно все по-голям тласък от разгарянето на другите форми на съпротива и особено от зачестилите въоръжени освободителни опити. От своя

¹¹⁷ Видински кадийски регистър 63, л. 96 а, док. I.

¹¹⁸ Хр. Гандев, Търговската обмяна на Европа с българските земи, Год. на Соф. университет, ИФФ, т. X, 1943/1944, стр. 25.

^{118a} Софийски кадийски регистър I-бис, л. 4 а, док. III, л. 15 а док. I, 131 а, док. V. Die Protokollbücher . . . № 883, S. 256—257, № 965, S. 286.

¹¹⁹ Срв. например Б. Каракановски, Превзimanето на гр. Ловеч от турците в 1474 г., сб. Ловеч и Ловчанско, II, София, 1930, стр. 96—99.

страна то също допринесе за тяхното разрастване и изостряне. Десетки необнародвани досега турски документи, в голямата си част запазени из сиджилите на видинския, софийския и русенския съд, свидетелствуват за повсеместното разгръщане на хайдутството през XVIII в., разкриват нови моменти, нови страни на това самобитно съпротивително движение.

Началните десетилетия на XVIII в. са изпълнени с бунтовен кипеж.

Разрастването на хайдутството през този период трябва да се постави във връзка с балканската политика на Петрия Велики и с поражението на Турция във войните ѝ с Венеция, Австрия и Русия (1714 — 1718, 1735—1739 г.).¹²⁰ Твърде показателно е, че по това време са най-изобилни известията за хайдутски прояви в Северозападна България, особено покрай Дунава, т. е. в ония райони, които били най-близо до обичайния боен театър на войните с Австрия и Русия.

Още в началото на XVIII в. централната власт с тревожно напрежение разпращала заповед след заповед до местните власти да смажат хайдутските прояви. В заповед от 1702 г. се обръща внимание на кадиите на Видин, Сфърлиг, Тимок, Сфърлиг баня, Алексинац и до други служебни лица, че иде пролет, горите се разлистват и настъпва време, благоприятно за действията на хайдутите из тия краища. Затова е необходимо да се извърши обичайното претърсване на местата, дето те биха се появили, да се вземат всички мерки за залавянето и наказването им.¹²¹ В заповед от 1705 г. се съобщава, че във Видинско шетал с дружина от конни и пеши бойци хайдутинът Джагал.¹²² Според сведения от султанска заповед, издадена през 1704/1705 г., по бродовете около Оряхово се появили хайдутите, които нападали минаващите оттам турски кораби.¹²³ С нови заповеди от 1707/1708 г. властта настоява отново за изтребването на появилите се хайдутите в Ломско, Тимошко и в района на Сфърлиг и Баня.¹²⁴

Безпомощна да се справи с хайдутството там, съзнавайки ясно, че силата на това движение се корени в подкрепата на българската рая, върховната власт се видяла дори принудена да прибегне към други средства. Тя наложила на местното население да се обвърже чрез взаимно поръчителство пред съда да не допуска хайдутски прояви. В заповедите, издадени по този повод, султанът предупреждава, че щетите, претърпени от пътници при хайдутско нападение, ще бъдат заплатени от раята.¹²⁵ Управниците били заставени да си послужат отново със същите методи в този край по време на Австро-венецианско-турската война (1714—1718 г.). Заповед от 17—26. III. 1715 г. до кадиите във Видинския санджак и други длъжностни лица подчертава, че още от преди немюсюлманското население било солидарно отговорно пред съда за появата на хайдутите. Изисква се и през текущата година такова взаимно поръчителство, защото се очаква, че хайдутите във Видинско ще извършат нападения.¹²⁶ От друга заповед (1715—1716 г.) личи, че властта си давала ясна сметка, какво хайдутските действия във Видинско се насърчават от

¹²⁰ Срв. В. Н. Златарски, *Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров*, София, 1921, стр. 56—63; J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, v. XIII, Paris, 1839, p. 57—58, 240—244, 351—355; Akdes Kurat, *Prut serferi ve barişi 1123(1711)*, I, Ankara, 1951, s. 328, 330.

^{121—124} Видински кадийски регистър 38, л. 89 а, док. I, л. 15 б, док. II, л. 121 б, док. I, срв. и л. 122 а, док. II, л. 44 б, док. I, л. 60 а, док. II, л. 61 а, док. I.

¹²⁵ Видински кадийски регистър 38, л. 44 б, док. I, 61 а, док. I.

¹²⁶ Видински кадийски регистър 161 а, л. 69 б, док. I.

близостта на този край до неприятелските на Турция страни в Средна Европа, а така също и от обстоятелството, че видинският хинтерланд е изцяло населен с немюсюлманска рая.¹²⁷ Все в началните години на XVIII в. е засвидетелствувана дейността на хайдутите Балчо и Алагъоз в Кюстендилско и Щипско. Те дори успели така да измамят бдителността на властите, че с помощта на бойци от белоградчишкия гарнизон пренесли припаси в Смедерево.¹²⁸ Приблизително по същото време в Сливенско и близките околии се подвизавала дружината на Папазоглу. Подгонена от потери, тя потърсила спасение във Влашко.¹²⁹ През 20-те години на XVIII в. в Софийско действувала дружината на Чавдархан, която по данните на един документ развяла байрак из този край, нападала и нанасяла щети на мюсюлманите. В документа са назовани дори имената на някои от хайдутите — Стойко, Чавдар, Йован Кулук(?), Лазар, Карабаш, Бързак, Кръбла(?), Согна (?) и др.¹³⁰ През 1722 г. действували хайдутите и в околии по пътя Гюмюрджина—София.¹³¹ Повсеместното разпалване на хайдутското движение в началните десетилетия на XVIII в. заставило властта да издаде пак през 1751 г. заповед за изстребването на хайдутите в Софийско, Пиротско, Брезнишко, Знеполско, Радомирско и Сирицишко. В заповедта дори се изтъква, че тия хайдутите вече два пъти в миналото се вдигали срещу османската власт.¹³² Може би тук се намеква за хайдутски прояви и въстанически движения в края на XVII и началото на XVIII в. Във ферман от 2—11. IV. 1737 г. властта вече не скрива безпокойството си от това, че поради войната градове и села ще останат без местните гарнизони и това ще позволи на хайдутите да действуват по-свободно.¹³³

Със свършването на войната 1735—1739 г. хайдутството не се прекратило. Нещо повече, неговото голямо разрастване заставя върховното управление да издаде заповед след края на войната до всички свои ръководни органи в Румелия. И тук — отново строгата повеля — да се премахнат навсякъде хайдутите.¹³⁴ Почти ежегодно след това се зареждат подобни заповеди, написани в голямата си част стереотипно. В тях непрестанно се изтъква обстоятелството, че настъпва пролетен сезон, когато се разшетват хайдутите, „излизат от скривалищата си“ и започват да действуват. Върховното управление изисква ту от всички функционери в Румелия, ту от длъжностните лица само в някои области да положат извънредни усилия за издирването и залавянето на омразните за нея „хайдутите, харамии, злосторници“. Заповедите са придружени със заплахи към ония държавни функционери, които биха проявили небрежност или мудност при изпълнението на тази задача.¹³⁵ Настойчивостта на всички

¹²⁷ Видински кадийски регистър 305, л. 10 а, док. I.

¹²⁸ Видински кадийски регистър 38, л. 57 а, док. II.

¹²⁹ A. Refik, *op. cit.*, № 75, s. 51—52; срв. ДБИ, III, № 79, стр. 36.

^{130—131} Софийски кадийски регистър 312/1, л. 22 б, док. II, л. 29 а, док. II.

¹³² Софийски кадийски регистър 309 бис, л. 8 б, док. III.

¹³³ Русенски кадийски регистър R/6, л. 44 а, док. I.

¹³⁴ Видински кадийски регистър 18, л. 3 б, док. I.

¹³⁵ Видински кадийски регистър 9, л. 87 а, док. I; Русенски кадийски регистър R/38, л. 80 а, док. II; Софийски кадийски регистър 312/7, л. 97 б, док. I; Видински кадийски регистър 25 а, л. 81 б, док. I; Софийски кадийски регистър 312/7, л. 11 а, док. I; Софийски кадийски регистър 17, л. 1 а, док. I, II; Видински кадийски регистър 64, л. 5 б, док. I; Софийски кадийски регистър 16, л. 5 б, док. II, л. 6 а, док. I, и пр. В запазените у нас сиджли намираме подобни заповеди от годините 1741, 1742, 1743, 1745, 1750, 1754, 1757.

тия заповеди е красноречиво указание за големите размери на хайдутството и за неспособността на властта да се справи с него.

През втората половина на XVIII в. известията за хайдутски прояви зачестяват. С илям от 4. VIII. 1762 г. островският кадия съобщава за голямо сражение с хайдути във Воденско. Кадията отбелязва, че в изпълнение на нарочна буюрултия било предприето преследване на хайдути, чиито имена били посочени в тази буюрултия. При претърсването натоварените с това бюлюкбашии попаднали на хайдути в село Брешор, Воденско. В селото имало панаир и очевидно хайдутите се възползвали от него, за да се явят незабелязано там. Открити от преследвачите, те влезли в сражение под предводителството на капитан Пройо. В това сражение били заловени живи хайдутите Вещо и сахатчи Христо, двама други били убити и главите им изпратени в румелийския диван. Турците дали също жертви — трима убити и няколко сеймени ранени.¹³⁶ В заповед до видинския ага и до други длъжностни лица от 1772 г. властта съобщава с тревога за раздвижването на хайдути във видинския край, в селата, чифлиците и съседните нахии и кази. Тя настоява за бързото им унищожаване.¹³⁷ Тия хайдутски прояви биха могли да се поставят във връзка с Руско-турската война от 1768—1774 г. и с общия бунтовен кипеж, който обхванал българите по време на тези събития. Това е толкова подпустимо, като се има пред вид, че в документа става дума за Видинския район, за който се знае от други известия, че през същата Руско-турска война е станал център на един безуспешен опит за въстание.¹³⁸ Години наред след войната из Видинско продължавали да се подвизават хайдути. Властта била принудена периодично да изразходва средства, за да ги преследва и унищожаване. В списък на разходите, направени от Видинското управление за 1777—1778 г., които се събирали своевременно от раята под формата на извънредни фискални облагания, е вписано, че е дадена немалка сума на хафъз агата, изпратен да издирва хайдути по различните селища.¹³⁹ Към 1781 г. е засвидетелствувано в източниците проявление на хайдути в околия Гребенеш. Те били предвождани от капитан Кокино. Кадията донася с илям, че хайдутите влезли в бой с изпратените срещу тях преследвачи. В сражението били убити войводата и хайдутинът Димо, а останалите хайдути били прогонени от околията.¹⁴⁰

Народното предание отнася към XVIII в. дейността на хайдутите Иван войвода и Вълчан войвода. По данни, събрани от П. Р. Славейков, първият се подвизавал в Серско около 1730—1740 г.¹⁴¹ Вълчан пък действувал със своите момци, подпомогнат от другаря си Стоян войвода, в района на Странджа, и то главно по пътя Цариград—Виза—Силистра. Често юнаците му слизали в околностите на Чорлу, нападали царските хазни и турските насилници и закриляли изтерзания народ.¹⁴² На

¹³⁶ Ор. отдел, Битоля, ф. 14, кутия 1, док. 84.

¹³⁷ Видински кадийски регистър 159 а, л. 41 а, док. II.

¹³⁸ Хр. Гандев, Един опит за въстание във Видин и Видинско по време на руско-турската война от 1768—1744 г., Исторически преглед, X, кн. 6, стр. 39—52.

¹³⁹ Видински кадийски регистър 310, л. 12 б, док. II.

¹⁴⁰ Ор. отдел, ОАК 85/14.

¹⁴¹ П. Р. Славейков, Бележки за някои стари войводи, СбНУ, II, стр. 325.

¹⁴² Д. п. Николов, Одринска Тракия, София, 1919, стр. 47—48; Б. Ангелов и Хр. Вакарелски, пос. съч., стр. 408—413.

шият епос величае подвизите и на редица други български хайдутски и хайдутки, чиято дейност традицията поставя също в XVIII столетие.

Сведенията, които съдържат привлечените тук и в голямата си част неизползувани документи, показват, че хайдутството било постоянна форма на съпротива през XVIII в. То се разраствало и разгаряло особено по време на войните, които Турция водела с европейските си неприятели. Тогава се увеличавали и възможностите за освобождение от османското иго. Този факт е несъмнено указание за това, че хайдутството е надраснало ограничените рамки на борба за лично отмъщение и се доближавало до равнището на целенасочената освободителна борба. Тъкмо с това би могло да се обясни и обстоятелството, че в районите, в които е имало утвърдена през столетията хайдутска борческа традиция, е отбелязан и не един значителен организиран опит за освобождение.^{142a} Тази хайдутска традиция в Македония и други краища на родината трябва да се разглежда и като един от факторите за създаването на борческа и свободолюбива атмосфера, при която се оформи идейно Паисий.

Никак не е случайно, че хайдутството се опазило най-трайно в Македония и в Придунавска България — най-вече в северозападния ѝ дял. Тия райони са били в близост със средноевропейските държави, Венеция и Русия и с непокорните васални отвъддунавски княжества. Тия райони станали неведнъж боен театър през време на войните на империята със споменатите държави.

Използуваните тук нови турски документи показват недвусмислено, че хайдутите изхождали предимно от средите на селяните, които били най-тежко притиснати под бремето на турския феодализъм. Твърде често в редовете на хайдутите се вливали хора от категорията на раята със специални задължения — най-вече войнуци, соколари и дервентджиини.¹⁴³ Без съмнение техният по-специален статут, който им обезпечавал по-голяма независимост от местните феодални и някои фискални облекчения, създал у тях по-свободолюбив дух и ги направил по-непримирими спрямо всякакъв род посегателства и насилия.

Но документите поставят понякога един труден въпрос за разрешението. Понеже властта определя всички прояви на въоръжена народна съпротива като разбойнически акции, в известни случаи изследвачът се вижда затруднен да ги отличи достатъчно ясно от действителните разбойнически действия. Това се усложнява и от обстоятелството, че през XVIII в. разбойничеството станало повсеместно явление.¹⁴⁴ Разбойници ставали много често разорени селяни, съсипани от тежестите на феодалния гнет. Техните прояви са също в известен смисъл протест срещу феодалния режим, те са плод на обществените несъобразности в осман-

^{142a} И в. Катарциев, Айдутското движение и Карпошовото въстание во XVII век Скопје, 1958, стр. 17—18; Д. Шопова, Македонија во XVI и XVII век. Документи од цариградските архиви (1557—1645), Скопје, 1955, № 58, стр. 78—79, № 68, стр. 90—92. Evlyâ Çelebi Siyahatnamesi, V, s. 374, 565, 578—579, VI, s. 128, 161, VIII, s. 105, 759—760; Ор. отдел ОАК 2/7 Видински кадийски регистър 13, л. 27 б док. III.

¹⁴³ Срв. например Д. Шопова, пос. съч., № 68, стр. 90—92; Гл. Елезовић, Турски споменици, Београд, 1940, стр. 337, 347; А. Refik, op. cit., Nr. 54, s. 36, № 52, s. 35—36.

¹⁴⁴ Uluçay M. Cagtay 18 ve 19 yüzyıllarda Saruhanda Eşkiyalik ve halk hareketleri. İstanbul, 1955.

ската феодална система.¹⁴⁵ Но покрай тях из страната непрестанно шетаха декласирани елементи от средите на турските спахии, еничари, крепостни гарнизони и пр., чиито прояви имат съвършено различни социални подклапки. Ето защо при липса на достатъчно ясни подробности в източниците изследвачът трябва с особена осторожност да отстрани сведенията за такива именно действителни разбойнически действия.

В голямата част от документите, колкото и тенденциозни да са те, се долавя антифеодалната насоченост на хайдушките действия. Най-често обект на хайдушките акции са били местни властници или избобщо хора, които изхождали от средите на управляващата класа. Отмъщавайки очевидно за злодеяния, извършени от тях властници, хайдутите ги наказвали със смърт, отнемали им натрупаните от тях парични средства, събирали оръжието им, което било толкова необходимо за народните борци. Така например в документ от 1721 г. се отбелязва, че хайдушката дружина на Чавдархан нападнала между другото някакъв спахия в Карловско, убила го и му отнела 4 кемера и 500 гроша пари и други неща.¹⁴⁶ През 1769 г. 25 души от хайдутите, които действували в района на Чорлу, извършили нападение на къщата Вели Меше на касабашииите от околнята, подпалили стопански сгради там, заловили пазачите и взели пари и оръжие.¹⁴⁷ Хайдуги нападнали един еничар в селото Чоналиче през 1772 г. и му взели големи количества жълтици и оръжие.¹⁴⁸ Понякога, за да си набавят средства, необходими за продължаване на борбата, която водели с толкова себеотрицание при крайно тежки условия, хайдутите били принудени да нападат из пътищата богати търговци, да им отнемат стоки и пари.

От нашите документи личи ясно, че хайдутите са се ползували не само със съчувствието и обичта на населението, но са били навсякъде активно подпомагани от него. Затова в заповедите на върховното управление много често се нарежда да бъдат заловени и наказани не само хайдутите, но и техните помагачи, техните ятаци, които ги снабдявали с храни и оръжие, укривали ги по кошарите си и всячески им съдействували.¹⁴⁹

Разрастването на хайдутството през XVIII в., неговите дълбоки обществени корени, които поддържали неугасващ борческия му пламък, принудили властта да поведе методично упорита борба срещу него, без да успее да го смаже и премахне. Тя прибегвала към различни средства. Преди всичко тя се стремяла да поддържа в ред охраната на проходи, бродове и пътища чрез институцията на мартолоси и дервентджии, чрез използване на крепостните гарнизони.¹⁵⁰ През XVII и XVIII в. тя все по-често полагала усилия за заздравяването на укрепления в районите, къ-

¹⁴⁵ Вж. например Русенски кадийски регистър R/3, л. 16 а, док. I; Д. Шопова, пос. съч., № 2, стр. 12; Софийски кадийски регистър 166, л. 7 а, док. II; Софийски кадийски регистър 159, л. 11 б, док. I; Софийски кадийски регистър 1 бис, л. 28 б, док. IV, и пр.

¹⁴⁶ Софийски кадийски регистър 312/1, л. 22 б, док. II; срв. и Д. Шопова, пос. съч., № 24, стр. 38—39.

¹⁴⁷ Ор. отдел, НПТА XVIII, 2/96.

¹⁴⁸ Видински кадийски регистър 63, л. 91 б, док. I.

¹⁴⁹ Срв. например Софийски кадийски регистър 312/1, л. 22 б, док. II; Видински кадийски регистър 13, л. 20 а, док. II; Д. Шопова, пос. съч., № 38, стр. 54; Видински кадийски регистър 38, л. 61 а, док. I; Видински кадийски регистър 161 а, л. 69 б, док. I; Видински кадийски регистър 305, л. 10 а, док. I.

¹⁵⁰ Ор. отдел, Егри паланка — диздар II. Зависимо население, 13 зилхидже 1125 г.; Софийски кадийски регистър 312/1, л. 30 б, док. I; Видински кадийски регистър 38, л. 117 а, док. I; Видински кадийски регистър 161, л. 69 а, док. III.

дето действували хайдутите. С оглед на избраната срещу хайдутите била направена през 1634/1635 г. крепостта Крива паланка и в нея бил поставен гарнизон от 200 войника.¹⁵¹ В началото на XVIII в. възобновяването и укрепяването на разрушената паланка Арчар, Ломско, е стояло като важен въпрос пред върховното управление поради опасенията от хайдушки нападения.¹⁵² През XVIII в. нарастването на хайдушките прояви заставило властта да съсредоточава из по-големите селища войскови части със специалната задача да ги пазят от хайдутите.¹⁵³

За залавянето или прогонването на хайдутите управниците прибегвали към формиране на потери от местните въоръжени сили и опълчение от въоръжено мюсюлманско население. Почти във всяка заповед по този повод се обръща внимание на властите да търсят въоръжена помощ от близките околии в случай, че хайдутите се появят на големи дружини.¹⁵⁴

Жестоките наказания са били също едно от обичайните средства, чрез които властта се мъчела да внесе страх сред хайдутите и подкрепящото ги население. Заловените в сражение хайдутите били най-често избивани, а главите им отрязвани и изпращани на висшестоящи управници. Пленените пък били наказвани по различен начин, а най-вече с тежка каторжна работа. През XVIII в., когато хайдутството достигнало големи размери, държавната корабостроителница в Цариград набираща постоянно работната си ръка от редовете главно на пленените хайдутите. Това ни разкрива и една интересна заповед от 1775 г. до редица ръководни функционери в Румелия. В нея се изтъква, че било постоянна практика да се изпращат за работа в султанската корабостроителница заловените в Румелия хайдутите. Но от 1740 г. насам вече не се постъпвало така. Върховното управление е обезпокоено, че се е съкратил притокът на работната ръка. То настоява да се положат усилия за откриване и залавяне на хайдутите и те да се изпращат с нарочни придружители в корабостроителницата.¹⁵⁵

Безпомощна да се справи с въоръжена сила, наказания, обвързване на местното население с поръчителство, властта се виждала принудена да изсича понякога цели гори, за да лиши от убежище народните борци.¹⁵⁶

Ненавистта и недоволството на българското зависимо население преграждали често в истински бунтове. Тия бунтове пламвали спонтанно, обикновено без всякаква предварителна подготовка, предизвикани от несправедливости и насилия на властниците. Периодът на измененията на турската военно-феодална система е изпълнен с редица бунтовнически прояви.

Съзаклятия с освободителни цели, бунтове след бунтове, въстанически движения изпълват с неудържим кипеж и напрежение първата половина на XVIII в. Част от тия прояви на въоръжена борба на българския народ против турския феодален строй са вече познати и добре проучени. Нашето вни-

¹⁵¹ Ив. Катарциев, пос. съч., стр. 16

¹⁵² Видински кадийски регистър 38, л. 63 б, док. II; л. 46 б, док. I.

¹⁵³ Видински кадийски регистър 25 а, л. 81 б, док. I; Софийски кадийски регистър 25, л. 8 б, док. II; 26, л. 15 а, док. II, и пр.

¹⁵⁴ Софийски кадийски регистър 312/7, л. 11 а, док. I; Русенски кадийски регистър, R/2, л. 55 б, док. III; Видински кадийски регистър 38, л. 61 а, док. I; л. 89 а, док. I, и пр.

¹⁵⁵ Видински кадийски регистър 46, л. 36 б, док. I.

¹⁵⁶ Ив. Катарциев, пос. съч., стр. 34—35.

мание е насочено тук по-скоро към някои неизвестни досега бунтове и въстанически опити. Тези прояви на съпротива са свързани в някои случаи пак с безуспешните войни на Турция в Европа. Обзето от надежди за освобождение, поробеното българско население в много райони трескаво се въоръжавало, за да се възползува от политически несполуки на империята. В турските документи нееднократно са засвидетелствувани усилията на властта да отнеме оръжието на раята в цели области, за да предотврати нейните въстанически опити. Такова масово разоръжаване на българското население в санджаците Силистра, Виза, Чирмен, Лозенград и Видин било изискано със строги заповеди от 1709 и 1711 г.¹⁵⁷ През 1726/1727 г. е било отнето оръжие на българската рая в редица околии на Северна България. В софийския турски архив у нас е запазен цял свитък документи, в които са посочени съвсем конкретно видът и размерът на иззетото оръжие. Така в първия от тия документи, датиран от 2. I. 1727 г., се отбелязва, че мубаширите Печеви Хасан бей, Махмуд ага и агата на тогавашния видински мухафъз Хюсеин ефенди били назначени с ферман да съберат оръжието на немюсюлманската рая от Ловешка околия. В изпълнение на този ферман те успели да изземат 50 бойлии пушки, 15 пицова от вида „калканделен“, един френски пицов — всичко 66 броя огнестрелно оръжие, което било предадено на арсенала на Никополската крепост.¹⁵⁸ Все същата преписка съдържа документи за събрани оръжия и бойни припаси, както следва:¹⁵⁹

Кazi	Пушки бойлии	Пицови „калкандели“	Френски пицови	Саби	Паласки	Барутници
Никопол	20	—	—	—	—	—
Хоталич	16	6	—	—	—	—
Аля Клисе	15	2	3	—	—	—
Етрополе	55	20	3	3	—	—
Враца	15	10	2	3	—	—
Шумен	54	24	—	18	5	2
Свищов	11	7	—	13	2	2
Търново	113	17	10	—	—	—
Плевен	10	—	—	—	—	—
Оряхово	21	1	—	—	—	—
Всичко	330	87	18	37	7	4

Регистрираната в документите цифра е значителна — около 500 броя огнестрелно оръжие. Като се има пред вид, че при претърсванията на властта населението винаги е съумявало да укрие част от оръжието си, може да се допусне, че действителните размери на това въоръжаване на българското население са били много по-големи.

През 1730 г. отново било наредено да се разоръжи раята в Силистренско и околните райони, тъй като тя вече открито действувала против властта.¹⁶⁰ Въпреки такива чести и повсеместни обезоръжавания на раята властта не успявала да прегради пътя на въоръжените борчески прояви. Така на-

¹⁵⁷ ДБИ, III, № 78, стр. 35—36; A. Refik, op. cit., № 74, S. 50.

^{158—159} Ор. отдел, ОАК 13/58 — 12 листа.

¹⁶⁰ ДВИ, III, № 85, стр. 40.

пример през Австро-венецианско-турската война (1714—1718 г.) в бунтовния видински край бил подготвен въстанически опит, за който намираме известни сведения в едно писмо до видинския назър Мустафа ага, вероятно от 1716/1717 г., регистрирано във видинските сиджили.¹⁶¹ Според това писмо и писмото, изпратено от пълномощника на дефтердаря Сюлейман ефенди във Видинско, станало извънредно по своя характер събитие, което раздвижило целия този край. Стотици мюсюлмански бойци и опълчение от мюсюлмани в района били изпратени неочаквано срещу български въстанически отряд, който се укрепил в местност, отстояща на 8—9 часа път от Видин. Въстаническите вождове били капитаните Георги, Филимон и Димитър. От сведенията на документа личи, че това събитие имало своя предистория — то било предварително добре подготвено. Ръководителите на въстанието се били прехвърлили още преди това във Влашко и впоследствие се върнали отново на българска земя, „за да бунтуват раята“. Без всякакво съмнение тази проява на въоръжена съпротива била сериозно замислена и организирана. Това личи и от факта, че в сражението с турците взели участие голям брой въстаници от видинския край. Те са били подготвени за по-продължителен и твърд отпор срещу неприятеля, като се укрепили в свой лагер заедно със семействата си и с коли и добитък, като си донесли и най-необходимото имущество. При това съзаклятниците разполагали и със своя бунтовническа архива, която била заловена при разгромяването на въстаническия отряд и препратена в султанския двор. Колко тревога е създал на властта този безуспешен въстанически опит, личи от обстоятелството, че тя незабавно е хвърлила срещу бунтовниците освен редовна пехотна войска и мюсюлманско опълчение още 200 души конни войници от гарнизона на Видинската крепост и от гарнизона на Лом паланка, а поискала съдействието и на местното мюсюлманско население.

В завързалото се сражение двамата вождове Филимон и Димитър загинали заедно с други 60 души български въстаници. Семействата на 150 души от участниците във въстанието били заробени и навързани във вериги. Те били изпратени на заточение. А 25 от пленените въстаници били осъдени на каторжна работа по укрепителните съоръжения на Видин. Оцелелият вожд капитан Георги и двамата му най-близки сподвижници заедно с архивата на съзаклятниците били препратени до по-горните инстанции.

Повече от едно десетилетие след въстанието на българското население в Западна България по време на Австро-руско-турската война от 1735—1739 г. в този район не угаснал бунтовният кипеж. Според един необнародван досега препис от ферман от 22. XII. 1749 г. като размирно гнездо в същия този край се очертало селото Миртовча (може би Мъртвица), Вранска околия. Настръхналото и непокорно население на това село, калено в непрекъснати бунтовни борби, нападнало тамошните турци и безпокоило непрестанно туроката държавна власт. Изглежда, че тия смели прояви на размирното селище са тревожили сериозно турските власти, защото срещу него били взети извънредно крайни мерки. Властниците наредили и селището било нападнато от турци и ограбено и изгорено до основи, за да се задуши съпротивата на неговите волни обитатели

¹⁶¹ Видински кадийски регистър 305, л. 38 а, док. III.

Едни от тях били избити, а прокудените организирали хайдутски дружини и действували из околиците Знеполе, Брезник, Пирот и Берковица, кръс-тосвали по села и градове и всявали страх сред турците. Напразно власт-та се опитвала да се справи с тях, като заставяла населението в око-лиците Враня, Куманово и Изворник да се обвърже с поръчителство и да обещае, че при появата на хайдути ще ги залавя незабавно. Стигнало се дотам, че системата на поръчителството била наложена и на местните аяни, забити и служебни лица, за да действуват и те с най-голямо усърдие срещу миртовските бунтовници.¹⁶²

Интересни сведения за неизвестни досега политически вълнения през 80-те години на XVIII в. съдържа една султанска заповед от 1778 г.¹⁶³ В заповедта се изтъква, че при създадения статут на Влашко след при-ключване на Руско-турската война от 1768—1774 г. били премахнати там намиращите се къшлаци и мушии и били изгонени от тях временно пребиваващите лица без постоянно местожителство. Тия мерки били взети без съмнение, за да се прегради пътят за преминаването отвъд Дунава на българи, които дейно участвували във войната на страната на руските войски и всячески ги подпомагали. В заповедта се съобщава, че въпреки всички забрани различни съмнителни лица все пак успявали да се пре-хвърлят отвъд реката, като се представяли за търговци, показвайки над-лежни тескерета, поселвали се във Влашко и започвали да се занимават със земеделие в граничните райони. Те обаче по преценката на турската власт правели това с „разбойнически намерения“, както действували и в миналото. От тия лаконични и на места не твърде ясни данни може да се предполага с основание, че върховното турско управление е имало в случая пред вид известни прояви на въоръжената освободителна борба на българите, добила голям размах особено в придунавските райони при победите на руските войски през 1768—1774 г. Без съмнение мнозина българи, които възлагали надежди на руските бойни успехи във войната и с оглед на плановете за премахването на чуждото иго, продължили борческите си усилия и след тази война. Под прикритието на обикновени земеделци, установили се във Влашко, и то в граничните райони, те не пре-кратявали борбата си срещу турското феодално господство. Поради това именно върховното турско управление изисквало с такава настойчивост да бъдат незабавно премахнати новосъздадените къшлаци във Влашко и да се изгонят от тях проникналите отвън люде.

Направеният тук анализ на редица исторически податки показва, че не бива да се търси хронологическа последователност в различните форми на народна съпротива. Източниците свидетелствуват ясно, че в едно и също време съпротивителната борба се извявала и в неизпълнение на феодалните obligations, и в бягства, и в посегателства срещу отделни насилници, и в бунтове и въстания. Разбира се, съществува известна за-кономерност в преобладаването на една или друга форма на съпротива през отделен период. Така утежняването на феодалното потисничество, режимът на религиозно-народната дискриминация, военно-политическите поражения на Турция в борбата ѝ с нейните европейски неприятели да-вали подтик на смелите и въоръжени съпротивителни прояви — на хай-

¹⁶² Софийски кадийски регистър 311/1, л. 15 а, док. I.

¹⁶³ Русенски кадийски регистър R/8, л. 25 а, док. III.

дутски действия, на бунтове и въстания. При това по-организираните и целенасочени въоръжени борчески опити се разрастват и в процеса на пълното разложение на турската феодална система през втората половина на XVIII в., в процеса на развитието на новите капиталистически форми и на обособяването на нови сили в българското общество. От своя страна разгръщането на въоръжената борба против турския феодален ред през XVIII в. давало решителен подтик за още по-голямото разгръщане на останалите форми на съпротива. Облътнато от атмосферата на бунтовна напрегнатост, зависимото население станало по-упорито, по-настойчиво, по-дръзновено в отпора си срещу феодални тежести или посегателства на господарите.

Между различните форми на съпротива не може да се търси определена граница. Те са органически свързани, много често взаимно обусловени, преливащи се една в друга. Обикновеното неподчиняване пред феодалите и държавните служители или единичните и масовите изселвания от едно място на друго, пропити всякога с бунтовен дух, са могли много лесно да прераснат във въоръжена борба. Не малко прояви на хайдутското движение и редицата бунтовни опити са се предхождали от обикновени сблъсъци с представителите на османската феодална власт.

В нашето изследване е отделено не без основание значително място на някои форми на съпротива, които са твърде слабо проучени досега. Източниците разкриват тяхното важно място и значение в борбите на народа ни против турския феодален строй. Най-обичайните от тия прояви на антифеодална борба са, както видяхме, ежедневните стълкновения на българското население с органите и институтите на турската държавна власт у нас. В тия стълкновения най-често срещу османските власти се изправят отделни смели люде, понякога групи от хора, а дори и населението от цели селища и отделни райони. Позовавайки се на законите, те призовават намесата на централната власт срещу нейните местни органи или срещу феодалните владетели, за да намалят размера на феодалната експлоатация или да прекратят най-различните издевателства. С неизменна упоритост и със смайваща изобретателност те намират десетки законни начини за отклонение от феодалните си задължения, а нерядко открито отказват да ги изпълняват въпреки заплахите на господарите. Когато изчерпат възможните легални средства, те прибегват към единични или масови изселвания в други селища и области. На посегателствата и изстъпленията на турските власти те отговарят много често с отмъщение — пламват спайски сараи и хамбари, плячкосват се господарски чифлици, неизвестна ръка избива местни насилници, ограбват се богатствата им, натрупани чрез трудовите усилия и непоносимите страдания на народа. Понякога пламвали бунтове на различни места, вдигали се стихийно цели села с оръжие в ръка срещу техните свирепи угнетители.

Повечето от тия прояви са неорганизирани, стихийни, предизвикани понякога от случайни поводи. Те са спонтанна изява на народното недоволство, отказ на народа ни да преклони глава пред несправедливите порядки на османския феодален угнетителски режим. Но и те подобно на най-висшите борчески прояви — въоръжените въстания — имат повече или по-малко политическа насоченост. В една или друга степен, по един или друг начин те разклащат и рушат опорите на турския феодален строй, разчистват пътя за неговото окончателно премахване. В тия именно

форми на съпротива се поддържа непрестанно духът на непокорство, на свободолюбие и ненавист към потисничеството, който периодически подклаждал въоръжените организирани съпротивителни опити — въстанията. Чрез тия именно форми на съпротива ежедневно, постепенно, незабелязано народът калявал борческата си решимост. В много случаи успешният им завършък утвърждавал у подчиненото население убеждението, че съществуващият порядък не е непоклатим. Дори и чрез най-несъзнателните индивидуални съпротивителни прояви у народа се изграждало чувството на солидарност, съзнанието за еднакво тежката робска участ под бремето на турския феодализъм. А това създавало вече благоприятни възможности стихийната частична съпротива да прерасне в организиран масов отпор.

Осемнадесетият век е бурен, тревожен, бунтовен век в съществуването и развитието на нашия народ. Той е изпълнен с непрестанни съпротивителни борби, които разклащат основите на османския феодален строй, опората на държавния абсолютизъм в българските земи, и допринасят да се подготвят условията за националноосвободителното движение през XIX в. Тия борби, които се проявяват в различни форми, са несъмнено указание за нарастващата политическа съзнателност на все по-широки среди от българския народ, за утвърждаване на все по-целенасочени освободителни тежнения. Рожба на това бунтовно време е и Паисий Хилендарски. Той се издига и става изразител на тия назряващи тежнения сред нашия изтерзан народ. Свободолюбивият дух, който лъха от неговата „История славянобългарска“, е укрепнал в огъня на несломимия, мъжествен отпор на народа ни срещу съществуващия угнетителски турски феодален строй. Тая малка книжка, пламенен позив към народа ни, носи бунтовния заряд на дългата поредица от съпротивителни прояви, в които постепенно се изяснява и утвърждава съзнанието за народностна принадлежност, непримиримото враждебно отношение към чуждия насилнически режим в земята ни, вярата в щастливото избавление от чуждото господство и решимостта да се сломят неговите устои.

О НЕКОТОРЫХ ФОРМАХ БОРЬБЫ ПРОТИВ ТУРЕЦКОГО ФЕОДАЛЬНОГО СТРОЯ В XVIII ВЕКЕ

Б. Цветкова

(Резюме)

В XVIII веке турецкий феодальный строй расшатан решительным сопротивлением угнетенной райи. Это сопротивление, проявлявшееся в многочисленных и различных формах, наполнивших век Паисия бунтовническим напряжением, не было до сих пор предметом самостоятельного и целостного изучения. Цель автора заключается в освещении различных

антифеодалных проявлений, в раскрытии некоторых неизвестных вооруженных столкновений с насильнической властью и в изучении невыясненных проблем, связанных с появлением в Болгарии движения гайдуков. В начале статьи рассмотрены условия, содействовавшие в XVIII веке особенному ухудшению и без того плохого положения болгарского народа. Самыми обычными проявлениями антифеодалной борьбы были повседневные столкновения отдельных лиц, целых групп райи, целых селений и районов, вызывавшиеся фискальным гнетом феодалов и правительственных чиновников, произволом административных и судебных чинов и проводимой религиозно-национальной дискриминацией. Когда все возможные легальные средства оставались безрезультатными, угнетаемые прибегали к открытому неповиновению, к одиночным и массовым переселениям в другие села и области. В борьбе с произволом и насилием зависимое население нередко прибегало и к личной мести. Непокорные и смелые мстители османским феодалам и насильникам объединяли свои силы и шли по трудному и опасному пути гайдуков. В трагические годы турецкого завоевания и в первые столетия османского владычества в Болгарии гайдуки стали обычной формой вооруженного сопротивления, которое в XVII и XVIII веках своими непрерывными акциями всколыхнуло всю болгарскую землю и заполнило небывалым героизмом страницы болгарской истории. Центральная власть, находившаяся в состоянии тревоги и напряжения, посылала местным властям приказ за приказом, требуя беспощадного уничтожения гайдуков, сила которых коренилась главным образом в исстрадавшихся сельских массах. Автор дает широкую картину сильно разросшегося в Болгарии в середине XVIII века движения гайдуков. В статье отмечены и некоторые неизвестные до сих пор бунты и попытки к восстаниям, имевшие место в Болгарии. Различные формы сопротивления органически связаны, очень часто взаимно обуславливаются и переходят одна в другую. Так сопротивление болгарского народа в XVIII веке, имевшее стихийный антифеодалный характер, расшатывает устои турецкого феодального строя. В этот бунтовнический XVIII век рождается и выдвигается Паисий, чтобы выразить назревающие новые стремления болгарского народа и начертать программу его освобождения.

ÜBER EINIGE FORMEN DES WIDERSTANDES GEGEN DIE TÜRKISCHE FEUDALORDNUNG IM 18. JAHRHUNDERT

B. Cvetkova

(Zusammenfassung)

Im 18. Jahrhundert wird die türkische Feudalordnung durch den hartnäckigen Widerstand der unterdrückten Rajah erschüttert. Dieser Widerstand, der in zahlreichen und mannigfaltigen Formen seinen Ausdruck findet und mit aufrührerischer Spannung das Jahrhundert Paisijs erfüllt, ist bisher nicht

Gegenstand einer selbständigen und komplexen Untersuchung gewesen. Die Verfasserin versucht daher, ein Licht auf die verschiedenen antifeudalen Erscheinungsformen zu werfen, einige unbekannte bewaffnete Zusammenstöße mit der Gewaltmacht aufzudecken und die bisher ungeklärten Probleme im Zusammenhang mit der Haidukenbewegung in den bulgarischen Landen zu erhellen. Sie behandelt zunächst die Voraussetzungen, die zu einer besonders starken Verschlechterung der ohnehin sehr schweren Lage des bulgarischen Volkes im 18. Jahrhundert geführt haben. Die täglichen Zusammenstöße einzelner Personen und Gruppen der Rajah sowie ganzer Ortschaften oder Bezirke gegen die von Feudalen und Staatsbeamten ausgeübte fiskalische Unterdrückung, gegen die Willkür der Verwaltungs- und Gerichtsbeamten, gegen die lastende religiöse und nationale Diskrimination sind die üblichen Erscheinungsformen des antifeudalen Kampfes. Sobald die möglichen legalen Kampfmittel erschöpft waren, ohne einen Erfolg erzielt zu haben, gingen die Unterdrückten zum offenen Ungehorsam über; sie siedelten nach anderen Orten und Bezirken um. In ihre Flucht und Aussiedlung glühte stets der Funke des Aufruhrs. Gegen die Willkür und Gewalt griff die unterdrückte Bevölkerung nicht selten zur persönlichen Rache. Die nicht unterwürfigen und mutigen Vergelter der osmanischen Feudalen und Gewaltanwender schlossen sich zusammen und beschritten mit vereinten Kräften den schweren und gefährlichen Weg des Haidukentums. Während der tragischen Jahre der türkischen Eroberungen und in den ersten Jahrzehnten der osmanischen Fremdherrschaft wird das Haidukenwesen zur gewohnten Form des bewaffneten Widerstands. Es erschüttert im 18. Jahrhundert mit seinen ununterbrochenen Aktionen alle Teile der bulgarischen Lande und füllt mit unterhörttem Heldentum die Seiten der bulgarischen Geschichte. Die Zentralgewalt, in höchste Aufregung und Anspannung versetzt, sendet Befehl auf Befehl an die Ortsbehörden, das Haidukenwesen, dessen Wurzeln hauptsächlich in den meistleidenden Bauernmassen stecken, schonungslos niederzuschlagen. Die Verfasserin vermittelt ein ausführliches Bild von der umfangreichen Haidukenbewegung um die Mitte des 18. Jahrhunderts. In der Abhandlung werden auch einige bisher unbekannte Aufreure und Versuche zum Aufstand vermerkt. Die verschiedenen Widerstandsformen sind organisch miteinander verbunden, sehr häufig wechselseitig bedingt, gehen ineinander über. So lockerte im 18. Jahrhundert der Widerstand des bulgarischen Volkes, der einen spontanen antifeudalen Charakter hat, die Grundpfeiler der türkischen Feudalordnung. In diesem aufrührerischen 18. Jahrhundert wird der große Paisij geboren, um zum Sprecher der reifenden neuen Bestrebungen des bulgarischen Volkes zu werden und das Programm seiner Rettung vorzuzeichnen.

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ — МЕЖДУ РЕНЕСАНСА И ПРОСВЕЩЕНИЕТО

Емил Георгиев

I

Като основоположник на Българското Възраждане Паисий Хилендарски винаги е будил и ще буди интереса на изследователя и читателя. Самото му определение като такъв вече поставя ред въпроси за началото на Българското Възраждане — за социално-икономическата основа на движението, което се поражда в епохата и което получава названието Възраждане, за движещите сили на епохата, за традициите, които развиват ново качество, за идеологическите форми и източниците, които ги обогатяват, домашни и чужди. Много от поставените въпроси получиха едно или друго решение. Пред нас тук стои задачата да поставим първия български възрожденец сред главните течения на развитието в българските земи и изобщо, като определим същността, посоките и връзките на процесите, които протичат и довеждат до нарастването на онези сили, които определиха Паисиевото дело като нов момент в нашето историческо развитие. Налага се да проследим развитието в нашите земи още от времето на Ренесанса, обхванал Централна и Западна Европа от XIV—XV в., развил известни кълнове и у нас, налага се да се хвърли светлина и върху въпроса за съществуването на Български Предренесанс. С особена настойчивост изниква пред нас въпросът за съществуването и посоките на развитие на Предренесанс в нашите земи. При Ренесанс в Централна и Западна Европа и доколкото явленията от областта на идеологията имат известно самостоятелно съществуване, естествено не можем да не потърсим нови появи в края на нашето средновековие, които се оказват достатъчно значими, за да заговорим за Предренесанс у нас.

Ако действително новите появи са факт, въпросът за предренесансовото развитие в нашите земи трябва да се постави в нашата историо-

графия решително, за да се разкрият процесите на епохата в тяхната свързаност и обусловеност, да се покаже Паисий Хилендарски не само като основоположник на една нова епоха, но и като продължител на традициите на миналото. „История славянобългарска“ безспорно има предшестващи появи, но все още очакват изяснение отношенията между тях и нея. Ако буржоазната историография на миналото гледаше на Паисий като на внезапна, чудодейна поява, като на творец на нашето Възраждане, то днес въпреки коренната промяна във възгледите ние не сме направили много не само за да кажем, но и да покажем, че Паисий е закономерна поява в едно развитие и че като идеолог на нашето Възраждане той развива дейност, която не е плод на някакво божествено откровение, но е присъща, определена и възможна само на, от и при даден етап на развитието.

Паисий Хилендарски като деец на епохата на Възраждането и неговата „История славянобългарска“ като възрожденска поява безспорно поставят въпроса и за тяхното отношение изобщо към Ренесанса в Европа и неговите традиции. Тъй като Паисий работи не в периода, който в европейското развитие носи названието Ренесанс, а в следващия, означаван като епоха на Просвещението, то ни се налага да търсим в идеологията, на която е носител, не само ренесансови съставки и тенденции, но и просвещенски. Трябва да изясним, че с термина Ренесанс означаваме епохата, в която се ражда нова форма на живот в недрата на феодалния строй — нова форма на живот, която се налага от развитието на капиталистически обществени отношения; а с термина Просвещение означаваме онзи момент от развитието на капиталистическите отношения, в който започналият в недрата на феодалния строй процес приключва, за да открие път на господството на буржоазно-капиталистическите отношения.

Разкриването на съставките в идеологията на Паисий подпомага попълното и по-точното разбиране на първия български възрожденец като идеолог на една важна в нашето развитие епоха. Такова разкриване, от друга страна, включва Паисий в общественото развитие изобщо.

II

Изстъпването на Паисий като пръв български възрожденец тепърва през XVIII в. поставя най-напред въпроса за съдбата на Българското Възраждане изобщо в европейското развитие. Прави впечатление преди всичко фактът, че Българското Възраждане в сравнение със Западно-европейския Ренесанс закъсня с няколко века. Докато в Западна Европа Ренесансът започва и се развива още в XIV—XV в., началото на Българското Възраждане трябва да се постави тепърва след средата на XVIII в. Наистина ренесансови кълнове се появяват в нашите земи още през XIV—XV в., но те не получават развитие и едва ли може да се търси каква да е връзка между тях и Българското Възраждане от XVIII—XIX в. Паисий действително е начинател на едно ново развитие и не е продължител на ренесансовите появи у нас през XIV—XV в.

Защо бяха задушени ренесансовите кълнове в нашите земи от XIV—XV в., защо закъсня Българското Възраждане, основоположник на което беше Паисий?

Закъснението на Българското Възраждане обикновено се обяснява с това, че България попада под чуждо робство — под турското феодално робство, което не дава възможност да се развият новите капиталистически отношения, т. е. базата на оная идеологическа надстройка, която означаваме с термина „Възраждане“. В своето основно изследване на Българското Възраждане проф. Жак Натан пише: „През това време, когато в Западна Европа започва буен процес на трансформация — социално-икономическа и духовна, България попада под чуждо робство. Ако не беше това прекъсване на свободния държавен живот на България, тя несъмнено много по-рано щеше да развие материалните си и духовни сили. За материалното развитие на страната говорят много данни от епохата на второто българско царство. Благодарение на своето местоположение България още през ранното средновековие започва да играе важна роля в търговията между Изток и Запад. Това се вижда от многобройните търговски колонии на венецианци, генуезци и др., пръснати из страната. Известен е фактът за дадената от Ив. Асен II грамота на дубровнишките търговци и за привилегиите, които се даваха на последните за търгуване из българските земи.

Вярно е, че България през тая епоха се намираше все още в мрака на средновековието, но вярно е също, че още тогава се набелязваха социално-икономически фактори, които говорят за това, че ако не беше турското завоевание, стопанските сили на страната щяха да вървят в съгласие с развитието на новите отношения в редица други страни и социално-икономическият преход от средновековието към капитализма щеше да стане много по-бързо.“¹

Проф. Пантелей Зарев също изтъква като причина за „общата културна и политическа изостаналост на българския народ“ „спирането в общото стопанско развитие с покоряването на българския народ от изоземния завоевател с нови устойчиви феодални форми в областта на стопанския живот“.²

Чуждото робство, започнало от края на XIV в., несъмнено е една от най-важните причини за къснението на Българското Възраждане; то несъмнено със своите „нови, устойчиви феодални форми в областта на стопанския живот“ допринесе за забавянето на смяната на старата феодална база с новата — капиталистическата. Освен това настаняването на турците в Югоизточна Европа и източната средиземноморска област пресече пътищата на световната търговия между Запада и Изтока през и покрай нашите земи, което не можеше да не се отрази и върху стопанския живот и развитието у нас, както се отрази и на много други места.

Но само чуждото робство не може да даде ключа за пълното обяснение на тъй голямото къснение на Българското Възраждане — с три-четири века. Явява се въпросът: а защо Възраждането не обхваща Турската империя — поробители и поробени? Защо нейните народи бяха отминати от процеса на социално-икономическата трансформация, завладейла по-голямата част от Европа?

Ако се вземем по-внимателно в европейската история, ще видим, че има европейски народи и страни, до които турското владичество не достига, но въпреки това започналото ренесансово движение в тях се

¹ Ж. Натан, Българското възраждане, София, 1947, стр. 14—15.

² П. Зарев, Българското възраждане, София, 1949, стр. 13.

прекратява и взема връх феодалната реакция. Такава страна е например, Чехия. В края на XIV и началото на XV в. тук започва силно ренесансово движение. Още втората половина на XIV в. е период на значителен икономически и културен подем в Чехия. По това време в страната имало около сто града, центрове на занаятчийска промишленост и търговия; по това време тук се явяват и първите зари на новата хуманистична култура. Явяват се ред културни дейци хуманисти, които развиват значителна дейност. Епохално културно събитие е и откриването на Пражкия университет през 1348 г., пръв в Средна Европа. На току-що появилия се хуманизъм, идеология на новата буржоазна класа в Европа, първи чехите придават борчески характер, понеже с развитието на производителните сили в Чехия се изострят класовите и националните противоречия. Чехия дава такива бележители на революционната мисъл през епохата на Европейския Ренесанс, каквито са Ян Хус, Петър Хелчицки, Ян Коменски и др. През XVII и XVIII в. обаче мракът на средновековието и феодализма пада наново върху Чехия. И после чак в края на XVIII в. в страната започва нов период на възраждане, който продължава до средата на XIX в. — до революцията на 1848 г., когато чешкият народ проявява пълната си духовна и политическа зрелост, притежава вече наука, изкуство и литература, каквито имат и другите европейски народи, вдига се на борба за човешки права и свободи ведно с другите европейски народи.

Ренесансът завладява и Полша за известно време. В края на XV и началото на XVI в. начело на икономическия и политическия живот на страната застава средната шляхта, която печели своята мощ поради това, че е въоръжената сила на държавата и същевременно главен експортър на жито, основния по това време продукт в полската търговия с чужбина. Тя чувствава в значителна степен и подкрепата на гражданската класа, която развива голяма дейност и забогатява. Ползувайки се от своята мощ и от подкрепата на гражданската класа, класата на средната шляхта се домогва до ред политически придобивки. В своите домогвания и борби да се освободят от застарялата феодална зависимост, в борбата си срещу крал и магнати средната шляхта и гражданската класа усвояват новата идеология на епохата, хуманизма, проявяват и реформационни стремежи. В Полша биват привлечени учени хуманисти, от друга страна, богатата шляхтишка младеж учи в чужди университети, прославени вече със своите хуманистични наука и изкуство. Из средата на шляхтата и гражданската класа се издигат полски хуманисти, каквито са особено Николай Коперник, с когото започва своето легоброене освобождението на естествознанието, и Ян Кохановски, най-големият полски поет до Мицкевич. През XVII и първата половина на XVIII в. феодалната реакция взема и тук връх, ренесансовите стремежи западат.

Подобно е положението и със славянските градове републики по Далматинското крайбрежие. Най-голямата от тях, Дубровник, достига своя разцвет през XVI—XVII в., след което запада, оставила на южнославянската история и литература многобройни паметници на богатата ренесансова култура. Велико ренесансово литературно дело тук оставя например поетът Иван Гундулич. В своя голям героичен епос „Осман“ тоя поет възпява разгрома на турците, предвождани от султан Осман II, при Хотин в 1621 г. от поляците под водителството на Карл Ходкевич и последва-

лото детронирание и умъртвяване на Осман. Възсъздаденото значително събитие буди вярата, че турската мощ клони към упадък, и южните славяни започват да се надяват, че с помощта на поляците ще бъдат освободени от тежкото турско иго; поемата на Гундулич е израз именно на тая надежда. Тая надежда в онова време обаче не можеше да бъде осъществена, защото турският феодализъм бе още крепък, а феодалната реакция в съседните страни бе вече в настъпление.

Както закъснението на Българското Възраждане се обяснява с чуждото робство, така и забавянето на чешкия, полския и дубровнишко-далматинския Ренесанс от феодалната реакция се обясняваше досега непълно, сочеха се при обяснението не първопричините, а следствията и дори се обясняваше в зависимост от случайни причини: хуситските войни опустошили Чехия и сложили край на ренесансовото движение, силно земетресение прекратило културния разцвет на Дубровник. В същност първопричините лежат другаде.

Чешката, полската и дубровнишко-далматинската ренесансова култура процъфтяват в едно време, когато, в зората на Европейското Възраждане, средища на голямата световна търговия са Средиземноморският басейн и Балтийско море. Чешката промишленост израства, за да доставя стоки за тия огромни пазари, полското жито е нужно за търговията по Балтийско море, дубровнишката и другите далматински републики са дейни участници в средиземноморската търговия. След великите задокеански открития обаче главните средища на търговия и промишленост се преместват от Средиземноморския басейн и Балтийско море върху Атлантическото крайбрежие. На развитието на търговията и промишлеността на поменатите славянски народи се нанася с това решителен удар. Докато например на Запад бързият процес на промяна на търговските капитали в промишлени прави възможно от XVI в. нататък особено развитието на текстилната манифактура, в Чехия повечето промишлени отрасли остават в тая епоха още на степента на цехово-занаятчийското дребно производство. Естествено, че и революционното хуситско движение тук, неразполагащо с увеличаващи се армии на прогресивната нова класа, ще претърпи разгром; естествено е феодалната реакция да вземе връх и да ликвидира ренесансовото движение — и тук, и в Полша, и в басейна на Адриатическо море.

Какво следва от казаното за нашите земи и нашия народ?

Онези социално-икономически „фактори“, които „се набелязват“ още през Второто българско царство и които според проф. Жак Натан могли евентуално да поведат нашата страна в съгласие с развитието на страни, които се възраждат в следващата епоха, биват ликвидирани не само от „чуждото робство“, но и поради посочения факт: поради преместването на промишлените средища далеч на запад. В една по-ранна епоха България е по-близо до пътищата на световната търговия и световните промишлени центрове, отколкото по-късно. Европейската търговия се извършва по далечни водни пътища. Промислеността, която я подхранва, също се е преместила в по-далечни земи. Турската феодална система е по-крепка от феодалната система на Второто българско царство, разтърсвано от широкото социално движение на богомилите между другото и поради отдалечаването на световните центрове на промишленост и търговия от Балканския полуостров. С преместването на тия центрове се отдалечава

от нашите земи и нашия народ и Възраждането, което е „процес на разлагане на старите натурални и феодални отношения и на прехода им към новите стокови отношения“. Трябва да минат векове, докато новите сили нараснат дотолкова, че да включат наново средноевропейските, крайдунавските и средиземноморските страни визграждащата се капиталистическа система и да подкопаят безвъзвратно устоите на турската феодална система. Феодална Турция, минирана от развиващите се в недрата ѝ капиталистически отношения, неможеща да съществува като многонационална държава, след като буржоазията издига високо националния принцип, атакувана от новопоявилата се буржоазна класа на Гърция, Сърбия и България, трябваше да рухне. Поради същите причини бе обречена на гибел и австрийската империя на Хабсбургите, в която славянските народи — чехи, хървати, словенци и словаци — също като нас изживяват период на „възраждане“.

III

Определяйки Паисий Хилендарски като основоположник на Българското Възраждане, ние не се отказваме да търсим и видим ред предшествуващи появи, които дишат свежестта на съзоряването. Паисий Хилендарски не е пряк продължител на ренесансовите наченки, появили се в нашите земи през XIV—XV в., той обаче не прелита от други светове, за да съживи с топлика си замръзналата наша земя, както го представяше обикновено буржоазната историография, а се включва закономерно в процесите на нашето развитие. Той продължава също така завоевания и традиции, които отбелязват и развиват неговите Предшественици или неговите по-стари съвременници, записали имената си в нашия исторически, културен и литературен живот и очертали със своята дейност един период, който можем да означим като Български Предренесанс. Съществуването на Български Предренесанс се сочи между другото от факта, че известни и авторитетни учени като професорите Беньо Цонев, Ив. Д. Шишманов и др. се опитаха да поставят началото на Българското Възраждане век и половина до два века преди Паисий. Посочените учени виждаха началото на новата българска литература и на Българското Възраждане в появата на написаните на народен език дамаскини.³ Българският Предренесанс се очертава обаче и от други значителни появи, които набеязваме по-долу. Проф. Христо Гандев означа периода XVII—XIX в. (1600, респ. 1700 г. до 1830, респ. 1860 г.) като „Ранно възраждане“.⁴ Той изнесе богат материал за социално-икономическото и културното състояние през означения период. Обаче, не отделяйки възрожденските появи от средновековната традиция, той не обоснова с убедителни аргументи съществуването на Възраждане в България до Паисий. Според нас процесите и явленията през XVII—XVIII в. ни дават основание да заговорим за Предренесанс, а тези от втората половина на XVIII в. нататък — за Възраждане.

³ Срв. по-подробно автора, Паисий Хилендарски и началото на Българското възраждане, Философска мисъл, год. IX, 1953, кн. 4, стр. 71 и сл.

⁴ Хр. Гандев, Ранно възраждане, София, 1939; същият, Фактори на Българското възраждане, София, 1943.

Българският Предренесанс е засвидетелствуван ярко в три сфери на културна и книжовна дейност, която в по-голяма или в по-малка степен излиза извън границите на средновековното предание: 1) книжовната дейност на дамаскинарите; 2) културната и книжовна дейност на българите католици и 3) просветителската дейност, която се обръща към общото черковнославянско културно и езиково предание на православните южни славяни, но черпи нови жизнени сокове от Русия, като използва за книжовно изявяване най-вече ранното Просвещение на сърбите в Австрия.

Българският Предренесанс изисква по-специално нашето внимание. Приемем ли съществуването му, той ни налага задължението да разкрием извършващите се процеси в светлината на Ренесанса, а тъй като обхваща отчасти и XVIII в. — и на Просвещението, да го разкрием като момент от историческото развитие изобщо.

Въпросът, който изниква най-напред пред нас, е за неговите граници. Той отбелязва първите си прояви в края на XVI в. и обхваща XVII и немалка част от XVIII в. Процесите в него протичат бавно, както бавно протичат процесите в епохата на феодализма. Новите появи не смущават черковно-религиозния мироглед, напротив, носителите им се стремят да го популяризират и утвърждават. Народностното чувство едва озарява погледите, озърнали се към живота на народностите в съседните и близките земи.

Сравнението на Българския Предренесанс, обхващащ предпаисиевския период, с Българското Възраждане, започнало с Паисий, ще разкрие най-добре неговия характер, характера на процесите, които се извършват в нашето развитие от епохата. Отхвърляйки мнението на Беньо Цонев, Ив. Д. Шишманов и др., според което началото на новата българска литература и на Българското Възраждане трябва да се види не в делото на Паисий Хилендарски, а в написаните на новобългарски език дамаскини, ние посочихме, че защитниците на това мнение изхождат не от съдържанието на дамаскините, а само от техния език. Съдържанието на дамаскините има още средновековен характер. Тепърва „История славянобългарска“ е плод на едно ново съзнание, възрожденското. По времето, когато дамаскините възникват, материалните условия на живот още не са получили онова развитие, което формира една нова идеология. Българското Възраждане като обществено-политическо и културно движение представя процес на формиране на българската нация и на изпълнението на задачите, които формиращата се българска нация поставя, а тепърва Паисий бива изтласкан като деец с основоположно значение в тоя процес, формиращата се българска нация издига на щит за пръв път в неговото дело задачите на Българското Възраждане.

Българският Предренесанс не представя още идеологическа надстройка над възникнали сред широките слоеве на нашия народ нови обществени отношения. Той е плод главно на известни групи в нашата страна, свързващи се със съседни или близки народи, обхванати от процеса на Ренесанса. Така дамаскините получават своето разпространение у нас благодарение на гръцкото духовенство, което се настанява на ръководните постове на нашата църква. Големият брой преводи, възникнали на различни места из нашата страна, са ярко свидетелство за това. Гръцките духовници са носели „Съкровище“ на Дамаскин Студит със себе си и са го популяризирали между онези, които са знаели гръцки. За неговата

популярност изобщо сред гръцкото духовенство говорят многобройните му гръцки издания. Културната и книжовна дейност на българите католици възниква явно под влиянието на чужда среда, обхваната от ренесансовото движение. Не безосновно в нашата историография тя е означена с наслова „Католишка пропаганда в България през XVII и XVIII век“.⁵ Разбира се, тук не можем да пренебрегнем и присъствието на търговските дубровнишки колонии в големите ни градове — носители на ренесансова култура, както и свързаността на южните славяни, сред които заемат своето място дубровничаните и хърватите, и особено езиковата близост между българи и дубровничани хървати. Най-сетне и третата сфера на проява на Българския Предренесанс — ранното Сръбско Просвещение в Австрия, което черпи жизнени сокове от Русия — се разкрива в свързаността на българския културен живот с културния живот на южните славяни изобщо. Очевидна е свързаността на Българския Предренесанс със Западноевропейския Ренесанс, но той черпи жизнените си сили и от един нов свят — Русия на Петър I, Русия, в която се развива значително предренесансово и ренесансово движение, Русия, която в своето закъсняло развитие слива Ренесанса с Просвещението.

Струва ни се необходимо да разгледаме поотделно сферите на прояви на Българския Предренесанс, за да разкрием, от една страна, по-подробно съществуването и характера на Българския Предренесанс, из здрача на който излиза Паисий, от друга страна, да изтъкнем несъстоятелността на теорията на българските буржоазни историографи, според която Паисий е внезапна поява в нашия исторически живот и с делото си става създател на движенията и борбите на Възраждането ни, и, от трета страна, да покажем по-пълно Паисий като носител на ренесансови и просветенски импулси и идеи.

IV

Книжовното дело на дамаскинарите заема предно място в Българския Предренесанс. На това дело е присъщ известен ренесансов характер.

Пристъпвайки към характеризиране книжовното дело на дамаскинарите от гледна точка на Българския Предренесанс, желаем най-напред да отбележим, че Паисий е близък до тях, дори се смята, че той изхожда от школата на дамаскинарите. В същност той продължава, като издига на нова степен, книжовните усилия на дамаскинарите. Дамаскинарите се обръщат с лице към народа. В това отношение Паисий е техен ученик. Но докато дамаскинарите, макар и да се обръщат с лице към народа, обикновено не излизат от кръга на религиозно-нравствените поучения, Паисий преследва съвсем нова цел: възраждането на българския народ.

Така наречените дамаскинари — съставители на проповеднически сборници със смесено съдържание — продължават, от една страна, домашната книжовна традиция, но, от друга, черпят от книжовното дело на гръцкия писател и проповедник Дамаскин Студит.

След падането на България под турско иго нашите книжовници са пишели не вече за феодалната знат и висшия черковен клир, които са

⁵ Срв. Б. Пенев, История на новата българска литература, т. I, София, 1930, стр. 259.

били унищожени, а за народа. Ето защо те е трябвало да въведат и народния език в литературата. Разбира се, преписвачите на богослужбени книги са останали верни на черковнославянския език, език на богослужението.

Примерът на Дамаскин Студит, който започва да пише на народен език, е последван с ентузиазъм от нашите дамаскинари. Тоя пример е санкционирал оная демократизация в нашия книжовен живот, която е настъпила с премахването на българската феодална върхушка и българската официална черковна власт, съхраняващи черковнославянската традиция в държавния и черковния живот и в литературата.

Словата на Дамаскин Студит, които имат такъв голям успех в България, представят нова стъпка в развитието със своя жив народен език. Макар като жанр да продължават със своето черковно-религиозно съдържание, със своята проповед на християнска нравственост средновековната литература, със своя жив народен език те се свързват с Ренесанса. Дамаскин Студит живее в XVI в., неговият забележителен сборник с проповеднически слова е напечатан за пръв път в 1557—1558 г. във Венеция, т. е. по времето, когато Ренесансът вече цъфти с цялата своя пролетна пишност. Живият народен език побеждава в литературата, мъртвият латински език остава достойние на богословите и на учените. Литературата за широките кръгове получава право на съществуване, черковните реформатори и носителите на нови идеи търсят опора в народа и му заговорват на разбираем, на народен език. Най-изтъкнатите представители на черквата също разбират какво мощно оръжие за въздействие върху народните маси е живият народен език. Дамаскин Студит се нарежда между тях и пренебрегвайки черковната традиция, отваря прозорче, през което нахлуват лъчи от светлината на Ренесанса, едно важно негово завоевание — народният език в литературата. Успехът е огромен. Дамаскин Студит извършва в началото на Гръцкото Възраждане онова, което Софроний Врачански извършва в началото на нашето Възраждане със своя „Неделник“: обръща черковното поучение към живота. Разбира се, не е случайно сходството на литературната задача на „Съкровището“ и „Неделника“. Средствата и отчасти целта са намерени, те постепенно ще прераснат, за да разширят въздействието върху широките слоеве и с ново съдържание.

Писането на дамаскинските сборници на народен, говорим език отклонява нашите т. нар. дамаскинари от средновековната традиция, ярък белег на която е черковнославянският език. Говоримият език представя една връзка с живота и не е чудно, че тук и там започват да се появяват приписки и вмъквания, сякаш отзвук от житейските вълнения на своите автори. Приписките растат по обем, излизат далеч извън задачите на поучителните Дамаскинови слова, превръщат се в летописни бележки, някои от които получават значение на самостоятелни литературни паметници. Такъв е случаят с известния разказ на поп Методий Драгинов за потурчването на чепинските българи през 1657 г. Разказът ни въвежда в страданията на поробения народ чрез живота си описание, каквото европейската литература е създала в епохата на Ренесанса.

Колкото повече се доближават по време до Паисий, толкова повече дамаскинарите се обръщат към живота. Това доближаване до живота, което достига своя връх през периода на Българския Предренесанс у

непосредствения предшественик на Паисий Йосиф Брадати, говори все повече за ренесансово светоусещане. Йосиф Брадати кори, разобличава и съди своите съвременници, нравствено-религиозното му съзнание получава социални акценти, атаките му срещу леността на монасите и лихварството са изпълнени с обществено негодувание, обрисовката на гнета на турските поробители е свидетелство за все повече пробуждащото се народностно съзнание — всичко това очертава едно отношение към живота, което съвсем скоро ще се разкрие неукротимо с ясно изразена цел.

Демократизирането на черквата и литературата, литературата за народа, просветата на народа и будният поглед към живота, не вече към небето и божеството, са светлината по пътя, на който излиза Паисий от предренесансовия здрач. Той именно пръв ще изпълни със съвсем ново съдържание книгата, която сътворява, със съдържание, което не търси идеала на човека в християнската нравственост, пък макар тя да е обърната не към небето, а към живота, а в новото историческо битие на народността, в националния, политически и културен живот, в живота на националната правда и свободата. Ренесансовите зрънца в делото на Дамаскин Студит, възприети и раздавани сред нашия народ от многобройните дамаскиняри, тепърва с Паисиевото дело израстват в наш богат ренесансов плод, чиито семена ще родят богатата жътва.

V

Обществено-културната книжовна дейност на българите католици допринася за известен период да се издигне на по-високо равнище линията на обществено-културно и книжовно развитие на българския народ изобщо. Ако тая дейност не се включва пряко в делото на Паисий, тя има значение за нас като момент в Българския Предренесанс, из културните стремежи и завоевания на който той излиза. Ето защо се налага да очертаем тук тая дейност, преди всичко за да подирим в нея ренесансови появи.

В дейността на българите католици наблюдаваме действително ренесансови моменти. И това не е чудно. Ренесансът през епохата се развива в католически страни — далматинските републики, преди всичко в Дубровник, и Италия, в които българите католици получават образование, с които са във връзка и от които кърмят културните си и обществени идеали.

Българите католици се разкриват пред нас със значителни за епохата си културни и обществени стремежи. Техните духовници и учители получават образованието си в добре уредени чужди колежи, знаели са по няколко чужди езика, участвуват в книжовния и обществен живот на средата, в която са получили образованието си. В България развиват дейност, главно сред своите едновеерци, грижели се за просветата, поддържали училищата, развиват и книжовна дейност. Те се противопоставяли на елинизма, пазели народността, дори някои от тях, като Петър Парчевич и особено участниците в организирането на Чипровското въстание, живеят с дръзката мечта и правят опити да освободят поробената си родина.

Ренесансовите стремежи идат най-вече от Дубровник и изобщо от католиците южни славяни — далматинци и хървати. В колежа, където

българите католици най-вече учат, се преподава на хърватски, чрез тоя език те влизат в досег с ренесансовата култура. Тоя език става техен официален език, те употребяват книги, каквито се употребяват в Дубровник и Далмация, Хърватско, Славония и Сърбия. Тоя език оказва силно влияние върху езика, който употребяват в книжовната си дейност.

Чрез дейността на българите католици е намерила път към нашите земи дубровнишко-далматинската ренесансова култура. Запазвайки своята свобода и непрекъснато увеличавайки своето благосъстояние, Дубровник, както е известно, развива в епохата на Ренесанса висока култура. С нея той играе видима роля в живота на южните славяни по времето, когато те падат под тежкото турско робство. Дубровничани вземат търговията в Турската империя в свои ръце и създават свои колонии в почти всички български големи градове. Важно е да се отбележи, че Дубровник пази и развива славянското съзнание, благодарение на което се стреми да подпомогне поробените южни славяни и да повиши тяхната култура. Робството на южните славяни му причинява болка и ред негови поети създават произведения, в които то намира отражение, съчувствие и протест. Нека само поменем, че дубровничанинът Павел Джорджич се опитал да вдигне въстание в България.

В най-крупното книжовно дело на българите католици — „Абагар“, напечатан от Филип Станиславов в Рим в 1651 г. — на българска почва намират израз ренесансовите стремежи, които намират израз и в „Съкровището“ на Дамаскин Студит: авторът използва народния език за поучение на народа; разбира се, друг е въпросът, до каква степен е успял в това отношение. С християнската легенда за Абагар, който е бил изцелен от тежък недъг от Исус Христос „не с билки, нито с чародейство или магия, а само с дума“, той води борба със суеверието, с вярата в магии и магьосници. Тая борба представя крачка напред в сравнение с поучението в обикновената черковно-религиозна нравственост, преследвана от Дамаскин Студит. Крачка напред в сравнение с дамаскините Филип Станиславов прави с това, че отпечатва своята книжка. Както е известно печатното слово е дело на Ренесанса и прави литературата по-достъпна на широките слоеве. Отпечатвайки книжовното си дело, Филип Станиславов създава първата печатна книга на новобългарски език. Поради своето съдържание обаче — молитви и поучения в християнски дух, без по-висок обществен идеал — „Абагарът“ още не може да бъде наречен първа новобългарска печатна книга, а остава само стъпало към новото дело на Паисий.

Предшественник на Паисий Филип Станиславов е и с проявеното си българско съзнание: както е известно, той нарича себе си „епископ на велика България“, посвещава труда си на „своя народ български“, в молитвите си се обръща към един от светците, когото нарича застъпник и бранител на българската земя.⁶

VI

Третата сфера на Българския Предренесанс, както бе отбелязано, представя просветителската дейност, която се обръща към общото черковнославянско културно и езиково предание на южните славяни, но черпи нови

⁶ Срв. Б. Пенев, История на новата българска литература, т. I, стр. 303.

жизнени сокове от Русия, като използва за книжовно изявяване ранното просвещение на сърбите в Австрия. Дейците от тая сфера на нашия Предренесанс най-вече се доближават до Паисий. Не им са чужди нито историзмът, нито патриотизмът, които Паисий наскоро ще превърне в движеща сила на нашето Възраждане. Предшественици на Паисий са и с това, че смесват в своето дело ренесансови и просвещенски елементи.

Русия в епохата, от времето на Петър I, разширява все повече своята мощ и своята култура, надвисва вече като смъртна опасност над Турция и взема под своя закрила православните славянски народи в Турската империя, а също тъй и сърбите в империята на Хабсбургите. Тя излиза от своята феодална затвореност и става фактор в живота и развитието на Европа и особено на южните славяни. Българският Предренесанс представя началото на руското влияние — на влиянието на възраждащата се за нов живот Русия — в България. То минава отчасти през сръбските колонии в Австрия, но намира и преки пътища към нашите земи.

Руското просветно и културно движение от XVII—XVIII в. предлага на българската интелигенция печатни книги, много по-евтини и по-хубави от ръкописните, които дотогава се разпространяват в България, предлага и книги с нови предренесансови, ренесансови и просветителски идеи. Руските книги започват да играят и играят все по-голяма роля и, както знаем, Паисий Хилendarски намира в тях онова, което търси — данни за българската история. С руските книги прониква у нас руско-черковнославянският език, който, наистина, не представя нова степен от езиковото развитие у нас, но сближава българското общество с русите и сърбите, които също го употребяват.

Ренесансово-просвещенският характер на руските обществени движения и на руската литература от епохата съответствува на възникващите нови стремежи сред нашето общество. Нашата интелигенция не е в състояние да възприеме най-прогресивните моменти в културното развитие на русите от XVII—XVIII в., но тя ще си запази правото да ги използва през цялата епоха на нашето Възраждане.

Нашият Предренесанс не осигурява благоприятно поле за книжовна дейност на носителите на ренесансово-просвещенските идеи на епохата, на ренесансово-просвещенските идеи, които се развиват в Русия след преобразованията на Петър I. Ето защо извежда някои български дейци извън родните им предели — сред австрийските сърби, които, намирайки се в подходящи условия, изживяват процес на възраждане. В Австрия, или, както я нарича Паисий, в „Немската земя“, възникват значителни сръбски колонии от преселници, бягащи от варварското турско феодално робство. Тук по същите причини идат и българи.⁷ Част от преселените южни славяни получават земя и продължават своя земеделски бит. Но част от тях остават без земя, откъсват се от земята изобщо и трябва да търсят нови източници за препитание. Поселили се в крайдунавските градове, те стават занаятчийски работници, занаятчии, дребни търговци, така че изменят своята класова принадлежност. Търговско-занаятчийската им дейност ги кара да късат феодалните форми на живот, сред тях се развива процес на възраждане. Православието, което пази тяхната народност, и формиращото се в новите условия — на капиталистическо раз-

⁷ Сrv. Xp. Гандев, Фактори на Българското възраждане, стр. 81 и сл.

витие — национално съзнание са обект на депресия от страна на католицизма и немския централизъм на австрийската монархия. Опора на тяхното народностно съществуване, на тяхното народностно развитие и народностна култура става Русия, която, както отбелязахме, от времето на Петър I излиза от феодалната си затвореност и става фактор в живота и развитието и на други народи. За един продължителен период — от 1740 до 1780 г. — сърбите в Австрия, получаващи значителна помощ от Русия в книги, учители и пр., усвояват като своя книжовен език руско-черковнославянския, така че сръбските литературни историци говорят за руско-славянска школа в сръбската литература. Както отбелязахме, чрез руските книги — печатни, по-евтини и по-хубави — българските книжовни хора от епохата се приобщават към същия език, така че в литературата, която култивират сърбите в Австрия, не се чувствуват като чужденци, сред тях могат да бъдат дейни духовници и книжовници.

Сръбската културна общественост ги приема като свои културни и книжовни дейци, но те не забравят, че са българи. Усвоената ренесансова култура и създаденото от тях книжовно дело в повече или по-малко ренесансов дух те обръщат към своя народ, така че в Българския Предренесанс вливат нови ренесансови струи и приобщават нашия народ към руското просветно и културно движение от XVII—XVIII в., а също и към сръбското на XVIII в.

Най-видни представители на тая сфера в Българския Предренесанс са Христофор Жефарович и Партений Павлов или Павлович. На руско-черковнославянската школа принадлежи и Йоан Раич, който сам заявява, че е от „български род“. Христофор Жефарович не само усвоява руско-славянския език, за да се включи в новия културен и книжовен живот на сърбите в Австрия, който започва с 40-те години на XVIII в., но той е от тези книжовници, които поставят неговото начало. След него вече иде Йоан Раич, най-значителният представител на руско-славянската школа в сръбската литература на XVIII в. Като страна, по-близка до Русия, България служи за връзка с нея. Както изтъква известният сръбски литературен историк Йован Скерлич, Жефарович е „първият сръбски писател“, който отпечатва свое произведение, а „Стематографията“ е „първата сръбска книга“, отпечатана в Австрия. Днес се знае, че „Стематографията“ не е само „сръбска книга“, но и българска.

Откъснати от своята родина, Христофор Жефарович и Партений Павлов водят неспокоен, скитнически живот. Роден в Дойран, Жефарович намира най-продължително време убежище сред сърбите в Австрия, а умира в Москва. Следите му се появяват във Виена, Бялград, Солун, Яфа, Ерусалим и др. Партений Павлов е роден в Силистра, учи в Букурещ, озовава се във Венеция, Флоренция, Рим, Неапол, Корфу, Янина, Македония, Албания, Далмация, Рилския манастир, София, Ниш, Пловдив, Бялград, Виена, Карлови, Крайова и др. Благоприятно поле за дейност и той получава сред сърбите в Австрия.

„Стематографията“ си Христофор Жефарович пише и издава за цяла „Илирия“, т. е. за южните славяни изобщо. В посвещението, което прави на архиепископ Арсений IV, той нарича себе си „иллирикорасианский общий зограф“. Издавайки своята книга, Жефарович разчита особено на сръбската среда в Австрия. Но България той носи в сърцето си, мисли

и за нея и Павел Ненадович в заключителното стихотворение на книгата го нарича „ревнител отечества болгарского“.

Като предшественик на Паисий Жефарович се очертава с характеристиката си на българите, които определя като „славни със своята сила“: те владеели някога много кралства. Предшественик на Паисий е и с погледа си към българското минало. Листата към българските царе и светци, която дава, Паисий ще допълни както с имена, така и с характеристики и събития. Поместеният в книгата български герб — разярен лъв с корона над главата — допълня представата за слава и сила. Патриотизмът на Жефарович е изразен и в думите на Ненадович „ревнител на българското отечество“. Българският Предренесанс не може да очаква повече.

Партений Павлов или Павлович също развива своята дейност сред сърбите в Австрия. С книжовната си дейност той отстоява православието, което е съхранявало народността на сърбите в Австрия и на южните славяни изобщо. Неговите многобройни приписки, преписът на Рилския хрисовул и др. са свидетелство за едно ново съзнание, той се стреми да размножи българските и южнославянските културни паметници. Преписът на Рилския хрисовул, който прави, е имал задача да запази един важен паметник на българщината, на българското минало — спомена за българския цар Иван Шишман. Неговата автобиография ни рисува участва на един български Ахасфер, на безотечествения българин от епохата, с написването ѝ той изразява един човешки — бих го нарекъл — ренесансов стремеж да занимае хората със себе си, с горчивата си, но богата с преживявания участ. С нея той се явява предшественик на втория ни безсмъртен възрожденец Софроний Врачански. Най-сетне с одата си, посветена на Петър Велики, той пръв дава израз на раждащата се през епохата вяра в силата и освободителната роля на Русия:

Всяка бѣдна битка
ще спечелиш с бога ;
всеки враг ще смажеш
с царската си нога.⁸

Петър I е наречен дори „наш цар“.

Вярата в силата и освободителната роля на Русия, родена в нашия Предренесанс, в епохата на Възраждането ни ще стане голяма движеща сила.

Стихотворството на Христофор Жефарович и Партений Павлов говори за нови търсения на въздействие чрез книжовното слово. Богатството на стихотворството в епохата на Ренесанса за нашия Предренесанс е, разбира се, съвсем непостижимо. Но новото стихотворство на нашето Възраждане води към първите опити в тая област, направени още в периода на нашия Предренесанс.

Книжовният език, употребен от Христофор Жефарович и Партений Павлов, води до по-нататъшно развитие у Паисий Хилендарски.

⁸ Вж. В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература, София, 1956, стр. 397.

Българското Възраждане трябваше да изтласка Паисий далеч напред от Предренесанса, за да стане той основоположник на една нова епоха. В сравнение със завоеванията на Предренесанса делото на Паисий се развива при нови общественно-исторически условия: при пропукването на феодалната база, при зараждането на новите, капиталистическите отношения в България или поне в известни части на Турската империя, при появата на процеса на формирането на българската нация. Очевидно, източниците, формите на въздействие и идеологическите формули от периода на Предренесанса за Паисий вече не можеха да бъдат достатъчни. Той не можеше да се задоволи с поученията на Дамаскин Студит въпреки отбелязания ренесансов момент в тях. Приписката и хронографската бележка са слабо припомняне за собствената нерадостна участ или за участта на поробения народ. Той не можеше да се задоволи и с дейност сред сърбите в Австрия, които посещава; родният му народ имаше въпиеща нужда от него. Тъй като неговото дело е типично възрожденско, ренесансовите моменти в него трябваше да излязат на преден план.

Паисий намира средство, за да изпълни задачите на една нова епоха, да извика нов живот сред българския народ: историята. Историзъмът на Паисий е ново явление в епохата, защото свързва миналото със съвременността, чрез историята решава въпроси на живота — задачите на Българското Възраждане. Историзъмът на Паисий е ново явление, защото се противопоставя на средновековния християнски универсализъм и отстоява националните интереси на един народ. Знаем, че Ренесансът поставя началото на съвременните национални държави. Паисий отстоява правата на нацията, а не е чужд и на мисълта за националната държава.

Историята, разбира се, не е изобретено от Паисий средство, за да се разкрият двери към нов живот. Ако се обърнем към Възраждането на южните и западните славяни, ще видим, че навсякъде историята се оказва най-силното средство за същата цел. Тя говори за независима държава на славянския народ в миналото, тя говори за свои царе и светци, тя създава съзнанието на един народ за историческата му общност.

Твърде близък до Паисий например е хърватският му съвременник Андрия Качич Миошич, автор на исторически трудове и исторически песни. Макар и монах, Качич разбира, че не черковните проповеди и песни ще опазят, издигнат и пробудят стремеж към нов, свободен живот у народа му, а съзнанието за собствените възможности, което се буди от великото минало, вярата, че може да отхвърли ярема на угнетителите, че щом е живял по-рано без чужди господари, пак може да живее така и че в тоя си стремеж може да черпи сили от единството с родствените си славянски народи.

Да припомним, че в началото на Сръбското Възраждане стои Йоан Раич. У Раич няма жаркия агитационен огън на Паисий, но цялото му съчинение пронизва патриотичното намерение. Паисий е по-пламенен и в патриотичната си болка, и в омразата си към угнетителите на българския народ, и в призивите си за национално осъзнаване; Раич предоставя най-вече на историческите факти да въздействуват, картините на миналия свободен живот и на миналата слава трябва да разкрият сами по себе си какъв живот заслужават и трябва да живеят сръбският народ и юж-

ните славяни, към какво трябва да се стремят те, кои са приятелите и враговете им.

Да припомним, че в началото на Чешкото Възраждане стои историята на Франтишек Палацки. Своето изключително въздействие в епохата това дело дължи на патриотизма на автора и на неговото разбиране на прогресивния ход на историческото развитие. Палацки чертае път на развитие пред чешкия народ, той го подбужда към националноосвободителна борба.

Както сам съобщава, Паисий използва при написването на „Историята“ много източници. Кое то обаче трябва да се отбележи, е, че той не се задоволява само със средновековни хроники и други източници. Той се обръща към „модерни“ историографи — Цезар Бароний и Мавро Орбини, които създават своите историографски произведения в края на XVI и началото на XVII в., и то в най-развити страни, като Италия и Дубровнишката република. Огромното по размерите си съчинение „*Annales ecclesiasticae a Christo nato ad annum 1198*“ от римския кардинал Цезар Бароний се появява в 1588—1607 г. То е плод на противореформационни стремежи — плод на желанието на автора и на неговите вдъхновители да се отстоят позициите на католицизма срещу протестантизма.⁹ Дубровничанинът Мавро Орбини издава своя труд „*Il Regno degli Slavi hoggi corottamente detti Schiavoni*“ почти по същото време — в 1601 г. Тоя труд е продиктуван от характерната за Дубровнишко-далматинския Ренесанс мисъл за славянството.

Очевидно чрез Паисий Българското Възраждане се свързва с Европейския Ренесанс и с движенията, които той извиква след себе си. Не вече Средновековието, а Ренесансът, респ. Барокът, предлагат източници за оформянето на идеологията на нашето Възраждане. Едно сравнение на Паисиевата „История славянобългарска“ с делата на Ренесанса и Барока ще ни разкрие новата мисъл на първия български възрожденец.

Българският Предренесанс е можел да предложи на Паисий като извор само едно важно историографско дело — „Стематографията“ на Христофор Жефарович. Паисий действително го е използвал, като е подчертал и засилил патриотичния момент в него. „За знак върху царския си печат имали лъвово изображение — пише той, като има пред вид българския герб у Жефарович и Жефаровичевите писания около него. — То посочва колко българският народ е бил силен в битки и война, като лъвовете имали народ и имали славно име и от царе много пъти данък вземали.“¹⁰ Колкото и малко да е взел Паисий от Жефарович, това малко говори, че първият български възрожденец не строи на празно място в нашето развитие.

Паисий не е можел да използва оригиналите на Цезар Бароний и Мавро Орбини: латински и италиански той не ще е знаел. В помощ на българския възрожденец иде новото руско културно-просветно движение от XVII—XVIII в. Той сам говори в послесловието към историята си: „Аз, Паисий, йеромонах и проигумен Хилендарски, съвкупих и написах, от руските прости речи обърнах на българските и славянски прости речи.“

⁹ Сведения за Бароний и неговата История събра В. Н. Златарски в предговора към издадената от него „История во кратецъ о болгарскомъ народѣ словенскомъ“ от Спиридон, 1900.

¹⁰ Срв. Паисиевия текст, издаден от Йорд. Иванов, История Славеноболгарская, София, 1914.

Другаде отбелязва: „Случи ни се много пъти да прочитаме различни истории ръкописни и печатни, що извадили русите и московците особено заради славянския народ...“ Процъфтяването на руската литература през XVII—XVIII в. включва както многобройни оригинални книги, така и многобройни преводи от чужди автори. Развитието на книгопечатането в Русия допринася за популяризирането и на оригиналната литература, и на преводите. Очевидно руското ренесансово-просвещенско движение от XVII—XVIII в. е фактор при възникването на Паисиевото дело. Не случайно Паисий говори и за процъфтяването на книжовното дело в Русия. Той е имал възможност и сам да почерпи от „книжовната мъдрост“ на русите, за която говори в „Историята“ си. Това е първата значителна помощ на русите в книжнината на Българското Възраждане и изобщо в Българското Възраждане.

Възрожденското движение сред сърбите в Австрия по-нататък дава своя принос за написването на „История славянобългарска“. Както сам съобщава, Паисий отива в „Немската земя“, т. е. сред сърбите в Австрия, и там намира „Маврубировата история за сърбите и българите“. Възрожденският кипез сред сърбите е дал също подтици на Паисий да напише „Историята“ си. В „Послесловието“ си той отбелязва: „Така и много пъти сърбите и гърците ни укоряваха, защото нямаме своя история.“ Като имаме пред вид, че по времето, когато Паисий се залавя с написването на „История славянобългарска“, в атонските манастири се озовава и историкът на сърбите и южните славяни изобщо Йоан Раич да събира материал за своето историческо дело, можем да предполагаме, че двамата възрожденци са се опознали взаимно и че Раич като представител на Възраждането сред сърбите в Австрия е допринесъл Паисий да си изясни някои въпроси — на своя замисъл и неговото осъществяване.

VIII

Със своя книжовен труд и със своята дейност изобщо Паисий ни се представя преди всичко като човек с нов мироглед. Подбудите за написването на „История славянобългарска“ се коренят не в стремежа за поука в християнска нравственост, а в стремежа един народ да опознае себе си, да получи средства за превъзможване на упадъка, в който се намира, и да потърси своите права.

И средновековната литература познава исторически съчинения, но целият им смисъл е твърде далеч от смисъла, който Паисий влага в книгата си и изобщо в своето жизнено дело. Кога преди това у нас, а не само у нас, историята се е превръщала в призив за борба? Кога е чертала път за развитие така, както го чертае „История славянобългарска“?

Историческият труд на първия български възрожденец разкрива пред читатели и слушатели — Паисий се обръща и към тези, които не знаят да четат, а това е масата на народа — една историческа съдба, която дава правото на населението на една страна да се почувствува неин законен господар, да се чувствува един народ, да претендира за човешки права, граждански и политически, да строи своя държава и своя култура.

Макар и монах, Паисий гледа не към небето, не към божеството, а към живота, към положението на народа. И не учи вече на търпение-спасение, както му повеляват манастирският кодекс, християнската черква,

средновековният мироглед, а на спасение чрез разгръщане на силите на един народ и изграждане на земно щастие. Ако идейното движение на Ренесанса, хуманизмът, получава названието си от думата „homo“, т. е. човек, защото в центъра на мирогледа поставя вместо божеството човека, то и Паисий извежда божеството от центъра на мирогледа и въвежда там човека, българина, народа.

Изказаната от нас мисъл, че Паисий обръща погледа си и погледите към живота и обществената дейност, се подкрепя от известния в биографията на П. Р. Славейков факт. Бъдещият обществен деятел и поет на младини намислил да се покалугери. Баща му обаче му дал да прочете Паисиевата история и той се отказал от намерението си.

Със своя поглед на нов, бих рекъл, ренесансов човек, авторът на „История славянобългарска“ оглежда настоящето и миналото и критично и дълбоко развълнувано преценява ценностите на живота и жадува по-хубав, по-справедлив живот. Положението на своя народ той е почувствувал и осъзнал с такава интензивност и в такива размери, които са характерни едва за новите времена. Израсъл е и е прогледал патриотът. Той вижда родината си като земя на робство и страдания и търси оръжие, за да я отвоюва от нейните похитители и палачи. Една борческа струя блика от произведението, която е шумна и бурна в предисловието, а по-нататък — в историческото изложение — протича като широка река.

Четеш „Историята“ и чувствуваш как изследователят на българското минало се превръща в агитатор, как агитаторът се задъхва от любов и омраза, как историкът прераства в политически деец, как се изправя като борец. Патриотът, историкът и борецът у Паисий се сливат в един образ — и това е образ, непознат на средновековието. Това е деец от нов тип, това е ренесансов образ, това е титанът, за който говори Фр. Енгелс в началото на „Диалектика на природата“, определяйки същността на Ренесанса: „Това бе най-велик прогресивен преврат, преживян от човечеството, епоха, която се нуждаеше от титани и която роди титани по сила на мисълта, страстност и характер, по многостранност и ученост. Хората, основали съвременното господство на буржоазията, бяха, каквито ги щете, но само не буржоазно ограничени.“¹¹

IX

И най-беглият поглед върху „История славянобългарска“ очертава автора ѝ с ново отношение към света — на ренесансов и просвещенски писател.

„История славянобългарска“ започва с един увод, в който се развиват мисли за „ползата от историята“. Тия мисли са усвоени най-вече от съответен увод към руския превод на Историята на Бароний,¹² който от своя страна, както е известно, води към полската преработка на Барониевото съчинение, направена от Скарга. Трябва да смятаме, че Паисий сам е стигнал до мисълта за „ползата от историята“ и започнал да пише труда си, издирвайки материал за него,

¹¹ Фр. Енгелс, Диалектика на природата, София, 1950, стр. 26.

¹² Срв. съпоставките у Йорд. Иванов, История Славеноболгарская, стр. XLVII и сл., и В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, София, 1943, стр. 22 и сл.

попада и на историческия труд, където намира формулирана мисълта, която вече е движела съзнанието му.

Новият мироглед на автора е засвидетелствуван в увода чрез мисли и изрази, които са характерни за рационализма и утилитаризма на XVII и особено на просвещенския XVIII в. Полезността като мярка за стойността е основна мисъл на целия увод. При това полезността се сочи в ролята, която историята и знанието имат за „разума“: за неговото обогатяване, за насладите, които му дават, за обогатяването с разум. Уводът започва с думите: „Познанието на станалите по-рано в тоя свят неща и деяния за живеещите на земята не само е полезно, но и твърде потребно, любомъдрий читателю. Ако навикнеш често да прочиташ тия неща, ще се обогатиш с разум и не ще бъдеш неизкусен.“ Рационализмът е особено подчертан в пассажа, където знанието е назовано „умно наслаждение“: „Искаш ли у дома си да седиш и без много трудно и бедствено пътешествие станалите и ставащите във всички царства на тоя свят събития да узнаеш и знанието на всичко за умно наслаждение и полза за себе си и за другите да употребиш, чети историята!“

Историята дава „разум“ на всички, но особено е подчертано нейното значение за владетелите — тя им дава „разум“ за добро управление: „Историята не само на всеки човек за управлението на себе си или на своя дом дава разум, но и на великите владетели за добро властване: как могат дадените им от бога поданици в страх божи да държат, в послушание, тишина, правда и благочестие, как метежните да укротяват и изкореняват, как против външните врагове да се опълчват във войните, да ги победят и да сключат мир.“ Приведените думи несъмнено водят към идеологията, която ляга в основата на „просветния абсолютизъм“. Паисий, бидейки син на своето време, не се отказва от тях, макар че не особено подхождат на общата идея на „История славянобългарска“: борба за освобождение от духовното и политическо робство.

Уводът за ползата от историята развива една твърде важна мисъл за цялото наше Възраждане: той внушава на Паисиевите съотечественици, че „благополучието“ на големите царства е непостоянно, историята разкривала как те отслабвали и пропадали:

„Искаш ли да видиш като на театър играта на тоя свят, промяната и гибелта на велики царства и царе и непостоянното тяхно благополучие, как господстващи и гордеещи се сред народите племена, силни и непобедими в битките, славни и почитани от всички, внезапно отслабваха, смиряваха се, упадаха, погиваха, изчезваха — чети историята...“

Проведената в цитата мисъл, обърната към поробена България, е означавала упадък и гибел на поробващата Турска империя. Тя е изпълняла читателите с вяра, будела е надежди, вливала е в сърцата сили, каквито дотогава са били нещо непознато. Свързана с първите победи на Русия над Турция, тая мисъл все повече се налага на съзнанието на българския народ.

Обърнем ли се към Южнославянския Ренесанс, ще открием същата мисъл там, където разгромът на Турската империя е най-съкровена мечта, където победата над поробващите султани е извор на възторг и литературно въодушевление. В началото на най-крупното произведение на дубровнишко-далматинската ренесансова литература, поемата „Осман“ от Иван Гундулич, в която се възсъздава победата на поляците над тур-

ците при р. Хотин, четем строфи, които дословно се покриват с развитата от Паисий мисъл:

Ах, защо се тъй гордееш,
люспице на суетата?
Най-високо да се рееш,
пак ще паднеш в дълбината!
Нищо крила не простира
дълговечно под небето,
мълнията сявга дири
в планините върховете.
Без всевишна божа воля
бързо славата минава:
и сами царства, престоли
падат в руини, в забрава.
Като колело неспирно
щастieto се търкаля.
Нивга не застава мирно:
ту те вдига, ту те сваля.¹³

Освен увода и насловът на „История славянобългарска“, както и следващото подир наслова „предисловие“ говорят за известен утилитаризъм. Паисий съобщава в наслова си, че пише своя труд „за полза на българския род“. В предисловието, отправено към читателите и слушателите, е отбелязано, че „Историята“ е написана „за полза“ на онези, които обичат своя род и отечество: „Събрах и съвкупих деянието на рода български в тая книжица за ваша полза и похвала. Вам написах, които любите своя род и отечеството българско и обичате да знаете за своя род и език.“

Но изразът, че „История славянобългарска“ е написана „за полза на българския род“, има много по-важно — програмно значение в делото на Паисий. Един нов импулс — патриотизмът — диктува обществена и книжовна дейност в полза на българския народ. Общественикът и книжовникът веднага след наслова — в предисловието (уводът „за ползата от историята“ се намира пред наслова, вероятно поради това, защото е добавен по-късно) — очертават пълно своя нов образ.

„Предисловие към желаещите да прочетат и чуят написаното в тая историйца“ ни представя автор, който пренебрегва християнското смирение и християнската любов и атакува неударжимо, зове гръмогласно и свива юмруци от омраза. За пръв път в нашата литература заговорва патриотът, Паисий пръв у нас е обхванат необикновено силно от патриотизма. При това той за пръв път разбира още, че за да събуди нацията, трябва да събуди и патриотизма на своите съотечественици. Той иска да го направи

¹³ Ах, чиeм си се захвалила,
ташта љуска охлоста?
Све што више стереш крила,
све ћеш лака ниже пасти!

Вјековите и без сврхе
ни'е под сунцем крeпке ствари,
а у висоциех гора врхе
најпри'е огњени триес удари.

Без помоћи више с неби
свиета 'е ставност свиeм бјегућа:
сатиру се сама у себи
силна царства и могућа.

Коло од среће уоколи
вртећи се не пристаје:
ко би гори ето 'е доли,
а ко доли гори устаје.

активна сила в нашето развитие и намира средство за осъществяването му в историзма. Патриотизмът е първоизточникът, историзмът е средството, целта е възраждането.

Паисий гори от патриотична любов и за него никак не е трудно да превърне в движеща сила и своето предисловие, и своето изложение на данните на миналото. Той чувства историческата необходимост да бъде утвърдена българската народност със свой език, свой исторически живот и своя територия в многонационалната Турска империя и разкривайки на нашия народ, че земята, в която той живее, е негова, че цели векове само той е бил неин господар, че при това той е бил мощен и славен като творец на народността си битие, мобилизира с данни, аргументи и призови народните сили, предизвиква изблика на национална гордост и на гняв против „отцеругателите“, угнетителите и онези, които се присмиват на българите заради тяхната изостаналост. Аргументите на „История славянобългарска“ се коват от нов, необичаен дотогава материал, те следват един подир друг неочаквани и лапидарни. Българите са имали царство и държава — защо се срамуват да се нарекат българи? И от гърците има много народи по-мъдри и по-славни — оставят ли те обаче своя език, учение и род, както безумният българин гъркоман? Простите българи стоят по своя хуманен морал по-горе от образованите и изтънчени гърци и т. н.

Паисиевите аргументи са безспорно убедителни. Но нашият възрожденец не се задоволява с това, да ги приведе, а търси да въздействува и емоционално. Той приканва, спори, хули. Аргументите сменят лирическа нежност, топла изповед на любов към народа: „Аз извънредно много поревнувах българския народ и отечество и много труд положих да събирам от различни книги и истории, докато събрах и съвкупих деянието на българския род в тая книжица за ваша полза и похвала.“ Дълбоката любов към народа сгръзва всяка дума. И укорът, и възвеличаването служат на патриотичното пробуждане:

„О неразумни и уроде! Защо се срамиш да се наречеш българин и не четеш и не говориш на своя език? Или не са имали българите царство и държава? Толкова години са имали царство и са били славни и прочути по цялата земя и много пъти от силни римляни и от мъдри гърци дан са вземали и царе и крале са им давали своите царски дъщери за съпруги, за да имат мир и любов с българските царе! И от целия славянски народ най-славни са били българите: първо те си нарекли царе, първо те патриарх имали, първо те се кръстили, най-много земя те усвоили. Също така от целия славянски народ най-силни и най-почитани били и първите славянски светии просияли от българския род и език, както за това по ред всичко в тая история написах. И за това имат българите от много истории свидетелство, защото е истина всичко за българите, както и поменах.“

За пръв път у нас един представител на нашето общество, при това калугер, предприема така разпалено и всеотдайно светска будителска дейност. За пръв път в предисловието се разгръщат просветителски усилия, характерни за епохата на Просвещението. За пръв път се повежда идеологическа борба с феодализма, която цели извеждането на народните маси от вековния средновековен сън. Изграждането на национален живот за просвещенеца е необходимо условие за просвета и обра-

зование на народа, за култура и литература, за свой политически и държавен живот.

Историческото изложение, което следва, разкрива също деец от нов тип. Славата на миналото, която изнася „История славянобългарска“, трябва да пробуди патриотизма. Докато предисловието пряко призовава Паисиевите съотечественици към патриотични дела, „историческото му събрание“ насочва данните към издигане събитията от миналото в героични подвизи, изнася в конкретни примери „превъзходството“ на българите, за което се говори и в предисловието, пред техните духовни и политически поробители, а и пред другите народи. Историческото изложение трябва да илюстрира мислите на предисловието, като подчертае във всеки възможен момент силата, храбростта, подвизите, победите, културата, първенството, превъзходството, славата на българския народ в миналото. Може би без необходимата прецизност, но винаги целенасочено Паисий подрежда събраните данни за миналото на нашия народ, за да противопостави бедата на робството в настоящето на светлата слава в миналото, за да прогласи, че онзи, който е имал свобода, независима и силна държава, пак може да ги има и че трябва да се стреми към такива. Данните на миналото се трупат като аргумент след аргумент. Паисий пренебрегва дори композиционното единство на книжовното дело, за да изтъкне още веднъж високите качества и силата на българите, на техните царе. Към съобщението на новия факт добавя изречени вече изводи и оценки, щом те отново подхождат. Дори насловите заговорват за величие и слава: „Събрано накратко колко знаменити били българските крале и царе“; „Тук събрахме накратко имената на българските светии, колкото са просияли от българското племе в последни времена“.

Докато миналото на народа ни Паисий идеализира, в картините и образите на настоящето той показва чувство за действителността, характерно за Ренесанса. Той правдиво рисува бедата на българския народ под двойното робство, противопоставя я на миналото величие. Някога могъщи и славни, сега сънародниците му са „нижайши раби турски“. Забележителна е картината, в която е представено поробването на България от турците. „Така в онова време — пише Паисий — човеците имаха скръб върху скръб и жалост върху жалост. Плакали горко и жалостно по българското царство.“ С реалистични черти се явяват и образите на поробителите. За турците „История славянобългарска“ разказва: „Така и турците изпърво били свирепи и големи грабители. Когато се укрепили в цариградското царство, научили много от християнския ред и съд и до известна степен престанали и се засрамили да ограбват незаконно християнските вещи и имотите им, за известно време, отначало. Но в сегашно време окаяните пак нямат никаква правда, нито съд.“

Паисий разкрива тежкото турско робство като причина за изостаналостта на българския народ.

Изложението на данните в „Историята“ е направено с лично отношение на автора, с горещо чувство, с дълбоко вълнение. Това горещо чувство у Паисий е ренесансова проява, плод на силното желание да се промени съществуващата действителност, да се изведат човекът и обществото на нов път. Паисий ту изпада във възторг, ту прави ядовити бележки.

Когато например говори за заселването на българите в земята, която заемат днес, не може да не я окачестви с най-хубави епитети: „Така на-

мерили българите добра и изобилна земя и се заселили.“ Характеристиката на българите е издържана във високи тонове, при това се привеждат цитати от авторитетни историографи в подкрепа на казаното :

„Но не били научени да се покоряват на царе, но били свирепи и диви, безстрашни и силни във война, люти като лъвове. Един отивал срещу десет безбоязнено, както и досега на север живее всемогъщ и крепък във война народ. Такива били изпърво българите, крепки и силни във война. В първата част на Бароний, на лист 567, пише: „Българите са страшни за цял свят, малък народ, но непобедим.“ Така и гърците пишат в своята история: „Българите са диви и непобедими във война.“ И пак: „Мъчен е българският народ и непобедими са във войните“...

Когато заговори за гърци и сърби, Паисий проявява субективизъм — също ренесансова черта. Той е търпял техните подигравки, тези подигравки, отнасящи се до дълбокия упадък на българския народ, са засегнали неговото национално чувство. И той намира винаги остри думи и аргументи от историята, за да покаже превъзходството на българите пред тях. Той дори се впуска да скицира в отделна глава сръбската история, за да покаже колко по-богата с величие, слава и постижения е българската история. Той е наистина силно тенденциозен, но се намира в положение на отбрана, брани българския народ от нападите, от подигравките.

Линията на възхвала на българския народ води до героика като основен патос в „История славянобългарска“. И тук трябва да отбележим, че тоя патос свързва Паисиевия труд с Ренесанса. Както е известно, Ренесансът обича героиката, която лежи в основата на „История славянобългарска“. Ренесансът цени също високо културата, а за Паисий културата на българския народ в миналото е аргумент за правото му да съществува и да се развива.

Изследователите на Паисиевото дело неведнъж са разисквали въпроса за стойността на „История славянобългарска“ като исторически труд. Те са изтъквали, че Паисий доста безкритично е заемал данните си, че не се е вглеждал внимателно, за да установи точността на имена и дати. Но трябва да отбележим, че Паисий се опира на авторитетни историографи. До каква степен историографското дело на Цезар Бароний се е ползувало с авторитет, свидетелствуват многобройните му издания. То бива преведено на полски (в преработка и превод на знаменития полски ренесансов писател проповедник Петър Скарга), на руски и др. Разпространило се е и в България.¹⁴ И Историята на Мавро Орбини получава разпространение и популярност. Тя служи като извор на по-късните хърватски и сръбски историографи. Тя прониква и у нас — била е позната на българите католици. Към данните, които заема, Паисий има отношение не на обективен учен, който пробира, сумира и класифицира факти, а на обществен деец, който ги подчинява на своята политическа мисъл, на жизнената практика. Той носи на народа си една голяма правда — правдата на живота и борбата, и не е чудно, ако в стремежа си към тая правда се отнася свободно към своите източници или отминаване разчетени букви, срички и думи.

¹⁴ Ю р д. Т р и ф о н о в, Зографската българска история, Списание на Българската академия на науките, кн. LX, 1940, клон историко-филолог. и философ.-обществен, стр. 1 и сл.

Критицизмът на новото време обаче не е чужд на нашия историк. „История славянобългарска“ ни предлага пасажи, от които се вижда, че авторът ѝ се отнася скептично дори към авторитетните си източници. Така в послесловието си пише за Мавро Орбини: „Там (т. е. в „Немската земя“) намерих Маврубиновата история за сърбите и българите, на кратко за царете, а за светиите никак не писал: латинин бил, не изповядва българските и гръцки светии, които просияли, след като се отделили латините от гърците. Но и за сръбските светии зле пише и скрива, а за българските никак не поменава.“ На места Паисий влиза и в спор със своите източници.

Историческото изложение на Паисий не бива да се мери с днешните мащаби. За нас днес изброяването на имената и делата на царе и светии, разбира се, не може да представя развитието на един народ. Но XVIII в. представя по тоя начин историческото развитие. Достатъчно е да сравним „История славянобългарска“ с българската част на известната книга „Разговор уgodni naroda slovinskoga“ от поменатия вече ранен хърватски възрожденец Андрия Качич-Миошич (1702—1760), за да се уверим в това. Историографският метод на Качич и Паисий се покриват. Читатели и преписвачи чувствуват двете книги така близки, че добавят на „История славянобългарска“ онова, което у Качич има, а у Паисий няма: историческите песни, песните, с които Качич е допълнил историческите скици за южнославянските крале и юнаци и които са въздействували по-силно от фактографската част.¹⁵

Трябва да отбележим, че мисълта за сравнението на „Приятен разговор за южнославянския народ“ с „История славянобългарска“ не изникна у нас нито случайно, нито за пръв път. Още преди пет десетилетия близостта между Качич и Паисий бе отбелязана в един юбилеен лист.¹⁶ В по-ново време в „Разговор уgodni“ бе съзрян главният извор на Зографската българска история.¹⁷ Изданието на Качичевата книга предшества Паисиевия труд само с няколко години. (Първото ѝ издание е от 1756, второто, разширено — от 1759 г.) Качичевата книга се разпространява из България по времето, когато из нея се преписва Паисиевата история. Навярно от препис на Паисиевата история, попълнен с Качич, младият П. Р. Славейков, за когото знаем, че е получил от баща си Паисиевата история, е превел песента за Крум и Никифор, едно от най-ранните стихотворни дела на основоположника на новата българска поезия.

„История славянобългарска“ завършва с „послесловие“, което още веднъж иде да разкрие автора като представител на едно ново време. Послесловието на „Историята“ напомня средновековните приписки, но от тях се отличава с ново отношение към народ и отечество:

„Аз, Паисий, йеромонах и проигумен Хилендарски, съвъкупих и написах, от руските прости речи обърнах на българските и славянски прости речи. Разяждаше ме непрекъснато ревност и жалост за моя български род, защото няма история заедно събрана за преславните деяния от пър-

¹⁵ Юрд. Трифонов посочи, че Качичевият „Разговор уgodni“ е влиял косвено върху Паисий — през т. нар. Зографска история, — Юрд. Трифонов, Зографската българска история, Списание на Българската академия на науките, LX, стр. 1 и сл.

¹⁶ С. Панаретов, Паисий и Качич-Миошич, Юбилеен глас за прослава на Паисий Хилендарски, издаден на 3 май 1912 г. в Цариград.

¹⁷ Юрд. Трифонов, Зографската българска история, Списание на Българската академия на науките, LX, стр. 4 и сл.

вите времена на нашия род, на светците и на царете. Така ни укоряваха много пъти сърбите и гърците, защото нямаме своя история. Аз видях по много книги и истории написани много сведения за българите. Затова положих много труд за две години да събирам по малко от много истории и в Немската земя повече с това намерение ходих... Така аз презрях своето главоболие, така и от коремна болка много време страдах — и то от голямото желание, което имах, презрях.“

Приведеният пасаж говори за нови човешки радости и скърби, непознати на средновековието. Мъката от неволята на сънародниците, от тяхната изостаналост, стремежът да се служи на народа, за да скъса той с народността си беда, обичта към отечеството, което е било свободно и славно „царство“, а сега е юдол на робство и неправди, не могат да вълнуват човека от миналата епоха, за когото истинското „царство“ е „небесното“.

Публицистичният стил на Паисий, пламенните му призови, укори и полемика са белязани с акцентите на едно ново време, в което започва остра идеологическа борба. Идеологическата борба е особено характерна за епохата на Просвещението. Паисий търси нови езиково-стилни средства да мобилизира своите съотечественици за борба с робството, така характерно за феодалното средновековие, да пробуди националното им съзнание, необходимо за нов етап в историческото развитие на българския народ, да разобличи духовни и политически поробители, домашни „отцегругатели“ и присмехулници от близките земи. Широката амплитуда и разнообразните нюанси в изразните средства на „История славянобългарска“ разкриват дълбоките преживявания на един автор, който превръща данните на историографията в оръжие и се стреми да разкъса бентовете на застоялите води на средновековието. Езикът на Паисий е обърнат и към традициите, и към новото време, и това е естествено: езикът на науката е черковнославянски и Паисий, за да не лиши своето дело от „научност“, не може да скъса с него; същевременно обаче нему е нужен нов език, жив и силен, език, който черпи обратите си от народните говори и притежава емоционално въздействие. Сам Паисий има съзнанието, че пише „просто“. Изкуството на учените граматичи обаче, което, както съобщава, му е останало недостъпно, едва ли би повишило силата на въздействие на неговото произведение, може би то би ограничило жизнената струя в неговото дело, какъвто в голяма степен е случаят с учения историк Йоан Раич. А тая „жизнена струя“ в езика и стила на Паисий е нов момент в книжовното ни развитие.

Х

Възрожденското дело на Паисий се развива в XVIII в., т. е. във века на Просвещението, и това дело не можеше да не бъде обърнато с лице към проблемите на Просвещението. Българският и Славянският Ренесанс изобщо имат тая особеност, че развивайки се със закъснение, не могат да се задоволят с идеологически съставки, заети от класическата древност, респ. от Европейския Ренесанс от XV—XVII в., а използват идеите на Просвещението и на Романтизма. Както е известно, Просвещението представя идеологическа борба с феодализма. В тая епоха започват да се формират славянските нации, формиращите се нации се оглеждат за своите права. Романтизмът, който се развива у западни и южни славяни, има

прогресивен и революционен характер, обръща се към всичко народно — бит, език, творчество — и внася въодушевление в националноосвободителната борба.

Паисий е деец от първия период на Българското и Славянското Възраждане — просвещенския, можем да добавим — на началото му. Идеологическите съставки, които той използва и развива, се раждат в периода, граничещ от едната страна с Ренесанса и от другата — с Просвещението. Закъснялото развитие у нас изисква сливането на елементи, характерни за разни епохи.

Просвещението у славянските народи, които живеят живота на поробени народи в многонационални империи, има свой характер и свои задачи. Старият свят — на феодализъм, на социално и политическо робство — е миниран от развитието на стоково-паричните отношения, но неговата мощ е много голяма, при това се крепи и на варварските методи на угнетяване. Изграждането на национален живот е възпрепятствувано не само от вековната изостаналост, не само от поробителската държавна власт, но и от домогванията на изпреварили в развитието си нации да експлоатират и претопят дадена народност.

Просвещенските усилия у нас не можеха да не започнат със запознаването на българския народ с неговия „род и език“, което е първата задача на „История славянобългарска“. Паисий Хилендарски слага на слова „История Славянобългарска за българския народ, царе и светии и за всички български деяния и събития“ и продължава: „Аз ви написах подред това, което е известно за вашия род и език.“ Призивът „Българину, знай своя род и език“ пронизва цялото предисловие.

Опознаването на „своя род и език“ извиква в същност появата на „История славянобългарска“. Историята представя живота на „рода и езика“ (Паисий разбира думата „език“ по-широко: като народност). „Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български — започва той предисловието си към тия, „които желаят да прочетат и чуят написаното“ от него, — които обичат и усърдствуват по своя род и по своето българско отечество и желаят да разберете и знаете известното за своя български род и за вашите бащи, прадеди и царе, патриарси и светии как изпърво са живели и прекарвали. За вас е потребно и полезно да знаете известното за деянията на вашите бащи, както що знаят всички други племена и народи своя род и език, имат история и всеки грамотен от тях знае, разказва и се гордее със своя род и език.“

Паисий се е ориентирал правилно за предпоставките, необходими за формиращата се нация — език, територия, общност на икономическия живот и на културата.

Особено внимание обръща Паисий на езика. За него езикът съхранява народността. Стремейки се към опазване и развитие на българския език, той цели опазване и развитие на българската народност, съответно на българската нация. Онези, които се влачат по „чужд език“, т. е. по гръцкия език, и се срамуват от родния си език, са прицел на бурния му гняв. Това са изменници на българската народност — „отцеругатели“. Това са безумци, „уроди“, слепци, които не виждат достойнствата на своя народ:

„Но поради що ти, неразумни, се срамиш от своя род и се влачиш по чужд език? Но, рече, гърците са по-мъдри и по-политични, а българ-

рите са прости и глупави и нямат изтънчени думи. Затова, казва, по-добре да се присъединим към гърците. Но виж, неразумни, от гърците има много народи по-мъдри и по-славни. Дали оставя обаче някой грък своя език и учение и род, както ти, безумни, оставяш и нямаш никаква печалба от гръцката мъдрост и изтънченост? Ти, българино, не се мами, знай своя род и език и се учи на своя език!“

Паисий разбира значението на територията като предпоставка за формирането на нацията. Той влага в израза „българско отечество“ онова съдържание, което изпълня с такава топлота и жертвоготовност човека на нашето Възраждане.

Културата на българския народ в „История славянобългарска“ заема място между аргументите за правото на българския народ на национално съществуване. Отделена ѝ е специална глава в „Историята“: „За славянските учители“. С гордост авторът изтъква, че „българите от всички славянски народи по-рано приели православието, по-рано имали свой патриарх и цар и на свой език започнали да четат“.

Пробуждащото се национално съзнание особено у по-малките славянски народи намира опора в славянското съзнание, в съзнанието за близост и дори единство с другите славянски народи. Нашето Възраждане е обърнато с лице към Русия и славянството. Славянската си принадлежност българите противопоставят на елинизма и на турското политическо господство, тъй както например чехите я противопоставят на германизма в страната си. Паисий е родоначалник на новото отношение към славянството у нас. Наистина и в средновековието е съществувала близостта със славянските народи — езикова, религиозна, културна, икономическо-политическа. Но тя не е била използвана съзнателно, като съставка в идеологията на известна група, в общественно-политическите борби.

Паисий пише не „История българска“, а „История славянобългарска“. Произходът на българите в „Историята“ му е изведен от славянската общност. Както българите, така също и другите славяни, преди всичко русите, се представят като мощен и храбър народ. Когато изтъква силата и смелостта на българите, първият български възрожденец отбелязва: „Един отивал срещу десет безбоязнено, както и досега на север живее всесилен и крепък във война и бран народ.“ Възхвалени са държавната организация на русите и техният културен живот в съвременността: русите имали „царство“, имали „черковна свобода“, уредени училища, „книжовна мъдрост“, славянски книги. Всички тези вести и разсъждения на Паисий отбелязват раждащата се сред българския народ в епохата надежда, че русите ще му помогнат да излезе от робското положение, в което се намира.

Новото отношение на Паисий към славянството има своите паралели и връзки с подобно отношение в славянските Ренесанс и Барок и ранно Просвещение. Източникът на Паисий Мавро Орбини е баща на идеята за славянската задружност, за мощта на обединеното славянство и за неговото светло бъдеще. Книгата на Орбини „Il regno degli Slavi“ възниква от ентузиазма за „всеславянството“. В своето въодушевление от славянството Орбини поставя между славянските народи и неславянски, такива, които са живеели в близка връзка с тях.

Популяризираната от Орбини идея за единство с великото славянство бива подхваната от ред негови съвременници и последователи.

Подема я например съвременният на Орбини поет Юрий Баракович (1548—1628), автор на поемата „Вила Словинка“. На Баракович принадлежат стиховете :

S iztoka na zapad i opet u poprič
svud zvuči i dosad slovinske vrsti rič...

Най-великият поет на дубровнишко-далматинската литература Иван Гундулич (1589—1638) възпява вдъхновено великото славянство :

Zaleti se strjelovita
na sunčanih kolih Slava
po najvećem dijelu sveta
Slovinskih svih država...
Sto kraljevstva gdi se čuje
Slovinsko ime slovit sada,
kijeh svijet prostran razdjeluje
a obćeni jezik sklada.

В безсмъртната поема на Гундулич „Осман“ идеята за всеславянството се съчетава с мисълта за освобождението на южните славяни от турското робство.

Идеята за всеславянството се влива по-нататък в хърватското възрожденско движение илиризъм. Появата на илиризма се регистрира още в книжовното дело на Павел Ритер Витезович (1652—1713). Неговата „Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio descriptio et restitutio“, издадена в 1701 г. във Виена, служи като източник на Христофор Жефарович, който също се приобщава към илиризма, дори употребява термина „илирийски“. „Стематографията“ на Жефарович, както видяхме, е била позната на Паисий. Организаторът на възрожденското движение у хърватите Людевит Гай е въодушевен привърженик на славянското единство. Същото можем да кажем и за най-значителните поети на Хърватското Възраждане: Иван Мажуранич и Петър Прерадович. Чешкото Възраждане черпи силите си от славянската задружност. Не е случайно, че тъкмо в Чехия се роди славянската филология като национална наука на славянските народи. Йосиф Добровски, Йосиф Юнгман, Павел Йосиф Шафарик развиват и издигат тая наука на голяма висота, от идеята за славянското единство черпят своето вдъхновение възрожденските поети — Ян Колар, Франтишек Ладислав Челаковски. Ян Колар създава цяло движение — за „славянска взаимност“. На идеята за славянската задружност дават своята дан и сръбските възрожденци. Както Паисий онасловава своята история „славяноболгарская“, и те онасловават своите издания „славяносербски“: например първото сръбско и изобщо южнославянско списание, което започва да издава Захария Стефанович Орфелин във Венеция в 1768 г., носи наслова „Славяно-сребрският магазин“; в края на века излизат „Славяносербския вестник“ (Виена, 1792—1794); дори Вук Караджич онасловава първата си сбирка с народни песни от 1814 г. „Мала простонародна славено-сербска песнарица“. И т. н.

Паисий е свързан с идеите и борбите на Просвещението със своя ярко проявен демократизъм. Известно е, че проведената през Просвещението критика на феодалния строй не изхожда само от интересите на буржоазията, а от интересите на широките народни слоеве. Буржоазията

прогласява, че води своята борба, идеологическа и революционна, от позициите на интересите на широките обществени слоеве, осъществява обаче своите класови стремления. Демократизмът е присъщ на най-значителните и най-бойки представители на Просвещението, начело с Жан Жак Русо.

Паисий е трябвало да покаже на сънародниците си, че те са имали в миналото свои царе и светии; ето защо разкрива техните подвизи и деяния. Но и народът излиза като творец на историята, той привлича не по-малко от царете и светиите вниманието на автора на „История славянобългарска“. В наслова, където се сочи за кого е написана „Историята“, той е получил първо място: „Славянобългарска история за българския народ, царе и светии и за всички български деяния и събития“. Сам авторът определя, че в „Историята“ си е „съвкупил делата за своя народ“. Целта му е била да покаже историческия живот и високите качества на „българите“. „Българите“ вършат подвизи, те са храбри и силни, те страдат при нашествия и в робството.

Паисий пише своята „История славянобългарска“ „просто“, достъпно: „като прост българин, просто и написах“. Неговият загрижен поглед е отправен към „простите орачи, копачи, овчари и занаятчи“. Цитирахме вече неговото предисловие, в което българските „прости орачи, копачи, овчари и занаятчи“ са противопоставени на гръцките търговци и образовани хора, т. е. на гръцката буржоазия. В предисловието си Паисий убедително от гледна точка на епохата отстоява превъзходството на широката трудова маса пред привилегированите класи: той изтъква, че великите библейски деятели и праведници не са били търговци, нито хитри и горделиви хора — каквито българските „отцеругатели“ почитали у гърците — а „земяделци и овчари“.

Паисий възхвалява наистина българските царе като смели и храбри, но в душата си ненавижда царете, смята ги за тирани и мъчители. Така когато в своята „История“ стига до първия цар — Неврот, той отбелязва: „Той бил първият цар и мъчител на земята.“ За някои български царе отбелязва, че народът ги е прогонвал от страната си заради тяхното лошо и тиранично управление.

Паисий не е и чувал името на своя велик съвременник Жан Жак Русо, бунтуващия представител на Френското Просвещение, защитник на народните маси, но със своето Просвещение той се доближава до него. Връзката между Паисий и Русо посочи някога проф. Ив. Д. Шишманов. Тая връзка той видя не само в това, че Паисий завършва „Историята“ си в същата година, в която Русо публикува знаменития си „Емил“, но и в общата идейна насоченост у френския просвещенец и българския възрожденец. Шишманов писа: „Русо и Паисий. „Емил“ и „История Българска“. Колко съприкосновения между тия двама реформатори и техните дела! Колко плодови сравнения би могло да се направят между двамата възкресители, при всичката разлика на умствените им кръгозори и на културната среда, в която са живели! Единият и другият си поставят за цел да възродят човешината — единият цялата човешина, другият — къс от нея — своя собствен народ. И колко чудно съвпадение. „Емил“ и „История Българска“ излизат в една и съща година. Една и съща дата за две ери: възраждането на Европа и възраждането на България. Нова

България и нова Европа са родени в един ден, прочее, връстници са.¹⁸

Подобно на Русо — ще добавим ние — Паисий хвърля лозунги, които атакуват живота на безправие и робство. „Човекът се ражда свободен, а навсякъде се намира в окови!“ — говори лозунгово Русо. Лозунгово говори и Паисий: „О, неразумни и уроде! Защо се срамиш да се наречеш българин и не четеш и не говориш на своя език? Или не са имали българите царство и държава?“ Или на друго място: „По-добра е българската простота и незлобивост.“ Полемизирайки срещу богатите, той прогласява: „Колкото праведни и свети пророци и патриарси имаше и се нарекоха велики на земята и пред бога, никой от тях не беше търговец или прехитър и горделив човек.“

Подобни лозунгово хвърлени мисли са характерни за епохи на остра идеологическа борба, за революционни епохи.

До Русо авторът на „История славянобългарска“ се доближава и когато идеализира простите, обикновените българи, когато изтъква тяхното превъзходство пред изтънчените и образовани гърци.

В своето развитие Просвещението прогласява и изтъква все повече напред борбата за духовно и политическо освобождение на народните маси и на народите изобщо. Освобождението на народните маси се смята за необходимо условие за „просвещението“ на народа. Осъществяването на идеите за право, равенство, човешко достойнство и т. н., прогласени от просвещенците, е немислимо без премахването на социалното и националното робство, наследено от феодалното средновековие. Разчупването на всякакви вериги стои в програмата на просвещенците. Поставя се остро въпросът за ликвидирането на крепостничеството на селяните, някъде то действително бива ликвидирано. Подготвят се ред буржоазни революции за премахване на феодалния гнет.

Паисий остро чувствава духовното и политическото робство на българския народ. Той разбира, че просвещението на българския народ — в буквалния смисъл на думата — не може да се провежда с успех, ако не бъде премахнато фанариотското иго. Българският език и развитието на българската нация ще получат своите права и своя размах само ако българите вземат своето училищно дело, своите черкви и своята култура в собствените си ръце. Неравенството на българския език с гръцкия е нетърпимо за просвещенския деец: то води изобщо до неравенство между българския и гръцкия народ. Ясно вижда Паисий и господството на гръцката буржоазия в икономическия живот на България; експлоатацията на българите от гръцката буржоазия извиква бурния му гняв. С цялото си дело първият български възрожденец атакува неотразимо духовното робство, призовава и мобилизира своите сънародници за борба с него.

Турското политическо робство Паисий не може да нападне така открито и смело. Той го атакува внимателно, между редовете на своя труд, със загатвания. Например пропадането на силните царства, за каквото говори в първото предисловие, намеква, очевидно, за поробващата Турска империя. Но омразата и гневът напират непрекъснато. В V глава на „История славянобългарска“ те избликват в думите: „От това време и досега (турците) потъпкват и измъчват българската земя.“ Турските аги

¹⁸ Ив. Д. Шишманов, Паисий и Русо. Ареџи, Денница, год. I, 1890, кн. 7—8, стр. 354.

и бейове извикват язвителната и пълна с болка бележка: „Никаква правда, нито съд нямат окаяните.“ Тук и там се загатва, че само свободните и независими народи са в състояние да си създадат благосъстояние и висока култура.

Колкото и да говори с недомлъвки, Паисий чертае път и за политическото освобождение на българския народ. Ако Просвещението представя идеологическа борба със стария свят, то завършва с революция. Паисий пръв подготвя почвата за оная борба, с която завърши епохата на Българското Възраждане.

Необикновеното въздействие, което оказва „История славянобългарска“ върху Паисиевите съвременници, е ярко доказателство за това, че тя не само е една нова поява, но и нейният автор е отговорил на една нужда на епохата, в която започва Българското Възраждане. Тя се разпространява в десетки преписи. Прочитането ѝ извиквало истинска буря, прелом в душите. За такова въздействие говорят известните думи на Софроний Врачански, вписани в преписа, който той направил в 1765 г.: „Който усвои или открадне Историята, да бъде афоресан и проклет от господата бога Саваота и от дванадесетте апостола, и от светите отци, и от четиримата евангелисти. И туч и желязо, и камък да се стопи, той—ни во веки.“ Посочихме вече и познатия факт, че П. Р. Славейков, прочитайки Паисиевата история, се отказал от намерението си да се покалуگری и решил да отдаде силите си на работа за народа. Буржоазната историография, изхождайки от въздействието на Паисиевия труд, определи Паисий не за пръв представител на Българското Възраждане, а за негов родоначалник, за негов творец.

И така „История славянобългарска“ се отделя рязко от традицията, с която все пак се свързва, с новия мироглед на своя автор. Излязъл от здрача на Българския Предренесанс, Паисий е носител на идеи, които са характерни за Ренесанса и Просвещението изобщо. Със своите ренесансови и просвещенски идеи „История славянобългарска“ представя програма за Българското Възраждане.

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИЙ — МЕЖДУ РЕНЕСАНСОМ И ПРОСВЕЩЕНИЕМ

Е. Георгиев

(Резюме)

Авторът разглежда дело Паисия Хилендарского в рамките на общоевропейската история и обяснява причините за закъснението на Болгарското Възраждане в сравнение с Възрождението на някои западно-европейски страни. Говорейки за времето, предшествало българскому Ренесансу, той отбелязва дейността на някои предшественици на Паисия Хилендарского, обособява епохата на Болгарското Предренесанс. Такива са дама-скинари, католическите мисионери и българските дейци на културата и про-

свещения, связанные с сербским просвещением в Австрии. Затем автор производит разбор содержания Паисиевской истории, указывая, что делом Паисия Болгарское Возрождение связывается с европейским Ренессансом и Просвещением. Паисий — человек нового мировоззрения. Он монах, но его идеи гуманны. Он страстно и непримиримо призывает к борьбе с чужими поработителями. Паисий — патриот, который посредством истории зовет народные массы на борьбу. В статье уделено место идее славянской общности в произведении Паисия и в сочинениях других славянских деятелей Возрождения и Просвещения и сочетанию ее с мыслью об освобождении южных славян от турецкой власти. Проводится и сопоставление с идеологией и деятельностью европейских просветителей XVIII в. и особенно с идеологией и деятельностью Ж. Ж. Руссо.

PAISIJ HILENDARSKI — ZWISCHEN RENAISSANCE UND AUFKLÄRUNG

E. Georgiev

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt das Werk von Paisij Hilendarski im Rahmen der allgemeinen europäischen Geschichte und erklärt die Ursachen der Verspätung der Bulgarsichen Wiedergeburt gegenüber der Renaissance in einigen westeuropäischen Ländern. Er verweist auf die Tätigkeit mancher Vorgänger von Paisij Hilendarski und spricht in diesem Zusammenhang von der Vorzeit der Bulgarischen Wiedergeburt, die als Epoche der Bulgarischen Vorrenaissance aussondert. Als Vorgänger von Paisij Hilendarski bezeichnet er die Damasciner, die katholischen Missionare und die bulgarischen Kulturaufklärer, die mit der serbischen Aufklärung in Österreich eng verbunden sind. Er analysiert den Inhalt des Geschichtswerks von Paisij und unterstreicht, daß es die Verbindungsbrücke zwischen den Europäischen Renaissance und Aufklärung und der Bulgarischen Wiedergeburt darstelle. Paisij ist ein Mensch mit neuer Weltanschauung. Er ist Mönch, doch vertritt er humanistische Ideen. Er ruft leidenschaftlich und unversöhnlich gegen die geistliche und politische Fremdherrschaft auf. Paisij ist Patriot. Seine Waffe ist die Geschichte, und mit ihr appelliert er an die Volksmassen, den Kampf gegen die Knechtschaft aufzunehmen. Besondere Beachtung bringt der Verfasser jenen Stellen in Paisijs Geschichte und den Aufsätzen anderer slawischer Aufklärer entgegen, in denen von der slawischen Gemeinschaft und der Verbindung dieser Idee mit der Idee von der Befreiung der Südslawen von der türkischen Fremdherrschaft die Rede ist. Es wird auch eine Parallele zur Ideologie und Tätigkeit der europäischen Aufklärer vom 18. Jahrhundert, insbesondere zu der Ideologie und der Tätigkeit Jean Jacques Rousseaus gezogen.

ДОМАШНИ ИЗВОРИ НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“

Надежда Драгова

Проблемата за изворите на „История славянобългарска“ е била винаги във вниманието на учените, но все още си остава нерешена научна задача. Досега интересът е насочван изключително към Цезар Бароний и Мавро Орбини. С голямо проникновение се отличават редица от съпоставките на Боян Пенев¹ и Артуро Крониа². Много ценни наблюдения съдържат и издирванията на Велчо Велчев³ и Рикардо Пикио⁴ върху връзката на първата българска история и преведената на руски език книга на римския кардинал Бароний „*дѣяніа црквиана и гражданска*“. Тези трудове улесняват по-нататъшното издирване на изворите — уточняват множество факти, създават значителен кръг от проблеми, изграждат някои елементи от методологията на изследването. Не може да се премълчи обаче, че докато Цезар Бароний е всестранно проучен като Паисиев извор, оценяването зависимостта на „Историята“ от Мавро Орбини е все още предстоящо.

А в същото време можем да говорим дори за недокосвани въпроси, като гръцките извори, славянските (руски, сръбски, полски, румънски на славянски език) и най-вече — българската книжнина, естествена основа на Паисиевата история.

Творческото сближаване на Паисий с родното му книжовно богатство налага темата „Домашните извори на „История славянобългарска“

¹ Б. Пенев, История на новата българска литература, София, 1932, т. II, стр. 267 и сл.

² Arturo Cronia, Il Regno degli slavi di Mauro Orbini (1601) e la „Storija Slaveno-bolgarskaja“ del monaco Paisi (1762). Bulgaria. Rivista di cultur, a, Roma, I, 1939.

³ В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, принос към изследване изворите на Паисиевата история, София, 1943.

⁴ Вж. Riccardo Picchio, Gli annali del Baronio - Skarga e la Storia di Paisij Hilendarski, Ricerche Slavistiche, III, Roma, 1954, стр. 212—233.

като изходна за научното проникване в същината на това епохално наше възрожденско произведение. Но досега тя не е поставяна като предмет на специално научно дирене. Върху материал от нейния обсег са правени догадки, лансирани са идеи, но мимоходом, при решаване на други изследователски задачи. По отделни връзки са изказвани мнения от Марин Дринов⁵, В. Н. Златарски,⁶ П. Ников⁷, Боян Пенев⁸, Артуро Крониа⁹, Рикардо Пикио¹⁰, В. Сл. Киселков¹¹, Петър Динев¹², Боню Ангелов¹³ и др. Но темата в нейната цялост, с присъщата ѝ богата проблематика не е намерила място в българската наука. Едничък проф. В. Н. Златарски ѝ отдели внимание, но неговите издирвания, подготвени като университетска лекция, не са публикувани.¹⁴ В предлаганата студия няма възможност да се осветлят всички страни на тази многообхватна проблема. Вниманието е спряно на някои от най-значителните моменти: влианието на българските царски грамоти, възникване на разказа за обновата на българската държава, връзката на „История славянобългарска“ с литературното наследство на дейците от Търновската книжовна школа, някои въздействия от славянски творби, възникнали в светогорските манастири, и характеристика на Паисиевия допир до „Стематогрaфия“ на Христофор Жефарович.

*

Грамотите на българските царе Паисий поставя между основните свои извори. Историкът, който пръв трябва да сглоби разпокъсаните вести за своя народ, страда, че бурните събития на Балканите са унищожили спомена за миналото и са ликвидирали автентичните документи от забравените епохи: „И нѣвъ не има ѿнѣ книги лѣтописни що са били пространо написани ради своего народа и цареи болгарски“ (7).¹⁵

Поради това и запазените по манастирите няколко хрисовула с киноарни подписи на владетелите и със златни печати са придобили в очите на патриота възрожденец толкова висока стойност: „Азь вси мона-

⁵ М. Дринов, Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му, Периодическо списание на Българското книжовно дружество, год. I, кн. 4, Браила, 1871, и др.

⁶ В. Н. Златарски, Отец Паисий Хилендарски, Българска историческа библиотека, т. I (1929); Предговор към Спиридоновата история, 1900, и др.

⁷ П. Ников, Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква, Сп. БАН, XX (II), 1921.

⁸ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. II, стр. 267—285.

⁹ Arturo Cronia, цит. съч.

¹⁰ Riccardo Picchio, цит. съч. Също и La „Istoriija slavënobogarskaja“ sullo sfondo linguistico-culturale della slavia ortodossa. Edizione di Ricerche slavistiche, Roma, 1958.

¹¹ В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература, София, 1956, стр. 383, и др.

¹² П. Динев, Паисий Хилендарски в историята на българската литература, Литературни образи, София, 1957; Предговор към „История славянобългарска“, и др.

¹³ Б. Ангелов, Проучвания върху „История славянобългарска“, Известия на Института за литература, т. X, стр. 101 и сл. Статията бе отпечатана, след като настоящата студия бе готова и поради това нямаме възможност да вземем отношение към нея.

¹⁴ Архивен институт при БАН, ф. № 9, В. Н. Златарски, инв. № 363.

¹⁵ В цялото изследване цитатите от „История славянобългарска“ са по изданието на Йор. Иванов, 1914. В текста ще бъдат отбелязвани само страниците в скоби.

стири стогогорскіе истражихъ, где имеють болгарски стари книги и црски превелегии, такожде по Болгаріа по много мѣста“ (84); „въ наши рѣкописи много книги и превѣлегии тако вбретае се испрво писато како и написа се ѿначала zde“ (61).

Днес е трудно да се установи какво е познавал хилендарският книжовник поради обстоятелството, че сега науката предоставя за изследване само осем запазени грамоти на български език, свързани с българските царе.¹⁶ Към този скромен списък се причисляват и трите грамоти на гръцки език,¹⁷ дадени на месемврийските манастири, свързани с имената на цар Иван Александър и цар Иван Шишман.

Учените окачествяват някои от тях като късни компилации, сглобени от самите монаси. Тук няма да се поставя въпросът за автентичността на тези правни документи, тъй като за възрожденския книжовник не е съществувало никакво съмнение в тяхната истинност. В същност точно откритият като фалшификация пергаментен хрисовул в Зограф е дал нестройните си вести на Паисий и му е наложил в известни дялове хронология, далечна от историческата истина. Това трябва да се посочи, за да не се приписват на историка произволни комбинации поради неопитност и патриотично пристрастие. Съвсем сериозно е основанието му да приеме грамотите като най-достовърни паметници и е нелепо след два века да го виним, задето не се е усъмнил в добросъвестността на своите братя монаси. Та и мнозина наши и чужди учени дори до края на миналото столетие възприемат всички грамоти като автентични документи.

Най-решаващо отражение върху хронологията в „История славяно-българска“ има Зографската грамота на Йоан Калиман, известна в науката като Калиманова подправена грамота¹⁸.

По палеографията, езика и съдържанието на паметника е установено, че това е късна компилация от началото на XVI в., когато в Зографския манастир се появяват още два такива документа, всички целящи да узаконят правовладението на манастира върху известни имоти. Съвсем е очевидно, че и през турското робство грамотите на българските царе са продължавали да имат в Света гора юридическа сила. Сам Паисий неколкократно ги нарича привилегии, без да е фиксирано подобно название в самите паметници. Този факт е изключвал за времето всякакво недоверие към високото „златопечатно царско слово“.

Не е изяснен докрай въпросът за изворите¹⁹ на така стъкмената в Зограф грамота, но е очевидно, че тя изхожда от документи, свързани с имената на трима различни царе: „црѣ Асѣнь“, неговия син „|w Калнманъ въ хаба вѣренъ црѣ н самѡдръжець въсѣм блъгарѡм ѿ грѣкѡм Асѣнь“, с отбелязана дата на царуването 1192 г., и „|w Асѣн ѿ блъгарѡмъ н грѣ-

¹⁶ Вж. Йордан Иванов, Български старини из Македония, II изд., 1931, стр. 575, също и библиографията там.

¹⁷ П. Мутафчиев, Към историята на Месемврийските манастири, Сборник в чест на професор Златарски, стр. 165 и сл.

¹⁸ И. Иванов, цит. съч., стр. 602—698.

¹⁹ Вж. А. П. Стоилов, Също и К. Иречек, История Болгар, Одесса, 1878, стр. 344; А. П. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке, СПб, 1899, т. I, стр. 164—166.

комъ“, изобразен върху привързания към подправената грамота автентичен златен печат.

За Паисий, имащ на разположение толкова оскъдни податки от миналото, не е било леко да излезе от многото несъобразности в текста на този невежо сглобен хрисовул. От доверие към „златопечатаната привилегия“ той примирява разногласите и вести. Отбелязаната година 1192 отвежда към Калояновото време. Името Калиман се приема като версия на името Калоян, а печатът с околоръстния надпис „Йоан Асен“ обвързва царя дарител със събития, отбелязани в историите за времето на владетеля Иван Асен.

И първият български историк, опрян на това свое откритие, съобщава: По Петра възприелъ црство Калманъ Іваннъ, снъ Асѣновъ некои го писали Кало Іванъ но се внъ самъ подписа въ превълегии златопечатание Іванъ Асѣнъ Калиманъ, сиречь Івановъ Асѣновъ Калиманъ првомъ прародителъ титла і своємъ внъ писалъ пакъ свое име Калиман“ (40).

Тази постановка, внушена от грамотата, той налага върху всички наши и чужди исторически източници, даже и върху така категорично разграничените у Евтимий Търновски епохи на Калоян и Иван Асен. Паисий слива делата на двамата владетели и ги вмести само във времето на Калоян.

Калимановата грамота представя царя дарител като син на Асен и следовник на неговите благодеяния: „вбразъ“ си“ прѣ лежж ъкоже внъ цртва моего прно блженн црѣ Асѣнъ...“

Оттук се извежда знанието, че Калоян е син на Асен. В неговия смисъл са коригирани в „История славянобългарска“ всички вести от старата българска книжнина, дори и Пролога на Иларион Мъгленски, цитиран от Паисий като извор за Калоян, а също и Орбини, който съобщава: „Пётр же король немного последи убит бысть по предателству единого болгарянина. По нем же наследник бысть Иоанн, брат его (подчертаното е от мен — Н. Д.), прежде ещё от реченнаго Петра принятый в товарищи на королевство“ (321).²⁰

Златният печат с изображението на царя предоставя на Паисий много неоспорим аргумент и срещу гръцките летописни и житиеписни съчинения, които внушават, че Калоян е убит край Солун от свети Димитрий. Върху едната страна на печата е изобразен светец, държащ меч в двете си ръце. Надписът около главата му „стѣ Димитрие“ не оставя никакво съмнение, че това е покровителят на Асеновци — свети Димитър Солунски. Изображението му в печат, който Паисий приема като Калоянов, и легендата за участието на свети Димитър във възобновяването на българската държава дават право на патриота историк съвсем убедено да спори: „един Солѣн вставилъ за любовь стѣомъ Димитрии коегѣ славили ѣни и почитали и вбразъ егѣ на печатъ свои имели и до нинѣ стоить на печатъ ихъ и хрисоввли. Грци кажѣтъ приишелъ и Солѣнъ да разори и вбилъ егѣ тѣ стѣ Димитриа но нестѣ то истина то ихъ мненіе“ (41).

²⁰ Цитатите от историята на Мавро Орбини в цялото изследване са по руското издание от 1722 г. Занапред в текста ще бъдат отбелязвани само страниците в скоби.

Грамотата съдържа и летописни податки. Тя започва с очертаване владенията на царя: „бл̄гочт̄вїи и хол̄юбивїи цр̄ь Аскн̄ь самодръжьць Трно-въскы и въскы въселан̄ии, Българ̄ѡ и Грък̄ѡ, и прѣк̄ѡ Молдовлахїа, и Оугръской земли, и Боудимаа, даже и до Вѣнїетїа, и б̄гмь данѡмъ цр̄твоу власть имоущаа, въсѣи въсѣлан̄ии“ (605).

Тук името на Асен Паисий е приел като едно от имената на Калоян, още повече, че то е намерило място в самия подпис на хрисовула. И в „История славянобългарска“ на два пъти „изографските привилегии“ са посочени като извор на знанието за владенията на високо тачения от Паисий български цар: „ї превѣлегии їзвгравскї показѣютъ предели и граници егѡ до Бѣдимъ и Вѣнециа и Лехиа и Грециа подъ нимъ покорена била“ (42); „и покорилъ грци латини србие мадари арбанаси ѡбе Влахии све тиа народи и земли ѡбладаль и дань ѡ нихъ възималъ како написано за то въ прологѡ и въ превѣлегии изографские“ (66).

Вестите за Асен в този компилиран документ са по-оскъдни. В тях историкът е намерил уверение за щедростта на царя и грижата му към светогорските манастири: „ѡбразѡ си прѣдлежѡ, ѡкоже ѡщѣ цр̄тва моего пр̄но бл̄жени цр̄ь Аскн̄ь и прѣж е сего цр̄твавшїи православных цреи, па ча въсѣхъ имѣ въ священны и ч̄тны попеченїе съставленїю излиха рѣвнѡ свой даровани богатнѣ бж̄твны бж̄тамъ цр̄квямъ бл̄гостоѡнимъ монастирѣмъ дарова и паче излыхъ въ Горѣ стѣи соущи, въ ны же нѣ нн̄ѡ дѣнствѡ, нж̄ на бж̄їе славословіе излиха поученїе е“ (605—606).

Този пасаж е влязъл в историята перифразирани, макар че е оформен като точен цитат: „пишетъ сн ѣ егѡ Іванъ блаженъ ѡц ѣ мои цр̄ь Аскн̄ь все свое имание и сѣкровища цр̄стре и истоци на милостини нищимъ и цр̄кавамъ“ (39).

Вероятно от същия източник води началото си и интересното твърдение за цар Асен: „много цр̄кви и монастири съградилъ по Болгариа и в Ст̄а гора Атонска ѡбновилъ монастири много и приложилъ имъ села и метоси и повелелъ имъ читати по болгарски ѡзыкѣ“ (39). В грамотата то се посреща в пасажа: „ѡны же естѣ единъ ч̄тны монастирѣ въ име вѣликаго и славнаго мен̄нка Георгїа почитаеми, въ нѣмже и бл̄гарскимъ езыкомъ православно бж̄їе пѣние поет се“ (606).

От Зографската грамота на Калиман Паисий е получил и други внушения. В нея от името на самия цар дарител е отбелязано: „Прострѣтѣ же и къ сѣмѣ свое бл̄гое дарованїе, бл̄женны ѡцѣ цр̄тва ми пр̄но бл̄женны цр̄ь Аскн̄ь помисли ї азѣ моемѣ монастирѣ многаа маста дати въ Ст̄ѣи горѣ, нѣ оубо ѡхъ се ѡ клѣтва, зано бѣше прѣж е заклатѡ ѡ съборѣ ѡ священны патрїархы и бл̄гочт̄вїи цри и ѡ прѣдѣдаа нашего їванна цра вѣликъ въ бл̄гарѣ“ (606).

Това знание се е отразило в историята на няколко места: „вси се на то негово име и титла пописъвали, кои били ѿ негово племе: первое писалъ свое име, како е емѣ било, потом Іванъ то естъ Івановичъ. Тако держали титла и почестъ цри болгарски своего прародителѣ Михаила Іванна, ѿ коего имели свое плѣме царское и православною вѣрѣ: въ нихъ ѿ него се почело“ (74).

Вестта за прародителя Йоан в съзнанието на книжовника е била подкрепена и от подписите на царете в другите манастирски хрисовули: „Іѡвъ ха ба Вѣренъ ѿ самѡдръжець всѣмъ блгарѡмъ Алезандръ“ (590), „Іѡ Алезандъ в ха бг а бл агѡвѣренъ ѿ самодръжець всѣмъ блгаромъ и грѡмъ“ (594), „Іѡ Шншманъ в ха ба блговѣрнынъ црь и самодръжець всѣмъ блгаромъ и грѡкомъ“ (600).

Голямо усилие е струвало на Паисий да намери кой български цар Йоан са смятали владетелите от Второто царство за свой прародител. Евтимий Търновски отбелязва, че Асен при коронясването си бил наречен Йоан. Но цитираният пасаж от грамотата определено сочи Йоан като цар, различен от Асен, бащата на Калиман, и загатва времето му в далечна епоха. За монаха историк е най-приемливо началото на българските православни царе да се брои от царя-кръстител Михаил, който тук, подведен под това съображение, приема и името Йоан. Така се сглобява вторият цитат в „История славянобългарска“, изведен от Калимановата грамота — пак недословен, сега разширен с конкретизиращи елементи, внесени от самия историк: „нарицають егѡ въ превелегии изъгравски Іванъ Михаїлъ нашъ прародителъ вѣлики въ царехъ болгарскихъ не можемъ престѣпнати заповѣдь егѡ що онъ испрво повѣлелъ то и ми подтврждаемъ. Тако имеели ва вѣликѡ почестъ цри болгарски того блаженнаго цра Івана Михаїла“ (63).

Логиката на мислителя претегля знанията, комбинира податките, за да дойде до своя истина, опираща се с всичките си страни до книжовно фиксирани вести, но в новата си съвкупност като краен резултат кристализирала в истина само за твореца. Но той вярва в нея и неотклонно я провежда в цялата си творба: „ѿ него се повлѣкло плѣме и родъ на цри болгарски до Шишмана Іванна послѣднаго“ (74). ~~Въздействието на Калимановата грамота върху толкова пасаж и тълкувания в „История славянобългарска“ издава оскъдността на данните, от които първият историк е съумял да изгради логичния си разказ за миналото на своя народ.~~

В атонските манастири Ватопед, Хилендар и Зограф са се пазели и други дарителни хрисовули на български владетели, но те са могли да предоставят на книжовника по-малко знания за самите дарители.

Ватопедската грамота на Асен II ²¹ поради обстоятелството, че е останала без дата, само с надписа „Асѣнъ: ѿ блгарѡмъ и грѡкѡмъ“ (577), ще е утвърдила убеждението на Паисий за даренията на стария цар Асен към светогорските манастири. Но в случая по-важното е, че тя има от-

²¹ Йорд. Иванов, цит. съч., стр. 576.

ношение към засегнатия в историята въпрос, че в миналото дванадесет от светогорските манастири са били български.

В Хилендарския манастир освен грамотите на сръбските царе са се пазели и грамоти от българските самодръжци Константин Асен и Иван Александър. Тъй наречената Виргинска грамота²² с надписа си „Кѡстандинъ в хѧ ба въренъ Ѡ н самодръжець бльгаромъ Асѣнь“ (587) е задължила историка да отбележи специално потеклото на този цар: „Болгари поставили на црство Костантинна Шншмана внѣка Петрова ꙗ Асѣнова“ (43), или: „Понеже и той билъ Ѡ рода Асѣна цѣра и толико билъ красенъ лицемъ и възрастомъ Ѡ много страни приходили чловѣци видети егѡ“ (66).

Намиращата се в Хилендар грамота на Иван Александър, наречена Мрачка грамота,²³ безспорно е обсебила вниманието на книжовника с високия патос на завета си: „данмаꙗ лекуннѣ донѣдеже слнце на зема ꙗетъ, н дондеже е живо цѣра мн, нѣ н по смъртн цѣра мн хто бѣде наслѣдникъ цѣрѣ мн...“ (593).

За Иван Александър Паисий възприема характеристиката на Орбини. Тя го привлича с воинската слава на скиптроносеца, с известието, че малочислена българска войска е победила десеторно по-многобройните гръцки войски и само великодушието на българския цар е спасило гръцкия император от погибел.

Тук Паисиевите оценки на лицата съществено се отклоняват от съобщеното в другата грамота на Иван Александър, дадена на Зографския манастир през 1342 г.²⁴ Характеристиките на гръцките владетели Андроник и Калоян Палеолог в Зографската грамота противоречат на образите им в „История славянобългарска“. Паисий е убеден, че Андроник е коварен враг на българското царство, а Калоян Палеолог само следва неговата политика и води войни с българите, в които бива разгромен. Примирieto му с цар Александър се ознаменува с женитба между децата на двамата владетели. А в хрисовула от името на цар Иван Александър отношенията им са фиксирани с друга оценка: „нѣщеже н на истиннѣ н нелнцемъ рнѣжъ любовь еже нмѣше цѣрѣ мн съ прѣвысокынмъ цѣремъ грѣцкынмъ възлюбенымъ братомъ н сватомъ цѣрѣ мн кнрѣ Андронѣкомъ Палеологомъ даже н до смъртн его. н по смъртн его н пакы, нѣ нзмѣнн сѧ цѣрѣ мн любѡвь. нѣ паче оусоугоубн тѣ н на сна егѡ прѣвысокаго цѣрѣ грѣкѡвмъ Калѡйѡнна Палеолога. възлюбенаго анепсеа н свата цѣрѣ мн“ (589). Паисий не се е повлиял от грамотата, защото я отнася към мирния период от царуването на българския владетел, характеризирани от него с думите: „По семъ възвратилъ се Аλεѣандрѣ. въ Тръново. свободил се. Ѡ сви. неприатели що имѣаꙗ противнѣ и правилъ. свое. царѣство с великимъ. развомъ. шо сви. поданихъ въ свободѣ поживели. въ време. его“ (54).

Прозиращата в грамотата отстъпчивост на Калоян Палеолог към Александър само е подкрепила знанията на историка от разказа на Мавро Орбини.

²² Йорд. Иванов, цит. съч., стр. 587 и сл.

²³ Пак там, стр. 590 и сл.

²⁴ Пак там, стр. 578 и сл.

Сам Паисий изказва, че познава и грамоти на Иван Шишман. До нас са достигнали два хрисовула на последния български цар, написани на български език — т. нар. Рилска грамота, пазена в Рилския манастир,²⁵ и Витошка грамота, пазена в Зограф.²⁶ Известна е и една грамота на гръцки език, безспорна фалшификация, свързвана с името на Иван Шишман.²⁷ Тя узаконява владения на месемврийския манастир „Свети Николай“ и е намерена в Ерусалимския метох в Цариград. В нея липсва името на владетеля дарител. Според нас тя няма отношение към въпроса, който поставяме за разрешаване тук.

Най-интересен е фактът, че Паисий не съобразява своята хронология с датата в Рилската грамота. Той отбелязва с 1370 г. падането на България под турска власт и определено разграничава царуването на Шишман от 1363 до 1370 г. За престоя му в Софийската област споменава, че е траял седем години. А грамотата носи ясната дата на дарението 21 септември 1378 — „въ лтъ, љ сѡпз еи'дѣкта, в̄мѣа, сѣ ка̄ днѣ“. Очевидно е, че Паисий не е имал на ръка тези данни, когато е сглобявал вестите си за края на българската държава. Естествено е да предположим, че при писането на историята той е боравил по памет с представата за рилската светиня.

Пряко отношение към грамотите на Иван Шишман има разказът на Паисий за края на последния български владетел: „За того цѣра Івана Шишмана не имеетъ извѣстно писато, что с нимъ било или вѣбили егѡ тѣрци въ то време или поживелъ за неколико лета. Последи въ некое копие или превод стари ѡ превелигиа того Івана Шишмана вбретае се како да не сѣ могли трновски господи и цѣръ Шишманъ стати противо тѣрци и избегли из Трново и ѡ Загорие и ѡ Стара планина; и прѣишли в градъ Средецъ или София и тѣ застали некои места тесни по краи Искаръ река и по Витоша гора. Тако имеели помощъ ѡ србие и ѡ краля Вѣкашина и ѡ вхридски болгари. И за седамъ лета седелъ цѣръ Шишманъ въ Средецъ и въс краи Искаръ имееалъ манастиръ Оурвичъ с тврди градъ и изоколо вода вбходила и тако с мало воинство и трновски велмѣжи тѣ преживели и крили се ѡ тѣрци. Когда взели тѣрци ѡ Вѣкашина краля Вхридска земля и то попрали и вдолели, и тѣ конечно похарали и скончали цѣра Шишмана и воинство и велмѣжи трновские и болгарские“ [57].

Макар че разказът е много подробен, трудно е да се предполага подложка от неизвестна днес Шишманова грамота. Най-възможно е Паисий да се опира на намиращата се тогава в Зографския манастир Витошка грамота. Тя узаконява дарения на манастира „Света Богородица Витошка“ до с. Драгалевци. Написана е на пергамент с бързопис. Може би точно бързописът и липсата на печат са дали основание на историка да се колебае при характеристиката на книжовния паметник „в някое копие или в стар превод от привилегия“. Многократното поменаване тук на София „градъ цѣра мн“, срещано и в Рилската грамота, а също и съобщението

²⁵ Йорд. Иванов, цит. съч., стр. 594 и сл.

²⁶ Пак там, стр. 600 и сл.

²⁷ П. Мутафчиев, цит. съч., стр. 174.

Зографски манастир. Църквата „Св. Йоан Богослов“

за множеството административни чиновци, намиращи се в София, от повинността към които се освобождава манастирът, са създали у Паисий впечатление, че Средец е средищен град за Шишман. Ако се търси някакъв загубен документ, той не може да бъде грамота — по-скоро е някаква летописна бележка. Но най-вероятно е върху сведенията от Витошката грамота да са се преплели и преданията за укрепяването на последния български цар по теснините край Витоша и за решителното му сражение с турците в Софийския край — легенди и песни, живи в Самоковско, отразени дори в топонимията на тези области, стигнали и до нас като устни предания. Тяхното съществуване е загатнато и в сборника „Български народни песни“ на братя Миладинови.²⁸

Историческата основа е могла да бъде взета от данните за крал Вълкашин и заробването на Охридската земя, намиращи се в сръбски летописи и жития.

²⁸ Бележка под линия от Д. Миладинов към песента за Иван Шишман.

Така от Витошката грамота, от странични исторически податки и от народното предание ще да се е сглобил разказът за края на Иван Шишман. Историкът сам признава: „Няма писано какво е станало с него.“

Направеният преглед ни убеждава, че Паисий приема грамотите на българските владетели като най-солидна опора на знанията си, а вестите, извлечени от тях, като критерий за истинността на всичко, подадено му от нашите и чуждите източници. По този начин, макар и малобройни и имащи отношение към малко исторически личности, познаваните от него български грамоти се отразяват съществено върху хронологията на редица факти и върху оценката на важни събития.

Чрез възприетия от тях материал наблюдаваме мъчителния градеж на историческите образи у Паисий, опрян на оскъдни факти, но образи, изведени предимно от запазените или дори само загатнатите домашни представи.

*

Един от най-търсените досега от науката извори на Паисий е споменатата от него повест за цар Асен: „Убретае се въ стари рѣкописни кѣниги повѣсть ради того црѣа. А съна старавѣ . . .“ (36). Подобно старо-българско съчинение не е дошло до нас и това обстоятелство е създадо обилна литература с предположения. Вече десетилетия се гради надеждата, че откритието на тази повест ще откряне някаква пролука в оная далечна епоха.

Анахронизмите в Паисиевия разказ обаче дават повод на някои учени да се съмняват в съществуването ѝ и да предполагат, че българският историк е използвал устно предание.²⁹ Този възглед не среща солидна подкрепа. Едно примирително становище вижда присъствието на книжовна подложка, преустроена обаче от Паисий, „и то във форма, която прави впечатление на истинско народно предание“.³⁰ Постепенно започва да зрее и идеята, че разказът е сглобен от самия Паисий: „мы имеем не более как домыслы, если не самого Паисия, то непременно какого-нибудь его предшественника, домыслы, построенные не совсем складно на сведениях, почерпнутых из книг, а не из народных преданий“.³¹

До наше време се оформяват два главни възгледа.

Единият (с различни основания у различните автори) е, че характеристиката на цар Асен е изградена върху няколко книжовни домашни и чужди паметници, между които и една българска повест за неговото време. Историкът П. Ников изразява това становище с думите: „Тук е важно и трябва да се изтъкне, че за патриарх Йоан е имало и други писмени сведения, освен в цитираната от Паисий повест (разр. м. — Н. Д.), именно на 5 лист на Кормчаята, а сигурно и другаде. Този патриарх Йоан се споменава и в руските жития. А за Теофилакта е известно, че има негови съчинения, преведени в средните векове на български, а именно:

²⁹ В. Г. Василевски (в рецензия за книгата на Т. Успенски, *Образование . . .*, стр. 179 и 180) характеризира този разказ като „отголоски национального болгарского исторического предания“. За известно време същото становище защитава и М. Дринов, наричайки го „едно предание“.

³⁰ Вж. Л. Милетич, *Дакорумъните и тяхната слав. писменост*, СбМНПр, кн. IX (1893), стр. 252.

³¹ М. Дринов, *Съчинения*, т. III, стр. 261—262.

I. Тълкуване на свещенното писание, 2. Предисловие към евангелието. . .³²

В този кръг от мисли се гради и предположението, че главните Паисиеви източници са изгубени. К. Иречек пише: „Настоящий ход дела изложен Паисием в его болгарской хронике, на основании потерянных источников“³³ (разр. м. — Н. Д.).

По същество към това становище се отнася и извънредно интересното издирване на Юрдан Трифонов,³⁴ в което са привлечени и исторически съпоставки, и смели предположения, за да се изясни сглобяването на разказа за Асен — такъв, какъвто го намираме в „История славяно-българска“. Но Трифонов изразява категорично убеждение, че в този си вид сглобата е извършена от неизвестен Паисиев предходник и автентичният ѝ текст впоследствие е изчезнал. Възрожденският историк само е предал намерения готов текст.

Другият възглед, обоснован от В. Н. Златарски,³⁵ отрича съществуването на отделна повест и вижда главно творческата намеса на Паисий върху малките податки от изворите, с които е разполагал: „Очевидно — пише той — това е чисто негово построение, т. е. той е нарисувал картината тъй, както той сам си я представял въз основа на народното предание, че българските царе се коронясали в църквата свети Димитър в Търново, подкрепено и от това, което той прочел в своя главен извор [Мавро Орбини]“, „... той [патриарх Йоан] все пак си остава измислена от Паисий личност, особено сега, когато се знаят изворите, от които се е ползвал нашият пръв историк при съставянето на своя разказ за възобновата на българската държава“.

В специалното си изследване Златарски внимателно проследява Паисиевия текст, като го съпоставя с редица източници, и заключава, че той е сглобен главно по Мавро Орбини с решаващата намеса на Евтимий Търновски. За Теофилакт Златарски също предполага, че Паисий е осведомен от популярните негови тълкувания на евангелието. Останалите факти са „построение лично на историка“.

Съвсем основателно Златарски вижда в основата на Паисиевия разказ за освобождението на България историята на Мавро Орбини: „Мавро Орбини е изложил българското въстание според разказите на Никита Акоминат, но на Паисий това изложение се е показало недостолепно, па може би и невярно, защото той знаел от житието на свети Иван Рилски, написано от патриарх Евтимий Търновски, че „вънегда благоволн богъ обновити блъгар'ския дръжавъ и въздвигнати, по писанномъ рещи, падшаа са сънь, обещавша гръчскимъ насилемъ, въздвиже рогъ блъгар'скаго царства при благочъстивѣйшемъ цари Асѣнн, иже въ святъмъ кръщенїи именованъ бывъ Іwannъ. Съ оубо хвържвн царствѣа ѣко прѣемъ, въса блъгар'ския грады падшаа са добръ оутврѣди и шбетшавшаа обнови и, на гръчское добръ опоасавъ са царство, покаръаше шкрѣстныа

³² П. Николков, цит. съч., стр. 17.

³³ К. Иречек, История болгар, Одесса, стр. 301, бел. 8.

³⁴ Ю. Трифонов, Начало на второто българско царство в нашите истории от втората половина на XVIII в., СпБАН, кн. LVIII (1939).

³⁵ В. Н. Златарски, Разказът на о. Паисия Хилендарски за обновата на българското царство, История на блг. държава през средните векове, т. II, стр. 526—533.

ново — един анахронизъм, който е могло да допусне само дълбокото патриотично чувство на Паисий.“

Но Паисиевото съобщение се гради наистина върху книжовна вест, подадена му от т. нар. Сводна Зографска грамота.

Сводната Зографска грамота е компилация, създадена според Йордан Иванов³⁶ през XVI в. по предания и грамоти, засягащи миналото на Зограф от неговото основаване до идването на турците. Тя е известна отдавна. Първата ѝ публикация е направена още от В. Е. Априлов,³⁷ който я нарича „Летопис на Зографския манастир“. Грамотата е написана на пергамент, но в Зограф се срещат и нейни преписи на хартия.

Макар че никъде не споменава тоя свой извор, със сигурност можем да твърдим, че Паисий поставя вестите от Сводната грамота в основата на своя разказ за Асен, като свързва с тях по особен начин историческия материал, смислен от чужди и български извори.

Най-голям смисъл за българския историк е имал намиращият се единствено тук разказ за посещението на търновския цар Йоан и търновския патриарх Теофилакт в Зографския манастир: „И слышавъ цр Іоанънь Тръновъскы чюдѣса, дивѣ се бив'шымъ ѿ стѣмъ мѣеницѣ таковѣ дарѡвавшоу и*, и ѡ пѡ^виг'се и съни^мъ патрїар'ха Тръновъскы Феофїла^т, и подвиг'ше се въсы въкоупа единогоушнѡ и придоше въ Стѣи горѣ Аѡнн'сцѣи. идѣже бѣша стѣи образъ написанъ дхѡ стѣи^мъ. Припа^ше ѡ поклѡнише се емѣ съ слѣзами м'ногы и съ въздиханми и дарѣ принасѡшѣ дѣсѣтъ окаа златикъ и дарѡваше стго образа самописан'наго.“

След този откъс подробно е отбелязано участието на гръцкия император Лъв Премъдри и на търновския цар Йоан при определяне границите на манастирските владения.

Паисий възприема тази летописна вест като свидетелство за връзката между цар Йоан и патриарх Теофилакт и като най-сигурно доказателство, че Теофилакт, известният охридски архиепископ, в края на своя живот е бил и търновски патриарх. Сводната грамота обаче не дава материал за хронологията на това събитие в общия ход на българската история и не конкретизира поменатите лица. Единствена опора да осмисли тази вест Паисий ще намери в цитирания вече по друг повод пасаж от Евтимиевото житие на свети Иван Рилски, в който е засвидетелствувано, че освободителят цар Асен е бил наречен при кръщението си Йоан. Така съпоставяйки подаденото от Евтимий и разказа от Сводната грамота, историкът си изработва основното знание, около което гради цялостната си повест за обновата на българската държава. Юрдан Трифонов неаргументирано търси възникването на така комбинираната вест още в края на Второто българско царство. Широкото използване на сведенията от Мавро Орбини в общия Паисиев разказ доказва недвусмислено, че възрожденският историк е бил принуден сам да сглобява главата за Асен. В контекста на събудените от Сводната грамота мисли придобива убедителност и предположението на П. Ников, че при посочването на патриарх Йоан „може би се разбира последният едноименен

³⁶ Бълг. старини из Македония, стр. 537 и сл.

³⁷ Болгарскїа грамоти.

славянски патриарх в Охрид (1018) при завладяване на България от Василий II, след свалянето на патриарха Давида и се споменува в известните грамоти на Василий.., дадени на българската църква. На тази мисъл — заключава той — ни навежда обстоятелството, че Паисий свързва хронологически името на известния охридски архиепископ Теофилакта, който е бил един от неговите близки наследници в неговата църква.⁸⁸

Интересното хрумване на Юрдан Трифонов да обвърже създадената от Паисий представа за участие на Йоан във въстанието с внушения от легенди или загубени книжовни паметници, посочващи участието на Йоан Дебърски в подготовката на въстанието на Петър Делян, е приемливо, но тъй като за него няма дори загатвания от какъвто и да е друг старобългарски или чужд паметник, не можем да му се доверим.

Едно е безспорно, че обявяването на Теофилакт и Йоан за търновски патриарси тогава, когато по думите на Марин Дринов „в Търново не само патриарх, но и епископ не е имало“, не е произвол на възрожденския историк. То е внушено от редица книжовни паметници, между които и чужди, но най-вече от „Сказанието“, поместено в началото на Кормчаята книга, отпечатана по заповед на патриарх Никон в 1653 г.: „и потому многи митрополиты терновскимъ патриархомъ поставляеми бывахъ въ Терновѣ же градѣ мнози ѿ первопрѣтолникъ добродѣтелю ѿквслнце возсѣавше ѿ нихъ же и нже во стыхъ оцѣ нашъ Теофилактъ евлѣа сказатель, Іваннъ же и Еудимѣй и инѣи мнози иже соуть и до ннѣ чѣны ихъ мощи цѣлы и нерѣшимы въ томъ самомъ градѣ Терновѣ прибывающе, исцѣленѣе повсюдѣ источають“ (л. 5—6).

Много е условно да се предполага, че Паисий е използвал преписи от гръцките грамоти на Василий II, даващи права на Охридската архиепископия, тъй като известното ни тяхно разпространение тогава, поне за тези, които са обнародвани досега, не съвпада с доближаваните от българския историк книгохранилища.

Привлеченият материал ни кара да мислим, че възникването на Паисиевата повест е започнало от обявяването на Теофилакт за търновски патриарх и свързването му с царуването на Йоан, нещо, което не е съществувало исторически, но е зафиксирано от печатната Кормчая и от ръкописната Зографска компилация, оформена като официален държавен документ. Оттук нататък граденето на историческия разказ е следвало обратна посока, извеждайки това, което се знае за популярния охридски архиепископ, и пригаждайки го по внушение от Евтимий към вестите от Мавро Орбини и Цезар Бароний за времето на освободителя цар Асен.

Изтъкнатите моменти не изчерпват докрай въпроса за изворите на „История славянобългарска“ в дяла, посветен на освобождението от гръцко робство, но те отричат мненията, които търсят специална старобългарска повест за Асен, а също така и становищата, че тук наблюдаваме „построение лично на Паисий“.

Върху този материал съвсем категорично се убеждаваме, че Паисий не измисля, а осмисля събраните вести, придържайки се с простодушното доверие изключително към до-

⁸⁸ П. Никол, цит. съч., стр. 16—17.

машните извори, без да подозира, че някога може да е съмнителна тяхната автентичност.

Обстоятелството, че Паисий е градил от много източници своя разказ за Асен, ни помага да отделим неговата творческа намеса и да усетим някои важни черти, представящи ни мислителя и писателя възрожденец.

Първо трябва да се отбележи умело проведенният ясен подтекст на тази глава. Това са едни от най-възторжените страници на цялата му книга, които величаят усилията на българския народ да извоюва сам с оръжие отнетата си свобода и да създаде цветуща своя държава. Съобразявайки се единствено с въздействието, което ще има така поднесенният материал, Паисий нарушава основния си принцип — да гради историята от кратки вести — и отделя най-много място за подробното описание на въстанието и хода на последвалите го събития. Той преодолява отрицателното становище на чуждите извори и бере от различни старобългарски паметници изречение по изречение, често несвързани помежду си, за да ни представи като резултат един възторжен разказ, който активизира фантазията към бунтовни кроежи. Ако отречем на Паисий това съображение, не бихме могли да си обясним нечовешкото му усилие да търси спомена за цар Асен през толкова съпоставки, комбинации и фрагментни данни.

Правят впечатление и обилните вести в „История славянобългарска“, свързани с името на Теофилакт, за който не можа да се намери книжовна подложка в старобългарската и познатата ни гръцка литература. Борбата на Теофилакт с ересите е могла да бъде възпроизведена от самите му „Тълкувания“, в които е отделено място и за предпазване на християните от еретически учения. Че Паисий има за основа преведените на старославянски „Тълкувания на евангелието“ от Теофилакт, свидетелствува и друг пасаж от „История славянобългарска“: „Призвал его црь Асънь и црица Марїа, свпрѣга Асѣнова, ѿ Ухрид с велико моленїе и поставили его въ Терново патрїарха“ (75). Тук изненадва името на царица Мария, която според хронологията на Паисий би трябвало да е майка на Калоян, идентичен с Йоан Асен, докато в житието на Параскева Терновска от Евтимий (посочено от самия историк като негов извор) майката на Йоан Асен е названа Елена. Името на българска царица Мария е фигурирало в послесловието към първото печатно издание на среднобългарския превод на Теофилактово тълкувание на евангелието от Матей (Москва, 1649): „сокращенъ и хитрословеснъ изъсни блаженный Теофлактъ, архїепископъ болгарскїй, убежденъ от Марїи царицы болгарскїя.“³⁹

Юрдан Трифонов обръща внимание и върху по-подробен текст в ръкописно тълкувание на евангелието, отразен в Описанието на Горскій и Невоструев.⁴⁰

Безсъмнено е, че Паисий е съобразил своя материал точно с това съобщение, поради което е пренебрегнал Евтимий.

³⁹ Вж. И. Сахаров, Няколко показанія за славяноболгарски-ты старинари, Български книжици, II (1858), Цариград, кн. 2, Iунія, стр. 360.

⁴⁰ Описание славянскихъ рукописей Московской синодальной библиотеки, I, II, стр. 127.

В разказа за Теофилакт привлича вниманието и подробно описаното участие на този духовник в религиозния живот на влашкия народ: „очистилъ Болгариа ѿ ереси различни тако и Влахиа. Били власи приели римска ересъ сви конечно и испърво читали по латински како сѣ с латини їединъ родъ и ѳзыкъ...н [Асѣнъ] запретилъ влахомъ кои чатитъ по латински ѳзыкъ и исповѣдветъ римско исповѣдание и вѣра да мѣ се ѳзыкъ „ѿрежетъ и повелелъ имъ читати по болгарски и съдржати вѣрѣ православною. Тако ѿ то време власи ѿбратили се паки въ православие и читали по болгарски ѳзыкъ до скорое време нїна паки извадили имъ рѣси на влашки ѳзыкъ прости писание“ (37).

Не е ли загатнат тук допир на Паисий до румънски книжовни хранилища, а също и до тогавашни румънски книжовници? Още повече, че на няколко места в историята си, по различни поводи, отклонявайки се от познатите ни негови източници, той отбелязва пестеливо, но с увереност на осведомен човек значителни факти за „власите“.

Не може да се отмине без внимание категоричната бележка на Паисий за латинския произход на румъните и откровеното му признание, че църковнославянският език, наречен тук и български, им е наложен със средствата на жестока власт и че едва отскоро северните ни съседи имат „на влашки ѳзык прости писание“. Та това са проблеми, които носят поривите на първите румънски възрожденци, осмислят дейността им, бележат главните контури на идейната им платформа. Как се е сродил с тях българският възрожденец самоук, дали тълкувайки събитията от позициите на тревогата си за своя собствен народ или, което е по-вероятно, в един задълбочен контакт с новите мисли на своите съвременници — румънски монаси книжовници?⁴¹ Тези отклонения от разказа представят Паисий като общественик, съумял да улови много от главните задачи на поробените балкански народи.

И тук сме свидетели, както вече се посочи другаде, на разкъсването противоречие между идейните позиции на изворите и собствените възгледи на историка. От книжовните вести за светеца Теофилакт той ще приеме и отбележи като заслуга борбата му против латинската ерес, но от своите позиции на мислител не може да не отрече натрапването на един неразбираем език на народа съсед. Общественик като Паисий не може да не приеме за добро дело това, че русите са превели писанието на говоримия „прост влашки език“. Концепцията на възрожденеца е кристално ясна — „знай свой род и език“ — и тя не се погазва дори когато езикът угнетител е българският. Тук демократизмът на Паисий след мъчително лутане в оценките на старите паметници преминава през игленото ухо на най-строгата практическа проверка и се натрапва като краен извод от целия противоречив пасаж.

*

В развитието на Паисиевите представи за миналото голямо влияние имат творците от Търновската книжовна школа.

Понятието „Търновска книжовна школа“ е съвременно. То носи представата за цветущия книжовен живот в старата столица Търново

⁴¹ Възможните връзки на Паисий с тогавашната румънска книжнина и с нейните творци изискват едно специално издирване.

през последните десетилетия на свободната българска държава. Литературните творци от оная епоха се обединяват като школа с идейно-художествени търсения и стил, утвърдени от патриарх Евтимий, разгърнати и обогатени с нови черти от неговите талантиливи ученици Цамблак, Костенечки и др.

Не би могло да се търси у Паисий възприемане на търновските писатели от XIV в. непременно с представата за школа или за някакви единни идейно-естетически позиции. И все пак той се приближава до вярното разбиране на тогавашния културен живот, като свързва в „История славянобългарска“ причислените към оная епоха дейци и творчески личности с приемствеността на учители и ученици:

„Сѣи Евѣмѣа, патрѣархъ Терновски, оученикъ сѣаго ѡца Февѣилакта : тако ѡчень и мѣдръ и сѣи житѣмь, како и ѡчитель его (76);“ Сѣи преподаѡбнѣи Февѣасѣа Терновски, оученикъ сѣго Григорѣа Синаита, въ време цря Івана, сна Асѣнова, и партрѣарха сѣго Евѣмѣа... Тако и негови оученици много просѣали сѣимъ житѣмь ѡ тѣн монастири: негови оученици поставляли патрѣарсе терновски и много епископи по Болгарѣа и красили свое епископѣи чю^нимъ своимъ житѣмь и оученѣмъ“ (79—80).

Тук хронологията е объркана. И имената не са във вярна историческа връзка. Но важното в случая е, че Паисий улавя общност, идейна и творческа зависимост помежду им. Най-характерното за отношението му е високата оценка, която дава на този литературен период. Въдъхновеният възрожденец е изпълнен с гордост от книжовните успехи: „... и били почели въ то време въ Трнѡво-болгари шампати книги болгарские“ (57).

Извън текста на характеристиките за отделните дейци, в процеса на сближаването си със самите творби зоркият възрожденски писател улавя много от общите им белези и се опира на прогресивните им черти: народностен патос и исторически оптимизъм. Особено много Паисий скъпи подчертания интерес в тази книжнина към исторически значимите събития и възприема създаващия се в нея летописен стил като литературен пример.

Знанията му за Теодосий Търновски са почерпени от гръцкото житие на патриарх Калист. Избрани са само най-ярките факти. Историкът не се подава на исихастичните религиозни внушения на своя извор и използва само данните за практическата дейност на Теодосий при устройството на българските манастири. В житието, което в случая е единственият източник, не е фиксирана духовната връзка между Теодосий и Евтимий, поради което тя не намира отражение в „История славянобългарска“.

Измежду имената на писателите, които са участвували най-пряко във формирането на Паисиевата култура и книжовна подготовка, трябва да се постави името на Евтимий Търновски.

Книжовното богатство на светогорските манастири, легендите и устните предания пазят през епохата на турското робство жив спомена за търновския патриарх. Различните монашески среди там свързват с неговото име различни представи за въздействието на Евтимий върху развитието на славянските манастири в Атон. У едни той буди спомена за свободните дни на балканските народи, когато православните владетели с широки шепи са изливали щедростта си към божиите служители в Света гора. Други тачат паметта му като светец. Трети благоговейт пред

Атонският град Карей. Главната съборна църква

големия книжовник и богослов. В достигналите до нас светогорски легенди и предания името на Евтимий Търновски се споменава с уважение.

Преди да стане патриарх, ученикът на Теодосий е прекарал седем години в Атон, където повишава богословските си знания, „разширява и завършва своята писателска подготовка“.⁴² Тогава той се доближава до възвращенията на монасите там и после, станал известен духовник, продължава тази си връзка като по-висш наставник и учредител на правила за монашеско служене и ред. Досега са запазени Евтимиевите отговори на Киприановите въпроси.

В славянската монашеска среда в Света гора Паисий е можал да се запознае сравнително пълно с делото на средновековния книжовник. На него той посвещава в „История славянобългарска“ самостоятелен очерк в дяла на българските светци: „Много книги написаль и житїе стїхъ привель на болгарски языкъ и похвала стїмъ многимъ написал; стї огорскимъ калогеромъ много правила и чинъ црковни показаваль, и за все его

⁴² Вж. П. Динев, Стара българска литература, ч. II, 1953, стр. 50.

Атон. Великата Лавра на „Св. Атанасий“

въпрашали, щъ имъ на то премѣдрость ѿписоваль...“ (76). С точни думи Паисий е успял да характеризира пълно старобългарския писател с най-ярките му книжовни прояви. Тази характеристика не е почерпена от друг автор, а е лично отношение, изградено в процеса на непосредственото запознаване на възрожденския деец със съчиненията на Евтимий, пръснати в различни сборници, повечето от които и днес се пазят в Хилендар и Зограф.⁴³

В подкрепа на тези предположения са и цитатите на мисли и вести, заети от трудовете на Евтимий, чийто автор първият български историк на няколко места е отбелязал специално. Очеркът за светеца Иларион Мъгленски завършва с думите: „... ѿкоже написаль в житїе его пространо сѣ и Евѳимїа, патрїархъ терновски... Сѣ и Евѳимїа многими похвалами оублажает и похваляет его“ (78). Когато рисува победите на Йоан Калиман, той отново сочи съчинение на Евтимий като източник за вестите: ... „како пишеть в житие преподобние Параскеви“ (42).

Тук не се наемаме да изясним дали Паисий е използвал съчинения на търновския писател, пръснати в различни ръкописи, или някакъв систематичен сборник само от негови творби, за съществуването на какъвто има редица предположения. Дано бъдещите издирвания в Паисиевите извори донесат материал и по този въпрос.

В бележката на Паисий за Евтимий прави впечатление квалификацията на неговите жития като неоригинални творби, въпреки че в извест-

⁴³ Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, II изд., 1931, стр. 230.

ните ни преписи в титулните обяснения никъде не е отбелязан като компилаторство или преразказ този труд на търновския патриарх. Не намираме подобна оценка и във възторжения отзыв за Евтимий в съчинението на Константин Костенечки „Сказание о писменех...“⁴⁴ Паисий идва до това определение чрез собствените си знания. Очевидно е, че той се е докосвал и до гръцки жития на същите светци и ги е сравнявал с произведенията на старобългарския писател. Само при категорично убеждение добросъвестният историк може да промени думите на старобългарските книжовници „сѣпсано кнрѣ Евѣмиемъ патриархѣ трѣновскѣн“ със своята констатация „и житїе сѣихъ привель на болгарски ѣзыкѣ“. Трябва точно да се изтъкува съдържанието на израза „превел на болгарски ѣзыкѣ“ То не се покрива със съвременната фраза „превел на български език“. За отразяване на това понятие Паисий си служи с думата „ѡбратнх на“ — „ѡрвски речи прости ѡбратихъ на болгарски просѣи речи и словенски“ (84). От контекста е ясно, че чрез „привель“ възрожденският езикотворец изразява действие на творчески труд, но върху чуждолитературна основа. И в същност това е най-вярното определение на Евтимиевите жития. Показателно е, че в старобългарските паметници се употребява само една дума „сѣпсано“ и за житията, и за похвалните слова. Паисий съумява да разграничи особеностите на литературния труд в двата случая.

Тези дребни наблюдения говорят за дълбокото премисляне на оценките в малката Паисиева книжка, за търсенето на най-точното знание, за съзнателното прогонване на неизразните или неверни традиционни думи.

Спорен остава все още въпросът, дали това е лична Паисиева оценка или резултат от досег на историка до по-открити подсказвания. Дали тук не се подава материал за една интересна теза, лансирана вече от някои учени, че Евтимий е извършил литературна преработка на множество известни тогава жития (между които и всички български) и е съставил от тях специални сборници (дело, напомнимащо житийната реформа на Метафраст)?

Спира вниманието и фразата: „.. сѣогорскимъ калогеромъ много прѡвила и чинь црковни показѡваль, и за все его въпрашали, ѡнѣ имѣ на то прѡмѡдрость ѡписоваль“ (76).

От книжовното наследство на Евтимий е известно посланието до Киприан, отнасящо се до служенето в светогорските манастири: „Тогожде Евѣмїа, патриарха трѣновскаго, послание къ Квпрїаноу мнїхоу, живоущоу въ Светѣй горѣ Аѡнѣсцѣй и просившоу напнсати емоу о нѣкъкихъ цр(ѣ)кѡвныхъ винахъ ноужднѣныхъ и послати се тамо.“⁴⁵ В него се разглеждат два случая, вълнували на времето тамошното братство: за сухото причастие и за поклоните, и във връзка с тях се преценяват различни монашески задължения. Поради това и Паисий употребява израза „много правила“.

⁴⁴ Вж. И. В. Ягич, Рассуждения южно-славянской и русской старины о церковно-славянском языке, Исследования по русскому языку, т. I, СПб, 1885—1895, стр. 366—581.

⁴⁵ Цитатите от съчиненията на Евтимий са по изданието на E. Kalužniacki Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius.

Налага се да се коригира и тълкуването на последната мисъл от цялостния пасаж: „и днина вбретае се въ рѣкописнихъ книги писанїе его“ (76). В научната литература на това изречение се е гледало винаги като на Паисиево указание, че съчиненията на Евтимий се намират в старобългарските и славянските книгохранилища, оцелели през епохата на робството. Първоначалната грешка се утвърждава по-късно и от новобългарския превод, където думата „писанїе“ е предадена в множествено число и самото изречение е отнесено към цялото книжовно наследство на Евтимий: „И досега в рѣкописните книги се намират неговите писания.“ А у Паисий това изречение завършва мисълта за съветите на Евтимий към светогорските калугери и свидетелствува, че е запазено „писанието“, в което се съдържат те. Безспорно е, че историкът има пред вид посланието на Евтимий до Киприан, тачено в светогорските манастири като духовен завет.

При това тълкуване новобългарският превод на двете изречения би трябвало да гласи: „Показвал на светогорските калугери черковен ред и много правила... И досега в рѣкописните книги се намира неговото послание.“

Очеркът на Паисий Хилендарски за Евтимий, макар и събран само в няколко фрази, е особено показателен за творческите похвати на историка. Той търпеливо и критично търси достоверни източници за разкриване на основното и определящото за дадена епоха и личност. В съзнанието на просветените българи Евтимий съществува не само с нетленните си мощи, както е отбелязано на стр. 5 в използваната от Паисий книга „Кормчая“. Историкът мъдро вижда и подчертава истинския принос на книжовника и културния деец: „и билъ на велика пол'за болгарскомъ своемъ родѣ“ (76). Това е същественото, което представя Евтимий. То го свързва с историческото развитие на сънародниците му, с великолепието на свободната им някога държава, в която културните завоевания са били на висотата на военските успехи. Домогнал се до правдивост в историческия образ на писателя, книжовника и общественика Евтимий, за второстепенните данни от биографията му историкът се доверява на предания и на логични заключения: „и пре^дставил се въ старости глѣбоце на своемъ престоле въ Терново“ (76).

Верен на своя разказ за задружните усилия на цар Асен и на свети Теофилакт при изграждането на младата българска държава, Паисий спазва представената от него последователност на събитията. Според „История славянобългарска“ след Асен на престола застава за кратко време брат му Петър, а после син му Йоан Калиман. Паисий отнася патриаршеството на Евтимий към времето на тези царе, подведен от подробните описания за царуването на Калоян в повечето книжовни трудове на търновския патриарх (Похвално слово за Михаил Воин, стр. 178—179; Похвално слово за Иван, Поливотски епископ, стр. 197; Житие за Иларион Мъгленски, стр. 56—57; Житие за Филотея, стр. 95; Житие за Параскева Търновска, стр. 70—72 — фактите тук са от царуването на Иван Асен, но Паисий ги приписва на Калоян).

Така съвсем естествено, по линията на изнесените в историята факти, Евтимий трябва да заеме патриаршеския престол на Теофилакт. Логиката задължава и той да бъде обявен за негов ученик и последовател. Този

~~е пътят, който отвежда към първото невярно сведение за търновския патриарх. Втората грешка е при вестите за последните му дни. Но и тук се следва истинността на целия разказ. По време на Калоян българската държава“ според вестите на чуждите историци и на самия Евтимий е цветуща. Съвсем е допустимо при такива условия светецът да завърши своя живот в дълбока старост на патриаршеския престол, както твърди Паисий.~~

~~Тези съществени отлики от историческото знание свидетелствуват, че Паисий не познава похвалното слово на Евтимий от Григорий Цамблак, в което се разкрива връзката му с патриарх Теодосий и най-главно — трагедията на духовния водач в най-черните дни за народа — времето на жестокото разорение на България и поробването ѝ от иноверския нашественик.~~

Очевидно е, че при създаването на своята хронология историкът не е разполагал с точни вестии за биографията на Евтимий и е прибегнал до собствени умозаклучения, до лични впечатления от книжовното му дело, което му е достъпно, и до историческата мъгла, дошла през вековете с мъгливи, неясни сведения, в лаконични летописни бележки, които в труда на Паисий получават посока, съобразена с логиката на общия исторически разказ. Така чрез пролуката, открита от липсата на достоверни паметници, може да се надникне в творческата лаборатория на първия български историк.

Паисий високо цени книжовното наследство на търновския патриарх. За него то е автентичен документ за цветущото обществено-политическо и културно развитие на българите в миналото. Монахът, който се представя за прост и неук, търпеливо преброява множество страници, изпълнени с красиви изрази, но с еднообразни и пусти мисли за аскетическите подвизи на светците, за да си отбере само патетичните пасажии, посветени на славните български царе, на техните героични дела и културното им равниие.

Историкът отбелязва, че е използвал като извори житието на Иларион Мъгленски и житието на Параскева Търновска. А от цитираните вече редове е безспорно, че той има пред вид и похвалните слова, и Посланието до Киприан. Това показва, че възрожденецът си е създал представа за книжовното наследство на Евтимий с дълбоко познаване и с широк обхват на материала.

Проследяването на изнесените от Паисий факти, свързани със събития, описвани от патриарх Евтимий, ни убеждава, че далечният потомък на старобългарския писател е използвал за своя труд и материал от други негови творби.

На първо място трябва да се посочи житието на Иван Рилски. Иван Рилски е най-таченият български светец. За него са написани сравнително по-голям брой жития, служби и кратки помени, познати в различни варианти.⁴⁷ Те са били възприети от нашата църква в миналото като канонизирана литература на богослужението и съвсем естествено е, Паисий, духовно лице, да познава по-голямата част от тях. Службите и помените поради своето предназначение и жанровите си особености не

⁴⁷ Вж. В. Сл. Киселков Свети Иван Рилски — жития, София, 1940.

носят определено знание за светеца, за епохата и исторически значимите му връзки с нея. Конкретни сведения Паисий е потърсил в житията.

Четирите жития на свети Иван Рилски (Кратко проложно, Безименно, Житие от Георги Скилица и Житие от Евтимий Търновски)⁴⁸ въпреки голямата си близост в описанието на основните моменти от живота на светеца се отличават едно от друго категорично по различния материал, привлечен да нарисова обществената атмосфера на неговата съвременност. Това улеснява ориентирването ни към вероятния извор на Паисиевите знания. В Проложното житие не се говори за посещението на цар Петър в Рилската пустиня. В житието на Скилица изобщо не се споменава за съществуването на този български цар. Годините на Светиивановото подвизаване са отбелязани чрез летописа на византийските владетели Константин Багренородни и Йоан Цимисхий — данни, които не са използвани от Паисий.

Фактите от „История славянобългарска“ навеждат към Безименното житие и житието от Евтимий. Множество са съвпаденията и с двата паметника, но едно сведение решава въпроса за Паисиевия извор неопровержимо. В Безименното житие не се споменава за писмата, които са си разменили царят и отшелникът. А Паисий акцентува на този момент и гради върху него тезата си за връзката на духовния водач и мирския управител, за въздействието на пустинника върху мислите на владетеля. Той си служи дори с Евтимиевата дума „писаніе“ (у Евтимий „послаетъ ѿбъ и писаніе“) вместо „писмо“, „послание“, без да търси нейния превод на новобългарски език, в желанието си да спазва точно историческата вест.⁴⁹

Паисий следва Евтимиевото житие доверчиво, като само съкращава някои моменти с оглед на своите задачи (за родното място, за посланичеството на цар Петровите отроци при светеца, за изпратените дарове заедно с писмото и отношението на светеца към тях, за свети Лука и пр.). Разказът му обаче не влиза в противоречие с подминатите факти.

Пълно съответствие се забелязва в следните моменти:

В съобщението, че Иван Рилски е българин. В разрез с официалното безразличие на църквата към народностната принадлежност на светците и двамата писатели специално подчертават българския произход

⁴⁸ Йорд. Иванов, цит. съч., стр. 345—369.

⁴⁹ Същата дума съществува в речника на „История славянобългарска“, но с различно съдържание, съпадащо с днешното в църковния израз „свето писание“ или с думата „писмо“ от съвременния израз „четмо и писмо“ (Сестра е го била кршена и на ѱчена писание и хртманъски законъ (25) и но болгари испрво прости и неискъсни писанию.“ Възприетата от Евтимий дума „писаніе“ в смисъл на послание, писмо, е употребена повторно по-сетне и в очерка за самия Евтимий, когато говори за съветите му към светогорските монаси. Влиянието на старобългарския писател се налага и върху правописа на думата в двата случая. Когато тя е възприета от неговите трудове, окончанието ѝ е изписано с ѱ, копиращо точно Евтимиевата ортография, а когато е употребена в думи на историка върху по-обширен материал от различни извори, е с нормализиран правопис. Можа да се долови как с различното изписване Паисий е търсел смисловото разграничаване на омонимите. Само в един случай това разграничение не е спазено.

на Иван Рилски. Патриотът Евтимий, без да пристъпи канона, умело го издава при кратките сведения за родителите му: „Блаженаго ѡбѡ сегѡ рѡдителя. . . блъгаре же рѡдѡмъ“ (7). И за средновековните ни прадеди е имало значение знанието за българското потекло на светеца. С различни верски или народности основания то е повишавало самочувствието и доверието в добрата съдба на тоя народ, който е родил изключителна а та личност. Това настроение се е отразило във всички жития и служби, въпреки че няма отношение към етично-религиозното внушение, което е художествената задача на тези произведения. То е доловено и използвано богато и от възрожденския общественик, ковача на патриотизма от нов тип.

В представяне връзката между светеца и цар Петър Паисий характеризира отношението на цар Петър към Иван Рилски с думите „и ѡ великое блъгоговеніе, що именаль къ стѣ омѡ ицѡ Іѡаннѡ, ходиль по Рилскою пѣстиню, да би видѣл' его и беседоваль съ нимъ...“ (29).

Тук мисълта е извлечена дословно от Евтимиевото житие: „Сѣло бо въ сласть желааше его видети“ (18), а в писмото на владетеля до светеца четем: „... и велми твое възж^делѣхъ видѣти пр^дпбѣе и твонхъ медѡтѡчнхъ насладити са глѣ, не малж ѡ твоегѡ зрѣніа мнѣвъ приплѡдити полжъ.

Въпреки краткостта на Паисиевото изложение в него са намерили място интересните моменти от усилията на царя да се срещне с отшелника: „нъ понеже невѡдна мѣста били къ хож^денію ради делбоки дебъри и високихъ хльмовъ, не възмогль видети стѣго ѡца“ (30).

И това сведение е взето от Евтимий, дори с глагола „възмогъ“ в негативната му употреба. След като разказва подробно за опитите на цар Петър да премине големия камък при р. Рила, после да търси вървище и през друга висока планина, старобългарският писател заключава: „и не възможе тамо црѣ понти стрѣмнны ради и жестѡсти мѣстныж“ (18). Не може да не се забележи пълното покриване на повествователните елементи и в същото време сполуката на възрожденския историк да направи природната картина по-конкретна и зрима.

С особено внимание Паисий се спира на въздействието, което има писмото на светеца върху царя: „нъ по прошеніе полжчилъ ѡ стѣго писаніе; тако именаль ѡно писаніе велми въ полж дѣшевню“ (стр.30). У Евтимий този момент е развит най-подробно, предадено е съдържанието на двете писма, а в заключение е изведена мисълта за високата почит на българския скиптроносец към съветите на пустинножителя: „... нмѣше то“ въ нѣдрѡ ѡкоже нѣкое многѡцѣнно скрѡвнище. Частымъ прочтаниемъ сегѡ млѡвы мирскыж ѡганѣаше тѣмж“ (20).

Сравнението на двата пасажа показва безспорно, че изворът на Паисиевата мисъл е в произведението на Евтимий. Но тук се проявява неспокойният възрожденски дух на хилендарския книжовник. Сведението е по форма същото, а по дълбоката си оценка различно, както са различни идейните позиции на двамата автори. В очите на исихаста Евтимий писмото на рилския отшелник е щит на боголюбивия владетел срещу свет-

ските влияния и тежести. А Паисий, който вижда образа на царя изключително в историческото му проявление, т. е. в светската му дейност, не приема тази представа за него с доминиращ белег — усилието да се отчужди от мирските неща. Той търси връзката между неговото поведение и писмото в политическата му практика. Не е случайно, че веднага след това изречение историкът припомня опитите на цар Петър за мирно уреждане на отношенията си с Византия дори в борба с войнолюбивите кръгове вътре в страната.

В характеристиката на светеца. Паисий възприема от Евтимий и знанията за духовните подвизи на пустинножителя, поради които той е възвеличен за светец. Но докато у Евтимий тази характеристика е тъканта на произведението, разгърната на множество страници, представена в разнообразни епизоди, в „История славянобългарска“ е съгъстена в четири прости изречения: „... въ Рилскѣю пѣстиню за много лѣта бѣ оугодно и стѣ ое житѣе препроводилъ и много напасти ѿ бѣсовъ претерпѣлъ, и скончалъ свое теченіе въ тои пѣстини; и стѣ ѿи мощи его и до нинѣ нетлѣни и цѣли почиваютъ въ монастире его...“ (78).

Техните съответици у Евтимий, дори и когато са обобщения, са поразителни: „Мнѣжицеж бо, прѣвобразоужще себе, бѣси прихѣждаахъ, свѣрей различныхъ образы оустрашити и ѿтгнати того хотяще“ (9), „Славнаа чудеса сътвори, въ глѣбокѣа доспѣ старость (20), „Славѣ же не малѣ по въсен земли тон прошеши, мнози добродѣтелномъ егѣвъ възревновашъ житіѣ и жити съ нимъ изволншъ и въ прѣлежшнмъ врътпѣ цркъвъ създаваше обитѣлъ съставншъ началника нмаще и пастърѣ прѣпбнагѣ“ (20).

Съпоставените дотук пасажи обхващат всички по-значителни вести които дава „История славянобългарска“ за рилския светец. Съвсем е очевидно, че макар и да не сочи житието на Иван Рилски от Евтимий Търновски за свой извор, историкът богато черпи материали от него.

Иван Рилски е образ, който трайно вълнува Паисий, тъй като споменът за него подкрепя основната теза на възрожденския историк, че и в най-отдалечените времена, във всички области на обществения живот българите са били на висотата на постигнатото от съседните им народи. Във византийската, пък и в славянската агиографска литература, която е била тачена като безспорно духовно богатство, постничеството, отшелническите подвизи, учредяването на манастири, въвеждането на монашески ред и правила се сочат като първокласна културна и обществена дейност. Изтъкнат и канонизиран представител на монашеството в България с безспорен български произход е Иван Рилски. През погледа на възрожденеца, устремен към миналото, той е свидетелство, че духовният живот на българите е бил винаги на висотата на духовните търсения в културно издигната Византия. С това се обяснява и подчертаният интерес на Паисий към българските светци и специално към делото на рилския сподвижник. Към него е насочено вниманието на три места в историята — в отделен пасаж при светците, където е характеризирана предимно обществената роля на Рилския манастир в условията на робството, а по-обилен материал за дейността на светеца е представен в пасажа за цар Петър и при споменаване имената на Светиивановите ученици.

И тук проличава диоптърът на Паисиевата лупа при издирване на историческите ценности. Той определено търси да покаже участието на големите личности в многовековния градеж на българщината. Повлиян от авторитетността на своите извори и от етичните критерии в господстващата тогава литература, историкът не може да отмени отшелническите подвизи на светеца, но им налага своята мярка за нещата — съобщава ги кратко, и което е по-важно, като момент от подготовката за истинските подвизи — служенето на народа.

Това служене е представено в „История славянобългарска“ широко-обхватно в три посоки: в съвременето му — като въздействие върху светската власт — и с приноса си в духовните търсения на епохата, изразени в развитието на господстващата философия — религията и нейните институти: „За много време въ Рилскою пѣстиню пребивали съ нимъ; послѣди пратиль ихъ стѣ ѿ ѿць Іванъ по ѿни пѣстини составляти монастири и собирати ччѣ и, кои къ нимъ приходѣтъ и желаютъ бити монаси, предавати имъ чинъ и правило монашеское...“ (79).

Най-силен и убедителен е Паисий, когато центрира интереса си върху ролята на Рилския манастир за поддържане народностното чувство на поробените българи. Във вниманието на черноризия историк е не запазването на християнското благоверие, а на народностната сваяст. Той сочи Рилския манастир като твърдина, останала от миналата слава на отечеството ни: „Ѹвьсея слава болгарская, що били исперво толико монастири по Болгарїа велики и цркви, в таа наша времена единъ тои манастир Рилски оставилъ Бгъ цѣль пребивати мѣтвами стѣ го ѿца Іванна. И на великѣ ползѣ е тои въсѣм болгаромъ, за то са должи въси българи чювати и млстину давати въ тои стѣ ѿ Рилскїи манастирь да не оугаснетъ толикаа полза и похвала болгарская, що прїемлють ѿ тои манастирь Рилски...“ (78).

Чрез усвоените думи и понятия на таксидиота патриотът публицист тук кове с цялата сила на призивното си слово пиетет у братята си към народностната светиня. Само в този кратък разказ, обхващащ около една Паисиева страница, са употребени думите „Болгария“, „българи“ и „болгарски“ общо осем пъти. Понятието се налага тенденциозно, въздействащо, без нито веднъж да бъде изместено или синонимирано с думата „християнски“. Изказани са пряко вътрешните подтици за адмирациите на историка към рилския светец. Тази трактовка на образа го отличава съществено от тенденциите в Евтимиевия разказ. Поради това и възрожденецът черпи от него само данните, отнасящи се до монашеските подвизи на рилския пустинник.

Паисий не възприема оня дял от Евтимиевото житие, в който се описва странствването на мощите в съседните християнски страни. Той носи идейната оцветка на религиозното произведение — показва силата на православния светец, преклонението и на невярващите пред чудесата му. По този начин средновековният писател го издига като обшохристиянски сподвижник. А в „Историята“ на Паисий Иван Рилски има място изключително като български деец. Обяснимо е при такова тълкуване защо историкът не следва извора си докрай. Това съзнателно коригиране

на достоверното сведение е подчинено на главната задача — да се издигне Рилският манастир, на чиято съвременна и бъдеща историческа роля общественикът възлага големи надежди. И тук, както често става това в „Историята“, надделява определящото публицистично начало в Паисиевия труд.

Вниманието на изследователя се спира и от данните за Михаил Воин. В старобългарската литература с името на Михаил Воин са свързани два паметника: Похвално слово от Евтимий Търновски⁵⁰ и Проложно житие,⁵¹ писано преди Евтимий. Проложното житие се среща в стари преписи от XIV в. в няколко сборки, познато е и в сръбски, и в български извод.⁵² Това говори за голямото му разпространение и създава предположението, че то е било използвано в празничната църковна служба на светеца.

В „История славянобългарска“ Михаил Воин е представен в кратък пасаж с пестеливо подбрани сведения. Тъй като Евтимиевото похвално слово гради представата за светеца върху фактите от Проложното житие, трудно е да се разграничи кое в историята е почерпено от по-стария източник и кое е възприето от Евтимиевото съчинение.

Най-категорични податки за това намираме в първото сведение за произхода на светеца:

Паисий: „Ѡ село Потѣка биль въ Сливенстїи епископїи, родомъ болгаринъ“.

Евтимий: Рѡманїа оубо сице обѣчнѣ зовомаа того изнесе, рожденїе и възпитанїе весь, глаголемаа Потоука. . . (173).

Проложното житие: „Ѡ гра ^ Потѣкѣ. рѡ ^ м' сы“ българинъ“ (422).

Очевидно е, че Паисий използва и двата паметника. От Проложното житие възприема изричната бележка, че е родом българин, и ортографията на Потѣка, а чрез Словото на Евтимий коригира и доразвива съобщението за родното му място. В Проложното житие Потоука е наречен „град“, а у Евтимий е употребено приложението „весь“, т. е. село, и специално е посочена областта, в която се намира то — Рѡманїа. Оттук идва и внушението върху възрожденския историк да потърси валидното за неговата съвременност географско наименование на местността „въ Сливенстїи епископїи.“ Този похват е характерен за Паисий. Имайки пред очи винаги духовния кръгозор на своята аудитория „орачи, копачи и прости занаятълии“, той перифразира, преименува или сам конкретизира с повече елементи почерпените от изворите наименования на местности с единствена мисъл да станат по-разбираеми и да предизвикат конкретни представи.

Характеристиката на воинските подвизи на светеца у Паисий е кратка: „. . . но грекомъ воеваль; и именаль велики чинъ воински, и биль храбрь въ бранехъ и стїмь житїемъ“ (81).

⁵⁰ Kalužniasky, цит. съч., стр. 170—180.

⁵¹ Йорд. Иванов, цит. съч., стр. 422—424. Проложното житие е посочено като извор в Никифоровия препис на историята: „такоже пишеть сѧ въ немъ в пролозе, ноемврїнкъ в.“

⁵² Вж. Уводната бележка на Йорд. Иванов, пак там, стр. 422.

По подбора на изразните средства тази мисъл се свързва с Проложното житие, където четем: „и из младен'ства своего чисто поживь житїе (р. м. — Н. Д.) кроткѣ и смѣренъ и всѣкими добродѣл'ми вкрашенъ . . и по чинѣ воин'скимъ избранъ примикирь сѣи надъ вои волны"ми . . ." (422—423).

Оттук идва фразата „чин воинский“ и указанието за светото житие. Но Паисиевата характеристика се чуждее от посочените в този пасаж традиционни качества: кротък и смирен. По съдържание тя е по-близо до Евтимиевата оценка за воинската храброст на героя, издигнала го до този чин: „Мнѣгы же побѣды на бранех показа различных, а ради сего и въ введоудскїи въчиненъ бываетъ сачъ“ (173).

Паисий съобщава, че Михаил Воин е служил в гръцките войски. В Проложното житие се разказва за бойните победи на военачалника в редиците на римляните. Историкът е употребил по-популярното за нашия народ понятие „гърци“ под влияние на Евтимий, който с подробна историческа справка пояснява причините за участието на Михаил Воин в редовете на римската войска: „Божїим бѣ тогда попоущенїемъ до конца повоеванъ бѣше въ Римлѣн и весь Гръчскїи рѣд, елико съ всѣми и царствоужщїи Кѣнстантиновъ под собою имѣти град и въса вкрѣстннїа его страны на лѣта мнѣга. Еѣѣоплѣне же и Агарѣне брань великѣ и несѣтрѣпимѣ на Римлѣны подвигшѣ. Юдо оубо еѣа слышавше Римлѣне, мнѣгы и ти собращѣ вѣа Тогда оубо тогда и славнїи призываетъ сѣ Михаилъ съ всѣм и ввинствомъ“ (173—174).

Сцената е убийството на змея е разкрита еднакво и в Проложното житие, и в Похвалното слово. Увлечен от подробния разказ в двата извора, и Паисий споменава любопитния епизод, когато изброява качества на героя. Този момент е показателен за отношението на историка към данните от старобългарските му извори. Докато в двете старобългарски произведения убийството на змея и спасяването на девойката се налагат като централен епизод поради ярката реминисценция с църковната легенда за свети Георги, за Паисий тези случки са второстепенни. Книжовникът гради образа на героя върху два момента: българския му произход и съдбата на мощите му, чрез която се извежда внушението за величието на старата Калоянова столица.

Данните и в двата източника се покриват:

Проложно житие: „И цѣртвѣащѣ великомѣ црю Калоїѣанѣ. И прѣвшомѣ Потѣка прѣнесе стѣго Михаила. Прием'ше же црѣ Калоїѣанѣ и патрїархъ възнесшѣ стѣго въ бгоспѣнїи цригря, Трѣнѣвъ, и положижѣ, его въ велицѣи патрїархи цркве стѣго Възненїа“ (стр. 424).

Похвално слово: „По мнѣгых же лѣтѣх царь Българскїи Калѣѣаннѣ егда на Гръкы прѣпоаса сѣ и въса грады их разори, оувѣдѣвъ ѣже освѣтѣмъ Михаилѣ и шед, съ великож чѣстїж прїнесе въсесвѣтое его тѣло и многочѣстнѣ опрѣтавъ, положи въ велицѣи цр(ъ)кви патрїархїи“ (178—179).

Но тук Паисий се отклонява от своите извори при посочване на църквата, пазителка на светите мощи. У него тя е „Св. 40 мъченици“.

Вече видяхме, че идентифицирайки Калоян и Иван Асен, той свързва построяването на черквата „Св. 40 мъченици“ с Калояновата културна дейност. Тук това съображение отново се налага върху материала. Паисий винаги търси правдата и логиката в развитието на собствения си летописен разказ и подвежда почерпените от изворите си факти под това изискване.

При подробно виждане в историческия материал, съдържащ се в Евтимиевите литературни трудове, съпоставен със сведенията в „История славянобългарска“, се забелязва зависимост между вестите за Калоян, изнесени от Паисий, и историческия спомен за този цар, възкресен от Евтимий в житието на Филотея. В края на историята, в обобщителните бележки „Събраное въ кратце колнко бѣли знаменнѣи кралнѣи цѣри болгарскнхъ“, Паисий съобщава интересен факт за етническия прилив между българи и гръци: „... преселалъ грци въ Болгарию а българи въ землю гръческою“ ... ѿ сви ти епархии изгнал народъ грчески и населилъ народъ болгарски и донинѣ българи по тиа епархии съдаты и собретают се“ (65—66). Това сведение намираме у Евтимий в житието на Филотея. Проследявайки пътищата, по които Калоян е открил мощите на света Филотея, старобългарският книжовник си служи с подробен исторически разказ, в който е споменато специално: „... многы грады же и веси поплѣни же и разори И въсь ѣже тамо краснаа, събравъ, въ свой прѣнесе славный град Тръновъ, люди же въса и еше же и сквти въса на свож прѣсели држжава“ (95).

Вероятно от житието на Филотея тези факти са се отразили и в познатата от Паисий светогорска книга „Рай мысленый“ (1659): [Кало Іwann] абѣ оустреми сѧ нанъ с великою силою и съ яростию сѣлною. градове егw [на византийския император] разбиваше до основанїѧ преселники в' землю болгарскѣю греки превитаа и Болгарь оубw в землю греческѣю преселаа и попираеть всю землю ихъ: Пропондїю, Фракію, Македонїю, Феталїю, Елладѣ, Аханїю, и ѣже до велепова острова ѣкоже зримаа сѣтъ градове ихъ и до нынѣ не оустроены“.⁵³

Засега без други подсказвания не е възможно да се разграничи с абсолютна сигурност доколко Паисий разполага с Евтимиевия труд или взема отразената от него вест в напечатаната славянска летопис на Света гора. Но близостта си остава безспорна.

От цялостния преглед е ясно, че Паисий Хилендарски използва като източник за своите исторически знания най-изтъкнатите съчинения на търновския патриарх. Така книжовното наследство на Евтимий, един от крупните писатели на средновековието, става богат извор за написване на „История славянобългарска“.

Тази връзка в най-общата ѝ проява е била забелязвана и изтъквана от мнозина учени.⁵⁴ Това даде основание на някои изследователи да правят крайни заключения за знанията на Паисий върху книжовното на-

⁵³ Вж. Ст. Аргиров, Из находките ми в манастириге Хилендар и Зограф. СпБАН кн. LXIII (63), кл. Ист.-фил., София, 1942, стр. 7.

⁵⁴ Тук ще споменем имената на най-изтъкнатите учени, отбелязали тази връзка: П. А. Лавров, В. Н. Златарски, Боян Пенев, Петър Динев, Рикардо Пикно и Боню Ангелов.

следство на Евтимий. Историкът на българското книгопечатане Петър Атанасов спира вниманието си⁵⁵ върху твърдението на Паисий, че по времето на цар Иван Шишман у нас е започнало книгопечатане. Той предполага, че това е собствен извод на възрожденския историк въз основа на сравнения между ортографичните и калиграфичните особености на пергаментните евангелия, печатани в Мунтения през XVI в. и познатите му отличителни белези на Евтимиевата школа. „При своята работа — пише П. Атанасов — той (Паисий) безспорно се е запознал и с книжовната продукция на Търновската книгописна школа от времето на цар Иоан Александър и патриарх Евтимий. Имал е възможност да проследи цялата дейност на тая школа. И естествено, когато Паисий намерил печатани на пергамент книги с езика и редакцията на патриарх Евтимий, с начертанието на буквите, със заставките, заглавията-свързаници и началните орнаментирани букви на Търновската книгописна школа, заявил с гордост за съществуването на българска книгопечатница в Търново.“

Това обяснение не може да се приеме.

Съобщението на Паисий не е изградено върху представи от книжовното наследство на Евтимий и неговите ученици, защото времето на търновския писател в „История славянобългарска“ е отнесено към царуването на Асен Стари и Калоян и никъде не се допира до царуването на Иван Шишман.

Най-малката догадка за участието на Евтимий в книжовната продукция на последния български цар би дала възможност на Паисий при характеризиране културната роля на търновския патриарх да го свърже с това епохално за книжнината ни събитие — началото на българско книгопечатане.

Паисий не притежава нужната граматическа подготовка, за да си изведе сам ортографичните и калиграфичните белези на Търновската книгописна школа и да гради по-нататък върху тях такива категорични твърдения. Тези „филологически“ знания той е можел да получи от граматическото съчинение на Константин Костенички „Сказание о писменех. . .“ Възрожденският историк е чел този труд и използва пасажа за формирането на славянската писмена реч по елементи от всички славянски езици. Но и полученото от Костенечки знание не би му помогнало да свърже евангелията, печатани в Мунтения, с Търновската школа, тъй като отдавна се знае в науката, че посочените от Костенечки правописни основи на тази школа не са проведени последователно в съчиненията на Евтимий и неговите ученици, а някои дори изобщо не се свързват с тях.

Съобщението на Паисий за книгопечатането трябва да има основание в по-достъпни податки. Най-вероятно е в някои от тези евангелия да е било запазено славословие на цар Иван Шишман или бележка на преводача, че е извършил своя труд по негово време, което от стария ръкопис е преминало и в печатния текст. Подобен пасаж не се откри в няколко непълни екземпляра от тези евангелия, които могат да се намерят у нас. Може би издирванията в румънските и съветските библиотеки ще дадат обяснения и по-достовърни факти за тълкуването на това извънредно интересно съобщение. Но то поставя остро изискването да се изясни

⁵⁵ П. Атанасов, Начало на българското книгопечатане, София, 1959, стр. 11.

един недокосван досега съществен въпрос: връзката на първия български възрожденец със съвременните му румънски книжовници.

Не бихме се спрели на предположението на П. Атанасов, ако не носеше в себе си тласък за неправилно надценяване на книжовните отношения между двамата писатели. Подробното изследване на влиянието върху Паисий от страна на Евтимий показва, че тяхната връзка се гради изключително върху съдържанието: върху богатството от исторически вести и сложната гама на патриотичното му настроение.

В обобщение ще изтъкнем, че от Евтимиевите трудове в „История славянобългарска“ са възприети вести за:

1. Цар Петър. Вече беше проследено как целият разказ за духовното стремление на скиптоносеца към рилския сподвижник се изгражда изключително с факти, почерпени от Евтимиевото житие на свети Иван Рилски, получили на редица места нова оценка под перото на възрожденския книжовник.

2. Данните за Иван Рилски се опират също върху материала от това произведение на търновския книжовник. Но има и моменти, в които проличава надзъртване в друг книжовен паметник. Когато говори за учениците на Иван Рилски, неуморимият историк привлича знания и от „славословіе людскаѣ и мирскаѣ“, както сам съобщава.

3. Целия очерк за българския светец Михаил-Воин, допълнен с някои моменти от Проложното житие.

4. Подробния разказ за религиозните подвизи на Иларион Мъгленски.

5. Пасажа, посветен на свети Николай, охридски архиепископ. От Евтимий Паисий взема сведенията за връзката на архиепископа с Иларион Мъгленски и легендата за участието на Богородица в техните дела. Но и тук проличава намесата на факти и съображения, дошли от друг източник. У Евтимий името на охридския архиепископ, наставника на Иларион, е Евстати, а в „История славянобългарска“ разказваната от старобългарския писател чудодейна случка за заповедта на Богородица е отнесена към делата на охридския архиепископ Николай, признат за български светец. Трябва да се потърсят данни от славянската или гръцката агиографска литература, които по всяка вероятност са наложили промяната на имената и са дали сведения за житейския край на охридския архиепископ.

6. Очерка за свети Марко. Той е извлечен дословно от житието на Параскева Търновска.

Евтимий: „н тѣ ѡбѣ посла въсеѡщен'нагѡ Марка, митропѡлнта сѡща великагѡ Праслава съ многѡж чѡсѣж, въ еже принестн тѣлѡ пр'ѡбнѡж ѡ Епѡватъ въ славнын гра^ трѣновъ (71).

Паисий: Ѡнь принеслъ мощи преп'обнѣи мѡтѣри наше Параскеви ѡ Епифать въ Терново. Биль велики стѣимъ житѣемъ и оученѣемъ и на томъ своемъ престоле въ Преславе преставил се къ Гѣ (80).

Но и тук трябва да се предполага допълнителна намеса на други извори. Евтимий не споменава, че преславският митрополит е светец. В неговия разказ той е епизодично лице, носещо вниманието на автора само

доколкото участвува в централното събитие — пренасяне мощите на светицата. Не се говори нищо за биографията му след това. А Паисий проследява, макар и накратко, житието му до края. Тук се повтаря случаят с пасажа, посветен на Николай Охридски. От вярното му тълкуване, опряно обаче на повече находки от тогавашната църковна литература, могат да се изведат интересни наблюдения за похватите на историка. Трудно е да се приеме, че добросъвестният събирач на вести си е досъчинил тази част в традиционния агиографски дух.

7. Най-богато отражение в историята имат вестите на цар Калоян, изпъстрили на много места Евтимиевите трудове. Историческите данни от житието на Параскева Търновска са посочени от самия книжовник като извор за знанието, че синът на Асен е вземал данък и от латините, което е голяма победа в очите на българския историк. Това житие е дало материал и за очертаване границите на Калояновата държава. Евтимий описва обширно победите на Иван Асен (в представите на Паисий — Калоян) над гърците: „ . . . врѣме благополучно обрѣтъ, на нечъстивых одрѣжанїе храбрнѣ въскочи и въсе Макѣдонское обѣмшоу одрѣжанїе и ꙗше же и Сѣрь, тако и съ всею Адонскою, паче же, истиннѣи реши Светоу горою, къ симже и славный Солоумъ съ всею Феталїею, такожде же и трѣвалы, такожде и Далматїю, љже и Арванитьскаа глаголютъ се дрѣжава, даже и до Драча“ (стр. 70).

Вече се посочи и близостта на очерка за Калоян със сведенията за този цар в житието на Филотея.

От Похвалното слово за Михаил Воин възрожденският книжовник е ползувал не само фактите за светеца, но и мисълта за Калояновата победа над гърците. Конкретният исторически материал е извлечен от историята на Мавро Орбини, предаден от Паисий в резюме, но обобщителният израз, наситен с възторг и народностно удовлетворение, носи Евтимиевото въздействие.

Евтимий: „ . . . царь Българскый Калѣманъ, егда на Гръкы прѣпоаса сѧ и въсѧ грады их разори“ (178).

Паисий: „ . . . и въсталъ с вѣлика љрость Іванъ Калиманъ и разорилъ градовѣ грческие множество ѡ ѡснование и до нинѣ пѣсти ѡнихъ има“ (41).

Могат да се посочат съпадения на известни факти и тяхната оценка с някои пасажи от Похвалното слово за Иван, поливотски епископ. В глава X Евтимий прокарва паралел между величието на Калоян и стария Асен: „ . . . н не тѣчїа љже иже братъ его по плѣти, старый Асѣнь, оудрѣжа земля нѣ и мнѡжайшѣѧ ѡт него“ (197). Същият подход срещаме и у Паисий: „ Тако се прославиль цѣрь Калиманъ на сва земля своимъ храбарствомъ и благополѣциемъ паче ѡца своего цѣра 'Асена“ (42).

Този внушителен списък на възприетите сведения издава доверието на Паисий Хилендарски в материала, запазен през вековете в книжовното богатство на старобългарския писател.

Но едновременно с това трябва да се прецени и обстоятелството, че Паисий не се бои да коригира или да пренебрегне някои факти, когато разполага с други, по-категорични или когато ревизира тълкува-

нето на историческия разказ. От използваните Евтимиеви трудове той не възприема редица моменти:

1. Подробната и увлекателна повест за странствването на Свети-ивановите мощи.

2. Сведението, че Калоян е брат на Асен. Тук Паисий се придържа към подправената Калиманова грамота. Почерпеното от нея убеждение, че Калоян е син на стария Асен, той налага върху всички вести, възприети от Евтимий, независимо от различието му със старобългарския автор.

3. Вестта за патриарх Василий, тъй като към времето на Калоян той отнася патриаршеството на Евтимий. Би трябвало да се потърсят и други източници, повлияли за тази съществена корекция. Някои учени тук предполагат влиянието на Цезар Бароний.

4. Името на Елена, майката на Иван Асен.

Отликите на Паисий от Евтимий проявяват една от най-съществените черти в отношението му към неговите извори. За възрожденца не съществуват безспорни авторитети. За него българските извори са най-автентичният документ, но и между тях той прави своя подбор, без да робува на страхопочитание пред името на книжовниците. На Паисий са познати оценките на Константин Костенечки за Евтимий: „велик художник, словенских писмен отценачалник“; „светило стран тех“; „в тех стран художнейши бист“. Те се чувствуват като вътрешно отношение на историка към старобългарски писател, но той не ги превръща в рамка на кръгозора си, а свободно разполага със знанията, почерпени от съчиненията на търновския патриарх, като се води само от своите концепции. Така той ни се представя не като книжовник преписвач, събирач на исторически вести, а като мислител със свои възгледи за събитията, със своя истина за нещата, която гради последователно, отбирайки строго историческите данни, предлагани му от различните книжовни паметници.

Показателен за отношението на Паисий към материала от Евтимиевите произведения е учудващият при първо забелязване факт, че историкът, който скъпи всяка пращинка знание за миналото на българите, оставя неизползуван историческия материал от разказа за странствването на Светиивановите мощи. Там е описано освобождението на България от гръцко иго, завоеванията на Иван Асен, победите му над гърците и културната му дейност. Паисий отбелязва в историята си други извори за царуването на този владетел, но вече видяхме как в схемата на техните хроники той вгражда незабележимо полученото от Евтимий знание. Възторженото отношение на търновския писател към царя-освободител изпълва и неговата представа за образа. То събужда у твореца импулса да издири по-подробни и по-показателни вести за дейността му, прелива като багрило в общата оценка на свързваните с него събития.

Така близостта между Паисий и Евтимий се крепи на повече допирни страни — не само в препредаване на историческите вести, но и в значително емоционално въздействие, в сходни обществени настроения и похвати, в еднаквото отношение към историческия спомен — средство за поддържане на високо народностно самочувствие.

Тук навлизаме вече в друга сфера на взаимозависимост между старобългарския писател и възрожденския му потомък — във въздействието на Евтимиевите концепции върху основоположника на възрожденската литература. В обсега на това влияние на първо място стои безкрайният

~~диетет и на~~ двамата писатели към книжовния труд и литературното богатство на българите. Евтимий оглавява продуктивна книжовна школа. Сам талантлив писател, той се вълнува искрено за историческата съдба на своя народ и се устремява с всичките си творчески сили да служи за процъфтяването на тогавашната българска държава. От неговото литературно наследство остава дълбокото внушение за ценността на книжнината като пазителка на нетленен спомен и учителка чрез изнесените в нея добри примери. В увода към житието на Иван Рилски писателят подчертава наложителната нужда да опише делата на светеца за подражание: „нжда н нам њже о немь ѡт части съповѣдати“.

Проповедник и общественик от общодържавен мащаб, Евтимий високо цени възпитателната роля на книжнината, участието ѝ във формирането на светоотношението у хората. С това дълбоко убеждение той създава своите похвални слова, жития и служби.

У Паисий отношението към книжнината прелива чрез цялостното богатство на използваната от него старобългарска литература. Осмислено от въздействието на новите рационалистични веяния, то се превръща в благоговение пред книжовното дело. За него то е върховен творчески акт, единствено запазващ духовните ценности на съвременността си. Паисий величае прадедите си за воинската им слава, но не се побоява да ги укори за книжовната им немара. Специално откритото въздействие на Евтимий върху възрожденския историк се чувства осезателно в раздела за българските светци, където Евтимиевите жития и похвални слова са основен извор. В съгласие с мисълта на своя предшественик, че книжнината запазва от забравя великите дела, Паисий на редица места отбелязва със съжаление: „ѡ много време прѣишло въ забвенїе без' писанїе“ (79). Или: „... болгари ѡ простота и нераденїемъ не внимали исперво собирати и преписовати житїе стїихъ болгарскихъ и правила и дѣанїа црѣкаѡ и архїереиска, тако и страданїе мѣченическаѡ“ (84). Особено вълнуващо е огорчението на книжовника, че е останало неотразено високо етичното поведение на българите, загинали в твърдостта си да отстояват верската си чистота, жертва на турските асимилаторски опити и безчовечен фанатизъм. Не може да не се почувствува, че в подвизите на последните български светци Паисий вижда достойния пример да се брани дори с цената на живота народностната ненакърненост, изразена с традиционното понятие „вера християнская“. Тук историкът посочва и задачите на книжнината — да пази спомена за героичните дела на миналото като поука за настоящето. На възкресения от книжовното му дело спомен той възлага изключително внушението на обществени добродетели. В това разбиране е изворът на воинствуващата публицистична страст, наелектризираща цялата му творба. Тази публицистичност не е чужда и на Евтимиевите съчинения.

Издирването на Евтимиевото въздействие върху Паисий ни задължава „да прогледнем“ и за ценностите на тази крупна средновековна фигура.

В съзнанието на съвременната ни културна общественост образът на Евтимий съществува само с представата, изградена от Григорий Цамблак. За книжовната му дейност се е утвърдило убеждение, че тя е изключително надстройка на тогавашното феодално общество, изразяваща

идеологията на господстващата класа, насочена да възпитава читателите и слушателите си в аскетичен, обществено безпристрастен дух. Обезвредена от тази квалификация, и литературната наука не се е освободила докрай от догматичните постановки в оценките на старобългарския писател.

Безспорно е, че Евтимиевото книжовно дело е надстройка на тогавашното феодално общество, че е съзвучно с интересите на господстващата класа, че създава етични внушения в съответствие с миогледа на своя автор. Но историческото време, в което се създава тази книжина — втората половина на XIV в., издига една генерална обществена проблема, валидна както за господстващите, така и за угнетените класи — проблемата за застрашената държавна независимост. Несломимите пълчища на азиатския нашественик напират към Балканите. Византия прави много кратки опити да подчини младата българска държава. В това върховно напрежение за съдбата на родината ни Евтимий е духовен глава на България. И неизбежно в неговото книжовно дело, наред с религиозните внушения, възникват цели глави, изразяващи усилието му да събуди обществена активност у своите слушатели и читатели, народностна гордост, непреклонност, воля за отстояване независимостта на България — задача, отговаряща на интересите на господстващата класа, но разчитаща за своето практическо решение изключително на народните сили. Това налага по-богато обществено осмисляне на религиозните разкази. Когато характеризира делото на Евтимий Търновски, проф. Динев специално подчертава патриотичните моменти: „... не можем да не отбележим, че в миогледа и обществено-литературната практика на Евтимий има и известни противоречиви тенденции. Те се проявяват например в реалистичните черти на неговите жития, в патриотично-народностните настроения, когато обръща погледа си към българското минало, в интереса му към черковни дейци, българи по произход или свързани с българската държава и нейната столица.“⁵⁶

У Евтимий прославата на светците, чиито мощи почиват в българската столица, освен патриотичното внушение, носи и нескриваната тенденция да защити позициите на търновския патриарх за правото на българите на самостоятелна патриаршия, независима от гръцката, от която висшият духовник е имал случай горчиво да се разочарова. Тук Паисий намира съзвучие на своите вълнения. Доловените у старобългарския общественик тенденции, ведно с аргументировката им, той поставя в заряда на своето оръжие.

Неговият далечен предшественик му е особено близък с отношението си към историческия спомен — извор на обществен оптимизъм. В скъпенето на историческото знание е и кръвното родство между двамата писатели.

Без да прави теоретични уговорки, Евтимий използва във всички свои творби запазеното знание за делата на царете от втората българска държава, умело вплита своя исторически разказ в тъканта на съчинението си, като с това усилва емоционалното му въздействие за средновековния читател. Главите, посветени на историческите събития, макар че са момент от развитието на главния „сюжет“ — странствуването на мощите, — са разказани подробно, с оценката на активен общественик: „И никакоже

⁵⁶ П. Динев, Стара българска литература, ч. II, стр. 83.

тѣхъ лааній оужасшоу се, нь и паче, врѣме благополоучно обрѣтъ, на нечѣстивыхъ одрѣжаніѣ храбрнѣ въскочи и въсе макѣдонское обѣмшоу одрѣжане н ꙗще же и Сърѣ тако и ...“

Исихастѣтъ потѣва в страниците, посветени на чудесата, вършени от светеца, за да остане в историческите пасажи будният ум на един голям патриот, гордостта му от величието на българската държава и процъфтелиа в нея културен живот в характерните за епохата прояви. Старобългарският писател отделя много страници, за да нарисува широко победите над гърците от българските царе Асен, Калоян и Иван Асен. Възхвалата на българското у Евтимий е постигната с множество средства, които нямат отношение към верските проблеми. Проследявайки съдбата на църковните сподвижници и техните мощи, той отбелязва и процъфтяването на тогавашните български градове: „Есть же съ Сръдець въ прѣдѣлѣхъ европискихъ, единъ сжщъ ѡт славнихъ и Нарѡчитыхъ градѡвъ“ (7). Пак в същото житие: „И цркъвъвъ начат здатн въ има свѣтаго въ прѣславнѣмъ градѣ Трапезици“ (24). Когато говори за столицата, той винаги си служи с непроменимото определение „славный град Тръновъ“.

Прави силно впечатление находчивостта на проповедника да намери моменти, които изграждат самочувствие, вяра в непобедимостта на българската държава — закрилата на светците ще направи престолния град, устойчив на всички нападения!

Всички тези елементи, макар и да не са влезли като конкретен материал в историята, участвуват в цялостното въздействие на Евтимий върху Паисий. Така поради историческата съдба на българите народностното им съзнание укрепва значително още преди епохата на робството, за да се влее чрез някои паметници на средновековната ни книжнина и чрез юнашкия фолклор във възрожденския патриотизъм като живителен сок, дошъл от дълбоките корени на миналото. И тук е най-съществената приемственост между старобългарската литература и литературата на Възраждането, между вълненията на дейците от двете епохи.

Паисий прѣв усети и ни посочи устойчивостта на Евтимиевия пиедестал в неотмиращите богатства на книжовната му дейност, във внушителния му патриотизъм. Ерозията на времето е отмила вече възторга на средновековния читател от религиозните търсения на търновския патриарх, от страстната му защита на феодалното общество. Но не е могла да събори образа (както това с лека ръка сториха редица съвременни литературни историци), защото той се опира на по-дълговечни твърдини. Това разбиране, извлечено от отношението на Паисий към Евтимий, разкрива в повече аспекти образа на старобългарския писател. С най-ценните тенденции на творчеството си — пиетет към книжовността и българския литературен език, с идеята за политическа и духовна независимост на България, с използване на историческия спомен за възпитаване на активно обществено поведение — то участвува в градежа на националната ни култура като духовно завоевание на нашите прадеди.

И след този обглед не можем да се съгласим с тезите на учени като В. Сл. Киселков,⁵⁷ че авторитетът на Евтимий се дължи в голяма степен на

⁵⁷ В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по стара българска литература, София, 1956, стр. 172—208.

съчиненията на Григорий Цамблак и Константин Костенечки, а не на собственото му книжовно дело. Паисий не познава Цамблак. Вече се изтъкна, че Паисиевата адмирация се ражда от непосредственото му сближаване с литературното дело на средновековния писател. Направените изводи отричат и заключителния пасаж на очерка за Евтимий в „Проуки и очерти по стара българска литература“: „Като имаме предвид казаното — обобщава В. Сл. Киселков своите мисли за реакционната същност на Евтимиевото книжовно дело, — съвсем не трябва да се чудим защо през епохата на турското владичество над България Евтимий е бил тачен само от манастирските обитатели и книжовници, които по душа и светоглед са били сродни с него и които са имали възможност да прочетат препис било от някое негово творение, било от Цамблаковото „Похвално слово за Евтимий“, било от „Сказанието за буквите“ от Константин Костенечки. Широките народни маси рано престанали да мислят за него.“

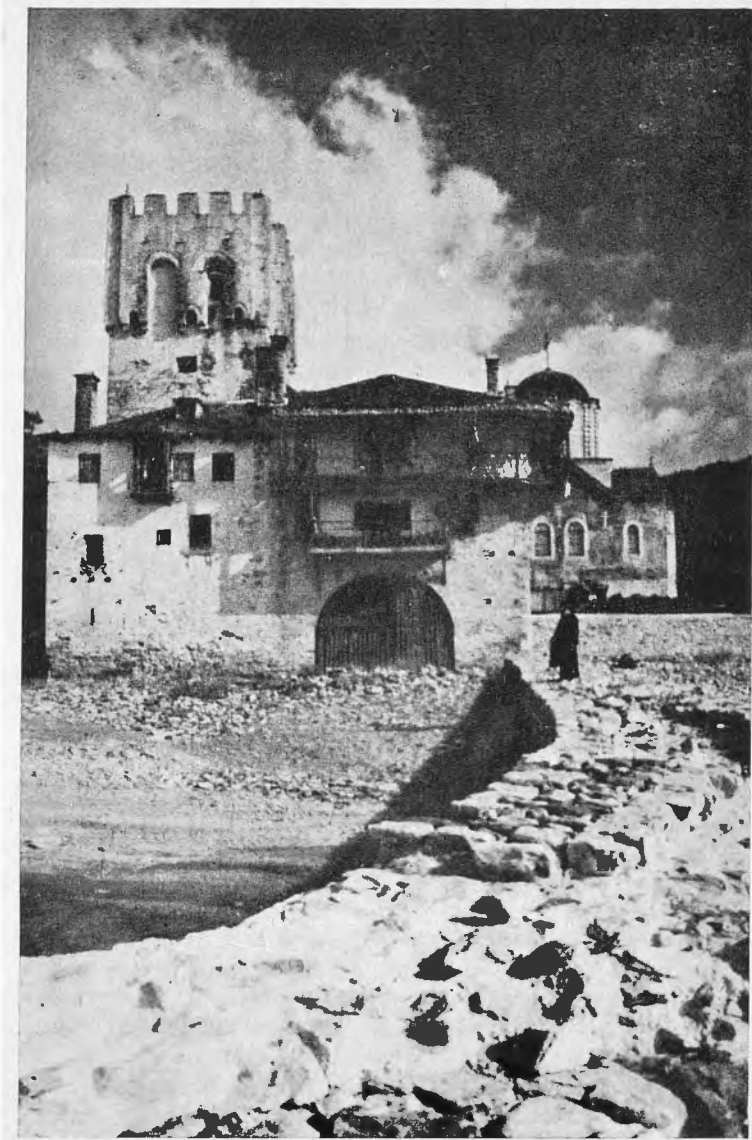
Няма да се спираме на последното изречение, което не е съобразено със състоянието на духовния живот у нас през епохата на робството. Нима широките народни маси са знаели тогава нещо за Кирил и Методий или Черноризец Храбър? Знанието на една неграмотна среда, изтерзана от петвековно тежко национално и социално робство, не може да бъде критерий за приемствеността на ценностите между епохите. Тази приемственост ще се очертае от знанието на интелигенцията, излъчена от народната среда.

Религиозният мироглед не е основата, върху която се сближават Паисий и Евтимий. Не може да се отрече, че Паисий не воюва срещу него и в редица случаи му се поддава. Но материалистическото световъзприемане през епохата на Възраждането у нас се утвърждава едва чрез философията на Ботев — цял век след първия възрожденец. Но въпреки това Паисий се отличава от Евтимий. Той не търси историческите ценности в аскетическите подвизи на светците, а споменава за тях, воден от изворите си, но мимоходом, в традиционния им ред. Обаче Паисий подчертава с голямо внимание връзката на църковните сподвижници с обществените проблеми, което се откроява особено ярко при мъчениците, загинали от турския ятаган.

Вътрешната борба на историка с неприемливия идеен свят на старобългарските извори, който противоречи на неговия мироглед като възрожденец, тук проличава в два съществени момента: в потърсване двигателя на народната съдба и в основанието за историческия оптимизъм у двамата автори.

Изправен пред резките падения и извисявания на средновековната българска държава, Евтимий си обяснява обратите в нейната съдба единствено с намесата на божията воля. Той става прегласител на типичния за средновековието исторически фатализъм.

Цялата история на Паисий воюва срещу този фатализъм. На много места, подведен от традиционната фразеология на своите извори, той също не може да се освободи от израза „по божия воля“. Но в отношението си към участва на народа най-категорично отрича тези позиции. В усилията на народните маси той вижда творенето на историческата съдба. И затова възрожденецът съгъстява въздействащата сила на произведението си върху задачата да събуди създаващите история сили у „орачите, копачите и простите занаятлии“, да им даде генерална насока. Вярата му в светлото бъдеще на народа се извежда от високата оценка на моралните му качес-

Зографски манастир. Арсанатът — пристанището

ства, от доказаните в миналото възможности за самостоятелен обществен живот, за висока духовна дейност. Това е основната концепция в цялата Паисиева творба. И на нея историкът винаги подчинява материала, възприет от Евтимий.

Така в проследяване взаимовръзката между двамата големи представители на националната ни култура през две различни епохи се открояват

още по-отчетливо не само белезите, с които всеки от тях се свързва със своето време, но и близостта, приемствеността между делото им в една жизнена проблема: в изграждането на патриотичното чувство, послужило като щит против домогванията на поробителите и като двигател на националноосвободителните ни борби.

Учениците на Евтимий Търновски, свидетели на съдбовните събития в историята на Балканите, успяват да запазят традициите на ликвидираната вече от робството Търновска школа и дори извеждат към разцвет най-хубавите ѝ черти: интереса към обществените събития, летописното богатство, необходимостта от историческо възпоминание, което ще укрепи волята за отпор срещу нашествениците.

Възпрепятствуван от робските условия, търсещият вести историк не е могъл да се добере до всички техни произведения, разнесени из съседните ни страни. Но някои от тях той успява да открие и да ги превърне във верен свой извор. Може да се предполага, че той е познавал разказа на Григорий Цамблак за пренасяне мощите на света Петка от Търново във Видин и оттам в Сърбия,⁶⁸ който по това време се е намирал в препис от XV в. в Зографския манастир и в Рилския сборник от 1483 г.

Паисий внимателно търси точни съобщения за края на българското царство. Той скъпи всяка бележка, която ще му помогне да възсъздаде картината: „... и било много бранъ и кровпролитие. Бил се Шишманъ цръ за много време с тврци из Трново и по клисври и тврди места различна бранъ и бои било междв тврци и болгари но попщценеемъ божиемъ ѿдолели тврци въ то време и взели Трновъ градъ и сва Болгария попрали и ѿсвоили“ (56).

Голяма е близостта на този откъс с развълнувания разказ на Григорий Цамблак: „Таже по мнѣгы^х сихъ лѣтъ^х, црю оубв блъгарскомѣ ненадѣющоу се людемъ же въсьмъ мирѣющи“. и блгочѣстїю растещоу ради млтвь прѣпобныє сеѣ мтере. боурю, възъвижетъ и метежъ непостоаньнъ иже ѿ начела съмирениѣ ратникъ цра варварска^ѣ на славнѣишии онъ градъ въвроужаетъ. Иже и пришь^д, въсе оубв блъгарскые прѣдѣлы ѣкоже гнѣздо ѿдръжа, на чюдныи же градъ пришь^д, недооумѣвааше къ прїетїю мѣста оубв тврѣдость зре ѣкоже и ѣ. Стрѣмнинами горь и хльмв^ѣ высокыи^ѣ затворено. и стѣнами великыми оукрѣплѣно... И по сихъ оубв вещи бездѣльнъ хотѣаше възвратити се варварь... И тако ѿ горкыє пивѣсти грѣхоу прѣвъзъшь^дшв въ роукоу бы^ѣ абїе, иже никогдаже сїе полоучити мнещомоу се“ (434).

Но тук вероятно историкът е имал и други източници, за да отбележи, че Страшимир е избягал във Влашко и там е завършил живота си въпреки изричното съобщение на Цамблак, че видинският цар е бил хванат с измамно обещание и заточен в Бруса. Ала подсказваната от Цамблак вест ще се мерне по-късно при разказа за нещасията на българската земя при нашествието:

⁶⁸ Вж. Йорд. Иванов, цит. съч., стр. 433.

Паисий: „и први и начелни христиани оубивали и похищали имене их“ (58).

Цамблак: „свезана того въ Прѣсискии град ѿпоущаетъ. имѣнѣа же его въсако числа вышша соуща възъмъ и та въ своа ѿпоущаетъ“ (434).

Ако връзката между Цамблак и Паисий е най-вече в атмосферата, по-текстуални са заемките на хилендареца от съчиненията на Константин Костенечки. В науката е изтъкван допирът на Паисий до „Слово о писменех...“ Тук трябва да се проследи зависимостта на редица Паисиеви знания за сръбските крале и края на сръбската държава от голямото съчинение на Константин Костенечки „Живот Стефана Лазаревича“.⁵⁹

Паисий многократно негодува от равновестието на сръбските исторически съчинения. Много труд му е струвало да се ориентира в сръбските летописи и да изведе някакви положителни знания. И до днес не може да се установи точно кой родослов ще да е имал на ръка самоукият историк. Но е безспорно, че данните, почерпени от родослова, той е коригирал и допълнил от богатата житийна църковна литература, посветена на сръбските крале. В Хилендарския манастир, основан от сръбски крале-монаси, тя е била тачена и дори използвана като служебен текст в деня на техните празници.

Съчинението на Константин Костенечки е могло да предизвика интерес у Паисий с реалистичната си повест за историята на Балканите при турското нашествие. Условието на първите робски години, живата картина на турските набези, битката при Косово, образът на разплаканата земя от жестокостите на варварите са оставили ярките си следи върху пестелите вести на възрожденския историк:

„Тако чловѣци въ оно време имѣли скръбъ на скръбъ и жалость на жалость плакали горко и жалостно по црѣство болгарское тако и по свои чеда матери и ѿци ихъ и сродници имѣли невѣтешимое ридание и въздыханіе. И било на они чловѣци въ оно време велѣка тѣга и жалость под тѣрска држава избирали кои били красни цркви и обращали ихъ въ цамии тако ѿимали места црковни и манастирски ѿ христианѣ и вълики домовѣ, и ниви и виногради, и прѣлични места, де що хотели похищали“ (58).

Близостта е не само в представите и знанията, но и в несдържимата горест на самия автор, нещо, което може да бъде и художествено внушение от Костенечки: „много же оутвърдивъ на второкъ прѣходить. Иже оубо коѣ гождо рода зре грады и страны и обители и цркви благочѣстивыхъ овы огнемъ пожигаемы овы же понираѣмы и множество оубиѣнниа и кръви текоущетѣ рѣки и ина ѣлика сицеваѣа съдѣваѣма“ (259).

Знанията от Костенечки започват с надслова. Изглежда, че оттам е изведена думата „родослов“. С текста „о родословии же намъ слова“ започва конспективния ред от имената на сръбските монарси. Този

⁵⁹ Цитатите от „Живот Стефана Лазаревича“ са по изданието на Ягич в Гласник српског ученог друштва, кн. XIII, Београд, 1875. Не можахме да направим сравнения и с пространния текст, свързан с намесата на Владислав Граматик. Една бъдеща съпоставка с пространната редакция може би ще доведе до по-богати наблюдения. Но те не биха могли да изменят основните изводи в оценката на допира между двамата творци.

конспект следва и Паисий. Сравнен с тъй наречения Карловецки родослов (който има заглавие „История въ краткъ о сръбскихъ царен“, а Паисия не приема, че сърбите са имали царе), текстът у Костенечки е много по-ясен и точно поради това историкът избира за ориентировка неговата схема. Не е без значение да се посочи, че Боян Пенев, като сравнява сръбските родослови с „История славянобългарска“, се догажда за използването на подобна схема: „Внимателното съпоставяне на Паисиевата история с поменатия сръбски родослов [през XIV в. „Животи кралева и архиепископа сръпских — б. м. Н. Д.] и сказанието на Исаия не ни позволява да приемем твърдението на Дринова и Иречека. Изглежда, че вести за сръбската история Паисий е черпал от някой кратък родослов.“

Близостта между Паисий и Константин Костенечки е осезаема в следните моменти:

1. За латинския произход на сръбската династия.

Паисий: „Били ѿ рода латинска, а не сръбска ѿ Ликинѣа влачили свое племе сръбски крали...“ (45).

Костенечки: „Великий оубо Коньста роди три сыны Коньстантьина, и Константыа' и Коньстоу и дъштеръ Коньстантьинъ въдасть Ликинию в женоу, ѿмоуже и гръчскою честь отъдъли царьствие. ѿко послушааше на моучительскоѣ раздроушениѣ и съпособствоваше“ (257).

2. За трагичните последици от царуването на Стефан. В Карловецкия родослов с възхищение е описан царският му блясък. Възторжена е и оценката в „Стематографията“ на Жефарович.

Паисиевото отрицателно отношение се доближава до казаното от Костенечки: „ѿже цръквѣмъ разньствиѣ быти не отъ сего да не боудеть, нь сице прилоучи се прѣжде мьнго ѿко отъ дъни царѣ Стефана Доушану рекомааго, и съборьныхъ цръкве сръбскаѣ отъцъпи се и къ хуждъшомоу погроужааше се' ѿкоже млогашти отъ малыхъ искръ великъ огнь възгорѣваеть се“ (258).

Зависимостта на Паисий при характеристиката на този цар се издава най-вече в обобщителното изречение: „и на нъговъ се домъ скончала лоза и родъ Немана Симишна“ (47). Костенечки: „И роди сына Оуроша и Оурошь не има дъти и оста безъ памети лоза та.“

3. Фактите за Лазар и за неговия син Стефан Лазаревич. Макар и да има подробна биография на разположение, Паисий отбира само общата вест. Но той съществено се отклонява от патоса на средновековния писател. Тогавашното временно успокояване, което в очите на съвременника Костенечки, преживял ужаса на турските нашествия, е изглеждало блестящо и което е носело възторга от запазената за сръбския народ независимост въпреки васалството, в очите на историка от XVIII в., е само последно усилие, осъдено на неуспех. Историческа обреченост, чувство за неизбежна гибел се прокрадват на места и у отзивчивия на обществените възмущения емигрант от „Търновския страни“:

„По сихъже оумышляють брань нь Воугровлахы гръдны онъ и величавы и въздвигъ се съ всѣми силами своими прииде и прѣшьдъ Доунавъ въ лѣто... , рати съвькоупише (се)... ибо вси си съ Исмаил литы бѣхоу ѿко и волкъю нь по ноужди, ѿко же глаголють о блаженѣмъ Марьцѣ рекъшоу къ Коньстанъдиноу азъ глаголю и молю господа ѿже

христианомъ быти помощъникъ, азъ же пръвыи въ мрътвыхъ на рати сеи да буду. Прѣшьдъ же царь въ своѣ смирениѣ сътвори съ ними“ (263).

Този момент е един от най-интересните в цялото произведение. Той не се среща в родослова и както може да се предполага, Паисий го взема оттук. В него българският историк е намерил излаз от твърдението на летописите, че възпетият от българи и сърби Марко се е сражавал в редовете на турските орди против християните. Той не може да отмени народната оценка за легендарния герой, отлята в юнашкия епос, вкоренена в съзнанието на съвременниците му. Поднесената от Константин Костенечки вест (проф. Златарски неправилно я причислява към преданията⁶⁰) съвпада с легендарната представа. Тя оцветява образа със сгъстен трагизъм. Паисий съумява да улови този важен момент и да го пресъздаде:

„Последи позвалъ црѣ турски Марка на воиска на Влахиа и поишелъ Марко на Влахиа. Егда видель крсти и икони христианские преди воинство влашкоє проплакалъ и не хотель никако бити се съ христиани. Тако ѡбиенъ билъ Марко въ Влахию а тврци ѡ то време поставили тврскипаша въ место Марко и донїнѣ“ (49).

Поставен в атмосферата на един величав фолклорен образ за юнака, този пасаж в „История славянобългарска“ носи силно емоционално внушение против турската робия.

От Костенечки води началото си и подробното описание на църковното строителство на сръбските крале и внушението, че държавническата им дейност се изчерпва изключително с граденето на черкви и манастири. Тези знания са били попълнени и от житийната литература. Оттам са се отразили като кратки вести и в летописните сводове, но художественото въздействие би могло да се наложи най-силно от голямата творба на средновековния писател.

Плътната връзка на Паисий с творците от Търновската книжовна школа ни показва как острата мисъл на възрожденеца съумява да свърже духовните нишки, загубени в превратностите на четири века робия, за да издърпа завоеванията и да превърне културните ценности на миналото в достойние на съвременността си. Така творецът обогатява духовния строй на своето време с една значима приемственост на вълнения и пориви: непримиримост към робията, мечта за свободен живот.

*

За литературния историк има особено значение неизследваната до сега връзка на хилендарския мислител със съвременния му духовен живот в славянските светогорски манастири и с възникналата в Света гора славянска книжнина. Да се издирят интересите, да се определи равнището на образоваността, да се почувствуват обществените вълнения и литературните търсения в славянските манастири на Атон — главно духовно средище на Балканите през XVIII в., е извънредно необходимо, но почти неизпълнимо трудно поради оскъдността на достигналите до нас факти и поради невъзможността сега да се изследват непосредствено оцелелите източници. Затова, докато се създадат условия за решаване

⁶⁰ В предговора към Спиридоновата история.

на подобна голяма задача, ще имат смисъл всякакви отделни наблюдения, изградени дори върху споменавания или библиографски посочвания.

Специален интерес будят написаните в Света гора славянски творби, които ~~имат отражение върху първата българска история~~. В повечето случаи те носят общославянски черти и доста условно е причисляването им към една или друга национална литература. Поради това в случая понятието „домашни извори“ би трябвало да разпростре обсега си върху онези славянски книжовни явления, създадени в Света гора, които внасят свой елемент в атмосферата на духовния живот там и се представят като съставка от средата, възпитала книжовника Паисий.

На първо място трябва да се постави книгата *Рай мысленый*. Досега тя незаслужено е подминавана. Съвсем малко се знае за нея, и то без връзка с Паисиевото отношение към съдържанието ѝ. Изпльзването ѝ от погледа на учените може би се дължи на обстоятелството, че тази книга е позната на малцина, и то само библиографски. Изглежда, че единичък Йордан Иванов е имал възможност да я използва направо⁶¹. Според него това е обща повест за Света гора, печатана в Русия в 1659 г., от Стефан Светогорец, която съдържа почти цялата Сводна грамота на Зограф.

За тази книга се споменава също и в Афонският патерик⁶². Отбелязано е, че тя се намира в Зографския манастир и била издадена от владийския Иверски манастир в 7167, т. е. в 1659 г., октомври 28.

Препис на откъс от „*Рай мысленый*“ се среща и в Зографската ръкописна сбирка от 1785 г.

Откъс от книгата е публикуван от Ст. Аргиров⁶³.

В нашата наука е известно също, че от „*Рай мысленый*“ черпи материал за историята си Йеросхимонах Спиридон. Той цитира голям пасаж от нея за отношенията между българския цар Калоян и гръцкия император Михаил Палеолог и специално за усилията да се сблизат източната и западната църква. Цитатът завършва с бележката: „До здѣ от книги, нарицаемыя „*Рай*“.“⁶⁴

При издирване изворите на Спиридон проф. Златарски я характеризира само по податките, които могат да се изведат от приведения в „История о болгарском народе словенском“ цитат. „Както се вижда — заключава Златарски⁶⁵, — тази книга е съдържала статии от различно съдържание и между другите и разказа на нашествието на латините срещу Света гора.“

Че в *Рай мысленый* се намира една от версиите на разказа за нападението на латините, научаваме и от Д. Зографски⁶⁶, който го използва като материал при разширеното повествуване на това събитие.

⁶¹ Йорд. Иванов, цит. съч., стр. 538.

⁶² С. Петербург, 1876, стр. 1, 242.

⁶³ Ст. Аргиров, Из находките ми в манастирите Хилендар и Зограф, СпБАН, кн. LXIII (63), кл. Ист.-фил., София, 1942, стр. 3 и сл.

⁶⁴ Вж. История во кратце о болгарском народе славенском, София, 1900, стр. 73.

⁶⁵ Предговор към История во кратце о болгарском народе словенском, стр. XXIX.

Според Златарски цитатът от *Рай мысленый* в Спиридоновата история започва от стр. 71 и стига до 73.

⁶⁶ Д. Зографски, Света гора — Зограф в миналото и днес, София, 1943. Тук на стр. 55 може би по недоглеждане Зографски датира отпечатването на *Рай мысленый* в 1655 г.

Макар и откъслечни, тези вести вече изграждат представата за популярен тогава печатан сборник, който съдържа както знания за светците, подвизавали се в Света гора, така и ценен летописен разказ. Не е без значение и фактът, че той е представлявал интерес и за Паисиевите следовници. От него се ползват йеросхимонах Спиридон и вероятно неизвестният зографски историк или неговите преписвачи, за да намерим днес в един и същ ръкописен сборник Зографската история заедно с препис на повестта за Атон от „Рай мысленый“.⁶⁷

Паисий Хилендарски също е потърсил вести във високо ценената тогава книга. В нея той е имал възможност да се запознае със Сводната грамота, но фактът, че сам я определя като „ръкописна книга“, показва, че точно грамотата Паисий е използвал в ръкописния ѝ екземпляр.

Не разполагаме с „Рай мысленый“ и поради това засега можем да твърдим само за докосване на българския историк до нея при повестта за нападението на латините в Света гора, което се доказва от текста, публикуван от Аргиров.

Разказът на Паисий за зографските мъченици, близък до Аргировия, съществено се отклонява от известния среднобългарски текст, публикуван от проф. Йорд. Иванов по препис от XVI в., който е бил изнесен късно от Атон.⁶⁸

Тук отново Паисий ни се представя с изостреното си национално чувство. Това, което в Светогорската летопис е възхвала на православието, историкът го осмисля като възхвала за устоячивостта и непреклонността на монасите-българи: „То са зографски стѣни мѣници. но по Стѣна гора въ то време много побѣдени стѣи ѿцы ѿ рода болгарскаго, и встало не писано“ (82).

След откъса за зографските мъченици Паисий прави свои бележки за състоянието на българщината в Света гора. Верен на пиетета си към пазителите на българския народностен дух, той се стреми да издигне престижа на единствения останал от 12-те български манастири — Зограф: „С тяхната света кръв и с техните молитви той се пази за техните едноезични българи.“ Тези редове ще да са били написани в самия манастир. Там прокуденият хилендарец е имал възможност да се сживее най-непосредно с българските книжовни традиции в Света гора, да почерпи вдъхновение от високо провъзгласяваното българско име. За съжаление книжовните дела на Паисиевите съвременници са ни известни само откъслечно и непълно.

От зографската книжнина Паисий използва и житието на Пимен Зографски, наричан още Пимен Софийски, специално в оня пасаж от „История славянобългарска“, който представя светеца. Този факт многократно

⁶⁷ Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония, II изд., стр. 628. Също: Предговор на В. Н. Златарски към Спиридоновата история, стр. XIII. Пълното заглавие на преписа е Сказание о Свѣтѣй горѣ Аѳонстѣй, и како бысть жребій богородицы, и чего ради наречется светая гора садъ ея, и повѣсть о божественныхъ иконахъ и о чудесѣхъ, и обителѣхъ, и о здраніи ихъ, и приключшемся въ послѣднихъ на той же Аѳонстѣй горѣ на святыхъ и богоносныхъ отецъ отъ мерзкихъ латинѣвъ разорени. Списано преподобнымъ Стефаномъ святогорцемъ — 1875.

⁶⁸ Ръкописът е изнесен от Виктор Григорович. Вж. Йорд. Иванов, цит. съч., стр. 437.

е отбелязван от учените.⁶⁹ Спорът помежду им е къде да се търси зависимостта: дали на Паисиевия разказ от житието⁷⁰ или обратно⁷¹.

Че житието не е „обобщение и допълнение на познатите откъслечни вести за светеца в Зографската история и в Славяноболгарската история на Паисий“, се вижда от сравняването на двете творби. Достатъчно е само да се обърне внимание, че житието завършва със смъртта на Пимен и чудесата над гроба му в Черепишкия манастир, а Паисиевата сводка вече продължава по преданието: „По много лѣта вбрели стѣи мощи его въ гробе цѣли и нетлѣни и били пренесени въ епархію Видинскою въ манастирь Сѣходолски“ (152). В случай, че житиеписецът е градил своето произведение по първата българска история, той не би пропуснал да се възползува от ценните точно за монашеските среди заключителни вести.

Не е убедително предположението, че Паисий следва легенда. Тонът на неговия текст ни уверява, че той се уповава на писмен паметник. Фразите са кратки и точни. Датата е фиксирана без уговорки — нещо, което е невъзможно при обобщаване на устно предание.

Дори и в този кратък, периферен откъс историкът се налага със свое виждане. Той съумява да преодолее традиционните житийни компоненти. Развълнуваният публицист намира тема, от която извежда положения с по-широка валидност. Той внася привидно малко допълнение, което липсва в житието: „Въ ти лѣта даль цръ тврски хѣтіаномъ волю правити цркви“. Това изречение е необходимо за историка, за да представи близки за разбиране личността и делата ѝ: „тои стѣ Пиминъ настоѣль трѣдил се, и много цркви направил, и манастири вбновил во Софійскою епархію“ (81).

Отново се срещаме с усилието на книжовника да насочва вниманието на читателите си главно към народополезното дело на характеризирания сподвижник.

В прегледа на светогорската славянска книжнина не може да се подмине едно от най-популярните четива в Хилендарския манастир — Житието на свети Сава, написано в началото на XVI в., запазено в препис от 1336 г.⁷² То ще да е привлякло интереса на родолюбивия писател

⁶⁹ За Пимен Зографски вж.: Йорд. Иванов, Лекции по старобългарска литература, 1935 (издадени от студентите му), стр. 379; П. Динев, Софийски книжовници през XVI век, стр. 40—41; П. Динев, Житието на Пимен Зографски, Известия на Института за българска литература, II, стр. 233—248; Г. Константинов, Стара българска литература, 1942, стр. 138; Д. Зографски, Св. Гора — Зограф в миналото и днес, стр. 138 и сл.; В. Киселков, Софиянецът Пимен Зографски, в. Изгрев, бр. 613 от 4. X. 1946 г.

⁷⁰ Вж. П. Динев, Житие на Пимен Зографски, Известия на Института за българска литература, кн. II, 1954, стр. 236.

⁷¹ Вж. В. Сл. Киселков, Проуки и черти по старобългарска литература, София, 1956, стр. 383: „До средата на XVIII век тая слава е била известна и на зографското монашеско братство и тя е, която подтикнала Паисий Хилендарски да помене в своята бележита книга от 1762 година горещата си похвала за самия Пимен. Ако не беше тая похвала, нито отсетне монах Памфилия щеше да се реши да описва живота на Пимен, нито литературните ни историци щяха да се занимават с него, нито пък църковниците щяха да впишат името му срещу календарната дата 3 ноември, позната само по недостоверната творба на неизвестния зографски монах Памфилий.“

⁷² Йорд. Иванов, цит. съч., стр. 475.

с любопитния разказ за гостуването на свети Сава в Търново и с богатия летописен увод. Паисий се подкупва от показаната тук дружба между сръбския и българския владетел и я отразява със специално внимание. Показателно е, че тя е вместена в характеристиката на един от най-цветушите периоди — царуването на Калоян.

При възприемане на знанията от житието голямо затруднение се е създавало от факта, че там съвсем ясно се говори за Калоян и „Асана, цря загорскаго“ като за двама различни царе. Нещо повече, към тях житиеписецът има различно отношение:

„Етеръ ꙗко Стрѣзь нарицаемънъ ꙗще ѿ зломънь, нь блгоронъ сы ѿ блгаръкыѣ страны црѣскаго рода сы, ꙗзика бо сы, Калыана цра загорскаго, его же глѹ ꙗби сты Димитриѣ“ (475).

„Приде же въ градъ Иесебръ и къ ренъномъ Асаню пославъ своѣ възвѣсты пришьствикъ. царь же блгароныхъ слѣгъ своихъ, и съ свонми пославъ коми, ꙗко съ всакою почѣстию, стго, н съ потрѣбами его ѿ моръа подвигнѣти. Пришьшѣ же стмѣ, въ градъ Тръновъ, и цроу всрѣтъшъ н н любѣзно того приѣмъшѣ, трѣжество же велико ѿ пришьствы его створъшѣ, н въ свонхъ топлыхъ полати, настоѣщекъ ради стѣдени, прѣбывати ꙗмѣ повелѣвъша“ (478).

У Паисий тези положения рефлектират в реакцията му срещу легендата за убийството на Калоян от свети Димитър. Последователен във възприетото преди това становище, по-нататък той обединява събитията от царуването на двамата владетели в проявления, свързани с името на един исторически образ — цар Калоян.

Срещу: „хоте видѣти свата своѣго, Асана цря загорскаго, се”го бо дщи, за Владислава кра посагъши бѣше“ (478).

У Паисий: „при сего цра [Калиман] билъ сръбски кралъ Владисавъ имелъ за женѣ дшеръ того цра“ (42).

Паисий, изглежда, е съзнавал прозирността на това разновестие, поради което е избягнал точната битова дума „сват“, употребена в житието.

След това преустройство на материала той използва важни данни от уводния летописен текст за царуването на Калоян и войните му с гърците: „Тъ бо Калоянъ црѣ загоркы повигъ се, ѿ многихъ градовъ грѣскихъ по в’сен Т’ракии“. и по всеи Македоньн разорнъ, тгда бо Ф’рвгомъ цртвѣющии Костадинновъ градъ прѣдрѣжещи, н не поболѣвшиимъ ѿ разоренын прочинъ градовъ ꙗкоже н не свонхъ помышляющинхъ, тъ же

пвстѣхъ и безъ помощнн^х обрѣтае разараше в'се же ѿ ба биваемо бы-
ваше“ (475).

От житието е изведена и интересната подробност за балсамирането на Калояновото тяло при пренасянето му от Солун в Търново:

„Съ собою мртва цра понесоше. Длъгаго же ра пѣтн бонще се втробѣ
кѣ разрѣзавше, и вѣнѣ трѣнѣ в'са изъмѣтав'ше и тѣло кѣо прѣсолив'ше
въ своѣ донесоше“ (476).

Историкът тук не пропуска да се намеси със свое обяснение: „Ба-
рони егѣ и воинство, що имеели любовъ къ немѣ великѣ, не погреб-
бли егѣ въ Солвнѣ, но испрали вѣнѣтрѣнѣаа егѣ и принели егѣ въ
Трново, и погребли егѣ въ манастиръ егѣ м мѣченниковъ“ (98—99).

Вече отбелязахме, че от житието на свети Сава са сверявани някои
данни в дяла за сръбските крале.

От този паметник може да се търси и подсказването за царуването на Борил след Калоян. В историята на Мавро Орбини този цар не фигурира в списъка на българските владетели. Орбини смята, че с Калоян се завършва рода на царете-освободители: „и знае не имая по себе оставити наследия мужеска полу быст избран королем Миче, зять сестрин мужа Юанна умершаго“ (325). А житието отбелязва: „тъ”же вѣше-
рѣен'ыи стрѣзо” по вѣртвыи цра Калѣяна прѣкъмшаго цртво Борила цра
гонимъ бѣаше, ѣко вѣжика цревѣ вѣби се“ (476).

*

Отпечатаната през 1741 г. книга с литографии и четиристишия на българина Христофор Жерафович днес се разглежда от литературните историци като творба, която се отнася еднакво както към възрожденската книжнина на сръбския народ, така и на нашия. Тя бележи повишения през XVIII в. интерес у южните славяни към миналото им като зарица в дълбокото нещастие и неносната робия.

Сближаването на Паисий с това произведение от съвременността му раздвижва у него напрегнати мисли, налага свои съображения върху организацията на историческия материал, влияе на оценките за редица явления от миналото. Това обстоятелство извежда „Стематографията“ към основните източници на първия български историк, макар че той никъде не споменава заглавието ѝ, нито отбелязва почерпените от нея вести и мисли.

Допира си до това ранно произведение на Възраждането Паисий издава по най-безспорен начин в дяла за сръбските крале: „...некои латински философ написал причти и титли народние по Европа колико народи и имена местамъ и пределомъ избразилъ причтею то сербие нашли и преписали егѣ Стеванѣ Насилномѣ“ (47).

Оскъдните сведения за характера на книгата и за нейния автор Паисий е намерил в един от титулните текстове: „Извбраженіе оружія иллѣрическихъ авторомъ Павломъ Риттеромъ В' діалектѣ латинскомъ изданное на свѣтъ, и по егѣ урлждеію на славеносербскій ѣзыкѣ пре-

веденное. Второе издание ѿ Х, Ж, ІЛЛ: ОБ. ЗѢГ. (Името на Христофор Жефарович е отбелязано само с инициалите.) Това заглавие е разположено на цяла страница, вмъкната след литографираните образи на южнославянските светци и царе като въведение към гербовете на европейските народи. От нея Паисий е получил внушението, че черковнославянският език на превода трябва да се приеме за „славеносербский“, а също и данните за „некои философи латински“, допълнени и от четиристишието за Павла Ритера в стихотворното посвещение на Ненадович, поместено в края на същата книга:

Наше Павла Ритера исправно писаща
Іллурика печати слѣдзещи стопи иже в Европи,
тупомъ латинскимъ зволить книжицу издати
шарами, знаменїи всакѣ вписати . . .

Текстът от Паисиевата история, който ни отправя към Христофор Жефарович, е част от цял пасаж, който влиза в страстен спор със „Стематографията“: „... превъзнесли Стефана и све сръбска слава и почти немъ приписали . . . и изобразили егѡ на щампа и показвють како да естъ ѡнї места и народи покориль и имеелъ под власть Стефанъ“ (47). Отрицателното отношение на Паисий е предизвикано най-вече от литографията на крал Стефан Неманич, поместена на гърба на заглавната страница. Тя представлява голямо платно. В четирите му ъгъла са прикрепени гербовете на „Сербла“, „Болгариа“, „Іллурическо, царство ѿ Немане ѡставъ“. В средата е изобразен конник с придружаващи го ангели, възвестяващи победата му. Единият от ангелите държи корона и лавров венец, а другият тръби. Конникът прегазва купчина от ранени, убити, пречупени доспехи, оръжия и знамена. Над главата му се дипли лента с надпис: „Силнїи Стефанъ“. Около него, образуващи кръгова рамка, последователно са наредени гербове с надписи: „Мвсиа, Славонїа, Нїѣшнаа, Славонїа дунавская, Сирмїа, Триволїа Македонїа, Фесалїа, Греческаа, Епиръ, Албанїа Босна, Расса, Дакїа, Херцеговина, Рамма, Дарданїа, Далмацїа, Кроатїа, Юподїа, Рагуза“. Долу, вместо надпис, в богата винетка е поставен църковен псалм: „Вяи твоя дела и труди, из за имя мое трудился еси“.

Точно тази картина е събудила негодуванието на българския историк, тъй като с гербовете на подчинените от Стефан народи се стреми да утвърди представата, че „Болгария“, а също и „Мисиа“ и „Македониа“ са били владение на сърбите.

В цялата „Стематография“ този сръбски владетел се словослови най-много. На последната ѝ страница е поместен друг негов портрет с надпис околоръст: „Стефанъ Неманичъ, всеславнїи и силнїи цръ сербскїи“. Величествените му изображения, изобилстващи в книгата, са едно от главните предизвикателства от страна на сръбската литература към Паисий, поради което той отделя няколко страници за спор с историците и за възстановяване истината за сръбското минало.

В разпадеността на тази полемика Паисий не може да улови връзката на Жефарович с българите и го причислява към сръбските писатели. Неговото впечатление от темите на литографиите се подкрепя и от

отбелязаното на заглавната страница за съставителя и художника на книгата: „Христофоръ Жефаровичъ, иллѹрїко-расіанскїй общїй зографъ“. В резултат от всички впечатления той възприема „Стематографията“ като творба на латински автор, подправена от сръбските книжовници.

Точно този момент е особено важно да бъде изтъкнат, за да се разбере наситеното с противоречивост възприемане на „Стематографията“ от Паисий. В нашата научна литература въздействието на тази книга върху „История славянобългарска“ е отбелязвано многократно, но без задълбаване в същостта му, разглеждано само като вдъхновение и подтик. Разчленяването на материала по източници и внимателното взиране в оценъчната му багра ще ни покажат, че на няколко места Паисий воюва срещу известни позиции на „Стематографията“. Възмущението му от посоченото вече величаене на Стефан Неманич и титулуването му като цар заедно с реакцията към т. нар. „щампа за цар Константин Шиман“, от друг източник, налагат на Паисий сериозно композиционно и тематично отклонение от основния му разказ.

Трябва да се вземат под внимание и ония моменти, в които се улавя стълкновение не само с буквен текст, но и с въздействието от литографиите.

Много е вероятно, че точно „Стематографията“ е заставила Паисий да обърне внимание върху грешките в житието на свети цар Иван Владимир и да прогласи българската му народност: „или некои србин или гркъб пременили и хотели покрити родъ егw како е ѿ рода ца три болгарских“ (33). А в същото време той съобщава като извор за разказваната чудодейна биография на светеца „на гречески преведено житие егw и правило“. Явно е, че в по-горния пасаж той има пред вид и някое сръбско съчинение. В подкрепа на предположението, че това е „Стематографията“, идва и един дребен факт. Там образът на Иван Владимир е придружен с надпис: „Сѣый Іваннъ Владимир мироточець иже вель Басан“. А в Никифоровия препис е изписано: странѣ Елбасанскѣю с апостроф точно там, където е разчленена думата у Жефарович по технически причини. Дали не е съществувало за това някакво указание в оригинала?

Между литографиите е и образът на крал Милутин с надпис: „Сѣый Милѹтинъ Мироточець иже в' Софїи“. Българският книжовник не оставя този надпис без внимание. Отбелязаното в него за крал Милутиновите мощи съвпада с вестите от житието на свети Георги Нови. Поради това и Паисий чувствава необходимост да възстанови истината: „но софиане мнеть и кажѹтъ да сѣ мощи Милѹтина крала но мѣстъ тако . . . ѿ нихъ Драгѹтинъ въ Софїа жить а не Милѹтинъ“ (45—46). Корекцията тук е направена по материали от житийната литература.

Ако се навлезе в атмосферата на двете творби, ще се улови и зависимост между на пръв поглед с нищо несвързани неща. Така например между сръбските светци е отделено място и за литография на Методий, поставена в една рамка с образа на свети Ефрем, архиепископ сръбски. Тя носи надписа: „Методїй, архїепископ моравскїй“. Изглежда, че в наслова „архиепископ моравски“ и разположението на литографията между сръбските светци Паисий е доловил желание у книжовника да причисли към сръбските сподвижници и славянския първоучител. Така ще видим при-

чината за подробния пасаж в „История славянобългарска“, обясняващ понятието Морава: „но стѣ Кириль и Меѳодїа последж и били поставлени епкпи въ Морава славеномъ, не сербска Морава, що иде през' Шѣмадїа, но дрѣга Морава, прї Шкіанъ море, що са назива море Балтинское, при Брандїбѣра, ѿ тамо са исперво изѣшли болгари, а они, що са тамо встали, нарицают се славени“ (69). Когато познаваме повода от „Стематографията“, ще усетим и полемичния патос на този пасаж, необясним иначе в общия тон на разказа за славянските учители.

Отношението на Паисий към Жефарович обаче не се изчерпва само с проследените дотук критичност и несъгласие. Материалът от „История славянобългарска“ ни издава една интересна черта в метода на възрожденския книжовник. Той воюва срещу всичко, което според неговите познания и представи не носи истината за нещата. Но не поставя преднамерена преграда между себе си и критикуваното произведение, а търси да открие със своите възгледи съзвучните позиции и факти и ги използва като извор, без да се заслонява в уговорки. Точно тук се откроява и възрожденският дух на твореца — една силна личност със свое светоотношение съумява да превърне възприемането на книжовното слово от сляпо, покорно доверие, в напрегнато творческо общуване с резерви или адмирации, което се чувствува най-осезателно тук, където той се достига до свой съвременник.

Страстният спор на Паисий със „Стематографията“ не му пречи да възприеме от нея настроения, идеи и характеристики.

На първо място трябва да се отбележи приповдигнатият дух, внушен от графичния материал на книгата. Изобразените български светци „Давид, цар болгарский“, „Теоктист“, „Иоан Владимир мироточец“, „Наум, чудотворец сущ Охрида“, „Климент, архиепископ охридски“, „Теофилакт, българский архиепископ“, „Георгий иже пострада в Болгарин от Селима“, подкрепят увереността на Паисий, че неговият народ е дал в миналото доказателства и за духовното си величие. Тук със сигурност може да се търси ако не първата идея, то главната опора на историка в оригиналното му решение да отдели в съчинение, посветено на гражданската история, специална глава за „българските светци, колкото са просияли от българския народ“, т. е. вести за културното минало. За подобна композиция Паисий не намира пример в тогавашните гръцки и славянски исторически трудове.

Наред с повода от „Стематографията“ ще да е извел той и неудовлетворението си от споменатите малко български светци между многото сръбски. Тук ще търсим и подтика за онова огромно усилие да се прерови цялата църковна литература, за да се изведат имената и делата на всички българи, прогласени за светии.

Този дял не е периферен в замисъла на твореца, а главна част от представата му за миналите дела на неговия народ. Съвсем премислено е заглавието на труда: „Исторїа славѣноболгарскаа ѿ народе н ѿ црѣи и ѿ стѣхъ болгарскихъ н въсехъ делѣнїа ї бѣтна болгарскаа“. Поради това и общността на замисъла у Жефарович и Паисий придобива значение като белег за посоките, по които най-напредничавите умове на

южното славянство от средата на XVIII в. търсят устои за формиращото се национално съзнание, наложени от иноверската багра на националното и феодалното потисничество.

Доколко е силно въздействието на тази част от „Стематографията“ върху историка-патриот, се вижда и от корекциите, които той внася въз основа на нея в материала, взет от Орбини, за крал Тривелий и за цар Давид. За края на Тривелия Орбини съобщава: „и восприяв паки монашеское одеяние свято скончал свою жизнь. Умершу же Тербелю, не много по том поиде за ним и сын. Того ради болгари избрали за короля себе Асена великаго...“

Срещу това у Паисий, който дотук следва единствено латинския извор, срещаме нови подробности: „... и възприелъ. паки монашеское. ѿдеание скончанъ свѣто. свое. житие. име мѣ было. монашеское. теоктистъ (19). Същите вести са разгърнати по-нашироко в края на историята „то первое крщеніе болгарское било при того ст аго краля Тривелиа. Унь по мало време що именъ ревность и оусердіе къ Хртѣ Бгѣ, вставиль королевство и мирская слава, соградиль себе монастырь велики близъ Ухрида; и въ тои монастырь приель монашески чинъ. И пребиваль жесто кимъ житіемъ и скончалъ сто и бго оугодно свои животь, и преставил се

къ Гѣ въ тои монастырь“ (74). Очевидно е, че пиететът на Жефарович към охридските светци е отвел мисълта на Паисий към свети Теоктист. А личните впечатления на пътуващия книжовник от българските светини в Охрид и от живите там легенди за покръстването на българите са дали материал на фантазията му да довърши разказа за Тривелий-Теоктист

За цар Давид Орбини съобщава много накратко: „но во время Порфирогенита, отложилися паки болгары, и дали правительству своего королевства Давиду, Моисею, Арону и Самуилу братьям, детям же комитополовым... но Давид умре вскоре, Моисей убиен быст содействием Самуила своего брата“ (310). Не е споменато нищо за неговото монашество. А надписът

на Жефарович върху литографията е категоричен: „Стый Давидъ, цръ болгарскій.“ В дългия списък на българските царе, съставен от Паисий, име Давид носи единствено големият Самуилов брат. Така се гради и сведението: „Но Давидъ. мало нечто. пребилъ на царство вставиль. престоль. и приель. ѿночески. чинъ. и тако. скончалъ. боговгодно. и свѣто свое житие по преставленніе его именъ мощи свои нетленні“ (31), а на лист 72⁶ допълня: „извадени и въ Ухридъ принесени“ (75). И тук отново вестите на Жефарович потвърждават познанията на Паисий от личния му допир до българските светини. В този случай не е изключена възможността и двамата поотделно да са ползували общ агиографски източник.

Известно е, че първият български историк познава и житията на софийските мъченици от XVI в. Георги и Николай. Кратките вести за тях в „История славянобългарска“ издават и лични впечатления на Паисий за големия авторитет на тия светци – сред софийското българско население. Но изречението, с което Паисий ги отбелязва, е взето буквално от „Стематографията“: „Тако и ст ти Гевургіа и Николае ѿ безбожных тврци

пострадали в цр̀тво Селимово“ (83). В „Стематографията“: „иже пострада в Болгариѣ ѿ Селима.“ В житието на Георги тази фраза е с повече подробности: „Случи се тогава месопосна неделя, в третата година от царуването на измаилтянския цар Селим“.

Направеният преглед изтъква многопосочното въздействие от литографиите на Жефарович и придружаващите ги надписи. Но „Стематографията“ дава знания на Паисий и с текстовото си богатство.

Не можем да не споменем забелязваната от мнозина учени връзка между четиристишието под българския герб и формулираното от Паисий: „поради тая река Болга нарекли се болгари ѿни слованѣ и до днѣсь“ (11) и „... били сверепи и диви бестрашни и силни на бранѣ люти како лъвове“ (12). Тук са точно перифразирани първият и третият стих от Жефарович, които гласят:

Свѣтлий Левъ въ Чрномъ полю себе изправляе,

— — —

Има мое собствено естѣ ѿ Болги рѣки.

Към известното можем да посочим още случки както със стиховете под гербовете, така и с историческото пояснение в края на книгата.

От „Стематографията“ извежда началото си и оня ударен пасаж за непобедимостта на северните ни братя: „какои до нина ѿ северна и полънощна страна све силен народъ и крепокъ на бранѣ и воиска“ (12).

Вяра в силата на Русия и във воинската ѣ непреклонност носят всички характеристики на нейните земи в „Стематографията“: „... имже мѣжественно срце, ниже трѣдними, ниже твердими оустрашатисѣ, нотѣ самимъ сыли по ошрати ѣвиѣ поучае“. Последните два стиха от посвещението на Москва гласят:

Народъ держитъ правилнѣ мечемъ съпостати
побѣждае, ѿ страха врагъ несмѣеть стати.

Вижда се, че съществуват много допирни моменти между Христофор Жефарович и Паисия Хилендарски. Те разкриват най-живите вълнения у творческата интелигенция на поробените южни славяни през XVIII в. А там, където улавяме стълкновения помежду им, то свидетелствува не толкова за индивидуални различия в оценките, колкото за динамичното формиране на националното съзнание от оная епоха. Това, което за Жефарович е общославянски патос, само две десетилетия по-късно вече у Паисий ще се нуждае от строга национална класификация, за да отговори на новите исторически задачи.

*

Направеният преглед не обхваща всички домашни извори на „История славянобългарска“. Тук не е осветлен със собствените му проблеми, а само е представен с някои факти, мимоходом, един голям дял от темата — безименната житийна литература, църковните правила и служби на българските светци. Това е безспорен извор, посочван на много места в „Историята“. Изясняването на Паисиевия подход към него би разкрило

интересни комплекси от мирогледа и метода на първия възрожденец. Остана непроследена и взаимовръзката между вълненията, оценките на поета-историк и българската летописна традиция, жизнена през епохата на отоманското владичество. Не отделихме внимание и за новото, характерно-точно за възрожденската епоха проникване на устните легенди и предания в „История славянобългарска“. Този кръг от връзки поставя историка-романтик върху една стабилна демократична основа, сочи опорите за високото му доверие в силите на народа, гради представата за него в атмосферата на съвременните му духовни търсения. Отминатите тук проблеми ще бъдат предмет на друга студия.

Заслужава внимание и обсъжданият с голям интерес въпрос за домашните извори на Паисий, които не са достигнали до нас. Решението му обаче изисква висока компетентност и преди всичко много внимателно разчленяване на „Историята“ до най-малки подробности по източници — наши и чужди. Тогава може само да се прогласява за съществуването на книжовен паметник, а не да се подхвърлят любопитни хипотези без фактическа основа, както беше случаят с „повеста“ за обновата на българското царство. Дори един да е този паметник за цялата „История“, вече можем да го търсим. Ако е унищожен — поне само като отражение в други наши или славянски книжовни явления през XVIII в. Само така ще се разчита на един реален принос.

Събраният тук материал ни убеждава, че домашните книжовни паметници са главен извор за Паисий. От тях започва формирането на идеята за възкресяване на забравения спомен, пръснат в недостъпните книгохранилища. Те градят първия идейно-образен свят на твореца, върху който ляга яркият белег на нашите книжовни традиции. Чуждите извори му налагат хронологията на събитията, предоставят редица точни вести, подказват схемата, в която трябва да се представи неорганизираното, събирано от много старобългарски произведения знание. Но то си остава съдържанието на творбата. То е опорната опозиция на историка, от която винаги той сверява, преустройва почерпения от другаде материал.

И поради това точно в отношението си към домашните извори историкът се разкрива най-пълно, образът му придобива нови черти и се отърсва от приписваните му схематични белези. Видян през тях, Паисий ни се представя първо като много внимателен читател. Той чете вгълбено. Сживява се с творбата, усеща пълното ѝ внушение, поради което не винаги изнесеното от нея е конкретен материал. От погледа му рядко убягва историческа вест или дори само загатване, което може да издърпа веригата на познатите от друг извор факти. Буди изумление как от десетки страници текст той съумява да отбере най-често само едно-две изречения, които обаче носят представата за явлението.

Големият възрожденец оценява делото си скромно: „събрах и обединих“, „поразпространих и съставих“. А всяко надзъртване в творческия му процес ни открива неимоверните му усилия в издирването и формулирането на истината за българите, исторически необходима, полетна, толкова богата, че дава съдържание на поривите и жертвите на цял народ за цяла преломна епоха. Не само в събиране на известното, но в дълбоко премисленото му обединяване, подчинено на категорични новаторски концепции, е и Пасиевата заслуга.

Когато се докоснем до спецификата на първата българска история, веднага ни се открива стремежът на автора и да създава пълна, завършена картина въпреки липсата на сведения. Той познава възможностите за възприемане на обикновените, често неграмотни хора. Съобразява се с психическата необходимост за по-примитивното мислене от цялостна представа. И стройната концепция се внушава именно чрез пълнотата на картината. За нейното доизграждане се намесва и писателят с живо въображение, който умее с пестеливи фрази да създава ярък образ. Но Паисий не се изкушава да измисля произволно там, където няма поднесена вест. Той максимално съблюдава историческата правда — така, както я намира, както я вижда при съпоставяне и при тълкуване на историческите знания.

Когато моделира представите, историкът се доближава плътно до мисленето на своите съвременници. С простодушие той разказва за мощите на светците, които носят изцеление, за местата, гдето може да се изрови имане. В тези случаи неговото извисяване е във внушенията му. Така той воюва с представите на съвременността си против психологията на съвременността си.

Книжовникът разчита предимно на художествено-емоционалното въздействие, поради това не трупва доказателствен материал. Той само съобщава откритието си. Рядко сочи изворите на своето знание и не толкова за подкрепа на една или друга теза, колкото чрез техния авторитет да подчертае популярността на българската слава или за да покаже, че чуждите извори не представят дадено събитие във върнатата му светлина. Той познава вълненията на своите слушатели и търси най-точния за тях израз, най-приемливото олицетворение на идеите. Поднася им прост разказ, създаден от него върху множество податки, преборил редица съмнения към някои от тях, скрил за читателя мъчителния процес на подбиране на фактите, оставил му само знанието.

Прави впечатление и фактът, че Паисий никъде не преписва. Той резюмира, обобщава, придържайки се максимално точно към избраните данни, но винаги съблюдава правдата на своя разказ, логиката в тълкуването му, творческата си задача — да изгражда стройно своите концепции.

Така той ни се представя не като компилатор, а като творец, понесен от голямата тревога за съдбата на рода си. Проучил редица исторически книги на гръцки, руски, сръбски и западни историци, Паисий навлиза в атмосферата, създадена от неспокойната участ на балканските народи, и се мъчи да изнесе от натрупаните пристрастни писания обективната истина за миналото на своя народ. И тук най-ярко се проявява духът на твореца от Възраждането. Умира времето на средновековния книжовник, омагьосан от страха пред божествеността на писаното слово, с покорната психика на недостоен раб божи, който няма сили да извърши смъртния грях да прокламира свои мисли и чувства, а влага всичкото си знание и воля да преписва, да преповтаря, да преразказва.

Паисий е неспокойният дух на една нова епоха, която повелява на своите създатели да откриват, да градят, да творят. Първа черта на тяхната дейност е критицизмът. Хилендарският писател е критичен към всичко, на което се спира погледът му. В този критицизъм има закваса от настроенията на простите българи, недоверчиви и скептични, възпитани от многовековното робство и социалната експлоатация, които държат като щит срещу бедите будно съмнението си към всичко, дошло отвън тях-

ната среда. Но в отношението на Паисий към вестите за народа му има и нещо различно от недоверие и скептицизъм. Това е желанието да се изтръгне истината, затрупана изпод заблуди и пристрастни вести, за да се изкове от нея оръжие. Колкото по-чистопробна е тя, толкова по-поражаващо ще бъде оръжието, с което ще се воюва за новото. Така гравидният критицизъм става основна съставка в метода на първия историк.

Оттук и ненаситната му неудовлетвореност за знания. Паисий никога не се примирява с откритото, не приема първото срещнато съобщение, а непрекъснато впива зоркия си поглед дано изрови нови неща, които ще обогатят знанието, ще осмислят докрай събитието. Например за Калоян историкът е имал на разположение твърде подробния очерк на Мавро Орбини. И въпреки това той не създава само върху него своя образ, а използва вести от още други осем източника: гръцкото житие на свети Димитър Солунски, текст от Калимановата грамота, личните си впечатления от печата на грамотата, Житието на свети Сава, Евтимиевите жития на Параскева Търновска, на Филотея, на Иларион Мъгленски, Пролога за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски, а може би и някои гръцки хроники. Аналогичен е подходът му и към цар Асен, и към цар Шишман.

Привеждането на основните старобългарски извори за Паисиевата история дискредитира и една много популярна представа за историка — че той с право и без право, произволно идеализира българското минало.

Не бива да забравяме, че Паисий черпи своите вести от старобългарските книжовни паметници, които са дело на тогавашната феодална интелигенция. В тях основният тон е панегирическият. Славословията на царя — това е в същност художествената задача на средновековния феодален писател и няма нужда векове след него Паисий да ги създава. Той само възприема отношението към фактите. И въпреки всичко не им робува, а ги преосмисля. Победите на царете в неговата идейна транскрипция са победи на народа. Имената на монарсите са титул на епохите и събитията и в такъв поглед той намира оправдание на възторга и възхвалата, внушени му от изворите.

Разгледаните в тази студия факти отричат лансираната досега представа за повърхностен ентузиаст, който не държи сметка за истината и с лека ръка комбинира историческите вести, подвеждайки ги единствено под изискването да носят вдъхновяващия образ на миналата слава. И се създаде недепният навик да пристъпваме към Паисий с предварителна „опрощавача благосклонност“ в името на неговия ентузиазъм. А сякаш далновидният мислител е прозрял, че може да възникне подозрение към него, и многократно предупреждава: „И от много време погребаните и забравени неща едва събрах заедно“; „Защото всичко е истина за българите, както и споменах“; „Аз прочетох много и премного книги и много време търсих прилежно“; „Забележи, читателю, както се намериха техните деяния, така се и писа...“

Но абстрактните тези за Паисий, неосновани на проучване, а на най-първо впечатление, не се спираха дори пред собствените му думи, а ги тълкуваха с недоверие, приемаха ги като тактически ход да наложи по-неотразимо мислите си върху своите съвременници. И точно пълното издирване на изворите за „История славянобългарска“ ще ни покаже и събирача на достъпните тогава вести — проникнат с най-голямо ува-

женис към родното книжовно знание, добросъвестен и прецизен, критичен към изворите и към себе си; и тълкувателя на историческото знание — големия възрожденски мислител, публицист, писател. Когато разберем сложното литературно явление Паисий, родено от своето време — задължено към нашата литературна традиция, посветено на острите обществени проблеми, — тогава не бихме го приближавали към лековати, непременно елементарни съвременни представи, събудени от пачето перо. Тогава само ще намерим и извора, от който черпи близо век и половина жизненост въздействието на първия възрожденец върху общественото мислене, художествените представи, дори върху етичните норми на една нация.

Сериозността на твореца личи и от техническото оформяне на съчинението му. Прави впечатление, че той съзнателно се придържа към резюмето, наложено от предварително избрания малък обем на книгата, от изискванията му за съразмерност, без да се подвежда от обстоятелството, че за едни въпроси му е предоставен обширен материал, а по други вестите са едва доловими и непълни. Композицията на цялото налага свой обем върху използването на всички данни — обширни или оскъдни.

В заключение трябва да изтъкнем и високата култура на книжовника. Издаващият се за „прост и неук“ историк освен обилната чужда литература използва по-голямата част от днес известните ни творби на старата българска книжнина, което в условията на тогавашния живот бележи равнището на една извънредно висока интелигентност. Списъкът на достъпните за Паисий старобългарски произведения показва и съставки от културата на българската интелигенция от XVIII в.

Вече многократно изтъкнахме, че въздействието на средновековните български творби върху Паисий се постига не само чрез познавателния материал, но предимно с образните внушения, с представите и емоциите. Поради това и тук не трябва да се подминава въпросът, естетическо ли е това въздействие.

Така ще се докоснем и до друга много важна, в същност генерална проблема на нашата литературна история: връзката между средновековната и възрожденската българска литература. Няма да е преувеличено, ако върху материала, привлечен за издирване на домашните извори, утвърдим, че възрожденската литература в лицето на своя пръв представител, а после вече като внушение от него, тради най-първия си образен свят от художествената традиция и естетическите завоевания на старата литература. Новите явления се създават чрез вълненията, оценките, светоусещането, чрез демократизма и широкия обхват на обществените проблеми, но процесът на раждането им ее извършва в пелените на традиционното образно възплъщение.

Между двата периода няма прекъсване. Паисий осъществява една солидна приемственост.

ДОМАШНИЕ ИСТОЧНИКИ „ИСТОРИИ СЛАВЕНОБОЛГАРСКОЙ“

Н. Драгова

(Резюме)

В статье — „Домашние источники „Истории славеноболгарской“ — выясняются некоторые связи Паисия Хилендарского с родной литературной традицией. Автор считает болгарские царские грамоты одними из самых важных домашних источников. Паисий воспринимает их как прочную основу своих познаний, а сведения, извлеченные из них, как критерий истинности всего данного ему нашими и иностранными источниками. Вследствие этого, хотя и немногочисленные и относящиеся к небольшому числу исторических личностей, известные ему болгарские царские грамоты находят существенное отражение в историческом рассказе. У Паисия наблюдается трудное, на основании полученных из них материалов, воссоздание исторических образов, опирающихся на скудные сведения, почерпнутые преимущественно из сохранившихся домашних преданий или только некоторых намеков. Самое решительное отражение на хронологии первой болгарской истории имеет Зографская грамота Иоанна Калимана, известная в науке как поддельная Калимановская грамота.

В очерке высказывается и определенное мнение относительно спорного вопроса об исторической подделке Паисиевского рассказа о царе Асене. Отрицается взгляд В. Н. Златарского, будто рассказ этот является произвольным построением историка. Оспаривается и утверждение Юрдана Трифонова, что это резюме уже существовавшей, компилированной ранее летописи. Приводятся аргументы для доказательства, что Паисий сам составил этот рассказ на основании данных Сводной Зографской грамоты, Кормчей, истории Мавро Орбини и внушений летописной части Ефтимиевского Жития Ивана Рилского. Сюда входят и сведения о житии охридских архиепископов Иоанна и Теофилакта, а также и отрывочные заметки из послесловия к славянскому переводу сочинений Теофилакта.

Связи Паисия с деятелями Тырновской литературной школы — Ефтимием, Григорием Цамблаком и Константином Костенечки — ставят его дело в литературную зависимость от последних произведений старой болгарской литературы. Анализ близких моментов показывает как возрожденец превращает культурные ценности прошлого в достояние своей современности.

Из появившихся на Святой горе (Афон) славянских произведений здесь в качестве Паисиевских источников отмечаются книга „Рай мысленный“ с рассказом о Зографских мучениках, Житие Пимена Зографского и Житие святого Саввы. Сделанные сравнения доказывают, что мировоззрение болгарского историка создавалось также на основании славянских литературных традиций, существовавших на Святой горе.

Соприкасающиеся моменты „Истории славеноболгарской“ и „Стема-тографии“ Христофора Жефаровича раскрывают чувства, волновавшие творческую интеллигенцию XVIII века поработанных южных славян. А определенно выраженное в ряде оценок столкновение между авторами

больше всего свидетельствует о динамичности формирования в ту эпоху национального сознания.

Материал, проанализированный в очерке, характеризует образ Паисия, определяющие упования его идеологии и черты его творческого метода. Ставится и вопрос о преемственности в развитии древней и возрожденческой болгарской литературы.

BULGARISCHE QUELLEN ZUR „ISTORIJA SLAVJANOBOLGARSKAJA“

N. Dragova

(Zusammenfassung)

In der Studie „Bulgarische Quellen zur Istorija slavjanobolgarskaja“ werden einige Beziehungen zwischen Paisij Hilendarski und der bulgarischen Schrifttumsüberlieferung geklärt. Die Verfasserin hält die königlichen Schenkungsurkunden mit als die wichtigsten bulgarischen Geschichtsquellen Paisijs. Sie bilden für ihn eine solide Grundlage seiner Kenntnisse. Die Nachrichten, die er aus ihnen schöpft, sind für ihn das Wahrheitskriterium für alles, was er aus den bulgarischen und den fremden Quellen schöpft. Daher haben die bulgarischen königlichen Schenkungsurkunden, wenn sie auch wenig an der Zahl sind und sich nur auf wenige historische Persönlichkeiten beziehen, doch einen wesentlichen Einfluß auf seine historische Schilderung. Dieses Quellenmaterial vermittelt Paisij nur spärliche Tatsachen, doch trotzdem baut er mühevoll das historische Bild hauptsächlich auf erhalten gebliebenen oder nur angedeuteten bulgarischen Vorstellungen auf. Den entscheidendsten Einfluß auf die Chronologie des ersten bulgarischen Geschichtswerks hat die Schenkungsurkunde von Ioan Kaliman für das Kloster Zograph. Sie ist in der Wissenschaft als die „Gefälschte Urkunde Kalimans“ bekannt.

Die Verfasserin nimmt auch Stellung zu der umstrittenen Frage von der historischen Unterlage der Erzählung Paisijs über Car Asen. Sie lehnt den Standpunkt von V. N. Zlatarski ab, wonach diese Schilderung vom Geschichtsschreiber willkürlich aufgebaut worden sei. Sie bestreitet auch die Behauptung von Jordan Trifonov, daß diese Erzählung nur die Zusammenfassung einer schon bestehenden, in früherer Zeit kompilierten Chronographie darstelle. Es werden Beweise dafür angeführt, daß Paisij diese Erzählung auf Grund von Tatsachen aus einer anderen Schenkungsurkunde für das Kloster Zograph, der sogenannten „Kormčajata“, aus der Geschichte von Mavro Orbini sowie aus Eindrücken aus dem chronographischen Teil der vom Patriarchen Evtimij verfaßten Lebensbeschreibung des Heiligen Ivan Rilski selbst zusammengestellt hat. Hier ist auch der Einfluß der Lebensbeschreibungen der Ochrider Erzbischöfe Ioan und Theophilaktus sowie die auszugsweisen Notizen aus dem Nachwort zu der slawischen Übersetzung der Aufsätze Theophilaktus' bemerkbar.

Durch die Beziehung Paisijs mit den Vertretern der Tärnovoer literarischen Schule, Evtimij, Grigorij Camblak und Konstantin Kostenecki, steht sein Werk unter dem Einfluß der letzten Schöpfungen der alten bulgarischen Literatur. Aus der Analyse ihrer nahen Momente sieht man, wie der Aufklärer Paisij die Kulturschätze der Vergangenheit vergegenwärtigt.

Von den in „Sveta Gora“ entstandenen slawischen Schriftwerken werden als Quellen Paisijs genannt: das Buch „Raj mislenij“ (Gedankenparadies) mit der Erzählung von den Märtyrern aus dem Kloster Zograph, das Leben von Pimen Zographski und das Leben des Sveti Sava. Dies beweist, daß die slawischen Schriftüberlieferungen in „Sveta gora“ auch einen Anteil an der geistigen Erziehung des bulgarischen Literaten gehabt haben müssen.

Die sich berührenden Momente in der „Istorija slavjanobolgarskaja“ und der „Stemmatographie“ von Christophor Žerafović decken die lebendigsten Emotionen unter der schöpferischen Intelligenz der unterjochten Südslawen im 18. Jahrhundert auf. Der gewisse Widerspruch zwischen den beiden Autoren, der in zahlreichen Urteilen über die obigen Schriften festgestellt wird, zeugt dagegen in erster Linie von der dynamischen Formierung des Nationalbewußtseins in jener Epoche.

Auf Grund des in der Studie analysierten Materials wird eine Charakteristik von der Person Paisijs, von der seine Ideologie bestimmenden Zuversicht und den Zügen seiner schöpferischen Methode abgegeben. Es wird auch die Frage von der Kontinuität in der Entwicklung der alten literarischen Schule und der literarischen Schule der Bulgarischen Wiedergeburt gestellt.

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЕЗИКА НА ПАИСИЕВАТА СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

Елена Георгиева

Явила се като резултат от общите социално-икономически и културно-исторически условия през време на Българското Възраждане, Паисиевата история е първият ярък документ на оформящото се национално съзнание, който има неповторимо обществено и културно отражение. Принос към всестранното разкриване на огромното обществено и културно значение на Славянобългарска история са и наблюденията върху нейния език, тъй като тя буди оправдан интерес и в чисто езиковедски смисъл като едно от важните произведения, които стоят в началото на новобългарския книжовен език.

Езиковото изследване на Паисиевата история има значение преди всичко с това, че може да хвърли известна светлина върху сложния, труден и неразрешен все още въпрос за възникването на съвременния български книжовен език, върху характера на неговото историческо развитие и върху установяването на норми в него. Важно е да се определи кога и върху каква основа възниква новобългарският книжовен език, какви езикови процеси съпровождат това възникване, какви домашни и чуждоезикови влияния в известни случаи се преодоляват или пък се възприемат в този език. Ето защо при езиковото изследване на Славянобългарска история въпросът за връзката на нейния език с възникването на съвременния български не може да остане настрана и да не бъде засегнат, особено като се има пред вид, че тя е едно от най-ранните новобългарски произведения, което дава тласък и насока за по-сетнешното развитие на книжовния език. Появата на Паисиевата история е събитие от национален мащаб. Нейното културно влияние е такова, че далеч надхвърля по резултати рамките на обикновен документ от формирането на

новобългарския книжовен език. В подкрепа на това твърдение са и някои схващания на Л. Андрейчин¹ и на Вл. Топенчаров.²

Славянобългарска история бележи началото на новобългарската литература. Този факт не може да се мисли като напълно осъществен и реализиран без наличието на новост и в езика, с който се създава новобългарската литература. Разбира се, въпросът за новобългарските езикови елементи може да се постави и при дамаскинската литература. Но за да станат те факт, който дава тласък за развитието на съвременния книжовен език, трябва да е налице не само близост до народния език, но съвкупност от белези, които дават облик и на новобългарската литература (тематика, идеи, език), и на новобългарския книжовен език (липса на падежни форми, богатство на формите и разнообразна лексика — книжовна и народна, разнообразие, гъвкавост на синтаксиса). Необходимо е още да се имат пред вид и резултатите — преди всичко в създаването на езикова и писмена традиция, така ясно очертала се след създаването на Славянобългарска история, а не след дамаскините, литература с подчертано регионален характер.³

Какви основания ни карат да поставяме по този начин въпроса за българския книжовен език и езика на Славянобългарска история?

1. Славянобългарска история е етап в културното развитие на нашия народ. Възникнала като резултат на определени общественно-икономически отношения през епохата, тя бележи както началото на Българското Възраждане, така и началото на новобългарската литература. Възникването на новобългарската литература се съпровожда и с промяна в езика на книжнината — от тесните рамки на черковнославянския се преминава, с оглед към новите цели и задачи на литературата, към живия народен език. Тясно свързана с общественото преустройство през епохата на Възраждането,⁴ Паисиевата история бележи началния момент от възникването на книжовния ни език, стои в началото на новобългарския книжовен език и поради тази ясна общественно-икономическа основа, каквато например дамаскините нямат.

2. Паисиевата история е изградена върху светска тематика, за разлика от предшестващата я литература, и създава истинска книжовна традиция (Софроний Врачански, Н. Бозвели, В. Априлов, различните преписи на Историята, и т. н.), каквато липсва при дамаскините. Тематиката по начало не може да определи пряко възникването на книжовния език. Тя обаче е една от основните и най-характерни черти на новобългарската литература, които изискват и нови художествени и изразни средства.

3. Към всичко това най-важно е да се изтъкне и да се посочи върху каква основа Паисий изгражда езика на своето съчинение. Общото впечатление от произведението е, че неговият език е доста разнообразен и непоследователен. Задачата на тази статия е да посочи кое в езиковата основа на Паисиевата история преобладава — народните (новобългар-

¹ Л. Андрейчин, Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето възраждане, Български език, 1955, кн. 4, стр. 308—315.

² Вл. Топенчаров, Мисли за Паисий, Език и литература, 1960, кн. 1, стр. 3—18.

³ Д. Петканова-Тотева, Неделникът на Софроний Врачански, Известия на Института за българска литература, 1960, кн. IX, стр. 201.

⁴ Д. Косев, Паисий Хилендарски и българското националноосвободително движение, Исторически преглед, год. IX, кн. 1.

ските) елементи или черковнославянските (старинните). Но като се имат пред вид условията, при които Паисий създава Историята си, източниците, които използва, а на места и буквално заема, необходимо е предварително да се подчертае, че изтъкваното досега голямо количество черковнославянски елементи в езика на Славянобългарска история не бива да ни кара да заключим, че този език е старинен. Трябва да се има пред вид и това, че Паисий се е влиял и от закостенялата книжовна традиция, характерна с преклонението си пред черковнославянския език и черковния канон. Въпреки това, както Паисий сам изтъква, той се е стремил да пише на прост български език, за да бъде по-разбран. Дори там, където Паисий заема текстуално, той опростява израза, въвежда нови, народни връзки между и вътре в изреченията. Ако се търсят само отделни елементи на народноразговорния език в Историята, те се срещат почти на всеки ред, отнасяйки се до:

а) фонетиката — изговор *е* на мястото на *ъ* (*некои*); употреба на *веке* вм. *вече* и др.;

б) лексиката и фразеологията — *китат*, *кладенец*, *аманет*, *клицура*, *зел*, *съградил*, *трудат се за луду* и др.;

в) морфологията и синтаксиса — членна форма-*о* (*во монастиро*); суфикс-*ин* (*арапин*); аналитично изразяване на степените за сравнение с *по-* и *най-*; кратки форми на личните местоимения (*го*, *ги*, *му*); *да-* глагол вместо инфинитив; съюзи от народния език (*докле*, *що*); аналитично свързване на имената в изречението и др.

*

По въпроса за характера на езика в Славянобългарска история съществуват различни и противоположни мнения. В по-голямата част от тях преценката е направена от гледище на съвременния език. Ясно е обаче, че, сравнен със съвременния книжовен език, езикът на Паисий по-трудно може да се приеме като изграден на народна основа. За тогавашното състояние на писмената традиция обаче това количество народни елементи, което откриваме в Историята, е важен белег и сигурно указание за народностната тенденция на произведението. Важното е тук да се проследи и види основата, която се слага с народноразговорния език, тласъкът, който се дава за развитието на книжнината. А това, както изглежда, е убягнало от вниманието на изследвачите на Паисиевата история и по-специално на тези, които са се спирали върху характеристиката на езика в нея. При тях трудно би могло да се говори за едно цялостно и задълбочено изследване на езика, защото направените бележки са бегли, често изградени върху външни впечатления, върху някои особености, хвърлящи се на очи, отделни особени положения и т. н., или пък са търсени податки за установяване на приблизителното място, откъдето произхожда Отец Паисий. Такъв характер носи спорът между Кепов и Кралевски.⁵

⁵ Ив. П. Кепов, Нещо за езика на Паисиевата история, Родна реч, 1931/1932, стр. 57—59; Езикова разправа, Родна реч, 1932/1933, стр. 133—136; Край на разправията около въпроса за езика на о. Паисия Хилендарски, Родна реч, 1933/1934, стр. 133—136; В. П. Кралевски, Още нещо за езика на Паисиевата история, Родна реч, 1932/1933, стр. 204—211; Още към въпроса за езика на Паисий Хилендарски, Родна реч, 1933/1934, стр. 14—19; Към въпроса за езика на отца Паисия, Българска мисъл, 1938, стр. 330—342.

Общо взето, различните мнения, изказани по повод езика на Славянобългарска история, се разпределят в две главни, противоположни групи. В първата изследвачите преценяват като старинен, черковнославянски, езика на Историята и почти не обръщат внимание на народните елементи в него. Такива мисли са изказани нееднократно от различни автори.⁶

Много повече са изказаните мнения за по-тясна връзка на Паисиевия език с народния език и за стремежа на автора да доближи текста на съчинението си до говоримия език, до простия читател. По този начин определят значението на езика в Славянобългарска история и ролята на нейния автор за въвеждане на народния език в литературата А. Т.-Балан,⁷ Ив. П. Орманджиев,⁸ Р. Чолаков,⁹ В. Н. Златарски,¹⁰ Цв. Стоянов,¹¹ Н. С. Державин,¹² М. Дринов,¹³ М. Арнаудов¹⁴ и др.

Много интересни са фактите, свързани с формирането на новобългарския книжовен език през епохата на Възраждането. Един от най-трудните въпроси, които е трябвало да разрешат българските учители и писатели в началото на Възраждането, е този за характера на езика в училището и в книжнината. Докато първите будители и педагози усвояват с по-здрав усет народната реч, и то в една по-старинна черковнославянска редакция (Паисий, Софроний) или в източнобългарския ѝ говор (П. Берон), някои по-издигнати просветители, получили образованието си в Гърция, настояват да се поддържа в училищата гръцки език, като език на богата книжнина и на културни отношения. Във връзка с това е важна преценката за делото на Паисий, който поставя въпроса за народния език като предпоставка за успеха на идеите, намерили отражение в неговата Славянобългарска история.

Други автори застъпват и някои средни становища за езика на Паисиевата история.¹⁵ Й. Иванов¹⁶ се изказва по следния начин за Паисиевия език: „В основата си черковнославянски, с отражения сръбски и руски

⁶ Н. Филип ов, Паисий Хилендарски, Бълг. писатели, т. I, София, 1929; Паисий Хилендарски, История Славянобългарска, Библ. „Българска книжнина“ № 1 (1929); Ст. Романски и, Нов Софрониев препис на Паисиевата история от 1871, съпоставен с преписа от 1765 г., Български старини, кн. IX, София, 1938, X—XI; М. Москов, Паисий Хилендарски, История Славянобългарска, 1893.

⁷ А. Т.-Балан, Славянобългарска история, 1898.

⁸ Ив. П. Орманджиев, От Паисий и епохата на Възраждането, 1938.

⁹ Р. Чолаков, Бележки за езика на Паисия Хилендарски, София, 1927; Бележки за езика на Паисия Хилендарски, Дух. култура, кн. 32—33, 1927, стр. 33—48; Правописът на Паисий Хилендарски, в. Развигор, бр. 49, 1921; Езикови въпроси в историята на отца Паисия, Дух. култура, 84, 1937.

¹⁰ В. Н. Златарски, Паисий Хилендарски, Бъл. истор. библ., год. II, 1928, кн. 1, стр. 1—18; Към въпроса за тъй наречените преработки на Паисиевата история, Период. списание, Средец, 1899, стр. 723—757.

¹¹ Цв. Стоянов, Паисий Хилендарски, Стара Загора, 1942.

¹² Н. С. Державин, Сборник статей и исследований в области славянской филологии, Москва, 1941, стр. 232.

¹³ М. Дринов, Отец Паисий, неговото време и учениците му, Период. списание, год. I, Браила, 1871, кн. IV.

¹⁴ М. Арнаудов, Паисий Хилендарски, София, 1942.

¹⁵ Б. Цонев, От коя школа е излязъл Паисий Хилендарски, Славянски глас, 1912, кн. 5—6, и История на българския език, т. I, стр. 310; Ив. Шишманов, Паисий и неговата епоха, СпБАН, кн. VIII, София, 1914.

¹⁶ Й. Иванов, Родното място на отца Паисия се установява. Край на един продължителен спор, в. Зора, бр. 5591, София, 1938; Родът на Паисия, в. Зора, бр. 5596, 1938; Ново известие за Паисиевия брат Лаврентий, в. Мир, бр. 10232, 1934; Паисий Хилендарски, 1918, 1946; История Славянобългарска, София, 1914.

езикът на Славянобългарска история е удавен в новобългаризми и представя в своята целина изкуствен славянобългарски извод, макар и всичко това да не му е пречило да бъде ясен и достъпен за всички българи.“ Доколко е правилно становището, че езикът на Славянобългарска история е в основата си черковнославянски, ще се види по-нататък в конкретното изследване.

По въпроса за характера на Паисиевата история и за значението на нейния език се изказва и Б. Пенев.¹⁷ Неговото изследване е повече историко-литературно, като същевременно се разглеждат доста подробно и някои въпроси на езика в Славянобългарска история. Доста важно за нас е твърдението на Б. Пенев, че новата българска литература започва с „История славянобългарска“ на Паисий. По-нататък той подчертава, че една литературна епоха се характеризира с онова, което преобладава в нея, в нейния дух, в нейното съдържание, във формата на нейните произведения. Новото в българската литература получава преобладаващ израз в Историята на Паисий и след нея. Литературата преди Паисий носи предимно черковно-религиозен характер (както вече се отбеляза по-горе — стр. 346), а след него добива предимно светски характер. По-нататък Б. Пенев очертава кръга на домашните източници на Паисий, които са оформили до голяма степен възгледите му и демократичните му схващания за езика.

За да се охарактеризират обаче по-цялостно особеностите в езика на Славянобългарска история, необходимо е да се обърне внимание и на езиковите отношения с източниците, които Паисий е използвал за своето съчинение. Паисий черпи сведения вероятно и от гръцки, сръбски, старобългарски източници, за които все още само се предполага, но съвсем установени са заемките, които той прави от руските преводи на историята на Мавро Орбини и на Цезар Бароний. Паисий сам цитира и се позовава на тези автори в историята си („Тамо ѿбретохъ история МаврѠ-бира за сѣрбие и болгари въ кратцѣ за ц (а) ри...“).

Изследвания, ако и непълни, на заемките, които Паисий прави от Ц. Бароний, Мавро Орбини, са посветили както наши, така и чужди учени.¹⁸

Мненията на тези учени се синтезират в заключението, че, общо взето, Паисий се старее да побългарява, да опростява старинния език от използвания източник, за да го доближи до масовия слабо просветен или непросветен български читател или слушател.

Много въпроси около езиковите заемки на Паисий в тези изследвания се изясняват задоволително. Често пъти Паисий заема съдържанието, смисъла, като просто „превежда“ на български език: у Бароний „... гладомъ, хладомъ, моромъ... избѣгахъ“, а у Паисий същия пасаж намираме във форма „w(т) гъладъ и зима и w (т) моръ... избегали“. Случаят не е единствен. Но, общо взето, макар Паисий да променя заетото (по отношение на излаганите събития, идеи, стилистично и езиково), често в изложението му се вмъкват езикови елементи от използвания текст. Колко той остава верен на своя извор, ще стане ясно по-късно. Но несъмнено е

¹⁷ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. II, София, 1932.

¹⁸ В. Велчев, Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний, София, 1943; Б. Пенев, пос. съч.; А. Gronia, Il Regno degli slavi di Mauro Orbini (1691) et la „Istoria slaveno-bolgarckaja del monaco Poaisi (5762, Bulgaria, I, Рим, 1939), 1—2, p. p. 45—58, 139, 152; R. Picchio, Gli annali del Baronio-Skarga e la storia di Paisij Hilendarski, Roma, 1954.

влиянието, което той е изпитал в текстуално отношение, изразяващо се в запознаване с историческите събития, изложени в намерените от него източници, които сам предава в историята си с повече или по-малко прилики; но той идейно и композиционно променя заетото, като го съобразява с основните тенденции на произведението си; Паисий е изпитвал влияние и върху езика си, което трябва да се схваща като отражение на съществуващата дотогава книжовна практика и черковна традиция; основната му тенденция обаче си остава да доближава своя език до живата разговорна реч.

Какъв извод ни се налага от направения преглед на мненията за езика на Славянобългарска история? Преди всичко е налице една неустановеност и раздвоеност на изследвачите в отношението им към езика на Историята. Но все пак съвсем определено се очертава схващането, че езикът на Паисиевата история е наситен с новобългарски езикови особености, които оказват влияние върху по-голямата част от по-сетнешните книжовници.

Прегледът на изказаните за езика на Славянобългарска история мнения показва, че това са общи впечатления от неговия характер. Без да вникват по-дълбоко в езиковите особености на произведението, авторите на някои от посочените мнения са приемали за старинен езика на Славянобългарска история, по бегли, външни представи, понякога може би повлияни и от старинната графика на текста. Изследването на Паисиевия език не е било специална задача на тези автори, а често те са докосвали въпросите на езика му по-скоро за пълнота на своите бележки общо върху произведението.

*

За да се получи по-пълна представа за характера на Паисиевия език е необходимо да се направи, макар и бегла съпоставка със състоянието на българския език от края XVII и XVIII в. Трябва да се съжалева обаче, че липсват каквито и да било изследвания на езика от това време. Въпросът за такава съпоставка е много интересен, но предстоящ за разработване. Ето защо тук ще се задоволим да се ограничим с преглед на езиковите особености на Славянобългарска история, като въз основа на получените данни ще се опитаме да направим и някои изводи, които, разбира се, ще бъдат все още неокончателни.

В езика на Славянобългарска история се забелязват три главни езикови струи, които доста ярко се очертават и които в най-синтезиран вид дават представа за езика в нея. Касае се за следното: в Историята се срещат места, в които преобладават черковнославянски езикови елементи; в други случаи се наблюдава разколебано придържане към традиционния писмен език, а в трети има подчертано надмощие на народните елементи. За да не се спираме в конкретното изследване специално на въпроса за характера на народните елементи, необходимо е предварително да се уточни как трябва да се преценяват — като народни или като диалектни, тъй като те все пак насочват към определена говорна област. Б. Пенев е склонен да ги приеме двояко „диалектни особености, общи народни изрази.“¹⁹ В този период обаче въпросът за диалектния характер на някои

¹⁹ Пос. съч., стр. 292.

езикови явления не може да се отдели от въпроса за народния характер на езика, тъй като тези понятия за тогавашния етап от развитието на книжовния език са още неразчленими и почти равнозначни. За диалектизми не трябва да се говори, тъй като не може да се прецени с оглед към каква литературна или книжовна норма на тогавашния език може да се определи принадлежността на някоя дума или обрат, защото по това време едва се поставя началото на литературния език, та не може да се говори за диалектизми в един неустановен и неизграден книжовен език. За диалектизми не може да се говори дори много по-късно след излизането на Славянобългарска история — дори до средата на XIX в.²⁰

Ако се погледне така тясно на народните елементи в Паисиевата история, ще остане до известна степен неясно огромното отражение на това произведение, което успява да сложи началото на истинска книжовна традиция, да обобщи развитието на зародилия се и преди него стремеж за въвеждане на народния език в литературата и да му придаде целенасочен и съзнателен характер, да постави на народността основа развитието на литературата по език, съдържание и идеи. Именно и поради стремежа за въвеждане на народния език в Историята тя има такава влияние върху българите, съвременници или по-късни последователи. Открити са около 40 преписа на Славянобългарска история. Много възрожденски писатели започват да творят по примера на Паисий и да увеличават, разнообразяват и обогатяват народноразговорната основа в езика на произведенията си, тласък за което несъмнено получават от Паисий. Така се изказват и изследвачите на Паисий: „Какъв език! Какъв чуден и дързovit език, особено по онези тежки времена! С такъв език е можел да говори само онзи, който е имал неизказана небесна любов към своя злочест, но мил и драг народ. Сичката цел и намерение на Отца Паисия е било — да възбуди в българете съзнание за своето народно достоинство, да възбуди в тях народната гордост, народното чувство. И как добре разбирал времето си Отец Паисий! Народът унижен, народът в безсъзнание, народното чувство заглъхнало, народното достолепие потъпкано. В таквo едно време необходимо е било да се внуши на народа уважение към само-себе си, като се научи да гледа с почит на сичко онова, което е негово, което е българско. И Отец Паисий не пренебрегва с нищо за постигането на една такава важна и света цел. Той прави предмет на уважени е българската простота, от която многома са се срамували, уподобява тая простота с простосърдечието и незлобието на вехтозаветните св. мъжие и с истинна гордост турга тая простота много по-горе от гръчката кичлива и лъжлива мудрост.“²¹

Такава е преценката за езика на Паисий у най-ранните му изследвачи.

Една интересна особеност, свързана пак със Славянобългарска история и специално с нейния език, е наличието на зародишни елементи и развитие на повестувателно-разказвателния стил, който по-късно се оформя и установява в българския книжовен език, т. е. стила, начина на излагане на историческите факти и сведения. Той се характеризира с редица особености на лексиката, за което ще стане дума в конкретната част, с редица похвати (например подчертаване на положения, важни според Па-

²⁰ Д. Иванова-Мирчева, Езикът на Друмевите повести, Български език, 1957, кн. 4, стр. 318—335.

²¹ Живото писание, Периодично списание, Браила, 1871, стр. 32—33.

исий за възстановяване на историческата правда, полемизаторски тон, изобилие от използвани определения и епитети, които се концентрират около две основни теми — изтъкване на положителното от българската история и историческите личности и подчертаване на отрицателното у враговете на българския род, главно в лицето на гърци и турци).

За научен стил в Историята, разбираан в строг смисъл, не може да се говори по редица причини. Премного личен елемент влага Паисий при преценката на историческите факти, за да може той да влезе в ролята на обективен тълкувател на историческите събития. Той има романтично отношение към българската история, и то прогресивно-романтично, тъй като не съзерцателно отношение заема спрямо изнасяните факти, а се старае активно да въздействува. За отсъствието на научен стил пречи още и липсата на установена лексика и на научна терминология. Това обаче не би могло да бъде другояче. Затова пък значително по-установен и явен е риторично-тържественният и приповдигнато-емоционален патос на неговия език. Паисий пренася в новобългарската книжнина риториката на черковнославянската литература, като я осмисля и подчинява на една основна идея, освобождава я от празната пищност и ѝ дава съдържание. За по-конкретното използване на различни стилистично-синтактични форми вж. по-нататък (стр. 373 и сл.).

І. Фонетични особености

За такива произведения, каквото е Славянобългарска история, отбелязването на фонетичните явления е сигурен начин да се определи до голяма степен принадлежността на техния език към дадена говорна област или към определен период от историческото развитие на този език. Проследяването на фонетичните особености помага да се очертае и кръгът на чуждоезиковите влияния.

1. Една от най-ярко открояващите се фонетични особености в Историята, при която почти не се срещат смесвания и непоследователности, е екавият изговор (предаден писмено) на ятовата гласна. Екав изговор има там, където нормално в други говорни области съществува якав. Посоченият белег в областта на фонетиката потвърждава вече известния факт за западнобългарския произход на Паисий. Екав изговор се среща в различни думи и в различни граматични форми: *некои (некоа), грех, поживе, вѣдехъ, редко, некако, заповедалъ* (но и *заповѣдалъ*), *ветаръ, вера, побегналъ, изгорелъ, место, ѿмрелъ (оумрела), дело, избегалъ (избегали), тесно, неколико, поживель* и др. Във всички цитирани случаи е употребено *е* вм. *ъ*, както би трябвало да се очаква, съобразно с черковнославянската графика; това показва, че Паисий наистина не е могъл да се откъсне от родното си произношение, ако, разбира се, не сметнем, че това е съзнателна проява. Този факт издава твърде подчертаната у Паисий тенденция да си служи с народни езикови форми. Може с основание да се допусне, че дори и в случаите със запазен знак *ъ* е възможно да е съществувал екав изговор. За изговора на *ъ* в някои от посочените случаи вероятно влияние е оказало и ударението (*избегáлъ, избегáли*).

2. По-свободна употреба на гласни. Неоправдано вмъкване на гласни.

Много често се наблюдава неоправдано използване на гласна, която не е елемент на основата или на окончанието на думата: *въздахънулъ,*

болъгары, вѣдова, вѣнезанъ, вѣнешнѣхъ (не е ясно дали се дължи на запазен стар предлог *вѣн* (*вѣ*) или на преплитане на руската и българската форма), *погибѣл, възмогалъ* (прибавено цяло окончание към руското *погиб*, вероятно за да се доближи тази форма фонетично и морфологично до българското минало действително причастие, което Паисий използва като минало време), *сѣкоти* (=скот), *вставѣА, вървчилъ, арапъскаго, Болъгарию, сатѣворѣлъ, кѣниги, казанъ* (от казнъ), *сконѣчалъ* и др. Най-често при такива случаи се прибавя *ѣ*. Това показва, че отчасти този *ѣ* е вероятно само графическо явление, подобно на други, вече редуцирани и непроизнасяни в старобългарски и оттам преминали в черковнославянски.

3. Липса на необходимата гласна: *ветръ* — най-вероятно е посоченото явление да се дължи на неустановената графика на автора. Сходно на това явление е липсата на звук *ѣ* при съчетанията *ѣр/рѣ, ѣл/лѣ*. Това дава основание да се смята, че тук се касае за говор, чиято система притежава сонантно *р* и *л*. Посоченото явление се наблюдава и сега в редица български говори, а особено в западните, тъй че не е необходимо непременно тук да търсим отражение на сръбски фонетични особености: *грѣки, прѣви, држатѣ, држава, сѣдржалъ, тврдо, Трново, трпатѣ* и др. Но има и обратното явление — присъствие на звук *ѣ* при същите условия: *грѣгѣ, грѣчка, испрѣво, прѣво, грѣцѣ, ѣблѣка* (като *ѣ* редовно стои след *р* или *л* — особеност, характерна за редица диалекти). Това различно предаване на *ѣр/рѣ, ѣл/лѣ* ни навежда още и на мисълта, че е възможно Паисий да е използвал за своята история и материали от различни области на България, които са оставили известни следи в езика на неговото произведение.

4. Замяна на гласни. Среща се замяна на звук *ѣ* с *а* или *о* и обратно: *вапреки, сабрахъ, всамъ, оганъ, вазел* (дума с най-много фонетично-словообразователни варианти — *вѣзелъ, узелъ, взелъ*, не св. *зималъ, вѣзималъ*), *вастали, о/т/мащение, нарекалъ, лавово* (=лъвово), *саградилъ, обрацалъ* (останала само в днешната дублетна форма *обращение*), *сатѣворѣлъ, вазвратилъ, храбаръ, саборъ* и др.; *тежокъ* (или *тежакъ*), *закоснелъ* — предаването на еровата гласна с *а* или *о* е характерно явление за редица български диалекти; *сѣмовластна* (и *самовластна*), *сѣмоволно* — при тези думи е възможно да се допусне отразена редукция на неударената гласна, но като се има пред вид, че Паисий произхожда от западните български земи, това обяснение изглежда малко вероятно и правдоподобно, освен ако се допусне езиково влияние на други, домашни извори на Паисиевата история.

Само една част от случаите, при които съществува замяна на една гласна с друга, говорят за чуждоезиково влияние — руско или черковнославянско — *Болгарию, болгаринъ, сотворилъ, соборъ*. Среща се и замяна на *о* с *а* (или с *ѣ* без ударение), отговарящо на руското акане: *да сахранатѣ, вѣсточнѣи* и др. По писмени паметници Паисий не ще да е усвоил тази типично руска фонетична особеност, нито пък може да се предполага, че той от личен контакт с руски монаси или руси е узнал посочената особеност на руското произношение. Вероятно това явление се дължи на побългаряването на тези форми.

Съществуват и редица думи, които отговарят на днешното ни произношение и правопис: *възможно, събрано* (с проявена неустановеност,

защото на друго място се среща форма *сбрахъ*), *сбравшаго*, *въстали*, *нарекъл*, *сбралъ* (*сабралъ*, *собира*), *сзвалъ*, *възвращалъ*, *собрание*, *сзвати*, *сътворилъ* и т. н.

5. Интересна особеност при някои употребявани от Паисий думи и форми е забележимото затвърдено предаване на някои меки звукове. Най-често отражение на това явление, по-характерно за западните български говори,²² се забелязва при глаголните окончания: *оуправлаетъ*, *погъблаетъ*, *просатъ*, *хулатъ*, *азикъ* (загубена йотация), *земла* (но и *земла*), *некоа*, *хвалатъ*, *управлалъ*, *зміа* и др.

6. Преобладаващ е новобългарският рефлекс на малката носовка — *месеца*, *памет*, независимо че под влияние на черковнославянски се среща и рефлекс *я* — *язикъ*. Една твърде интересна особеност са малкото останали случаи на отбелязан български рефлекс на малката носовка в думи, при които в днешния ни език е възприет руският рефлекс с *я*: *проклетие* (съвр. *проклятие*), *начелни*, *начелници* (съвр. *начални*, *началници*). При последните две думи е възможна и асоциация с *чело*.

7. Най-често голямата носовка се предава с *у* според руския и черковнославянския рефлекс: *пѣтъ*, *пѣтъшествиѧ*, *мѣдръ*, *мѣченически*, *мѣжеско*, *мѣжъ*, *на пѣти*, *мѣченикъ*, *рѣкахъ*, *сѣдъ*, *сѣ* и др.

8. При някои думи, заети от руски, се среща изговор *жд* от **dj*, не-застъпен при тях в съвременния български: *вѣждъ*, *нареждено*, *побеждень* и др.

9. Наблюдава се единствен случай на пълногласие — *оукоротити* — вероятно влияние на руски език, тъй като черковнославянски почти не притежава тази особеност. В Славянобългарска история всички случаи, при които в руски съществува пълногласие, се употребяват в българска форма: *сребро*, *злато*, *кралъ*, *главѣ*, *чрезъ*, *предали*, *бранъ*, *враговѣ*, *преводити*.

10. Единични случаи. Тук се включват всички онези думи, носители на по-особени фонетични явления (отражение на народно, руско или черковнославянско влияние), без да могат да се подредят в специални групи. Така напр. интерес представляват вариантите на глагола *нарека*, който може да се срещне във форма *нарицаю*, *нарицили* *нарицати*, характерен за старобългарски итеративни форми, запазен и в някои български диалекти,²³ или във форма *да се наречатъ* (промяна на *к* в *ч* в 3 л. мн. ч. по аналогия на формите за 2 и 3 л. ед. и мн. ч., също характерно за някои български диалекти).

Любопитни форми са *идинъ* вм. един и *еленски* вм. елински. В първия случай вероятно имаме антиципация, а във втория е допустимо влияние на първия звук върху втория, графично изравняване или непознаване на формата на думата.

Следи от II палатализация, която не се среща при тези думи в новобългарски, отражение на черковнославянски, са случаите: *въ старесе*, *въ старости глѣбоце*.

Една доста многобройна група съставят думи (заети или домашни), в които се откриват различни по произход фонетични особености. В ня-

²² К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 137.

²³ К. Мирчев, Стари и нови итератива в източномакедонските говори, СпБАН, 50, 1934, стр. 197—222

кои от тях най-приемливо е да се допусне отражение на разнородна графика. При други обаче въпросът е по-сложен — съществуващите фонетични особености се дължат в голяма степен на смесването на два фонетични типа — черковнославянски и новобългарски. И тъй като Паисий не е могъл да пренебрегне черковнославянската традиция, а е бил и безсилен да устои на народния език, смесвал е дори в една и съща дума двата типа произношения или написания, като понякога не е и схващал, че греша: *ω(т)къде*, *каалъ се (са)*, *начелъ (= началъ)*, *слободно*, *възметъ* („возмет“), *съм*, *буке*, *буки*, *бъки*, *Френцию*, *предеда тразятъ*, *свезана*, *немечкъю*, *чате* (чете), *могътъ*, *филосовъ*, *похарали* (вм. философ, покарали), *слишатели* и др. При някои от изброените думи откриваме народно произношение, запазено и досега.

Както става ясно с отбелязаните дотук фонетични особености, Славянобългарска история прави впечатление с голямата си пъстрота от събрани чрез различни източници и говори явления. Неустановеността, компилативността, както ще се види и по-нататък, е характерна особеност на Паисиевата история. Все пак обаче при голяма част от описаните фонетични явления се изясни, че те са народни български особености, които вземат връх и се налагат, преценени и количествено, над чуждите влияния. Дори още тук проличава колко неправилно е да се смята, че езикът на Славянобългарска история е в основата си старинен, черковнославянски. Напротив, народната струя е равностойна или преобладаваща. Тези факти показват, че трябва да се ревизира едностранчивото схващане за езика на Славянобългарска история.

II. Лексикални особености

Характерът на статията ни налага да ограничим кръга на въпросите, които обикновено се включват при лексикалните описания. Тук ще посочим някои особености на лексиката предимно във връзка с нейния произход. Установяването на произхода на думите ще ни ориентира към онези говори, езици или писмени паметници, които са служили като извори на Паисиевата история. Съставът на лексиката ще ни разкрие степента на усвояване на чуждите думи и изрази или предпочитаните домашни форми, ориентацията към определени групи думи, някои синонимични явления, фразеологични употреби и т. н.

При опита да се класифицира лексиката откъм произход е необходимо да се направи уговорка за две неща: а) дали се касае за заемане на цяла дума, или само на известна форма на думата, т. е. за морфологични заемки (напр. при глаголните окончания, падежните форми и др.); б) ако известна дума съществува в новобългарски или в старобългарски, но е употребена в чужда (руска, черковнославянска) звукова форма, трябва ли да се смята за заемка.

Първият случай обхваща думи, като напр. *имають*, *гоштавають*, *метнѣли*, *единѣ*, *мрачнѣ*, *темниѣ*. Те само по окончание или по форма се различават от българските. Естествено е да не се смятат за лексикални заемки, а само като морфологични заемки, които в тогавашното състояние на книжовния ни език са внасяли формално разнообразие. Така в общи линии трябва да се разреша и въпросът за втория вид заемки — фонетичните, носителки на чуждоезикови звукови явления, без да са лек-

сикални заемки (*болгаринъ, о(т)мащение* и др.). Лексикалните заемки идват, за да запълнят нуждата от липсващи в езика ни думи и поради това остават в него за по-дълго или за по-кратко време, като го обогатяват с нови лексикални единици. За разлика от тях горните две групи са отпадали постепенно от системата на езика ни, тъй като домашните форми са ги изместили. Може да се каже, че включващите се в тези групи думи не са оставили забележими следи в нашия език. Като лексикални заемки могат да се смятат всички думи, които са дошли в езика ни с корен, основа и форма, несъществуващи в него.

Ето защо, когато се преценява лексикалният състав на Славянобългарска история, трябва да се имат пред вид посочените съображения, тъй като Паисий на много места, за да придаде по-книжовен характер на езика си, за да остане верен на каноничната литература, прибегва до създаване на хибридни форми — най-често със съчетание на българска основа с чужда наставка или на чужда основа с българска представка или наставка: *възвращалъ, съзвати, сожегалъ, дигнѣли* и т. н.

В лексикалния състав на Славянобългарска история се открояват три основни по произход групи думи: 1. Книжовна лексика, дошла чрез руски от черковнославянски или направо от руски (по-малко вероятно, тъй като Паисий е ползувал изключително черковнославянски текстове); 2. Народна българска лексика, характерна за родния диалект на автора, или от други диалекти (това за сега е крайно трудно да се определи, тъй като езикът на предшествуващата или на съвременната на Паисий литература — дамаскини, сборници и др. — още не е бил предмет на езикови проучвания); 3. Чужди влияния, които са дошли по други пътища.

Първите две групи са най-пълно представени в Паисиевата история, като на отделни места преобладава ту единият, ту другият тип.

1. Книжовни заемки (черковнославянски или руски). Тук влиянията са предимно с отражение върху формата, а преките заемки са главно из областта на отвлечените съществителни. На първо място в тази група влизат отглаголните съществителни на *-ние*, възвърнати през черковнославянски и руски старобългарски думи. Има и руски заемки между тях (*пременение*), но по-голямата част са черковнославянски: *послѣшанѣи, падению, плънение, постановление, о(т)мащение, привиденѣмъ, влнениемъ, събрание, порабощение* и т. н. срещу единственото народно отглаголно съществително *пѣсане*. Диференцирана стилистична роля, както това се забелязва в съвременния език, отглаголните съществителни на *-ние* в Историята нямат. Те се употребяват, за да изразят опредметени действия. Обаче заедно с цялата черковнославянска лексика допринасят за създаване на по-тържествена атмосфера в самото произведение. Една важна последица от заемането на тези съществителни е активизирането и на домашния словообразователен тип.

Други отвлечени съществителни са от типове: *благодарение, благочестие, непостоянство, чтечество, простота, незлобие, ненавистъ, грабителство, лъкавство, прѣлѣстъ* (желание, стремеж), *мъздѣ* и др.

Единични заемки (форми и думи), които означават по-конкретни понятия, единични предмети, лица, явления, признаци или са глаголи, наречия, съюзи от черковнославянски: *слишателї, деѣтъ, толїка, ѡ(т)-къдѣ, понеже, кратъ (много кратъ), егда, послезеде, конечно, колес-*

ница, данъ, изволилъ, незабитна, дело, казненъ, оусретилъ, договоръ, почтено, ради, оучинилъ, корабли, просилъ, прежде, санъ, дворе, ратовали, пошилъ, велъмъжи, сиречь, неколико, родители, правителъ, вънималъ, ловитви, прилежно, ѿбетъ, терговци, паче, печаль, советъ, ꙗноческии, свръга, втробою, запретилъ, конец, камене, погубление, печатъ, возненавидели, погребсти, натрагъ, съжигали, смотрели, порицають, виногради, встидели, толкователъ, еврейнина и т. н.²⁴

Интересна запазена старобългарска форма е *ра(з)грдель се* в значението 'разгордея се, гордея се' без звук *о*, а *ъ* не е отбелязан вероятно поради съседството на *р* (вж. стр. 353). Също така интересна е и думата *потекли* (потекли за нимъ, стр. 23) със запазено старо значение 'тичам, бягам'. От същия корен е и думата *ѿтекли*.

Както се каза и по-горе, една част от включените тук думи представляват руски заемки. Необходими са специални проучвания и справки, за да се определи точно границата между руските заемки и върнатите през черковнославянски стари български думи.

Известна част от обичайни по-устойчиви съчетания също води началото си от черковнославянските източници на Паисий: „да има разговоръ *лице к лицу*, „*родомъ болгари*“, „...*да не бивате*... *подметаемъ ѿ вкораемъ*“, „*много тръвъ сътворилъ*“, „*неразмели единъ на дръги*“, „*ишелъ на помощъ*“, „*втвердили договоръ*“, „*предалъ Б(о)гъ духъ*“ и др.

При думи, чийто правопис достатъчно ясно посочва произхода на формата, не може да има колебание. Така напр. *ѿалтиръ*, *змѣа*, *цѣмпи* и други подобни веднага издават старинния си произход.

Както показва прегледът на черковнославянско-руските заемки в Славянобългарска история, извън заетите или подражателни форми, кръгът на този вид заемки се движи предимно в областта на отвлечените понятия.

2. Народни български елементи. Тази група думи съставят основата на произведението. Тук се включват предимно понятия от битовата лексика, характерни за говора на автора или и за различни български говори, тъй като е известно, че Паисий е обикалял дълги години българските земи и не е могъл да не се запознае добре и с другите български диалекти. Тази група обхваща думи от различните части на речта, народни не само като лексикални единици, но и с формата, в която са употребени. Без да ги отделяме в специални групи, ще ги цитираме по реда на намирането им в произведението: *сраматъ се*, *рече*, *тамо*, *немашъ* (диалектен екав изговор; обаче формата е неустановена, защото на други места в Историята се среща *не имеютъ* вм. 'нямат'), *нема*, *защо*, *трговци*, *това*, *време*, *сегашни*, *чвдиш*, *богати*, *слезе*, *поживе*, *животъ*, *лѣто*, *заедно*, *саградилъ*, *сребро*, *злато*, *пари*, *ветръ*, *забравили*, *се нарекли*, *страна*, *сега*, *предеда* (= прадядо), *де*, *град*, *сверепи*, *диви*, *бестрашни*, *чинили*, *днесъ*, *плевници*, *изгорелъ*, *чвдо*, *дрвжина*, *нова*, *гладъ*, *зима* (= студ), *монастиръ*, *распра*, *радосъно*, *ѿженилъ*, *клицъри*,

²⁴ Непоследователностите в графиката се дължат на нейната неустановеност в Историята. Направените в тази точка предположения са, разбира се, твърде условни и така трябва да се възприемат.

не далече, вила, топове, арапинъ, близко, предварила, докле, крамола, злоба, внъци, принелъ, народъ, зимали, изболъ, изнелъ, често, граници, братанецъ, братаніцъ, лоза, ѡдавиль, чвль, баби, сродникъ, слуга, паша, сръбкиня, гркина, проплакаль, вадатъ, ѡвчаръ, смотреливъ (интересна със суфикса си *-ив* за означаване на качество; макар че думата не е отбелязана в народните говори²⁵ и в речника на Н. Геров,²⁶ може да се изведе от глагола *смотрим*, който се среща в народните говори), прозорливъ, пратиль, огніци (болест), искали, преживели, крили се, чеда, тврчилъ, плачь, поменици, глѡпави, воевода, хїтро, страшно, доде, школово (думата е интересна суфиксално), владици, похвали, нѡкаде, звѣзди, честень, ѡвци, колиба, близъ и много други.

Интересни са някои думи, образувани префиксално с *пре-* в значение на много, извънредно: *прехїтръ*, *премногo*. Същата представка се среща и в *предеда*, *преродител*, като в тази си употреба отразява народна езикова особеност. Посочените форми се използвали вм. *прадядо*, *прародител*. При други случаи обаче в Историята намираме *пра-* — *праща*.

Срещат се и някои форми, съдържащи елементи, които посочват ясно народен източник, напр. *злонаравнѣ* (*женѣ злонаравнѣ*). Думата издава народен изговор *нѣрав* вместо съвременното *нрав*. Така я е употребил и Паисий, като е променил само графиката. Твърде правдоподобно обаче би изглеждало и обяснението, че в случая се касае за отразен изговор на *ъ* като *а*, както това бе отбелязано по-горе (вж. стр. 353).

Народните устойчиви съчетания не са съвсем ясни и установени у Паисий, но все пак може да се срещнат случаи като: „*що гї ти имашъ за почитъ*“, „*како се трѣдатъ за лѣдѣ*“, „*люти како лѣвоѣ*“, „*много пакости чинїли*“, „и стекаль се народъ болгарски како единъ човекъ“, „*китатъ история*“, „*по сѣхо*“, „*тврчилъ ихъ съ сила*“ и др.

3. Други влияния, чужди заемки. По народен път са проникнали в произведението и някои турски думи: *аманетъ*, *беглер бегове*, *везир*, *грошеве*, *ѣничари*, *паша*, *свѣтанъ*; по същия начин са възприети и някои турски названия на български селища — *Едрене*, *Демир Исар*, *Рѣсчѣкъ*, както и прилагателното *Филибелїска*. Отбелязването на турските названия има значение с това, че се подчертава близостта до народния език, в който, както е известно, са се употребявали много турски думи и форми. По народен път главно са проникнали в Историята и няколкото гръцки думи: *монастирѣ*, *даскали*, *калогери*, *клирици*, *монаси* и др. За сръбски лексикални заемки почти не може да се говори, тъй като крайно ограниченото им количество (*позорище*, *жѣпанъ*) показва, че Паисий малко е ползувал или не си е служел със сръбски източници.

От приведения материал стана ясно, че се касае за ограничени по количество заемки от други езици, освен черковнославянски и руски, тъй като гръцките и турските са дошли по народен път и не могат да се възприемат като чуждици. А това ни кара да заключим, че Паисий не е имал под ръка голям брой други писмени паметници извън посочените в увода

²⁵ Справката е направена по архива на народните говори към Секцията за българска диалектология в Института за български език при БАН.

²⁶ Н. Геров, Рѣчникъ на българскїи языкъ, Пловдив, 1895— 1901/1908.

4. Сложни думи в Славянобългарска история. Сложните думи, общо взето, не са характерни за народните говори. Ето защо наличието им в Паисиевата история трябва да се преценява повече като влияние предимно на черковнославянски език, а в някои случаи е възможно и на руски. Голямото количество сложни думи в произведението говори за неограниченото им възприемане в новобългарския книжовен език, което покрай непосредственото обогатяване на нашия език с нови думи и структурни типове има значение и с това, че активизира и домашния словообразователен процес на сложни думи. В областта на съществителните най-много са заетите сложни думи за отвлечени понятия: *законопрестъплениѣ, маздовъздаѣнїе, сребролюбїе, благоговѣнїе, благочестїе, ідолопоклоненїе, кровпролитїе, смртоносїе, православіе* или *православіе, благоговѣнство, благополчїе, високовмїе, ѡцеубиство, самодржавство, свѣтоквѣнство, славословіе, главоболїе* и т. н.; не им отстъпват и сложните имена за лица или за по-конкретни представи, предмети, имена на градове: *пѣстиножителъ, мироточець, чѣдотворецъ, иконописецъ, Иконоборца* (взето като име, прякор и като нариц. *иконаборецъ*), *летописци, виноградецъ, родословъ, ц(а)реѡбїица, прародителъ, добродетелеи, предградїе, лѣтописѣ, лѣтописецъ, звѣздочатець, ѡтцерѣгатели, землоделатели.*

Доста голяма група представляват сложните прилагателни. Както при тях, така и при съществителните типът е единен. Сложните прилагателни предимно са оформени чрез съединителна гласна: *богопротивнї, самовластенъ* (и *сѡвластни*), *славеноболгарски, благополѣченъ, небогополѣченъ, благоговѣнъ, многѡщеное, православноу, благочестиви, златопечатниче, всеслабноу, межѣсобна, вѣледѡшнѣ, добродетелни, цѣлоквѣнни, единоѡзначнимъ.*

Получени са от среден род на прилагателните редица наречия, срещани на страниците на Славянобългарска история: *всѣдѡшно, всесердечно, всенародно, богоѡгодно, благочесно, единодѡшно, велегласно, благоговѣино, самоволно, самовластно* и др.

Домашното сложно словообразуване е представено съвсем бедно: *Цариградѣ, кѡцовласи.*

Необходимо е да се каже, че някои от посочените сложни думи са възприети твърде рано в народните говори: *благополучїе, благочестїе, добродетел* и др.

Сложните думи се разглеждат при лексикалните особености на Паисиевата история, тъй като словообразуването, създаването на нови думи в езика, има най-голяма връзка с лексикалния състав на езика, който обогатяват и разнообразяват.

Прегледът на лексиката в Славянобългарска история подчертава нашето изходно положение за нейния език — че представлява съвкупност от народна българска основа с редица книжовни напластявания, за които стана дума по-горе и които съвсем не са в такова количество, че да се смятат за преобладаващи в произведението. Характерно е едно балансиране на различните езикови елементи с известен превес на народните

Необходимо е още да се подчертае, че диалектните особености в Славянобългарска история (фонетични и главно лексикални) са от такъв характер, че определят най-общо областта, от която произхожда Паисий, без да ни помагат да уточним и фиксираме по-точно мястото, където той действително се е родил и живял. Езиковите податки, които откриваме в Славянобългарска история в това отношение, са недостатъчни.

III. Морфологични особености

Преди всичко тук се включва въпросът за падежните форми. В тази точка е възможно само да посочим какви падежи съществуват и доколко те са представени пълно в Паисиевата история спрямо наличието им в основните източници на произведението. По-интересен е обаче синтаксисът на падежите. Ето защо преценихме, че по-целесъобразно е да ги разгледаме цялостно по-нататък (вж. стр. 367 и сл.).

1. Важна езикова особеност на Историята е липсата на членни форми. Трудно е да се установят конкретно и точно причините на това явление. Най-вероятната причина обаче е липсата им в черковнославянски и руски и схващането за простонародния характер на члена, съпроводено от стремеж той да не се употребява.²⁷ Особено интересно е обаче, че това явление се наблюдава и в практиката на много по-късни автори — Г. С. Раковски, В. Друмев, И. Блъсков.²⁸ Възможно е и членната форма да се е схващала като странична за думата прибавка, която стои извън основния ѝ лексикален смисъл. Известно е, че дори до Освобождението членната форма се е писала след думата със съединителна чертица. Едва по-късно тя се е възприела и правописно като част от структурата на думата. Ето защо в текста на Паисиевата история се е промъкнала само една единствена членна форма. Крайно любопитно и интересно е, че тази членна форма е *-о*. Тя издава също възможен западен диалект: „... и прѣишелъ во *монастиро*, що го билъ съмъ испорво съградилъ...” (33).

Важно е в случая да се отбележи и онази обща форма (родителна по произход), която се използва винаги, когато думата не е дадена в друг падеж с друга форма: *ветра, месеца, кона* и др. — „То 8 прологъ пише *месеца*...” (24), „... и да има разговоръ лице къ лицѣ с *Копронима*...” (20).

2. Множествено число при съществителните. За имената от м. р. формата за мн. ч. е на *-е*, на *-и* и на *-ове (-еве)* главно при едносричните съществителни, дори и при имена, които в съвременния език не я притежават (*царовъ, кралеве*); среща се и друга необичайна форма — *царѣ* — вместо очакваната на *-ове* или установената сега на *-е (царе)*.

а) Множествена форма на *-е*, запазена като народна, диалектна в редица български говори: *болгаре, римлане, враче, копаче, вччаре, москове, цигане, ханане, арнауте, софциане, скандавлане* и при едносричното *конѣ*.

²⁷ Л. Андрейчин, *Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език, Български език, 1958, кн. 4—5, стр. 315.*

²⁸ Д. Иванова-Мирчева, *Езикът на повестта „Изгубена Станка“ от Илия Р. Блъсков, Български език, 1955, кн. 3, стр. 234.*

б) Необичайна за съвременния език форма за мн. ч., която се среща в Славянобългарска история, е на *-ие*: *арапие, робие, царие* и др. В среднобългарски език тези случаи са имали широко разпространение особено сред деятелните имена и народностните названия и са положително израз на ясно подчертан стремеж да се изразява мн. ч. чрез форми за събирателни имена.²⁹

в) Обичайна форма за мн. ч. на *-и*, застъпена при по-голямата част от съществителните: *грци, народи, болгари, занаятлии, тврци, чловъци, рѣси, синї* (вм. синове), *внѣци, ъзици, їевреи, славъни, римляни, возжди, арапи, агарани, армени, послѣи, врази, палати, квцовласи, арнаѣти, власи, цари* (вм. царе), *сродници, кнѣзи* (вм. князе) и др.

г) Бройна мн. форма за съществителните от м. р. се среща сравнително често, не съвсем непоследователно, тъй като нерядко след числително име е използвана обикновената мн. форма: *седемъ крала, два брата, но три синове, две хїлади влахове, неколико градове, три хїлади чловъци, деветъдесѣтъ хїлади градове; два епископа, седамдесетъ и два ъзика, но седамъ ъзици* и др. Трудно е да се обяснят причините за тази непоследователност в текста на Паисий — дали това е някакво влияние на източниците, или пък е отражение на родния му диалект, който като западен говор не познава бройната мн. форма на съществителните от мъжки род.

д) Формата за мн. ч. при едносрочните съществителни от м. р. почти редовно е на *-ове (-еве)* с някои изключения, които посочихме по-горе: *синове, родове, лъвове, кралеве, градове, топове, зверове, домовъ, царовъ, грошеве*.

е) Формата за ж. р. не буди интерес, тъй като тя е последователно на *-и* и няма отклонения: *дѣщери, женї, дѣши* и др.

ж) Ср. р. в мн. ч. също не показва разнообразие; съществителните обикновено окончат на *-а*: *царства, лѣта, имена*.

В събирателно значение се употребява *воинство* (войнство). Но понякога се среща съчетана с количествено наречие — *много воинство*.

Няколко случая на *-е* или *-и* в мн. ч. се явяват представители на преосмислената като мн. ч. форма за двойствено число в старобългарски: *нозе, рѣце, вчи*, както е и в съвременния език.

Общо взето, формите за мн. ч. с някои грешки или несъответствия илюстрират съществуващите в днешния ни език типове.

3. Звателни форми при съществителните. Срещат се дотолкова, доколкото Паисий ги използва като форма за обръщение към своите читатели. По този начин звателната форма изпълнява стилистично-риторична роля. При имената от м. р. тя окончава на *-е* или на *-ю* в ед. ч. или на *-и* в мн. ч., както е и в новобългарски: *болгарине, читателю* (и *читателѣ*). При същ. от ж. р. окончанието е *-о*: *фрѣтѣно, нѣждо*. Любопитно е да се отбележи, че и някои прилагателни, употребени субстантивирани, се използват в звателна форма на *-е*: *неразвѣмне, безвѣмне*, форма, която днес не се използва в езика и която е вероятен остатък от старобългарския език.

²⁹ К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 151.

4. Умалително-гальовни съществителни. Те представят интерес по две причини: а) какви словообразователни типове използва Паисий и б) каква е тяхната роля в произведението. Паисий употребява само един вид съществителни — с наставка *-ица*: *кнѣжицѣ, историцѣ, пещерицѣ*. Употребата им допринася за създаване на емоционален лиричен оттенък при описание на някои събития, който при последна сметка се отнася пак до стилистичната им роля.

5. Прилагателните в Славянобългарска история. При тяхното разглеждане възникват също два основни въпроса — каква е формата и по какъв начин е образувана известна част от срещнатите в Историята прилагателни. По форма те се делят на два главни вида — пълни и кратки. По произход са интересни възникналите от собствени имена като притежателни прилагателни.

Пълните форми на прилагателните са архаичният тип в езика на Историята. Но и при тях се забелязват случаи на непълно спазване на наследената от старобългарски форма на *-иш* за м. р.: *чеснѣи, но тайнѣ договорѣ; чловѣчаскѣю, непостоянное, коликаѣ, вѣсточнѣи, великаѣ, болгарские, грѣческаѣ* и др.

Много по-добре са представени кратките прилагателни, които сочат несъмнена близост до народния език: *тѣрска, таково безбожно, таковѣ (конецѣ — важно е да се отбележи, че при книжовни по произход съществителни се срещат кратки форми на прилагателните), латински, едина* вм. *една, римско, смотреливѣ, хитарѣ, црковна, проклетѣи* (мн. ч.), *воинствен, храбарѣ, невѣренѣ, духовна, римска, аварско, дълги* (мн. ч.), *полѣнощна, с(ѣ)верна, славѣнски, силенѣ, високѣ, дивни, словни, кратки, непреодољни* (мн. ч.) и др.

В някои редки случаи формата на прилагателното от ср. род за мн. ч. е *-аѣ* — *теснаѣ мѣста, людскаѣ*, старо окончание от пълните (сложните) форми.

Въз основа на произхода си, образуването и употребата представляват интерес прилагателни, образувани главно от собствени имена (а понякога и от нарицателни) за изразяване на притежание вместо със съществително в родит. пад. Тази група прилагателни в Паисиевата история е представена доста пълно. Оформени са главно със суфикс *-ов*, който и в съвременния език е основният за образуване на подобни прилагателни: *синѣ Копронѣмовѣ, воиска Никифорова* (посочвам ги заедно със съществителните, за да проличи по-ясно притежателната им функция), *дворѣ Крѣновѣ, советѣ Калокирова, конецѣ Борисовѣ, братѣ Самоилов и Давидовѣ, домѣ Шишмановѣ, титла Стефанова, престолѣ Ивановѣ*. Обикновено притежателните прилагателни стоят тук след съществителното, което придружават, но се среща и прав словоред от гледище на съвременния език — *Иванково дело, Симоновѣ камень*, но значително по-рядко (вж. и стр. 371—372).

Макар и не често, но се срещат и притежателни прилагателни, образувани от съществителни на *а*-основи със суфикс *-ина*: *сестра царичина, папѣни епископи, синѣ Маршинѣ, чеда Агарини и Измаилеви, братѣ Методиинѣ*.

В известни случаи се натъкваме на прилагателни, производни от географски имена с наставка *-ски*: *Филибелийска, С(ве)тѣе гори Атон-*

ские, Сливънскою горѣ, патриархъ Трновски, Меглински, Цароградъски, страни Вхридские. При тези съчетания словоредът е в повечето случаи прав: *Софійска епархїа, Черепински монастир, Цроградъскаѧ патриаршиа, Нишка епархїа*.

Избягването на пълните форми на прилагателните и използването на народните, предпочитанието да се образуват притежателни прилагателни вместо именно падежно съчетание говорят за утвърдена в езиковата практика на Паисий ориентация към новобългарските, народните форми.

Една важна особеност на прилагателните е възможността им да се степенуват. В Славянобългарска история качествените прилагателни често се употребяват в степенувана форма. Трябва обаче веднага да се подчертае, че докато при другите, описани вече особености на Паисиевия език, се забелязва почти равностойно използване на книжовни и народни елементи, то при степенуваните прилагателни промяната е твърде рязка към предпочитание на новобългарските форми. От около 40 случая на степенувани прилагателни само десетина са синтетични, повлияни, чужди (черковнославянски или руски): *више, блаженешемѣ, старешемѣ, юнейшему, лѣише, боле, нижашии, стареишаго*; има и смесени форми—*наиболє, повише*.

Останалите случаи са новобългарски форми на степените за сравнение. При тях съществува само неустановеност на графиката и правописа: *помлади, по стари, наи силни (най силни и наисилни, наисилєнѣ)* — пълни и кратки прилагателни се редуват, *по мѣдри, пополитични, наимрѣсни, найпроклети* и др. — „... в начале билъ наи силенѣ и знаменїтъ краль“.

Наравно с прилагателните се степенуват и наречия, както това е и при заетите форми: *наивече (най вече), повече (повѣче), найпрво, найправо, наичисто*: „Да са по перво ѿни прїѧли писмена“, „а кои сѣ под Немечка држава ѿни мало по искѣсно читати...“

Висока степен на известно качество се изразява и по лексикален път с представката *пре-* (вж. стр. 358).

Макар и рядко, степени за сравнение се изразяват и при глаголи: *най ра(з)пространили и разширили*. Любопитен е единственият случай на синтактично изразеното сравняване-степенуване: „*Тако и сръбие кои сѣ подъ тврчина данїци горе сѣ прости и нїцетнї ѿ(т) болгарѣ*“ (71).

6. Местоимения в Славянобългарска история. Употребата на местоименията е също смесена и крайно непоследователна. На всяка страница могат да се срещнат народни, новобългарски и чужди (книжовни, руски, църковнославянски) форми. Тъй като и новобългарските лични местоимения притежават падежни форми, такава класификация тук е излишна. Затова най-подходящо при общ преглед на местоименията е да се посочат производът и източниците им.

Книжовните (черковнославянско-руските) форми изобилствуват в текста на Паисиевата история. Заетите местоимения са обикновено с ясна падежна форма. Представени са всички видове местоимения, така че не може да се предполага кои са били по-силни и настойчиви в изместването на домашните форми: *всєхѣ (всєхѣ), его (егѡ), вѣсѧкому, сєго, сєбе, ихѣ, кто, сїю, моихѣ, вѣсе, емѣ, вѣсемѣ, инєхѣ, коєгѡ, сие, таковаго, неговѣ* (български форми с чужда падежна форма).

Срещу тези местоимения, сравнително пълно представени и редовно употребявани, стоят запазените от старобългарски и изцяло новобългарските форми. При тях разнообразието е по-голямо, засягат повече видове, а на отделни места в текста се и предпочитат. Тук се включват лични, притежателни, отрицателни, определителни, обобщителни: *азъ* (среща се 5 пъти), *ти*, *мене* (и *менѣ*), *тебе*, *негѡ* (и *нѣго*, *него*), *ги* (*гѣ*), *го*, *вамъ*, *имъ*, *мѡ*, *кои*, *що* (=който), *никои* (*нѣкои*), *никакво*, *самъ*, *тѡи*, *еднѣ* (употребено като местоимение вм. *някои*, неопределително), *вѣсако*, *дрѡги* (и *друга*), *неколко*, *такваѡ*, *таково*, *неговѡ* (*нѣговѡ*, *негово*, *негови*), *нѣхенѣ* (*нѣхна*, *нѣхни*), *нашѡ*, *своѡ* и др.

Прави впечатление, че като показателно местоимение се използва предимно формата, която е образувана с частица *-я*, считана като редовна и в съвременния български книжовен език: *тоѡ*, *таѡ*, *тиѡ*, *тѣѡ*, *тѡе*, *то* (=това) — *тѣѡ книги*, *тѣѡ народи*, *тѣѡ вѣна* и т. н.; като относително местоимение се използва *кои* (=който).

Има една група местоимения (главно определителни), които досега по традиция обикновено се смятаха за сръбско влияние. Но като се има пред вид, че същите местоимения се срещат и в западните български диалекти и че употребата им в текста може да се дължи на отразени от автора диалектни черти, горното схващане трябва да се коригира в този смисъл, че колкото е вероятно това да е сръбско влияние, толкова повече е възможно тук да имаме отражение на родния за Паисий диалект. Тези местоимения са следните: *сви*, *сва*, *сѡва*, *свака*, *сваки*, *све*, понякога и в падеж — *свехъ*, *свего*, *свакою*.

7. Въпроси на глагола и на глаголните форми. При глаголите отново се срещаме с познатата ни раздвоеност, характерна за целия език на Паисий. Дори нещо повече. Старите, черковнославянски и руски форми и особености, както и новобългарските са още по-ясно диференцирани и по-пълно се открояват. Нас тук няма да ни интересуват значенията на глаголите, а тяхната морфологична форма. Най-нагледна ще бъде съпоставката по време и наклонение.

Сегашно време. Застъпени са както форми на новобългарски език, така и на черковнославянски или руски: а) черковнославянски или руски — *раздаетъ*, *пременаетъ*, *преносѣтъ*, *видитъ се*, *деѡтъ*, *имаютъ*, *знаютъ*, *помагаютъ*, *течетъ*, *живеютъ*, *побѣдитъ*, *хоцетъ*, *кажѡтъ*, *пребиваютъ*, *лежитъ*, *встѡпаю*, *не имеетъ*, *говорѡютъ* и др.; б) български — *ѣдатъ*, *хѡлатъ*, *не можемъ*, *имашъ*, *чѡдишъ*, *вѡлачишъ се*, *желаете*, *любатъ*, *има*, *немашъ*, *нема*, *не има*, *стоѡтъ*, *каж(а)тъ* и др.

Минало време. Отразени са главно три различни вида: а) черковнославянски — *писаѡа*, *остаѡиѡа*, *изнемогоѡа*, *смириѡа се*, *падоѡа*, *погибоѡа*, *исчезоѡа*, *приѡдоѡа*, *вселиѡа*, *приѡдоѡа*, *биѡа*; б) аористни форми на *-х*, запазени в новобългарски от старобългарски; групата е доста пълна, а употребата им е засвидетелствувана на много места в Историята предимно там, където Паисий говори от свое име или изнася автобиографични данни: *възмогохъ*, *написахъ*, *не писа се*, *сѡвѡкѡпихъ* (и *сѡвокѡпихъ*), *обратихъ*, *зрѣхъ*, *ходихъ*, *обретохъ*, *вѡкарахъ*, *рече*, *поревновахъ*, *поменѡхъ*, *нарекоѡа се*, *слезе*, *поживе*, *вѣдехъ*, *сѡтвориѡхъ*, *сѡб-*

*рахъ, прочетохъ, приѣде, простре, истоци, презрѣхъ, страдахъ, бо-
лъхъ* и др.

Като основно минало време в историческия разказ Паисий използва формата на мин. действ. причастие на -л. Тази употреба на причастието отговаря на преизказното наклонение в новобългарски, което според К. Мирчев³⁰ се установява около XVI в. в български език. В такава форма се срещат и заети глаголи, и български: *провождаль, оульчилъ, глаголаля, повчаваль, нарекъль, събирали, изишле, поставляли, вънчалъ* и др.: „Исперва времена много народ болгарски *побилы* тврци по градове ради върв хр(ис)тiанскою, но чл(ове)ци w(т) простота и нераде-нiемъ *не писали* страданiе ихъ, и тако *прешило* w(т) рода въ род въ забвенiе страданiе и имена ихъ“ (83), „*Били* . . . монастири въ то време, *читали* по болгарски ъзыкъ; по келiи и по скитове много монаси болгарски *пребивали* въ то време, повече *били* въ С(ве)таѣ гора болгари w(т) греци“ (82—83). На места тези форми за минало време се преплитат с формите за минало неопределено време — *сви са били*, — което обаче не променя общата картина. Че тук се касае именно за преизказно наклонение, говорят и примери със сложни преизказни форми: „Уно племе прокелъ Ноа *вно се било* наивече *вмножило*“ (10).

Минало несвършено време. Срещат се само няколко случая, които отговарят на новобългарските форми и употреба: *не беше, снадаше ме, даѣше, можеше*. Само последната форма има по-специална употреба за изразяване на реална възможност, неосъществена възможност, условност („*Можеше* w(т) грческаѣ история на много цари болгарски *извбрести* се по колико лѣта ц(а)рствоваѣли но не всемъ ц(а)ремъ *вбретаеъ* за то не писахомъ лѣта ихъ по колико кои ца(р)ствоваѣли“ (67).

Среща се и единична употреба на минало предварително време — *задолжил са беше*: „Въ tw време даѣше Хиландар данъ твркомъ три хилѣди гроша и *задолжил са беше* двадесет и седмъ хилѣди гроша . . .“ (85).

Бъдеще време е представено от единствената форма *бѣдетъ*, която е чужда по принадлежност, употребена два пъти. Единствената българска, народна форма *ще са прелагали* (бъдеще предварително) няма типична футурна функция, а е използвана, за да се изрази предположение, вероятност; „И до нинѣ стоѣтъ по монастири и келiи и скитове стари книги болгарски и превелегии цр(ъ)ки, по монастири *ще са* ц(а)ри болгарски въ та времена много *прелагали* села и метоси, . . .“ (83).

Условно наклонение. Това наклонение е слабо представено в Историята. Намерените случаи говорят за чуждо влияние: *поставѣль бы, ако би възмогалъ, да би развмно строѣль, подзрен билъ . . . аки би ималъ неки договор, . . . а болгари имѣли распра междв собою кого би поставили*. Както посочват цитираните примери дори не винаги се касае за изразяване на условност, а само за използване на формата, вероятно продиктувано от някакво съображение за постигане на известен ефект или просто под влияние и по подражание на други текстове.

³⁰ К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1958, стр. 187.

Повелително наклонение също е представено чрез формите на черковнославянски, руски или на български. Независимо че повелителните форми на глаголите в български и черковно-руски се сходжат, все пак могат да се открият източниците за проникването на тази категория. Срещаме прости повелителни форми — *чети, чѣти, обѣди са, зри, платите, преписвите, не прелащай се, вчи се, вънемли, скрѣйте се, последвети ми, радвайте се, веселите се* — и сложни (описателни) обикновено с *да* или *нека*: *да знаете, да вѣрвѣ, да начинѣме, да живѣтъ, вънемли зде вѣпасно читателю да помнишь, нека вамъ препишатъ* и пр., отнасящи се повече за 1 и 3 л., както е и в новобългарски.

Съществуват и редица комбинации с минало страдателно причастие, които отговарят на пасивните форми в българския език. Това показва, че страдателните глаголни форми не са били чужди на българското езиково съзнание по това време: *подзренъ билъ, били извадени, победен и соженен бистъ, билъ затеченъ и разбитъ, оуслушанъ бытъ* и др.

Инфинитив. Неопределената форма на глагола е представена доста широко. Многобройни обаче са случаите на замяната ѝ с *да*-глагол, както е в новобългарски. Тъй като този въпрос е важен с оглед към определяне на езика на Паисий като старинен и като, в основата си, ориентиран към новобългарски, ще се спрем по-подробно, защото характерът на езика на Славянобългарска история не би бил осветлен изцяло, ако не се прецени наличието на инфинитив и количеството на заменените инфинитивни форми с *да*+глагол. Количеството на синтетичен инфинитив е чувствително, на места дори преобладаващо („Престали грци и болгари бранъ *творити*“ (39), „За то лѣчше *пристати* по грци“ (6), „За то не могахъ *сътерпети* къ томъ въ Хиландар, ...“ (85), „... и вбещалъ *дати* емъ вѣнецъ ...“ (19), „... и хотели *покрити* родъ егѡ како е о(т) рода цари болгарскихъ“ (33). На други места синтетичният и разложеният инфинитив се употребяват смесено, а в някои случаи употребата на *да*+глагол преобладава над стария инфинитив: „И повелелъ Оуалентъ болгаромъ *преити* Дѣнавъ въ Тракию и *да се населатъ* по край Дѣнавъ в(т) Черно море до Морава и Хршава и *да чѣвають* кра(и) на гргомъ“ (12); случаите на пълна замяна са многобройни: „... възприалѣ Методиа и Кирилъ епископство *да идатъ да вчатъ* болгари и прочи славѣнъ“ (68), „... но не можелъ ... *да го побѣдитъ*“ (19), „... заповѣдалъ *да се населѣ* ...“ (9), „... послалъ въ Цариградъ *да учи(н)и* миръ с Михаила“ (23), „... искалъ *да зида* ...“ (10), „... она почела *да вчи* брата своего *да вѣрвѣтъ* въ Хр(ис)та“ (25), „... не можели никако *да мѣ се противатъ*“ (27).

Множествена форма. При миналите действителни причастия обичайната форма за мн. ч. е на *-и* (*нарекѣли, приели*), запазена в съвременния ни език. На редица места обаче е засвидетелствувана и съществуващата и днес в някои български говори множествена форма на *-е* за минали действителни причастия: *прѣишлие, изишлие, поишлие, вѣспѣале* (вероятно с ударение на окончанията). Както показва материалът от Историята, тази форма се среща най-често при производните на *итти*.

Интересно е да се отбележи още една особеност на глагола в езика на Паисиевата история. Въпросът се отнася до формата на някои гла-

голи от несвършен вид. Вместо обикновените за такива случаи суфикси за несвършен вид, характерни за новобългарския книжовен език, в Славянобългарска история намираме основата в съкратена форма — *предаали, въстаали* — вероятно по фонетични причини, от което се е получило удвояване на гласната — едно явление, което също намира опора в някои диалекти. В други случаи пък се забелязва изменение на основата, така че се получават някои необичайни форми, като напр. *попалалъ, пленалъ* вместо обичайните *подпалвал, пленявал* за изразяване на продължително действие.

Заклучението, което се налага след разглеждането на глаголните форми в Славянобългарска история, е, че тук преобладават не книжовните черковнославянски елементи, а новобългарските, народните елементи, които са още едно сигурно указание за основната тъкан на произведението.

Причастия. Причастните форми, с изключение на минало действително причастие и отчасти на миналото страдателно причастие, не са народни по произход в съвременния книжовен език в смисъл, че не са запазили в народния език от старобългарски, а са върнати чрез черковнославянски и руски. Ето защо присъствието им в Славянобългарска история може да се обясни само като влияние на източниците. В произведението се срещат всички причастни форми — сег. действ. причастие (*идъщи*), мин. действ. прич., за което стана дума по-горе, сегашно страдателно причастие (*нарицаемое*), мин. страд. прич. (*заточенъ, ранетъ, чвені*), деепричастия (*познавъ, увещевае*), твърде рядко употребени. Причастия се употребяват главно като определения, като част от съставното сказуемо, като обстоятелство, обикновено за начин.

IV. Въпроси на синтаксиса

В областта на синтактичните форми в произведението се забелязва същата пъстрота, за която стана неведнъж дума и при другите езикови особености у Паисий. Синтаксисът на езика обхваща голям кръг въпроси, от които в тази статия ще включим само някои с ясно изразено отношение към характеристиката на Паисиевия език. Старинните (черковнославянските) и народните (новобългарските) езикови особености в Паисиевата история съществуват паралелно, преплитат се и се преливат, без да може винаги да се постави между тях точна граница и да се определи преобладаващото начало, ако и на места да личи чисто народната новобългарска основа на произведението или явното предпочитане на народните форми. Езиковите явления, които ще влязат в този дял, ще помогнат да се намери по-сигурен критерий, въз основа на който този въпрос би могъл да получи убедително разрешение.

Както вече бе казано, в постройката на израза в Славянобългарска история се забелязват три основни вида, които представляват и главната особеност на Паисиевия език, подчертавайки неговата пъстрота и неустановеност. Тази именно особеност, както видяхме, е станала причина за възникването на оживени спорове и дълги колебания върху езиковата характеристика на произведението.

1. Изразяване на синтактичните отношения в изречението. Начините за изразяване на основните синтактични отношения включват три основни вида:

а) С помощта на падежни форми. Наличието на падежи, чрез които се изразяват синтактичните отношения в изречението, се чувства осезателно в Славянобългарска история и заслужава внимание, за да се види какво е относителното им количество в произведението, при какви случаи се употребяват и кои падежи се използват най-често. Синтактичният начин не е единствен и преобладаващ при изразяване на синтактичните отношения. Освен това в редица случаи се чувства, че формата е възприета просто механично, вероятно за да се поддържа близост до използвания източник или до старобългарския канон. Поради това механично прехвърляне на падежните форми се създават условия за допускане на редица грешки, каквито впрочем в произведението се срещат редовно: „Тамо бил(ъ) Тома игумен, мъжъ с(ве)ти житїемъ и ревнителъ по бл(а)г(о)честивою и православною върв, . . .“ (1), „И на великъ ползъ е тои в(ъ)сѣм болгаромъ, за то са должни въси болгари чювати и мл(с)тиню давати въ тои с(ве)тїи Рилскїи монастирь, да не оугаснетъ толикаа полза и похвала болгарскаа, що приемють о(т) тои монастирь Рилски . . .“ (78). Отбелязаните особености при употребата на падежите, както и явните грешки, които откриваме при тях, дават основание отделните падежи да не се разглеждат пълно, а общо. Освен това падежната система, представена в Историята, не е пълна и функционално еднородна и не отговаря винаги на действителните значения на съответните падежни форми.

Значително по-установена и по-редовна употреба откриваме при родителен падеж, използван главно за изразяване на притежание, като несъгласувано определение: „ . . . въ време ц(а)ря Іоана . . .“ (79), използва се след отрицание или след сравнителна степен: „Никако хльба не вкѣшал(ъ) . . .“ (80), „ . . . и били славни въ Трново паче многихъ инехъ . . .“ (39); след предлози, които изискват род. п.: „ . . . написали како да е билъ о(т) рода сръбскаго синъ Немана Симиѡна . . .“ (33); срещат се и явни грешки — употреба на род. п. след предлози, които изискват друг падеж: „По Борила настал Мичо . . .“ (43); „Батоа кралъ паки ималъ велїка бранъ съ цара Івстинїана . . .“ (16).

Аналогично е положението и при останалите падежи, които се откриват в Славянобългарска история — дателен, винителен, предложен. Най-често обаче грешки се срещат при предложен падеж: „Но по редъ именъ сви царие болъга(р)ские оу История . . .“ (16), „И предалъ ихъ въ рѣце греческиа“ (32).

Сравнително чести са падежните форми при заетите местоимения, но тъй като и новобългарският пази такива форми, тук не е необходимо това да се отбелязва.

б) Чрез смесена употреба на падежи и аналитични форми. Наличието на смесени типове изречения дори при един бегъл преглед се налага като факт, който най-ярко характеризира езика на Паисиевата история. Тук личи както невъзможността да се преодолее силата на използваните източници и на черковнославянската традиция,

така и безсилието да се преодолее и да се устои на народноразговорната реч: „Читай родословъ сръбски вбрещеши в кое време билъ...“ (34), „... и правилъ свое царство с великимъ развомъ що сви п(о)даныхъ въ свободѣ поживели въ време его“ (54) — грешно е поставена в падеж *поданихъ*, тъй като думата е подлог в изречението; „С(ве)ти Ъваникїа Девически живеалъ въ горѣ Девичъ, на предель сръбски и болгарски, въ епархіи Грачанскїи на Бело поле“ (79) и др. Не винаги се използва на нужното място и творителен падеж: „На таа бранъ ранїли егѡ некако с *оганъ* латинъ или с *пѡшка* въ десною рѣкѣ и по три дни оумрелъ въ Солѣнъ“ (42), „Того ради грѣчки патриарси сви четири ѡво да зчинатъ миръ и съгласие съ *болгари*...“ (72). Обектни отношения (преки или косвени) се предават с винителен, дателен или родителен падеж или аналитично: „... и повчавал го да приметъ *върѣ хр(ис)тианскою*“ (68), „... оузелъ *ѡ(т) грци сва земля*“ (16), „... но понеже Борисъ помагалъ *Светославъ* того ради поиманъ билъ *ѡ(т) цара Ивана Цимисхїа* и ѡвел го оу Цариградъ“ (31). Родителен замества винителния при одушевени предмети: „... и на сто човека вставилъ *едногѡ* с едно ѡко да *ихъ* водить“ (32).

в) Аналитични форми. При груба преценка на материала този тип изречения представляват повече от една трета от случаите. Преобладават смесените изречения по начин на синтактично свързване. При аналитично свързаните части на изречението, без падежни форми, се използва обща, генерализирана именителна форма или родителна форма, а за изразяване на отношението се прибъгва предимно до помощта на служебните думи — предлозите, ако това се изисква. Различията с новобългарския при този вид изречения се ограничават главно в областта на фонетиката и лексиката: „На мало се места такѡвїа кнїги вбретало“ (7), „А кога ѡзели тѣрци болгарска земля напрасно погазили и попалили цркѡвї и монастири“ (7), „Когда вїделъ ц(а)рѣ ѡно написанїе оустрашил се и пришелъ въ чѣвство и ѡмленїе“ (68), „Когда имеалъ Крѣнъ велико веселие пилъ из неѡ вино съ вельмѡжи болгарские“ (23), „Егда се възвращали засе(д)ли ги персиѡне въ некои тесни места и побили ихъ що се не възвратилъ ни единъ въспеть“ (52), „Тако се разрѣшила сила Ъванкова и Митарева що чинили много смѣщение междѣ грци и болгари“ (41), „Никифоръ царъ послалъ хазна царскаѡ да собира воиска на Болгарїа“ (22), „... и тако *ѡ(т) гъладъ* и зима и *ѡ(т) морѣ* едни избегали и ѡ море са подавили и тако три хїлади човеци погїнали“ (18) и т. н.

Както се видя при някои от посочените примери, необичайна употреба от гледище на съвременния език се открива само при някои предлози, които са натоварени с изразяването на отношение и значения, каквито не притежават в съвременния език: „... да собира воиска *на* Болгарїа“, „*по* мало дни“, равно на 'след', *въ* време, равно на 'през' и др. Посочената особеност е също свързана с влиянието на черковнославянските и руските източници.

В някои случаи падежната форма е лексикализирана и се употребява като наречие; затова наличието ѝ не трябва да се схваща като противо-

речащо на аналитично изразяваните отношения между имената „Поради то *въ кратце* написа се zde за крали сръбские и за Шишмана“ (48).

На известни места в целия текст, напълно аналитичен, [се открива само местоименна падежна форма: „... *ω(т)елъ ω(т) нихъ* град Свищовъ но не можелъ конечно да *ихъ* покори по(дъ) римска властъ“ (13), „Симешнъ билъ на нѣкоя гора близо *ихъ*, всѣ гледалъ, що са дѣяло“ (28) и др.

От този сравнително кратък преглед на начина, по който се изразяват синтактичните отношения в Паисиевата история, стана ясно, че е неоправдано да се говори за преобладаващ синтетизъм на езика в Славянобългарска история и поради това да се твърди, че този език е старинен, старобългарски, черковнославянски. Както се изясни, често падежните форми се употребяват случайно, без изразеното значение да отговаря на действителното. Най-често в изречението отношенията се изразяват двойко (смесено) — чрез падежи и аналитично. Изрази, в които е налице пълен аналитизъм, съперничат на изрази с преобладаващо падежно синтактично отношение.

2. Съставно казуемо. Важно тук е да се отбележи, че глаголното съставно казуемо се изразява не само с инфинитив, но и с даглагол: *не хотелъ прѣти, не можел да ихъ покори, искалъ да зида, почелъ правѣти* и др. Съставното казуемо бива и именно със казуемно определение: *билъ славѣнъ, билъ неверен* и т. н.

3. Определение. Определението е такава второстепенна част на изречението, която повдига сравнително повече въпроси при характеристиката на език, който се схваща като преходен. При тази част на изречението преди всичко буди интерес това, по какъв начин се изразява принадлежност и каква е позицията на частта, която изразява принадлежност спрямо определяемото. Вторият въпрос засяга словоредни особености и затова ще се постави там. Изразяването на отношения за принадлежност се свързва преди всичко с въпроса за наличието на падежи. Тези отношения на съгласувано (чрез прилагателно) и на несъгласувано (предимно чрез падеж) в Историята изразяване на притежателни значения в Славянобългарска история се употребяват съвместно: „Елена била дъщи(ря) *Смица ц(а)ра болгарскагъ*“ (48), „Марко с(и)нъ *Въкаш(и)на...*“ (49), „Азъ излиха поревновахъ по рода и по *ωтечес(т)во* болгарское и много трѣдъ съ(т)ворихъ събирати *ω(т)* различни кнѣги и ѣсторее дондеже събрахъ и съвкѣпѣхъ деѣнѣ *рода болгарского* въ кнѣжицѣ сѣю...“ (5) — във всички цитирани дотук случаи е налице родителен притежателен (вж. и стр. 368). На други места същото отношение се изразява с относително прилагателно-определение, образувано най-често от собствено име (вж. и стр. 362): „Призвалъ(ъ) его ц(а)ръ Асѣнъ и ц(а)рица Марѣа, свпрѣга *Асѣнова, ω(т) Ωхри(д)*“ (74), „То *Иванково* дело развмелъ ц(а)ръ Асѣнъ“ (39), „Аронъ билъ братъ *Самоиловъ и Давидовъ*“ (33), „... на той каменъ(ъ), де естъ *Симоновъ* каменъ“ (80), „Мариа царица *Шишманова* пратила таино много злато“ (44) и др.

Не се среща обаче случаи, при които принадлежност да се изрази със съществително в обща форма, предшествувано от предлог, както е в новобългарски — *книгата на брат ми*.

Друг интересен въпрос, свързан с определението, е начинът на съгласуването му със съществителното. Любопитен е примерът на съгла-

сувано прилагателно с най-близкото съществително — особеност, запазена и досега в езика ни: „болгарска простота и незлобие“ (6).

5. Въпроси на словоред. При синтетичните езици съществува по-голяма свобода в разположението на частите на изречението, тъй като падежните форми предпазват от получаване на двусмислие. При аналитичните езици обаче, какъвто е и новобългарският, се е установил устойчив словоред главно по отношение на главните части на изречението. Ето защо по особеностите на словоредът също може в известни случаи да се прецени влиянието на синтетичния или на аналитичния структурен тип.

В Славянобългарска история изходна форма са изречения, които отговарят на съвременното състояние на българския език: „Асѣнъ зималъ данъ w(т) цари грческие тако и с(и)нъ и братъ его“ (39), „Wни прѣише въ Wхр(ид) при архѣп(ис)копа Климента“ (69), „Азъ зрѣхъ по многихъ книгахъ и исторїахъ...“ (84). Често пъти на преден план излиза глаголът-сказуемо: „... разделили се тврци полъ на Болгария пол на Влахиа“ (55), „Бил се Шишманъ ц(а)ръ за много време с тврци из Трново...“ (56); или някоя друга част, обикновено обстоятелство: „По некое време царъ бѣлъ Васѣлиа“ (24), „Въ то време Страшимиръ и Шишманъ имѣли распра и крамола“ (55). Всички посочени случаи са предизвикани от нуждата на преден план да се постави тая част, на която трябва да се наблегне, да се изтъкне като най-съществена, както е в новобългарски.

В редица случаи обаче в Славянобългарска история се забелязва инверсия на такива места, които отсъствуват в новобългарски. Така напр. понякога твърде често определенето-прилагателно стои зад думата, която определя. В съвременния език те се схващат като резултат от едно по-старо състояние на езика: „... беседовали w *договоре мирномъ*“ (28), „И паки за три лѣта събиралъ *воиска тврскаа* на Болгария“ (55), „То *первое крѣщение болгарское* било“ (74). В други случаи посочената инверсия липсва: „И некоа *кратка ѣсториа* некои Маврѣбиръ латининъ препѣсалъ w(т) *грѣчка ѣстория*“ (8), „... бил се Шишманъ ц(а)ръ за много време с тврци из Трново и по клисври и *тврди места*“ (56). На други места при повече определения, отнасящи се към едно и също определяемо, те се разполагат от двете му страни: „И прѣишелъ Мвратъ с *велико воинство тврское* по Черно море и по сѣхо на Болгария“ (55).

Инверсия или, за тогавашното състояние на езика, по-свободно разполагане на частите на изречението се забелязва и при други случаи. При тях вече може да се говори за влияние от стария, черковнославянския език, чието въздействие, както се каза, Паисий изпитва във всяко отношение: „W(т) мощи егw миро истекло целебное“ (45), „С(ве)ти Козма близъ Звѣграфъ въ единъ пещеръ жестокъ и страшнъ за много лѣта преживѣлъ“ (80).

Немаловажен с оглед към словоредът на изречението в Паисиевата история е въпросът за мястото и разположението на служебните думи, на енклитиките и проклитиките. Не съответствуват на съвременния български език положението и редът в повечето от случаите на възвратната частица *се*, кратките местоименни форми, отрицателната частица *не*, фор-

мата за бъдеще време с *ще* и други подобни: „Ти българине не прелашаї се... и вчи се по своемъ ъзыкѣ...“ (6), „... и имейте ю да се не погѣби“ (5), „Много пакости чинїли гркомъ и римланомъ за то ги тако називають“ (12), „... защо ми щеще мало не допѣсти животъ“ (17), „... нїкои емѣ ц(а)рѣ или кралѣ не далѣ титла ц(а)рскаа“ (47), „... за то мѣ се безвмие сви подѣсмеади крали и цари“ (47), „... и на нѣговъ се домъ скончала лоза и родѣ Немана Симиовна“ (47) и др. При такива случаи, когато има инверсия или разместване на проклитичните или енклитичните думи („... да мѣ не заповѣда нїкои“, 70), не трябва непременно да се търси отражение и влияние на източниците, тъй като посочената особеност е много характерна за българските народни говори. Достатъчно е да се вслушаме в диалектна реч или да надникнем в текста на някоя народна песен, за да се убедим в това. Може с основание да се смята, че в езика на Славянобългарска история при такива случаи са се отразили и народни, диалектни черти. На други места обаче посочените частици се разполагат правилно: „... и там се събрале петѣ философе...“ (69).

6. Съюз *и* в Славянобългарска история. Забелязва се извънредно голяма употреба на съюза *и* както в рамките на простото изречение, така и в сложното изречение. Но докато в сложното изречение използването му не прави особено впечатление поради факта, че има повече от едно изречение, които трябва по някакъв начин да се свържат, то в рамките на простото изречение честото използване на съюза *и* оказва особено влияние върху неговия строеж. Засилената употреба на *и* издава няколко неща. Преди всичко личи примитивност на синтактичната постройка, бедност на изразните форми. От друга страна, такава по-опростена синтактична постройка, при която отделните компоненти се прибавят последователно, се наблюдава и в синтаксиса на народните говори, на диалектите. Най-после не е изключено и влиянието на библейско-религиозния стил, който се характеризира също със засилената употреба на съюз *и* особено в началото на изречението. Така че колкото може да се твърди за влияние от черковно-религиозния език, толкова има основание да се предполага и отражение на народния език по това време: „И поставилъ Бориса магыстриа въ Цариградѣ“ (31), „... и вратили се посрамени тогдѣ възпетѣ“ (33), „... и имеахъ испрво чисто и с(ве)то житие и боговгодно“ (33), „... и пленихъ народ без числа множество“ (27), „и кѣпилъ себе мирѣ“ (15), „Има житие и правило красно съставлено с бдение и славословие и с велико тржество и похвала“ (33), „... Самоилъ пошелъ на Е(д)рене и разорилъ и запѣстихъ егѣ“ (32). Приведените примери илюстрират достатъчно ясно тази особеност в езика на Историята.

7. Обособени части. Една от най-важните употреби на причастията в Историята е участието им като обособени определения и обстоятелства. Началото си тези синтактични форми водят не от народния език, тъй като проникват в българския главно по книжовен път. Поради това наличието им в Славянобългарска история не предизвиква съмнение относно произхода им. В нея те са несъмнено влияние от черковнославянски и руски (все още не могат да се диференцират конкретно влия-

нята на единия или на другия език, поради което сме принудени засега да допускаме участието и на двата езика). Важното е обаче да се отбележи, че като им дава място в своя текст, Паисий става същевременно и един от родоначалниците на онова положително влияние, което нашият език е изпитал от руски и черковнославянски, що се отнася до обогатяване на книжовния ни език с нови синтактични форми. Без да отричаме изпитаното въздействие върху езика на Славянобългарска история, ние не можем да не го оценим като положително при възприемането на тези синтактични форми. Бързото им проникване обаче в книжовния език показва, че те не са били съвсем чужди и неразбираеми за езиковото съзнание — нещо повече, употребата им не се ограничава, а се развива, като обогатява не само синтактичните форми, но и стилистичните възможности на нашия език.

Обособени части образуват всички причастия, за които тук стана дума (вж. стр. 367). Синтактичната им функция е предимно определителна и обстоятелствена: „Тако Симевнъ ц(а)ръ свобождалъ землю болгарскою крѣпко и идѣщи на лѣти преставил се“ (65), „Історія славѣноболгарскаа ѿ народе и ѿ цареи и ѿ с(ве)тѣхъ болгарскихъ и ѿ всѣхъ дѣлнѣа и битиа болгарскаа събрано и нареждено Паисіемъ іеромонахомъ бившаго и пришедѣша ва С(ве)тѣе гори Атонские ѿ(т) епархіи Самоковские въ лѣто . . . и събравшаго історию сию . . . на ползѣ родѣ болгарскомѣ“ (5), „И приелъ име и титла и вѣнецъ ц(а)рски ѿ(т) грѣчки синклитъ мирски и дѣховни нареченъ Асѣнъ Вѣлики прѣви ц(а)ръ болгарски“ (59), „... тѣ билъ и Василиа Македонъ пленетъ съ родители свои“ (24), „Сеи взель ѿ(т) грѣци место нарицаемое Топлица и Сардика“ (31), „Симевнъ нарицаеми Лабасъ ц(а)ръ болгарски възприель ц(а)рство по Михаила . . .“ (72), „Видев же себе Сабинъ ненавѣдима ѿ(т) воинство и ѿ(т) поданихъ побегналъ въ градъ Заморіа . . .“ (20), „... после же того мира оумрель Батоа кралъ блгарскі сътворивъ себе незабитна паметъ . . .“ (17). Твърде рядко намираме и *dativus absolutus*: „Оумершъ же Крѣнъ по немъ насталь на царс(т)во братъ его Мѣртагонъ“ (24), „Оумершъ же Кардамъ по немъ насталь Крѣнъ . . .“ (22) и др.

Трябва да се отбележи, че от заетите причастни форми в съвременния български език са останали само сегашните действителни причастия. Сегашните страдателни, както и различните деепричастия са били изместени постепенно от миналите страдателни и от народните, дошли от македонските говори, деепричастни форми.

8. Из стилистичния синтаксис на Славянобългарска история. Характерът на Паисиевата история, емоционалният ѝ тон, страстността, с която Паисий популяризира и защитава своите идеи, го карат да използва и някои риторични похвати, характерни за по-старите съчинения, но осмислени по новому, които на места създават особена емоционална атмосфера. За разлика обаче от много предшествуващи Историята произведения, Паисий съвсем естествено включва в своя разказ въпросителни и повелителни изречения, с които чувствително се повишава емоционалното и идейното въздействие на творбата.

Въпросът обикновено се отправя към вероятния читател или слушател на Историята. С този похват се създава впечатлението на непо-

средствено обръщение, на беседа, диалог, които оживяват и раздвижват разказа. Въпросителната форма на израза се постига чрез въпросителни местоимения и въпросителната частица *ли*: „Но *w*(т) що се тї неразѣмне срамишъ *w*(т) свои родъ и влачишъ се на чѣж(д)ъ ѣзыкъ“ (6) — използва се обръщението и формата за 2 лице на глагола; „... *w* неразѣмне и юроде поради что се срамишъ да се наречешъ болгаринъ и не четишъ по свои ѣзыкъ и не дѣмашъ...“ (5) — в този случай са съчетани възклицателен и въпросителен израз; „Хощещи ли видѣти аки на позорище игра мира сего“ (1), „По что *ц*(а)ръ Александръ знаменитъ билъ“ (66) — подобни въпроси са обикнат похват за въвеждане на нова тема в разказа.

Паисий използва и по-големи синтактико-въпросителни цялости със стилистична цел: „Или се срамишъ предъ мъдри и трговци и славни на земли *w*(т) свои родъ и ѣзыкъ защо са болгаре прости и нема *w*(т) нїхъ много трговци и кнїжници...“ (6). Като особен стилистичен похват използват отрицателните въпросителни изрази, които се използват не за пряко отричане, а чрез отричането да засилят утвърдителния елемент: „... или не са имали болгари *ц*(а)рство и *г*(о)сподство: за толїко лета црствѣвали и били славни и чѣени по сва земля...“ (6), „*W*(т) кѣдѣ же вѣденїа сїхъ възможещи снїзкати аще не *w*(т) сїхъ иже деѣнїа мїра сего писаха...“ (1).

В Славянобългарска история срещахме и повелителни изречения, чиято употреба в основата си също е стилистична. С тях се постига непосредствена близост с читателя, създава се впечатление на събеседване и на пряко обръщане към него като към второ лице: „Зри деѣнїа ихъ читателю и познаи истиню...“ (14), „Ти болгарине не прелащаї се знаи свои родъ і ѣзыкъ и вчи се по своемѣ ѣзыкѣ...“ (6), „Читаите и знаите да не бивате *w*(т) други родове и ѣзици подметаеми і вкораеми“ (5), „... преписвите історици сїю и платите нека вамъ препїшатъ кои вмеютъ писати и имейте ю да се не погѣби“ (5), „Зде внимай читателю (да) речемъ въ кратце ради сръбски крали“ (45), „Вїждъ како повече Б(о)гъ мїлше прости и незлобиви враче і вчаре и наї-прво нїхъ възбилъ на земли и прославїлъ а ти се срамишъ защо са болгаре прости и не хїтри...“ (7). Някъде повелителната форма на израза е съчетана с въпросително изречение: „Но вїждъ неразѣмне *w*(т) грци има много народи по мъдри и славни далї *w*ставаѣ някои гръгъ свои ѣзыкъ і вченїе і родъ како ти безѣмне що *w*ста(в)лашъ“ (6).

Непосредствената форма на отношение към събеседника, читателя или слушателя е намерила израз в съчетанието на повелителната или въпросителната форма на изречението с обръщение, също използвано стилистично.

Към стилистично използваните синтактични форми спадат и различните видове изрази и част от изрази, които фактически не са свързани пряко с основния текст на изречението, а са му чужди по смисъл, предавайки авторова оценка, забележка, отправяне към друго събитие или посочване на последователност, които в граматичната литература се наричат вметнати (вмъкнати) изречения или думи. В Славянобългарска история, поради активното отношение на автора към излаганите събития,

такива думи и изрази са често явление: „Паки ѡкончаемъ повѣстъ ради Костантина Шишъмана“ (50), „Паки поидемъ на прваѡ повѣстъ“ (14), „Тако въспоменемъ блаженаго Давида ц(а)ра болгарскаго“ (63), „Тѡ ва кратце написахомъ за сегѡ с(ве)таго ц(а)ра Івана Владімира“ (33), „Тако и азъ вамъ написахъ“ (5) и т. н.

С разгледаните дотук въпроси се изчерпват едни от интересните особености в синтаксиса на Паисиевата история. Разглеждането на тези въпроси съвсем не може да претендира за изчерпателност, тъй като много повече подробности биха могли да се отбележат. Ние се ограничавме съзнателно върху по-тесен кръг проблеми, които имат най-пряко отношение към набелязването на основните синтактични положения, въз основа на които би могло да се прецени характерът на езика в производението.

*

Славянобългарска история на Паисий Хилендарски е важен новобългарски езиков документ, който стои в началото на възникването на новобългарската литература и на новобългарския книжовен език. Това заключение е естествен извод от направените по-горе наблюдения над езика на Паисиевата история. На места компилативен, силно повлиян от черковнославянски или напълно черковнославянски, той същевременно издава една неоспорвана ориентация към народния, новобългарския език, който образува сигурна и солидна основа за развитието на бъдещия книжовен език. Славянобългарска история е ценна преди всичко с народноразговорните си елементи. Ето защо, когато се поставя въпросът за оценяване приноса на Паисий и ролята и въздействието на езика на Славянобългарска история в развитието на съвременния български книжовен език, това трябва да се прави с оглед към онези положителни елементи, чието начало датира вероятно от Паисий, а не да се обръщаме към онова, което го отдалечава от съвременния език.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЯЗЫКА ПАИСИЕВСКОЙ „ИСТОРИИ СЛАВЕНОБОЛГАРСКОЙ“

Е. Георгиева

(Резюме)

При языковом исследовании Паисиевской „Истории славеноболгарской“ основным исходным положением считается, что её язык является первым произведением новоболгарской литературы большого исторического и культурного значения и не может точно и углубленно изучаться вне связи с вопросом о возникновении и развитии современного болгарского литературного языка.

Анализ языковых фактов этого произведения приводит к следующим выводам: 1. В отношении фонетики, язык Паисиевской „Истории“ имеет

некоторые церковнославянские черты (рефлекс носового заднего ряда следы II палатализации и проч.), но в нем еще больше отражены народные фонетические особенности, по которым можно, в общих чертах, определить западно-болгарский диалектный характер этого языка (екающее произношение, сонантное *p* и *л* и проч.); 2. Лексически „История славеноболгарская“ написана на народной основе с рядом церковнославянских наслоений, главным образом в области отвлеченных понятий и сложных слов (*послушание, непостоянство, сребролюбие* и проч.), которыми болгарский язык обогащается в отношении лексики. Ставится вопрос и о морфологических заимствованиях, т. е. о словах с иностранными формами (*темницу*), которые не являются лексическими заимствованиями и постепенно выпадают из языка; 3. В отношении морфологии „История“ показывает также смешанное употребление форм (глагольные окончания, местоимения, форма прилагательных и проч.). Производит впечатление отсутствие форм определенного члена. Постоянное использование пересказывательного наклонения в историческом рассказе подчеркивает сильное влияние народного языка; 4. В области синтаксиса самый важный вопрос — это вопрос, касающийся аналитического или синтетического характера языка. В „Истории славеноболгарской“ видны три главных языковых строя — с т а р и н н ы й (церковнославянский) с сохраненными формами падежей, с м е ш а н н ы й (церковнославянский и новоболгарский) с частыми ошибками в употреблении форм падежей, что указывает на их механическое использование (преобладающий тип), и н о в о б о л г а р с к и й (без падежей), который составляет около одной трети текста „Истории“. Намечаются и те заимствованные литературные языковые явления (например обособленные части), которые обогащают болгарский язык.

В результате языковых исследований, автор приходит к выводу, что язык „Истории славеноболгарской“ представляет собою смесь главным образом народно-болгарских языковых элементов и церковнославянских языковых черт, причем местами преобладает то один, то другой тип, в зависимости от того, самостоятельно ли Паисий излагает факты или находится под влиянием источников, которыми пользуется. Но все рассмотренные вопросы подчеркивают несомненную ориентацию автора „Истории славеноболгарской“ на народный язык.

На основании изложенных исследований, автор заключает, что „История славеноболгарская“ является важным новоболгарским документом, стоящим в начале возникновения новоболгарского литературного языка.

STUDIE ÜBER DIE SPRACHE IN PAISIJS „ISTORIJA SLAVJANOBOLGARSKAJA“

E. Georgieva

(Zusammenfassung)

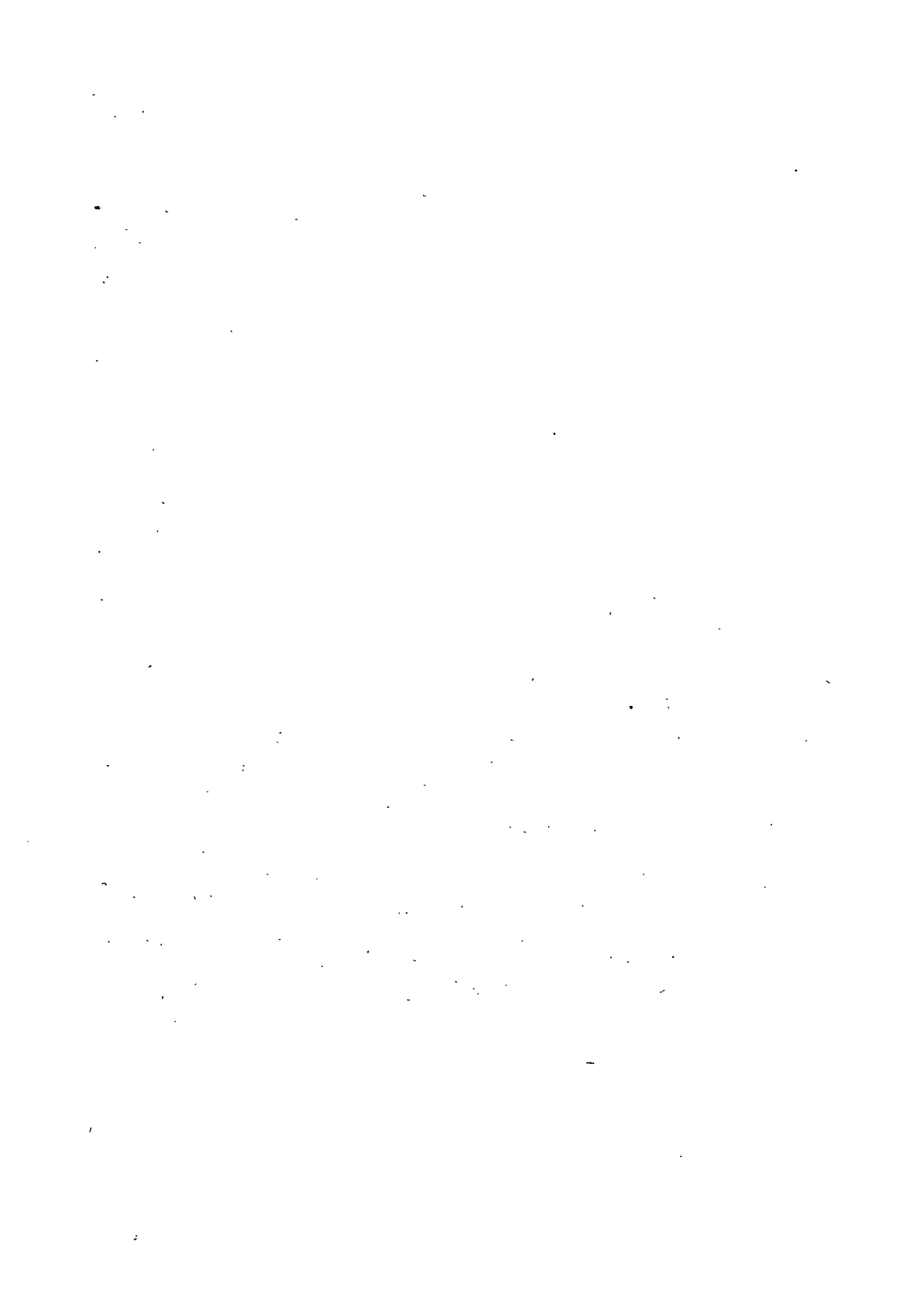
Die Verfasserin geht in ihrer Untersuchung von der Auffassung aus daß die Sprache in „Istorija slavjanobolgarskaja“, dem ersten historisch und kulturell bedeutsamen Werk der neubulgarischen Literatur, nicht genau und

vertieft erforscht werden kann, ohne sie mit der Frage von der Entstehung und Entwicklung der neuzeitlichen bulgarischen Schriftsprache zu verbinden.

Durch Analyse der Tatsachen in der Sprache dieses Werkes gelangt die Verfasserin zu folgenden Schlüssen: 1. Die phonetische Sprache in Paisijs Geschichtswerk weist manche kirchenslawische Züge auf (Reflex des großen Nasallauts, Spuren von zweiter Palatalisierung usw.) In bedeutend höherem Maße kommen in ihr aber die phonetischen Eigenheiten der Volkssprache zum Ausdruck, die allgemein den westbulgarischen Dialekt dieser Sprache verraten („e“- statt „ja“- Aussprache, sonantes r und l usw.). 2. Lexikalisch besteht die Sprache der „Istorija slavjanobolgarskaja“ aus zahlreichen kirchenslawischen Wörtern. Dies betrifft vor allem die abstrakten Begriffe und die zusammengesetzten Wörter, wie „poslušanie“, „nepostojanstvo“, „srebroljubie“ (Gehorsam, Unbeständigkeit, Silbergier), die die bulgarische Sprache lexikalisch bereichern. In diesem Zusammenhang wird auch die Frage von den morphologischen Entlehnungen, d. h. von Worten mit fremder Form, wie „temnicu“ (Kerker), gestellt. Sie sind keine lexikalischen Lehnwörter und entfallen allmählich aus der bulgarischen Sprache. 3. Morphologisch zeigt die „Istorija slavjanobolgarskaja“ auch einen gemischten Gebrauch der Formen (Zeitwortendigungen, Fürwörter, Formen der Eigenschaftswörter). Es fällt das Fehlen von Artikelformen auf. Der regelmäßige Gebrauch der Konjunktivform in der historischen Schilderung verrät den starken Einfluß der Volkssprache. 4. Das wichtigste auf dem Gebiete der Syntax ist die Frage vom analytischen oder synthetischen Charakter der Sprache. In der „Istorija slavjanobolgarskaja“ sind drei sprachliche Hauptordnungen bemerkbar: Altslawisch (Kirchenslawisch), mit erhaltenen Fallformen; Mischsprache (Kirchenslawisch und Neubulgarischen), mit häufigen Fehlern im Gebrauch der Fälle, was auf deren mechanische Anwendung hindeutet (überwiegender Typ); Neubulgarisch (ohne Fälle), etwa ein Drittel des gesamten Textes. Vermerkt sind auch jene entlehnten Spracherscheinungen, durch welche die bulgarische Sprache bereichert wird.

Im Ergebnis der durchgeführten Untersuchung stellt die Verfasserin fest, daß die Sprache in der „Istorija slavjanobolgarskaja“ ein Gemisch hauptsächlich von volksbulgarischen mit kirchenslawischen Sprachelementen darstellt, wobei je danach, ob Paisij selbständig die geschilderten Tatsachen darlegt oder sich unter dem Einfluß der benutzten Quellen befindet, stellenweise einmal der eine, einmal der andere Typ vorherrscht. Alle Fragen, die den Gegenstand der Untersuchung bildeten, deuten jedoch auf die unzweifelhafte Orientierung des Autors der „Istorija slavjanobolgarskaja“ zur bulgarischen nationalen Sprache hin.

Auf Grund der obiger Tatsachen wird der „Istorija slavjanobolgarskaja“ die Bedeutung eines wichtigen nebulgarischen Dokuments beigemessen, das der Entstehung der nebulgarischen Schriftsprache mit zugrunde liegt.

НАРОДНОСТНИ ЕЛЕМЕНТИ В ЕЗИКА НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“

Ангел Кирянов

Наченки на новобългарски език се намират още в дамаскинската книжнина от XVII и XVIII в. Езикът на дамаскините значително се доближава до народния език. Това се налага от самото тяхно предназначение — да бъдат по-широко достъпни нравствено-религиозните проповеди на Дамаскин Студит до народните маси. Но веднага трябва да се отбележи, че стремежът за по-широкото им разпространение и достъпност влиза в противоречие с характера на тяхната същност и предназначение. Като религиозни книги те си остават в езиково отношение в рамките на библейския стил и скован език, твърде далечен от говоримия народен език.

През XVIII в. имаме зачатъци на бавно изграждане единен новобългарски език. „История славянобългарска“, като първа книга със светско съдържание, макар и с по-малко народни елементи от тях в дамаскините, носи повече белези на динамиката на живия език. Авторът ѝ винаги има пред вид, че я пише „на ползу роду болгарскому“, че я пише за простите занаятчи, орачи, копачи и овчари. Ето защо още Марин Дринов пише: „Езикът на о. Паисия е смесен с църковнославянски думи и изречения. Тези архаизми обаче са такива, щото ни най-малко не затрудняват и най-простият читател. Аз вярвам, че дори и безкнижният българин би разбрал по-лесно този език, нежели нашият сегашен, уж народен, писмен език. И това достойнство на Паисиевото писание, не малко е спомогнало да се разпръсне скоро по цял български свят, и да стане най-драга книга за българите.“¹

С езика на Паисий са се занимавали и други. Така през 1931 г. Иван Кепов в статията си „Нящо за езика на Паисиевата история“² смята, че

¹ М. Дринов, Отец Паисий — неговото време, неговата история и учениците му, Периодическо списание, Браила, 1871, кн. 4.

² Ив. Кепов, Нящо за езика на Паисиевата история, Родна реч, 1931, кн. 2.

повечето от особеностите му се покриват напълно с онова наречие, което повори населението в южните селища на Станкедимитровска околина.

Не след много обаче Веле Краклевики напълно отхвърлят твърдението на Кетов. Той смята, че народните елемента в „История славянобългарска“ са важни диалектни особености и са чисто северобалканобългарски (шопски).³³ И двамата изреждат дума по дума еднакви форми у Паисий и поворите, но дини пврде поинто приспрастие, което за свжкеление ома-ловджана техните иаследвания. Каго неварни олхварин тврдениета на Краклевики и Юрдан Трифонов.³⁴ Шо впрота за черковнославиискаа основа на Паисиевия език повечето са единоклушни. Така по определеи и Ромео Чолаков в своите „Белтежки за езика на Паисия Хилендарски“.³⁵

И така езикът на „История славянобългарска“ е в основата си черковнославянски, примесен със сярбиними и рускими, а както пише Йордан Иванова, удаден и в новобългарими.

Вярени това обаче Паисий, като се опира на живин народен език и самобитно използва черковнославянски, руски и сярбински форми и думи, поднася понятию и равбрано четиво на толпавишния българин, който не се иинтересувал, равбира се, дали има спрото издвржано единство в граматическо и лексикално отношение. Сам Паисий има за това дълбоко съзнание, което дини особено в послесловието: „И от много време по-пребанието и забравени неща една свбраж — написан речеи и думи. Не съм учил никак нишо примитива, нишо свелски науки, како прот българин протпо и написан. Не се старях оторед граматикаа да нареждам думите и да намествам буквите, но да свбера заедно тая историйка“

Редом с черковнославянските изречи се срецат и народни думи и форми, колкото и малко да са те. Речта му е ясна, изразяваща определена мисъл, достъпна и за най-простия четец или слушател. А това се дължи не толкова на външните и граматически неини свойства, колкото на она писателски, присвщ само нему стил.

Паисий Хилендарски не само пръв използвава бопашството на нашия език за силно патристично въздействие, но и пръв издигна правожени плас за неговата защита. Той прорича сивата му на орудие за общуване и страж на национално самосъзнание. Зипова и езикът му е често оживляван с елементи от народната реч. И днес, колкото четем неговата история, равказват е ясен за нас, насипен с пламенна любов към българския народ и език. Такова силно чувствено овладява и сввременния на Паисий и днешния читател, защото речта му е проста но искрена и благовзучна.³⁶

*

За да можеи по-точно да определили отделните пластове думи и форми в „История славянобългарска“, необходимо е да направим кратък преглед на правописната система и да определии фонетичната стойност на отделните букви.

³³ В Краклевики Още нешо за езика на Паисиевата история, Родна реч 1882, кн 5

³⁴ Ю Трифонов, Краклевики Паисиеви и вярването за техни провински връзки с онова Паисия Хилендарски (Списание на БАН) 1887, кн 56

³⁵ Р Чолаков, Белтежки за езика на Паисия Хилендарски, Духовна култура, 1927—1928, кн 32—38

³⁶ В изложението ще се използва като Паисиев текст само Шернобравец на „История славянобългарска“, отпмен и издден от Йордан Иванова през 1914 г.

повечето от особеностите му се покриват напълно с онова наречие, което говори населението в южните селища на Станкедимитровска околия.

Не след много обаче Веле Кралевски напълно отхвърля твърденията на Кепов. Той смята, че народните елементи в „История славянобългарска“ са важни диалектни особености и са чисто северозападнобългарски (шопски).³ И двамата изреждат дума по дума еднакви форми у Паисий и говорите, но личи твърде голямо пристрастие, което за съжаление омаловажава техните изследвания. Като неверни отхвърля твърденията на Кралевски и Юрдан Трифонов.⁴ По въпроса за черковнославянската основа на Паисиевия език повечето са единодушни. Така го определя и Ромео Чолаков в своите „Бележки за езика на Паисия Хилендарски“.⁵

И така езикът на „История славянобългарска“ е в основата си черковнославянски, примесен със сърбизми и русизми, а както пише Йордан Иванов, удавен и в новобългаризми.

Въпреки това обаче Паисий, като се опира на живия народен език и самобитно използва черковнославянски, руски и сръбски форми и думи, поднася понятно и разбрано четиво на тогавашния българин, който не се интересувал, разбира се, дали има строго издържано единство в граматическо и лексикално отношение. Сам Паисий има за това дълбоко съзнание, което личи особено в послесловието: „И от много време погребаните и забравени неща едва събрах — написах речи и думи. Не съм учил никак нито граматика, нито светски науки, като прост българин просто и написах. Не се старах според граматиката да нареждам думите и да намествам буквите, но да събера заедно тая историйка.“

Редом с черковнославянските изрази се срещат и народни думи и форми, колкото и малко да са те. Речта му е ясна, изразяваща определена мисъл, достъпна и за най-простия четец или слушател. А това се дължи не толкова на външните и граматически нейни свойства, колкото на оня паисиевски, присъщ само нему стил.

Паисий Хилендарски не само пръв използва богатството на нашия език за силно патриотично въздействие, но и пръв издигна тревожен глас за неговата защита. Той прозря силата му на оръдие за общуване и страж на национално самосъзнание. Затова и езикът му е често оживяван с елементи от народната реч. И днес, когато четем неговата история, разказът е ясен за нас, наситен с пламенна любов към българския народ и език. Такова силно чувство овладява и съвременния на Паисий, и днешния читател, защото речта му е проста, но искрена и благозвучна.⁶

*

За да можем по-точно да определим отделните пластове думи и форми в „История славянобългарска“, необходимо е да направим кратък преглед на правописната система и да определим фонетичната стойност на отделните букви.

³ В. Кралевски, Още нещо за езика на Паисиевата история, Родна реч, 1932, кн. 5.

⁴ Ю. Трифонов, Кралевдолски Паисовци и вярването за техни роднински връзки с отца Паисия Хилендарски, Списание на БАН, 1937, кн. 56.

⁵ Р. Чолаков, Бележки за езика на Паисия Хилендарски, Духовна култура, 1927—1928, кн. 32—33.

⁶ В изложението ще се използва като Паисиев текст само Първообразът на „История славянобългарска“, стъкмен и издаден от Йордан Иванов през 1914 г.

Правописът на Паисий Хилендарски, както и езикът му, в основата си е черковнославянски. Като него пишат и дамаскинарите през XVIII в., а до голяма степен и Софроний Врачански по-късно. Както сам Паисий пише, не е учил ни граматика, ни светски науки, поради което правописът му, макар и опростен, е твърде объркан. Паисий употребява 42 букви: *а, б, в, г, д, е, ж, з, и, к, л, м, н, ѡ, о, ѱ, п, р, с, т, у, в, ѱ, ф, х, ц, ч, ш, щ, ѳ, б, ѳ, ѱ, ѱ, ю, ѱ, ѱ, ц, ѱ*.

Както се вижда, у него липсва *ж* като буква, която се появява доста късно в българския правопис. У Паисий е застъпена цялата новобългарска азбука, в повечето случаи със звучене на графическите знаци, каквото имаме и днес. Уточняването обаче на фонетичната стойност на някои знаци несъмнено е интересно и трудно, но е и абсолютна необходимост.

Знак *ѱ* намира доста широка употреба у Паисий. Фонетичната му стойност почти във всички случаи е *ѱ*, като в думите: *неѱ* (4), *непостоѱнство* (4), *таѱ* (10), *тоѱ* (11) и др. Трудно е да се каже как е произнасял Паисий *ѱ* в думата *не знаѱли* (18), дали като *е*, или като *ѱ*. По мястото на ударението ще да е било като *ѱ*.

Буква *ѳ* има най-объркана употреба в разглеждания паметник. Тя се поставя съвсем без правило, като: *лѳто* (16) и *лето* (16), *чловѳкъ* (8) и *човекъ* (36) и др. Интересно е колебанието на Паисий как да пише думата *велик*, с *ѳ* или с *е*. Имаме *вѳлика* (16), но и *велика* (16). *Вѳликъ* с *ѳ* обаче преобладава. И така заключението ни за фонетичната стойност на *ѳ* е, че се чете като *е* в повечето случаи или почти винаги. Горното се потвърждава и от окончанието *-ѳ* в множествената форма на едносричните съществителни: *конѳ* (52) — *к 20 хилади войнство със конѳ*; *домовѳ* (58) — *ѱ вѳлики домовѳ*; *родовѳ* (10), *царовѳ* (6) и др.

ѱ се среща твърде рядко. Среща се и *ѱ*. Но трябва да се отбележи, че Паисий предпочита *ѱ*. Едно е важно за нас, че *ѱ* и *ѱ* имат фонетична стойност на *и*, което личи в думи като: *ѱзикъ* (5), *биѱль* (16), *грѱи* (8), *нѱхны* (8), но и *грѱи* (6), *птиѱи* (68) и др. Някъде *ѱ* стои правилно на своето място, като в *бѱистѳ* (4), *бѱилѳ* (16), но изобщо Паисий го заменя с *и*, а в същност *ѱ* се явява и като един от знаковете за *и*.

За *и* срещаме и знак *ѱ*, (*ѱ*), които се смесват безразборно, докато в дамаскините *ѱ* (*ѱ*) вместо *и* пред гласна е правило.

За *ѳ* и *ѳ* Паисий употребява един общ белег *ѳ*. Само твърде рядко срещаме написан *ѳ* без някое правило, а случайно. *ѳ* намира широка употреба в Зографския ръкопис. Авторът го пише навред като страж на българщината. Служи си изключително с *ѳ* както в средата, така и в края на думите. Трябва още тук да отбележим обаче, че в Котленския препис по отношение употребата на *ѳ* и *ѳ* положението е тъкмо обратното — широко място намира *ѳ*. Паисий често изпуска *ѳ* в края на думите: *ѳбретаѳ се* (8), *ѳшел* (46), *ѳдиш се* (7), *ѳлаѳиш се* (7) и др.

У него нерядко черковнославянската заковостеняла традиция отстъпва място на народната фонетика и правопис.

Освен обикновеното *о* се среща и *ѱ*. Те се смесват безразборно, но в употребата на *ѱ* сякаш се долавя известно правило. Авторът го пише

изключително в началото на думата, като в: *вслепени* (32), *внъ* (36), *вковалъ* (41), *вобразъ* (41), *ввчаре* (7), *втечество* (5), *враче* (6), *вста-вища* (3), *вцепили* (13) и др. Много редки са случаите на средисловно или краесловно *в* като: *разврени* (41), *негв* (41) и др.

Трите знака за *у* (*у*, *в*, *ѡ*) се употребяват без никакво правило един вместо друг.

Както пише Йордан Иванов, буква *р* е употребена на места и като сричковторна, самогласна, под влияние на Паисиевия домашен западен говор.

Буква *ђ* е употребена само веднъж, при сръбското лично име *ђуро*.

ѡ е употребена за означаване на цифра (700).

Останалите писмени знаци *у* Паисий имат ясна фонетична стойност, а явленията и особеностите при тяхната употреба се отнасят повече до фонетиката и ще бъдат разгледани по-нататък.

Грешки при писането ще да имаме в думите: *блгвопльчше* (3), *воска* (11) вместо *войска*, *дщерее* (34) вместо *дъщери*, *свободил се* (54) вместо *освободил се*, *тв* (10) вместо *тук*, *вмножтъ* (9) вместо *умножат*, *дава-дѣсет* (27), *вазели* (15) вместо *взели*, *заедино* (14) вместо *заедно* и др.

Изобщо може да се каже, че правописът на „История славянобългарска“ в основата си е черковнославянски, но отразява и влиянието на народния говор, който често налага и своята фонетика. За това говори и прокараният чисто фонетичен правопис в думи като: *въсприели* (50)

въсприелъ (47), *исѣкли ги* (20), *испралъ* (42), *истекло* (45), *вхритъ* (49), *на помошъ* (56), *празникъ* (63), *празнично* (46), *распра* (26) и др.

За народно-фонетичен принцип в Паисиевия правопис говори и изпускането на *ъ* в края на думите: *влачиш се* (7), *чвдиш се* (7), *вбретае се* (8), *ишел* (46) и др.

Все в духа на черковнославянския правопис Паисий си служи и с редица надредни знаци, повече от които са без съществено значение.

Паисий не си служи последователно със знаци за ударение. А там, където има такова, то е два вида: тежко (·) и остро (´). Ударението в „История славянобългарска“ е правилно.

*

Както се спомена, знак *ж* Паисий изобщо не пише. Интересно е обаче, че на мястото му в старобългарския език намираме гласна *ѡ* в Паисиевата история. Тук четем: *сѡдъ* (58), *мѡжъ* (31), *мѡка* (25), *мѡчи-телъ* (9), *рѡкописни* (8), *тѡга* (58), *мѡдаръ* (62), *пѡти* (6), *поменѡхъ* (6) и др. Разбира се, такава е замяната на *ж* и в черковнославянски, но Паисиевите думи ще да са чисто народни форми от югозападните български говори. Краесловната голяма носовка дава мястото си на *у*, *ю*, *ѡ*, *о*, *а* в думи като: *рѡкѡ* (25), *сѡ* (50), *пишѡтъ* (48), *имеѡтъ* (6), *нарекоѡа* (7), *са* (6), *протиѡ* (24), *имеѡтъ* (6) и др.

Говорейки за правописа, отбелязахме, че при употребата на *ѣ* има доста колебания. Народният говор неизбежно налага своята фонетика и много често в Зографския ръкопис *ѣ* е заменено с *е*. И това е напълно в духа на югозападните български говори. В Паисиевия автограф намираме: *вѣра* (27), *нѣкои* (21), *тесно* (50), *немалѣ* (45), *пожѣив* (7), *вѣдехъ* (7), *неко* (8), *ветръ* (9), *ветаръ* (9), *заповѣда* (14), *бело* (15), *вмрелъ* (40), *видель* (40) и др. Както се вижда, замената на *ѣ* с *е* става независимо от мястото ѝ в думата или от ударението върху думата.

ѣ представлява голям интерес в „История славянобългарска“. Авторът си служи изключително много с него. Говорейки за *ѣ*, на първо място ще изтъкнем правилната му употреба. Той се намира в средисловието на думите така, както и в днешния книжовен език. Това личи от думи като: *възможнѣ* (4), *възбудѣль* (51), *дѣщерѣ* (6), *несъгласѣ* (48), *пѣрво* (27), *рекѣл* (26), *сѣбралѣ* (19), *съгласѣ* (72) и др.

Но *ѣ* се намира и там, където съвсем не му е мястото, като в думите: *болъгарѣ* (19), *болъгарски* (16), *възималѣ* (8), *въсакѣ* (23), *гълѣдѣ* (18), *Евъропа* (9), *изъсѣкли* (23), *мъногѣ* (37), *правѣтелство* (54), *римъланѣ* (24) и др. Това е много интересно и твърде странно фонетично явление. Тоя епентетичен (излишен) *ѣ*, наред с липсата на членна форма и черковнославянската основа, придава още по-архаичен характер на Паисиевия език.

На трето място за *ѣ* ще трябва да се каже, че в някои думи преминава в *а* или *о* в средисловието, представките или наставките, като: *ветарѣ* (9), *дащерѣ* (66), *лѣвъ* (19), *мъдарѣ* (62), *несагласѣ* (64), *ѣмастилѣ* (36), *ѣганѣ* (9), *рѣкалѣ* (21), *сабрахѣ* (8), *саградѣль* (9), *тежакѣ* (21), *храбарѣ* (50), *хѣтарѣ* (50) *болъгарски* (16), *болгари* (15), *крепокѣ* (12), *напоследокѣ* (8), *собѣира* (22), *собора* (16), *Торново* (42), *таковѣ* (17) и др.

Трябва веднага да се изтъкне, че замената на *ѣ* (*ѣ*) с *а* и *о* и днес е характерна черта на нашите югозападни говори.

Макар и частично, в Зографския ръкопис е засвидетелствувана редукция на широките гласни *а*, *е*, *о*, които в съвсем единични случаи са предадени като: *ѣ*, *и*, *ѡ*. Така например *а* преминава в *ѣ* само в думите: *съмоволно* (47) и *въмѣ* (5) вместо *вам*.

Редукция на *е* в *и* имаме в думите: *конѣнѣ* (13) вместо *конен* и *четѣшѣ* (6) вместо *четеш*, което ще да си е старинна диалектна форма. Малко повече са случаите на редуцирано *о* в *ѡ*, като: *велмѡжѣ* (43) вместо *велможа*, *залѡдѡ* (10), *оуставѣль* (39), *пѡ* (7) вместо *по* и *тѡѣ* (8) вместо *той*, *тоя*.

Както се вижда, при редукцията не може да се установи никаква зависимост от ударение или местоположение в думата и явленията приличат повече на правописни грешки.

Ако се потърси у Паисий преглас или замяна на гласни, вижда се, че случайте са единични и твърде противоречиви. Твърде условно е да се вземат те като фонетично, а не като правописно явление. Така например *а* се преглася в *о* в случаи като: *закоповали* (57) вместо *закопавали*, *тако* (35) вместо *така*, *таково* (39) вместо *такова* и др.

Противоречиви са случаите и с прегласяне на *е* в *а* или *ѣ* и изглеждат повече на правописни грешки, като в: *сѣдѣль* (49) вместо *седял*. По-често изяснено *е* преминава в *а*, като в: *ѣсамѣ* (8), *осамдесѣтъ* (56),

а също и при *седамъ* (10), *седамдесетъ* (10). В това отношение са интересни и думи като: *сваки* (8) вместо всеки и *свака* (42) вместо всяка, *шѣра* (33) вместо шурей. Това са безспорно следи от фонетиката на народния говор още повече, че родоначалникът на нашето Възраждане се е старал да пише просто и разбрано. Представяват интерес и думи като: *терговъци* (27) и *покорѣвали* (48), където вместо ѣ и я се намират е и ъ.

По отношение на отбелязване мекостта или йотуването трябва да се каже, че у Паисий не срещахме никъде *й*, което безспорно го е затруднявало. Разбира се, за югозападните наречия е много по-характерно затвърдяването и липсата на йотация, отколкото смекчаването и йотацията. Така е и в Зографския ръкопис. Тук рядко се срещат форми като: *ѣничари* (58), *арнаѣтѣ* (44), *арѣние* (17), *братиѣ* (40), *диаволѣ* (39), *србие* (37), *копачее* (6) (вероятно едното *е* има омекчителна служба) и др.

Много повече са обаче случаите с липса на йотация или със затвърдени съгласни при глаголи, съществителни, местоимения и др., като: *агарани* (59), *азикѣ* (5), *да благодаратъ* (72), *болгарѣа* (34), *болари* (20), *боларе* (25), *бжѣиѣ* (13), *владали* (73), *вадатъ* (50), *вѣсакѣ* (23), *вола* (13) вместо *воля*, *земла* (9) — Паисий предпочита да пише *земла*, но срещахме още *земля* и *земля* — *история* (8), *китатъ* (50), *крала* (14) вместо *краля*, *лѣбилъ* (49), *лѣто* (7), *любатъ* (7), *Мариа* (44), *милостина* (39), *да се населатъ* (12), *ѣставлашъ* (7), *некоѣ* (11), *ѣ ѣковали а* (23), *не покорѣлъ се* (54), *противатъ* (27), *поставѣли* (26), *да поставѣатъ* (21), *побѣдитѣла* (19), *просатъ* (6), *патриаршиѣ* (14), *римлане* (71), *римлачѣ* (72), *Рѣсиѣ* (41), *Софиѣ* (46), *своѣ* (13), *смиравалъ* (13), *да сахранатъ* (7), *ѣ сраматъ се* (5), *тиѣ* (66) *се трѣдатъ* (10), *не творатъ* (6), *хѣлатъ* (7), *хвалатъ* (47), *хѣлади* (18) и др. Тези форми говорят също за неизбежното отражение в „История славянобългарска“ на фонетиката от живия народен език тогава.

Широко място в Паисиевия първообраз намира сонантното (сричко-творно) *р*. Навред се чете: *ветрѣ* (9) *грѣделиѣ* (7), *грѣци* (6), *грѣкина* (33), *грѣчки* (5), *држатъ* (11), *држѣва* (11), *држѣли* (22), *добрѣ* (25), *ѣспрѣво* (5), *крѣтилъ* (11), *крѣтили* (6), *крѣви* (32), *крѣвопролитѣ* (56) *прѣхѣтрѣ* (7), *срѣбкина* (49), *скрѣбъ* (58), *трѣговѣцъ* (7), *трѣновска* (13), *тѣрдо* (19), *трѣпатъ* (74), *ѣсрѣдѣ* (18), *црѣковни* (58), *црѣно море* (12) и др.

Значително по-рядко се среща сонантно (сричко-творно) *л*, като в думи: *блѣрски* (18), *блѣре* (17), *плна* (15), *влѣвование* (9) и др.

Тук ще трябва да се изтъкнат и малкото случаи, когато *ѣр* и *ѣл* преминават в *рѣ* и *лѣ*, като в думи: *грѣѣѣ* (16), *ѣспрѣво* (8), *прѣво* (16), *прѣви* (18), *длѣго* (3), *стлѣнѣ* (9) и др.

По отношение на групите *шт*, *жд* ще трябва да се каже, че няма нищо особено, и в Зографския ръкопис четем: *заѣо* (6), *ноѣѣ* (39), *по-моѣѣ* (35), *сѣкрѣвиѣѣ* (57), *ѣо* (6), *наслаѣждѣние* (3), *меѣждѣ* (48), *по-беѣждѣнѣ* (13), *чѣждѣ* (14) и др.

У Паисий се среща и звукѣ в *маѣчари* (12), *ѣамиѣ* (58) и др., но интересно е, че тоя звук някъде бива заменян с *ч*, като в *Пазарѣчикѣ* (49), *маѣчари* (12), което ще да е сръбско влияние.

Интересно е също и преминаването на *ѡ* във *в* като в *Стеванъ* (53) и *философъ* (47).

На едно място само у Паисий се среща епентетично *т*, в думата *на стрезде* (71).

*

В „История славянобългарска“ има и редица морфологични диалектни особености, колкото и малко да са те. Наред с черковнославянски, руски и сръбски форми се срещат и новобългарски народни форми. Характерно е, че на тия места, в които авторът е под силното влияние на своите извори, преобладават архаични форми, а там, където сам разказва или обобщава — новобългарски. Вече се каза, че езикът на Историята не е единен. При това и морфологичните и синтактичните особености не са от един говор

При съществителните имена трябва веднага да се изтъкне, че силно е разколебана склонитбената система. На един и същи ред или страница се срещат различни форми — и синтетични, и аналитични. Личи пълна непоследователност, за което и самият Паисий е имал съзнание, защото той пише: „просто... за простите българи“, „на ползу роду болгарскому“, и нарочно е вмъквал думи и форми от своя роден говор, а същевременно е трябвало да пише на някакъв писмен език — тогава черковнославянския. Често се срещат новобългарски форми, които са архаични само поради липсата на член и по нищо не се различават от днешния български език.

Чисто народно е окончанието *-ие* и *-е* за множествено число на имена от м. р., като: *арáние* (17), *арнаште* (32), *арнаште* (44), *българе* (6), *блгáре* (17), *болáре* (25), *копачее* (6), *москове* (8), *вчаре* (7), *враче* (7), *рймáлане* (24), *рѡбие* (29), *сърбие* (33), *србие* (37), *слованъ*. (11), *скандавлане* (11), *ханане* (11) и др. Преобладават формите на *-е*.

Когато се говори за съществителните, трябва да се изтъкне, че в цялата История се среща само на едно място членна форма *-о*, за ед. ч. м. р., в думата *монастиро* (33).

Както членната форма за м. р. ед. ч. *-о*, така и окончанието за мн. ч. *-е* са характерни за западните български говори. Характерна за Паисий е и звателната форма, жива и днес, като: *читателю* (3, 45), *ти болгарине* (6) и др. Интересна е за отбелязване и диалектната форма на съществителното *ѡбиение* (33) вместо убийство или убиване.

И при глаголите трябва да се каже, че имаме борба между старото и новото в езика, между писмената традиция и живата реч. Това се вижда особено добре в отстъпването и отпадането на инфинитивните форми и постепенната им замяна с *да* — *лични форми*, като: *да помнишь въ кое времѣ. поставилі. болгарские. ца'рїи. себѣ патриарха.* (72); *после того. ѡбежденъ ѡ цр'ициѡ ѡ инихъ болгаровъ въсприѡли Мѡодиа ѡ Кѡврилъ. епископство. да ѡдатъ. да вчатъ болгари ѡ прочи. славанъ.* (68); *ѡмáлъ тайнї дѡговоръ съ грци. да издаде. цр'ство. болгарское.* (20); *билъ. любилъ. въсегдѣ. да ѡдетъ. на лѡвъ. да лѡви звѣриа.* (25); *но Невротъ не престалъ ѡ свое намъренїе искалъ да зида ѡнї стлпъ до небесъ* (10); *тако навчили егѡ грци да дигне бранъ въ Болгарию* (35) и др.

И трябва да се каже, че авторът на „История славянобългарска“ предпочита да-личните форми, — което отговаря на развитието на българския език тогава — развитие от синтетизъм към аналитизъм.

Разбира се, при такова изследване на Паисиевия език не може да се даде всичко последователно, в една система, с посочване на всички форми. Това е невъзможно поради обстоятелството, че не се намират всички случаи, но в тая работа се показва само онова, което е налице, и то с оглед родния говор на Паисий и живия език изобщо тогава.

Преди да се пристъпи към посочване на диалектните елементи при глагола, ще трябва да се отбележат някои общи новобългарски особености. Интересно е, че сегашно време 3 л. ед. ч. на спом. гл. *съм* се явява в две форми: *е* (6) и *естъ* (3). И трябва да се отбележи, че докато втората, по-новата форма *е* се среща по-рядко, то първата, архаичната форма *естъ* се среща не само в изложението, а и в предговора, който е пълен с архаизми, като: *естъ да знаете* (5) и др. Любопитно е обаче, че същото не може да се каже за 3 л. мн. ч. на същия глагол сег. вр. *сѣтъ* (3, 4) — форма, която се среща само два пъти в предисловието. В самото изложение се среща ту *са*, главно в личните разсъждения на Паисий, ту *сѣ*, и то в историческия разказ. Това показва как авторът се стреми да разказва на колкото се може по-новобългарски, жив и разбираем език. Интересно е и окончанието *-ша* за трето лице множествено число минало свършено време: *при Месебрийъ биша корабли разбити и поломѣни* (21).

Малко примери има, които да сочат какво окончание има 1 л. на глаголите. Намериха се само три случая в следните изрази: *азъ на то в кратце ти скажъ* (6); *да въмрѣ* (17), *не встѣпаю ти* (55).

2 л. ед. ч. сег. вр. се употребява с две окончания — по-старото *-ши* и по-новото *-шъ*: *навѣкнешѣ* (3), *се срамишъ* (6), *да се наречешъ* (6) и мн. др.

В 3 л. ед. ч. сег. вр. се среща и по-старата форма с окончание *-тъ*, и по-новата — без окончание, като: *но и великимъ властителѣмъ къ добромъ владанию подаетъ развѣмъ* (4); *на неѣ стоить Цариградъ* (9); *нема* (6), *не има* (7); *то е южна земля. на неѣ стой Египта ѣ фъраонски народъ* (9) и др.

За мн. ч. 1 л. сег. вр. се срещат формите: *не можемъ* (3, 63), *подтвърждаемъ* (63), *въспоменемъ* (63) и др.; за 2 л. — *желаете* (5); за 3 л. — *любатъ* (5), *држатъ*, *тражатъ* (11), *знаютъ* (5), *пишутъ*, *кажутъ* (12) и др.

Императивни глаголни форми се срещат в началото на Историята: *четѣ* (3) редом с *чѣтѣ* (4), *зри* (4, 14), *читайте и знайте* (5), *вѣждѣ* (6), *ти болгарине не прилащай се знаи свои род ѣ ѣзыкъ и вчи се по своемъ ѣзыкъ* (6) и др.

Интересни са и формите: *заповеда* (14) — сег. истор. вр. и *поживе* (7) — мин. св. вр.

Аористната форма на глаголите в 1 л. ед. ч. е: *видѣхъ* (7), *написахъ* (5, 7), *прочетохъ* (7), *поревновахъ* (5), *сътвориохъ* (5) и др. 3 л. мн. ч. на същото време окончава на *-ха* или *-ша*: *нарекоха* (7), *встѣвиша* (3),

писáша (3), падóша (4), преидоша... и вселиша се (13), приїдоша (16), привéдоша (26), сми́риша се (3) и др.

Характерно е, че у Паисий изобилствуват сложните глаголни форми за мин. неопр. вр., което е и напълно естествено, защото той разказва история. По-забележителни форми в ед. ч. са: *внъ саградѣлъ. Вавѣлонъ градъ ѝ црѣтвѣвалъ въ немъ внъ почелъ правѣти сребро ѝ злато на пари ѝ грошеве* (9); *пойшло симово племе* (10); *Еверъ не послѣшалъ Неврота не ѣшелъ неговъ домъ ѝ синове да помагають Невротъ* (10); *по неко време ѡни доланъ хитар си събралъ пакѣ много народъ подъ себе ѝ приишелъ на Тихомира ѝ ѡхватилъ ѝ ѡслепилъ егѡ ѝ ѡбилъ ѝ црствовалъ за тридесетъ лета Доланъ ѝ ѡтелъ много градове ѡ грци.* (35); *виделъ* (40); *ѡ ѡмрелъ црѣ. Асънъ в тѣи ноци* (40): *тогò. Їѡана възбѣдѣлъ. црѣ. протѣвъ. Лагана* (51) и др. Както се вижда, това са форми повече на минало свършено преизказано време, отколкото на минало неопределено време, защото липсва и спом. глагол.

В мн. ч. са по-характерни формите: *са поживели* (5), *имели* (6), *ѡзели* (7), *начѣнили* (11), *ѡбтѣкли* (17), *имали* (21), *чинили* (39), *немали* (45), *подписѣвали* (61), *вспѣале* (61), *седели* (73) и др.

Могат също да се посочат примери и от страдателен залог, като: *побежденъ и сожеженъ бистъ* (13), *да смртию казненъ бѣдетъ* (18); *изгнанъ билъ ѡ аюмара и тивѣриѡ* (18) и др.

Тук трябва да се изтъкнат и тези глаголни форми, които по своите особености са несъмнено диалектни или присъщи на тогавашния народен език, и то на днешните западни говори. Живи и до днес форми се срещат в Историята, като: *вървѣтъ* (25), *дарѣють* (6), *казѣвалъ* (35), *мѣлѣ* (7), *подписѣ* (40), *преписували* (7), *подписѣвали* (61), *преписѣйте* (5); *показѣють* (42), *ревѣете* (5, 7), *чѣвають* (12) и др.

Показателна диалектна особеност на югозападните говори е силно затвърденото окончание *-ат* вм. *-ѣат* за 3 л. мн. ч. сег. вр. на глаголите. Тая много характерна особеност се намира и в речта на Паисий, който пише: *да благодаратъ* (72), *вадатъ* (50), *китатъ* (50), *не любатъ* (5), *любатъ* (7), *да се населатъ* (12), *ѡставлашъ* (7), *да мѣ се противатъ* (27), *просатъ* (6), *да поставатъ* (21), *ѡ сраматъ се* (5), *да сахранатъ* (7), *сѣдатъ* (14), *не творатъ* (6), *се трѣдатъ* (10), *трѣпатъ* (74), *хвалатъ* (47), *хѣлатъ* (7, 48) и др.

Срещат се глаголни форми със затвърдени окончания и в минало време, като: *владали* (73), *лѣбилъ* (49), *не покоралъ се* (54), *поставляли* (26), *преселалъ* (65), *смиравалъ* (13) и др. Както се вижда, това са не само в окончанията, а и в основата си твърди диалектни форми.

Причастните народни форми на миналото страдателно причастие представляват особен интерес в Паисиевата реч. Срещани по-характерни форми са: *датъ* (вм. даден) *емѣ билъ Видинъ ѡ Смилица* (43); *що билъ*

изгнатъ ѿкоже рече се (36); и сви с'тѣ сръбскїи крали знато естѣ и написато кои де се е преставилъ и де св моцїи нхнїи и гроби (34); побїена (38), побїенїи (37), пленетъ (24); на стѣдамъ крала имена писати и вбретают се испрво. много билїи кнѣзи и воеводи болгарскїи но не писали имена и дела нїа ихъ; и тако преишли въ забивѣнїе ѿни први вождїи и кнѣзи (59); ранетъ (41), вбїенъ (33), чзенї (6), чзенъ (45) и др. Тези форми са живи и днес в българските говори.

Минало страдателно причастие се среща у Паисий и в чисто новобългарски книжовни форми, като: заробени (32), затѣченъ (20), наказана (44), нарѣченъ (59), наѣчена (25), написани (7), ѿслепенї (32), покорено (32), посраменї (33), поробена (38), посеченї (37), писано (33), преведено (33), привлѣчени (26), помазанъ (60), погребенъ (45), разбитъ (20), разоренї (41), събрано (5), ѿмоленъ (54), ѿченї (12) и др.

Прилагателните сложни в „История славянобългарска“ са нещо обикновено, което отговаря на черковнославянския ѿ език. Разбира се, веднага ще трябва да се отбележи, че редом с тях се намират и новите кратки форми.

От първите стари форми могат да се посочат: Свѣлманъ свѣлтанъ тѣрскїи (18); Левъ ца'рѣ грѣскїи (19); Асѣнъ вѣлїкии (19); гнѣвѣ бж'їи (25) и др., с окончание -и, -ии за ед. ч. м. р.

Много повече са обаче формите с краткото окончание -и, като: благочестиви и славнї цр'ѣ Асѣнъ (40), славеноболгарски народъ (13), славянски ѿзикъ (11), кралъ сръбски и ѿхридъски (48), гнѣвѣ бо'жи (47), а още и болвгърски народъ (16) и др.

За мн. ч. се срещат: глѣпавї, глѣпавї (6, 61), грѣчки (5), дївни (4), младїи (58), незлобївїи (7), прости (6, 7, 61), тесни (17), храбри (62) и др.

Показателни са и формите на прилагателните кратки имена за м. р. ед. ч., като: воинственъ (31), грделивъ (7), добръ (25), знаменитъ (64), завистенъ (39), коваренъ (39), крепок (12), конинъ народъ (13), мвдръ (9), мвдаръ (62), подобенъ (46), силенъ (61), славенъ (54), самовластенъ (44), тежакъ (21), хїтаръ (50), храбаръ (50), чвждъ (6) и др.

Покрай често срещаното окончание -ая за ж. р. ед. ч., което е руско, много по-често се среща окончание -а, което е новобългарско, като: сва Трновска и Видинъска и Нишка епархи (13), земля красна и изобилна (13), бж'їа (13), грѣчка (6), жестока (65), кратка (8), пѣста (38), римска (37, 71) и др.

Покрай руското окончание -ое за ср. р. ед. ч. често се среща и само -о, като: вѣлїко молѣние (27), племе нї женско нї мвжеско (45), воинство болгарско (44), Бело море (15), длѣго времѣ (3) и др.

Степените за сравнение у Паисий се образуват по два начина: архаичен и новобългарски. От сравнителната степен има по-малко примери, като: по-мвдрїи (6), по-политичнї (6) и др. Много повече са случаите с

образуване на превъзходна степен по новобългарски, аналитично, като: *най-славни* (6, 46), *найпво* (7), *наисиленъ* (9), *наймръсни* (10), *наі проклето* (10), *наи чисто* (11), *наи-вече* (65), *народи по мъдри* (6); *но са рече грци по мъдри и по политичні* (6); *наи славни били болгари* (6); *наі-силні* (6); *звъздочатецъ и наи силенъ билъ* (9); *наи мръсни родове* (10); *вни наи право и наи чисто беседатъ славянски ъзыкъ* (11) и др. Интересна е и формата *прехітръ* (7).

Местоименни диалектни форми се срещат малко у Паисий. Твърде характерни са притежателните местоименни форми: *ніхенъ* (5, 7, 24), *нихно* (57), *ніхна* (6, 46), *ніхні* (8, 9, 34), присъщи и днес на нашите западни наречия.

Интересно е да се отбележи, че твърдите треголични местоимения, така характерни за западнобългарските говори, намират широка употреба у Паисий и се четат навред като: *внъ, вна, вно, внъ* (9, 36), *внї, вні, они* (7, 25, 38) и др.

Интересна и характерна за родния говор на Паисий е местоименната падежна форма ю в м. *ї* или *я*, като: *ї имзите ю да се не погъби* (5); *и дал ю послезде ївремъ* (10); *крстити ю повелел прво ї тако поплъ ю въ женѣ* (54); *ї попирати ю* в м. и да *я* заробят (56); *заповѣдали ю болгари* (14), *пакї стѣ крал Тривелиа би взел сва маѣарска земля и заповѣдалї ю болгари за много лета* (14) и др.

За отбелязване е и затвърдената местоименна форма *а* в м. *я*, като: *ї вковали а* (23).

От относителните местоимения е твърде употребявана диалектната форма *що* в м. които, която, което, като в: *що са бїли пространо написани* (7), *що* (7, 8, 15) и др.

Неопределителните местоимения са също доста характерни у Паисий, като: *всѣкъ* в м. всеки (23), *всѣко* в м. всяко (16), *нечто* в м. нещо (70), *свака* в м. всяка (42), *сваки* в м. всеки (5, 8) и др.

Най-последно, когато говорим за местоименията, ще се посочат известни брой показателни такива, намерили място в Паисиевата реч, като: *сѣвъ* (36), *све* (6), *сва* (8, 13), *свї* в м. всички (7, 50, 61), *тзи* в м. той, той, този (8), *таковъ* (17), *таково* (39, 52), *таквїа* (7), *такви* (12) и др.

Числителните у Паисий са употребени така, както са и в новобългарския днешен език, та не представляват особен интерес. Поинтересни и народни форми се срещат малко, като: *разделили се грци на двое* (41), *двестотинъ* (49), *тристотинъ* (36) и др.

Наречията също могат да се посочат и то ония, които показват стремежа на автора да пише на по-народен език. Най-често срещани са наречията за начин, като: *горко* (58), *докле* (39), *жалостно* (58), *залъдъ* (10), *їспрво* (5), *како* (7, 5), *нікако* (7), *наи-право* (11), *некако* (33), *скришно* (21, 44), *тако* (35) и др.

От наречията за място могат да се посочат като: *изоколо* (57), *на стрезде* (71), *нігде* (50), *тамо* (4, 10, 34), *тв* в м. тук (10) и др. За количество, като *еще* в м. още (22, 26). За време, като: *напоследокъ* (8).

Предлозите са най-устойчивата граматическа и лексикална категория. По-характерни предлози у Паисий са: *ва* вм. във (13); *пѣ* вм. по-*идатъ пѣ чѣжди ѡзикъ* (5); *ѡ* вм. в — *ѡ нѣхъ, ѡ домъ, ѡ неговъ дом* (6, 7, 10).

Между съюзите в Историята може да се посочи *защо* вм. че, защото (6, 7, 8, 39).

*

Да се говори за синтактичните особености в „История славянобългарска“ е извънредно трудно, особено да се издирят някои влияния на живата народна реч от оная епоха, от родния Паисиев говор. А както биде и отбелязано вече, езикът Паисиев не представлява единна система, а твърде сложна смесица от сръбски, руски и живи народни елементи, като в основата си е черковнославянски. Затова ще се направят само няколко бележки в синтактично отношение.

Твърде характерна е употребата на прилагателното след съществителното, което личи в изразите: *ѡ грци има много народи по мздрѣ и славнѣ* (6); *но Стефанъ по свое мнение ѡ високовмѣе възприелъ титли високи* (47); *то било вола бж'иа* (13) и др.

Прави впечатление и употребата на съюза *и*, който свързва последователно по няколко думи в изречението, било при изброяване или други случаи. Тая особеност придава особен, народен израз на Паисиевата реч, като *ѡ за вати ѡц'и ѡ преѡц'и ѡ царове ѡ патриирси* (5); *но са повъче ѡ нѣх прости врачѣ ѡ копачѣѣ ѡ ѡвчарѣ ѡ прости занаятлий* (6) *ѡ плакал ѡ молилъ бога* (35); *ѡ приелъ ѡме ѡ титла ѡ вънець* (59) и др.

На трето място може да се отбележи и неправилната замяна на предлога *след* с наречието *после* в: *после цр'а ѡвалента сталъ цр'ѣ ѡѡдосиа ѡ ишелъ с воиска на гоѡи ѡ болгарѣ* (13).

Народен характер и словоред имат и изразите: *да не им е срамота* (8); *изгинали въ ѡно дело* (9); *ѡ падало ѡно зданѣ* (9); *ѡно племе проклетъ Ноѡ, ѡно се било наѡ вече ѡмножило* (10); *него били славили ѡ почитали* (35) и др.

Изобщо почти във всички приведени примери личи един народен изказ и синтаксис.

*

В стремежа си да пише на разбираем и прост език Паисий понякога употребява думи, а много повече форми и от живия говор. В областта на лексиката безспорно има и чуждо влияние, предимно руско и сръбско. Така например от руските извори са взети думи като: *персона, генерали, барони, церемонии, политика, привилегии* и др.

Турцизми у Паисий почти не се срещат. Има ги само като термини: *везиръ* (13), *беглеръ бѣгове* (73).

Тук се изброяват само по-характерните народни форми и думи.

Съществителни

- азикъ (5) — како що знають. сві
дрвгї родовѣ и ѣзици за нїхенъ
родъ ї азикъ.
арáние (17, 21, 64)
арнаѣтѣ (44), арнаѣте (32)
агарани (59)
аманетъ (54) — (злог) взел емѣ
едїно дете за аманетъ и ѣишелъ.
Болгарїа (34)
болгари (15), блгáре (17)
болáри (20), болáре (25)
братанецъ (44, 64)
ветръ (9), ветаръ (9)
влхванїе (9) — (грабеж)
вола — воля (13), вождї (16)
воска (11) — (война, войска)
гъладъ (18), гркина (33), грци (6, 8)
гроби (34), грошеве (9)
дщерее (66) — (дъшери) — *пет*
дщерее
дащери (66), дáри (15, 30)
држава (11), Евъропа (9)
землá (9, 24), занáтлий (6)
їсторїа (8)
крвопролитие (56), крви (32)
кнеза (15) — в лето 495 ймеали
болгарї себе кнеза Драгича.
копачее (6)
кралéве (6, 16, 48)
кравства (16, 40)
крамола (14)
лáвъ (19)
Марїа (44)
мачари (12) — (маджари)
милостина (39)
монастиро (33)
москови (11), москове (8)
москали (11)
мвжъ (31)
мв́ка (25), мвчитель (9)
несагласие (64)
вбразъ (41) — и вбразъ егѡ на
печатъ свой ймелї и до нинѣ
стоитъ.
вганъ (9)
власть (58) — (власт)
ввчаре (6, 7), ввраче (7, 6)
вмащенїе (38)
правїтельство (54)
Пазарчикъ (49) — (Пазарджик)
патриаршиа (14)
побѣдїтела (19)
проклетїе (47)
пѣти (6) — много пѣти
римланї (72), римлане (71), рїмъ-
лáne (24)
робїе (29)
рвкв (25)
Рвсиа (41)
скандавлане (11)
слованъ (11) — *тїа слованъ*
скрбъ (58)
собора (16)
Софїа (46)
србкина (49), србїе (37)
Стеванъ (53)
стлъгъ (9)
свдъ (58)
Сърбїе (33)
тергóвци (27)
теснотá (27)
Торново (42)
твзга (58)
вбиение (33) — (убийство)
вже (46) — (въже)
всрдїе (18)
фїлософъ (47)
фрѣтѣно (17) — (сѣдба) — кайáль
сá и глаголáль. фрѣтѣно. велика.
и нѣждо. защо мї вще мáло. не
допѣсти. живóтъ.
ханане (10)
царї (14)
швра (33) — (шурей)

- беседатъ* (11, 21)
вадатъ (50)
вазели (15) — (взели)
видехъ (7), *виделъ* (40)
владали (73)
влачишь се (6, 7)
вселиша се (13) — (заселиха се)
върѣветъ (25)
дарвютъ (6)
двигнали (14)
држатъ (11), *држѣли* (22)
дѣмашъ (6) — и не четѣшъ. по свои
 ѣзыкъ ѣ не дѣмашъ.
заборавѣли (10)
заповеда (14)
закоповали (57) — (закопавали)
звало... се (10) — (наричало се)
звалѣ (70, 11)
изнели го (9) — (издигнали го)
изгиналѣ (9)
їзрїнѣли (20) — (изпѣдили) — ѣ їз-
 рїнѣли. егѡ. ѡ црѣтва.
извѣсѣкли (23)
имеите (5), *имеють*, *иметь* (6)
їспрали (42) — (изпорили, извади-
 ли) — барони егѡ ѣ войнство що
 имѣали любовъ к немѣ велїкѣ не
 погребли егѡ въ Солѣнъ но їспра-
 ли вѣнѣтренаѣ егѡ. и принѣли
 во Трново ѣ погребли егѡ въ
 манастиръ.
їшелъ (12, 46), *їшли* (13)
казѣвалъ (35)
китатъ (50) — (китят, кичат, на-
 тѣкмяват)
крстїлѣ ги (11), *крстїли* (6, 22)
лѣбилъ (49) — (обичал)
любатъ (5, 7)
мїлѣ (7)
наїде... се (8)
наречатъ (5) — да се наречат бѣл-
 гаре.
населатъ (12) — да се населатъ.
начинїме (9) — да начинїме.
начїнїли (11)
не има (7) — (няма)
немали (45)
ѡбретае се (8) — (намира се)
ѡбтѣкли (17) — (обсадили) — бл-
 гаре же ѡбтѣкли егѡ въ некой.
 тесни. места. ѣ поразїли грѣска
 ѣ войска. до край.
ѡставлашъ (7), *ѡстѣвиша* (3)
падѡша (4)
писѣша (3), *пишѣтъ* (48)
повелелъ (12)
погїнали (18)
подписѣвали (61), *подписѣ* (40)
поидемъ (37)
поишли (14)
показѣють (42)
покорѣлъ се (54) — не покорѣлъ се.
покорѣвали (48)
поменѣхъ (6) — (споменах)
попленїлъ (53) —
постѣватъ (21) — да постѣватъ
пос.павѣли (26)
потерали егѡ натрагъ (49) — по
 томъ всталъ Вѣкашинъ кралъ съ
 войска на тѣрци ѣ гналъ ихъ ѡ
 Срѣбия до Едрене но пакї се
 ѡкрепили тѣрци на Вѣкашина ѣ
 потеряли егѡ натрагъ ѣ ѣбиенъ
 билъ ѡ свегѡ слѣга на Марица
 при Пазарчикъ.
почели (9) — (започнали)
предаали се (67)
преидоша (13)
преписѣите (5), *преписѣвали* (7)
преселалъ (65)

привѣдоша (26)
приѣдоша (16), *прѣшли* (15)
проводилъ (32) — (изпратил)
проплакалъ (49)
просать (6)
противать (27) — да мѣ се проти-
 вать.
пвсти (13) — (пусна)
пвстилъ (13) — (пуснал)
ревнѣете (5, 7) — (милеете, обичате)
 — ревнѣете знати и слышати.
ругаль (51) — много. ругаль. ел и
 ѿгналъ ел.
сахранать (7) — да сахранать.
свободилъ се (54)
смирѣша се (3)
смиравалъ (13)
собѣра (22) — да собѣра
се срамишь (6, 7)
срамать се (5)
створилъ (17) — створилъ миръ
св (50) — (са)
сѣдате (14)
сѣделъ (49) — (седал)
творать (6)

тражатъ (11)
трпате (74)
тврдатъ се... (10)
тврчилъ (58) — и писалъ ихъ ѿни-
 чарѣ въ тѣрское войнство и тѣр-
 чилъ ихъ съ сила.
вдрили бои (53)
взели (7, 10, 22) — (взели) *вмно-*
жъ (9)
вспѣле (61), *вразумель* (31)
втврдили (20)
вчинѣ (17) — да *вчинать* (72)
хвалать (47)
хвлатъ (7, 48)
чатать (45) — (четат)
четишь (6) и не *четишь*
чинили (12, 38, 39)
чѣвають (12) — (пазят, бранят) —
 да се населать по край Дунавъ
 ѿ Черно море до Морава и Хрша-
 ва и да чѣвають краина громъ
 ѿ головъ скифовъ аваровъ.

Причастия

дате (43) — (даден) — испрво билъ
 въ Видинъ дате емѣ билъ Видинъ
 ѿ Смильца.
затеченъ (20) — (заобиколен, за-
 стигнат, спрян, обсаден) — и въ-
 шѣлъ. съ войска. тѣжка въ Болъ-
 гарию. но билъ. затеченъ ѿ Дѣ-
 брица и разбитъ и развоеванъ. ѿ
 болгарѣ.
изгнать (36) — (изгонен)
написато (34) — (написано)

писати (59) — (писани) — на сѣ-
 дамъ крѣла имена писати и вѣре-
 тают се испрво.
плѣнетъ (24)
побежденъ (13)
побиена (38) — (избита)
побиени (37) — (избити)
ранетъ (41) — (ранен)
вбиенъ (33) — (убит)
вмоленъ (54) — (помолен, измолен)
вуенъ, чвенѣ (45, 6) — (чут, прочут)

Прилагателни

Бело (15) — Бело море
български (18)
горделивъ (7) — (горделив)
грѣчка (6, 5)
дльго (3)

завистенъ (39) — (завистлив)
знато (34) — (известно)
крепокъ (12) — (крепък, здрав)
лѣто (7) — (лошо, люто) — лѣто
 време.

мѣдаръ (62), *мѣдръ* (9, 6)
наѣпроклето (10)
незлюбѣвѣ (7)
плна (15)

сѣмъ (38) — (сам)
тамошни (50)
тврдо (19)
тежакъ (21)
трновска (13)

Местоимения

а (23) — (я) — и ѡковѣли а.
вѣмъ (5) — (вам)
вѣсѣкъ (23) — (всеки)
вѣсѣко (16) — (всяко)
колико (14) — (колкото)
некоа (11) — (някоя) *некои* (6, 8, 21)
неколико (32)
нечто (70)
нѣхъ (3, 6, 7)
нѣхенъ (5, 7, 24)
нѣхна (6, 46)
нихно (57)
нихнѣ (8, 9, 34)
ѡнъ (9, 36), *ѡни* (7, 25, 38)
сва (8, 13), *свака* (42) — (всяка)
сваки (5, 8) — (всеки)

све (6), *свѣ* (7, 50, 61)
своа властъ (13)
сѣвъ (36) — (това)
таково (17, 39, 52)
такѣа (7), *такѣи* (12)
тѣа (10, 66)
толико (38) — (толкова)
тѣи (8) — (тоя, той, този)
ѡо (6, 7, 8, 15) — (които, който, която)
ю (5, 10, 14, 54, 56) — (и, я) — и имейте ю да се не погѣби; и дал ю; крстити ю; и попирати ю; паки сѣты крал Тривелиа бил взел сва мацарска земля и заповедалъ ю болгары за много лета.

Числители

давадѣсет (27)
двестотинъ (49)
на двое (41) — разделили се грци на двое.
едѣно (54) — едѣно дете
едина (39) — едина ноцъ
ѡсамъ (8, 38)
ѡсамдесетъ (40, 56, 58)

прѣвѣ (18) — прѣвѣ кралеве
прво (6, 11), *прѣво* (16)
седамъ (10) — седамъ ѣзици
седамдесетъ (10, 53) *седамдѣсетъ* (21)
трѣсотинъ (36) — трѣсотинъ хиладѣ
хѣлади (18, 36)

Наречия

врло (57) — (бързо) — тако и руси ѣспрво просто и не врло ѣскосно шампалѣ книгѣ.
горко (58) — плакали горко и жалостно по црѣство болгарское.
докле (39) — (докато)
еще (22, 26) — (още)
жалостно (58)
залѣдѣ (10)
ѣспрво (5), *ѣспрѣво* (8)

како (5, 7) — (как)
наѣпрво (7)
напоследокъ (8)
на стрѣде (71)
нѣкако (7) — (никак)
нѣгде (50)
скрѣшно (21, 44)
такмо (16) — (само) — имѣали много вождѣ и кнѣзове въ таа лета но такмо петъ именѣютъ се

кои се нарицали кралеви до кра-
ла Батоа имевали престолъ въ
Видинъ и въ Свищовъ по краи
Днавъ.

тако (35) — (така)
тамо (4, 10, 34)

Предлози и съюзи

ва (13) — (в) — а ва ъно време
именовали ѱхъ поради татари
гоѱи.
защо (6, 7, 8, 39) — (че, защото)
а ти се срамишъ защо са болгаре
прости; именовалъ се. ц'ръ
вселенски защо имевалъ себѣ ке-
сарй римскіе даници и прочи кра-
ли покорилъ.

противо (24) — (срещу, против) —
и пѣки. ходилъ. противо. славъ-
ѱнъ, и ѱдолелъ. ѱхъ.

пѣ (7) — (по) — ѱдатъ пѣ чѣжди
ѱзйкъ.

ѱ (6, 7, 10) ѱ нѱхъ; ѱ домъ; и ѱ не-
говъ домъ.

*

Народните елементи в езика на Паисий Хилендарски са несъмнено
важни диалектни особености. Тяхната оскѣдност обаче твърде много за-
труднява решаването на поставения въпрос — кой говор стои най-близо
до неговия език. От съпоставянето на тия народни елементи с говорните
особености на Банско, прието за родно място на Паисий, се установяват
твърде съществени различия, от една страна, и по-малко еднакви особе-
ности, от друга.

Така например за банския говор⁷ са характерни особености като:
иц, ж; цр — црѱн, црѱвѱн и др.; рѱ, дори и при неетимологично ѱ —
вартѱ вм. врата, гардѱна вм. градина; широко ѱ; редуция, палатализа-
ция и силна краесловна мекост; широка употреба на ц, с; 1 л. мн. ч.
сег. вр. има окончание — ме: формите вѱле вм. воля и милостѱне вм.
милостиня и др.

У Паисий обаче редовно се срещат групите ишт, жд — ношѱ (39),
помощѱ (35), сѱкровища (57), наслаждѱние (3), между (48), побержденѱ
(13); среща се цр, а не цр — Черно море (12); ѱр и ѱл преминават в рѱ
и лѱ — грѱцы (16), ѱспрѱво (8), прѱви (18), длѱго (3), стлѱпѱ (9) и др.;
пѱ дава е — вѱра (27), некои (21), вѱдехъ (7) и др.; липсва редуция, па-
латализация и силна краесловна мекост; почти не се срещат ц, с; 1 л.
мн. ч. сег. вр. има окончание -м — не можемѱ (3, 63), подтѱврждаемѱ (63),
вѱспоменемѱ (63) и др.; срещат се формите вола (13) и милостина (39)
и т. н.

Разбира се, могат да се посочат и някои общи черти у Паисий и в
разложкия говор, като: изясняването на ѱ в а и о в редица думи — бѱзе,
бѱчва, зѱлва, вѱзрас, дащери (66), лѱвъ (19), несагласие (64), болгари (15),
крепокѱ (12), собира (24) и др.; загуба на йотация — тѱа, тѱа, тѱа,
змиѱ и др.; мн. ч. на съществителните от м. р. окончава на -е — уѱ-

⁷ Имал съм пред вид най-вече: Н. Алексиев, Разложкият говор, Македонски пре-
глед, 1931, кн. 3.

черè, купачè, урачè, кòне, болàре (25), блгàре (17), копачее (6), москове (8), ввчаре (7), врачè (7) и др.; чл. ф. за съществителни м. р. ед. ч. е -о: *брегò, плетò, монастиро (33)*; наречието *еще* вм. още (22, 26) и т. н.

Нещо повече, в разложкия говор не се срещат твърдите третолични и други местоименни форми, които са така характерни за Паисиевата реч. Сонантното *р*, намерило широко място у Паисий, също не е характерна особеност на разложкия говор.

Много повече са обаче общите особености на езика на „История славянобългарска“ и югозападните български говори, най-вече станкедимитровския говор.⁸

Този диалект има следните характерни черти, които се срещат и у Паисий:

Групи *шт, жд*: *нощèска, лèща, помощъ (35), между (48), наслаждение (3) и др.*

Сонантнични *р* и *д*: *врл, грло, грк, дрт, крпа, длго, слба, слнце, грци (6), гркина (33), држатъ (11), тврдо (19), трпатъ (74), блгàрски, (18), блгàре (17), плна (15), влхвование (9) и др.*

Екав изговор: *вèра (27), некои (21), вèдехъ (7) и др.*

Гласни *о* и *а* вм. *ъ*: *вòсок, вòзрас, добйток, пèток, вàшка, гàлап, лàжда, болгари (15), крепокъ (12), собира (22), дащери (66), лавъ (19), несагласие (64) и др.*

Липса на йотация: *тòа, тàа, тiа, змиа, некоа (11), Русиа (41), Софиа (46), своа (13) и др.*

Епентеза на *т*: *на стреде (71)*.

Затвърдено окончание на глаголите от второ спрежение 3 л. мн. ч. сег. вр.: *китатъ (50), любатъ (5), просатъ (6), трпатъ (74), хвалатъ (7, 48) и др.*

Затвърдената местоименна винителна форма за ж. р. *а* вм. *я*: *ѝ вквали а (23), д̀неси а, в̀кни а и др.*

Редом с *нема* се среща и *не има*, която се намира и у Паисий: *не има (7)*.

Окончание *-е* за мн. ч. на съществителните от м. р.: *болàре (25) блгàре (17), копачее (6), москове (8), ввчаре (7), врачè (7) и др.*

Членна форма *-о* за съществителни от м. р. ед. ч.: *монастиро (33)*.

Архаичната форма *чета, четиш (6)*, а също и формите: *втр̀ветъ (25) дарвютъ (6), м̀лже (7) и др.*

в вм. *в* и *защо* вм. *че, защото*: *в̀ н̀хъ, ѿ̀ домъ, ѝ в̀ неговъ домъ (6, 7, 10), а̀ тi се срам̀ишъ̀ защото са болгаре прости (6), учѝл се у Немско; Бил е у Ленин и др.*

Много характерни причастни форми: *исп̀иен, проб̀иен, ом̀иен, чуен, поб̀иена (38), поб̀иени (37), в̀биенъ (33), в̀моленъ (54), ч̀венъ, ч̀вени (45, 6) и др.*

Така характерни твърди третолични и други местоименни форми *внъ, вна, вно, вн̀ (9, 36, 7, 25, 38), н̀хенъ, н̀хно, н̀хна, н̀хн̀ (5, 7, 24, 57, 6, 46, 8, 9, 34) и др.*

⁸ Имал съм пред вид най-вече: Ив. Кепов, Народописни, животописни и езиковни материали от с. Бобошево, Дупнишко, СБНУ, 1936, кн. 42.

Най-сетне, докато в лексикално отношение в разложкия говор се намира само наречието *еще* вм. още, употребено и от Паисий, то в станкедимитровския говор се срещат повече думи, намерили място и в „История славянобългарска“, като: *арназте* (32, 44), *пѡида, поидемъ* (37), *проводѡа* — същ. *изпроводѡк, проводилъ* (32), *рѹгам, рѹгаль* (51), *трѡжа, тражатъ* (11), *чѡна, чинили* (12, 38, 39), *врл, врло* (57), *скрѡшен, скрѡшна, скрѡшно* (21, 44) и др.

Повече от изброените особености споделя и самоковският говор, но както се вижда, те най-добре се покриват с тия на станкедимитровския диалект, който и ще да стои най-близо до Паисиевата реч.

В заключение ще трябва да се каже, че Паисий е писал своята история с пълно съзнание да служи на целия български народ, воден от стремежа за най-прост и разбираем език. Бидейки родом от Самоковска епархия, той несъмнено и напълно естествено отразява в своя език най-характерните особености на югозападните български говори.

И най-пълно покритие между тия особености се вижда в станкедимитровския говор. При такова положение и проблемата за родното място на великия патриот си остава все още нерешена.

НАРОДНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ В ЯЗЫКЕ ПАИСИЯ ХИЛЕНДАРСКОГО

А. Кирянов

(Резюме)

Паисий Хилендарский не только первый использовал богатство нашего языка для сильного патриотического воздействия, но и первый поднял тревожный голос в его защиту. По поставленным в „Истории славеноболгарской“ вопросам о языке и об отношении автора к своему родному языку, она не только первая болгарская история, но и первое литературно-языковое произведение Болгарии.

В XVIII в. имеются зачатки медленного создания единого новоболгарского языка. Еще язык дамаскинов значительно приближался к народному языку. „История славеноболгарская“, как первая книга со светским содержанием, хотя и с меньшим числом народных элементов, чем в дамаскинах, содержит больше признаков динамики живого языка.

В основном язык „Истории“ церковнославянский. Однако, вопреки этому, Паисий, опираясь на живой народный язык и самобытно используя церковнославянские, русские и сербские формы и слова, создает для тогдашнего болгарина понятное и разумное чтение. Рядом с церковнославянскими выражениями встречаются и народные слова и формы, которые делают его речь ясной и выразительной, доступной и самому простому читателю или слушателю.

В отношении особенностей правописания и фонетики надо подчеркнуть, что у Паисия представлена вся новоболгарская азбука в большинстве случаев со звучением графических знаков, каковое мы имеем и теперь. Большинство явлений фонетики, наблюдающихся в „Истории“, содержатся и доныне в болгарских юго-западных говорах.

При рассмотрении морфологических и синтаксических особенностей встречаются и новоболгарские народные формы и слова. В именах существительных сильно поколеблена система склонений, отсутствует форма артикля, налицо чисто народные окончания множественного числа, встречается живая еще и сейчас звательная форма. Стремление от синтетизма к анализму видно и в глаголах, где мы имеем постепенное отпадание инфинитивных форм и замену их да — личными формами. Влияние живого народного говора чувствуется и в формах и при употреблении прилагательных, местоимений, наречий, даже числительных и предлогов. Частое употребление прилагательных после существительных, союза *и*, который связывает последовательно несколько слов и предложений, как и свободный порядок слов придают Паисиевской речи особенное народное выражение и синтаксис.

В своем стремлении писать на понятном и простом языке автор иногда употребляет слова, а еще чаще формы живой речи, перечисленные в разделе „Характерные народные формы и слова“. Интересно отметить, что тюркизмов у Паисия почти не встречаются. Они встречаются только как термины.

Народные элементы в языке Паисия Хилендарского являются несомненно важными диалектическими особенностями. Однако при сравнении их с особенностями говора в Банско, которое считается родным местом Паисия, устанавливаются, с одной стороны, очень существенные между ними различия, а с другой, меньше одинаковых особенностей.

Будучи уроженцем Самоковской епархии, он несомненно и вполне естественно отражал в своем языке самые характерные особенности юго-западного болгарского говора. И самое полное сходство между этими особенностями видно в станкедимитровском говоре, который стоит ближе всего к Паисиевскому языку. При таком положении и проблема о родном месте великого патриота остается все еще не решенной.

ELÉMENTS POPULAIRES DANS LA LANGUE DE PAISIJ DE CHILENDAR

A. Kirianov

(R e s u m e)

Paisij de Chilendar n'a pas seulement le mérite d'avoir le premier utilisé les richesses de la langue bulgare dans un but hautement patriotique, mais d'avoir aussi le premier élevé la voix pour sa défense. Les problèmes linguistiques soulevés dans „Istorija slavianobolgarska“, et l'attitude adoptée par Paisij de Chilendar envers sa langue maternelle, font de cette œuvre

non seulement la première histoire de Bulgarie, mais aussi le premier ouvrage littéraire et linguistique bulgare.

Les débuts de formation d'une langue bulgare moderne unifiée remontent au XVIIIe siècle; mais la langue des „Damaskini“ se rapprochait déjà sensiblement de la langue populaire. L'„Istorija slavianobolgarska“, qui fut le premier ouvrage laïque, bien qu'avec moins d'éléments populaires que les „Damaskini“, comprend plus d'éléments d'une langue vivante en mouvement.

L'„Istorija slavianobolgarska“ repose sur le slavon d'Eglise. Paisij s'appuie sur la langue populaire vivante, utilise d'une manière originale le slavon d'Eglise, les formes russes et serbes et arrive pourtant à écrire d'une manière compréhensible et d'une lecture intelligible pour les Bulgares de cette époque. En même temps que des expressions du slavon d'Eglise, on trouve chez lui des formes et des termes populaires qui rendent ses écrits clairs et expressifs, accessibles au lecteur ou à l'auditeur le plus simple.

Pour ce qui est des particularités de l'orthographe ou de la phonétique, on doit souligner que tout le nouvel alphabet bulgare y figure, dans la majorité des cas avec la prononciation actuelle. La plupart des phénomènes phonétiques constatés dans cet ouvrage se retrouvent dans les dialectes bulgares du sud-ouest. L'étude des particularités morphologiques ou syntaxiques a permis de constater l'existence de mots et de formes bulgares populaires modernes. Dans les noms propres le système de la déclinaison est très compromis, la forme articulée manque, on y trouve des terminaisons purement populaires pour le pluriel, ainsi que la forme vocative vivante existant aussi de nos jours. La tendance de substituer l'analyse à la synthèse apparaît dans les verbes où l'on remarque l'abandon des formes de l'infinitif et leur remplacement par les formes personnelles — *da*; on constate également l'influence de la langue populaire vivante dans les formes et l'usage des adjectifs, des pronoms, des adverbes et même dans les adjectifs numériques et les prépositions. L'emploi fréquent des adjectifs après les noms propres de la conjonction *u* (et) qui relie progressivement plusieurs mots dans les propositions, ainsi qu'une syntaxe libre donnent à la langue de Paisij une expression très populaire.

Dans son désir d'écrire d'une manière compréhensible et simple, l'auteur de l'„Istorija slavianobolgarska“ utilise parfois des mots et aussi beaucoup plus de formes de la langue parlée (mentionnées dans cette étude). Il est intéressant de relever que Paisij n'employait guère de „turcismes“, qui n'y figurent que sous forme de terminologie.

Les éléments populaires dans la langue de Paisij de Chilendar constituent incontestablement des particularités dialectales d'un très grand intérêt. Cependant, leur confrontation avec le dialecte de Bansko, que l'on considère comme le lieu de naissance de Paisij, a permis d'établir des différences essentielles et très peu de traits communs. Etant originaire du diocèse de Samokov, il est parfaitement naturel que ses écrits reflètent les particularités des parlers des Bulgares du sud-ouest. Quant aux particularités dialectales de Stanke-Dimitrovo et celles du sud-ouest du pays, elles se ressemblent énormément et sont très proches de la langue de Paisij, mais le problème soulevé par le lieu de naissance de ce grand patriote bulgare reste toujours ouvert.

ГРЪЦКИТЕ И ЛАТИНСКИТЕ ДУМИ В ИСТОРИЯТА НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Александър Милев

Гръцките и латинските думи в „История славянобългарска“ от Паисий Хилендарски не са били предмет на специално изследване.¹ Изобщо езикът на историята и до днес не е разгледан подробно от лексическа страна, макар че има известни общи установки за сърбизмите и и русизмите в нея.² Разглеждането на словното богатство на един автор не бива да включва собствените имена, защото може да доведе до погрешни заключения.³ При събирането на материала за тази статия е използвано изданието на Йордан Иванов,⁴ защото съдържа „черновката“ на Паисий.

Думите ще бъдат дадени по азбучен ред и в текст за илюстрация на съдържанието им.

апостол (*ἀπόστολος*): „И нарекли ихъ (= Кирил и Методий) апостоли болгарские“ (68).

¹ Ив. Константинов, Латински и романски думи в „История славъноболгарская“, Родна реч, VII, 1933—1934, стр. 186—193. Това е единствената работа, в която са разглеждани и латинските думи.

² Б. Пенев, Паисий Хилендарски, София, 1946, стр. 87—103.

³ Ив. Константинов е разгледал латинските и романските думи в Паисиевата история, като е включил в тях всичките собствени имена, заети от тези езици. По този начин той дава 60 думи и въз основа на този брой прави погрешното заключение, че Паисий употребява много чужди думи и се явява родоначалник на „чуждиците“ в нашия език. Акад. Ст. Младенов, който е редактор на списанието, в забележка подчертава, че е погрешно да се имат пред вид собствените имена при разглеждане на чуждите думи в един автор. (Срв. цитираната статия на Константинов в сп. „Родна реч“ — заб. 1.) Ако вземем пред вид само личните имена от гръцки произход в историята, те ще удвоят броя на гръцките думи, защото християнските имена са предимно от гръцки или еврейски произход. Например Паисий споменава за 25 мъченици. Те носят само гръцки и еврейски имена — само едно латинско (стр. 82 по изданието на Йорд. Иванов).

⁴ Йорд. Иванов, История славъноболгарская, собрана и нареждана Паисием иеромонахом в лѣто 1762, София, 1914.

архиепископ (*ἀρχιεπίσκοπος*): „Они приише в Охрид при архиепископа Климента“ (69).

архиереи (*ἀρχιερείς*): „Не са били наши болгарски царе и патриарси и архиереи безъ летописни книги“ (7).

граматика (*γραμματική*): „И собрали речи по граматика греческая“ (77).

даскал (*διδάσκαλος* през народната форма *δάσκαλος*): „И даскали гречески иконописци вси седмь наедно пишать на икони“ (77).

деспот (*δεσπότης*): „Романъ царь послалъ воиска на болгари съ някоего нарицаемаго деспота Аргира“ (29).

дявол (*διάβολος*): „Таково благочестие и миръ не возмогалъ зрети диаволъ въ Болгарию“ (39).

евангелие (*εὐαγγέλιον*): „И сложили (= Кирил и Методий) писмо на словѣнски языкъ, прво написали от Иоана евангелие“ (68).

епархия (*ἐπαρχία*): „От сви ти епархии изгналъ народ гречески и населилъ народъ болгарски“ (66).

епископ (*ἐπίσκοπος*): „И приишелъ из Цариградъ епископ, посланъ от царици и крстилъ цара Муртагона“ (68).

епископия (*ἐπισκοπή*): „Святи Михаилъ воинъ от село Потука биль въ Сливенстии епископии, родомъ болгаринъ“ (81).

ерес (*αἵρεσις*): „Тои (= Теофилакт) премудри и вселенски учитель въ та времена просвѣтилъ и очистилъ Болгарию от ереси различни“ (37).

еретик (*αἱρετικός*): „Ишелелъ Палеологъ на Милутина съ воинство, но умрелъ на пути окаяни еретикъ“ (44).

игумен (*ἡγούμενος*): „И совакупихъ сию въ Хилендар монастыр при игумена Лаврентиа, брата моего едино мати роднаго и старейшаго мене“ (85).

иеромонах (*ἱερομόναχος*): „Азь, Паисиа иеромонахъ и проигумень Хиландарски“ (84).

икона (*εἰκόνα* от стргр. *εἰκών*): „Много святы убилъ (= Копроним) за святыя икони“ (21).

история (*ἱστορία*): „И некая кратка история некои Маврубиръ, латининъ, преписалъ от гръчка история за блгарски царе“ (8).

калугер (*καλόγερος*): „Святогорскимъ калогеромъ много правила и чинъ црковни показувалъ (= патриарх Евтимий)“ (76).

келия (*κελίον*): „По келии и по скитове много монаси болгарски пребивали въ то време“ (82—83).

клирик (*κληρικός*): „...царъ гръчески Маноила епископа съ свѣщеници и клирици и монаси съве избилъ“ (24).

клицура (*κλεισοῦρα*): „Крунъ повелелъ заградити тесная мѣста и клисури“ (23).

комета (*κομήτης*): „Когда се приближили обе воиски — болгарская и гръческая — било на небѣсии страшно знамение: явили се 2 кометы въ образъ лунни“ (23).

кондика (*κοντάκιον* и от лат. *κώδιξ*): „Не са били наши болгарски царе и патриарси и архиереи безъ летописни книги и кондики“ (7).

кораб (*κοράβιον*, у Паисий *корабл*): „Егда виделъ Михаилъ множество воинство болгарско, убоаял се велми и побегалъ скришно от своихъ край море и нашелъ малъ корабъл на краю, де зимали себе вода“ (44).

метох (*μετόχιον* от *μέτοιχος* „участвуващ“): „И до ниня стоятъ по монастыри и келии и скитове стари книги болгарски и превелегии цркви

по манастири, що са цари болгарски въ та времена много прелагали села и метоси“ (83).

миро (μῦρον): „И до ниня святии его мощи точать миро цѣлебное“ (78).

митрополит (μητροπολίτης): „Братъ его Дионисиа биль митрополить въ Едрене“ (81).

манастир (μοναστήριον, у Паисий манастир): „И совакупихъ сию въ Хилендар манастир“ (85).

монах (μοναχός): „...с много народъ християнски, съ свѣщеници и клирици и монаси“ (24).

океан (ὄκεανός): „Дигнали се (= славяните) от она земля и отишли къ западу и нашли тамо земля по край океанъ море“ (11).

папа (πάπας, лат. papa): „При Михаила заповѣдалъ папа римски“ (72).

патриарх (πατριάρχης): „И от всѣго славѣнскаго народа най-славни били болгари... прво они патриарха имели“ (6).

патриаршия (πατριαρχεία): „Но болгаре за мало време били под патриаршию“ (26).

пирг (πύργος): „Тако поишель на пиргъ... они зажегли от вьсюду пиргъ; тако въ пиргу святии отци имеяли прилежна молитва“ (82).

политика (πολιτική): „Грци имеяли болгари прости и глупави и укорували ихъ с njihна мудрость и политика“ (61).

пролог (πρόλογος): „Како написано за то въ прологу и въ превѣлгии изографские“ (66).

псалтир (ψαλτήριον): „...доде са съставили псалтирь и евангелие и други книги“ (69).

синклит (σύνκλητος): „И приель име и титла и вѣнецъ царски от грчки синклить мирски и духовни“ (59).

скиптер (σκήπτρον, у Паисий скиптар и скиптра): „... и успеетъ скиптра болгарская въ руку Асѣнову“ (35).

скит (σκήτη): „По келии и по скитове много монаси болгарски пребивали въ то време: повече били въ Святая гора болгари от гречи“ (82—83).

стократор (σεβαστοκράτωρ): „Паки Алексиа царъ послалъ четвертая воиска на цара Асѣна с некоего генерала Исака стократора“ (38).

стомах (στόμαχος): „Въ то време напало на него болезнь от стомаха и умрѣль“ (29).

философ (φιλόσοφος): „Некои латински философъ написалъ причти и титли народние“ (47).

философия (φιλοσοφία): „Кирилъ... учил се послежде философия въ Цариградъ“ (68).

хриз (χρῆσιμος): „И вѣстали на Иоана Калимана с вѣлика сила, но онъ билъ паче оца своего благополученъ и хриз и искусенъ на бранъ“ (41).

хрисовул (χρυσόβουλλον): „И образ его (= на св. Димитрий Солунски) на печать свои имели и до нинѣ стоитъ на печать ихъ и хрисовули“ (41).

християнин (χριστιανός): „Тривелия же, краль болгарски, събралъ воиска силна, ишель на помощъ християнмъ“ (18).

школа (σχολή, у Паисий и школово): „И не радатъ отнюдь за болгарски школь или учение, но обрацають свѣ на грчки“ (73).

От тези 48 думи не се употребява в съвременния български език думата пирг (кула) и синклит (съвет). Прилагателното име хриз се явява

във формата хрисим. Всичките други думи се употребяват и са запазили почти напълно значението, което имат и в Паисиевата история. Само думата политика се употребява предимно в преносно значение — „хитрост“, „лукавство“. Затова Паисий я употребява обикновено заедно с мъдрост: съчетанието „мудростъ и политика“ се употребява три пъти на стр. 61 и 62. Българските преводачи на Паисиевата история предават това съчетание така: „мъдрост и политичност“,⁵ „мъдрост и културност“,⁶ „мъдрост и възпитаност“⁷ или „мъдрост и възпитание“.⁸

Прилагателните от тези съществителни в същото съчетание „по-мудри и по-политични“ (6) Динеков превежда „по-мъдри и по-възпитани“ (29), Илчев — „по-мъдри и по-културни“ (19), Филипov — „по-мъдри и по-политични“ (9), но Желязков погрешно превежда „по-нежни и по-вежливи“. Като се има пред вид, че това съчетание се противопоставя на съчетанието „прости и глупави“ (6) и „прости били и глупави“ (61) трябва да приемем, че Паисий влага в думата „политика“ съдържание „хитрост“, „лукавство“. Затова смятам, че съчетанието трябва да се преведе „мъдрост и хитрост“ и съответно „мъдри и хитри“. Преводачите се придържат към възприетия веднъж от тях превод на думата „политика“ и го запазват почти във всички случаи, където се среща думата, макар че в някои случаи изисква известна по-голяма свобода. Така например в израза „Болгари прости и неучени... обратили на грчаска политика и учение“ (73) се превежда от Илчев „гръцката култура и учение“ (91), от Динеков — „гръцкото възпитание и учение“ (104), от Н. Филипov — „към гръцките нрави и учение“ (106), а от Желязков — „почнали да се учат на гръцки“ (83). Желязков дава твърде свободен превод. Аз смятам, че и тук Паисий има пред вид гръцката хитрост и лукавство, против които така много воюва в своята книга. Преводачите обаче дават и друг превод на думата в някои съчетания, който зависи от общия контекст. Така например в изречението „А кои не любатъ за свой родъ болгарски знати, но се обрацают на чужда политика и на чужди языкъ“ (5) думата се превежда от Динеков „чужди обичаи и чужд език“ (29), от Илчев — „по чужди нрави и по чужд език“ (18), от Желязков „чужди обноси и чужд език“ (6), а от Филипov — „чужди нрави и чужд език“ (8). От посочените примери и от различните преводи става ясно, че думата политика Паисий употребява в преносен смисъл, без да влага в нея основното съдържание, което тя има в класическия гръцки език и което е запазила в съвременните езици — „умение да се управлява държава“.

Някои от гръцките думи имат малко по-друга форма от възприетата сега в нашия литературен език. Това се дължи преди всичко на предаването от Паисий на гръцките думи сравнително много по-точно и по-близо до гръцкия езици. Затова у него е келия (*κελλίον*) срещу килия, калогер (*καλόγερος*) срещу сегашната форма калугер, манастир (*μοναστήριον*) — манастир, хриз (*χρήσιμος*) — хрисим, скиптра и скиптар (*σκήπτρον*) — скип-

⁵ Паисий Хилендарски, Славянобългарска история, предалена на днешния български език от Никола Филипov, София, 1939, стр. 90. Същият превод дава и Димитър Желязков: Славянобългарска история, София, 1943, стр. 70.

⁶ Паисий Хилендарски, Славянобългарска история, стъкмил Стефан Илчев, 1947, стр. 78.

⁷⁻⁸ Паисий Хилендарски, Славянобългарска история, под ред. на П. Динеков, 1959, стр. 91.

тър. Най-големи промени има в термина севастократор (*σεβαστοκράτωρ*), който у Паисий се явява като стократор.

Някои думи се употребяват в две или повече форми. Например история се среща често в нежно-умалителната форма „историца, историйца“ (*ιστορίτσα*): „Преписуйте историцу сию“ (5), или във формата историки (*ιστορικίη*): „царские историки“ (3) = царски истории. Думата школа се явява и във форма школово (71).

Паисий употребява и хибридни думи. Например хрисовул е от гръцката дума *χρυσός* (злато) и латинската дума *bullā* (печат). Наред с тази дума той знае и славянския превод „златопечатное слово“ и употребява прилагателното име: „Но се онъ самъ подписуе въ превѣлегии златопечатние Иоанъ Асѣнъ Калиман“ (40). Хибридна е също думата иконоборец (18) от гръцката *εἰκόνα* и славянската борец срещу гръцката икономах (*εἰκονομάχος*), която Паисий не употребява. Същият е случай и с думата иконописец (77) срещу гръцката иконограф (*εἰκονογράφος*) и зограф (*ζωγράφος*), които също не се употребяват от Паисий. Малко по-особен е случаят с известната дума проигумен: „Аз, Паисиа иеромонахъ и проигумень Хиландарски“ (84). Проигумен е всеки бивш игумен (срв. проректор). На гръцки няма тази дума и се употребява словосъчетанието *βοηθός ἡγουμένον* — заместник на игумена.

Думата папа е от гръцката *πάπας*, на лат. рара. Терминът е специализиран за римския епископ, макар че и до днес някои от източните патриарси също се наричат папи, например александрийският патриарх се нарича папа.

Някои от гръцките съществителни имена се употребяват твърде често в текста (история, епархия, епископ, монах и др.). От тях има и прилагателни имена: исторически (*ιστορικός*), 8 стр., иконаго писца (68), епископи папини (72), политичен (6) и др. По правило Паисий употребява гръцки, гречески, гръцки, но в отделни случаи той употребява и елински (69).

Почти всичките гръцки думи, които се срещат в Славянобългарска история, са непреводими или здраво залегнали в църковната и научната терминология и не могат да се заменят с пълноценни български думи. Но у Паисий има тенденция да заменя някои гръцки думи с български. Той употребява на няколко места думата владика (83) вместо епископ. Интересно е, че на стр. 73 има съчетанието „владици и свещеници“, но след няколко реда пише „епископи и свѣщеници“. В това отношение най-интересна е думата „отечник“ (81) и „отечници“ (77). В гръцки съществува думата патерик (*πατερικόν*), която значи „сборник от жития на отци (*πατέρον*)“. Паисий употребява само славянския превод отечник.

*

Латинските думи в Паисиевата история са по-малко от гръцките. И те са предимно съществителни нарицателни. Само лунен се среща като прилагателно от латинската дума луна.

генерал (*generalis*): „... три генерали грческие“ (38).

дук (*dux*): „И възели въ пленъ Алексия, дука, Аспида“ (38).

кесар (*Caesar* през гръцки *καῖσαρ*): „Василия кесаръ“ (4); „но сега држатъ римска вера и воинсвуютъ кесару немскому“ (11).

копие (сориа): „Последи въ некое копие или преводъ стари от превелегия того Йоана Шишмана обретае се како да не су могли трновски господи и царъ Шишманъ стати противо турци“ (57).

корона (согопа): „Възелъ много вѣнци и корони царския и камене многоценое“ (34).

лунен (от luna): „Явили се две комети въ образъ луннини и пакъ се събирали и разходили“ (23).

магистрия (magister): „... и поставилъ Бориса магыстрия въ Цариградъ“ (31).

май (maius): „Маиа месеца 22 день сва она страна празнуютъ его“ (33).

новатиани (Novatiani): „Они били еретици съ своя сестра, новатиани, и не любили святаго цара Владимира“ (33).

октомври (october през гръцки): „Но паки лѣта того месеца октомриа уразумель Копроним царъ защо не стоятъ на миру“ (21).

палат (palatium): „И повелель некоему Методию, монах-иконописецъ, да напише по они палати зверове, пси, ловитва“ (25).

патриций (patricius, у Паисий само патрикий): „Но Кардамъ билъ благополученъ и непреодоленъ, много погубилъ патрикии и генерали и воиска Лѣва царя грческаго“ (22).

персона (persona): „... njihна персона и хитростъ и храбростъ“ (46).

поганство (от paganus — езичник): „Того ради отступили паки въ поганство царие болгарски, но не весь народъ“ (70).

привилегия (privilegium, у Паисий се срещат формите превелегия, превѣлегия, превелигия): „... како пишеть и у прологу на пренесение мощей святаго Илариона Меглинскаго и превѣлегии изуграфски показуютъ предели и граници его“ (42).

принцип (principes през виз. *πρίγκιπυ* и *πρίγκιπυ*): „Напалъ на него Мальсада принципъ Амговъ“ (18); „и убили его въ сви принципи и господии, що строили царство болгарское“ (20).

провинция (provincia): „По Давида насталь Самоилъ на царство и устръмил се, разорилъ провинции западни и покорилъ подъ свою власть“ (31).

титла (titulus, гр. *τίτλος*): „Некои латински философъ написалъ причти и титли народние“ (47).

фортуна (fortuna, у Паисий *фрѣтуна*): „И глаголалъ фрѣтуно велика и нуждо, защо ми още мало не допусти животъ да умру на воиска витезски съ мечъ въ рукахъ моихъ“ (17).

церемония (saerimonia): „Грци имеяли мудростъ и политика и церемонии“ (62).

Латинските думи са само 20 срещу 48 гръцки, обаче при тяхната употреба има много повече неяснота и несигурност. Трябва да се предполага, че Паисий е заел тези думи от руските преводи на своите извори. Някои от латинските думи са употребени в преносно значение, а за други не е съвсем ясно какво значение им дава авторът.

Думата дук е титла (лат. *dux* вожд). На гръцки обаче има и собствено име Дука (*Δούκας*), което по произход иде от същата латинска дума. В изречението „но паки она воиска побии болгари и възели въ пленъ Алексиа дука Аспида три генерали грческие“ (38) според текста у Йорд. Иванов думата трябва да се смята като титла и да се даде пре-

вод: „но българите отново разбили тази войска и взели в плен Алексия, дук Аспид и трима генерали“. В други издания⁹ думата е дадена с главна буква и преводът е вече друг: „но българите отново разбили тази войска и взели в плен Алексия, Дука и Аспида — трима генерали“. Първият превод е даден от П. Динеков (стр. 65), но Илчев (53), Желязков (43) и Филипов (55) превеждат думата като собствено име. Аз съм наклонен да смятам, че в случая думата е титла. В този случай „трима генерали“ не е апозитивно определение към собствените имена, но асиндетично свързване на еднакви части. Разрешаването на това място се затруднява и от липсата на сведения за споменатите пълководци.

Кесар се употребява сравнително рядко, и то предимно като титла за латински владетели. За византийските владетели и за българските се употребява титлата цар. Паисий употребява и думата крал за българските владетели преди Симеон. Тая титла е почти редовно употребявана за сръбските владетели. Дори заглавието на отдела е „Да речемъ въ кратцѣ ради сръбски крали“ (45—50).

Известни затруднения има при точното определяне значението на думата копие. Паисий пише: „Последи въ некое копи е или преводъ стари от превелигга того Иоана Шишмана обретае се како да не могли трновски господи и царъ Шишманъ стати противо турци и избегли из Трново и от Загорие и от Стара планина“ (57). Филипов (84), Желязков (73) и Ст. Илчев (65) оставят думата непреведена. Динеков единствен е видял, че в тоя текст думата копие не е ясна, и затова я превежда „в някои преписи или стар превод на грамотите“ (85). Думата не може да се преведе с книга, защото в същия откъс Паисий говори на няколко пъти за книги. Трудно е да се приеме също ръкописна книга — Паисий употребява и този термин (84). Намирам, че Динеков добре е попаднал на думата препис. Той е направил грешка според мене, като е превел с множествено число. Аз разбирам мястото така: „в някой препис или стар превод на грамота на същия Иоан Шишман“. Следователно извор на това сведение за Паисий е препис или стар превод на една Шишманова грамота, която авторът не видял, но за която е слушал. Трябва отново да подчертая, че това място се нуждае също от специално изследване и обяснение.

Магистрия е от латинската дума *magister*. Тя се явява на три места в Паисиевата история (31, 32 и 33). Българските преводачи предпочитат да оставят думата непреведена: магистър или с чин магистър (Динеков, Илчев, Желязков и Филипов). Желязков е превел един път думата с „управник“ (36), а Илчев — „магистрат“ (45). Съдържанието обаче си остава неизвестно за читателя. Какъв е този магистър, магистрат или управник? От текста „но имеялъ жена гркина и шура тако при себе магистрия чином“ (33) става ясно, че това е висока дворцова титла. Някои магистри са били министри, други са били от императорския таен съвет, трети са изпълнявали специални поръчения, а някои са били удостоявани с тази титла като почетно звание. В израза „и поставил Бориса магыстрия въ Цариградъ“ (31) трябва да допуснем, че се говори за почетна титла. Същото значение думата трябва да има и в другите места на историята. Второто място е почти същото: „и поставили его магист-

⁹ Паисий Хилендарски, История славѣноболгарская, София, 1925, стр. 33.

риа“ (32) — става въпрос за един генерал Азот, който избягал при византийците и за награда на измяната бил зачетен с тази титла. Йоан Владимир „имеял жена гръкина и шура тако при себе, магистриа чином“ (33). Тук може да се приеме, че Паисий има пред вид някаква специална длъжност на византиец при българския двор. Аз допускам, че и тук става въпрос за почетна титла. Паисий употребява със същото неопределено значение думата сан: „и поставилъ его (Телерика) на вѣлики сан“ (22).

Твърде рано в християнската църква са се появили еретически учения, т. е. християнски школи, които тълкуват Христовото учение по начин, който не е приет от официалната църква. Римският християнин Новаций (III в.) е създал еретическо учение, според което всички отпаднали един път от църквата губят завинаги право да се върнат в нея. Неговите последователи се наричат новациани или новатиани, както пише и Паисий. След време те отстъпили от този ригоризъм и смятали, че отпадналите от църквата могат отново да бъдат приети, като бъдат кръстени втори път. Те се наричали още катарии (чисти). Дали наистина жената на Йоан Владимир и нейният брат са били последователи на това учение, не е известно. Трябва да се допусне, че Паисий пише това по-скоро да изтъкне достойнствата на Йоан Владимир, който е за него светия и мъченик.

Латинската дума патриций (*patricius*) Паисий употребява с византийски (новогръцки) изговор патрикий (*πατρικιος*). Разбирането на мястото, където е употребена тази дума, не представлява затруднения.

Известни затруднения има при разбирането на думата персона. Динеков превежда думата „ръст“ (70) и „особа“ (74), Желязков в едни случаи не превежда думата, а в други я превежда „ръст“ (49) и „личности“ (53), Илчев оставя думата непереведена — „персона“ (58) и „осанка“ (62), Филипов превежда на стр. 62 думата с прилагателно „снажен“, а след това със „снага“, а на стр. 67 с „личност“. От текста, даден на стр. 43 и 46 в изданието на Йордан Иванов, става ясно, че Паисий разбира под персона външния хубав образ на лицата. Балан обяснява думата със „снага, стас“.¹⁰

Думата привилегия се употребява със значение на царска грамота, която дава известни привилегии на манастир или други учреждения. Посоченото място при думата ясно показва това значение. Филипов превежда с думата „грамоти“ (60), Илчев (57), Динеков (69) и Желязков (48) запазват латинската дума, но те превеждат на други места думата с „грамоти“ (Динеков, стр. 115, Илчев, стр. 102, Филипов, стр. 120). На същото място Желязков превежда думата с „дарения“ (стр. 95). Намирам, че преводът „грамота“ е правилен. Това място у Йордан Иванов е на стр. 84.

Фортуна е употребена със значение „съдба“. В текста думата е употребена заедно с „нужда“ и това дава повод да се смята, че Паисий не разбирал точно значението на фортуна. Аз смятам, че той е разбирал добре нейния смисъл. Цялото изречение е твърде патетично и двете думи засилват горестната мъка на крал Батой. Всички преводачи са предали това място правилно.

¹⁰ А. Теодоров-Балан, История славеноболгарская, Пловдив, 1896, стр. 124.

Преводачите оставят думата „церемонии“ без превод. Паисий казва, че „гръците са имали много мъдрост, и политика, и церемонии“ (62). Аз смятам, че той употребява в случая думата „политика“ със значение хитрост, а думата „церемонии“ — пищност при тържествени случаи, спазване на особен протокол при всички официални случаи. Това личи от втората част на изречението, където се противопоставят качествата на българите — „храброст и пълно единоплашие в боя“.

Думата латински Паисий употребява и със значение „католически“, както личи от израза „латинска вяра“ (44).

Гръцките и латинските думи в Паисиевата история се намират във всичките издания на историята.¹¹ В някои издания липсват отделни части или има съкращения на оригинала и затова липсват отделни думи. Например думата и гумен липсва в Софрониевите преписи, издадени от акад. Романски, и в Никифоровият препис, издаден от Б. Ангелов, защото краят на историята е съкратен. Интересно е обаче, че във втория Софрониев препис от 1781 г. има нови гръцки думи, които са добавени в текста (например школи и академии — думата академии е добавена само в преписа от 1781 г., стр. 109), или пък се явяват вместо употребени славянски думи в оригинала и в другите преписи. Такива думи са:

мартория (*μαρτυρία*) в м. свидетелство: „А зарад сѣрбието не са намеря нигде да е писано въ историй и никакъ нимать мартория“ (76 стр.).

макар (*μακάρι*) в м. ако и да, аще и др.: „Макар и голяма срамота да е было тогива римскому царство“ (стр. 24).

марторисвам (*μαρτυροῦμαι*) в м. свидетелствувам: „И у сычки историй марторисва“ (76).

метохали (*μετόχω*) в м. заповѣдали: „И метохали я болгари“ = „и заповѣдали ю болгари“ (стр. 20).

хорутувам (*χορτατεύω*) в м. беседвам: „Ала греци начели да хорутувать“ (41).

Тези думи са били в употреба в говоримия език. Софроний ги употребява във втория препис, който е бил предназначен за лични нужди. Те се срещат и в други негови произведения.

ГРЕЧЕСКИЕ И ЛАТИНСКИЕ СЛОВА В ИСТОРИИ ПАИСИЯ ХИЛЕНДАРСКОГО

А. Милев

(Резюме)

История отца Паисия написана на церковнославянском языке. В ней использованы 48 греческих и 20 латинских слов. Греческие слова — преимущественно церковные и административные термины: апостол, архие-

¹¹ Тошковичевият препис е сверен по изданието на Ал. Балан от 1898 г. Първият и вторият Софрониев превод са сверени по изданието на Ст. Романски, Нов Софрониев препис на Паисиевата история от 1781 г., съпоставен с преписа от 1765 г., БАН, София, 1938; Никифоровият препис е сверен по изданието на Б. Ангелов, История славеноболгарския — Никифоров препис от 1772 г., БАН, 1961.

пископ, евангелие, епархия, митрополит, монастырь, деспот и т. д. Греческие слова не всегда употребляются в той форме, в которой используются в современном болгарском языке. Монастир, а не манастир, калогер, а не калугер, стократор, а не севастократор, хриз, вместо хрисим. Слово пирг уже не употребляется в нашем языке.

Латинских слов меньше, чем греческих. Некоторые из них употребляются с особым значением, которого нет в латинском и современном болгарском языках. Например, слово привилегия употребляется со значением грамоты, хрисовула. Отец Паисий пишет ее очень различно в отдельных местах своей книги. Копия имеет значение списка или рукописи. Ее значение не всегда ясно из контекста. Персона употребляется не в смысле лица, личности, а в смысле тела, роста, внешнего вида.

Имеются прилагательные, образованные из греческих слов: папини епископи, епархийски и др. Слово хрисовул имеется и в переводе — „златопечатный“, но как определение привилегии. Греческое слово патерик (сборник житий отцов церкви) встречается только в славянском переводе „отечник“.

Эти слова находятся в тексте издания Йордана Иванова. Этот текст принимается за черновик отца Паисия. В списке Софония Врачанского встречаются и другие греческие слова, взятые из тогдашнего разговорного языка: мартория — свидетельство, макар — ако и да, марторисвам — свидетельствую, метохали — приказали и т. д.

Греческих и латинских слов в истории отца Паисия не много. Афонский монах знал эти греческие слова, потому что они являются достоянием церковного языка. Латинские слова взяты из использованных автором письменных источников.

DIE GRIECHISCHEN UND LATEINISCHEN WÖRTER IN DEM GESCHICHTSWERK VON PAISIJ HILENDARSKI

A. Milev

(Zusammenfassung)

Das Geschichtswerk Otec Paisijs ist in kirchenslawischer Sprache abgefaßt. Es sind darin 48 griechische und 20 lateinische Wörter enthalten. Die griechischen stellen vornehmlich kirchliche und administrative Fachausdrücke dar: Apostol, Archiepiskop, Evangelion, Eparchie, Mitropolit, Monastir, Despot usw. Die griechischen Wörter finden sich nicht immer in dieser Form, wie man sie in der gegenwärtigen bulgarischen Sprache gebraucht: Monastir anstatt Manastir (Kloster), Kaloger anstatt Kaluger (Mönch), Stokrator anstatt Sevastokrator (Sebastokrator), hriz anstatt hrisim (beschelden, klug). Das Wort „pirg“ wird in der bulgarischen Sprache nicht mehr gebraucht.

Die lateinischen Wörter sind weniger an der Zahl als die griechischen. Manche von ihnen verwendet Paisij in einer besonderen Bedeutung, die sie im Lateinischen und neuzeitlichen Bulgarischen nicht haben. So wird zum

Beispiel das Wort Privileg in der Bedeutung von Urkunde, Chrysoyul, angewandt. Paisij schreibt es in seinem Geschichtsbuch recht verschieden. Kopie hat die Bedeutung von Abschrift oder Urschrift. Die Bedeutung dieses Wortes geht aus dem Kontext nicht immer deutlich hervor. Persona wird nicht im Sinne von Person, Persönlichkeit, sondern im Sinne von Statur, äußerer Gestalt, verwendet.

Aus den griechischen Worten sind Eigenschaftswörter gebildet: papini episkopski, eparchijski u. a. Das Wort Chrysoyul kommt auch in übersetzter Form als „zlatopečatan“ (goldgedruckt) vor, jedoch in der Bedeutung von Privilegium. Das griechische Wort paterik (Sammlung von Lebensbeschreibungen von Kirchenvätern) ist nur in slawischer Übersetzung als „otečnik“ anzutreffen.

Diese Wörter finden sich in der Textausgabe von Jordan Ivanov. Dieser Text gilt als die Unreinschrift Otec Paisijs. In der von Sofronij Vračanski gemachten Abschrift kommen auch andere griechische Wörter vor, die aus der damaligen Umgangssprache genommen sind: martirija (Zeugnis), makar (wenn auch), martorusvam (bezeugen), metochali (sie haben befohlen) usw.

Die griechischen und lateinischen Wörter in der Geschichte von Otec Paisij sind nicht viel an der Zahl. Ein Mönch aus „Sveta gora“ kannte eben diese griechischen Wörter, denn sie gehören zum Wortschatz der Kirchengsprache. Die lateinischen Wörter sind indessen den benutzten Schriftquellen entnommen.

ЗА РОДНОТО МЯСТО НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Иван Снегаров

И досега не е открит документ, за да се разреши въпросът, в кое село или град се е родил първият народен будител — Паисий Хилендарски. Известно е само това, което той съобщава за себе си в заглавието на своето съчинение „История славянобългарска“: „и пришедъша ва Стые гори Аѳонские ѿ епархїи Самоковскїе въ лѣто 1745“ („дошъл в Света гора Атонска от Самоковска епархия в 1745 година“).¹ Тогава Паисий бил 23-годишен.² Не се знае, когато той отишъл в Атон, светско лице ли е бил или монах, но и в единия, и в другия случай той е живеел в Самоковска епархия (в някое селище или пък в някой манастир, ако е бил монах). От това известие се прави заключение, че Паисий се е родил в Самоковска епархия. Така че родното му място трябва да се търси в пределите на тази епархия. Късно се появиха предания, които поставят родното място на Паисий в едно или друго село (Доспей, Ралъово, Белово,³ Кралев дол),⁴ но те не са сигурни исторически вести, основани са на местни „спомени“ за някои светогорец и отнесени към Паисия.⁵

Приписа се на Неофит Рилски твърдението, че Паисий бил от неговото родно село Банско (Разлог), но той не съобщава това никъде в

¹ История Славѣноболгарская. Собрана и нареждена Паисіем іеромонахом в лето 1762. Стѣмки за печат по първообраза Йор. Иванов, София, 1914, стр. 5.

² Това установяваме по съобщението на Паисий, че в 1762 г., когато е писал „История Славянобългарска“, бил 40-годишен (пак там, стр. 85).

³ Вж. повече за тези предания също там, стр. XII—XVI.

⁴ Това предание, ревностно разпространявано в софийския печат от В. П. Кралевски, гимназиален учител, бе проучено от комисия, назначена от Софийската митрополия, в с. Кралев дол, Софийско, през 1923 г. (вж. нейния доклад в сп. „Народен страж“, год. V, 1923, кн. 18). След това и други лица са проучвали кралевдолското предание и то придоби такава известност, че всяка година се правеше чествуване на Паисий и поклонническо посещение в „родното“ му село Кралев дол.

⁵ Йорд. Иванов, пос. изд., стр. XII.

своите съчинения и многобройни писма, нито споменава за Паисиевата „История славянобългарска“, дори не я е имал в своята библиотека.⁶ Проф. Йорд. Иванов, директи писмени известия за Паисий Хилендарски, се опита да докаже въз основа на летописни бележки в „Кондиката“ на Хилендарския манастир, че Паисий бил родом от село (сега град) Банско.⁷ Като отхвърля преданията, които „извикват оживени прения“, както някога десет града спорели за родното място на Омир, той ни уверяваше, че „сега вече имаме доста писмени вести за Паисий“, едни от които събрал той при своето второ посещение в Атон, други получил от Цариград, трети му доставили йеромонах Герасим от Хилендар и йеромонах Мартиниан от Зограф и М. Ковачев. Йорд. Иванов обещава да обнародва по-обстойно събраните материали, но той не стори това до края на живота си (1947 г.). В неговия архив, пазен сега в Българската академия на науките, не се намира ръкопис с такова изследване за Паисий. В посочената си статия и в статията си „Родът на Отца Паисия“ (в. Зора, бр. 5596, София, 20. II. 1938 г., стр. 12) той нахвърля една биографска скица за Паисий. Паисий имал освен Лаврентий и трети брат — хаджи Вълчо от с. Банско, който бил ктитор на Хилендарския манастир (изобразен е в манастирската църквичка „Св. Иван Рилски“). Като хилендарски таксидиот той е водел в Атон гости от София, Пловдив, Златица. След като се преместил в Зограф през 1762 г., Паисий останал там до 12 декември 1791 г., когато се върнал отново в Хилендар и му подарил 500 гроша. До 1777 г. той се споменава като проигумен и таксидиот на Зограф; посетил солунските села във Вардарията и Ловеч, а между 1777—1780 г. Ерусалим, като в 1780 г. се подписвал хаджи Паисий. В 1780, 1782, 1783⁸ и 1788 г. той е водил поклонници от Пирот, в 1795 г., като хилендарски таксидиот — от София и Самоков, в 1795 г. — от Банско, в 1797 г. от Котел, в 1798 г. умрял на 76-годишна възраст в Самоков, където бил отишъл за поклонници и бил заробен в гроба на поп Никола. Йорд. Иванов уверява, че тези сведения се посочват в Хилендарската кондика, но дали той лично ги е извлякъл от нея, или друго лице му ги е съобщило, това не е ясно.⁹ Нямам възможност да ги проверя, но ги приемам с доверие към автора, който се ползува с име на добър изследовател. Тази биография на Паисий несъмнено би открила по-ясно образа му, ако наистина споменаваният през разни години атонски таксидиот Паисий и хаджи Паисий е бил един и същ с Паисий Хилендарски, автора на „История славянобългарска“.

В една бележка от 17 април 1761 г. се казва, че йеромонах Паисий дошъл с поклонници от Пловдив, а се знае, че през втората половина на март 1761 г. проигумен Паисий Хилендарски бил изпратен от своя манастир в Сремски Карловци (Австрия) с препоръчително писмо на същия манастир от 14 март 1761 г., което представил на 19 май 1761 г. на карловичкия митрополит Павел Ненадович. Не може да се мисли, че проигу-

⁶ Вж. Ив. Шишманов, Студии върху българското възраждане, Сб БАН, XXI, стр. 469—479, списък на книгите в библиотеката на Неофит Рилски.

⁷ В Зора, год. XIX, бр. 5591, 15. II. 1938 г., уводна статия „Родното място на отца Паисия се установява. Край на един продължителен спор“.

⁸ Напечатано 1773 г., вероятно е грешка.

⁹ През 1937 г. Министерството на народната просвета изпрати наши художници в Атон, за да проучат живописиста в Зограф и Хилендар. Един от тях твърди, че в Хилендар видели книга за дарения, а не кондика и че не могли да направят извадки от нея.

мен Паисий Хилендарски, който през март и април 1761 г. пътувал за „немска земя“ по важна манастирска работа, не е отишъл направо в Сремски Карловци, а се е отбил в Пловдив да събере поклонници и се върнал оттам в Хилендар на 17 април същата година. Явно е, че йеромонах Паисий, който е дошъл от Пловдив в Хилендар на 17 април 1761 г., е бил друго лице, а не нашият историк Паисий Хилендарски. Друга несъобразност: в бележка от 10 август 1761 г. в Хилендарската кондика се съобщава, че йеромонах Паисий дошъл с гости и поклонници от София, и според бележка от 11 декември 1761 г. йеромонах Паисий дошъл с поклонници от Златица. И тук е съмнително, че този таксидиот е бил историкът Паисий Хилендарски. Ако той се движел така из България, след като се върнал от Сремски Карловци (вероятно в края на юни или в началото на юли 1761 г.), той не би могъл да „съвкупни“, както той съобщава, своето съчинение още в Хилендар, преди да се премести в Зограф, гдето е добавил някои намерени там известия и завършил своята „История славянобългарска“ през 1762 г.

На същото основание може да се смята за несигурно и твърдението, че йеромонах хаджи Паисий Светогорец, родом от България, който преписал на 22 юли 1783 г. гръцкия ръкопис *Κανὼν ἑγκομισατικὸς* за Богородица, е бил тъждествен с нашия Паисий, както и „белобрадият старец Паисий“, монах от Зографския манастир, с когото през 1784 г. се срещнал в Карея (Атон) сръбският архимандрит Герасим Зелич. Едноименността не е безспорно свидетелство за идентичност. Въпреки „манастирската практика при подстригването на нови монаси да не се повтарят имената в една и съща обител. През същото време“,¹⁰ могло да има едноименни монаси в един манастир в едно и също време: в 1845 г. в Рилския манастир игуменът и скевофилакът носили името Йосиф.¹¹ Също и в Зографския манастир може да е имало и друг монах Паисий през 1762 г., когато историкът Паисий се преместил там от Хилендарския манастир. Поради това не е сигурно, че в 1784 г. архимандрит Герасим Зелич се е срещнал в Атон с него, а не с негов съименник от Зографския манастир.

Мнението на Йорд. Иванов, че Паисий се родил в Банско, ето вече повече от 20 години не е било подлагано на критичен разбор, а се прокарва в учебници и статии. А има силни доводи против твърдението, че родно място на Паисий е Банско. Най-напред съществува спор, дали Разлог е влизал в Самоковска епархия през времето на Паисий, т. е. през първата половина на XVIII в. Още през 1912 г. бе изтъкнато, че тази епархия не е обхващала Разлог, докато е била под ведомството на Ипекската архиепископия, унищожена през септември 1766 г.¹² Самоковската епархия била образувана през втората половина на XVI в. от възстановената в 1557 г. Ипекска архиепископия, наричана и патриаршия, която е отнела от Охридската архиепископия няколко български епархии: Банска (Кюстендилска), Скопска и Нишавска. Банската епархия съответствувала на старата Велбъждска епархия, но не се знае дали границите им са съвпадали.

¹⁰ Йорд. Иванов, пос. изд., стр. XXXII—XXXIII.

¹¹ В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, II изд., Москва, 1877, стр. 126.

¹² В. Ден, бр. 2805, София, 28. IV. 1912 г., уводна статия на Хр. Семерджиев, Родното място на отца Паисия (по случай 150-годишния юбилей на неговата история).

В началото на XI в., а вероятно и през X в. (под Българската патриаршия) Велбъждската епархия обхващала Велбъжд, Сътезка, Германия (сега Дупнишкото, с. Баня, при р. Джерман), Теример (вероятно по северните склонове на планина Рила), Стоб (сега село на р. Рила), Долна Сътезка и Разлог (*τά Ράσλογα*).¹³ Ще рече, във Велбъждската епархия влизала областта на днешния Кюстендил и Дупница (с пририлските краища) и покрайнината Разлог. Тя е съществувала и през XIII—XIV в. Може да се предполага, че при търновските царе Калоян, Иван Асен II и Калиман, които владеели и Македония, Велбъждската епархия е запазила предишната си източна граница, т. е. заемала и Разлог, обаче после, когато Византия владеела и Източна Македония,¹⁴ а Велбъжд оставал под българска власт, Разлог ще да е бил откъснат от Велбъждската епархия и присъединен към някоя съседна епархия във византийска територия. Същото положение ще да е било и когато Велбъжд и околността му се намирали под сръбска власт.¹⁵

През XV в. Крупник (сега село при р. Струма, Благоевградско) вероятно поради своето икономическо издигане е станал център на епархия начело с епископ (споменават се крупнишки епископи: Яков в 1448 г., Йосиф — негов син,¹⁶ в 1469 г., Яков II в 1488 и 1491 г.). Крупнишката епархия съществувала и през XVI в., споменава се крупнишки „митрополит“ Йоасаф в 1577 г.¹⁷ Границите на Крупнишката епархия не се знаят точно, но тя е обхващала несъмнено околността на Крупник, която ще да е съвпадала с горноджумайската околност. Изглежда, тя е включвала и Дупнишко и Рилския манастир: крупнишкият епископ Яков II се споменава в надписа от 1488 г. в църквата на манастира „Св. Димитър“ при с. Бобошево, като „вбладающе сѣе хоры“; на негови средства била изписана църквата на рилския метох Орлица; споменатият „митрополит“ Йоасаф е подарил златообковано евангелие на Рилския манастир. По този начин Крупнишката епархия била в същност Крупнишко-Дупнишка църковна област. Няма обаче сведения, дали тя е минавала на изток отвъд Пирин, в Разлог. Под чие ведомство се намирала тази епархия, няма известие. Тя не се споменава между 32-те епархии на Охридската архиепископия, под която към 1530 г. била съседната Банска (Велбъждска епархия). Но по-вероятно е, че тя влизала в Охридския диоцез, а не в диоцеза на Цариградската патриаршия, под която тогава била Софийската епархия. Това предположение се основава на факта, че Дупнишко и Самоковско, както и Кюстендилско минали към Ипекската архиепископия, която с подкрепата на Везира Мехмед Сокологлу, потурчен херцегови-

¹³ Вж. първия хрисовул, даден на охридския архиепископ Йоан от византийския император Василий II (Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 552—553).

¹⁴ В 1246 г. византийският император Йоан Ватаци отнел от България южните области — от Одрин до р. Вардар. След смъртта на Йоан Ватаци (1254 г.) българите завзели Родопите и част от Източна Македония до Вардар, но император Теодор II Ласкарис си върнал тези краища.

¹⁵ В 1330 г. при Велбъждската битка Земен (Земльн) бил сръбска погранична крепост (срв. К. Иречек, Историја Срба, I, Београд, 1922, стр. 266—267).

¹⁶ Л. Стоянович, Стари српски записи и натписи, I, № 735; Иванов, пос. сб., стр. 206—207, № 2.

¹⁷ Йорд. Иванов, пос. сб., стр. 206, № 1. Срв. за тези епископи у Ив. Снегаров, Историја на Охридската архиепископия — патриаршия, София, 1932, стр. 163—164, 170, 232.

нец, се разширила за сметка на омаломощената Охридска архиепископия, а не за сметка на могъщата още Цариградска патриаршия, чието съгласие било необходимо за нейното възстановяване. Крупнишки епископи не се явяват между членовете на църковните събори, свикани в Охрид в 1530 и 1532 г. (против опита на смедеревския митрополит Павел да възстанови Сръбската патриаршия, унищожена към 1460 г.), вероятно защото той не бил самостоятелен епархийски архиерей, а подчинен на банския (кюстендилския) митрополит, сир. Крупнишката епископия ще да е съставяла църковно-административна част на Кюстендилската епархия.

След като Ипекската архиепископия е подчинила Кюстендилската епархия, под нейно ведомство ще да е минала и Крупнишката епископия, която била оставена да съществува и дори била издигната в самостоятелна епархия начело с митрополит (в надписа от 1577 г. споменатият Йоасаф е наречен „митрополит Кръпникъ“). Но през XVI в. в тази епархия се развивало селището Самоков като търговски и промишлен център,¹⁸ който бил важна станция на големия търговски път Цариград — Одрин — Пловдив — Митровица — Нови пазар.¹⁹ Това наложило да се премести центърът на епархията в Самоков. След 1577 г. няма известие за Крупнишка епархия. В един худжет, издаден от ипекския кадия на 9 февруари 1578 г. (1 зилхидже 985 г. от Егира) за ипекския патриарх Герасим се казва, че Йоасаф бил „законен митрополит“ на Самоковска, Дупнишка и Радомирска „епархия“ (по превода на Д. Ихчиев).²⁰ От този документ се вижда, че Самоковската епархия се състояла от Самоковска, Дупнишка и Радомирска околия. Крупник не се споменава. Може да се предполага, че крупнишкият митрополит Йоасаф от 1577 г. бил един и същ със самоковско-дупнишко-радомирския митрополит Йоасаф, за когото в худжета от 1578 г. се казва, че „бе назначен за митрополит на християнското население в епархиите Самоковска и Дупнишка“. В такъв случай с Крупнишката епархия ще да е било извършено голямо преобразование: от нея са били отделени околията на Самоков и Дупница и заедно с Радомирска околия образували една нова епархия с главен център Самоков, а Крупник и околията му били присъединени към някоя съседна епархия (Мелнишка?), подведомствена на Цариградската патриаршия, която в замяна на това отстъпила на Ипекската архиепископия Радомирска каза.^{20а} Че Радомирска „епархия“ (нахия)²¹ била дотогава отделна църковно-административна единица, това се вижда от съобщението в худжета, че годишният данък „ресуми митрополитлък“ (право на митрополита) в „епархиите“ Самоков и Дупница бил определен на 50 златни жълтици, а Радомирската „епархия“ е плащала сама годишно 35 златни жълтици, и че

¹⁸ Пътешественикът Курипешич споменава в 1531 г. самоковски пазар. Един венецианец около 1559 г. нарича Самоков „добро селище“ (terra bona). Срв. К. Иречек, Княжество България, ч. II, София, 1899, стр. 658: „Самоков бил до неотколе пръв град на запад, като е стоял по богатство и напредък по-високо от София и Кюстендил.“

¹⁹ Вж. Л. Стояновић, пос. сб., VI, № 9651, приписка от XVII в. в ръкописен псалтир: „Да се знае конаци цариградскы: Ени пазар, Дмитровца, В8чѣтрън, Прищина, ВЛ, сыдънь, Стравцинь, Игри дере, Ъдостендилъ, Самъковъ, Д8пница“ и др.

²⁰ Д. Ихчиев, Турските документи на Рилския манастир, София, 1910, стр. 324—325.

^{20а} През XVII в. съществувала Радомирска епископия, която била част от Софийската епархия, подчинена на Цариградската патриаршия.

²¹ Този израз показва, че Д. Ихчиев разбира „нахия“ под думата „епархия“ в своя превод на худжета.

митрополит Йоасаф е събрал за 1578 г. от трите нахии 85 златни жълтици. Че тогава била образувана нова епархия от казаните три нахии, това личи от факта, че новоназначеният митрополит Йоасаф е внесъл на ипекския патриарх Герасим събраното от християнското население свое митрополитско право 85 златни жълтици²² (50 от Самоковска и Дупнишка и 35 от Радомирска нахия) по всяка вероятност срещу паричния откуп, който е трябвало да плати на своя началник за добитата епархия. При това преустройство на Самоковска епархия трудно е да се мисли, че тогава в нея влизал и Разлог, дори ако предположим, че бившата Крупнишка епархия е заемала тоя край.

В зависимост от външните условия пак се явяват промени в устройството на епархиите. Закрита била Кратовската епископия, която съществувала под ведомството на Охридската архиепископия,²³ като част от Северна Македония (Крива паланка, Кратово и Щип) била присъединена към Кюстендилската епархия. Поради икономическото издигане на Дупница тоя град се явява център на отделна епископия. Едно четвороевангелие, преписано в 1665 г. и намерено в бобошевския манастир „Св. Димитър“, било купено от поп Нешо „при епискѣпа кир Митрофана въ мѣсто... зовѣм епархияе Дѣпници“.²⁴ Споменаваният тук Митрофан бил епископ на Дупнишката епархия. В своята приписка преписвачът не посочва самоковския митрополит, а отбелязва, че е преписал тази книга в манастира „Успение Богородично“ над с. Батеновци (вероятно сега Батановци, Радомирско) при софийския митрополит Диомидий и при радомирския епископ Мардарий. Но едва ли Дупнишката епископия е била самостоятелна епархия. Тя ще да е била подчинена на самоковския митрополит, тъй както Радомирската епископия — на софийския митрополит. По-нататък Дупнишката епископия не е съществувала, но самоковският митрополит се титулувал самоковски и дупнишки,²⁵ което показва, че в тази епархия имало две седалища на митрополита: в Самоков и Дупница. От това обаче не може да се прави заключение, че Паисий Хилендарски различавал две епархии — Самоковска и Дупнишка, всяка от които съвпадала със съответната ѝ околия, и че под „Самоковска епархия“, от която през 1745 г. пристигнал в Атон, той разбирал Самоковска околия,²⁶ а не Самоковската епархия в целия ѝ състав. Споменаваният през 1753 г. самоковски и дупнишки митрополит Неофит вероятно е действувал и през 1766 г., когато Цариградската патриаршия е унищожила Ипекската архиепископия и отнела всичките ѝ епархии. В протокола, съставен от цариградския Синод на 15 септември 1766 г. за унищожението на Ипекската архиепископия, Неофит е наречен в текста и се подписал просто самоковски митрополит (*ὁ Самоκοβίῳ Νεόφυτος*).²⁷ С такава титла той е споменат и в посланието на черногорския митрополит Сава Петрович от 26 февруари 1776 г. до московския митро-

²² Патриарх Герасим изповядал пред ипекския кадия: „Тази сума на мене лично я предаде (митрополит Йоасаф) и аз я приех напълно.“

²³ В 1532 г. се явява кратовски епископ (вж. Снегаров, пос. тр., стр. 22, заб. 2).

²⁴ Е. Спространов, *Опис на ръкописите в библиотеката на св. Синод на Българска църква в София*, София, 1900, стр. 44, № 27.

²⁵ Хр. Семерджиев, пос. ст., в. Ден, бр. 2805.

²⁶ Пак там.

²⁷ *Архив. К. Δελιχάριη, Πατριαρχικῶν ἐγγράφων*, III, Цариград, 1905, стр. 925—926.

полит Платон.²⁸ Очевидно в тези документи се разбираше цялата епархия (със Самоков и Дупница), както била наричана официално. Като посочва епархиите, които Крум превзел и населил с българи, Паисий споменава Самоковска (наред със Софийска), Филибелийска (Пловдивска), Щипска, Едрене,²⁹ а не и Дупнишка епархия, по всяка вероятност защото по негово време тя не е съществувала и Дупнишката околия е съставяла част от Самоковската епархия. Дали Разлог е влизал тогава (към средата на XVIII в.) в Самоковската епархия, ясно свидетелство не е открито,³⁰ но има косвено указание, че към втората половина на XVII в. Разлог бил под ведомството на Ипекската патриаршия: в Ипекския поменик е записано, че ипекският патриарх Максим в 1664 г. е посетил Самоков и Разлог.³¹ Обаче във фермана, издаден от султан Мустафа през 1731 г. на ипекския патриарх Арсений IV, Разлог не се споменава между градовете и околиците, подчинени на Ипекската патриаршия (посочени са Кюстендил и околията му, Дупница, Казанлук?, Ихтиман, Самоков и неговата околия).³² В казания ферман не се споменава и град Горна Джумая, който е влизал в Самоковска епархия през XIX в. (под ведомството на Цариградската патриаршия и от 1870 г. под Българската екзархия).³³ Това дава основание да се мисли, че тази епархия била разширена, след като била подчинена на Цариградската патриаршия, навярно за да има приблизителна съразмерност по доходи с другите съседни епархии. Първият гръцки самоковски митрополит Филотей е стоял на катедрата непрекъснато 47 години (1772—1819). Това показва, че епархията му давала достатъчно приходи, за да плаща редовно даждията, искани от Цариградската патриаршия и от държавата. В негово време митрополитската църква в Самоков била на два пъти поправяна (в 1793 и 1797 г.), а в 1805 г. тя е била още повече разширена и украсена с художествено темпло, направено от майстор Антоний от Света Гора и донесено на части в Самоков.³⁴ Това предприятие, за което ще да са били похарчени много средства, било израз на икономическия подъем на Самоков, а също така и на неговото централно положение в сравнително по-голяма епархия, отколкото тя била преди. Изобщо Самоковска епархия била една от значителните епархии на Цариградската патриаршия.³⁵

²⁸ Срв. И в. Снегаров, Кратка история на съвременните православни църкви, II, стр. 388, заб. 33.

²⁹ История славъноболгарская, издал Йорд. Иванов, стр. 14.

³⁰ В надписа от 1614 г. за възобновяването на църквата „Св. Теодор Стратилат“ в с. Недоборско не се споменава никакъв епархийски архиерей, както обикновено се практикувало (Йорд. Иванов, Български старини из Македония, пос. изд., стр. 212, № 12).

³¹ Ма имь божіею милостію патриарха Пек. Путиѣ Самокова и ѿ Разлога **Х 30 В** (Гласник српског ученог друштва, LXII, стр. 8).

³² Гласник друштва српске словесности, XI, стр. 181—182.

³³ По списъка на венчилата ѝ от 1872 г. Самоковската епархия е обхващала градовете и околиците на Самоков, Дупница, Ихтиман и Горна Джумая, Мехомия (сега Разлог), Банско, част от Софийско на юг от Витоша (селата Владая, Кралев дол и др.) (Йорд. Иванов, История славяноболгарская, стр. XX).

³⁴ Хр. Семерджиев, Самоков и околността му, София, 1913, стр. 13, 18, 19.

³⁵ Епархиите на Цариградската патриаршия били разделени на три разреда (*τάξεις*). Самоковската епархия била от втори разред (наред със Софийска, Видинска, Варненска, Кюстендилска, Скопска) и в по-горна степен от епархиите Созополска, Нишавска, Дирахийска, Корчанска, Струмишка, Преспанска (= Охридска), които спадали към III разред (И. И. Соколов, Константинопольская церковь в XIX веке, I, СПб, 1904, стр. 144, V. ССХІІІ, списък на епархиите от 1821—1823 г.). Хр. Семерджиев посочва късно известие от 1860 г.

От тоя исторически преглед не може да се направи решителен извод, че във времето на Паисий Разлог съставял част от Самоковската епархия. Поради това Йорд. Иванов, разглеждайки въпроса за родното място на Паисий от историческо гледище, дойде до заключение, че то не може да се поставя в Банско, изобщо в Разлог.³⁶ Обаче новите сведения, които той е събрал, го накарали да се откаже от това мнение и да подкрепи преданието, че Паисий се е родил в Банско. Неговото твърдение се основава на две известия, записани в Хилендарската кондика: 1) на 17 януари 1765 г. йеромонах проигумен Лаврентий е дошъл в Хилендар с поклонници от Банско, като Лаврентий обрекъл бащината си къща в Банско за метох на Хилендар; 2) на 8 октомври 1756 г. духовникът Лаврентий е довел поклонници и брата си хаджи Вълчо от Банско.³⁷

Трябва да се отбележи, че хаджи Вълчо от Банско се споменава като ктитор: в 1757 г. дал средства за обнова и зография на параклиса „Св. Иван Рилски“ в пирга (кулата) на Хилендарския манастир; в 1758 г. с негови средства бил възобновен Зографският манастир и в 1764 г. бил построен храмът „Успение Богородично“ в същия манастир.³⁸ Може да се мисли, че тоя хаджи Вълчо бил един и същ с хаджи Вълчо, брат на духовника Лаврентий, но дали духовникът Лаврентий от 1756 г. и проигуменът Лаврентий от 1765 г. са били едно и също лице, това не може да се твърди с положителност, но навярно проигумен Лаврентий и Паисиевият брат Лаврентий, игумен на Хилендар в 1762 г., са били идентични. Това може да се допусне, като имаме пред вид, че игуменството обикновено било за една година и след това бившият игумен бил титулуван проигумен. Също може да се приеме, че Паисиевият брат Лаврентий бил родом от Банско, щом той имал бащина къща, която в началото на 1765 г. подарил на Хилендарския манастир. Обаче дали и Паисий бил роден в Банско, остава съмнително по следните съображения. В 1765 г. Паисий бил още жив (тогава той посетил Котел, предал на поп Стойко Владиславов своята ръкописна история да я препише).³⁹ Поради това проигумен Лаврентий не е могъл само от свое име да подарява бащината си къща в Банско, ако тя била бащина къща, сиреч наследство

в кондиката на Самоковската митрополия като основание на твърдението си, че от 1772 г. при митрополит Филотей Самоковската епархия се разширила: обхванала Дупница, с което според него била унищожена Дупнишката епископия, а после и Горна Джумая (пос. ст., в. Ден, бр. 2805). Няма възможност да се провери това съобщение, понеже в 1914 г. тази кондика е изгоряла заедно с архивата на бившата Самоковска митрополия. Видяхме, че Дупнишката епископия отдавна не е съществувала и Дупнишка околия е съставяла част на Самоковската епархия. За Банско (следователно Разлог) има свидетелство, че в 1837 г. се намирало под ведомството на самоковския митрополит: освещаването на параклиса

„Св. Константин и Елена“ в църквата „Св. Троица“ е станало през времето на „архѣпопа Самоковскагѡ и нашего ꙗгнатѣа“ (Йорд. Иванов, Български старини из Македония, пос. изд., стр. 211, № 95).

³⁶ История славяноболгарская, увод, стр. XX.

³⁷ Тези известия и други извадки из Зографската и Хилендарската кондика издаде Б. Ст. Ангелов по препис на Йорд. Иванов (сега се пази в отдел „Архив“ на БАН) в книгата си Паисий Хилендарски. История славяноболгарская, Никифоров препис от 1772 г. Подготви за печат Бою Ст. Ангелов, София, 1961. Приложение VII, стр. 191—203.

³⁸ Вж. надписи у Йорд. Иванов, Български старини из Македония, пос. изд., стр. 268, № 110, и стр. 257, № 75.

³⁹ Вж. бележка на Стойко Йерей от 29. I. 1765 г. върху Котленския препис на Паисиевата история Йорд. Иванов, История славяноболгарская, стр. XXIX.

и на Паисий. Щом Лаврентий е завещал бащината си къща само от свое име, очевидно е, че той бил единствен законен наследник на оставената от баща му къща в Банско. Естествено се налага въпросът: как да се обясни фактът, че Паисий му бил брат? Паисий пише изрично: „И савъквпихъ сѣю (исторіцѣ) въ Хилендарь монастырь при игумена Лаврентіа, брата моего едино мати роднаго и стареншаго мене: бе емѣ тогда лѣта шес’десеть, а мене четиредесеть“.⁴⁰ Изразът „брата моего едино мати роднаго“ показва подчертано, че те са били братя, родени от една майка, но не от един и същ баща. Ще рече, бащата на Лаврентий в Банско е умрял и след това овдовялата му майка се омъжила за друг, от когото родила Паисий, 20 години след като родила Лаврентий от първия си мъж. Тя може да е стояла вдовица няколко години в къщата на покойния си мъж, за да отгледа детето си, но бидейки още млада, решила да встъпи във втори брак. Ако е била всъпила в първия брак на 17—18-годишна възраст, тя могла да бъде 36—37-годишна при встъпването си във втори брак, от който след близо една година могъл да се роди Паисий. Не е невероятно, че майката е довела сина си Лаврентий в къщата на втория си мъж. С това може да се обясни до известна степен голямата привързаност на Паисий към своя брат Лаврентий, който ще да му е повлиял да последва неговия пример — да стане монах.

Не знаем в кое селище Лаврентиевата майка всъпила във втори брак, но възможно е било вторият ѝ мъж да е бил жител на друго място, което се намирало в Самоковска епархия, и там да се е родил Паисий. Вероятността на това предположение се усилява от обстоятелството, че в своята „История славянобългарска“ (особено в увода и послесловието) Паисий си служи с думи и граматически форми от родния си говор, който, както ще видим, изглежда по-близък до самоковско-дупнишкия, отколкото до говора в Банско и изобщо в Разложкия край. Още Марин Дринов е забелязал тези особености в езика на Паисиевата „История славянобългарска“ и заключил, че Паисий „се е родил в западната или македонската част на Самоковска епархия, именно в дупнишките, разложките или джумайските места. С други думи да кажем, Паисий бил македонец“.⁴¹ Дринов говори за западна или македонска част на Самоковска епархия за разлика от източната ѝ част, под която ще да е разбирал Ихтиманско с Костенец, Долна баня, Сестримо. Той очевидно е имал пред вид Самоковската епархия в широките ѝ граници през XIX в. Изглежда, че той включвал и Дупнишко в Македония (северна). Тази говорна диференциация е ясна и няма основание да се търси родното място на Паисий в Ихтиманско. Но по отношение на „македонската“ част на Самоковска епархия определението на Дринов е твърде общо. Независимо от това, че в действителност Разлог е влизал в източния дял на тази епархия, а не в западния ѝ дял, важен е фактът, че има различия между разложкия и самоковско-дупнишкия говор, и трябва да се определи поточно езикът на Паисий с кой от тези говори е по-близък. Йорд. Иванов посочи някои морфологични и други диалектни особености в Паисиевата история и въз основа на тези белези направи следния извод: „Тия и

⁴⁰ История славяноболгарская, пос. изд., стр. 85.

⁴¹ ПСП, Средец, кн. XIX и XX, стр. 134, ст. Още няколко бележки за Паисия и за неговата история (в Съчинения на М. С. Дринов, I, стр. 552).

други подобни черти от говора на Паисия не говорят в полза на южните (разложки) и северните (ихтимански) краища на епархията“;⁴² „Зографският ръкопис—черновка“⁴³. . . явно спазва най-вече говорни особености, присъщи на пририлските краища“ (р. а.), отдето е бил и Паисий“, „е спазил следи на самоковско-дупнишкия диалект на автора“.⁴⁴ Това мнение прие и редакцията (проф. Ст. Младенов и Ст. п. Василев) на сп. „Родна реч“ (год. V, кн. 5, София, 1932, стр. 204, заб.): „В езика на Паисий се отразяват северозападни особености, не от най-южните (разложки) и най-северни или североизточни (ихтимански) краища на някогашната Самоковска епархия.“

Това заключение се подкрепя, ако се приведат повече думи и форми от живия говор в Паисиевата история — една важна задача, която би трябвало да си постави някой специалист-диалектолог. Предварително трябва да се отбележи, че е много трудно да се отнесе родният говор на Паисий точно към определен местен говор в бившата Самоковска епархия, тъй като говорите в тази област имат много общи черти. Все пак разложкият говор се отличава от говорите в западната част на Самоковска епархия по това, че има и черти на източните български говори,⁴⁵ заема средишно място или е преход между източните и западните български говори.⁴⁶

В Паисиевата история се срещат много новобългарски езикови елементи, но не малко от тях са дадени в изменена форма под влиянието на руски език⁴⁷ и особено на църковнославянския език, на който Паисий е написал предговора „Полза ѿ исторїи“ и който служи за основа на историческия му разказ. Така той обикновено употребява окончание *ет, ит* в 3-о л. ед. ч. сег. вр. на глаголи I и II спрежение: да живит (36), се знает (49), пишет (41, 42, 45), пишит се (77), седит (53), славит (46), стоит (41), течет (11), хвалит (5), се чатит (45). Тази глаголна форма не е свойствена на говорите в областта, от която Паисий произхождал.

При все това в стремежа си да бъде понятен за простия народ Паисий допуска и глаголни форми без окончание *т*, по всяка вероятност по своя роден говор: милуе (7), да напише (25), се найде (8), да се не погуби (6), се подписуе (40), да разори (41). Обаче този белег не може да бъде доказателство по нашия въпрос, понеже той е обща черта и на разложкия,⁴⁸ и на другите говори в бившата Самоковска епархия.⁴⁹ Също

⁴² История славѣноболгарская, стр. 30.

⁴³ По тоя ръкопис Йорд. Иванов издаде Паисиевата „История славѣноболгарская“ (пос. тр., стр. 3—85)

⁴⁴ Пак там, стр. LIII.

⁴⁵ Още руският славист В. Григорович (1844—1845 г.) е забелязал, че „язык, которым говорят по восточному и западному склону Доспата, заключает особенности обоих наречий“, сир. източно и западно българско наречие (Очерк путешествия по Европейской Турции, II изд., стр. 165).

⁴⁶ Ст. Стойков, Българската диалектология, София, 1954, стр. 102; К. Мирчев, Черковни песни на разложки говор от средата на XIX век, ГИФ ф-т, XXXV, стр. 3.

⁴⁷ Както е известно, главните му извори били руските преводи на историческите съчинения на Цезар Бароний и Мавро Орбини.

⁴⁸ В писмо на търговец от Разлог от 25. XI. 1791 г.: не знае, да чине, варты (= върти) (СбНУ, XII, стр. 257). Вж. примери и у К. Мирчев, пост. ст., ГИФ ф-т, XXXV: да те хвали (12), излази (30), дз седе (30), нѣка стои (37), да ходе (31), прелаше (37), се маче (33); също и Н. Алексиев, Разложкият говор, Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 112.

⁴⁹ Вж. Ив. Кепоп, Народописни, животописни и езикови материали от с. Бобошево, Дупнишко, СбНУ, XLII. Според В. Григорович еднн от най-резките признаци на западното

и някои от примерите, които Йорд. Иванов посочи (История славноболгарская, стр. XXX), нямат такова значение, тъй като, както ще се види, те са свойствени не само на пририлските говори, а и на разложкия говор.

За да се реши с известна вероятност въпросът за родния говор на Паисий (следователно и за родния му край), необходимо е да се знаят добре всички местни говори в някогашната Самоковска епархия, да се установят характерните диалектизми на Паисиевия език и да се определи с кой говор в тази област те го сближават повече. Тук ще направя опит в това направление по мои наблюдения и с помощта на диалектологични проучвания на наши филолози.

I. Лексически

Показателни са следните думи⁵⁰: небръгал (4), слабо бръжат (73), вадат новина (50), да начиниме (9), не радат (5, 73), не радил (4), да тражат (11), истражих⁵¹ (84), дъщеря, ⁵² дъщери (66), похарали (57), намерение (22, 85), стриа (= вуйчо, чичо) (44), спроти⁵³ (до спроти Цариград 9; спроти они речи, 77), како (= както) (56), некако (32, 41), никако (7, 62, 65), напоследок (6). Характерните в разложкия говор предлози код (= при), ках, къх (= към), проз (= през)⁵⁴ не се употребяват от Паисий.

Думите рада (= работа), тража (= търся, диря), спроти (= според, срещу) намираме в говора на с. Бобошево, на който обаче е свойствен и предлогът кот (= код),⁵⁵ също и в с. Кралев дол.⁵⁶ Похарали (= разваляли) ще да е от западнобългарски говор,⁵⁷ бръжат, бръгали произхождат от брига (грижа) в западнобългарско наречие.⁵⁸

II. Морфологични

1. Съществителни. Под влияние на църковнославянски език Паисий избягва задпоставения член на новобългарския език. Само веднъж се среща чл. *о*, ед. ч. м. р. косвен падеж: и пришел (Иван Владимир) в монастыро (33). Тази форма е свойствена на западнобългарските говори, също и на разложкия говор,⁵⁹ та затова не може да се

българско наречие е глаголното окончание сег. вр. 3 л. ед. ч.: *ет, ит, ат* (пос. съч., стр. 165). Изглежда, той е обобщил своите наблюдения върху говорите в Западна Македония (Охрид, Струга и други места). Дори в Скопие и околността му глаголното окончание 3 л. ед. ч. сег. вр. е гласна *а, е, и* (вж. А. М. Сел и шев, Говори области Скопья, Мак. преглед, год. VII, кн. 1, стр. 53).

⁵⁰ Изпускам краесловно Ъ, Ь и заменям църковнославянските букви с новобългарски.

⁵¹ В Разлог: траса (да трасе селемет, К. Мирчев, пос. ст., № 38).

⁵² В Разлог: шерка (там, № 32).

⁵³ В Разлог: код, ках.

⁵⁴ Пак там, стр. 18—19; К. Мирчев, Черковни текстове на разложки говор..., Мак. преглед, год. X, кн. 3—4, стр. 69—70.

⁵⁵ Ив. Кепов, пос. ст., СбНУ, XII, стр. 277, 280, 224: код тебе.

⁵⁶ В. Кралевски, Още нещо за езика на Паисиевата история, Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 208, 209.

⁵⁷ Н. Геров, Речник на българский язык, ч. III, стр. 242: „да му нему гостье похарам“ (народна песен за Груица детенце).

⁵⁸ Пак там, I, стр. 71, поговорка: „Него е брига за ничто.“

⁵⁹ В писмото на разложки търговец от 1791 г.: товаро до Беч, а се продава... товаро (СбНУ, XII, стр. 257); Н. Алексиев, пос. ст., Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 111; К. Мирчев, пос. ст., ГИФ ф-т, XXXV, стр. 12.

смята за особеност, по която да се локализира Паисиевият роден говор. По същата причина и примерите ораче, копачее, овчаре (6, 7)⁶⁰ нямат доказателствено значение по въпроса за родното място на Паисий. И в разложкия говор съществителните м. р. обикновено свършват в мн. ч. на е: робе, апостоле, табуре, уфчерѐ, купачѐ, урачѐ, учителѐ, майсторе.⁶¹

Все пак в Паисиевия език виждаме особености на друг говор.

Съществителни мн. ч. с окончания:

ове — црове (5, 6, 7, 58, 60),⁶² кнѣзове (16)

све — грошеве (9), кралеве (6, 16, 18)⁶³

Съществителни с окончания:

ие — арапие (17, 19, 21); арнаутие (4) и арнауте (32), ако не е lapsuscalami); робие (24, 28),⁶⁴ сръбие (24, 33, 37, 38, 44, 45, 47)

иа — зверия (25) наред със зверове (25, два пъти)

ее — пет дщерее (34).

Окончанието *ове* и особено меките окончания *еве*, *ие* сближават Паисиевия говор с говора: в с. Бобошево (кралъове,⁶⁵ борѐе, дабѐе, робѐе, сръбѐе, шопѐе, борчеве, грошеве, дождеве),⁶⁶ в с. Кралев дол (царове, грошеве, кралеве, арапѐе, арнаутѐе, сръбѐе).⁶⁷ Оконч. *ие* в Паисиевия говор се явява като разширение на *ѐе* или пък *ѐе* е редуцирано *ие*.

2. Местои мения. *Он* (50), *она* (49), *они* (50, 51), него, го,^{67a} нему (47: писал за нѣго, нарекли го, но го хвалат, нему приписали), ги⁶⁸ (7: шо ги имали), ю (14: заповѣдали ю болгари), от них (6, 8), ним (= на тях), нихен (5, 7), нихна (6), нихни (8, 50), негов (16, 47), негового везира (10), тои (64, 65: тои црѣ, 18, 62: тои кралѣ), то (48: за то, поради то), ти (49: ти деспоти сръбски), тие (68, 69: тие книги), тиа (69: тиа народи), таков (57), таквиа (7), кои (= който, които) (5, 16 и др.), що (= който,⁶⁹ сви (5, 16, 20), сва (6, 9, 15 и др.), све (5, 16 и др.), сваки (5, 8, 50), свака (50).

И тук виждаме по-голяма близост със западни, предимно с крайрилски говори: в с. Бобошево се употребяват местоимения он, -а, -о, них,

⁶⁰ Тези примери са приведени от Йорд. Иванов (История славъноболгарская, стр. XXX). Тоя белег взема и В. Кралевски, Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 206.

⁶¹ К. Мирчев, пос. ст., ГИФ ф-т, XXXV, стр. 12, 13; Н. Алексиев, пос. ст., Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 111.

⁶² По-рядко: црѣ, цри, цари (22, 39, 67), формата царове се среща в църковни песни, преведени на разложки говор (Мак. преглед, год. X, кн. 3—4, стр. 82; ГИФ ф-т, XXXV, № 6). Обаче в живия говор се чува с мекото окончание *ъове*: царьовѣту (Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 112), в църк. текстове — вин. пад. ед. ч. оконч. *е*: царе (чувай царе наш), също и в други съществителни с меката основа: турих го в рае (ГИФ ф-т, XXXV, № 47, 48), у Паисий: цра (= царя) (21), цра (23), от цара (31).

⁶³ По-рядко: крали (39, 45).

⁶⁴ По-рядко: роби.

⁶⁵ СбНУ, XLII, стр. 218: трнесет кралъове.

⁶⁶ Пак там, стр. 12. Кепов съобщава, че оконч. *еве* се употребява от децата. Откъде са чули децата тая форма? Не от близките ли си?

⁶⁷ В. Кралевски, пос. ст., Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 208.

^{67a} Наред с его (47): преписали сго Стевану насилному и изобразили его на ша(м)па.

⁶⁸ В разложкия говор и вм. *ги* (Н. Алексиев, пос. ст., Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 110).

⁶⁹ Що са били (6), шо побили (15), шо били покрай Дунав (15), шо ги бил дал (17) и др.

ним, кой, кои, що (често),⁷⁰ тиа, такоф, такваа, таквиа,⁷¹ така и в с. Кралев дол.⁷² Формите сва, -е, -и, сваки се дължат и на църковнославянски вся, все,⁷³ вси, всякий, но метатезата *св* е влияние на западнобългарски говор, а не сърбизъм. В песни и пословици от с. Кралев дол се чува сва, сво.⁷⁴ Местоименните форми (без *в*) си, 'се в дупнишкия говор⁷⁵ са близки до сви, све у Паисий.

Паисий употребява местоимението 1 л. ед. ч. все във форма аз (7, 84, три пъти), навярно под влияние на църковнославянски език, но може да му е послужила за основа и диалектната форма язе, язека.⁷⁶

3. Глаголи

У Паисий

В Разложкия говор

II спр. 2 л. ед. ч. сег. вр. окон. *иш*⁷⁷

Съгласната *еш*⁷⁸

3 л. мн. ч. сег. вр. — винаги *ат*⁷⁹ или *ят*
в основа с крайна гласна

t отпада, типично е оконч.
a, ѝ (в последната сричка
с ударение), *aa*^{79a}
x обикн. отпада⁸¹

Мин. несв. и св. вр. 3 л. мн. ч. редовно оконч. *ха*⁸⁰

Впрочем същото фонетично явление (отпадане на *x*) виждаме и в самоковския говор,⁸² както и в други западнобългарски говори. Няма писмени свидетелства за тия говори от XVIII в., но няма съмнение, че посочената утвърдена у Паисий глаголна форма е новобългарска и той ще да я заел от говора на родното си място.

От глагола *вземал* се явяват форми: зел (46), зимали (39) и с представки: узели (10, 13), узимали, вазел (15). Представката *у* е употребена

⁷⁰ СбНУ, XLII, стр. 3, 13. В църковните текстове на разложки говор: който, която, което (ГИФ ф-г, XXXV, 3, 4, 6, 7, 8, 11, 14, 17 и др.); местоим. 3 л. ед. ч.: *гу* вм. *го* (писмо от 1791 г.), притежат. местоим. *таен* (=тѣхен); показ: *оне, уняя, уно̀ва* (Мак. преглед, год. V, кн. 3, стр. 110, 111).

⁷¹ СбНУ, XLII, стр. 3.

⁷² Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 209.

⁷³ Срв.: от свего народа (17).

⁷⁴ Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 210.

⁷⁵ ПСп, XIII, стр. 15: и я поп като'си попове, 'се вьнотре.

⁷⁶ В с. Бобошево (покрай я), (СбНУ, XLII, стр. 7); също и в Дупница (ПСп, XIII, стр. 151); в Разлог — я, рядко *язе* (вж. народн песен от Недобрачко, ПСп, XXXVII—XXXVIII, стр. 251; Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 110); в с. Сестримо — я (СбНУ, I, стр. 35, народна песен).

⁷⁷ Се срамиш (6), хвалиш (7), влачиш се (6, 7).

⁷⁸ Направеш (ГИФ ф-г, XXXV, 38).

⁷⁹ Препишат, се учат, срамат се, да се наречат (5), држат (10), се трудат, лежат (79), четат (45), да му се противат (27), да покорат (47), точат (78), стоят (41, 83).

^{79a} Почитаа, се закопуваа, тураа, славаа (ГИФ ф-г, XXXV, № 1,30, 32, 35). Срв. Н. А лекс и ев, пос. ст., Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 112—113. Под външно влияние в църковни текстове на разложки говор е употребено и оконч. *ат* (слават, веселат), *ет* (растурет — Мак. преглед, год. X, кн. 3—4, стр. 67). Оконч. *aa* в 3-о л. мн. ч. сег. вр. се среща и в Дупница (ПСп, XIII, стр. 151: да вечераа), но трябва да се има пред вид, че в Дупнишко има много преселници от Разлог (Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 113, заб. 3). Оконч. *ат* съществува в близките северномакедонски говори (срв. М. С е л и щ е в, пос. ст., Мак. преглед, год. VII, кн. 1, стр. 54).

⁸⁰ Биха (7), нарекоха (7), написаха се (84).

⁸¹ Беа, загубиа (Мак. преглед, год. X, кн. 3—4, стр. 68), да гу погледнеа, не последова (СбНУ, XII, стр. 257, писмо от 1791 г.). В това писмо има и форми с оконч. *ха*: писуваха, излегоха, но изглежда, че е надделявала тенденцията да отпада съгласната *x*.

⁸² Вечерая, откара'а, седна'а, отеко'а (ПСп, XXXV, стр. 756, 757).

вероятно под влияние на родния говор на Паисий,⁸³ а представката *ва* представлява сръбско книжно влияние.

Формите *ишел*, *ишли*, *изишли*, *поишел*, *преишел* (наред с *отишел*) сочат повече на пририлски и други западнобългарски говори, отколкото на разложки.⁸⁴ На пръв поглед може да се мисли, че Паисий е имал за основа руския глагол *вышел* и само го побългарил с представки *и*, *из*, *по*, *пре*, но ще да е имало подобни форми в самия му роден говор, както например в с. Кралев дол: *ишел*, *пошел*,⁸⁵ *изобо* в Софийско: *пошли*.⁸⁶

Освен с наставката *ува* Паисий образува многократния залог и с наставка *у*: *подписуе*, *милуе* (7), *преписуите* (5). Такива форми са свойствени на говора в Палакария, Самоковско.^{86а}

4. Причастия. В Паисиевата „История славянобългарска“ се срещат причастни форми, които сочат по-скоро на западен говор. Страд. м. вр.

с оконч. *т* (вместо *н*): бил пленет (24), продат бил (24), бил изгнат (36), ранет бил (41), знато ест (и написато — 34), писато (57), имена... не по реду писати (60).

с оконч. *н* (вместо *т*): били... чуени (= прочути) (6), чуен (45), убиен бил (33).

5. Наречия. Във формите *колико* (7, 67, 84), *толико* (13, 62, 65, 84), *неколико* (21) може да се види влияние на сръбския книжовен език предадено по-скоро чрез дамаскините,⁸⁷ но формите инако, некако, никако указват на западнобългарски говор. Паисий употребява формата *повече* (7, 60) вместо *повеке* в разложкия говор.⁸⁸

6. Съюзии. У Паисий: *де*⁸⁹ (= къде, където), *за* (= че), *защо* (= че),⁹⁰ *како*⁹¹ (= както), *нити*⁹² (= нито). В разложкия говор през XVIII в. се явява *дека*⁹³ и *ке* (= че).⁹⁴ Формата *како* (= както) е застъпена

⁸³ В Дупница: *улезне* (= *влезне*), СбНУ, XIII, стр. 153; в Кралев дол: *улезнах*, Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 209.

⁸⁴ В Дупница: *ошел* (*отишел*), *ошла* (СбНУ, XIII, стр. 151, 152).

⁸⁵ Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 209.

⁸⁶ СбНУ, II, стр. 54, народна песен.

^{86а} Там селяните казват: *зимуе*, *добруе*, *живуе*, *милуе*, *поминуе* (Хр. Семерджиев, пос. ст., в. Ден, бр. 2805); *копуем*, *зимуем*, *ношуем*, *минуем* (съшият, Самоков и околността му, стр. 25). В с. Кралев дол, което е в местността Палакария, по съобщение на В. Кралевски: *отписуе*, *писуе*, *милуе*, *показуе* (Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 208).

⁸⁷ Йосиф Брадати също употребява наречието *колико*, среща се и в българските смесени ръкописни сборници (вж. Б. Пенев, История на българската литература, т. II, стр. 70, 196—197).

⁸⁸ СбНУ, XII, стр. 257, писмо от 1791 г.

⁸⁹ Не били в то време в србиу крали никако, а де царих (33); кои де се е представил, и де су моши нихни (34); де с кои от них сѣдел (49).

⁹⁰ Защо е приел (25). В една приписка от Дупница от 1820 г.: казуваше защо... седел в Дупница (Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, стр. 385).

⁹¹ Како шо знають (5), како по реду (6), како ходил (33), како пишет.

⁹² Ни имели градове, ни ти се знает (49). Тази форма я има и в народна песен от Самоков (ПСП, XXXV, стр. 758).

⁹³ СбНУ, XII, стр. 257, писмо от 1791 г.: не знам дека (=откъде), излегоха още 20 000 денга, дека ко (=къде, как) се згоди. В църковни песни на разложки говор: *дето* (Мак. преглед, год. X, кн. 3—4, стр. 77; ГИФ ф-т, XXXV, стр. 33), а в народна песен от с. Белица се среща *де* (Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 124).

⁹⁴ За съюза *ке* (=че) вж. Мирчев, пос. ст., Мак. преглед, год. X, кн. 3—4, стр. 65—66.

с това значение и като въпросително (= как?) в говорите на Вардарска Македония, а в църковнославянския език само като въпросително. Паисий си служи и с църковнославянската дума *ѣкоже* (= както).⁹⁵ Така че думата како (= както) по всяка вероятност е диалектизъм.

7. Предлози. Както се каза по-горе, Паисий не употребява типичните за разложкия говор предлози *код*, *ках* (в Банско: *къх*), проз. Предлогът *въ* често се явява във форма *ва*.⁹⁶ Местоположението се изразява с предлог *у*,⁹⁷ както в западните български говори. Въпреки това колебание преобладава *въ*,⁹⁸ както и предлогът *съ*. Един път е допусната форма *во* (во манастиро, 36), несъмнено под влияние на западнобългарски говор, но у Паисий няма разложка форма *фуф* (= във).⁹⁹

III. Фонетични

Паисий предава с *е* етимологично *ѣ* в заетите от говоримия език думи.¹⁰⁰ Това е ясна черта, че Паисиевият роден говор принадлежи към западното българско наречие. В разлог и частно в Банско е застъпен ятовният изговор на *ѣ*, както е и в родопските говори: *еа* или *ѣ* под ударение в корена и в наставките на думите.¹⁰¹ Тази особеност силно отличава Паисиевия език от разложкия говор и позволява да се заключи, че Паисий не произхождал от Банско.

Характерна черта в Паисиевия език е употребата на твърда гласна вместо мека в корена или в окончанието на думата:

у вместо ю — луто време (7), а вместо среднобългарско ѡ — вола (13) вместо воля, любат, да се населат (8), да се поселат (11), радат, сахранат, се трудат, хвалат, хулат. Тази особеност е свойствена на западнобългарските говори. Такава тенденция се забелязва в Дупнишко и Самоковско.¹⁰²

⁹⁵ ѣко же речет се (43), ѣкоже рече се (75), ѣко же писано (76), ѣкоже пишит се (77).

⁹⁶ Ва оно време (9), ва Болгарию (10, 15), ва Тракию (17), ва Охрид (40), ва Солун (41).

⁹⁷ У Цариград (26), у немска земля (85).

⁹⁸ В Трново, въ Болгарию (39), въ Цариград (40), въ Солун наред с ва Солун (41).

⁹⁹ СбНУ, XXXVII—XXXVIII, стр. 243, народна песен от с. Недобраско: фува лепа Вароша.

¹⁰⁰ Нема, немаш (6), избегал (21), избегали (18), побегнал (17, 20, 27, 28), побегла (44) убегла (53), бегана (38), слезал (33), извртел (32), некоа времени (13), в некои тесни мести (17), некои роб (27), некои Орбин (33), по некое време (24), некая гора (33), некои градове (42), неколко книги (57). Наистина в ръкописа-чернова има и думи с коренно *ѣ* > *ѣ*: на нѣкои кладенац (28), на нѣкоя гора (30), под нѣкоего Фока (28), поради, нѣкоя купль (27), нѣконм и некои (84), но това ще да са изменения на преписвача поп Стойко Владиславов (стр. 27—31, 69—70, 74—85 са дадени в изданието на Йорд. Иванов по Котленския препис).

¹⁰¹ Беаше, веали, излеази, слеази, фреаза, свеашт, свеати, нозеате, чеаша, течеаше (СбНУ, I, стр. 67, 68, народна песен от Банско). Така и в друга народна песен от Разложко: гулеаму, беалиграда, леабец, леап, веарен, безвеарен, веара, слеазе, ублеаче се, направеате (= направѣте), врънеате (= врънѣте), нусеате (= носѣте), беага, реака (= рѣка) (СбНУ, II, стр. 85, 86, 88, 90). Изключение: нема („та нема кой сираци да гледа“, народна песен от Банско. Вж. Н. Алексиев, пос. ст., Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 102, 103).

¹⁰² В с. Бобошево дори след гласна (твърда и мека) се чува а вм. я: шиа, немотиа, таа, онаа (СбНУ, XLII, стр. 7—8); в Самоков: да носат (ПСП, XXXV, стр. 775); в с. Кра-

У Паисий *ѝ* в корена и наставките се изяснява в *a*,¹⁰⁸ в представките — в *o* (по-често) и в *a*.¹⁰⁴ Изяснението *ѝ > a* в корена е свойствено на югозападните български говори,¹⁰⁵ обаче формите тежак (21), тежок (19) са образувани по говор, различен от разложкия, гдето *ѝ* в наставките без ударение се преглася в *y* (тежук, кротук); също и представките во, со (в Разлог, по-често ву, су).¹⁰⁶ Изяснението *ѝ > a* в думите оган,¹⁰⁷ звездочатец и в представките *ва, са* може да се дължи на сръбския език, но Паисий обикновено казва: чети, чъти (3, 4), не четиш (6), четати (5), прочетох (7), читайте (5), читати (8), прочитати (8). Така че нему е повече свойствен прегласът *ѝ > ѝ > e > и*, който свързва неговия говор по-скоро с пририлските говори, в които е било възможно да съществува спорадично и формата чатене, вероятно под влияние на църковнославянска сръбска редакция.¹⁰⁸

Една от особеностите на разложкия говор е редуцирането на *o* без ударение в *y*.¹⁰⁹ Тази черта не е присъща на Паисий.

Характерен белег на неговия език е прегласът на коренно *ж* в *y*.¹¹⁰ Тук, види се, той се влияел по-скоро от църковнославянския език, отколкото от родния си говор (в самоковско-дупнишкия и разложкия говор наред с *ж > a* се среща и изговор *y* в някои думи).¹¹¹

У Паисий характерен белег е и звуковото съчетание *рѝ* или само *p*¹¹² вместо *ѝр* в говора на Банско.¹¹³ Тази фонетична особеност е застъпена

лев дол: радат, работят, садат (Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 208). В разложкия говор също има втвърдяване на гласните, но се срещат и йотувани, и нейотувани форми (моа и моя, и др.) и среднобългарското *ѡ* без ударение се заменя с *e* (вж. прим. у Н. Алексиев, пос. ст., Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 104—105).

¹⁰⁸ Оган (9), звездочатец (9), непрелашай се (6), отмастил (36), такмо (5, 7), осам (8), лавове (60), натакнали (25), рекал (9, 25), нарекал (46), слезал (33), стекал се (36), Искар (57).

¹⁰⁴ Вазел (15), сабрах (8), сабор (26), саградил (18), совакупих (85), совакупити (85) наред със: събрах (5), съвкупих (5), съвокупих (84), съвокупити (84).

¹⁰⁵ В Дупница: лажича, лаже, зарачал, рекал (ПСП, год. XIII, стр. 151); в с. Бобошево: галап, лаже, лажича (СБНУ, XLII, стр. 8); в Разлог: бачва, ванка, галаб, даски, лаже, даж (Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 99, 102).

¹⁰⁶ Вуздигам, вуспирам, субрание, субирам наред с возрас, вознак (Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 100). В църковни текстове на разложки говор няма тази фонетична особеност, на *ѝ* в представките се изяснява в *o*, както в повечето западнобългарски говори (ГИФ ф-т, XXXV, стр. 6), но вероятно под влиянието на църковнославянски език. В Дупнишко: возраст, собирал, сабор, советувал (СБНУ, XLII, стр. 8).

¹⁰⁷ В Дупница, с. Бобошево, в Разлог: огин.

¹⁰⁸ Формите чати, чатиме, чатене намираме в църковни текстове на разложки говор вероятно под книжовно влияние на Рилския манастир, дето е проникнала сръбската редакция (срв. К. Мирчев, пос. ст., ГИФ ф-т, XXXV, стр. 5—6).

¹⁰⁹ Гу в м. го, рудил в м. родил (СБНУ, XII, стр. 257, писмо от 1791 г.); вудата, шисету и др. (Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 99); гувореси, утиде, удговори, ду дома, куга (СБНУ, I, стр. 67, 68, песен от Банско); за чуду гулеаму, ут кубила, путупиш (СБНУ, II, стр. 85, песен от Разложко).

¹¹⁰ На путу (31), много пути (48), суд (39), без судно (58), сут (=сжт), су строили (73), но и: не са владали (73), са соградили (78).

¹¹¹ В песен от Самовско: стару пут, стрьедну пут (СБНУ, II, стр. 97), в с. Бобошево: суд, судиа (СБНУ, XLII, стр. 9); в Разлог: суд, уруже, гужва, но: пак' (пжть) (Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 102). Срв. Ст. Стойков, Българска диалектология, стр. 93, 102.

¹¹² Грци (6), гръци (26, 31), грделив (7), испрѝво (8), испрво (12), прво (6), извртел (32), србин (33), србие (33), фрѝтуно (16).

¹¹³ Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 101.

в дупнишкия говор (Дупница, с. Бобошево),¹¹⁴ в с. Кралев дол.¹¹⁵ В съчетанието *лз* се запазва *л*¹¹⁶ срещу асимилиран звук *ѣ* в Разлог (сънце, напъноваш, съзи)¹¹⁷ и в Дупнишко (гъкни, дъго, съза, сънце), дето обаче се среща и *лъ* (длъгнес, длъжко) или изяснено *ла* (длабоко наред с дабок).¹¹⁸ У Паисий в някои думи се явява *ол* вм. *лъ* (са должни — 78, задолжил — 85) вероятно под влияние на църковнославянския език, но няма нито един случай на преглас в *у* вм. *лъ*, както има в някои думи в Разлог (ябука, пух = плъх)¹¹⁹ и в Дупнишко (вук, вуна, пун, ябука).

В Паисиевия език древнославянските *tj*, *dj* се изясняват в *шт*, *жд*¹²⁰ вместо *шч* и *жс* в Банско.¹²¹

Паисиевият език представлява пъстра смесица, прилича на сграда с разни стилове: основен (църковнославянски език), изпъстрен своеобразно с русизми, сърбизми и български диалектизми, много от които не се предават в чистата им говорна форма, а изменени в представки и наставки под влияние на руските и сръбските книги, които Паисий, както сам казва (стр. 7), е прочел. Наистина той нямал школно образование,¹²² а добил писателска сръчност чрез самообразование. Той си поставил за цел да пише просто и достъпно за народа, но в същото време искал да пише на общ книжовен език, а не на едно наречие или на един говор с цел неговата „История славянобългарска“ да се чете и разбира от българи от всички краища на българското отечество. Паисиевият език доста се отличава от езика на западнобългарските дамаскинари (Йосиф Брадати), които са по-близки до народните говори.

Едва ли може да се смята, че Паисиевата „История славянобългарска“ по език досущ прилича на дамаскините от западните краища от нова сръбско-българска редакция по определението на проф. Б. Цонев.¹²³ В нея има и не малко русизми, а още повече църковнославянски форми. Основното проучване на този филологически въпрос представлява друга тема, но убеден съм, че Паисий се е ръководил от казаната идея. Според него Седмочислениците (Кирил и Методий, Горазд, Климент, Наум, Сава и Ангеларий) са превели църковните книги не на едно славянско наречие, а на един общ език, съставен с подбор из няколко славянски наречия — идея, прокарвана още от Константин Костенечки (първата половина на XV в.). По този пример Паисий смятал новобългарският книжовен език да се образува не от едно българско наречие, а да съдържа елементи от всички главни наречия с основа църковнославянския език. В това отношение Паисий се явява като пръв български книжовник, който се опитва да създаде общ български книжовен език по изкуствен начин, следван покъсно от големия народен будител Г. С. Раковски. Паисий строи книжовния си език върху църковнославянския език и своя роден говор, като

¹¹⁴ ПСп, XIII, стр. 151, 152: да връви, хрът, сръце, црън, фрълъя; СбНУ, XLII, 8. Срв. Н. Мирчев, пос. ст., Мак. преглед, год. X, кн. 3—4, стр. 64.

¹¹⁵ Родна реч, V, кн. 5, стр. 209: крви, врв, дрво.

¹¹⁶ Не дълго време (3), наплнити (3), с̄нце, ъблъка (25), длъгих (20), стлъп (9), стлп (10).

¹¹⁷ Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 101; ГИФ ф-т, XXXV, стр. 9.

¹¹⁸ СбНУ, XLII, стр. 8; ПСп, XIII, стр. 152: гл̄тал.

¹¹⁹ Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 102.

¹²⁰ Така е в говора на с. Бобошево (СбНУ, XLII, стр. 10, 11).

¹²¹ Мак. преглед, год. VI, кн. 3, стр. 106—107.

¹²² „Не учих се ни граматика ни политика никако“ (85).

¹²³ Вж. неговата статия, в. Ден, 12. V. 1912 г., бр. 2416.

привнася думи и форми от други говори — западни и източни. Така наред с форми от глагола *хошж* той употребява и форми от източнобългарския глагол *искам*:¹²⁴ искал да зида (10), искал от них много злато (26, 72), бил искал (68); също и други думи: да му не заповѣда никон Патриарх (70), ни что заповѣдал на грчески (73), поукрасил (57), не дирели (73), укорували (61), намерение (85), многожди (84), похарали (57), ревнуете (5), влачиш се (7), хулат (7), назива се (11); съгласувано с македонското наречие: како, никако, некако; с югозападни български говори (трънски): оган, изринули, метнули (40), натрак (20, 49), чатат, су (наред със *са*).

Обаче следите от родния говор на Паисий са много повече, отколкото следите от другите говори. По тях можем да заключим, че родният говор на Паисий не е бил този на с. Банско и изобщо на Разлог, а има повече сходство с дупнишко-самоковския говор или общо с говорите в северозападната част на бившата Самоковска епархия. Следователно родното място на Паисий трябва да се търси в тази област. За по-точното му локализиране е необходимо да се установи по говора на кой край или местност се срещат най-характерните особености на Паисиевия роден говор. Такова проучване е правено от Ив. П. Кепов и В. П. Кралевски, гимназиални учители, родом от казания дял на Самоковската епархия. Първият смята, че повечето от диалектизмите в Паисиевия език „се покриват напълно с онова наречие, което днес говори населението по южните селища на Дупнишка околия“ (Родна реч, год. V, кн. 2, стр. 57). Вторият обаче намира тия особености в говора на местността Палакария, а не в южните селища на Дупнишко. Той посочва примери от говора на родното си село Кралев дол,¹²⁵ където съществуват и предания, свързани с името на монах Паисий (род Паисовци, Паисова чешма, чешма Калужарец).¹²⁶ От тоя спор между двама познавачи на говорите в Самоковската

¹²⁴ Тоя глагол е един от главните белези, по които източните български говори се отличават от западните говори (С. т. Стойков, Българска диалектология, стр. 58).

¹²⁵ До Освобождението с. Кралев дол влизало в Самоковска каза.

¹²⁶ Вж. Народен страж, год. V, кн. 18, София, 1923. Не може да се вземе страна в техния спор, без да се проучат основно говорите в Палакария и Дупнишко. В своята статия „Нещо за езика на Паисиевата история (бележка)“ (Родна реч, год. V, кн. 2, стр. 57—59) Кепов привежда из Паисиевата история списък от думи и форми, за които той казва, че се употребяват в Южно Дупнишко (с. Бобошево), но не дава никакви примери из тамошния говор и не посочва Паисиеви думи и форми, които се употребяват и в други места: арапин, братанец, Едрене, шура, язик, царове, грошеве, занаятлии, арапие, копаче, овчаре, ораче, чуен, милуе, подписуе, ранет, тражат, гласно *p* вместо *pъ*, нейотувано окончание *a*. Тази грешка изтъква В. Кралевски в статията си „Още нещо за езика на Паисиевата история“ (Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 204—211). Той дава примери, от които се вижда, че посочените от Кепов думи и форми се употребяват и в говора на с. Кралев дол (стр. 207—210). Освен това той привежда форми, които се срещат в Паисиевата история (по изданието на Йорд. Иванов, 1914) и „еднакво гласят в с. Кралев дол“ (стр. 210). Но това твърдение не е потвърдено с примери от говора на с. Кралев дол. При това Кралевски дели жителите на Самоковско и Дупнишко на чекавци и кекавци по частицата че и ке в сегашно и бъдеще време от старобългарския глагол хотѣти и хошж. Според него кекавски е говорът в Самоков и в близките до него села — Доспей, на север и на изток от Самоков и от р. Искър, също и в южните села на Дупнишка околия. Селищата на изток от Дупница (сега Станке Димитров) и всички селища покрай склоновете на Рила са чекавци, както и в Палакария. У Паисий има чекавски форми: повече, наи вече, наставка *уе* (милуе, подписуе) вместо *ова* в кекавските говори, окончание *ли* вместо *ле* в мин. действ. прич., местоимение *ю* вместо *й* и пр.

В своя отговор „Езикова разправка“ (Родна реч, год. VI, кн. 3 и 4, стр. 133—136) Кепов смята за невярно твърдението на Кралевски, че в Самоковско и Дупнишко произ-

област може да се установи една важна диалектна особеност в езика на Паисий: местоимението 3-о л. ед. ч. ж. р. дат. п. *ю*¹²⁷ вместо *и*. Едната форма се среща в палакарския говор, а другата, както уверява Кепов, се употребява в цяло Дупнишко и от „чекавците“¹²⁸ (не е особеност само на кекавците, както твърди Кралевски).¹²⁹ Тази езикова особеност може да ни служи за опорна точка в диренето на родната местност на Паисий. Издирването ще трябва да се ограничи в Самоковска Палакария, наречена така по името на р. Палакария (Палагария), която тече през нея.¹³⁰ Тази местност обхваща пространството „между Плана-планина, източните склонове на Рила, цялата Верила и част от Голо бърдо“. Тя започва на запад от горното течение на р. Струма със селата Кралев дол, Студена, Крапец, Попово и Боснег и свършва на изток покрай Рила в селата Рельово и Белчин, 10—15 км западно от Самоков.¹³¹

Още в 1912 г. (по случай 150 години от написването на Паисиевата „История славянобългарска“) Хр. Ив. Семерджиев, родом от с. Баня, Разложко, писа, че има думи (най-боле вместо най-вече, придобиток, повече) и глаголни форми (зимуе, добруе, живуе, милуе), които се употребяват „в говора на палакарските селяни“, а не в говора на гр. Самоков“.¹³² Също и проф. В. Н. Златарски след разискванията по доклада на В. П. Кралевски пред научно събрание в салона на Българската академия на науките (25 февруари, 4 и 11 март 1931 г.) се е изказал, че вече е установено, че Паисий бил родом от Палакарията и остава да се издират селото.¹³³

насят кем, кеме, неке, повеке, сир. че говорът там е кекавски. С изключение на Самоков и някои села на изток от р. Искър (Доспей, Радуил, Махала, Пасарел, Ново село и др.) навсякъде в Самоковско се говори *че*, също и в Дупнишко. Само в крайните югоизточни села Рила, Стоб, Кочариново и Поромино се говори *ке*, а в трите области Горно поле, Разметаница и в Долно поле на юг до устието на р. Рила говорът е чекавски (очу, чем, че бегам); по цяло Дупнишко някои многократни глаголи образуват сег. време и повелително наклонение освен с *увам, сувам*, още и със старата форма *уя* — *уем, уй* — *уйте* (купуя, купуеме); м. дейст. прич. — с окончание *ли*, в не *ле*, дори и в строго кекавските говори на съседните краища Пиянец и Малеш.

В. Кралевски поддържа своето мнение в отговора си „Още към въпроса за езика на Паисия Хилендарски“ (Родна реч, год. VI, кн. 1, стр. 14—19). Вж. и статията му „Кой провъзгласи Кралев дол за родно място на Оца Паисия“ (Отец Паисий, год. X, кн. 7, стр. 271—276).

¹²⁷ „Тривелиа бил узел сва мацарска земля и заповѣдали болгари за много лѣта“ (14).

¹²⁸ Родна реч, год. VI, кн. 3—4, стр. 135.

¹²⁹ Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 205.

¹³⁰ В началото на XV в. се споменава Поликария, където бил убит Муса, противник на султан Мохамед I (К. Иречек, Княжество България, ч. II, стр. 664).

¹³¹ В. П. Кралевски, „Още нещо за езика на Паисиевата история“, Родна реч, год. V, кн. 5, стр. 206; „Още към въпроса за езика на Паисия Хилендарски“, Родна реч, год. VII, кн. 1, стр. 14—15.

¹³² В. Ден, 28. IV. 1912 г., бр. 2805.

¹³³ Вж. в. Знаме, VII, бр. 58, стр. 4. Сведения за доклада и пренията вж. пак там, бр. 55, 56, 57 и 58, стр. 4 (за и против трите главни предания: банско, доспейско и кралевдолско). В защита на доспейското предание по това време писаха Хр. Марков — „Родното място на отец Паисий (нови доказателства)“ (в. Знаме, год. VII, бр. 51, стр. 4) и Хр. Семерджиев — „Още нещо по родното място на о. Паисий Хилендарски“ (в. Знаме, год. VII, бр. 63, стр. 4). Главното ми основание е приписката на поп Алекси Велкович Попович от Самоков в неговия препис на Паисиевата история от 1771 г. В нея те виждат езиково сходство с Паисиевия говор, именно в употребата на местоимението *ю* вместо *и* (в израза на поп Алекси: преписах ю). Обаче в тоя израз местоимението *ю* е вин. пад., а не дат. пад. и следователно замества формата *я*, а не *и*. При това у поп Алекси тоя падеж е колеблив: преписах ю да я имеем.

В отговора си „Още нещо по „невероятностите“ за родното място на отец Паисий Хилендарски“ (в. Знаме, год. VII, бр. 99—100) В. Кралевски подлага на критика твърде-

Диалектологичното проучване на тоя край може би ще доведе до приблизително определяне на селището, дето се е родил и израснал първият български възродител — Паисий Хилендарски. Като показателна светлинка може да служи и следното обстоятелство. Паисий пише, че българският цар „Крун“ (Крум) отнел от гърците София, Самоков, Филибе, Щип, Струмица, Едрене и „населил по тая земя народ български“ (14 стр.). Той не споменава (наред със Самоков) Дупница, която в негово време бил значителен град и, както видяхме, седалище на епископ (понякога самоковският митрополит дори седял в Дупница).¹³⁴ Не се ли дължи това предпочитание на по-тесните връзки на Паисий със Самоков и околията му?

О МЕСТОРОЖДЕНИИ ПАИСИЯ ХИЛЕНДАРСКОГО

Ив. Снегаров

(Резюме)

Давно уже ведется спор о месторождении первого болгарского просветителя Паисия Хилендарского, достоверным однако остается только то, что он сам сообщает о себе в своей „Истории славеноболгарской“, а именно, что на Афон он пришел из Самоковской епархии. Ввиду этого его месторождение надо искать в пределах этой епархии. Проф. Йорд. Иванов в 1938 году пытался доказать, что Паисий родился в селе (теперь город) Банско. Для обоснования своего утверждения он привел несколько летописных заметок в „кондаке“ Хилендарского монастыря, в которых упоминаются тассидиоты (путешественники) Паисий, хаджи Паисий и Лаврентий. Эти заметки известны в выписке, но не известно, сам проф. Иванов ли выписал их из Хилендарского кондака или о них ему сообщило другое лицо. Независимо от этого, нельзя с уверенностью считать, что упоминаемый в разные годы Паисий идентичен с автором „Истории славеноболгарской“. В статье приводятся несколько конкретных случаев, когда эта идентичность не достоверна. Кроме того, является спорным, действительно ли Разлог, а значит, и Банско входили в Самоковскую епархию во времена Паисия. Эта епархия образовалась во второй половине XVI века под ведомством Ипекской архиепископии-патриархии, очевидно, вместо Крупникской епархии (в долине реки Струмы), границы которой точно не известны. Трудно предположить, что при устройстве Самоковской епархии в нее входил Разлог. В фирмане султана Мустафы 1731 года, данном Ипек-

нието на Семерджиев, като изтъква, че с. Доспей не влиза в Палакарията ни по говор (кекавски), ни географски.

¹³⁴ Приписка в дамаския: по разказ на стария поп Йовчо Халдеише от 1820 г. владиката Серафим (умрял в 1800 г.) седял в Дупница, понеже в Самоков нямало владишка къща, нито църква (Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, София, 1910, стр. 385). Това не ще да е точно, понеже при митрополит Филотей катедралата в Самоков била поправена (срв. тук, по-горе), но разказът на поп Йовчо показва какво значение имала Дупница в негово време.

скому патриарху Арсению IV, Разлог не упоминается среди городов и околий, входящих в состав Ипекской патриархии. Автор статьи обстоятельно рассматривает особенности живого болгарского языка в Паисиевской „Истории славеноболгарской“. Сравнивая эти особенности диалекта с говором в Банско, в Самоковском и Дупнишском округах (по народным песням и другим материалам), автор приходит к заключению, что Паисий по своему разговорному языку не был родом из Банско (вообще из Разлога), а из северо-западных окраин бывшей Самоковской епархии. Он того мнения, что для того чтобы точнее установить родной край Паисия, изыскания по пути диалектологии следует сосредоточить на окраинах Палакарии, Самоковского округа.

ÜBER DEN GEBURTSORT VON PAISIJ HILENDARSKI

Iv. Snegarov

(Zusammenfassung)

Seit langem wird der Streit geführt, wo der erste bulgarische Volksaufklärer, Paisij Hilendarski, geboren ist. Mit Bestimmtheit weiß man nur, was er selbst in seiner „Istorija slavjanobolgarskaja“ über sich schreibt, nämlich, daß er von der Samokover Eparchie nach Athos gekommen sei. Daher muß sein Geburtsort in den Grenzen dieser Eparchie gesucht werden. Prof. Jordan Ivanov versuchte im Jahre 1938 zu beweisen, daß Paisij in dem Dorfe (der heutigen Stadt) Bansko geboren sei. Zur Begründung führt er einige zeitgeschichtliche Aufzeichnungen aus der „Kondika“ (Register) des Klosters Hilendar an, in denen von Bettelmönch Paisij, Hadži Paisij und Laurentius die Rede ist. Diese Aufzeichnungen sind nur abschriftlich bekannt. Man weiß jedenfalls nicht, ob Prof. Ivanov sie persönlich aus dem Register des Klosters abgeschrieben oder ob eine andere Person sie ihm mitgeteilt hat. Außerdem steht nicht fest, ob der in den verschiedenen Jahren erwähnte Paisij mit dem Verfasser der „Istorija slavjanobolgarskaja“ identisch ist. Es werden einige konkrete Fälle angeführt, in denen deren Identität zweifelhaft ist. Des weiteren wird darüber gestritten, ob Razlog, d. h. auch Bansko, zur Zeit Paisijs zur Samokover Eparchie gehört hat. Sie wurde in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts unter dem erzbischöflichen Patriarchat von Ipek, wahrscheinlich anstelle der Eparchie von Krupnica (im Strumatal), gebildet. Ihre Grenzen sind nicht genau bekannt. Es ist schwer denkbar, daß bei der Organisation der Samokover Eparchie auch Razlog zu ihr gehört haben soll. In dem Ferman Sultan Mustafas aus dem Jahre 1731 an den Patriarchen von Ipek, Arsenij IV., ist Razlog unter den dem Ipeker Patriarchat unterstellten Städten und Bezirken jedenfalls nicht genannt. Der Verfasser des vorliegenden Artikels untersucht eingehend die Besonderheiten der lebenden bulgarischen Sprache in der „Istorija slavjanobolgarskaja“ Paisijs. Er vergleicht

(nach Volksliedern und sonstigen Materialien) ihre mundartlichen Besonderheiten mit den Dialekten von Bansko, Samokov und Dupnica und gelangt zu dem Schluß, daß Paisij, seiner Umgangssprache nach, nicht in Bansko (überhaupt in Razlog), sondern in den nordwestlichen Teilen der ehemaligen Samokover Eparchie geboren sein muß. Er ist der Meinung, daß man zur genaueren Bestimmung der näheren Heimat Paisijs die Forschungen auf dialektologischem Wege auf das Randgebiet Palakarija, Bezirk Samokov, richten sollte.

БЪЛГАРО-ГРЪЦКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ XVIII В., ОТРАЗЕНИ В ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ

Николай Тодоров

През 1871 г. Марин Дринов написа своята станала по-късно знаменитата статия за Паисий, в която обяви Паисий за основоположник на Българското Възраждане.¹ Със своя авторитет обаче Дринов наложи и известни схващания, които подхраниха идеалистическото направление в нашата историография и срещу които историците марксисти продължават да воюват и до днес. Така според Дринов през XV—XVII в. българският народ едва ли не е бил в по-добро положение, отколкото през XVIII в., когато се проявило най-ярко настъплението на гърцизма. Подхващайки тези и някои други подобни мисли, буржоазните автори се опитаха да придадат изцяло антигръцка и антисръбска насоченост на „Историята“ на Паисий. Стигна се дотам, че тенденциозно обрисуваното дело на Паисий се издигна като знаме на шовинистическа пропаганда и организации, особено през годините на фашизма.

Истинска правилна постановка на въпроса за мястото на личността на Паисий в нашата история и научно определение на Възраждането даде марксистката историография още в лицето на Димитър Благоев.² Неговите схващания бяха развити по-късно от Г. Бакалов и Ж. Натан.³ Но както показаха изследванията на историците марксисти от по-ново време, сред тях се оформиха значителни разногласия по важния въпрос за идеологията на Паисий. Понастоящем съществуват две противоположни мнения по това, изразител на каква обществена класа се явява

¹ М. С. Дринов, Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му, ПСп, год. I, 1871, кн. IV, стр. 3—26.

² Димитър Благоев, Принос към историята на социализма в България, София, 1950, стр. 43.

³ Г. Бакалов, Отец Паисий. Избрани произведения, София, 1953, стр. 127—132; Ж. Натан, Българското възраждане, IV изд., София, 1946, стр. 26 и сл.

Паисий.⁴ Това различие в оценката на Паисий, разбира се, не може да омаловажи безспорните постижения на историците марксиста. Съвременната марксистка историография правилно определи същността на нашето Възраждане и истинското място на Паисий в историческия развой на българския народ. Но все пак остават неизяснени и някои други съществени въпроси, свързани с личността и делото на Паисий. Такъв е например въпросът, дали Паисий е рожба на съзрели обществено-икономически отношения, или той изпреварва обществено-икономическото развитие на българския народ. Също така възниква въпросът за характера на основната тенденция, прокарана в „История славянобългарска“. Настоящата статия представлява опит да се допринесе за правилното решение предимно на въпроса за целенасочеността на Паисиевата творба.

Обикновено XVIII в. се взема като някаква граница, когато уж постепенно напластяваната омраза на българите към жестоката експлоатация от страна на висшето гръцко духовенство прераснала в омраза изобщо към гърците, че цялото Гръцко Възраждане било подчинено на завоевателната по същността си „мегали идея“, че Паисий именно станал най-яркият изразител на тази омраза. Доколко последното схващане се е наложило, се вижда от израза на единствения може би най-обективен изследовател на българо-гръцките отношения през епохата на Възраждането — Ив. Шишманов. Така, разсъждавайки за периодизацията на Българското Възраждане, Шишманов пише за „Паисиевата органична омраза против гърците“, макар да приема, че тя „още не се споделя в това време нито от рядката интелигенция, нито от масите“.⁵ Тук не ще отбелязваме схващанията на отделните буржоазни учени и още по-малко ще се спираме на псевдонаучната, учебникарска или публицистическа литература. Ще се спрем само на книгата за Паисий на изтъкнатия учен Б. Пенев, която се считаше за класическа сред буржоазните изследвания за Паисий и бе преиздадена в масов тираж след 9 септември 1944 г.⁶

Сред мотивите, които накарали Паисий да напише своята „История славянобългарска“, Б. Пенев отдава първостепенно значение на прозорливостта, с която Паисий е виждал хитростта и лукавствата на гърците.⁷ Според Б. Пенев „като типични черти на гръцката народност Паисий

⁴ Статията на Бакалов, в която е прокарано схващането, че Паисий дава израз на „наболелите интереси на селяни и занаятчии“ и че той е „идеолог на простолюднето“, излезе от печат преди три десетилетия. Това схващане получи най-пълно развитие в последно време в трудовете на Вл. Топенчаров, който поставя Паисий „в началото на народната линия на националноосвободителното движение“ и смята, че Паисий не само не е изразител на буржоазията, но е действувал против нея (Портретът на Паисий, II изд., София, 1961, стр. 77, 117, 62, 69 и др.). Противоположно становище поддържа Д. Косев. Като разкрива социално-икономическите процеси, които лежат в основата на Възраждането, той сочи Паисий като идеолог на зараждащата се българска буржоазия. (Лекции по нова българска история, София, 1951, стр. 26, 28). По-късно, доразвивайки тези свои схващания, без да се откъже от общата си постановка, Д. Косев е склонен също да приеме Паисий като „първ идеолог на българското националноосвободително движение“ (Паисий Хилендарски и българското националноосвободително движение, Исторически преглед, год. IX, 1953, кн. 1, стр. 44).

⁵ Ив. Шишманов, Увод в историята на българското възраждане, сб. България 1000 години, София, 1927 г., стр. 172.

⁶ Б. Пенев, Паисий Хилендарски, София, 1918. Преиздадена в масов тираж в края на 1946 г. от издателство „Хемус“.

⁷ Пак там, стр. 18.

изтъква коварството и хитростта“, отделните успехи на гърците се дължали „на тяхното коварство, на интригите и вероломството им“.⁸ Виновни за непрекъснатите вражди били, както подчертавал Паисий според Б. Пенев, „гърците със своето тщеславие и злоба“.⁹ Споменатият учен твърди, „че Паисий противопоставя на гръцката злоба и коварство нравствените качества на българина“, „гръцката развала и насилия на българското незлобие и непротивене на злото“, че „възвеличава българската храброст над гръцкото лукавство и безсилие“.¹⁰ Цялото изложение на Б. Пенев е целенасочено, за да убеди читателя, че Паисий виждал в „духовната подчиненост на българите“ основната пречка за нормалното развитие на българския народ и че българският народ бил застрашен преди всичко от „гръцките посегателства“.¹¹ „Политическите тенденции, пише Б. Пенев, не са изразени на пръв план в Паисиевата история. Нейният автор е имал за цел да разкрие преди всичко не политическото, а духовното иго, да настрои еднородците си против гръцкия духовен гнет.“¹² Затова на отношението на Паисий към турския гнет и на „политическите тенденции“, както се изразява Б. Пенев, е отделено незначително място. За тях той се задоволява да отбележи следното: „Покрай това (разред. м. — Н. Т.) виждаме Паисий да заговорва и за турския гнет, за жестокостите и насилията на турците...“¹³

Приведохме тези изводи от книгата на Б. Пенев, защото те противоречат и на съдържанието, и на духа на „История славянобългарска“. Но изнесени в едно изследване, което несъмнено има други научни достойнства, тези възгледи се наложиха и добиха широка популярност, като се повтарят безкритично понякога и досега.

Както е известно, „Историята“ на Паисий се състои от няколко части, в които се проследява миналото на българския народ, снабдена е с две предисловия и с едно послесловие. В цялото изложение на „История славянобългарска“ най-много място е отделено на историческите отношения между българи и гърци. Крие ли се обаче някаква преднамереност в това и как са представени тези отношения? Отговорът на този въпрос трябва да се подири внимателно в самото съчинение на Паисий.

Според Паисий първият допир между българи и гърци е бил миролюбив. Със съгласието на цар Уалент (император Валент) и след обещание да бъдат покорни на гърци и римляни и да им помагат във война българите били допуснати на Балканския полуостров. Но те не били научени да се подчиняват на царе и затова се надигнали срещу гръцката земя и „много пакост чинили гръком“.¹⁴ Докато окончателно се установят на Балканите и закрепят своята държава, българите трябвало да водят редица войни. В „Историята“ не е пропуснат случай да се подчертае горещата любов на българите към своята държава и към своята земя, възвеличен е българинът със своето безстрашие и сила. Ето обаче с какви общи и за българи, и за гърци изрази са описани многото войни

⁸ Пак там, стр. 28.

⁹ Пак там, стр. 36, 29.

¹⁰ Пак там, стр. 27.

¹¹ Пак там, стр. 28, 29, 38.

¹² Пак там, стр. 42.

¹³ Б. Пенев, пос. съч., стр. 41.

¹⁴ Й. Иванов, История славяноболгарская, София, 1914, стр. 12.

между тях, завършващи обикновено с победата на българите, но не рядко и с техните поражения: „прво победили грци“, след това „блгаре... поразили грческая войска до край“, гръцкият цар „разорил и попленил место оно е (България)“, „безбожно погублял землю“, „грци побили болгари, а други пленили и изсекли ги свих у Цариград“, или българският цар „много погубил патрики и генерали и войска“, „разорил въсех предели земли грческие“, българите „изсекли без числа множество от них“ и т. н.¹⁵ С подобни изрази, употребени еднакво за единия и за другия народ, без никакво очерняне или унизяване на гърци, са описани някои от най-драматичните събития в историята на българския народ — борбата му за утвърждаване срещу могъщата Византия.

Въпреки че идеализира българите, Паисий с рядка обективност излага взаимоотношенията между българи и гърци. При многото войни, победи и поражения между тях Паисий не си позволява да посочи като „типични“ за гръцката народност приведените по-горе епитети, употребявани от буржоазната историография; те нито веднъж не се срещат в неговата „История“. А когато Паисий неколкократно в текста употребява думата „хитър“, то най-напред в нея той влага съвсем не онова обидно съдържание, което тя има днес, и след това тя е отнесена към българи три пъти, а към гърци само веднъж.¹⁶ В цялата му книга думата „лукав“ е употребена само три пъти. Веднъж той нарича „лукав и неблагоприятен“ Юстиниан II поради отказа му да удовлетвори българския владетел срещу оказаната помощ. Друг път — Андроник, който обещал помощ на българския цар срещу сърбите, но изчакал изхода на битката, в която загинал българският цар, без да се намеси.¹⁷ Нека отбележим, че в двата случая Паисий употребява този силен израз, за да охарактеризира постъпки, които идват да развалят установените отношения на взаимопомощ и дружба между българския и гръцкия народ. На трето място Паисий определя като „дело лукавое“ опита на византийските летописци да припишат на българските владетели отговорността за намесата на турците в работите на балканските народи. От своя страна Паисий обвинява в това византийския император Мануил II.¹⁸ Същевременно той не по-малко остро и с не по-малко силни епитети охарактеризирва поведението на българските владетели от XIV в., които от „велика ненавист“ и „злоба и ненавист“ не си оказали помощ и станали причина за покоряването на България от турците.¹⁹

Подобно е отношението на Паисий и към царете. В нашата литература многократно е писано, че Паисий съзнателно идеализира българските царе, че ги представя като могъщи владетели, внушаващи страх

¹⁵ Й. Иванов, пос. съч., стр. 16—17, 21, 22, 20, 21, 22, 23.

¹⁶ Положителното значение на този термин в смисъл на „умение“, „сръчност“, „знание“ се долавя особено ясно в думите на Паисий: българите поради това, че са поробени от турците „не могат никакву хитрост или мудрост книжовною въсприети“ (Й. Иванов, пос. съч., стр. 71). Същото значение има този термин и в предисловието, където и „хитри“ се наричат поред търговци и „книжници и хитри и славни на земли“ (пак там, стр. 6). За Паисий Ивайло е „хитар и смотрелив“ (стр. 50), също такъв „хитар и смотрелив“ велможа е и Петър Делян (стр. 34). „Хитър в коварството“ бил боляринът Петър (очевидно Паисий има пред вид Георги Тертер I), който свалил Иван Асен III (стр. 51). Гърците пак „хитро“ подмамили в Цариград Иванко, убиеца на Асена (стр. 40).

¹⁷ Й. Иванов, пос. съч., стр. 53.

¹⁸ Пак там, стр. 18, 56.

¹⁹ Пак там, стр. 55, 56.

на своите врагове. Тази страна на Паисиевата история е посочена и от марксистите историци, които пишат, че „за войнствените и силни царе той разказва подробно, приписва им възвишени качества и нашироко описва военните им подвизи“, като им противопоставя „слабите и безчестни царе, които българите не търпели“.²⁰ Не е показано обаче, че Паисий не се колебае да разкрие и слабостите, безсмислената жестокост и неуспехите и на силните български царе. Така за Крум той пише, че при превземането на София избил наред с огромното множество „гръцки войски“ и „без числа от простого народа“, че съсекъл много „народ“ със свещеници и епископи за отказа им да се отрекат от християнството, че бил проклет от гръцкия свещеник, който го помолил на български да му пощади живота, но бил наказан със смърт;²¹ за Самуил отбелязва, че „се развратил“ и „въстал завистиво на свои род и племе царское“ и ги избил.²² Могат да се посочат и редица други примери от този род.²³

Най-добре изпъква обаче отношението на Паисий към царете в заключителната част на неговия труд, където той обобщено определя тяхното значение. Паисий не скрива, че имало „неблагополучни царе“, побеждавани от гърците, и такива, които трябвало народът сам да прогони. Но той отдава истинска възхвала на онези десетина царе, които в тежки и усилни времена освобождавали своя народ „от голямо озлобление и пленение“ на други народи и царства и съдействували за укрепването на българската държава.²⁴ Твърде показателно е, че тъкмо тук без сянка от пренебрежение или осъждане Паисий пише, че имало български царе, които „любиха мир и имеали велика любов с грци. И прочи крали преживели мирно и тихо и не имеали никаква бран...“²⁵ Поредицата от царски образи следователно, възпроизведена от Паисий, не се използва от него, за да противопостави двата народа един срещу друг. Паисий не разграничава български от „гръцки цари“ по народностен признак, нито по добродетели. Заимствувайки сведенията за византийските императори от съчиненията на Мавро Орбини и Цезар Бароний, Паисий не ги променя и не ги извращава. И в това се проявява неговата голяма обективност. Паисий използва разказа за царете единствено за да подчертае съществуването и величието, до което достигнала българската държава в миналото. Царете са олицетворение на държавността. В този смисъл и Паисий пише за българите, че те били най-славни сред славяните, защото първи „царове нарекли“.²⁶

От казаното дотук се вижда, че Паисий в основната част на своята творба, в която именно се разглежда историята на българския народ, не прокарва шовинистически настроения. Той не използва победите на българите, за да унизи гърците, той не се опитва и от гръцките успехи да изкове стрели срещу гръцкия народ. Паисий се стреми само да докаже, че българският народ е съумял да създаде голяма държава и да отстои своята независимост срещу такива силни съседи като Византия благодарение на храбростта и любовта си към свободата.

²⁰ Д. Косев, Лекции . . . , стр. 25.

²¹ Й. Иванов, пос. съч., стр. 23—24.

²² Й. Иванов, пос. съч., стр. 32, 65.

²³ Пак там, стр. 38, 41 и др.

²⁴ Пак там, стр. 67.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, стр. 6.

Отъждествявайки византийци и гърци, Паисий е очертал отношенията между гърци и българи за един период, надвишаващ хилядолетие. Историческата съдба прочее сблъсква двата народа в миналото. Българите основали своята държава върху земя, владяна от гърци. Те разширявали границите ѝ, превземайки гръцки градове, измествайки гръцко население. Гърците от своя страна не искали да се примирят с това и постоянно водели войни, за да покорят българите и възстановят владичеството си над земите, включени вече в българската държава. Тези войни протичали с променлив успех. В редица случаи българите търпели поражения, губели територии, паднали дори за известен период под византийска власт. Но в повечето случаи поражения търпели гърците. Българските владетели закрепили българската държава, превърнали я в най-могъщата държава на Балканите, застрашавайки на няколко пъти столицата на гърците — Цариград. Постоянните войни обаче натрупали озлобление между двата народа, отслабвайки съпротивителните им сили. От тези междоусобни войни се възползвали турците, за да покорят последователно българи и гърци и ги превърнат в „нижайши раби турски“. Ето основната нишка в българо-гръцките отношения в миналото, така както е прокарана от Паисий.

Поразителен е по своята политическа дълбочина крайният извод на Паисий за отношенията между двата народа в миналото. Паисий не само не разпалва националистическа неприязън, но със забележителна прозорливост издига предупредителен глас: „Не писа се zde що би похвалили болгаре, а грци хулили, смотри читателю.“²⁷ Целият наситен с толкова събития разказ за историята на българския народ е използван от Паисий не за да противопостави българи на гърци, а за да ги подкани да извлекат поука от миналото и да намерят общ език в борбата за своето политическо освобождение. Как иначе могат да се тълкуват освен като утвърждение на качествата на всеки един от двата народа и като горчиво съжаление за съдбата, която ги сблъска, неговите думи: „Грци имеали мудрост и политика и церемонии много. Болгари паки храброст и съгласие на бран неуклонна. Тако не били никако покорни идини другим докле привлекли на себе гняв божи и погубили свое царство и государство и стали низайши раби турски и до сего дне.“²⁸ И не звучат ли като истински призив за разбирателство добавените непосредствено след това заключителни слова на Паисий: „Да су имеали любов и съгласие грци и болгари не би могли турци одолети их никако...“²⁹

Отбелязаните моменти, незаслужено пренебрегвани досега в историографията за Паисий, трябва да заемат важно място при разкриване на неговата идеология. Както се вижда, Паисий издига до програмно искане осъществяването на единодействие с гърците срещу турското нашествие. И доколкото това е бил въпрос, който можел да се разреши не едностранно само от българите, Паисий използва най-подходящия начин, за да го постави. Паисий описва подробно турското нашествие, за да проследи обстоятелствата, при които били унищожени политическата самостоятелност и държавите на българи и гърци. И един от основните му изводи е, че само единодействието, „любовта и съгласието между гърци и българи“, т. е. прекратяването на борбите между тях и

²⁷ Й. Иванов, пос. съч., стр. 61.

²⁸ Й. Иванов, пос. съч., стр. 62.

²⁹ Пак там.

съвместното противопоставяне на общия неприятел, могли да ги запазят от грозната напасть и от тежкото робство. Защото всичко друго е било изпитано. Българи и гърци оказали поотделно героична съпротива на турците при защитата на крепости, градове и в открити сражения, но те били победени последователно един след друг. Възмущението, с което Паисий отхвърля гръцките обвинения, че българите били докарали турците на Балканите, и неговото собствено обвинение, че това сторил император Мануил, остро порицание на междуособните борби между Шишман и Срацимир говорят сами по себе си какво значение отдава Паисий на обстоятелствата, превърнали балканските народи в роби. На този въпрос Паисий се връща два пъти. Съжалението на Паисий, че българи и гърци не застанали единни срещу нашественика, за да запазят своята независимост, не е било само голо или случайно изказано пожелание. Спирайки се подробно на събитията през десетилетията, предшестващи и съпътстващи турското нашествие, Паисий показва, че били възможни и желани периодите без войни между българи и гърци. Царуването на Иван Александър започнало с война срещу Византия, но великодушието на българския цар, който освободил обсадения гръцки император, довело до „брак славен и дружество“ между двете страни. Дватама владетели се събрали в Одрин, където отпразнували сватбата. „Ту били оба двори царски с велико украшение и слава царская.“³⁰ Вероятно е съвпадение, но не може да не направи впечатление, че единственият случай в „Историята“ на Паисий, когато е написано, че поданиците живеели „свободно“, е времето, когато царувал мир с гърците, когато е имало разбирателство между владетелите на двата народа. Иван Александър след сватбата на сина си се върнал в Търново и „правил свое царство с великим разумом, що сви поданих в свободу поживели в време его“.³¹ Този мир по-късно бил нарушен, както пише Паисий, от Иван Шишман. Гърците пък повикали турците и се стигнало до ония трагични обстоятелства, от които пострадали и българи, и гърци. Останала горестта, че те не се вслушали в гласа на любовта и разума и с това балканските владетели предизвикали „гнева божи“.

Убеждението на Паисий, че липсата на съгласие между балканските народи е била причина за постигналите ги нещастия, отговаряло на определени настроения сред българското общество, израз на които дал към средата на XVIII в. и известният йеромонах Йосиф Брадати. Той също с горест пише за предишната несговорчивост между българи и гърци, изтъкната като причина за покоряването им от турците: „Догде имахме благочестиво царство, грък не покори се блъгарскому цару, блъгарин не покори се гръческому цару. Игда видя бог нихно непокорство, отне от них царство и всяка власт и предаде я агаренем.“ И за по-голяма убедителност Йосиф Брадати още веднъж повтаря: „Аще бихме ни християни имели покорание и послушание един другиму, не би бог предал нас в руке агаренцки, да досаждает нам и да ни бият нас, и да нарицают нас неверни... и такива люти и горки досади тръпиме от них и ни едина мръзда не имаемо.“³²

³⁰ Й. Иванов, пос. съч., стр. 54.

³¹ Пак там.

³² Д. Маринов, Йеромонах Йосиф Брадати, СбНУ, кн. XVIII, 1901; стр. 106.

И така от направения преглед на начина, по който Паисий излага средновековната история на българите от установяването им на Балканския полуостров до падането на България под турско иго, се вижда, че книгата на Паисий е чужда на шовинизма, чужда е на националистическия дух и тълкуване, както бе представено нейното съдържание от буржоазната историография.

Основният смисъл на творбата на Паисий, заради която той целенасочено развива картината на историческото минало на България, е утвърждаване правата на българския народ да живее свой национален живот в своя собствена държава. Историческият път и развитие на българите и на тяхната държава, представени от Паисий, водят към един извод — че робството е наказание божие, но то не е вечно зло. Както отбелязва Паисий в предисловието на книгата си, историческата превратност не може да не доведе до упадъка на едни, макар и големи държави и до издигането на други, по-рано пропаднали държави. Четете историята, пише Паисий, за да видите промените и гибелта на големите царства, непостоянството на тяхното благополучие, как господстващи и гордеещи се между народите племена внезапно отслабвали, смирявали се, упадали, изчезвали. Понякога, заключава Паисий, ни се струва, че providението ни е пренебрегнало с безкрайна забрава. Но не е така. Много пъти евреите са били в плен и пак се събирали в свое царство, което би могло да се очаква и за българи и за гърци, „яко же и нине видит се от падение въсточнога царства гръцескаго и българскаго. И мнит се нам за невсе-конечно отвржено бист от бога и забвено“.³³ Според Паисий дошло е времето, когато може вече да се отправи питане към българския народ, кой ще постигне providението — „аще ли паки въставит и соберет разточена и изцелит съкрушеная“ (за да възстанови пак и събере разпръснатите и изцери съкрушените).³⁴ Никой у нас преди Паисий не е разкривал по един такъв цялостен, завършен и революционен по своята същност начин необходимостта от политическо освобождение и от самостоятелна българска държава.

*

Нека сега разгледаме какво е отношението на Паисий към тогавашното положение на българския народ, към т. нар. „двойно робство“. С този термин в българската историография е прието да се означава политическият гнет, упражняван от турците, и духовният гнет, наложен от гърците.³⁵

Следният израз на Паисий най-добре предава чувството на голямата загуба, което вълнувало българите след установяването на турското вла

³³ Й. Иванов, пос. съч., стр. 4.

³⁴ Пак там.

³⁵ Паисий в своята „История“ не употребява нито веднъж този термин. За него съществува само едно — „агарянско“ робство. Той говори за насилия и страдания, причинени от гръцките патриарси и от висшето гръцко духовенство, но никога не пише за „гръцко духовно иго“ или „гръцки духовен гнет“. Историята с въвеждането на този термин е твърде интересна. Тя ще ни отнесе обаче към XIX в. и към един нов етап от развитието на българо-гръцките отношения, който излиза извън обсега на тази статия, но който е време да бъде разгледан критично.

дичество. „И плакали горко и жалостно по царство болгарское.“³⁶ Паисий рисува обстойно тежката картина на робската неволя през първите векове на турското владичество. Избиване на много народ, отвличане на юноши и девойки, заграбване на имоти, превръщане на църквите в джамии, убийства на първи и предни хора — всичко това пораждало „велика скръб и жалост и плач“, „скръб на скръб и жалост на жалост“. В Паисиевата история едва ли могат да се открият други по-скръбно написани страници. По-късно турците, научили от християните ред и право, за известно време преустановили посочените насилия, „но паки в сие време не имеют никаква правда, ни суд“.³⁷

Отрицателното отношение на Паисий към турския гнет е отбелязано в историческата литература. Нуждае се обаче от изясняване в какво взаимоотношение се намира този въпрос с искането за самостоятелна църква. Както посочихме, буржоазната историография превърна Паисий в борец само за самостоятелна църква, игнорирайки политическите тенденции в неговата книга. Марксистите историци показаха и другия Паисий, чието най-съкровено желание е било освобождението от турско робство, макар че не зовял открито българския народ към освобождение;³⁸ Паисий, който поставил началото на народната линия в националноосвободителното движение, продължена и осмислена по-нататък от Левски и Ботев.³⁹ Това ново схващане на Паисий облекчава поставянето на въпроса, но не го изключва, тъй като историците марксисти, „изчиствайки образа на Паисий“, не изясниха конкретните очертания на въпроса за самостоятелна църква, смятайки този въпрос за решен от буржоазната историография. Те мълчаливо приеха буржоазната формулировка, смекчавайки само донякъде изразите, с които си служеха преди няколко десетилетия буржоазните автори.⁴⁰

Паисий проследява съдбата на българската църква от нейното образуване. В отношението на Гръцката патриаршия към нея той разграничава два периода — до и след падането на България под турско иго. Първоначално гърците преговаряли дълго с българите за назначаването на търновския архиепископ. Но накрая „гръчки патриарси сви четири ово да учинат мир и съгласие с българи, друго да не опушат их в римскою-ерес, благословили и поставили в Търново болгаром патриарха самовластно“.⁴¹ Тези отношения на мир и съгласие между църквите не се изменяли дори когато променливият военен успех отдавал български земи на гърци и обратно. И българи, и гърци не посягали на епископи и свещеници.⁴² Преломна точка в отношенията на Цариградската патриаршия

³⁶ Й. Иванов, пос. съч., стр. 58.

³⁷ Пак там, стр. 58; срв. още стр. 7, 55, 56, 83.

³⁸ Д. Косев, Паисий Хилендарски, стр. 46.

³⁹ Вл. Топенчаров, пос. съч., стр. 77.

⁴⁰ Вл. Топенчаров напоследък се сприя отчасти на този въпрос. Във второто издание на книгата си той пише, че същественото в борбата срещу гърците на страниците на Паисиевата история е, че тя е „антифеодална и антидеспотична“ (пос. съч., стр. 83; срв. 81—82).

⁴¹ Й. Иванов, пос. съч., стр. 72.

⁴² Паисий, след като излага приведеното отношение на българите към гръцкото духовенство в новозавладените земи, добавя: „Тако и грци кога зимали на времена от българи някои места, войнство поставляли царское, а не епископи и свещеници“ (пак там, стр. 73). У Б. Пенев този момент е вмъкнат в подтекст, в който се говори, че „гърците никога не са гледали с добро око на самостоятелната българска църква“. И непосредствено

към българската църква се явява според Паисий поробването на България от турците, когато „патриарси цариградски с турска помощ и насилие“ завладели Търновската патриаршия.⁴³ Те унищожили българската църковна йерархия, назначили висше гръцко духовенство и не допуснали българско образование. „С турска сила, а не со архиерейско правило творят велика обида и насилие болгаром.“⁴⁴ По този начин схващането на Паисий се доближава извънредно много до това, което съвременната историография е установила за ролята и мястото на Цариградската патриаршия и нейната зависимост от турската власт.

Нека повторим още веднъж. Паисий ясно пише, че цариградските патриарси с турска помощ завладели Търновската патриаршия „и напакост и злоба, що имат на болгари“, наложили гръцка йерархия над българските земи, не се грижели за български училища и всичко обръщали на гръцки език. Затова и българите останали прости и неучени на изкусно писане и мнозина се обърнали към гръцкото възпитание и учение. Всичко това е охарактеризирано от Паисий като „много насилие несправедно“ и „велика обида и насилие“.⁴⁵ Но наред с това трябва да се обърне внимание на два момента, които не се взимат под внимание, когато се охарактеризирва делото на Паисий. Първият момент се отнася до това, до колко Паисий вменява отговорността за поведението на Цариградската патриаршия и висшето гръцко духовенство на гръцкия народ. Вторият момент засяга следния въпрос, доколко Паисий прави от искането за самостоятелна църква централна задача, поставена пред българското общество преди въпроса за политическо освобождение, от чието разрешение зависело по-нататъшното развитие на националноосвободителното движение.

Една важна констатация, която трябва да се направи при разглеждане на този раздел от книгата на Паисий, е, че той нито веднъж не отъждествява висшето гръцко духовенство с гръцкия народ, с „грци“ изобщо, както това правеха съвременните буржоазни историци. Бихме били несправедливи да правим такъв извод и да търсим преднамереност у буржоазните изследователи, ако сам Паисий не ни беше дал достатъчно основание. В частта, където се излага историята на българския народ, Паисий дава множество примери, от които се вижда, че той отъждествява не само Византия и византийците с „грцко царство“ и „грци“, но при описване на сражения или на по-големи и по-незначителни конфликти между владетелите на двете страни той заменя с обозначението „грци“ и „българи“ твърде често войските и самите владетели. Когато говори обаче за насилията, упражнявани от висшето гръцко духовенство, той не извършва нито веднъж подобно подменяне на обозначенията: те са дело на „греческая власт архиерейска“, на „патриарси цариградски“, на „греческа

след него е добавен следният пасаж, противоречащ на съдържанието и смисъла на Паисиевия текст: „Пътем, като едно голямо достойнство на българските царе, Паисий посочва, че те, макар често да са побеждавали грците и да са ги държали под своя власт, „в чужди епархии духовно не са владели“ (Б. Пенев, пос. съч., стр. 37). Колкото и незначителен да изглежда този факт, той е твърде характерен за подхода към историческите събития и изворите, от една страна, на големия български възрожденец, и от друга — на буржоазния учен.

⁴³ И. Иванов, пос. съч., стр. 73.

⁴⁴ Пак там, стр. 75.

⁴⁵ И. Иванов, пос. съч., стр. 72—74.

духовна власт“, на „грчески владици“, а не изобщо на „гърци“.46 Паисий воюва единствено срещу висшето гръцко духовенство и той има пълно основание за това. Както ще видим по-долу, не по-малка била омразата към висшето гръцко духовенство и сред самите гърци. Тук се задоволяваме да констатираме още един път, че Паисий не отъждествява висшето гръцко духовенство с гръцкия народ и че той не прехвърля отговорността за унищожаването на самостоятелната българска църква нито пряко, нито косвено върху гръцкия народ.

Ето пък отговора на Паисий и на втория поставен въпрос. След като изрежда последствията от завладяването на Търновската патриаршия от цариградските патриарси, Паисий изтъква: „зато су остали болгари прости и неучени изкусно писание и много се от них обратили на гръчаска политика“ (поведение, начин на живот⁴⁷ — б. н., Н. Т.). Вината на Цариградската патриаршия и изобщо на висшето гръцко духовенство за липсата на българска просвета и за обръщането на мнозина от българите към гръцкото възпитание и учение е безспорна. Наред с това обаче трябва да се добави, че Паисий схващал много по-широко причините за културната изостаналост на българския народ. За Паисий загубата на самостоятелна църква, както и липсата на просвета били следствие от унищожението на българската държава, от унищожението на политическата независимост. Отвърщайки на укорите на руси и на сърби, Паисий заявява: „руси и москови имеют царство“ и поради това произтичащите от него „църковна свобода“ и „училища“. Затова те могли вече от дълго време насам да възприемат мъдрост от гърци, латини и други народи, да печатат книги и да напреднат в културното си развитие. Българите пък от своя страна, разположени сред турците, близо до Цариград, и затова угнетявани и поробени повече от другите, не могли да възприемат „никакву хитрост или мудрост книжною“. Не били ли в същото положение и сърбите? — пита Паисий. Тия „кои су под немечка държава“, наистина били по-изкусни да четат и пишат, а тия от тях, „кои су под турчина даници“, са много по-прости и бедни от българите.⁴⁸ Вметнатият израз на Паисий, отнасящ се до по-големия културен напредък на сърбите „под немечка държава“ — че те имали църковна свобода, — не трябва според нас да се схваща като възвеличаване на ролята на църковния институт. Защото Паисий е знаел много добре, че за разлика от българите сърбите и през XVIII в., до неговото време, запазили своята Ипекска патриаршия, която действително играла значителна роля за политическото и културното развитие на сръбския народ. Въпреки това, т. е. въпреки наличието на самостоятелна църква, сърбите в Османската империя били според Паисий „по-прости и бедни от българите“, а сърбите в „Немско“ вече открили свои училища, пристъпили към развитието на книжнина. Изводът се натрапва сам по себе си, особено като се има пред вид целият текст, във връзка с който се разглежда този въпрос: противопоставянето на свободната държава, на Московското царство, от една страна, на тежкото „агарянско робство“, от друга. Разликата в положението на сърбите в Турция и Австрия е могла да бъде само резултат от различната степен на политическо угнетение в двете страни и от различните условия, в които

⁴⁶ Й. Иванов, пос. съч., стр. 72—74.

⁴⁷ Пак там, стр. 73.

⁴⁸ Й. Иванов, пос. съч., стр. 71.

били поставени да се развиват сърбите, а не от наличието на самостоятелна църква, каквато имали, и то с по-висша църковна йерархия, сърбите в Турция. Тия руси и сърби от „Немско“, които корят българите, да благодарят на съдбата, че ги е спасила от „агарянското робство“, и, на второ място, че ги е предпазила от страданията, причинявани от висшето гръцко духовенство.⁴⁹

Спряхме се на този въпрос, защото от простото разместване на мястото на „агарянското робство“ и „гръцката архиерейска власт“ и известно подсилване на изразите (вместо страдание от висшето гръцко духовенство — „гръцко духовно иго“⁵⁰) се получава един Паисий, борец преди всичко за църковна свобода и просвета, един Паисий, който само косвено давал да се подразбере, че трябвало да се води борба за политическо освобождение. Всички места от „Историята“ на Паисий, в които се говори за необходимостта от самостоятелна църква и българска просвета с изключение на забележителното предисловие, в което Паисий се обръща към „отцеругателите“, бяха приведени дотук. Както се вижда, не може да се открие в книгата на Паисий някакво подчертано изтъкване на въпроса за църковната независимост пред въпроса за политическата независимост. Без да бъде подценяван повикът на Паисий за самостоятелна църква, може да се направи определеният извод, че за Паисий въпросът за самостоятелна българска църква е бил поставен в тясна връзка и зависимост от въпроса за самостоятелна българска държава.

Остава да разгледаме и предисловието, където Паисий отправя своя патетичен възглас срещу гърчещите се, срещу „отцеругателите“, както ги нарича Паисий. Отбелязаните различия сред марксистите по въпроса за идеологията на Паисий се основават главно на различното тълкуване именно на предисловието. Но тук ще се ограничим да разгледаме въпросите, поставени в него, само от гледна точка на българо-гръцките отношения. В предисловието Паисий порицава определен слой българи, които „не любят за свой род български знати, но се обръщат на чужда политика и на чужди език и не радат за свой език български, но се учат четати и думати по грчки и срамот се да се наречат болгаре“. И по-долу той пише, че сам видял много българи да постъпват така, да се увеличат по чужд език и обичаи, а своя да хулят.⁵¹ Укорявайки ги за приниженото национално самочувствие, Паисий използва няколко аргумента, от които най-силен е този, с който той напомня за съществуването и предишното величие на българската държава. Та българите са имали преди всички други славяни държава, на която са плащали дан силни римляни и мъдри гърци, пише Паисий като увод към своя обстоен разказ за миналото на българския народ. След това Паисий използва преклонението на тези българи пред мъдростта и начина на живот на гърците, за да им заяви с известно презрение, че самите гърци никога не изоставят своя език и просвета пред другите по-мъдри и славни народи. И най-сетне Паисий съпоставя „гръцка мъдрост и политика“ с българската простота и незлобие. Той обвинява мъдрите и изтънчени гърци, че отнемат от простите и грабят несправедливо, че не приемат и гощават всекиго, че не даряват милостиня. Освен това той прави още едно сравнение. Наистина сред бълга-

⁴⁹ Пак там, стр. 72.

⁵⁰ Вж. например История на България, т. I, 2-о изд., София, 1961, стр. 316.

⁵¹ Й. Иванов, пос. съч., стр. 5, 7.

рите нямало, както сред гърците, „много трговци и книжници и хитри и славни“. Но от всички праведници и пророци нито един не е бил „трговец или прехитър и горделив како сегашни хитрци, що ги ти имаш за почест“.⁵²

Излишно е да се говори, че цялото предисловие има предназначение да повиши националното самочувствие на българския народ. Именно предисловието придава преди всичко на „Историята“ на Паисий характера на призив за национално осъзнаване, което е било изтъквано нееднократно от всички изследователи на делото и епохата на Паисий. В случая ще разгледаме изтъкнатите от Паисий обвинения. След като на няколко места в книгата си Паисий се отзовава съвършено положително за гръцката образованост и изказва съжаление за ниското равнище на българската образованост и култура, като посочва и причините за това, тук за пръв път той противопоставя необразоваността на учеността и взима страната на „простотата“ против „мъдростта“. Това противоречие се задълбочава още повече, като се вземе пред вид, че Паисий изказва тези мисли в предисловието, а в следващия текст, където именно би трябвало да разкрие и обоснове тези свои мисли, това той не прави. Напротив, превъзнасяйки храбростта на българите, той съвсем не принижява техните културни постижения. Той говори за натрупването на материални ценности и на книжнина, която послужила като образец за развитието на славянската книжнина изобщо, за редица българи светци, книжници и философи. Паисий не прибягва освен това нито до ирония, нито до отричане на гръцката ученост, резултат на особените исторически условия, при които се развивал гръцкият народ. В такъв случай има ли наистина противоречие и как да се обяснят тези разсъждения на Паисий? Най-напред от разяснение се нуждае въпросът, какво цели той с острото бичуване. Паисий не отхвърля изцяло слоя, който порицава. Със своята критика той иска не да отблъсне тези българи, а да ги стресне, да ги накара да се откажат от увлечението си по чуждия език. Той убеждава гърчещите се, използвайки за това аргументи, защото той иска този слой от по-заможни и по-интелигентни българи да се запази за българския народ. Гърците имат култура, имат блясък, имат училища. Всичко това Паисий иска и за българите, защото и те имат нужда от „книжници и хитри и славни хора“. Добродетелите, каквито са знанието и възпитанието и които увличат някои българи, Паисий се стреми да уравни с добродетели от друг характер, които са присъщи на простите орачи, копачи и занаятчи. По този начин Паисий се старее да даде и нравствена опора на своите аргументи. Наред с това обаче не можем да не признаем наличието на определена социална насоченост в думите на Паисий. На тази страна от идеологията на Паисий обстоен анализ направи Вл. Топенчаров, чиито обобщения и изводи представляват значителен интерес и които дадоха нов тласък за внимателно анализиране на идеологията на Паисий. Тук, както бе изтъкнато, този въпрос се разглежда само с оглед на поставената в началото на статията задача.

Когато Паисий с горест бичува тези българи, които пренебрегват своя род и език и се срамуват да се нарекат българи, може да се открие известен оттенък на съществуващи настроения сред селяните и бедните градски слоеве срещу част от зараждащата се българска буржоазия, която

⁵² Й. Иванов, пос. съч., стр. 6, 7.

не само и не толкова подражавала в бита си на гърците и говорела на гръцки език, колкото се откъсвала от останалата българска маса, за да се слее в една социална категория с гръцкия търговец, с пътуващия агент и лихваря, стопанската дейност на които пораждала недоволство и омраза.⁵³ У Паисий може да се долови това отрицателно отношение към дейността на търговеца. Когато се позовава на авторитета на свещените писания и съзнателно превъзнася патриархалните отношения и обикновените люде — орача, копача и занаятчията, — той изрично пише, че праведните отци „били богати с скоти и с плоди землни“, макар че никой от тях не е бил „търговец“.⁵⁴ Следователно той противопоставя орачи, копачи и занаятчици на търговците не по признака на богатството и имотността, а по самия характер на производствената им дейност.

Дори когато Паисий пише, че „болгари прости свакого у свой дом приемлют и гощавают и даруют милостиню, кои у них просят, а мудри и политични (грци) то никако не творят но и отнимают от прости и похищают неправедно“, той не само отстоява народното самочувствие и вдъхва увереност у разколебаните пред успехите на гръцката търговия и просвета. Паисий противопоставя обикновените хора на определена социална категория независимо от нейната национална принадлежност, чийто основен обществен признак е грабителството на чуждото и измамата, или по неговите думи тия, които „отнимают от прости и похищают неправедно“. Паисий много добре познавал и гърка — простия орач, копач и занаятчия, който също като простия българин бил гостоприемен и делиял залька си с нуждаещия се и бил не по-малко жестоко експлоатиран от „мъдрите и изтънчени гърци“, търговци и архиереи. Паисий в случая насочва острието на своето слово и срещу представителите на тая чужда на утрудения народ социална категория. Образуването на нацията е сложен процес и въпреки ръководящата роля на буржоазията в нейното формиране още при зараждането на нацията се проявява нейният нехомогенен състав. Селяните и дребните градски съществувания, осъзнати или неосъзнати, влизат в нацията със своите настроения, традиции, стремежи, които се отличават до значителна степен от тежненятия на буржоазията.

Всичко това ни кара да се позамислим още веднъж върху смисъла на обозначението „грък“ от онези години. Отдавна е известно, че „под името „грък“ се разбираше гражданин, градски човек, по живеене и по облекло“.⁵⁵ Дори в Сливен, където гърци почти е нямало, така са се наричали „богатите граждани, чорбаджиите“.⁵⁶ На това основание именно В. Н. Златарски пише, че „понятието гражданин станало еднозначещо с името „грък“, както народът наричал градските жители-българи“.⁵⁷ Твърде

⁵³ В своята монография върху Възраждането Хр. Гандев, след като анализира многобройни бтларски паметници за отношенията между българи и гърци до XVIII в. включително, стига до извода, че причините за отрицателното отношение на народните маси към представителите на гръцката църква били от „стопанско естество“. Това отношение Гандев определя „като мощна напластена омраза в българското селско съзнание против владичите и техните таксилдари заради безконтролните им грабежи на пари и земеделски произведения при всеки оправдан и неоправдан случай“ (Фактори..., стр. 145).

⁵⁴ Й. Иванов, пос. съч., стр. 7.

⁵⁵ П. Кисимов, Исторически работи. Моите спомени, Пловдив, 1897, стр. 9.

⁵⁶ Библиотека „Д-р Ив. Селимински“, кн. 9, стр. 38—39.

⁵⁷ В. Н. Златарски, Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров, София, 1921, стр. 150.

показателно в случая е свидетелството, приведено от сръбския учен Душан Попович. Той пише за Банатския край, че „и до днес (30-те години на ХХ в., б. м. — е възможно да чуете израза: „Ние на село имаме грък (в смисъл на търговец), един евреин.“⁵⁸

Трябва да се прецени дали различните епитети от епохата на Възраждането, с които се обрисували определени „гръцки“ качества и чрез които се давал израз на омразата към „гръка“, са били наистина отглас на национална омраза или пък били по-скоро израз на нарастващите противоречия между града и селото и на отделни прослойки вътре в тях, на засилената експлоатация от страна на търговския и лихварския капитал, сред който първенствуваща роля играл на първо време гръцкият, на въвлечането на селото в мрежите на алчни предприемачи, които рязко засилвали разслоението на селската маса. Когато с течение на времето отпаднало от употреба обозначението „грък“ за представителите на българската буржоазия, не срещаме ли същите качества, които образният народен светоглед от поговорки и хапливи думи приписвал на „гръка“, вече да се прикачват към българските чорбаджии, към българските търговци и лихвари? И не трябва ли да заключим, че се сблъскваме с още една проява на буржоазната гъвкавост, която съумя много ловко да пренесе цялата социална острота на народното възмущение от класова на националистическа почва? Знаменателна мисъл за класовата основа и за враждебността на българския народ към Патриаршията и висшето гръцко духовенство изказа на друго място същият автор Б. Пенев, мисъл, която той сам в изследването си за Паисий неоправдано пренебрегва: „Ако може да се говори за вражда между народа и висшето духовенство, тази вражда до началото на ХІХ в. носи може би повече класов, отколкото национален характер.“⁵⁹

Както бе изтъкнато, Паисий поддържа светска линия в своите програмни искания: самостоятелна държава и развитие на българската култура, много училища и самостоятелна църква. Паисий се бори за широко разгърнатата образователна система, в услуга на която трябвало да се поставят и просветените духовни лица. Но той отхвърля сложната и ненужна византийска схоластика и граматика. Не е толкова скромността, която говори чрез устата на Паисий, когато той пише, че не бил учил „ни граматика, ни политика никако“, но „от руски речи прости обратих на български прости речи и словенски“. Паисий, чиято голяма култура не предизвиква никакво съмнение по този начин изразява своето отрицателно отношение към откъснатата от живота система на обучение и език в повечето училища. По същия начин един от най-просветените гръцки умове — И. Мисиодак, живял едновременно с Паисий и обиколил почти цяла Европа, автор на множество книги — пише за себе си, че не е „школуван“. Очевидно в случая той искал да изрази отрицателното си отношение към господстващото училищно обучение и църковна схоластична книжнина и граматика.⁶⁰ Паисий иска за своя народ съвре-

⁵⁸ Статията, посветена на гръцко-сръбските отношения е поместена във в. „Σλεύθερον, Βήμα“ от 6. XI. 1932 г. Тя е препечатана у Г. Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς Νεωτέρης Ἑλλάδας* т. I, 1957, стр. 215—217.

⁵⁹ Б. Пенев, *История на новата българска литература*, т. I, София, 1930, стр. 412.

⁶⁰ К. Θ. Δημάρα, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, II изд., Атина, 1956, т. I, стр. 151; срв. и още и стр. 148—152.

менни знания и култура. В тази насока не можем да не открием известен унисон в дейността на Паисий с тази на дейците от гръцкото просветно движение. Придобил в контакта си с гръцката среда необходимите знания и културни оръжия, той ги използва блестящо за българската кауза. Примерът на Гръцкото Възраждане е бил пред неговите очи.

Светската линия в гръцкото културно възрождение се наложила в ожесточена борба срещу цариградските фанариоти и висшето гръцко духовенство. Не случайно центърът на Гръцкото Възраждане не станал Цариград, където били съсредоточени богатствата и духовните водачи на гръцкия народ, където се намирили най-издигнатите в материално отношение и просветени гръцки родове. Цариградските гръцки слоеве не само не застанали начело на Гръцкото Възраждане, но като цяло подели свирепа борба, за да удушат новата светска просвета и зараждащото се националноосвободително движение на гръцкия народ. Дори в Янина, това забележително културно огнище, откъдето излезли едни от най-изтъкнатите гръцки възрожденци и откъдето даже Екатерина II повикала учител за своя племенник, „гръцкото средновековие дало решително сражение на новия дух“.⁶¹ Един след друг били афоресани най-добрите преподаватели на получените широка известност янински училища, които въвели в края на XVII и началото на XVIII в. изучаването на физика, математически дисциплини и системно преподавали философия. Стигнало се дотам, че един от тях — Антракитис — бил повикан в Цариград и заставен сам да подпали книгите си, осъдени на изгаряне.⁶² Не се спасил от преследване и Евгений Вулгарис (1716—1806 г.) — най-прославеният от учените мъже на Гърция през XVIII в. Подгонен от Янина, където учителствувал в продължение на няколко години, той създал прочутата Атонска академия — истински разсадник на знания. Постоаянните гонения и тук не го оставили спокоен. Вулгарис бил принуден да емигрира от Турция, за да намери най-после убежище в Русия, където бил приет за член на Руската академия на науките. Неговата академия била закрыта. Остатъците от стените на сградата ѝ в Атон, от която отнасяли части, за да угодят на висшето гръцко духовенство, и днес скръбно напомнят за величието на борбата за знание и разум в онази бурна епоха.⁶³

Борбата, която се водела около въвеждането или изхвърлянето от училището на физиката или математиката, към средата на XVIII в. била вече ярко изразена идеологическа борба. „Физиката — по думите на един съвременен автор — станала синоним на свободата.“⁶⁴ Разбира се, не можем да търсим ясна идеология и осъзнато класово противопоставяне почти през целия XVIII в. Но с всяко изминато десетилетие на XVIII в. борбата между двете течения ставала все по-ожесточена, обхващайки нови въпроси из областта на културния и политическия живот на гърците:

⁶¹ Φ. Μιχαλόπουλος, *Τὰ Γιάννενα κί Ἡ Νεοελληνικὴν Αναγέννηση* (1648—1820), *Ἀθήνα*, 1930, стр. 14; срв. също стр. 15, 29, 35—36 и т. н.

⁶² Пак там, стр. 37—43.

⁶³ В издадената напоследък книга за Атон е поместена снимка на останките на Атонската академия (вж. Л. Болутов, *Български исторически паметници на Атон*, София, 1961, стр. 37).

⁶⁴ К. Δημαρά, пос. съч., т. I, стр. 148. Прави впечатление, че най-забележителният гръцки политически деец и революционер през XVIII в. Ригас Велестинлис издал учебник по физика през 1790 г., снабдявайки го с думите: „Който свободно разсъждава, разсъждава добре.“ Вж. приложенията от съчиненията на Ригас у Γ. Ζωίδη, *Ρήγας Βελεστινλής*, 1957, стр. 121 и сл.

въпроса за националния език, за политическото освобождение и др. Нищо не е било в състояние да спре проникването на новите европейски философски течения. Материалистическите и атеистически възгледи на френските енциклопедисти, сатирата на Волтер и принципите на народовластието, провъзгласени от Русо, в които витаел духът на революцията, се свързвали непосредствено с идеята за националната свобода. Учениците на Вулгарис разнесли тези идеи, подготвяйки духовете за борба срещу турското господство. Просветата вече не била самоцел: тя била нужна на народа, за да се подготви той за своето освобождение. Такова съдържание влагали в многостранното гръцко духовно възраждане прогресивните гръцки просветители. Един от тях — споменатият Й. Мисиодак, ученик на Вулгарис, — издигнал през 60-те години решителен глас за откриването на училища вместо църкви и за въвеждането на народен език вместо трудния и неразбираем архаичен гръцки език. В своя идеал, както отбелязва съвременната гръцка историография, Мисиодак се издигнал дори над религиозното и националното деление. Изтъквайки огромното значение на природните науки за ликвидиране на невежеството, Мисиодак пише, че те имали силата да обхванат всички народи и да ги доведат до съзнанието, че човешките като хора са винаги братя и винаги свързани с взаимна любов“.⁶⁵

Това раздвижване сред гръцкото общество и борбата между различните течения не могли да не бъдат доловени от Паисий и да не окажат влияние при изграждането на неговия мироглед. Повечето от отбелязаните гръцки просветители и много други, непочвени от нас, били съвременници на Паисий и техният съзнателен живот започнал също на Атон. Ако Паисий не познавал творбите на един или друг от тях, то той не е могъл да не чуе за тяхната дейност, за основните насоки на мислите им и за проявите им. Ние нямаме преки свидетелства за връзки между Паисий и дейците от Гръцкото Възраждане и съдим за тях по обстоятелството, че Паисий бил дълго време в Атон и че той не можел да не се сношава с гръцки просветени мъже в този център на умствен кипез през XVIII в. Подтикът, който Паисий получил от укорите на гърците, че българите нямали своя история, трябва да се схваща не като ограничено въздействие само върху засегнатото национално достойнство на Паисий, а като продължителен процес на духовно преустройство. Става въпрос за влиянието на определена среда, която твърде често в нашата историография се е представяла само като тълпа от ограничени монаси, които хвърлят зловни закачки. Едва ли обаче Паисий, който издигнал такива високи идеали пред нашия народ и искал за него просвета и книжнина, които да го наредят по култура наред с гърци и руси, би бил сериозно повлиян или засегнат от забележките или укорите на невежи монаси. В послесловието на труда си, когато обобщава, че написал своята история, защото го разяждала ревност и жалост за своя български род, Паисий същевременно посочва, че слушал „многожди сербие и греци“ да укоряват българите, че нямали своя история.⁶⁶ За сърбите вече знаем, че това били сравнително образованите сърби от Немско, които „от скорая времени почели учити се на школи“. Не трябва ли също да се допусне, че в още по-голяма степен това се отнася до по-образованите гърци, с които

⁶⁵ К. Δημαρά, пос. съч., стр. 151.

⁶⁶ Й. Иванов, пос. съч., стр. 85.

„Йеромонахът и проигуменът на Хилендарския манастир“ Паисий е трябвало дори по чисто служебни въпроси да влиза в най-тесен контакт? Атон със своите многобройни манастири бил в непосредствен допир и общение с големи стопански и културни центрове като Солун, Сяр и други съседни градове от Северна Гърция, Македония и други области на България. При взаимните посещения на монаси из градовете и на останалото население по манастирите ставали достойни всички събития, които вълнували духовете, и те намирали своето отражение в Атонската република било в ново патриотично осмисляне и дела, или пък в не по-малко бурна реакция. Паисий бил свидетел на разгорещени патриотични разговори, благодарение на които още по-добре осъзнавал нуждите на българския народ. Той изпитал върху себе си въздействието на гръцкото културно влияние в една противоречива обстановка, която го заставяла да бъде в непосредствен досег с представители на висшето гръцко духовенство и същевременно да е в течение, ако не и в тесни връзки, с някои представители или съмишленици на гръцкото демократично възраждане. Биографичните данни на самия Паисий са твърде оскъдни, за да се направят по-определени изводи. Бихме могли да отбележим едно косвено свидетелство за положителното въздействие на Гръцкото Възраждане върху българин, когото Паисий може би не познавал лично, но чийто живот и автобиография по всяка вероятност е знаел добре.

Една година преди Паисий да пристигне в Сремски Карловци там починал като епископ Партений Павлович, който обиколил в своите многобройни странствувания целия Балкански полуостров и по-голямата част на Европа. В извънредно живата му автобиография, в която излага, както по-късно прави това Софроний Врачански, изпълнения си с най-различни прежеждия живот, се съдържа следното важно сведение. След като посетил Венеция, Болоня, Флоренция, Падуа, Рим, Неапол, Бари, Отранто, Корфу, Янина, където минал не без беди и оскръблениа, най-последно дошъл в Костур. „Там — пише Партений — намерих философа Методия йеромонаха и слушах логика и малко математика. Но понеже Методий преподавал на учениците картезианска философия, повикаха го на изследване пред патриарха в Цариград и му забраниха да предава речената философия.“⁸⁷ Декартовата философия следователно прониквала в българска среда още към средата на XVII в., както е документирано това в единствената известна автобиография на българин от този век.

Анализът дотук се отнасяше към книгата на Паисий и до известни страни на Гръцкото Възраждане, на които е бил непосредствен свидетел Паисий, докато замислял и пишел своята книга. Не бихме могли обаче да не засегнем и бегло периода от развитието на българо-гръцките отношения от края на XVIII в., започнал със събития, настъпили по всяка вероятност още приживе на Паисий. Това се налага според нас и поради още една причина. Вече можахме да се убедим, че в Паисиевата история отсъствува антигръцка насоченост. Но защо при нейното охарактеризиране дори такива учени като Б. Пенев й придават открито националистически характер и изпадат в противоречие с някои мнения за българо-гръцките отношения през Възраждането, изказани от самите тях, в други техни трудове? Бихме ли могли да приемем за задоволително евентуал-

⁸⁷ Й. Иванов, Из автобиографията на Партения Павлович. Старобългарски разкази София, 1935, стр. 82—83. Срв. Хр. Гандев, Фактори..., стр. 103—104.

ното обяснение, че в случая и върху концепциите на тези автори се отразили политическата обстановка в страната и дребнобуржоазната национална стихия, която заляла всички балкански държави от края на XIX в. и през първите десетилетия на XX в.?

Без съмнение национализмът на Балканите, който увлякъл сериозни учени в България и в още по-голяма степен в останалите страни, оказал голямо влияние за прокарването на редица националистически настроения и становища в научните изследвания. Някои от тях били възприемани случайно, както бе посоченият случай с Ив. Шишманов. До известна степен с подобни влияния би могло да се обясни ретроспективното пре-насяне на отношенията, възникнали през XIX в. и по-късно, към предшестващите столетия. Обяснението обаче няма да бъде пълно, ако не се потърси отговор и в изходните идеологически позиции на отбелязаните автори, в особеното съдържание, което те влагат в Българското Възраждане. За тях Възраждането представлява преди всичко културното развитие на българския народ, осъществено на „етапи“. Периодът на политическите борби идва да увенчае основните два етапа на Възраждането: появата на просветно движение и борбата за самостоятелна църква. При такъв подход обаче се подценява политическата съзнателност на българите през първите два етапа на Възраждането, изразена във въоръжените борби за освобождение. А тъкмо развитието на политическото съзнание и на борбата за освобождение в много по-голяма степен, отколкото културното развитие, зависели от конкретната политическа обстановка на Балканите, от борбите, които другите народи водели за своето освобождение, от проникването на австрийските и руските войски на Балканите, особено през втората половина на XVIII в.

Освен това необходимо е да се внесе известно уточнение върху характера на националноосвободителните движения. Доколко „агресивното и високомерното отношение“ на буржоазията към по-изостаналите народи представлява типична черта на националноосвободителните движения изобщо и по-специално на гръцкото националноосвободително движение през XVIII в.⁶⁸ и не се ли срещат такива периоди, когато определяща роля играели не шовинистически настроените буржоазни слоеве, а представителите на революционндемократичните среди? За изясняването на тези въпроси е необходимо още веднъж да се обърнем към Гръцкото Възраждане, към гръцкото националноосвободително движение от края на XVIII в.

Новият етап в Гръцкото Възраждане и в българо-гръцките отношения се открил с въздействието, което оказало върху балканските народи и особено върху гърците Великата френска революция. Избухването ѝ придавало още по-ожесточен характер на идейната борба между двата лагера. Патриаршията умножила преследванията си срещу свободомислещите и техните последователи. Но ако по-рано не малко гръцки просветители пред страха от преследвания се съобразявали с официалната политика на Патриаршията, търсели компромиси или понякога се отказвали от понататъшна дейност, сега афоресаните не се разкайвали и на смъртно легло.⁶⁹

⁶⁸ Д. Косев, Лекции. . . , стр. 27.

⁶⁹ Такъв е бил Хр. Памблеки, афоресан за философските си възрения през 1793 г., комуто неговите съидейници издигнали паметник в Лайпциг. *К. Δημολογία*, пос. съч., стр. 157—158.

Никакви преследвания не могли да спрат разпространението на идеите на Ригас Велестинлис и да унищожат обаянието на неговите призови. Ригас Велестинлис бил идеолог на общобалканския повик за повсеместна въоръжена борба за освобождение. Той конкретизирал идеите на Великата френска революция в стройна програма, която възпроизвеждала основните положения на френската революционна конституция от 1793 г. Ригас е смъртен враг на всяко неравенство и потисничество. Вдъхновен от Френската революция, той издигнал знамето на републиката на Балканите, която трябвало да обхване всички балкански народи. В нея нямало място само за „самовластието на тираните“.⁷⁰ В многобройните членове на Декларацията на правата на човека и Конституцията на демокрацията, която трябвало да наследи Османската империя, Ригас прокарвал принципа на народовластието и братското сътрудничество между народите, основан на свободата и равенството. „Всички хора, християни и турци, по естествено право са равни“ е написано в п. 3 на Декларацията за правата на човека.⁷¹ В държавата „господар е народът“, всичките поданици, „без разлика на вяра и език, гърци, албанци, власи, арменци, турци и всеки един народ“ (чл. 7 от конституцията).⁷² Срещу върховното управление, щом то потъпква правата на народа и не се вслушва в оплакванията му, народът трябва да вдигне въстание, да грабне оръжие и да накаже тираните си. „Това е най-свещеното от всичките му права и най-необходимото от всичките му задължения.“⁷³ В друг член от Декларацията за правата е казано: „Когато само един поданик на държавата бива онеправдан, онеправдава се цялата държава. И също така, когато се онеправдава държавата или се воюва срещу нея, онеправдава се и се воюва срещу всеки гражданин. Затова никой не може никога да каже, че в известна област се воюва, това не ме засяга, тъй като аз живея спокоен в моя край. Но аз се боря, когато даден край страда като член на цялото, там, където съм. Българинът трябва да се надигне, когато страда гъркът, гъркът от своя страна [трябва да се надигне] заради първия, а и двамата — за албанеца и влаха“ (п. 34 от Декларацията).⁷⁴ Приведените примери са достатъчни, за да се прецени как са погледнали балканските народи и особено българите, които най-тясно общували с гърците, на дейността на Ригас. Господстващият дух в революционните възвания на Ригас и дори малко утопичният характер на общочовешката идеална организация на държавното устройство, което трябвало да наследи омразната Османска империя, правели още по-привлекателни идеите и лозунгите на изтъкнатия гръцки революционер. А когато зазвучали неговите песни, които представлявали истински боен марш на свободата, с конкретни призови към всички балкански народи, те не могли да оставят безчувствен този, който ги чуел:

⁷⁰ Революционният манифест на Ригас се състои от няколко части: Революционно възвание, Декларация за правата на човека и Конституция. Посочените извадки от тях са взети от излязлата литература по случай стогодишнината от рождението на големия революционер, където са дадени като приложение.

⁷¹ А. Е. Βρανούση, *Ρήγας Βελεστινλής*, 1757—1798, *Ἀθήναι*, 1957, стр. 151.

⁷² Γ. Ι. Ζωΐδης, *Ρήγας Βελεστινλής*, 1957, стр. 193.

⁷³ А. Βρανούση, пос. съч., стр. 153.

⁷⁴ Пак там, стр. 153.

Вий, българи, албанци, арменци, вси отвред,
Вий, гърци, бели, черни, да полетим напред
и саби да препашем в бран за свобода. . .
Да насечем тез' вълци, които ни държат —
рая и турци — в робство и страшно ни гнеят. . .
и да заживеем свободно като братя на земята.⁷⁵

Тези песни и безсмъртният му стих „По-добре един час свободен живот, отколкото четиридесет години робство и затвор“ били горещо възприети от борещите се за освобождение балкански народи. В 1798 г. Ригас станал жертва на съюзеното мракобесие на Австрия и Османска Турция, но неговите идеи разцъфнали и съзаклятническите организации, създадени от сподвижниците и приемниците на Ригас, покрили целия Балкански полуостров. Масовото участие на българите по-късно в Гръцкото въстание показало на дело колко е несъстоятелно схващането за „омразата между двата народа“ през разглеждания период. Не може един народ, който изпитва недоверие или когато мрази някого, да му се притече на помощ с хиляди свои синове.

Именно размахът, който получила демократичната линия в гръцкия литературен и обществен живот по времето на Паисий и в близките десетилетия след излизането на неговите книги, и особено тържеството на радикалните политически възгледи на Ригас Велестинлис и неговите сподвижници намерили отглас сред българите. Всеотдайното служене на народното дело, превъзмогването на всякакви препятствия, готовността за пълна саможертва в името на по-светлото бъдеще на своите сънародници принесли такъв авторитет на редица гръцки дейци, че за няколко десетилетия те завладели умовете и сърцата на множество представители на балканските народи и се развило едно своеобразно общобалканско съзнание за обединяване усилията в борба срещу тежкото робство. Това съзнание все още не се сблъсквало със зараждащите се националноосвободителни движения сред останалите балкански народи, защото самото гръцко националноосвободително движение стояло на почвата на съгласуваните действия с останалите балкански народи.

Определяща сила в гръцкото общество през последната четвърт на XVIII в. станал повикът за освобождение от турското робство. Този стремеж обхванал по това време не само съзнанието на прогресивните и революционно настроени слоеве от народа, но и почти всички гръцки прослойки с изключение само на най-тясно свързаните с турската власт фанариотски кръгове, едри земевладелци и други лица на турска служба. В основата на тази преориентация на част от гръцката върхушка лежало съзнанието за острата криза, в която навлязла Османската империя през втората половина на XVIII в. Зашеметяващите военни и политически успехи на Русия над Турция показали на всички класи и прослойки на поробените народи, че на Балканите зреят събития, към които трябва да се вземе отношение. Военните действия, пренесени през втората половина на XVIII в. почти до центъра на Балканския полуостров и в Егейско море, и последвалите ги мирни договори с Русия повдигнали до най-голяма висота надеждите на скорошния край на ненавистното иго. През този период вярата в освободителната мисия на Русия покорила изцяло мисълта

⁷⁵ Антология на новата гръцка поезия, т. I, София, 1960, стр. 31—32.

на всички балкански народи. С превръщането на Русия в признатия покровител на поробените християнски народи, населяващи Османската империя, Русия се утвърдила и в съзнанието на гръцкия народ като негов естествен защитник и освободител. Дори фанариотите обърнали взор към Русия, след като през първите три четвърти на XVIII в. те подражавали предимно на френската мода в своята литература и бит и търсели на Запад, в Италия и Франция, необходимите знания, които им позволявали да задържат високите служби в Цариград. Фанариотите независимо от техния полуфеодален или буржоазен характер се борели през всичкото време за запазване на своите икономически и политически привилегии в Османската империя, но нарасналата роля на Русия в Близкия Изток и очертаващото се възможно близко решение на Източния въпрос довели до оформяването на силно русофилско течение и сред тях. За това съдействували и заеманите от тях княжески длъжности във Влашко и Молдова. В дунавските княжества били установени делови връзки между руските правителствени кръгове и представителите на фанариотите, които открили за редица фанариотски семейства руския двор и благоразположението на руския цар. Тогава именно се родила и получила политическо съдържание т. нар. „мегали идея“. Русофилски настроената част от фанариотите сега разчитали, че ще застанат начело на една друга — православна империя, която трябвало да наследи османската, без обаче да се внесат някакви изменения в социалната структура на балканските народи и в заеманото над тях господстващо положение на фанариотите. Мъглявата идея от миналото за завземане на Османската империя отвътре отстъпила мястото на нова политическа тенденция — да се събори Османската империя чрез външен натиск, чрез Русия. Но фанариотите нито могли да монополизират идеята за освобождение, нито да оглавят гръцкото националноосвободително движение през последната четвърт на XVIII в. Начело на гръцкото националноосвободително движение застанали последователите на Френската революция — Ригас Велестинлис и неговите сподвижници. На преден план изпъкнал въпросът за организиране силите на народа в предстоящата тежка борба за отхвърляне на няколковековното иго. Това била доминиращата идея, която завладяла съзнанието на прогресивните слоеве на балканските народи през последна четвърт на XVIII в. и особено на гръцкото общество, най-напреднало в своето социално-икономическо и културно развитие. Нейни носители били представителите на гръцкото революционноемOCRатично течение и те именно придавали облик на политическите въжделения на гръцкия народ. Така както един век по-късно не са били туркофилско настроените представители на българската буржоазия тези, които определяли стремежите и чувствата на огромното мнозинство от българския народ, а революционноемOCRатичното течение. То съумяло да се разграничи дори от линията на либералното буржоазно-национално движение. Общата национална принадлежност не изключила острата борба между двете течения, която изпълнила десетилетията преди Освобождението. Аналогичната борба в гръцкото общество започнала да се води много по-рано, за да придобие в края на XVIII и началото на XIX в. ожесточен характер и прерасне по време на Гръцкото въстание в открита гражданска война.⁷⁶

⁷⁶ За изострената класова борба в гръцкото общество през последните десетилетия на XVIII в. са твърде показателни отношенията на гръцките едри земевладелци, старей

Завоевателната политика на фанариотите, подкрепяна и от определени слоеве на гръцката буржоазия по отношение на останалите балкански народи, не смекчила острата класова борба в гръцкото общество. Самата Гръцка патриаршия въпреки появата на политическа насоченост в нейната дейност се стремяла все още да обедини и свърже в едно духовно, а не национално цяло поробените православни народи. Това било достатъчно условие, за да отговори на нейните най-далечни намерения и да ѝ осигури извличането на икономически облаги, нейната най-важна и непосредствена цел.⁷⁷ Макар и подчинена на буржоазилите се дозначителна степен фанариотски родове, Патриаршията и през XVIII в. била източник за натрупване на богатства, застъпник пред Портата на този слой, но не и орган на националните интереси или на националната политика на гръцкия народ.⁷⁸ Напротив, алчността и покварата на висшето гръцко духовенство и превръщането на църквата в един важен източник за допълнителна печалба на османската върхушка и гръцките родове на турска служба чрез системни подкупи предизвикали растящата ненавист на ограбеното население без оглед на неговата национална принадлежност. И доколкото главната опасност за плановите на фанариотите не били все още неосъзналите се напълно балкански народи, а представителите на гръцкото националноосвободително движение, които отричали изцяло фанариотите и с революционната си идеология застрашавали тяхното съществуване, Патриаршията и сгрупираните около нея фанариоти насочили най-напред ударите си срещу гръцкото националноосвободително движение. Не са случайни думите на един от известните гръцки общественици, казани в 1797 г., в разгара на националноосвободителното движение на гръцкия народ: „Най-големите врагове на свободата на гърците не са турците, това са фанариотите-гърци — светски и духовни.“⁷⁹

Затова именно не би могло да се разглежда при всички случаи използуването на гръцки език и служенето с него през определен етап на

шини и пр., които държели в свои ръце общинското самоуправление и изобило представявали гърците пред турската власт. Така Колокотронис пише в своите спомени, че коджабашиите и старейшините представлявали слой, който участвувал наред с турците в грабежите над гръцкото население. Като предствители на гръцкото население, данъкособирачи и пр., те извличали огромни средства, от които, ако давали 20 на турците, останалото задържали за себе си. Подражавайки изцяло на турците, те се обличали като тях, живеели като тях и само „по име се различавали“. „Вместо да го наричат Хаасани, наричали го Яни, вместо да ходи в джамия, ходел в църква. Само в това имаше разлика. . .“ (Г. Κορδάτος, пос. съч., т. I, стр. 155).

⁷⁷ В един летопис, издаден за пръв път през 1631 г. и преиздаван много пъти след това до края на XVIII в., е казано направо, че заинтересованите „устройваха скандали, защото не искаха просветен патриарх, а някакво животно, за да осъществят желанията си и безнаказано да пият кръвта на християните“ (Δωρόθεος Μονεμβάσιος, Σύνοψις Ἱστοριῶν, стр. 412—413, цит. по Г. Κορδάτος, пос. съч., стр. 162).

⁷⁸ Планомерно провежданата и с относителен успех денационализаторска политика спрямо българите от страна на Патриаршията била по-късно явление и била свързана с установяването на пълното господство в гръцкото общество на най-завоевателните елементи на буржоазията след образуването на самостоятелна гръцка държава. Дотогава, както разкрива Й. Иванов, старобългарският език на много места бил богослужебен, българската книжнина се развивала в манастири, намиращи се под официалното ръководство на гръцкото духовенство, и никакви обществени противоречия не противопоставяли гърци на българи. Той посочва за пример, когато „гръцки владци при по-дълго стоене из българските земи са изучавали езика и са проповядвали на български език“ (Гръцко-български отношения преди църковната борба, Сборник в чест на Л. Милетич, София, 1914, стр. 5; срв. също В. Н. Златарски, пос. съч., стр. 134).

⁷⁹ Π. Ρούσος, Βοήθημα Νέας Ιστορίας τῆς Ἑλλάδος, 1958, стр. 39—40.

Българското Възраждане само като отказ от своята народност. Използуването на гръцкия език сред по-напредналите слоеве на българския народ станало неизбежно не само по силата на икономическата необходимост — за водене на търговските дела. При създалата се конкретна обстановка, когато икономическото развитие на българския народ изпреварило културното му развитие, формиращото се българско национално съзнание не могло да се задоволи със скованата от византийската църква догматична и църковна книжнина, проводници на която наред с гръцкия клир били като правило и българските монаси и манастири. Съвършено прав е изказаният напоследък възглед, че „църквата, която по разпространено схващане е била „крепост на българския език“, в действителност закрепостяваше езика, пазеше като догма отживели форми и стар словесен състав“.⁸⁰ Един от основните въпроси, поставен пред българското общество и чакаш неотложен отговор през втората половина на XVIII в. — въпросът за въвеждането на светско образование, създаване на светска, близка до живота книжнина — не можел да бъде удовлетворен. За създаването на такава книжнина на български език още не били налице необходимите културни предпоставки, макар потребностите за това да били изцяло наизрекли. Българският духовен живот все още не бил разчупил рамките на килийните училища, не надскочил иначе прогресивната за времето си дамаскинска книжнина и трябвало българското общество за известен период да запълни липсата на българско светско образование с чужди училища. От съществено значение, за да бъде избран именно гръцкият език от зараждащата се българска интелигенция, били, от една страна, чисто практическите нужди от знанието на гръцки език за всяка по-значителна стопанска инициатива. Но наред с това от не по-малко значение била необходимостта да бъде усвоена по-високата европейска култура, чиито носители на Балканите станали гръцките просветители. Не Патриаршията и нейната задушена от византийската схоластика мисъл привличали първите български просветни дейци. По-събудените българи били привлечени от новопоявилите се светски гръцки училища в Гърция и по островите.⁸¹ Че тук определяща роля играел именно характерът на просветата, а не толкова езикът, на който се преподавало, се вижда от трудностите, които трябвало да преодоляват българските просветители. Те се сблъскали със съпротивата на консервативните български чорбаджии, които по аналогия, а понякога и в единодействие с висшето гръцко духовенство спъвали въвеждането на съвременно светско образование. Дори в будния Котел не само през XVIII в., но и в първите десетилетия на

⁸⁰ Вл. Топенчаров, Мисли за Паисий, Език и литература, год. XV, 1960, кн. 1, стр. 15.

⁸¹ Ето какво пише например малко по-късно един от най-видните български просветители — Неофит Рилски: „Всякий знае без доказателства, защо колкото човеди се намират мало нещо просвещени в нашето любезно отечество, сичките от гречески са се просветили и напоили с потребни понятия, защото гречите, които се намират в турската държава и с тяхно иго, каквото и ми секаде имат училища (не разбиравам училища тука, в които се учат „*Алфа*, *Вѣга* и *Зѣма*“, но елинско учение и високи науки). Кратко и ясно изложение за разделението, начертанието, именованието и произношението на писмената, и правила за срицанието, просадията и слогот, и за правото чтение на греческия език, (от Неофита иеромонаха П. П. Рилца, Белград, 1835, IV—VI). За такива именно възрожденци, „дълбоко убедени в ползата от гръцката образованост“, говори Ив. Д. Шишманов и отбелязва, че те „бяха елинофили, но не и гъркомани“ (пос. съч., стр. 301).

XIX в. трябвало да се води продължителна борба срещу „свещения клир и самите първенци“, „за които образованието е не само зло, но от образованието са се появили всички съблазни в света“.⁸²

Всичко това ни дава основание да приемем, че за известен период в отношенията между българи и гърци се оказал по-силен позивът на Паисий за „любов и съгласие“, особено когато той е бил споделян и от гръцка страна.⁸³

*

И така в заключение нека още веднъж повторим, че анализът на Паисиевата „История славянобългарска“ не открива никакви враждебни тенденции срещу гръцкия народ. А това показва, че окачествяването на Паисиевата история като израз на историческата вражда или на остро влошените отношения между българския и гръцкия народ не отговаря на действителността. Паисий излага обективно взаимоотношенията между българи и гърци до падането им под турско робство. Той не употребява обидни епитети срещу гърците, не се опитва да унизи националното достойнство на гръцкия народ, а се стреми само да докаже, че българският народ е съумял да създаде голяма държава и да отстои независимостта си чрез победоносни войни срещу такъв могъщ съсед, каквато е била Византия. Изключителен по своята политическа дълбочина е крайният извод на Паисий за отношенията в миналото между българи и гърци. Той прокарва убеждението, че ако българи и гърци имали взаимно разбирателство, те биха успели да отблъснат турското нашествие и не биха изпаднали в положението на „нижайши раби турски“. Паисий не противопоставя българи на гърци и когато разглежда отношенията между двата народа под турско иго. Паисий отправя остра критика срещу висшето гръцко духовенство за „страданията“, причинявани от него на българския народ. Но нито веднъж той не отъждествява висшето гръцко духовенство с гръцкия народ. Същевременно Паисий съвсем основателно сочи като основна причина за културната изостаналост на българския народ, унищожаването на българската държава, загубата на политическата самостоятелност. Въпросът за самостоятелната църква у Паисий е поставен в тясна зависимост от въпроса за самостоятелна българска държава. В отношението на Паисий към висшето гръцко духовенство и към „отцегурателите“ българи може да се открие и известна социална насоченост. Може да се допусне, че различното отношение на Паисий към висшето гръцко ду-

⁸² Ив. Снегаров, Привнос към биографията на Райно Попович, София, 1959, стр. 245.

⁸³ Спряхме се на някои страни от Гръцкото Възраждане, защото все още у нас не са изчезнали напълно отделни далечни наслоения. Може би по навик на българското културно Възраждане в началния период се придава изцяло антигръцка насоченост, а самото Гръцко Възраждане се разглежда като националистическо и завоевателно, без да се направи класов анализ на гръцкото общество и се определи за кои слоеве и през кой период се явяват типични едни или други завоевателни тенденции. Ще се ограничим да посочим само няколко пасажа от „История на България“ (т. I, 1-о изд., София, 1954). Там е казано, че „народната просвета била едно от главните средства за борба срещу гръцкото влияние (и едва след това — б. м.) и за възраждането на българския народ“ (стр. 329); денационализаторската политика на фанариотите и по-късно на гръцката буржоазия се свързват с Гръцкото Възраждане: „Когато пък започнало възраждането на гръцкия народ (XVIII в.), Цариградската патриаршия била обхваната от идеята за Велика Гърция и от стремеж да погърчи българите и сърбите“ (стр. 341); пише се за „двойно робство“ като форма на гръцко национално господство над българите: „Целият български народ се борил с всички сили да се освободи от гръцкото икономическо национално-политическо иго“ (стр. 342) и т. н.

ховенство и към гръцкия народ се дължи на успехите на демократичната линия в Гръцкото Възраждане, свидетел на което е бил Паисий.

След написването на „История славянобългарска“ острата борба в гръцкото общество между прогресивното, демократично и революционно течение и представителите на фанариоти и Патриаршията придобила още по-ожесточен характер. Но под влияние на Великата френска революция се появила крайно демократичната и революционна идеология на Ригас Велестинлис, дала израз на стремежите на прогресивните слоеве от балканските народи за единодействие срещу турското господство. Тази идея за съвместна борба срещу турското господство станала доминираща в продължение на няколко десетилетия в края на XVIII и началото на XIX в. Охлаждането на отношенията и взаимните нападки между българи и гърци е по-късно явление — откъм средата на XIX в. — и е свързано с настъпването на нов етап в развитието на двата народа.

Целият този комплекс от въпроси, поставен на тази основа, която на нас ни се струва единствено правилна, се нуждае, разбира се, от по-нататъшно проучване, допълнение и уточняване.

ОТРАЖЕНИЕ БОЛГАРО-ГРЕЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В XVIII В. В ПАИСИЕВСКОЙ „ИСТОРИИ“

Н. Тодоров

(Резюме)

В болгарской историографии XVIII век обыкновенно рассматривается как период, когда постепенно нараставшая ненависть болгар к жестокой эксплуатации высшего греческого духовенства как будто переросла в ненависть вообще к грекам и Паисий был самым ярким выразителем этой ненависти. В исследовании приводятся выводы, к которым пришел один из самых выдающихся в прошлом исследователей Паисия Б. Пенев, и после того, как отмечается, что и марксистская историография молчаливо приняла сущность этих выводов, отбрасывая, разумеется, шовинистические наслоения, производится анализ „Истории славяноболгарской“. Этот анализ показывает, что в „Истории“ Паисия нельзя открыть никаких враждебных тенденций против греческого народа. Паисий объективно излагает взаимоотношения между болгарами и греками до того, как они подпали под турецкое господство, не употребляя при этом обидных эпитетов, которыми в прошлом так часто пользовалась буржуазная историография. Говоря о владетелях, Паисий не колеблется раскрывать слабости и бессмысленную жестокость и болгарских царей. Он говорит без осуждения о болгарских царях, которые „любили мир и имели великую любовь с греками“. Может быть, это простое совпадение, но не может не производить впечатления, что единственный раз, когда болгарский царь „управлял свое царство с великим разумом, что все подданные свободно пожили

в его время“ было время, когда царил мир с греками, когда было полное согласие между двумя народами. Поразительна по своей глубине заключительная мысль Паисия. Он не только не разжигает националистической неприязни, но с замечательной прозорливостью поднимает предостерегающий голос: „Не писал этого здесь, чтобы похвалили болгар, а греков хулили, смотри читатель!“ Весь рассказ об истории болгарского народа, насыщенный столькими событиями, использован Паисием не для того, чтобы противопоставить болгар грекам, а чтобы понудить их извлечь урок из прошлого и найти общий язык в борьбе за свое политическое освобождение. Как можно истолковать иначе, как утверждение качеств каждого из двух народов и горькое сожаление о судьбе, которая их столкнула, — его слова: „Греки имели мудрость и политику и церемоний много. Болгары же храбрость и согласие на брань неуклонную. Так никогда не были они покорны друг другу, пока не навлекли на себя гнев божий и не погубили свое царство и государство и стали низайшими рабами турецкими и до сего дня“. И не звучат ли как истинный призыв к соглашению прибавленные непосредственно после этого заключительные слова: „Имели бы любовь и согласие греки и болгары, никогда не могли бы их победить“. Отмеченные моменты „Истории“ Паисия, незаслуженно пренебрегаемые до сих пор, должны занять важное место в идеологии родоначальника Болгарского Возрождения, так как он, почти как программу, выдвигает требование об осуществлении единства с греками против турецкого нашествия и за освобождение от тяжелого рабства.

Паисий остро критикует высшее греческое духовенство за „страдания“, причиняемые им болгарскому народу. Но ни разу он не отождествляет греческий народ, вообще „греков“ с высшим греческим духовенством. В то же время Паисий совсем основательно видит основную причину культурной отсталости болгарского народа в уничтожении болгарского государства, в потере политической независимости. Вопрос о самостоятельной болгарской церкви у Паисия стоит в тесной зависимости от вопроса о самостоятельном болгарском государстве. В отношении Паисия к высшему греческому духовенству и к болгарам „отцеругателям“ можно открыть и известную социальную направленность. Это различное отношение к высшему греческому духовенству и к греческому народу объясняется успехами демократической линии греческого возрождения, свидетелем которого был Паисий.

В исследовании дается характеристика основных направлений греческого культурного и политического возрождения и, в частности, раскрывается острая идеологическая и политическая борьба, происходившая в греческом обществе в течение XVIII века. После определения сущности фанариотского слоя греческого общества и исторического значения его aspirations, как и части греческой буржуазии, отмечается деятельность Ригаса Велестинлиса, направленная на сближение балканских народов.

Как ни различно по содержанию и характеру творчество этих двух деятелей Возрождения, их объединяет то, что оба они самоотверженно служат народу и стремятся найти пути к свободе, которые проходили бы не через вражду и противопоставление греков и болгар, а, напротив, только через их объединенные усилия. И действительно, массовое участие болгар в Греческом восстании, даже и тогда, когда оно было локализовано в южных районах Греции, является самым ярким доказательством

несостоятельности мнения о „ненависти“ между обоими народами в течение такого продолжительного исторического периода прошлого. Не может народ, который испытывает недоверие или ненависть к кому-нибудь, прийти ему на помощь тысячами своих сынов! Массовое участие болгар в Греческом восстании и всеобщее признание и благодарность за это греческого народа являются самым красноречивым доказательством существовавших до второй четверти XIX века близких и теплых отношений между обоими народами.

Охлаждение отношений с середины XIX века и взаимные нападки между болгарами и греками представляют более позднее явление и связаны с началом нового этапа в развитии обоих народов.

DIE BULGARISCH-GRIECHISCHEN BEZIEHUNGEN WÄHREND DES 18. JAHRHUNDERTS IN PAISIJS „ISTORIJA SLAVIANOBOLGARSKAJA“

N. Todorov

(Zusammenfassung)

In der bulgarischen Geschichtsschreibung wird das 18. Jahrhundert meist als eine Periode angesehen, in der der Haß der Bulgaren gegen die höhere griechische Geistlichkeit, der durch die grausame Ausbeutung immer mehr geschürt wurde, sich angeblich zu einem allgemeinen Haß gegen das griechische Volk entwickelt habe. Und Paisij sei es, der diesem Haß den beredtesten Ausdruck verlieh. In der Abhandlung wird auf die Auffassungen von einigen der hervorragendsten Paisijforscher der Vergangenheit, wie zum Beispiel B. Penev, verwiesen und in diesem Zusammenhang hervorgehoben, daß auch die marxistische Historiographie sich im Wesentlichen diesen Auffassungen anschließt, aber die darin enthaltenen chauvinistischen Stimmungen ablehnt. Aus der Analyse der „Istorija slavjanobolgarskaja“ geht hervor, daß Paisij darin keinerlei feindselige Tendenzen gegen das griechische Volk verfolgt. Er schildert objektiv das Verhältnis zwischen den Bulgaren und Griechen bis zu deren Verfall unter türkischen Herrschaft, und zwar ohne sich jeglicher beleidigender Attribute zu bedienen, die die bürgerliche Geschichtsschreibung in der Vergangenheit so häufig anwendete. Wenn er von den Herrschern überhaupt schreibt, so scheut er sich nicht, die Schwächen und sinnlose Grausamkeit auch der bulgarischen Könige aufzudecken. Ohne die geringste Mißachtung spricht er von den bulgarischen Königen, die „den Frieden liebten und eine große Liebe zu den Griechen hegten“. Es mag vielleicht ein reiner Zufall gewesen sein, doch kann es jedenfalls keinen Eindruck machen, daß das einze Mal, da ein bulgarischer König „sein Königtum mit großem Verstande regierte, daß alle Untertanen zu seiner Zeit in Freiheit lebten“, in jene Periode fällt, in der Friede mit den Griechen und Eintracht zwischen beiden Völkern herrschte. Ergreifend ist in seinem tiefen Sinn der

Schlußgedanke Paisijs. Nicht nur, daß er keinen nationalistischen Antagonismus schürt, vielmehr erhebt er mit bemerkenswerter Voraussicht warnend die Stimme, daß er nicht schreibe, um die Griechen anzuprangern. Er benutzt seine mit so vielen Ereignissen gesättigte Erzählung von der Geschichte des bulgarischen Volkes nicht um die Bulgaren den Griechen entgegenzustellen, sondern um sie aufzufordern, eine Lehre aus der Vergangenheit zu ziehen und eine gemeinsame Sprache im Kampfe um ihre politische Befreiung zu finden. In diesem Sinne sind auch seine Worte zu verstehen, denn sie bezwecken nichts anderes als die Festigung der Qualitäten jedes der beiden Völker und drücken das bittere Bedauern aus über das Schicksal, das sie aneinander geraten ließ. Und wie ein wahrer Mahnruf klingen seine unmittelbar folgenden Schlußworte: „Bestünde Liebe und Eintracht zwischen Griechen und Bulgaren, würden sie niemals besiegt werden können“. Diese, bisher ungerechterweise übergegangenen Momente in der „Istorija slavjano-bolgarskaja“ müssen einen wichtigen Platz in der Ideologie des Stammvaters der Bulgarischen Wiedergeburt einnehmen, denn er erhebt die Verwirklichung der Einigkeit mit den Griechen gegen die türkischen Einfälle und die Befreiung von der drückenden Knechtschaft zu einer programmatischen Forderung.

Paisij richtet scharfe Angriffe gegen die höhere griechische Geistlichkeit wegen der Leiden, die sie dem bulgarischen Volke zufügt. Aber nicht ein einziges Mal identifiziert er das griechische Volk, überhaupt die „Griechen“, mit der höheren griechischen Geistlichkeit. Mit vollem Recht bezeichnet Paisij die Vernichtung des bulgarischen Staates, den Verlust der politischen Freiheit als die Ursache der kulturellen Rückständigkeit des bulgarischen Volkes. Er verknüpft aufs engste die Frage von einer selbständigen bulgarischen Kirche mit der Frage eines unabhängigen bulgarischen Staates. In seiner Einstellung zu der höheren griechischen Geistlichkeit und den bulgarischen „Vaterlandsverleumdern“ ist auch eine gewisse soziale Linie bemerkbar. Seine unterschiedliche Einstellung zur höheren griechischen Geistlichkeit und zum griechischen Volke finden eine Erklärung in den demokratischen Tendenzen der Griechischen Wiedergeburt, deren lebendiger Zeuge er ist.

Die Studie vermittelt eine Charakteristik der Grundrichtungen in der griechischen kulturellen und politischen Wiedergeburt und führt uns den scharfen ideologischen und politischen Kampf in der griechischen Gesellschaft während des 18. Jahrhunderts vor Augen. Nach einem Hinweis auf das Wesen der Phanariotenschicht und einer Erklärung der historischen Bedeutung ihrer und eines Teiles des griechischen Bürgertums Aspirationen, verweist der Verfasser auf die Rolle von Rigas Velestinlis für die Annäherung der Balkanvölker.

So verschieden das kulturelle Schaffen der beiden Aufklärer nach Inhalt und Charakter auch sein mag, so verbindet sie doch eines, nämlich, daß sie beide mit vollster Hingabe ihren Völkern dienen und bestrebt sind, den Weg zur Freiheit zu finden, der nicht über die Feindschaft und das Entgegenstellen der beiden Völker, sondern nur über die Vereinigung ihrer Bemühungen führt. Und in der Tat ist die Massenbeteiligung der Bulgaren am griechischen Aufstand, auch als sich dieser in den südlichen Teilen Griechenlands lokalisierte, der deutlichste Beweis für die Unhaltbarkeit der Auffassung vom „Haß“ zwischen den beiden Völkern während einer so langen historischen Periode. Es kann nicht ein Volk mit Tausenden seiner Söhne einem anderen Volke zu Hilfe eilen, wenn es kein Vertrauen zu ihm hat oder es haßt.

Die Massenbeteiligung der Bulgaren am Griechischen Aufstand und die allgemeine Anerkennung und Dankbarkeit des griechischen Volkes hierfür sind ein beredter Beweis für das Bestehen einer nahen und warmen Freundschaft zwischen den beiden Völkern bis zum zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts. Die Abkühlung in ihren Beziehungen sowie ihre gegenseitigen Angriffe sind eine spätere Erscheinung, etwa von der Mitte des 19. Jahrhunderts an, die mit dem Eintritt einer neuen Etappe in der Entwicklung beider Völker zusammenhängt.

ЗА БЪЛГАРСКАТА ЖИВОПИС ПРЕЗ XVIII В.

Асен Василиев

Четвъртият век от турското владичество над България е твърде характерен с разнообразните прояви в културния живот на страната ни. Те са обусловени от големите общественно-икономически промени, които настъпват у нас през XVIII в. Но тъй като този въпрос се разглежда подробно в други статии на настоящия сборник, задачата на нашето изследване ще се ограничи върху прегледа на изкуството у нас — по-точно върху живописиста от онова време.

Известни са културните връзки на българския народ с братска Русия, особено по времето на Елисавета Петровна (1741—1762), когато изкуствата и науката се развиват в Русия и се създава богата църковна книжнина. Печатането и илюстрирането на тази книжнина нараства много бързо и в кратко време тя се разпространява из целия християнски свят, включително и в българските земи. Църковнославянският език допаднал на просвещаващите се българи и разбираемата руска книга добила широк прием. В издателствата в Москва и в Киево-печорската лавра творят и забележителни художници гравьори. Един от тях, работил през 1750 г. в Киево-печорската лавра, йеродякон Севастиан, е забележителен изпълнител на сложни и многолюдни композиции (обр. 1 и 2). Този единичен пример използваме като повод, за да изтъкнем, че богатият художествен материал, който е бил пренасян с руската печатна книга у нас, не е могъл да не окаже влияние и върху българските образписци от онова време.

Българските художници от началото на XVIII в., от които днес ни е известен незначителен брой, по силата и естеството на своята специалност са могли да четат и пишат и за онова време са били едни от най-просветените хора. Те са били длъжни да знаят текстовете на Библията и на евангелието, откъдето са черпели сюжетите за композициите, които е трябвало да рисуват. Било е и особено необходимо да умеят да пишат ясно и четливо текстовете и надписите към нарисуваните от тях изобрази-

жения. Така тези майстори на четката са били по-грамотни от свещениците, мнозина от които са знаели евангелските текстове и разни молитви наизуст и са ги произнасяли слепешката. Не били редки случаите, когато и някои от гръцките владци са били съвършено неграмотни (одринският владика и др.). А безусловно наложително е било художникът да е просветен. Особено характерен белег за християнската иконография е, че в нея заема извънредно голямо място изобразяването на книгата (евангелието), обикновено добре подвързана, а много често и отворена, за да се чете текст от нейното съдържание. Според догмите на църковната живопис множество от светците са били представяни държащи разгънати свитъци хартия със значителни текстове по тях. Тази широко застъпена писмовност в християнската живопис е характерен белег, който я отличава от изкуството на всички останали религии, в което писмовността не взима никакво участие.

Но просветеността на старите наши художници не е била използвана само за професионалните им задължения — да подпомогнат своето изкуство. Съществуват редица надписи, в които авторите образописци се наричат и даскали. Също така в някои от старите сметководни църковни книги (кондики) някои от зографите са наречени даскали. Пред подписите им на икони и стенописи стои това определение като неотлъчна титла и това обществено признание им е било дадено за това, че те освен художническа работа, с която са се занимавали, са били и учители. Току-що казаното навява редица мисли и повдига редица въпроси. Преди всичко трябва да се подчертае, че подписите на тези майстори са на български, а не на гръцки език. Следователно още от самото начало на XVIII в. (1704 и 1708 г.) се явяват художници, които се самопосочват, че са учители, и пишат на български език. А тези, които ние знаем и които ще посочим по-долу, не са били нито първите, нито единствените. И това става в една поробена страна тогава, когато в културната история на Западна Европа не са се появили още Монтезкьо (1689—1775) и Волтер (1694—1778) — те са още юноши, а Ж. Ж. Русо (1712—1778), М. Ломоносов (1711—1765) и Д. Дидро (1713—1784) не са били още родени. От 1726 г. е запазен и друг надпис с названието даскал, а това потвърждава, че още от ранните години на века се явява вече и учителско съсловие, и то от българи, които пишат на родния си език. Такива надписи се срещат до края на века — даскал Коста, даскал Кръстю, даскал поп Павел, даскал Урош, даскал Христо, даскал Стоян и др., за да видим, че тази двойна професия — художник и просветител — продължава и през целия XIX век, дори до дните на Освобождението. А не са били само тези учители, имената на които научаваме от икони и стенописи. Редом с тях са работили и много учители книжовници. Ние днес не знаем как тези учители са обучавали своите ученици, не е известно и каква е била и учебната програма преди повече от два века. Опитите в тази насока не са дали достатъчно резултати.¹ Не са потърсени достатъчно факти. Това са въпроси, които не влизат в обсега на настоящото изложение, но се налага да се изтъкне, че в годините на политическото и духовното робство, що се отнася до българския ратник на изкуството, той бе за-

¹ Хр. Негенцов, Народното възраждане и училището, сб. България 1000 години, 927—1927, I, София, 1930. Вж. Хр. Гандев, Фактори на българското възраждане, София, 1943, стр. 17—72.

станал на страната на своя народ и редом с художествената култура, която внасяше в неговия живот, бе предан деец и за непосредствено ограмотяване на своите съотечественици още в току-що настъпващата просветителна епоха на XVIII в. в Европа, където училищата са били на най-ниско равнище. И така в България въпреки тежестта на робството започваха да просветват мъждукащите искри на ранната просвета.

*

Но нека да направим по-обстоятелствен преглед на художественото творчество на нашите майстори от разглежданата епоха. Паметниците, с които разполагаме, се делят на две групи — едни от тях са дело на майстори, имената на които са ни известни, а другите са анонимни произведения, авторите на които не могат да се установят.

Един от най-ранните наши художници от XVIII в., чийто подпис датира от 1703 г., е Николай Йерей. Той е тетевенски майстор, от когото са запазени две икони, сега съхранявани в Софийския археологически музей.² Те представляват Исус Христос (обр. 3) и Богородица (обр. 4). На първата от тях се четат три надписа: ВЪ ЛѢТО ЗСА: А Ѡ Р^хо ХѢ 1703: вторият гласи: ПОГН КТѢОРА СТЕФАНА БАКАЛІНА Н ПОДРѢЖЕ ЕГ МАРГА: НАСТОЙТЕЛЬ ПОПЪ МЛАДЕНЬ МАЛН. В третия надпис е посочено името на автора: ХРН УНКОАВ ІЕРЕВ УПОТВ ТЕТОВЕИН. А надписите на Богородица гласят: ПО ГН РАБА СВОЕГО КТНТОРА КИР ХАЦІЙ МЛАДЕНА СЪСВРѢЖНІЦА СВОЮ. НѢДѢЛѠ. ИОЦА ЕГО ЦВѢТКО Н МНАС НАСТОЙТЕЛЬ ІЕРЕЙ МЛАДЕНЬ МАЛН: и ВЪЛѢ З. САІ АѠ Р^хо ХѢ 1703: РѢС КЛѢКѠ НѢ ПЛѠФ: СѢЗА Ѡ ТЕТОВЕИ. Последната част от надписа съдържа части от тайнопис, който вероятно крие името на автора.

Исус Христос и Богородица са представени седнали на тронове. Христос държи отворена книга със славянски текст и благославя с дясната ръка. Богородица придържа на коленете си малкото дете. И двамата са обиколени с богато орнаментирани резбарски рамки от сложно преплетени растителни мотиви, изрязани от самите дъски на иконите. От двете страни и на двете икони са нарисувани по дванадесет образа — в Христовата икона апостолите, а в тази на Богородица пророци. Сложното техническо изпълнение прави силно впечатление. Своеобразното типизиране на образите издава един твърде самобитен автор, който е проявил особено чувство за личен стил и приятни цветни хармонии, в които значително участие взема позлатяването.

Пет години по-късно, през 1708 г., рисуват даскал Коста и Цойо. Ето, за пръв път в нашето изложение се явява художникът учител. От тези двама майстори е запазена една великолепна икона, представляваща Старозаветната тройца, в манастира „Св. Троица“ при Търново (обр. 5). Този сюжет е бил вече доста разпространен в нашата иконография от

² Тези икони бяха притежание на музейната сбирка при Художествената академия в София, без да е известно откъде са били пренесени там. С тях се бях занимавал още през 1938 г., а през 1951 г. по мое настояване бяха предадени на музея.

XVII в. и е бил изпълняван от тогавашните майстори както в стенописта, така и в иконите. Надписът на иконата съдържа: †Нписна се снѣ екона при егвмена Семь-нона в лето ѿ Адама зсѣ а ѿ рождество аѿи (= 1708). В долния десен тгъл са имената на художниците: Рѣка Даскала Коста н Цон. Името Цоню (Цою) е вписано и в надписа на параклиса „Св. Хараламби“ при църквата „Св. Атанасий“ в Арбанаси, за стенописите на който ще се каже по-долу. Твърде е възможно този майстор да е продължавал да работи и в 1726 г., откогато е отбелязано неговото име при стенописите на параклиса.

Проследявайки творчеството на нашите майстори, нека се спрем на особено оригиналния образописец Йоан от София. Той работи около един век по-късно от известния Пимен Софийски (Зографски). Творбите на Йоан от София са твърде редки. Две от тях се намират в бобошевската църква „Св. Атанасий“,³ а друга една, твърде развалена, в Дивотинския манастир. Едната от иконите в бобошевската църква е на св. Никола (44 на 80 см), обр. 6, и е надписана: Рѣка Іоан ѿ Софіе колѣ ЗСЛА (= 1723). Йоан Зограф е майстор с напълно своеобразни схващания за живописиста. Декоративното чувство на художника се е проявило при тълкуване на отделните форми на лицето на светеца, които са доведени до строга геометричност. Главата е поставена в пълно насрещно положение, а движението на ръцете му са доведени като че ли до орнаментални мотиви в цялостното изграждане на композицията на иконата. Заедно с църковното облекло на светеца отделните части в нея са симетрично уравновесени, към подредбата на които майсторът е пристъпил с голяма сигурност. Но най-силно впечатление прави особенният, неповторим за други образописци колорит. Той е положил съвсем необичаен розов фон, в който се губи нимбът окол-главата на светеца. Лицето е месесто, червено, високите му части са дадени със светлорозово-охрови осветления. Зелено-кафяви коси обкръжават челото. Твърде необичайни са и цветовете в облеклото на св. Никола. Дрехата е кафява със зелен омофор. Впечатлението е силно от необичайната, но цветиста, пъстра и жива хармония, несъгласувана с „византийския колорит“, прилаган в тогавашната иконопис. Оригиналният вид на иконата я поставя на особено място в нашето изкуство от онова време. Тя се явява в тази година, когато се ражда един от най-изтъкнатите английски художници колористи — Джошуа Райнолц (1723—1792), и със своята експресивна сила не отстъпва и на най-оригиналните тогавашни наши творби. Друг от английските майстори, прочут с блестящия си колорит — Томъс Гейнсбъро (1727—1788), проявява своите високо художествени качества след солидно школуване едва към средата на XVIII в. — повече от две десетилетия след великолепните постижения на Йоан от София.

³ В църквата „Св. Атанасий“ в с. Бобошево, Станкедимитровско, са запазени два надписа в горната част на иконостаса: Поменѣ гн кѣтнто... Дѣноца... н матн... Рѣда... да се знае писаше се сѣнограви пол... ѿ ерѣла кѣр Внсарѣлѣ... презвѣнтерѣ Столанѣ н прѣ презв... ерѣ... Стефа... лѣто З.Р.З.Д (= 1666); вторият надпис е: Поменѣ гн раба божѣ Фѣлѣп н Афанаса. н Златанѣ н Светанѣ. н Дѣдѣрд. н н Стоанѣ н Неда н Господника. н кон даде мало много Богѣ да прѣстн.

През 1745 г. в манастира Дечани, в Сърбия, се подвизава българинът зограф Георги Стоянович, родом от Свищов. В „Сборник в чест на проф. Петър Ников“ проф. К. Мирчев дава съобщение за този български художник от XVIII в., взето от издадения в Белград през 1937 г. сборник в чест на лингвиста А. Белич. Известието е дал Влад. Р. Петкович, извлечено от един поменик от библиотеката на Дечанския манастир.

Приписката е била със съдържание: *Знатн са егда быхъ азъ Геврگیи Стояновичъ зографъ во стн свентель глема Дечанъ изърнсватн манастиръ в лѣто 1745, ауме, мсца февфара. 3 день родомъ ѿ Свищовъ жителство.* „От съдържанието на приписката е ясно, че нейният автор не е сръбски художник, както казва Петкович, а българин от Свищов. Освен родното място за българския произход на автора на приписката свидетелствуват и всички белези на неговия език, който се отличава с явния си български характер. Роден сръбин никога не би написал „ѿ Свищов“ или „во стн свентель глема Дечанъ“, т. е. без да употреби в първия случай родителен падеж, а във втория — местен. Влад. Петкович изброява в своето съобщение и ония малко данни, които се знаят за дейността на Георги Стоянович като зографъ в сръбските манастири. Така например този българин е изработвал икони и в Сремски Карловци. В същата година, откогато произхожда горната приписка, той бил изработил и една малка гравюра с изображение на Дечанския манастир. Тази гравюра се пазила в Дечани.“⁴

От тази гравюра шампа, изобразяваща Дечанския манастир (обр. 7), един неособено добре запазен брой се съхранява в сбирката от шампи в Копривщенския музей (шампата е записана под инвентарен № 534). Изобразеното поле на шампата е 71,5 на 60 см. Оригиналната големина на самия лист е 80 на 63,5 см. В шампата е нарисуван схематично Дечанският манастир, изображението на който е пояснено с надписа „Манастиръ Дечанох“, а около главния храм са изобразени и прилежащите му различни сгради — жилищни помещения, магерници, чешми и др. В левия долен ъгъл е нарисуван сръбският патриарх Арсений IV, през времето на когото е отпечатана рисунката, а в горния десен ъгъл е имало друг портрет, от изображението на който са останали само долните части на краката (останалата част от шампата е скъсана).

Георги Стоянович е направил рисунката на шампата през същата година — 1745, откогато е по-горе дадената бележка и която се потвърждава и от надписа на шампата: *Изобразенъ мною Гевргіемъ Стояновичемъ зографомъ лѣта гдна 1745. мца Івнѣа 27 дне въ Карловцѣ.* Под този надпис следва друг, от който се вижда, че по-късно шампата е била препечатвана: *преиздадена през декември 4 лѣто 1802 г.*

От по-късно време ще посочим даскал поп Павел. Този майстор е работил около началото на втората половина на XVIII в. От него ми са известни две икони — едната от тях се намира в църквата „Успение Бо-

⁴ К. Мирчев, Един български зограф в сръбските манастири през 18 век. Сборник в памет на проф. П. Ников, София, 1939.

городично⁵ в с. Каменна Рикса, поставена на владишкия трон. Иконата е на Христос, велик архиерей (54 на 79 см) с надпис: Даскалъ попъ Павѣль 1775 тнторъ попъ Петко лѣвъ госп. 1775. Иконата е рисувана върху дъска, от която е направена и самата рамка, украсена с резба околорвръст.

Другата икона от поп Павел е в манастира „Св Илия“ в Тетевен.⁶ Нарисуван е архангел Михаил (53 на 80 см, обр. 8). Тази икона е с подпис „Поп Пав 1776“ и напомня твърде много горепосочената по стил на изпълнението и по общата направа на рамката на иконата. Няма съмнение, че тези две икони са от един майстор, но той е пропуснал да посочи откъде произхожда. Би могло да се допусне, че той ще да е родом от някое от селищата по северните склонове на Стара планина.

Поп Павел се придържа към традициите на византийската живопис, и то от стадия на предходния век. По рисунък и по форма този майстор е твърде условен, превръщайки тази условност до крайна геометризация, както е случаят с ръцете на светеца. В колоритните гами той все пак се добира до добри съчетания. Това личи по-добре във втората икона.

Няколко години след даскал поп Павел се проявява даскал Уруш. В манастира „Св. архангели Михаил и Гавраил“ при с. Долна Бешовица, Врачанско, върху останки от стар иконостас са запазени старите изображения. На два реда са нарисувани — в първия ред дванадесетте апостоли, Богородица, Исус Христос и Йоан Кръстител, а във втория — 17 отделни сцени и светци — Константин и Елена, Петър и Павел, държащи модел на църква, Три светители, Възкресение Лазарово, Влизането в Ерусалим, Преображение, Възнесение, Разпятие, Успение Богородично, Рождество, Кръщение, Въведение, Сретение и Благовещение. На края е нарисуван и св. Трифон. На фона на това изображение се чете надписът: Попнахъ азъ: Даскалъ ѳрвшъ: въ лѣто ЗСПА (= 1783).⁷ В надписа обаче не е казано откъде произхожда образописецът. Би могло да се приеме, че той е учителствувал в манастира и освен това е нарисувал и посочените иконостасни изображения. Големите икони на иконостаса са рисувани много по-късно от Захари Зограф.

Според някои данни през XVIII в. е извършено обновяването на Роженския манастир при Мелник. Този манастир представлява многостранен интерес с оглед богатия художествен материал, който се съхранява в него — живопис, резба, стъклопис и пр.

Между ценностите на манастирската църква е и една икона на Богородица, наричана от местните хора „Табачката св. Богородица“,⁸ запазена в параклиса на църквата. Авторът на тази икона е Яков монах, който според надписа ще да е произхождал от манастира Ивер на Света гора. Неговата творба е забележителна както с постигнатия образ на Богородица, така и с особено редките за иконографията сцени, в които е изобразено „пътуването“ на иконата през морето до Света гора. Това е

⁵ Църквата е построена през 1858 г. На източната стена върху един камък е издълбан надпис Полавин маст(р)ъ Лила.

⁶ Ас. Василиев, Тетевенските църкви, 1948, стр. 42 и 46.

⁷ Вж. моята статия Църкви и манастири из Западна България, ГодНАМ, София, 1949, III, стр. 84.

⁸ Иконата е наричана така, защото табачите (кожарите) я чествували на своя патронен празник.

легендата, че една икона на Богородица, вървейки през морето, посочила Света гора като избрано място за основаването на манастирите.

Иконата е датирана 1790 г., а надписът гласи: *Дѣя Херос Іакωβη8 μοναχ8
Ιερωτ8*. Поставена е датата 1790 г. На сребърния нимб на иконата се чете: *Δεικς τὸνδ8λῶν ντ8888*. Около изображението на Богородица са сцените, които представят пътешествието ѝ, по пет от двете страни. Сцените са съпроводени с надписи, които поясняват отделните моменти.

Проследявайки личното творчество на майсторите, ще завършим с даскал Стоян от София, който е работил в края на XVIII и началото на XIX в. Негови творби не са ни известни — изглежда, че той не е имал обичая да се подписва или пък досега не ни се е удало да попаднем на подписано негово произведение. За него научаваме от една приписка на поп Велчо върху първия бял лист на един миней за септември (печатан през 1799 г.), която гласи: ... Да се знае кѡгитѡ изгорѡ селѡ наше Тетѡвене влѡто ѡ Хрсѡта λῡα мсѡъ Мартѡ днѡ а икатѡ изгореха сѡчкѡ вещи Црѡковнѡи иконите и книгите и ѡдѡжди и кандилата и потире и сички сосуди црков ѡплениха нпотова напоконѡ тези години намерихсе азѡ грешнѡ Іерей попа Влчо економѡ на црквата на всехѡ стѡихѡ питропѡ нстанахѡ таположихѡ малко трѡдѡ исасѡ Бѡжѡи помощѡ исасѡ хрѡстианки коветѡ тапринесѡхѡ ѡ Бѡкѡрещѡ тнѡи минее дванансе книги ичетири проложѡ иедно еѡлие н единѡ апостолѡ сасѡ сендека бараберѡ инапоконѡ ндохѡ при даскала Стоанѡ на Софѡи та направи и великѡите екѡни с ишесѡ малки ичетири средни иединѡ крѡстъ срѡбрѡнѡ нпозлатен ѡ него правѡихѡ на Софѡи црѡковенѡ иединѡ потирѡ славнѡ сасѡ кафесѡ ипозлатенѡ и посихѡ сотворихѡ иединѡ кивотѡ срѡбрѡнѡ за причастениегѡ тело Хрѡтовѡ и дрѡгѡ щѡбѡ запотреба црѡковна такѡ трѡдѡихсе иГдѡ БГѡ дапоменетѡ ктѡторе иприложници и потрѡвдѡишесе засѡю црковѡ всехѡ стѡихѡ храмѡ ихѡ.⁹

От приписката се вижда, че към 1802 г. даскал Стоян е бил вече твърде известен, за да знаят за него и в Тетевен. Някои от запазените там икони се отнасят към казаното време, но те не са подписани и не могат да се припишат на даскал Стоян.

От горния преглед на наши майстори, работили през XVIII в., се вижда, че значителна част от тях са оставили следи в културната ни история като художници и просветители. И докато от живописното им майсторство са запазени все пак някои творби, за педагогическата им дейност нищо не е известно. Едва ли може да се допусне, че са били наричани „даскали“ само заради това, че са били начетени, грамотни люде.

Но в реда на този преглед следва да се упомене за един художник — Христофор Жефарович, който е извършил блестящо патриотично дело с

⁹ А. П. Мутафчиев, Из нашите старопланински манастири, Сп БАН, XXVII, София, 1931, стр. 63.

извънредно значителни последици за повдигане на националното съзнание на българския народ. Христофор Жефарович, родолюбив българин от Дойран,¹⁰ усилено провеждал книжовно-просветна дейност и доставял предимно църковна книжнина, която ревностно разпространявал. Деен просветител, той бил и даровит художник. Сега обаче не може да се установи къде е получил художественото си образование и каква е била дейността му в тази насока освен илюстрирането на всеизвестната „Стематография“, която той издава през 1741 г. във Виена. Този забележителен труд на Христофор Жефарович изиграл огромна роля между потиснатите българи. Той съдържа 54 листа текст и гравюри с размери 13,8 на 17,6 см, рязани на медни плочи. Би могло да се допусне, че той е учил гравьорско изкуство във Виена, където е отпечатал книгата си. Той е нарисувал 31 изображения предимно на български и сръбски светци и царе, както и 57 герба на славянските народи, между които има и на някои от големите славянски столици, например Москва. От българските исторически дейци той е представил Методий, архиепископ Моравски (обр. 9), Климент Охридски, св. Наум Чудотворец „близъ Охрида“ (обр. 10), Теоктист, св. Давид, цар български (обр. 11), Иван Владимир. Книгата, която е ценно графическо постижение, започва със също така художествено изработена титулна страница, съдържащието на която е: *Стематографїа, юже въ вѣчнѣю паматѣ, благополучнагѡ потвержденїа, стѣйшемѢ н влѣженнѣйшемѢ, чдѣнс, гдѣнс Арсенїю ЧетвѣртомѢ архїеѡпкпв пѣкскомѢ, Всѣхъ Сербѡвъ, Бѡлгарѡвъ, западнагѡ Поморїа. Далмацин, Босны, обоподзнаа нцѣлагѡ нллѣрка ПатрїархѢ гдѣнс, гдѣнс. мноствѣйшемѢ ХрнстофорѢ ЖефаровнчѢ нллѣрко, расїанскїн общїй ЗѡграфѢ всепокрѡнѡ пѡпнсветѢ, н въ ЗѡлогѢ Сынѡскагѡ блгоговѣнна дарѡветѢ в ВѣннѢ ДУМА: окт: ка: Фѡма МессмерѢ Сечець 1741.*

На предпоследната страница от книгата следва послесловен пояснителен текст: *Блгѡ: почтенномѢ ГосподннѢ ХрнстофорѢ ЖѡфаровнчѢ Іллѣрко расїанскомѢ общем зѡграфѢ ревннтелю отчестѡва Болгарскагѡ, лювнтелю црѣтва Іллѣрїческагѡ за кнїгѢ ѡйже нма знаменїй нлн ѡрѡжїй Іллѣрїческї нзѡбрѡженїе Павѣл НенѡдовнчѢ школѢ нногда Карловачкн Козачннскн ученнкѢ ѡ ѡсердїа сѣ воспнсетѢ.* Стематографията навлиза в славянската общественост, предхожда с две десетилетия историята на Отец Паисий и без съмнение е оказала известно улеснение в идейната подкладка за написването на историята му. По-късно, когато започва да се преписва и разпространява историята на Паисий, макар и в ограничени броеве, двете книги са най-значителните придобивки за пробуждащия се български народ. Има случаи, когато са били подвързвани в едно.¹¹ Но Стематографията е

¹⁰ В. Н. Златарски, Народността и родното място на Христофор Жефарович, Македония, I (1922), кн. 1, стр. 21—24.

¹¹ С. С. Бобчев, Принос към историята на Българското възраждане. Поп Андрей Рововски, СБНУ, XXI, 1905, стр. 1.

била и добър подръчник за българските образописци, които, освен че научавали редица исторически факти, но използвали образите на светците за своята непосредствена иконописна работа.

По-късно Христофор Жефарович става свещеник, заминава за Русия и постъпва в Богоявленския манастир в Москва, където и починал на 18 септември 1753 г.¹²

От художествените паметници, създадени през XVIII в., твърде трудно могат да се набележат поне относително общи линии на творчество или принципи, които да са улеснили приемствеността в развитието на нашата живопис. Освен че не са напълно уточнени всички наши материали от разглежданата епоха — стенописи, икони и др., а и онова, с което разполага нашата история на изкуството, е съсредоточено предимно в няколко пункта, които не са били в пряка връзка и не са били създадени по едно време. Църквите, в които ще потърсим интересуващата ни живопис, са главно в Несебър, Арбанаси и Рилския манастир. Засега все още множество стенописи, включително и такива от XVIII в., стоят замаяни от по-късни мазилки.

В Несебър, прочут със староцърковно строителство, и то с особено значение за развоя на нашата архитектура, през турско време са били издигнати няколко църкви предимно върху основи на по-стари разрушени църковни пострройки. От тях църквата „Св. Спас“ („Възнесение“) е строена през 1609 г. Нейните стенописи, рисувани от опитен майстор, са твърде добре запазени. Те обаче не влизат в обсега на нашето разглеждане. Ще се спрем на други две църкви — „Св. Георги Стари“, от 1704 г., и „Св. Георги Малки“, от около средата на XVIII в.

Първата от тях (обр. 12) се намираще на югоизточната част на градския полуостров, но по градоустройствени съображения през ноември 1958 г. бе разрушена. За нейното изграждане през 1704 г. е била използвана източната стена на стара, неизвестно кога съборена триапсидна църква, от която са били запазени освен апсидите, още и два квадратни пилона от олтарната ѝ част (обр. 13). От тези останки личи, че първоначално църквата е била трикорабна базилика. Тя била възстановена като еднокорабна пострройка с плосък дъсчен таван, закрепен направо на стените. По-късно е бил пристроен притвор с неправилна форма. Всички стени на църквата бяха изцяло покрити със стенописи.¹³ Над западната врата отвътре възпоменателният надпис гласеше:

*Ἐστρωμένη ὁ θεὸς οὗτος καὶ πανσέπτος ναὸς
τοῦ ἁγίου μεγαλομαρτύρου Γεωργίου θεῶν
συνδρόμης κοποῦν) καὶ ἐξόδου τοῦ εὐλαλέτα-
του ἐν ἡἔρεσει κίε Κωνσταν(τινοῦ) σακελαρίου
μετὰ της ... Αναστασίου ἀρχαικατεβοντος
του ... του μητροπολίτου κυρίου κορί(ου)
Χριστοφύρου ἐνέτει ἀψὶ καὶ μερικῶν χριστιανῶν.*

В превод: „Изписа се този божествен и всепочтен храм на светия великомъченик Георги чрез спомоществованието, труда и разхода на пренабожния сред свещениците господин Константин сакеларий заедно с...

¹² Йорд. Иванов, Български старини из Македония, София, 1931, стр. 200.

¹³ Една част от тях бяха свалени от стените и съхранени в Софийския археологически музей, а друга — в Бургаския музей.

Анастасия при епископствуването на ... митрополита г. г. Христофор в годината 1704, и на някои християни.“

Значителна поредица от стенописите представяше сцени от живота на св. Георги и неговите мъчения: на южната стена бе представен светецът, завързан на въртящо се колело с шипове; в друга сцена той бе изобразен легнал по гръб, а един войник му настъпил левия крак и вдигнал десния, в стъпалото на който друг войник набива пирон (обр. 14); мъченикът, поставен на клада, полузакрит от пушек, пазен от двама войници, и др. На западната стена продължаваше фриз от пет житийни сцени, в които също така бяха представени мъченията на светеца: съдът му пред един седнал на трон цар, охраняван от група войници; светецът свален на земята и бит с бичове; светецът изпива отрова и др. Освен тези житийни сцени на същата стена е изобразена композицията „Успение Богородично“. Под тези изображения следва фриз от 14 медальона, а под тях са фигурите на светци в цял ръст: Антоний, Евтимий, Сава, Теодосий, Екатерина, Кириаки, Параскева и Анастасия. Житийните сцени на св. Георги са представени в условна пейзажна обстановка, с различни архитектурни изгледи и скалисти възвишения с типичната им кубична насеченост. На подробностите е отделено значително внимание.

Стенописите на северната стена представяха сцени из живота на Исус Христос: предаването на Христос от Юда, Христос на съд пред Ана и Кайафа, Христос пред Пилат, възкресението на Лазара (обр. 15) и др.¹⁴ И тези стенописи авторът бе разнообразил със сложни архитектурни сгради и планински масиви. Що се отнася до разпределението на стенописната украса, художникът е спазил общоприетия ред, както е било практикувано още от XVI—XVII в. из църквите на полуострова. Най-ниската част на стената — до пода — е заета от цокъла, който е украсен от вписани квадрати, изправени по диагоналите. Квадратите са очертани с лъкатушни черти — върху светъл фон с черни и червени цветове. На този цокъл следва околоръст по стените множество фигури, изобразени в цял ръст. Като остатък от XVII в. фонът между тези фигури е аркиран. Тези арки по-късно — през XVIII в. — изчезват и фонът е вече спокойно поле. Майсторът на тази живопис рисува фигурите малко скъсени и набити, със значително моделиране на формата. На северната стена бяха изобразени архангел Михаил (обр. 16), Теодор Тирон, Теодор Стратилат, св. Димитър, св. Нестор и др., а на южната стена — Меркурий, Константин и Елена и др. Над тези изображения следваше фриз от медальони, в които бяха представени светци и пророци. Между медальоните значителна част от фона бе изпълнена с пищни растителни мотиви. Над редицата от медальони следваха посочените вече фризи от композиции със сцени от живота на Христос и св. Георги.

Художникът, който е рисувал стенописите в този вече изчезнал паметник, не е оставил своето име. Не е известна и неговата народност. Надписите са на гръцки език, но не един българин от онова време е писал на гръцки. Този художник е бил опитен техник, изпълнил свободно и смело своята живопис. Неговите схващания са характерни за универ-

¹⁴ А. Протич, Денационализиране и възраждане на нашето изкуство от 1393 до 1879 г., сб. България 1000 години, 927—1927, I, София, 1930, стр. 437, обр. 76. Посочва композициите Разпятие, Жените при гроба и Христос-в ада, които през 1946 г. бяха почти унищожени от протекли води през покрива.

салния стил от края на XVII и началото на XVIII в. със значителна сходност с някои стенописи от Света гора, без обаче да притежава задълбочеността на тамошните майстори. За да уясни и подчертае формата, той използва подсилен контур, който твърде често преминава в нейните засенени части. Върху черното небе-фон поставя светлите и контрастни цветове от частите на композицията, но в някои случаи изпада в обикновени, опростени хармонии и предпочита контрастите, които са лишили стенописите от по-спокойна художествена интонация.

През 1946 г. бе съборена и църквата „Св. Георги Малки“ по същите градоустройствени съображения (обр. 17). Тази църква бе еднокорабна, едноапсидна постройка (обр. 18), с плосък дъсчен таван.¹⁵ По-късно е била разширена на запад — след събаряне на западната стена, а заедно с нея е бил унищожен и възпоменателният надпис, който ще да е бил над вратата на тази стена. С течение на времето на църквата са били нанасяни значителни повреди, предимно от протичащи води през покрива, който не е бил поддържан добре.¹⁶ Над северната врата отвътре полузапазен надпис гласеше: *Εἰ ... φίλος πένητας, ε σελθε χαίρων. Εἰ ἐχθρος καὶ βίσιανος ὑπάρχεις ... πόρρω περὶ ... ἐνθάδε...* в превод: „Ако си приятел, влез с радост. Ако пък си враг и завистник, стой далеч оттук ...“

Църквата ще да е била изградена и изпълнена със стенописи около средата на века. Стилното обособяване на стенописите показваше художествените схващания от XVIII в. Ниско поставеният таван на църквата не е позволил да се разгърне напълно изискуемото стенописно богатство и по стените бяха представени два реда изображения (обр. 19). В горния ред бяха подредени сцени из живота на Христос: Рождество, Сретение, Кръщение, Преображение и пр., нарисувани по южната и северната стена. Художникът е предпочитал да опростява по форма фигурите и техните движения. Житийните композиции бяха с черни фонове, а средният им фон бе зает от високи скални масиви и фантастична архитектура. Техният колорит бе с твърде наситени цветове, между които няма такава рязка разлика, както в тези от „Св. Георги Стари“. Това е спомогнало на художника да постигне значително по-приятни цветосъчетания. Той изобщо е имал много по-силно чувство за колорит, успявайки умело да съгласува наситени, но убити цветове. Под тези сцени и по двете стени следваше долният ред, в който бяха представени допоясни изображения на множество светци и светици. Фонът им бе от два цвята: черен — до раменете на фигурите, а надолу зелен. Образите на светците се отличават с по-задълбочени и силни изрази от тези в „Св. Георги Стари“.

Стенописите в разгледаните две църкви в Несебър показваха редица живописни качества независимо от тематиката, присъща на онова време.

Друга група от стенописи от XVIII в. се намира в търновското село Арбанаси. Проучването на пълната и разнообразна история на това село би следвало да бъде неотложна задача. Там през XVIII в. се създават няколко значителни художествени паметника, почти напълно запазени до наши дни. Онова, което представлява особен интерес и е от голямо значение за историята на нашето изобразително изкуство, е фактът, че от

¹⁵ А. С. В а с и л и е в, Църкви от по-ново време в Несебър и Созопол, Год. на Бургаския народен археологически музей, 1950.

¹⁶ Част от стенописите са свалени и запазени в Софийския народен археологически музей.

запазените надписи в тамошните църкви научаваме имената на някои от нашите стари художници. Така стенописите в параклиса „Св. Троица“ в църквата на девическия манастир „Св. Богородица“ са едни от най-ранните стенописи от разглежданата епоха — от 1704 г., редом с тези от църквата „Св. Георги Стари“ в Несебър. Те обаче се различават от тях по някои по-старинни елементи, запазени в тяхната живопис. Следват по време стенописите в църквата „Св. Георги“ от 1710 г.¹⁷ В църквата „Св. Атанасий“ през 1724 и 1726 г. работят двама български майстори — даскал Цойо и Недьо. Стенописите в преддверието на църквата „Св. Архангели“ датират от 1761 г. Този богат сбор от живописни паметници, и то създаден предимно от български майстори, е важен етап в развитието на българското изкуство.

Най-ранният надпис от XVIII в. в Арбанаси е в люнето над входната врата отвън на параклиса „Св. Троица“ в църквата на девическия манастир. В люнето е изобразена Старозаветната Троица, а в долния край на стенописа се чете надписът: Помѣнн гн даскал Крестѣн Цою и Георге вълѣто ѿ Адамъ ЗСВІ (= 1704). В надписа не се казва изрично, че това са майсторите на стенописната украса в параклиса. Но ние вече знаем, че живописиста датира от тази година, и важното съобщение, че в най-ранните години на века се упоменава един даскал. Живописиста в параклиса носи характерните белези на изкуството от XVII в. Целофигурните изображения на светци, представени във фас, заемат най-долния ред от стенописите. Фигурите стоят под трилобни арки на черен фон. Техните пози и движения са твърде разнообразни и живи, но художникът не е могъл да избегне условния рисунък и доста опростената форма. Над тези стенописи следва фриз от плътно долепени медальони, изпълнени с допяосни изображения на светци. Над тях са Христовите житийни сцени (обр. 20). В тях отделните лица или групи хора са поставени в напълно условни пейзажи, разнообразени със схематично представена архитектура без логична връзка с терена. Колоритът е жив и приятен.

В друга от арабанашките църкви — „Св. Георги“ — са запазени едни от най-добрите стенописи в селото. Според възпоменателния надпис над западната врата отвътре автори на тези стенописи са били даскал Христо и Стою. Надписът гласи:

† амаі гегѣ кі анаісторнѣ тѣх соѣіос кі пансіптос наѡ тѣ агнѣ ен-
доѡѡ мегаломартнѣрѡс Геωργнѣ трѡпаіѡѡѡрѡс каі ѡан маттѡргѡс ен сіндрѡмкіс те-
копѡ κίεϋοδѡѡ ѿ νεκσεѡн каі ѡρθοδοϋμн хрїстнанѡн каі епетрѡпѡ κнѣ Не-
далко Дѡмітрнѣ іѣреѡс стамо іеѣреѡс каі хазн. ѡѡѡѡр. ѡѡѡѡран ѡѡѡѡра каі
ετεліѡѡε іεστοрна ете хрїстѡс v79 апо адам ≠ зснї хѣра даскал хрїсто каі
стоіѡ. Потыпїса се сна црква въ лѣто ѿ хѣа ≠ аψї.

От съдържанието на този надпис е явно, че значителната част от имената са български. За даскал Христо и Стою в своето изследване

¹⁷ Самата църква е строена през 1661 г., съдейки от надписа на един от северните прозорци, който гласи: † 1661: ΜΗΝ: ΗΟΥΝΙΟΥ: Α: ΝΚΟΛΑΟΣ, ΗΟΑΝΟΥ: а на втория прозорец: ΑΝΗΠΕΡΗ ΕΚΠΟΛΕΟΣ: ΑΝΟΑΝΗΝΟΝ.

А. Протич мисли, че тези „двама наши майстори са дошли у нас от Румъния“.¹⁸ Той не привежда други доказателства освен предположението си, че стари български майстори под натиска на турските нашественици потърсили убежище във Влашко. Там, при по-сниски условия, те могли да продължат да работят и да предадат уменията си на свои приемници,¹⁹ запазвайки традициите на българското изкуство. При възможност те се завръщали в родината си и рисували из българските църкви. Така според А. Протич били постъпили и даскал Христо и Стою. Що се касае до това, че тези майстори са дошли от Влашко, за да работят в България, липсват доказателства. Самото твърдение, че Христо освен художник е бил и учител, подсказва, че с тази своя втора професия е бил познат в родната си земя, където е работил. Затова той се е нарекъл „даскал“, така както са го познавали неговите съотечественици-съвременници.

Двамата майстори са нарисували стенописите в църквата с голямо умение, с познаване на рисунък и форма, с чувство за монументалност. Композициите са изградени строго. С голямо чувство са пристъпили и към колорирането. Тяхната живопис е изцяло издържана и е едно от най-добрите постижения в нашето изкуство от началото на XVIII в. Стенописите по тавана и по стените на църквата са разположени напълно уравновесено, а похватите на двамата образопоисци са уеднаквени, без да се чувства дразнецко различие от два стила.

В арбанашкия манастир „Св. Никола“ се пази една икона на Богородица (вис. 97 см) с надпис: „Хр Христо“; дата липсва. Нейният художествен вид отговаря на стила и художественото оформяване на даскал Христо, който може да се приеме за автор на тази икона (обр. 21).

*

Художниците Коста и Цойо, Кръстю, Цоню и Георе(?), Христо и Стою, Цоню и Недьо, някои от които са може би едни и същи лица, работили около Търново и Арбанаси все по едно време, ще да са изхождали от едно средище, което най-вероятно е било Търново. Годините, когато те работят, почти съвпадат с оформяването на Тревненската школа и художествените прояви на най-ранните, макар и легендарни, нейни представители.

Наскоро след създаването на високохудожествената живопис в църквата „Св. Георги“ от Христо и Стою през 1724 г. се явява друг „даскал“, който е и художник. В параклиса „Св. Хараламби“ при църквата „Св. Атанасий“, също така в Арбанаси (строена през 1637 г.), стенописите са нарисувани от даскал Цойо и съратника му Недьо. Надписът, който се намира на южната стена на параклиса, гласи: $\dot{\text{H}}\text{nc}\dot{\text{H}}\text{ca. c}\dot{\text{A}}. \text{цpквa. даскал. Цойо. и Недьо. въ лѣто. ѿ. Адама. } \neq \text{З.С.Л.Д. (= 1726)}$. Подобен надпис с техните имена, от 1724 г., е запазен и в дебелината на прозореца. Двамата майстори са изпълнили със стенописи изцяло стените на параклиса. Голямо значение е отдадено на стенописа Страшният съд, част от който

¹⁸ А. Протич, Денационализиране и възраждане... стр. 425, 439, 440, 441.

¹⁹ А. Протич, пос. съч., 417.

заема Раят (обр. 22), грешниците в Ада, Старозаветната Троица (обр. 23), Дейсис (обр. 24) и др. Те са работили леко и свободно, със светли, прозрачни цветове, почти акварелно, с голям усет към декоративните подробности.

От XVIII в. са и стенописите в пронаоса на църквата „Св. Архангели“, също така и в Арбанаси, рисувани през 1761 г. — една година преди Паисий да възвести своята история. Нейни автори са Михаил от Солун и Георги от Букурещ. Ето така те са написали възпоменателния надпис над северната врата отвътре: *Χειρ Μιχαηλ ὧ Εξ Θεσσαλονικης και Γεωργιῆ τῆ ἐκ Βυκουρεξί και ἐπίτηρί τῆσ εωζλθιος, χ: Νικόλα8 ἀρχα ἀγούστον: Δ: В превод: „С ръката на Михаил от Солун и Георги от Букурещ, епитропи Злати, х. Никола 1761, август 1.“*

Както за посочените по-горе майстори Цойо и Недьо, така и за тези двама художници А. Протич в изложените вече негови съображения мисли, че те са българи, пребиваващи във Влашко, откъдето са дошли да работят в Арбанаси. Този извод на А. Протич е напълно приемлив, още повече, че не малко сведения съществуват за пребиваващи във Влашко и други български майстори. Михаил и Георги са се справили напълно със сложността на стенописната украса и с овладени средства са нарисували големия брой фигури и композиции. Те са изградили своето изкуство, съгласувайки го по между си, въз основа на принципите на традиционната религиозна живопис, спазвайки установения типаж и композиционни решения. Въпреки условността на тази живопис Михаил и Георги не са допуснали превеса на шаблона, задълбочавайки се както над създадените образи, така и в подчертаване на психологическите моменти в композициите. Все пак в изкуството на двамата майстори не могат да се открият наченки на онези стимули, които след повече от половин век раздвижиха българската възрожденска живопис, но независимо от това постиженията им са един от най-значителните приноси в нашето изкуство.

Проследявайки паметниците в нашата страна, ще отбележим, че в Роженския манастир при Мелник в началото на XVIII в. са били предприети някои обновявания на манастирската църква „Рождество Богородично“, която, изглежда, че е по-стара постройка. Прозорците на северната стена на църквата са били снабдени с орнаментирани и красиво подредени цветни стъкла. На един от прозорците при своеобразния му „стъклопис“ е вписана датата 1715.

Стенописите в църквата, които са твърде добре запазени, са рисувани през 1732 г., дата, която е вписана във възпоменателния надпис отвътре над западната стена на църквата. Тогава са рисувани и стенописите в притвора, под които явно личат по-стари изображения.²⁰ Между тях, на северната стена на този притвор, през 1959 г. успях да открия портретите на двама ктитори — Дож ха (Донку хаджи?) и Анастас. Те са представени в типичните облекла от онова време, с високи черни цилиндрични шапки. Първият от тях е с дълго червено джубе, яката и реверите на което са обточени с бели кожи. Под джубето се провижда шарената долама с червени, зелени и жълти успоредни черти. Подобно е облеклото

²⁰ При едно изображение на Христос в ниша над западната врата отвън на църквата се чете датата ≠ ЗРЄ (= 1597). След това са рисувани някои стенописи отвън на южната стена — Страшният съд и др.

и на втория ктитор — градска носия, типична за онова време. Единият от тях държи броеница, а другият — бастун. В малкия параклис при църквата се намира портретът на ктиторката Мелания монахиня (обр. 25). Тя е нарисувана в цял ръст, в монашеско облекло. В дясната си ръка държи броеница, а в лявата макет на малка къщичка, която символизира построяния от нея към църквата параклис. Особено силно впечатление прави нейната глава, моделирана по забележителен начин от много сръчен художник.²¹

В самия Мелник, който след Балканската война е бил почти напълно разрушен, се намира старата църква „Св. Никола“, построена през 1756 г. Тя е останала без стенописи, а иконите ѝ не са точно датирани. Представява интерес преди всичко със своята архитектура.

Поредицата от живописни паметници от XVIII в. ще завършим с църквата-гробница на Рилския манастир от 1795 г. (обр. 26) и църквата „Св. Лука“ при едноименната постница на манастира от 1799 г.

Забележителната живопис в тези две църкви все още не е напълно проучена. Във възпоменателните надписи художниците не са вписали своите имена. Н. Мавродинов твърди, че майсторите на стенописите и в двете църкви са Вениамин монах и Захарий монах, двама братя монаси от Атон.²² Повод за това негово твърдение са онези няколко икони от Захарий монах, рисувани през 1791 г., за които се каза по-горе, че се намират в главната църква на Рилския манастир. От проучванията, които на времето П. Успенски е правил в Атон, обаче не може да се установи, а и да се приеме, че тези двама светогорски образописци са напусkali Света гора и са идвали в Рилския манастир, за да работят.²³ Иконите на Захарий монах са били рисувани в Света гора и са били донесени от поклонници като дар на манастира. Н. Мавродинов направи похвални усилия да определи авторството на тези стенописи, но по липса дори и на най-малки доказателства неговото твърдение трудно би могло да се приеме.

С право той търси автора на въпросната живопис. Точно по това време малцина са познатите ни местни български майстори, които биха могли да се заемат с тази отговорна работа, но все пак би следвало да се потърсят някои от тях и да се види кой би могъл да извърши изрисуването на тези две църкви — явно е, че авторът на стенописите и в двете от тях е един художник. По това време работят Тома Вишанов от Банско, папа Витан Стари, Кою и Симеон от Трявна, Христо Димитров от Доспей. Това са онези най-известни наши майстори от епохата, за които ще се каже по-долу. За Тома Вишанов се знае, че той направо отишъл да учи във Виена и едва след завръщането си оттам е започнал да навлиза в иконографията на източноправославната църква. За тревненците папа Витан Стари, Кою и Симеон от Трявна едва ли би могло да се приеме, че са могли да се наложат със своята живопис, защото онова недостатъчно тяхно творчество, което притежаваме, не ни дава основание да допуснем участието им в Рилския манастир. Христо Димитров, преди да отиде също така да учи във Виена, е бил и в Света гора, където е получил първоначалните си познания по църковна живопис, а и по-късно се е връщал

²¹ Вж. по-подробно А. С. Василев, Ктиторски портрети, София, 1960, стр. 88, 89, 90.

²² Н. Мавродинов, Изкуство на българското възраждане, София, 1957, стр. 67.

²³ П. Успенски, Востокъ Христьянскій Аѡнъ. Исторія Аѡна, ч. II, Аѡн монашескій, отдѣление второе, СПб, 1892, стр. 416 и сл.

да работи там. Че е бил в Света гора, твърдят Неофит Рилски и Христо Семерджиев. Той ще да е бил там по време, когато и Отец Паисий е живял в Света гора. Но кога и колко време е престоял и какво е рисувал, не е известно. През 1793 г. е вече в Самоков и името му е отбелязано в кондиката на митрополитската църква.²⁴ От същата година бяха и иконите в софийската църква „Св. Никола Стари“. Христо Димитров е в Самоков и през 1797 г. Неофит Рилски пише, че по онова време „оскудѣли совѣмъ всичките искусни зографи (иконописци) у света гора..“, и казва за Христо Димитров, че „като учил това художество у Света-гора въ много години, бѣлъ совершенный святогорскій иконописецъ“.²⁵ Съпоставяйки тези отделни случаи, би могло те да бъдат обединени от една мисъл или по-скоро от едно предположение, което, колкото и невероятно да е на пръв поглед, защото не сме свикнали с него, не е изключено по начало — да се помисли дали авторът на стенописите на посочените църкви не е бил Христо Димитров. По своя стил и колорит и изобщо по своето художествено оформление те твърде много се доближават до живописца в някои от църквите в Света гора — там, където той е учил и работил. Засега, разбира се, липсват изрични доказателства както за твърдението на Н. Мавродинов, така и за току-що изказаното предположение. Колкото трудно да са проучванията, особено поради невъзможността засега да се отиде в Света гора, където биха могли да бъдат почерпени някои сведения за Христо Димитров, все пак би следвало да продължат, за да бъде уяснен този въпрос.

От живописца в църквата „Св. Лука“, която не е лишена от някои реалистични съставки, ще изтъкнем присъствието и на един ктиторски портрет — образа на „Игнатѣ ктиторъ“.²⁶ Той е нарисуван до поясно, полуобърнат надясно. Изразът на лицето е измъчен и мрачен. В десницата си подкрепя макета на построената от него църква, а в лявата ръка, през която е праметната броеница, държи кръст. Тъмносинята заднина (фонът) е усеяна със звезди (обр. 27).

Неизвестният майстор е проявил голямо живописно чувство и в двете църкви. Той избистря твърде много лицата от тежки сенки, умело раздвижва фигурите и въпреки изобилието на гънките и сложността на облеклата не губи анатомичните съотношения; там, където е необходимо, смело подчертава очертанията на части от тялото. Но той притежава и богато въображение и силно чувство за декоративност. Това му е помогнало да свърже с голяма лекота фигурите с перспективните изгледи и изобилното им линейно обогатяване. Тези три същини в неговите композиции са напълно уравновесени и това създава тяхната убедителност. Като се прибави към това и свежият и игрив колорит, изкуството в посочените църкви представлява едно от най-големите постижения в живописца от края на века. Навсякъде неговите композиции са усеяни изобилно с декоративни мотиви от тогавашните западноевропейски стилове,

²⁴ Хр. Семерджиев, Град Самоков и неговата околност, Самоков, 1912, стр. 136.

²⁵ Геромонахъ Неофитъ Рылецъ, Описание болгарскаго священнаго монастыря Рылскаго, София, 1879, стр. 76.

²⁶ Монах Игнатий (с мирско име Иван Калпакчи Радев), от Стара Загора, участвувал в разбойничествата на кърджалиите. Той бил погубил около сто човека. Покаял се и станал монах, а със средствата, които набрал от грабежи, построил и украсил със стенописи църквата „Св. Лука“ през 1799 г. Вж. Й. Иванов, Св. Иван Рилски и неговият манастир, София, 1917, стр. 110, и Геромонахъ Неофитъ Рылецъ, пос. съч., стр. 84—85.

от които най-значително участие вземат бароковите елементи. Този майстор е запознат толкова добре с тях, че ги използва и прилага с виртуозна лекота. Нему са известни твърде много мотиви и от другите сродни на барока стилове. Това обстоятелство подтиква да се мисли дали не е имал възможност този художник да научи това извън Света гора, откъдето е взел само традиционната иконография, която е обогатил и развил в обстановка значително различна от онази, в която са учили и работили майсторите на стенописите в Несебър и Арбанаси.

Все към края на века, през деветдесетте години, неизвестен, много опитен и даровит майстор, е нарисувал голяма композиция на „Страшният съд“ върху западната фасада на църквата в метоха Пчелино при Рилския манастир. Композицията обхваща голям брой лица, майсторски свързани отделни групи, умело нарисувани фигури и образи. Силно впечатление прави и разнообразният и богат колорит.

В този общ преглед на нашата живопис от XVIII в. са изтъкнати най-съществените паметници, без да е дадено пълно иконографично изследване. Това не е било и предмет на настоящия преглед, а целта бе да се систематизират, доколкото сме ги проучили, изцяло всички прояви на тази живопис. Хронологичното им подреждане е първи опит в тази насока, а от изобилието на фактите се вижда големият ръст на нашата пластична култура въпреки потисничеството на завоевателите.

*

Но нека хвърлим бегъл поглед в Света гора, за да видим какво става там по това време, как са организирани проявите на живописата в съвремението на Отец Паисий. Светогорската живопис има далечно минало и вековни прояви; нейното развитие е свързано с първите моменти, когато там се заселват монаси и започват да се строят църкви. Но от онова далечно време — около X в. — са запазени незначителни материали. Могат да се посочат остатъци от по-късната дейност на един от най-значителните светогорски живописци — Мануел Панселинос, — работил през XIV в. Той поставил здрави начала за развитието на живописата в Света гора на основата на византийските традиции, а неговите последователи затвърдили схващанията му и техническия му опит. От своя страна те предават това изкуство на следващите поколения.

Изкуството е било предавано от учител на ученик, които почти без изключение са били все монаси, докато едва през втората половина на XV в. един просветен иконописец, атонският йеромонах Дионисий, родом от Фурна, областта Аграфон, след големи трудности, както самият той пише в началото на своята книга, успял да събере и систематизира всички правила — от техническо естество и различни упътвания — за рисуване на фигурите и съставяне на композициите с библейско или евангелско съдържание. Така той съставя едно ръководство, наречено ерминия (*ερμινια*). Оказало се, че този негов ръкопис е извънредно важен, и започнало масовото му преписване и бързо разпространение най-напред между светогорските образописци, а наскоро след това и извън границите на Атон. С течение на времето това ръководство било допълвано при различни преписвания или били изпускани някои части от неговото съдържание. Едва през 1853 г. ерминията била напечатана и издадена в оригиналния ѝ вид на гръцки език: *ΕΡΜΙΝΕΙΑ ΤΟΝ ΖΟΓΡΑΦΟΝ, ΩΣ*

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΝ ΖΩΓΡΑΦΙΑΝ, ΥΠΟ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΖΩΓΡΑΦΟΥ, τοῦ ἐκ φουρνᾶ τῶν Ἀγρᾶτων (ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΑΝ ΑΘΩΝΙ ΤΩΙ 1458).

Νῦν τὸ πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα ΔΑΠΑΝΗ ΤΗΣ ΗΜΕΤΕΡΑΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Γ. ΣΩΣΙΜΑ.

ΑΘΗΝΗΣΙ, ΤΥΠΟΙΣ Φ. ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ ΚΑΙ Κ. ΒΑΦΑ, 1853. Самият оригинал-ръкопис през 1839 г. бил продаден на французина Дидрон от монаха-образописец Макарий.²⁷

Приемствеността на църковната живопис в Света гора е била предавана еднолично. Около 1750 г. там се създават две килии за църковна живопис — при келиите „Всесветая“ и „Рождество Богородично“. При монасите-живописци, които оглавяват обучението в тези килии, постъпват множество ученици. Обучението в килията „Всесветая“ е било ръководено от монаха-живописец Дамаскин, родом от с. Карпениси (Румелия), при когото постъпват да учат Никифор (I),²⁸ който е бил родом от същото с. Карпениси, Григорий, Митрофан (I) и Макарий Галатишки, от с. Галатища, Солунско. Тези добре обучени майстори работят през втората половина на XVIII в. и началото на XIX в., и то изключително по църквите на Света гора. Особено изтъкнат майстор от тях бил Макарий Галатишки, умрял през 1814 г. От обширната му дейност могат да бъдат посочени стенописите в трапезарията на Ватопедския манастир, рисувани през 1786 г. На следната година той нарисувал стенописите в гробищната църква на Карея. Макарий Галатишки обучил и ученици — братята Вениамин (II) йеромонах, Захарий монах и Макарий (II), родом от същото село Галатища. От тях Макарий (II) е бил притежателят на ерминията на Дионисий, която продал на Дидрон. От Захарий монах са рисувани няколко икони, запазени в Рилския манастир — на Богородица (59 на 82 см) (обр. 28) и Исус Христос (55 на 80 см), поставени на малките иконостаси до първите колони в главната църква. Тези икони са рисувани през 1791 г. и са надписани: СѦА ѲКОНА ПРѦДЛОЖН ЧѦСТНЫѲ ЧЕЛОВѦКЪ

СТОЙЧО Ѳ СЕЛО НПѦВКО (?) ЕЖЕ ѲСПАСЕНЕ (ДѦШѦ) ЕГѦ Ѳ ПОДРѦЖНЕ ЕГѦ Н ЧАДА ЕГѦ ДНА ХЕѲРОС ЗАХАѲИѦ МОНАХѦ ВЛѦТО АѦЧА (= 1791). Иконата на Христос

е надписана: СѦА ѲКОНА ПРѦДЛОЖН ЧѦСТНЫ ЧЕЛОВѦКЪ ВѦЛѲ Ѳ СЕЛО ГѦБРОКО ЕЖЕ ѲСПАСЕНЕ ДѦШѦ ЕГО Ѳ ЧАДА ЕГО: ДНА ХЕѲРОС ЗАХАѲИѦМОНАХѦ АѦЧА. Освен

тези икони той е нарисувал и иконите на Иван Рилски в параклиса „Св. Никола“ в същата църква и др. Тези икони ще да са били донесени от поклонници от Света гора и подарени на манастира. През 1803 г. Вениамин йеромонах и Захарий монах са нарисували стенописите в Хилендарския манастир. По-късно, през 1815 г., те са работили в параклиса „Св. Иван Предтеча“ в Иверския манастир, където са изобразили и портретите на българските ктитори хаджи Гено със синовете си хаджи Райно, Зеко и Добре, родом от Котел, и на хаджи Сава х. Илиоглу от Шумен.

²⁷ П. Успенски, Восток Христиански Авонъ. История Авона, ч. II, Авонъ Монашеский, отдѣленіе второе, СПб, 1892.

²⁸ Монашеските имена се повтарят много често и затова тук ще бъдат означени повтарящите се имена в скоби с римски цифри.

Към 1790 г. в Иверския манастир е работил Яков монах, за когото се каза по-горе.

Никифор (I) е школувал при Дамаскин, обучил свои ученици — Йоасаф и Митрофан (II), родом от гр. Виза. Митрофан (II) рисувал през 1817 г. стенописите в главната църква на Зографския манастир, започнати от учителя му Никифор (I), който починал по време на работата си през 1816 г. и се наложило ученикът му да поеме по-нататъшната работа.

Постепенно се обучили значително число образописци, които продължили да работят и по-късно — през целия XIX в. Между тях са Никифор (II) и Герман с учениците си Герасим, Антим и Гавраил. Редом с тях работили Матей Йоанов, Атанас Атинянин, Дамаскин, Сава, Генадий и др. От Генадий са стенописите в манастира Дохиар, рисувани през 1855 г. Преди това, през 1846 г., нарисувал иконите в църквата на манастира Ксенофон, на които през 1943 г. видях подписа му: „Писалъ Генеди 1846“.

Иконопиството продължава и по-късно. В Карея работили Михаил Ташидис, за когото не ми бе възможно да установя кой е бил неговият учител, но той успял да обучи Христодулос Матеу. По това време са работили Григорий Шкурт от Марайтис, Прокопос, Яни Ташидис. Твърде известен е бил Ясаф, създал значителна група ученици, които били наричани Ясафеити. В Карея работили руският образописец Поликарп и някои монаси от руския манастир „Св. Пантелеймон“. В Света гора са учили и работили мнозина българи, както се каза по-горе. В последно време, към края на XIX в., там е работил Гаврил Атанасов от Берово и др.

След този кратък преглед на известните засега живописци от XVIII в. в Света гора особено наложително е да се подчертае забележителното явление, възприето от тогавашните обществено-църковни отношения, а именно обичаят да се рисуват портретите на дарители по църковните стени редом с образите на светците — в същност един много стар начин за пропагандиране и поощряване даването на крупни дарения на църквата. Тези така наречени ктиторски портрети са твърде значителни на брой в Света гора. Като се изключат някои старинни портрети на византийски императори и български царе по гръцките манастири, рисувани твърде отдавна, ктиторските портрети в Хилендарския и Зографския манастир, където е пребивавал Паисий, могат да се разделят на две групи: една преди окончателното завършване на писаната от него история и друга — с по-голям брой портрети, рисувани след 1762 г. От първата група знаменателен е портретът на известния ктитор от Банско — хаджи Вълчо, чийто портрет е нарисуван в параклиса „Св. Иван Рилски“ в Хилендарския манастир заради построените от него килии и самия параклис в източната част на жилищните помещения на манастира, простиращи се до часовниковата кула. Своето дарение той е направил през 1757 г. и това подробно е казано в надписа в параклиса, който гласи:

Бл̄гволеніемъ оца нпоспешеніемъ с̄на нсавершеніемъ ст̄аго дха, вбновнсе нн-
пнсасе с̄ей ст̄ий храмъ въ нме ст̄го Івана Рилскаго трѣдомъ н нжданеніемъ
квр хаун Вълчв ѿ село Банскв съ келнемъ ѿ крѡва даже до пнрга кам-
банскн: н свержнсе сіе послешное дѣло ва лето ѿ воплащеніе х̄бо ашнз

мца априлѣ ꙗ дѣн бгъ дапрости ктитори: (обр. 29). Авторът на стенописите не е указал своето име. В изображенията, които той е нарисувал, са представени четири сцени из живота на Иван Рилски — преследването му от разбойници, Иван Рилски в хралупата на дървото и св. Лука при него, смъртта му и пренасяне на мощите му в София. Под едно от тези изображения, на южната стена, е нарисуван и портретът на хаджи Вълчо. С дясната си ръка той държи макета на построените от него сгради и на параклиса и ги поднася на стоящия срещу него Иван Рилски (обр. 30). И двамата са представени до колене на поле с широчина около 1,20 м. Хаджи Вълчо е представен в напреднала възраст, с прошарени мустаци и брада и побелели коси (обр. 31). Изразът му издава умен и спокоен човек. Без съмнение художникът е познавал добре своя модел и може да се приеме, че приликата е била убедителна. Хаджи Вълчо е представен в тогавашното народно облекло. Дългото джубе е сиво-бозово с лисичи кожи на яката. В лявата си ръка той държи дълга брое-ница. Цялата фигура е откроена върху черен фон. Портретът на хаджи Вълчо е един от твърде сполучливите портрети на ктитори в Света гора.²⁹ В известни случаи някои наши изследователи са намирали връзка между Отец Паисий и хаджи Вълчо. Без да се спирам на този въпрос, ще изтъкна само обстоятелството, че точно до тези килии, които са били изградени със средствата на хаджи Вълчо, се намира и килията на Отец Паисий (обр. 32, 33 и 33а). Когато на 30 август 1943 г. имах възможността да посетя тази българска светиня, тя бе изоставена и неизползуваема. Тя е югоизточно помещение, разделено на две части посредством една арка (обр. 34). В северозападния ъгъл на килията се намира една ниша, която е била използвана за библиотека, а под нея на пода е оставен капак върху таен изход, който извежда в долните етажи на помещенията. Височината на килията е 3,10—3,20 м.

Твърде трудно е да установим дали Отец Паисий е използвал някои материали от изобразителните изкуства в Света гора при създаване на историческия си труд. Но че той е имал известно отношение към този въпрос, се вижда от онзи текст на неговата история, в който, като пише за Пимен Софийски, изрично набляга на обстоятелството, че той е и художник, който е рисувал във възстановените от него църкви и манастири. За това свое твърдение той е използвал житието на Пимен Софийски.³⁰ Но напълно вероятно е той да е бил запознат с онези стенописи, които са представяли изтъкнати и заслужили българи или сцени от българската история. Тук ще се спра само на някои от тези случаи, от които се вижда, че старите български художници не са били безучастни към миналото на българския народ. Освен сцените, за които вече се спомена, представящи моменти от живота на Иван Рилски в посветения нему параклис, в старата трапезария на Хилендарския манастир между другите стенописи са изобразени сцени от живота на св. Сава (1169—1237), сръбски митрополит. В напредналите си години той, връщайки се

²⁹ Вж. по-подробно А. с. Василев, Ктиторски портрети, София, 1960, стр. 236—238.

³⁰ Житието на Пимен Софийски, в късен препис, се пази в Зографския манастир, където подробно се запознах с него и го фотографирах. Вж. П. Динев, Житието на Пимен Зографски, БАН, Известия на Института за българска литература, кн. II, София, 1954.

от посещението си в Ерусалим, минава през Търново и се среща с Иван Асен II, който е бил тъст на сръбския крал Владислав. Св. Сава, чичо на същия Владислав, бил тържествено посрещнат в българската столица, го скоро се поболеял и умрял. В един стенопис са представени св. Сава и Иван Асен II с лек поклон един към друг. Изобразен е моментът, в който св. Сава на празника Богоявление извършва църковна служба над един висок купел с вода (обр. 35). Зад Иван Асен е представена неговата свита. Царят е в тържествено облекло, с корона на главата и нимб. Също така с нимб зад главата е и св. Сава. Вторият стенопис представя св. Сава на смъртния одър, облечен в бял омофор с големи черни кръстове (обр. 36). Над него са наведени Иван Асен II и българският патриарх Йоаким с книга в лявата ръка. Зад тях са нарисувани многолюдни групи. На фона се очертават високи куполни сгради и кули и над тях са славяно-българските надписи на изображенията. Тези и подобни тям изображения от българската история и портретирването на българския цар не са могли да не обърнат внимание на Отец Паисий и да не му навяват мисли за дооформянето на зародилите се в него идеи за написването на българската история. Той не е могъл да не знае и за изображението на прочутия български светец Иван Кукузел (1227—1279), нарисуван на западната стена в главната църква на Великата лавра „Св. Атанасий“ в Света гора (обр. 37), да не е виждал и редица други изображения на български светци. А и до днешни дни са запазени стенописите в параклиса „Св. Георги“ в манастира „Св. Павел“ в Света гора, без съмнение рисувани от български художник, съдейки по чисто славяно-българските надписи при тези стенописи. Така например на западната

стена са нарисувани $\overline{\text{с}}\overline{\text{т}}\overline{\text{ы}}$ $\overline{\text{Антон}}\overline{\text{и}}$, $\overline{\text{с}}\overline{\text{т}}\overline{\text{ы}}$ $\overline{\text{Петр}}\overline{\text{ъ}}$ $\overline{\text{Ав}}\overline{\text{а}}$ $\overline{\text{м}}$, $\overline{\text{с}}\overline{\text{т}}\overline{\text{ы}}$ $\overline{\text{Авхил}}\overline{\text{а}}$ $\overline{\text{Ав}}$ $\overline{\text{м}}$ $\overline{\text{к}}$ $\overline{\text{ы}}$, $\overline{\text{с}}\overline{\text{т}}\overline{\text{ы}}$ $\overline{\text{Пав}}$ $\overline{\text{л}}$ $\overline{\text{Е}}$ $\overline{\text{р}}$ $\overline{\text{о}}$ $\overline{\text{п}}$ $\overline{\text{о}}$ $\overline{\text{т}}$ $\overline{\text{а}}$ $\overline{\text{с}}$ $\overline{\text{к}}$ $\overline{\text{ы}}$, $\overline{\text{с}}\overline{\text{т}}\overline{\text{ы}}$ $\overline{\text{Кир}}$ $\overline{\text{я}}$ $\overline{\text{к}}$ $\overline{\text{ы}}$ $\overline{\text{о}}$ $\overline{\text{ш}}$, $\overline{\text{с}}\overline{\text{т}}\overline{\text{ы}}$ $\overline{\text{Н}}$ $\overline{\text{и}}$ $\overline{\text{л}}$ $\overline{\text{ь}}$ $\overline{\text{С}}$ $\overline{\text{н}}$ $\overline{\text{н}}$ $\overline{\text{и}}$ $\overline{\text{т}}$ $\overline{\text{ь}}$ (обр. 38), внгелът със $\overline{\text{с}}\overline{\text{т}}\overline{\text{ы}}$ $\overline{\text{Па}}$ $\overline{\text{х}}$ $\overline{\text{о}}$ $\overline{\text{м}}$ $\overline{\text{и}}$ (обр. 39) и пр. Подобни са надписите и при другите изображения в параклиса. Един от светците, на когото главата и надписът с името са унищожени, държи разгънат свитък *хартия*, текстът на който е написан също така на славянски език (обр. 40). Твърде възможно е това да е бил образът на Иван Рилски.

Към нашата живопис от XVIII в. от периода след написване историята на Паисий трябва да се упомене живописиста в старата църква на Зографския манастир „Успение Богородично“, строена през 1764 г. (обр. 41), със застъпничеството на хаджи Вълчо. Тя е еднокуполна кръстовидна църква с нартика, строена едновременно с църквата (обр. 42). Над олтарната част е изградена малка осветлителна призма. Стенописите в църквата са рисувани през 1780 г. Те се отличават със сложни и многолюдни композиции, изградени с обилно въображение и богати колоритни гами. Едни от тези композиции от купола на южния певник са показани на образ 43. Надписите са на славяно-български език. В нартиката на църквата са изобразени някои от българските светци: „св. Давидъ иже въ Сол“ (обр. 44), Гавраил Лесновски (обр. 45), Иван Рилски (обр. 46) и др. Започват да се явяват в българските църкви и някои от руските светци. При посочените по-горе български светци е нарисуван и Димитър Басарбовски (обр. 47). Както Стематографията на Жефарович, така по-късно и историята на Паисий оказват огромно влияние на нашата живопис и до

края на века, а и през целия XIX в. започва повсеместно изобразяване на български национални светци, които в същност са повечето исторически личности, проявени в обществено-политическия живот, борци срещу турските нашественици и пр.

Също така в нартиката редом с посочените по-горе светци са изобразени и ктиторските портрети на хаджи Петко, хаджи Василий и хаджи Герасим (обр. 48, 49 и 50). Като се съпоставят тези образи с образите на светците от живописиста на църквата, се вижда явната разлика между изграждането на едните и на другите. Майсторът на ктиторските портрети въпреки условните изразни средства е търсил личните отлики на дарителите, докато в изображенията на светците художникът е изпаднал в много случаи в близост на изразите, на конструкции на глави и пр.

В параклиса „Рождество на св. Йоан Кръстител“, намиращ се в източните жилищни помещения на Зографския манастир, през 1768 г. е нарисуван групов портрет на ктитора хаджи Василий от Ловеч (обр. 51) със синовете си Недялко и Коста — още малки момчета.³¹

С тези портрети не се изчерпва значителната група на български ктитори, рисувани в Света гора. Те обаче са връзката от миналото с голямата поредица ктиторски портрети на българи, рисувани през XIX в., с които тук не ще се занимаваме.

С това не се изчерпва големият брой надписи на стенописи, икони, щампи и др., които се намират в Света гора; няма да упомена безкрайно голямото число на стари български исторически документи, хрисовули, ръкописни книги и др., много от които са с илюстрации и които са могли да бъдат достойние на съставителя на първата българска история.

*

Този преглед, който направихме дотук, обхваща проявите на нашето изкуство от началото докъм средата на втората половина на XVIII в. От изложението се вижда, че паметниците на нашето изобразително изкуство, създадени през това време, са изолирани явления в творчеството на автори, едни от които са оставили своите имена, а други ще останат завинаги неизвестни. Почти без изключение както едните, така и другите ще бъдат вписани в историята на нашето изкуство само с по една творба — отделна икона или стенописите в някоя църква. Унищоженията през турското властване до дните на Освобождението са били толкова големи, че днес не сме в състояние да осъществим стилна и художествено-техническа връзка дори между две художествени произведения, между иконите или стенописите на две църкви.

Беше необходимо да изминат десетилетия, докато срещу турския феодализъм можеше да се организират силите на българския народ — отначало неясно и несигурно, но с постепенното нарастване на икономическите възможности и възникването на нови производствени отношения все по-уверено и подчертано започнаха да се изясняват и идеите за национално освобождение. Назряха условията за възраждане. И това възраждане, което въздигна материалните, духовните и борческите сили на нашия народ, даде силен тласък и на развитието на пластическите изкуства у нас.

³¹ А. с. Василев, Ктиторски портрети, 222—226.

В края на XVIII в. се разгръща забележително явление в историята на българското изобразително изкуство. Към 80-те години на века в различни краища на българските земи се поставят основите и започва развитието на художествено творчество, което от еднолична проява постепенно добива колективен характер. Това са нашите художествени школи, които по-късно, през XIX в., добиха огромно развитие и вляха в българската културна история неограничени богатства. Тези средища на нов подем бяха оформени в Тревненско, Дебърско, Банско и Самоковско. Нам са известни и онези културни труженици, които въпреки тогавашните тежки условия можаха да основат свои художествени работилници и да учат свои ученици, от които на първо място стояха техните синове. Според тогавашния начин на обучение живописца, а и резбарското и строителното изкуство са били предавани от бащи на синове посредством чисто практически начала. Тези занятия започнали с усвояване на най-обикновените, преди всичко подготвителни и помощни работи, необходими за организиране дейността на майстора. С други думи, младите чираци са били длъжни да минат през всички етапи, докато стигнат до необходимото съвършенство, и едва тогава да им бъдат признати правата на майстори. Учениците са съпътствували своите учители из разни краища на страната, там, където майсторът им е сторил някаква сграда или нова църква, за която е било необходимо да се нарисуват икони и стенописи и да бъдат изрязани резбите на иконостаса.

Сведенията, с които разполагаме за определяне началото на създаване на една от най-старите наши художествени школи — Тревненската художествена школа, — все още граничат с преданията. Според тях към края на XVII в. някой си Викентий (или Витан, син Карчов), бил в Света гора, където се обучил на живопис и резба. Днес не е възможно да бъдат посочени негови творби. Все според същото предание негов ученик бил синът му Димитър, за когото също така липсват поне най-необходимите сведения. Това може да се каже и за Цоню, син на Димитър — така три поколения могат да бъдат документирани само според семейните спомени. Едва от техните наследници, синовете на Цоню — папа Витан Стари, Кою (Константин) и Симеон, родени в началото на втората половина на XVIII в., съществуват датирани творби. Засега от известните техни икони най-рано датираните са от 1798 г. Така в Народния археологически музей в София се пазят една икона на Христос, на която се четат иконписецъ папа Витанъ в Тръвна дщчи (= 1798) — обр. 52, и друга — на св. Никола (обр. 53) с надпис: Снѣ иконописецъ Симеонъ въ село Тръвна дщчи (= 1798).³² Икони от тези двама майстори са запазени в Църковния музей в София и в някои църкви — в Капиновския манастир, Горна Оряховица, Севлиево, Габрово, Сливен, Трявна и др. От третия брат — Кою Цонюв Витанов — са запазени няколко икони в музейната сбирка на Троянския манастир, от които иконата на Богородица Скърбяща (63 на 97 см) е надписана: ѿѿикнѣ иквнѣ приложнѣ въ храма стн Никола Агапна монахъ за дѣшѣ спасенъ ѿ гратъ Терновъ рѣка Кою Цо-

³² И двете икони са погрешно датирани от Б. Филов, който ги отнася към 1768 г. — Старобългарско изкуство, София, 1924, стр. 93, 94, 95.

нюзъ ѿ Тръвъ братъ поп Внтан. От него е бил и иконостасът в църквата „Възнесение“ в гр. Шумен, направен през 1831 г. Дейността на тримата братя е обхващала края на XVIII и началото на XIX в. По-късно техните многобройни наследници продължават да работят през целия XIX и дори през XX в., но тук не е мястото да бъде разглеждано творчеството им, при все че някои от тях са създали великолепно образци на нашето изкуство.

По поречието на р. Радика и Мала река, Дебърско, в десетки села от местното население, наречено мияци, се излъчва голям брой майстори, в родовите организации на които също така обучението се е предавало от бащите на синовете. Един от най-старите родове на майстори-строители, образописци и резбари е така нареченият Рензовско-Зографски род. И в този случай семейните предания са онези материали, върху които се изгражда началната история за дейността на представителите на това семейство. Най-старият известен деец от Рензовци бил Мирче, по произход от с. Тресонче. Той бил майстор-строител, живял и работил в края на XVII и първата половина на XVIII в. Неговият син Богдан, „който бил добър зограф“, стигал дори до Цариград. Богдановите внуци Янкул Силянков (род. около 1750 г.), съвременник на Христо Димитров от Доспей, и брат му Стефан Силянков продължили дейността на баща си Силян Богданов, работейки в Серес, Драма, Кавала, Солун и из Тракия. Янкул Силянков издигнал голямата църква в Драма и др. Той обучил и синовете си Дамян и Цвятко. Първият от тях, Дамян Янкулов (около 1770—1830), се занимавал и с живопис. От него у късните наследници на Рензовци във Велес бяха запазени рисунки-проекти за икони. Тези тушови рисунки явно посочваха значителните дарби на Дамян Янкулов. Тук представяме проект за композицията „Рождество Христово“ (обр. 54) и изображенията на евангелист Йоан (обр. 55) и евангелист Лука (обр. 56). В тези рисунки е показано богатото въображение на автора. Синовете на Дамян Янкулов — Гьорче, Андрей, Коста и Никола, родени в началото на XIX в., — развиват голяма дейност главно из земите на Македония. Гьорче (Георги) е бил образописец, Андрей е един от най-изтъкнатите строители на Македония през XIX в. Достатъчно е да посочим църквата „Св. Пантелеймон“ във Велес — негово дело. Никола е бил опитен резбар. Те обучили и своите наследници.

Освен Рензовци в Македония работят и множество други представители на тамошното изкуство. Тук ще упоменем само някои от тях, които са работили през XVIII в. Един от тези образописци е Константин Зограф, работил в началото на века. Между другото той е изобразил и ликовете на българските просветители Климент и Наум в манастира „Св. Наум“. Константин Зограф обучил сина си, Търпо Зограф, сведенията за когото са също така твърде оскъдни. Той е работил през втората половина на XVIII в. и началото на XIX в.

Във велешката църква „Св. Спас“ („Възнесение“) е запазена една икона от Апостол Зограф, рисувана през 1707 г., на която той е оставил надпис: *Прнаежаніемъ влагороднагѡ господа хаун Мнханаъ Іудановичъ афз рѡкаже апла зѡгра* (обр. 57). В тази творба Апостол Зограф се е показал особено даровит майстор със силно декоративно чувство и богат

колорит, продължавайки по-стари местни традиции. Откъде произхожда този опитен образописец, не е известно.

Около средата на XVIII в. е роден и друг образописец със същото име, Апостол Зограф, от гр. Воден, чиито родители били българи, което научаваме от Е. М. Кузинери. Апостол Зограф се бил установил в Солун. Там той се сблизил с френския консул Кузинери, който го използвал при своите обиколки из Македония при събиране на археологически и етнографски материали и проучвания. Кузинери престоял в Македония от 1773 до 1793 г. и въз основа на своите проучвания се явил неговият труд *Voyage dans la Macedoine, Paris MDCCCXXXI*. Книгата на Кузинери е илюстрирана с множество гравюри, с изгледи от Солун, Зъхна, Серес, водопадите от Воден, родния град на Апостол Зограф; гдето „родителите и приятелите на Апостол и други българи ни дадоха закуска на открито под големите сенки и ние имахме рядкото удоволствие да ядем пъстърва, ловена на самото място“. Би могло да се приеме, че рисунките за гравюрите, отпечатани в книгата на Кузинери, ще да са били правени от Апостол Зограф. Тук е дадена една от тези гравюри, представяща старинен изглед от Солун (обр. 58).

В Разложката котловина се обособява като дейно търговско и културно средище (сега град) Банско. Оттам още през XVIII в. излизат просветени деятели и родолюбци. Към средата на века там е роден и Тома Вишанов х. Икономов, бъдещият основател на Банската художествена школа (понякога наричана и Разложка школа). Като младеж той отишъл във Виена, където учил живопис. Оскъдни са сведенията за това негово пребиваване и обучение там. Не е известно и кога се е завърнал в родната си. Той заработва в Банско и бил наречен Молера (от виенската дума *maler* = живописец). Не е известно и кога е умрял. От твърде оригиналното му творчество, което е протекло през последната четвърт на XVIII и началото на XIX в., са известни ограничен брой негови творби Иконите, които той бил нарисувал в гробищната църква в Банско, бяха опожарени заедно с великолепния резбарски иконостас от един пожар в църквата през 1957 г. Така бяха унищожени едни от най-оригиналните български икони от края на XVIII в. Тези икони бяха на Исус Христос (обр. 59), Богородица (обр. 60), Йоан Кръстител (обр. 61) и др. В тези свои икони Тома Вишанов бе създал свои, не твърде обичайни за късната византийска живопис образи, различни от онези, които се рисуваха в Света гора. Запазени са негови стенописи от по-късно време в църквата „Покров Богородичен“ при постницата „Св. Лука“ на Рилския манастир. Тези стенописи са рисувани през 1811 г. Между тях има забележителни композиции, както и един ктиторски портрет на проигумен Теодосий. След тази дата следите на Тома Вишанов Молера се губят. В архива, останал от Молеровци, са запазени известен брой тушови рисунки, едни от които са изпълнени щрихово, а други с разреден туш. Между тях са образите на евангелистите. Тук на обр. 62 е представен евангелист Лука, бароковата осанка на който е дадена в стилната обстановка на ренесансовото западноевропейско изкуство. В щриховите рисунки са рисувани сцени от Библията (обр. 63), евангелието (обр. 64) и Апокалипсиса (обр. 65). В тях се вижда напълно сигурната ръка на крайно даровит и задълбочено школувал художник. Със забележителна лекота и обилно въображение са изпълнени и най-сложните композиции. Надписите са на

български език. За съжаление тези рисунки не носят подпис и дата, но тяхното изпълнение, видът им, хартията, на която са рисувани, и пр. посочват произхода им от времето на Тома Вишанов. Бъдещите проучвания на тези рисунки ще спомогнат да се определят техният произход и принадлежност. Тома Вишанов Молера предава своето изкуство на сина си Лимитър Т. Молеров, който е оставил забележителни икони и стенописи, най-добрите от които са в Рилския манастир — стенописите в метоха Пчелино, в параклиса „Св. Архангели“ в самия манастир и стенописите в параклисите „Св. Никола“ и „Св. Иван Рилски“ в главната църква на манастира. Там Димитър Т. Молеров е работил със сина си Симеон, който станал опитен образописец, а по-късно обучил сина си Георги С. Молеров. Така четири поколения от рода на Молерови са упражнявали това изкуство. Към тази създадена от тях художествена школа се числят и множество техни ученици, образописци и резбари, работили дори до наши дни. В младежките си години и Никола Бенин (Неофит Рилски) е бил ученик на Димитър Т. Молеров.

Около средата на XVIII в. в с. Доспей, Самоковско, е роден Христо Димитров. Той е основоположникът на Самоковската художествена школа. И в този случай семейните предания уясняват някои моменти от неговото минало. Христо Димитров отишъл да учи иконопис в Света гора, а след време оттам се отправил, подобно на Тома Вишанов, за Виена. Колко време и при кого е учил там, не може да се установи. Изглежда, че се завърнал в България през 80-те години на XVIII в. От него са останали значителен брой икони, пръснати из разни селища на Югозападна България — в Самоков и някои от селата, в с. Долни Пасарел (обр. 66), с. Голямо Белово (обр. 67 и 68), икони в щипската църква „Св. Богородица“ (обр. 69) и др. Синовете на Христо Димитров — Димитър Хр. Зограф и Захарий Хр. Зограф — продължили делото на баща си, работейки през XIX в. Освен тях редица последователи на Христо Димитров и ученици на неговите синове в продължение на повече от един век рисуват икони, стенописи и портрети.

Освен посочените майстори от известните наши художествени школи из пределите на България са работили и редица други живописци, включително и тези из Странджанско, чиято дейност ще бъде предмет на нарочни изследвания.

Поставените здрави начала на възрожденското ни изкуство през XVIII в. спомогнаха за неговото повсеместно развитие, както и за неговия разцвет по време на XIX в. За националните елементи — предимно образите на български светци, които нашите образописци рисуваха с особена любов, важен дял се пада на историята на Паисий и на съчиненията на неговите последователи, които черпеха вдъхновение от нея.

О БОЛГАРСКОЙ ЖИВОПИСИ XVIII ВЕКА

А. Василев

(Резюме)

В XVIII веке болгарская живопись продолжает традицию древнего болгарского искусства несмотря на то, что турецкие завоеватели создали очень тяжелые условия для поработанного народа и остановили его культурное развитие. Кроме того, болгарский народ был вынужден вести непрерывную борьбу против поплзновенный греков и их попыток уничтожить болгарское национальное сознание, письменность и язык.

При этих непосильно тяжелых условиях, несмотря на все ограничения, болгарское просвещение и искусство продолжали развиваться. Живопись этой эпохи угнетения не имела других возможностей применения кроме украшения церквей и потому ее сюжеты ограничивались исключительно религиозной тематикой.

Сохранены произведения болгарских художников начала XVIII века, которые, кроме своей художественной деятельности, занимались и профессией учителей, как весьма просвещенные люди, сохранившие болгарский язык и письменность. И это происходило в поработанной стране, прежде чем в культурной истории Западной Европы появились М. В. Ломоносов, Ж. Ж. Руссо, Д. Дидро и др. Между болгарскими мастерами того времени отмечается Николай Йерей, который работал в 1703 году, Коста и Цюю, произведения которых датированы 1708 годом. Деятельность болгарских художников продолжается и в годы просветительного движения века, — особенно оригинальный мастер Йоанн из Софии работал в 1723 году. Можно было бы перечислить еще ряд имен: Георгия Стояновича из Свиштова, Даскала поп Павла, Даскала Уроша, Даскала Стояна и др. Развитию болгарской иконографии содействовала и иллюстрированная графически книга „Стематография“, изданная в 1741 году болгарским культурным деятелем и художником Христофором Жефаровичем.

Наряду с именами этих болгарских мастеров, как на стенописное наследство можно указать и на живопись XVIII века в двух церквях, посвященных св. Георгию в г. Несебр, характерную своим декоративным характером. Другими художественными памятниками являются церкви „Св. Георгия“ — 1710 года, „Св. Афанасия“ — 1724—1726 гг. и стенопись 1704 года в часовне „Св. Троицы“ в с. Арбанаси у г. Тырново. В искусстве мастеров этих стенописей сохранены традиционные приемы поздней византийской живописи. Это видно и на стенописях в церкви „Св. Архангелов“ в этом же селе, рисованных Михаилом из Солуна и Георгием из Бухареста, болгаринном, переселившимся в Валахию.

Работали болгары и в некоторых монастырях на Афоце, но имена всех не установлены. Там, под влиянием Паисия, появляются и образы некоторых болгарских святых.

В конце XVIII века в болгарских землях зарождаются и обосновываются деятельные очаги искусства живописи, превратившиеся в многолетние школы с многочисленными мастерами, поколения которых продолжают работать и в XIX веке. Это Тревненская школа с ранними пред-

ставителями, как папа Витан Старый и Симеон; Дебрская, Самоковская и Банская школы, из которых вышло множество даровитых живописцев резчиков и строителей.

Обширная деятельность болгарских мастеров XVIII века создала прочную основу для дальнейшего развития болгарского искусства.

ÜBER DIE BULGARISCHE MALEREI DES 18. JAHRHUNDERTS

A. Vasiliev

(Zusammenfassung)

Die bulgarische Malerei setzte im 18. Jahrhundert die Traditionen der alten bulgarischen Kunst fort, obwohl die türkischen Eroberer dem unterjochten Volke schwere Bedingungen aufgezwungen hatten und seine kulturelle Entwicklung hemmten. Das bulgarische Volk mußte zu dieser Zeit auch gegen die griechischen Bestrebungen und Versuche, das Nationalbewußtsein der Bulgaren, ihr Schrifttum und ihre Sprache auszulöschen, ununterbrochen ankämpfen.

Trotz dieser untragbaren Bedingungen und Schranken nahm die Entwicklung der bulgarischen Bildung und Kunst ihren Fortgang. Die Malerei hatte in jener Zeit der Unterdrückung keine andere Möglichkeit, als in der Kirchenwandmalerei ein Anwendungsgebiet zu suchen, und ihr Inhalt beschränkte sich ausschließlich auf die religiöse Thematik.

Es sind verschiedene Werke bulgarischer Maler vom Anfang des 18. Jahrhunderts erhalten, die, als hochgebildete Menschen, außer ihrer künstlerischen Tätigkeit auch den Lehrerberuf ausübten und damit zur Erhaltung der bulgarischen Kultur beitrugen. Und dies geschah in einem unterjochten Lande und zu einer Zeit, bevor noch in die Kulturgeschichte Europas Namen wie Michael Lomonossov, Jean Jacques Rousseau, Denis Diderot u. a. eingegangen waren. Unter den bulgarischen Meistern aus jener Zeit sind zu nennen: Nikolaj Jerej, der im Jahre 1703 arbeitete, Kosta und Zoju, deren Werke vom Jahre 1708 datiert sind. Die bulgarischen Maler setzten ihre Tätigkeit auch in den weiteren Jahren des Jahrhunderts fort. So schuf zum Beispiel Ioan aus Sofia, ein besonders origineller Meister, bis 1723. Es ließe sich noch eine ganze Reihe von Namen aufzählen, von denen hier nur einige genannt seien: Georgi Stojanovič aus Svištov, Daskal (Lehrer) Pop Pavel, Daskal Uroš, Daskal Stojan usw. Die Entwicklung der bulgarischen Ikonographie fand eine Stütze in der 1741 von dem bulgarischen Kulturschaffenden und Kunstmaler herausgegebenen graphisch illustrierten Stemmato-graphie.

Neben diesen bulgarischen Meistern wären noch die Wandmalereien aus dem 18. Jahrhundert in den beiden Georgenkirchen in Nesebär zu erwähnen, die sich durch ihren sehr dekorativen Charakter auszeichnen. An-

dere Kunstdenkmäler sind die Georgenkirche aus dem Jahre 1710, die Athanasiuskirche, 1724—1726, sowie die Wandmalereien aus dem Jahre 1704 in der Dreifaltigkeitskapelle im Dorfe Arbanasi bei Tärnovo. Diese Kunstwerke verraten die traditionelle Technik der spätbyzantinischen Malerei. Diese Technik sieht man auch in den Wandmalereien der Erzengelkirche in Arbanasi von Michael aus Saloniki und Georgi aus Bukarest erhalten. Letzterer war ein nach der Walachei übergesiedelter Bulgare.

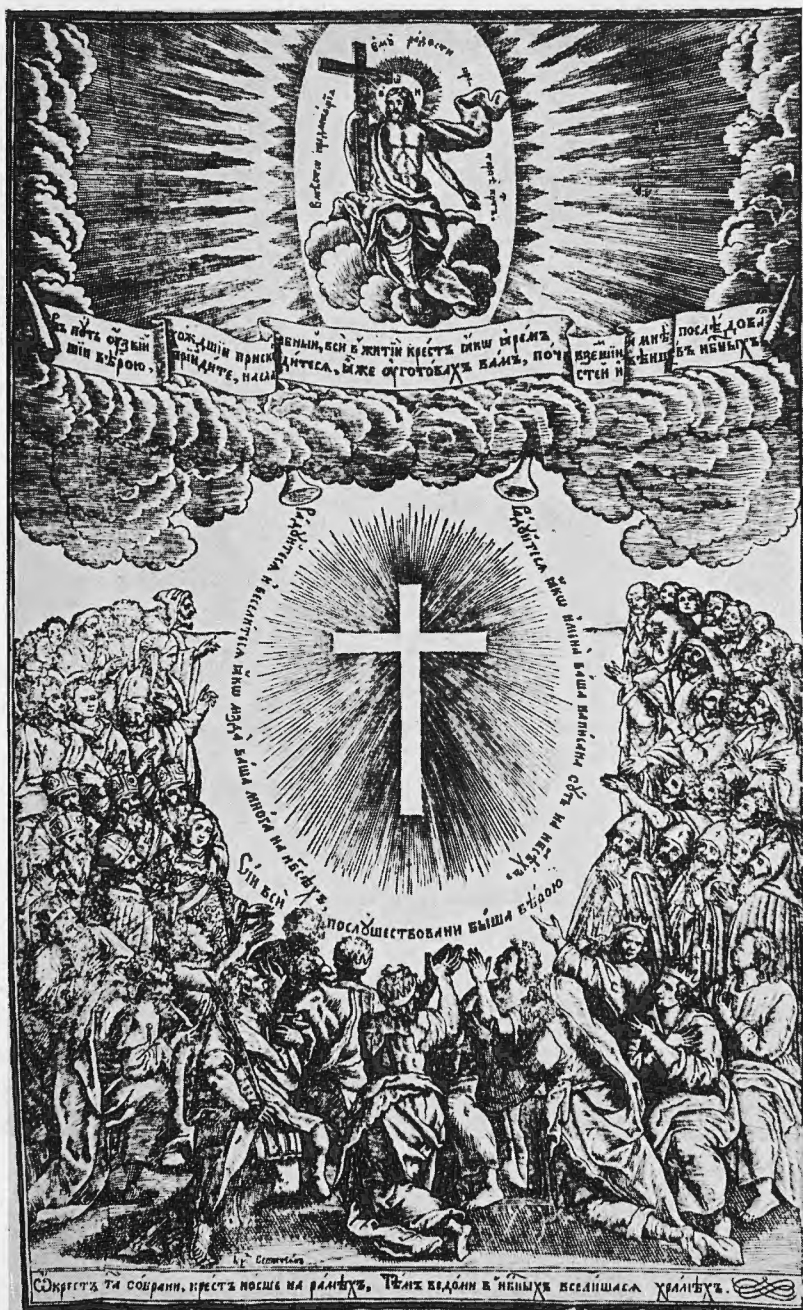
In manchen Klöstern auf Athos haben auch bulgarische Meister gearbeitet, deren Namen aber nicht alle festgestellt sind. Daher erscheinen in den dortigen Wandmalereien unter dem Einfluß der von Paisij geschriebenen Geschichte auch Gestalten bulgarischer Heiliger.

Ende des 18. Jahrhunderts bilden sich in den bulgarischen Landen die ersten tätigen Kunstkreise, aus denen später die langjährigen Schulen mit zahlreichen Meistern hervorgegangen sind, deren Nachkommen bis ins 19. Jahrhundert weiterhin auf dem Gebiete der Kunst schaffen. Dies sind die Trevnaer Schule, mit ihren frühen Vertretern Papa Vitan der Alte und Simeon, die Schule von Debär, die Samokover Schule und die Schule von Bansko. Aus ihnen sind zahlreiche begabte Kunstmaler, Holzschnitzer und Baumeister hervorgegangen.

Die umfangreiche Tätigkeit der bulgarischen Meister im 18. Jahrhundert bildete eine solide Grundlage für die weitere Entwicklung der bulgarischen Kunst.

1. Титулна страница на миней за м. юни, печатан в Киево-Печорската лавра, 1708 г.

2. Севастиян Йеродякон. Славословие на кръста, гравюра, 1708 г.

3. Николай йерей. Икона на Исус Христос, 1703 г.

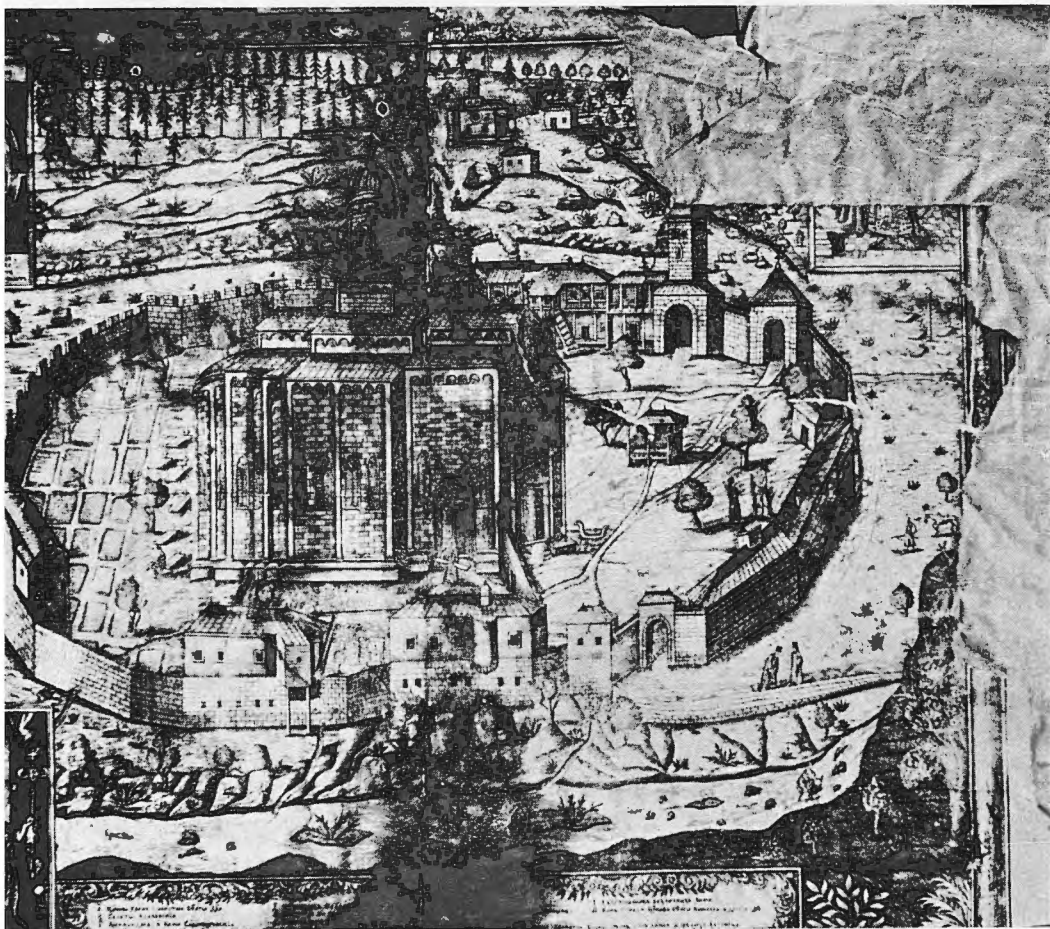
4. Николай Йерей. Икона на Богородица, 1708 г.

5. Даскал Коста и Цойо. Икона Старозаветна Троица.
Манастира „Св. Троица“ при Търново

6. Йоан от София. Икона на св. Никола, 1721 г.

7. Георги Стоянович. Дечански манастир, гравюра от 1745 г.

8. Даскал поп Павел. Икона на архангел Михаил от 1776 г.

СТЕМАТОГРАФІА,
 ЮЖЕ ВЗВІЧНЮПАМАГЪ,
 БЛГО ПОЛУЧНАГО ПОТВЕРЖЕНІЯ,
 СТЬИШЕМЪ и БЛЖЕННІИШЕМЪ, ГАНЪ, ГАНЪ
АРСЕНІЮ ЧЕТВЕРТЬМЪ
 АРХІЄПІСКОПЪСКОМЪ,
 ВСЬХЪ СЕРБОВЪ, БОЛГАРОВЪ, ЗАПАДНА
 ПОМОРИА, ДАЛМАЦІИ, БОСНИ, ОБОБО
 ХВНА, ИЦІЛАВЕ, ИЛЛІРІКА,

ПАТІАРХЪ

ГАНЪ, ГАНЪ МИЛОСТИВИИШЕМЪ
 ХРИСТОФОРЪ ЖЕФРОВИЧЪ, ИЛЛІРІНО РАССІЯНСКІИ
 ОБЩІИ ЗВОГФЪ, ВСПОМОГНО ПРИПИСЕГЪ,
 И КА ЗЛОГА СЫНОВСІАГО БЛГО
 ГОВЕЧІА, ДРБЕТЪ

ВВІВННІБЪ : КУ УМОСГОТ ХА
 ФІЛІА МІССОРА СІРІА 1111.

БЛГО = ПОЧТЕННОМЪ
 ГОСПОДИНЪ

ХРИСТОФОРЪ ЖЕФИРОВИЧЪ

ИЛЛІРІНО РАССІЯНСКОМЪ ОБЩЕМЪ ЗВОГФЪ
 СЕВНІТЕЛЮ ОУЧЕСТВА БОЛГАРСКИШ,
 АЮБИТЕЛЮ ЦРЪВИ ИЛЛІРІЧЕСКИШ

ЗА КНИГЪ СІЖЕ ИМА
 ЗНАМЕНІИ ИЛИ ОРДЖИИ ИЛЛІРІЧЕСКИИ
 И ЗОБРАЖЕНІЕ

ПАУСЕЛЪ НЕ НАДОВИЧЪ ШКОЛА ИНОГДА КАР
 ЛОВАЧІИ КОЗАЧНИКИИ УЧЕНИКЪШ Ш УСЕДЪІА СІЕ
 ВОСПИСЕГЪ

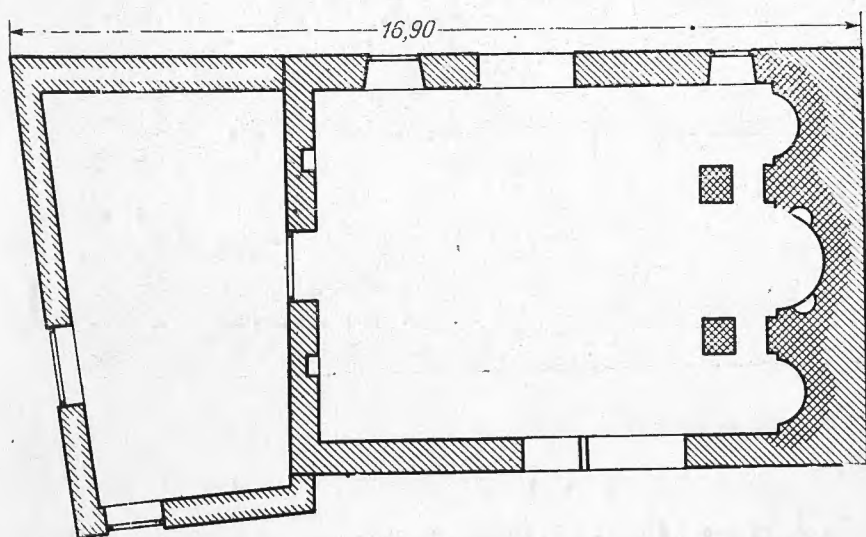
10. Христофор Жефарович. Гравюра Наум Охридски и Никодим

11. Христофор Жефарович. Гравюра Давид, цар български, и Теокист

12. Църквата „Св. Георги Стари“ в Несебър. Югозападен изглед

13. План на църквата „Св. Георги Стари“, Несебър

14. Мъчения на св. Георги, стенопис в църквата „Св. Георги Стари“ в Несебър

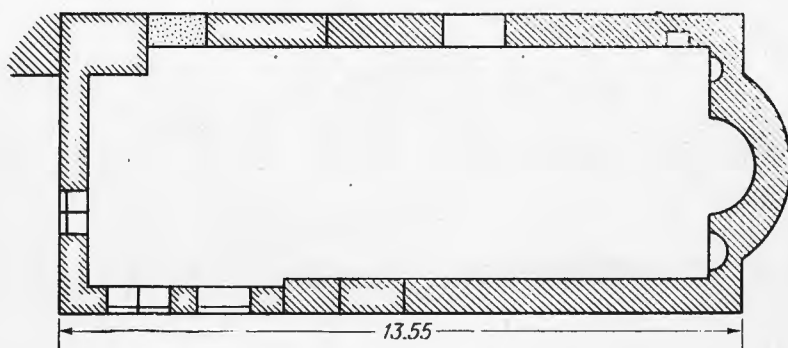
15. Възкресение Лазарово, стенопис от църквата „Св. Георги Стари“ в Несебър

16. Архангел Михаил, стенопис от църквата „Св. Георги Стари“ в Несебър

17. Църквата „Св. Георги Малки“ в Несебър. Югозападен изглед

18. План на църквата „Св. Георги Малки“ в Несебър

19. Част от стенописите в църквата „Св. Георги Малки“ в Несебър

20. Стенописи от параклиса „Св. Троица“. Девически манастир „Св. Богородица“ — Арбанаси

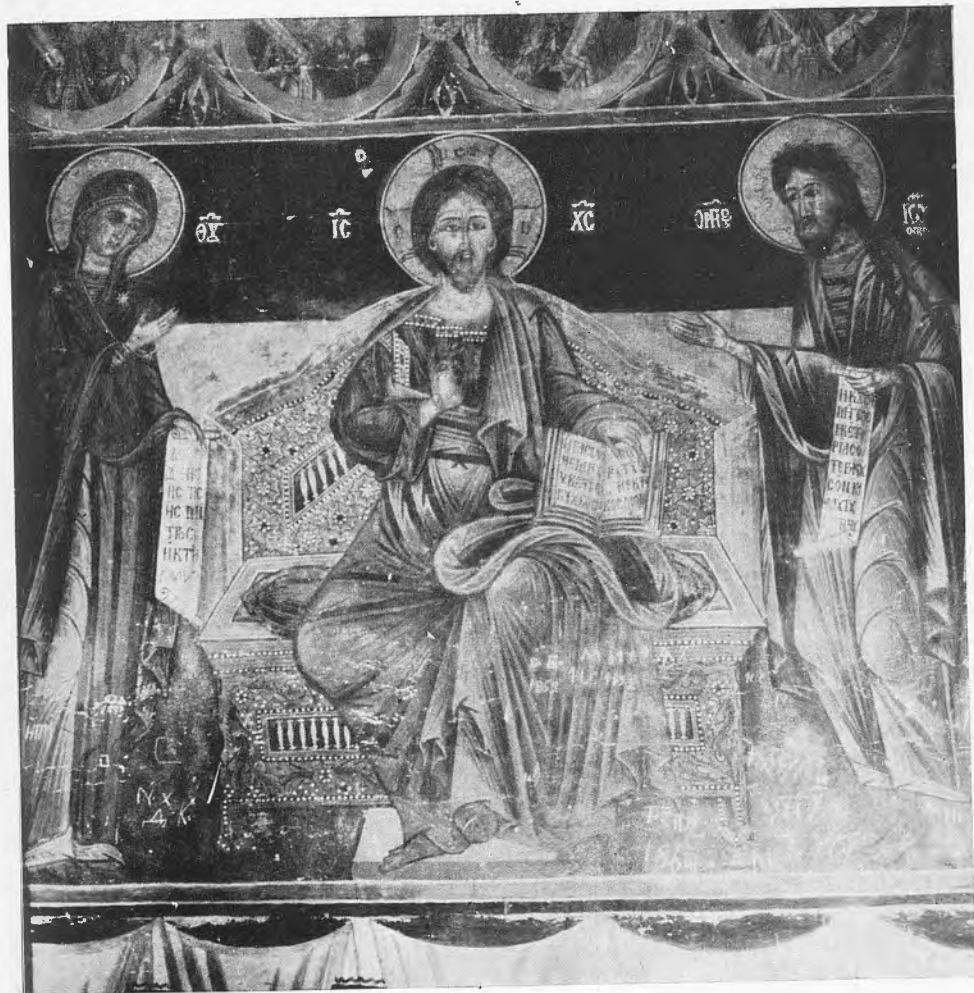
21. Даскал Христо (?). Икона на Богородица в манастира „Св. Никола“ при с. Арбанаси

22. Даскал Цойо и Недьо. Стенопис Раят (откъс) от параклиса при църквата „Св. Атанасий“ в с. Арбанаси

23. Даскал Цойо и Недьо. Старозаветна Троица, стенопис в параклиса при църквата „Св. Атанасий“ в с. Арбанаси

24. Даскал Цойо и Недьо. Стенопис Дейсис от параклиса на църквата „Св. Атанасий“ в с. Арбанаси

25. Ктиторски портрет на Мелания монахиня
в Роженския манастир при Мелник

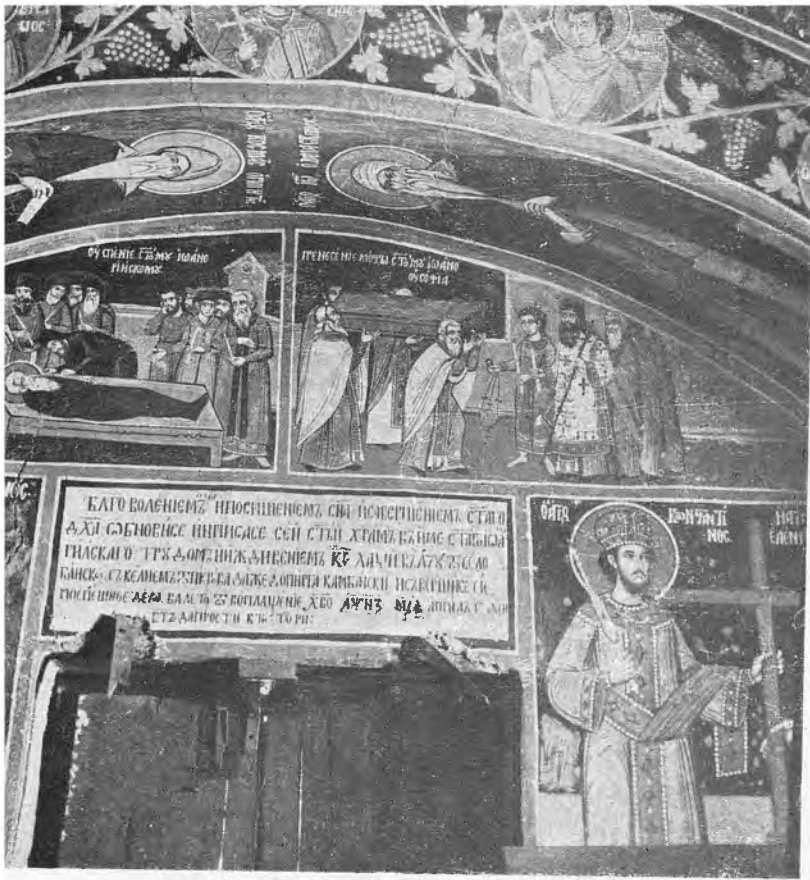
26. Христо Димитров (?). Стенописи от гробищната църква на Рилския манастир

27. Христо Димитров (?). Ктигор Игнатий, портрет в църквата „Св. Лука“ при постницата на Рилския манастир

28. Захарий монах. Икона на Богородица от Рилския манастир

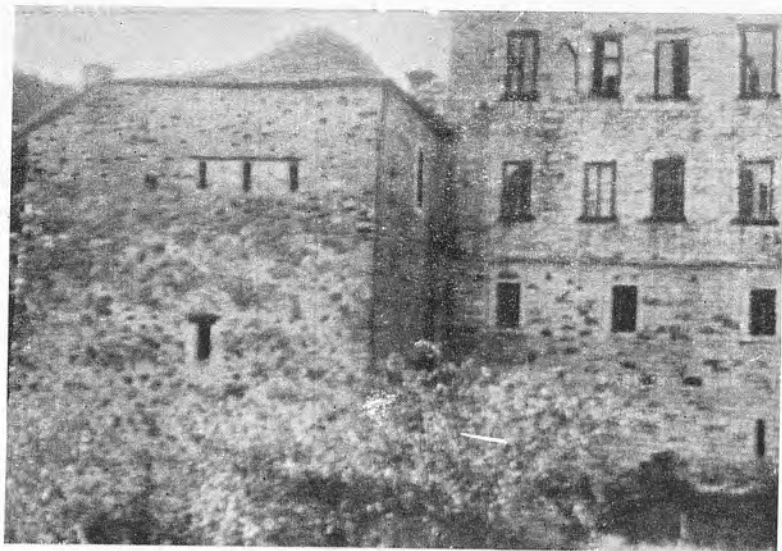
29. Стенописи от параклиса „Св. Иван Рилски“ в Хилендарския манастир

30. Стенописи от параклиса „Св. Иван Рилски“ с портрета на хаджи Вълчо, Хилендарски манастир

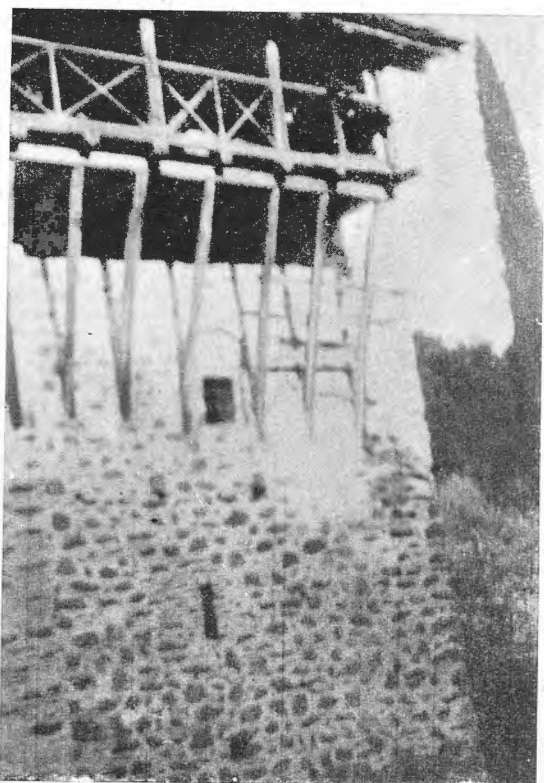

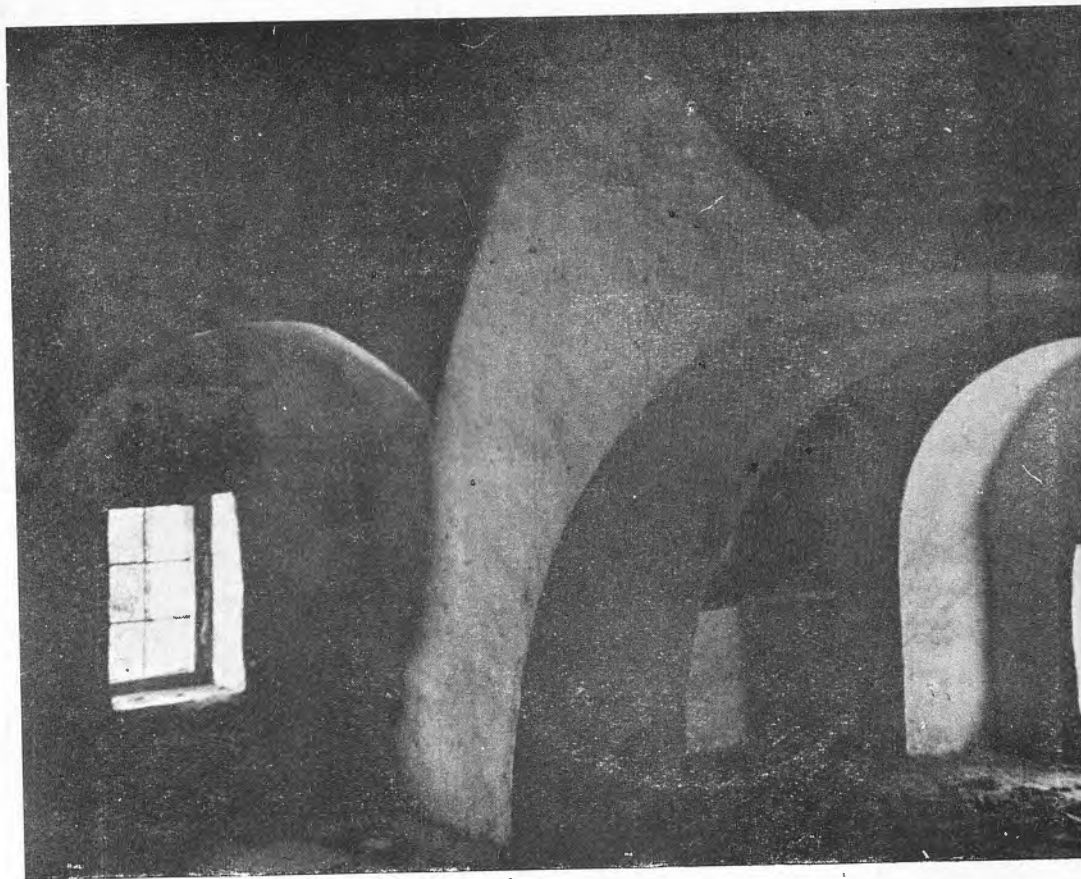
31. Ктигорски портрет на хаджи Вълчо, Хилендарски манастир

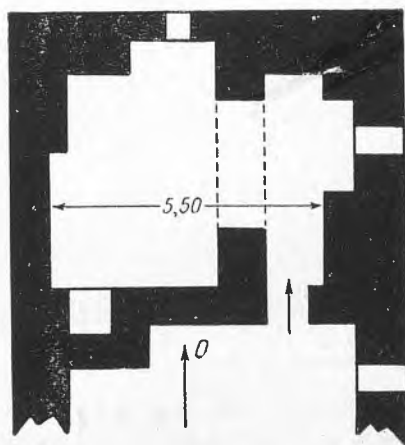
32. Източен изглед на сградите на Хилендарския манастир с прозореца на килията на Отец Паисий

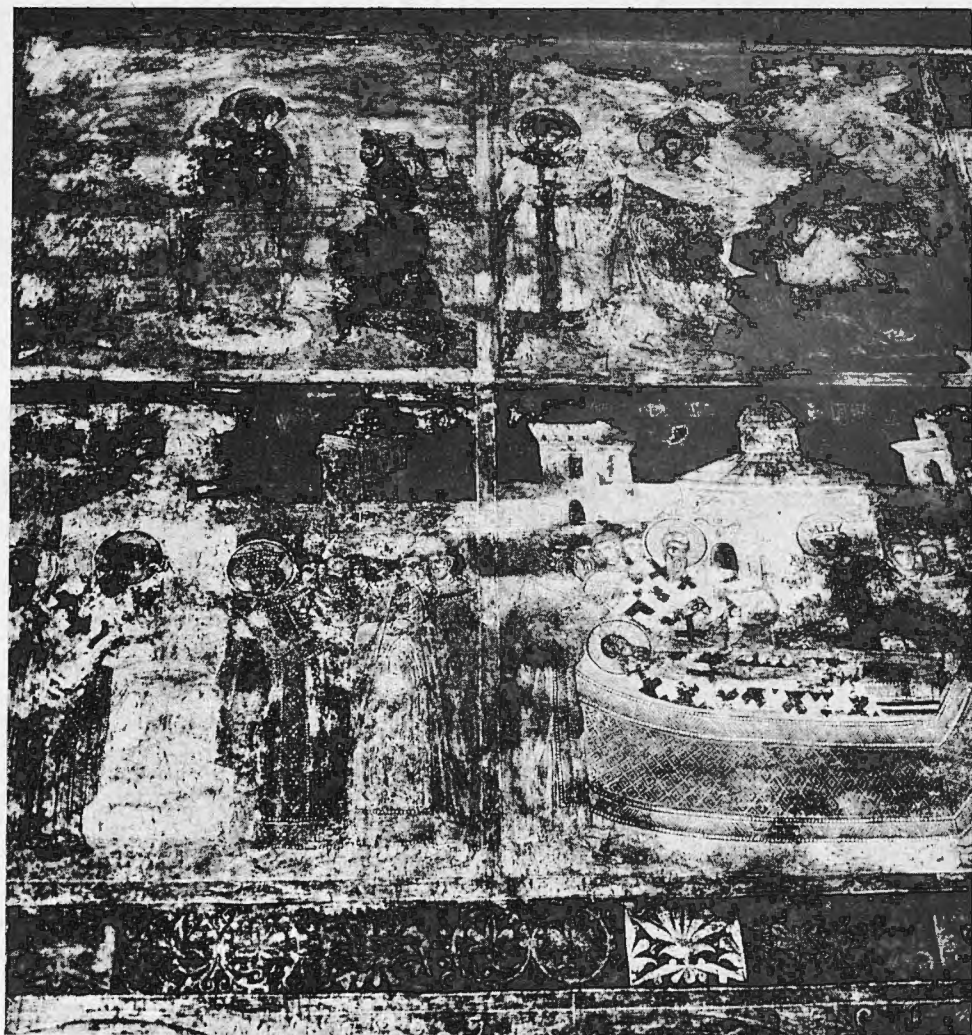
33. Южен изглед на сградите на Хилендарския манастир с прозореца на килията на Отец Паисий

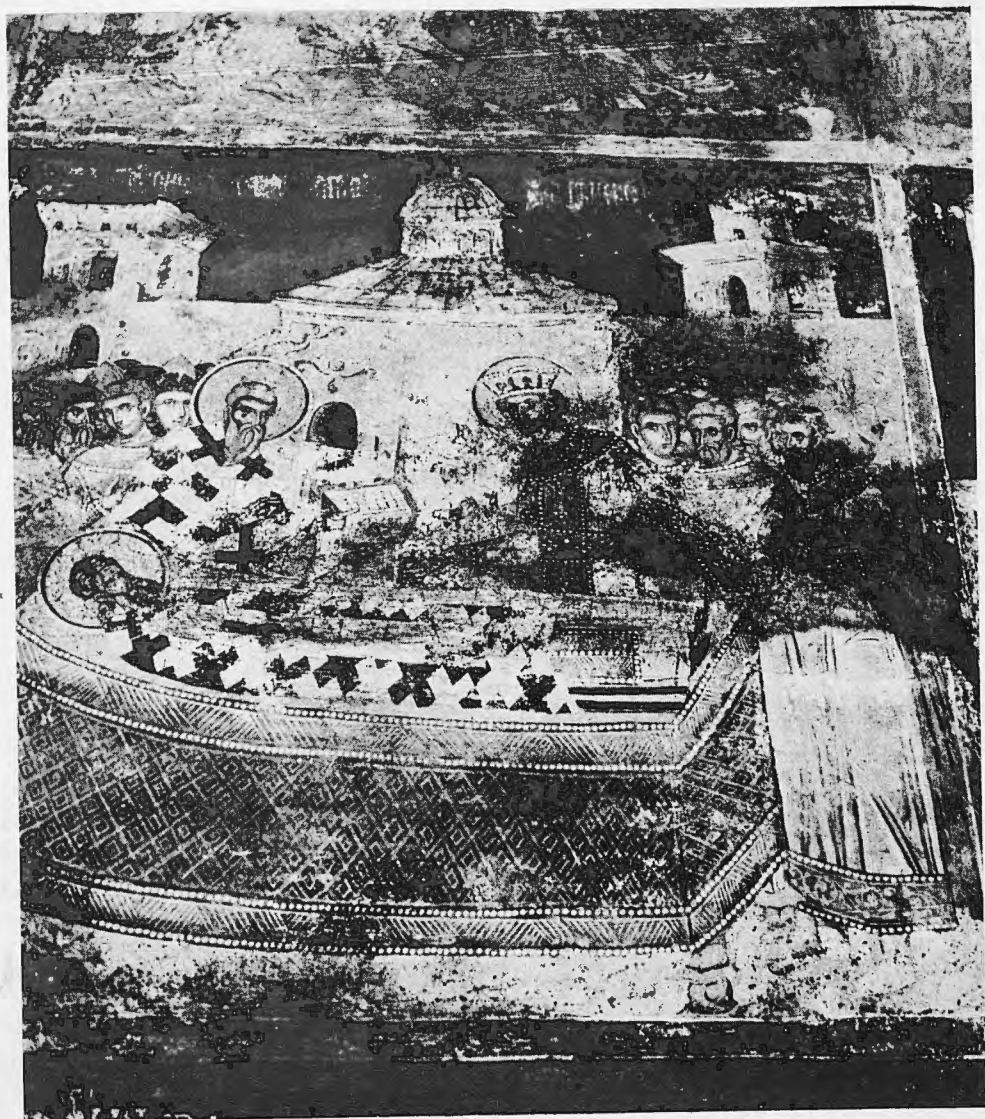
33 а. Вътрешността на Паисиевата килия

34. План на килията на Отец Паисий
в Хилендарския манастир

35. Стенописи от трапезарията на Хилендарския манастир — св. Сава извършва църковна служба и св. Сава на смъртен одър

36. Св. Сава на смъртен олър — стенопис от транезарията на Хиландарския манастир

37. Иван Кукузел — стенопис от църквата на лавра „Св. Атанасий“, Света гора

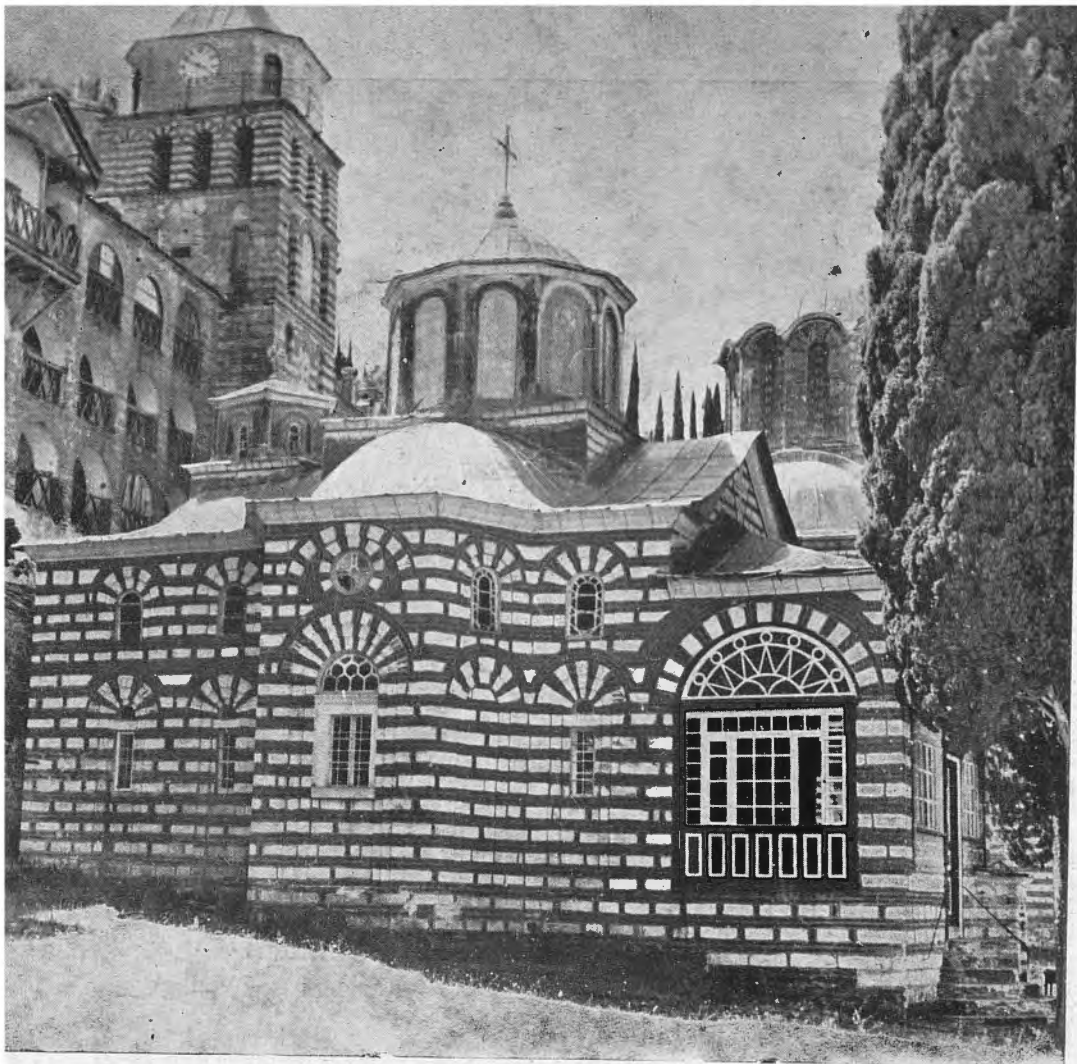
38. Стенопис от параклиса „Св. Георги“ в манастира „Св. Павел“, Света гора

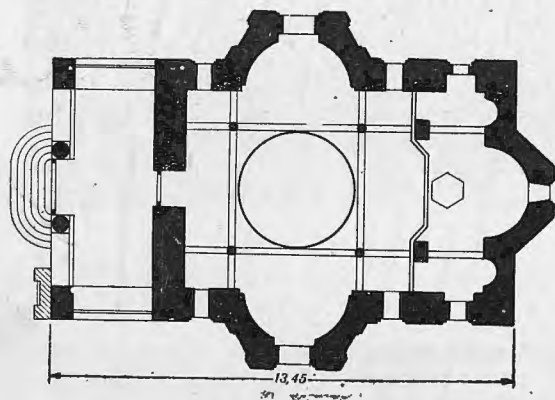
39. Стенопис от параклиса „Св. Георги“ в манастира „Св. Павел“, Света гора

40. Стенопис от параклиса „Св. Георги“ в манастира
„Св. Павел“, Света гора

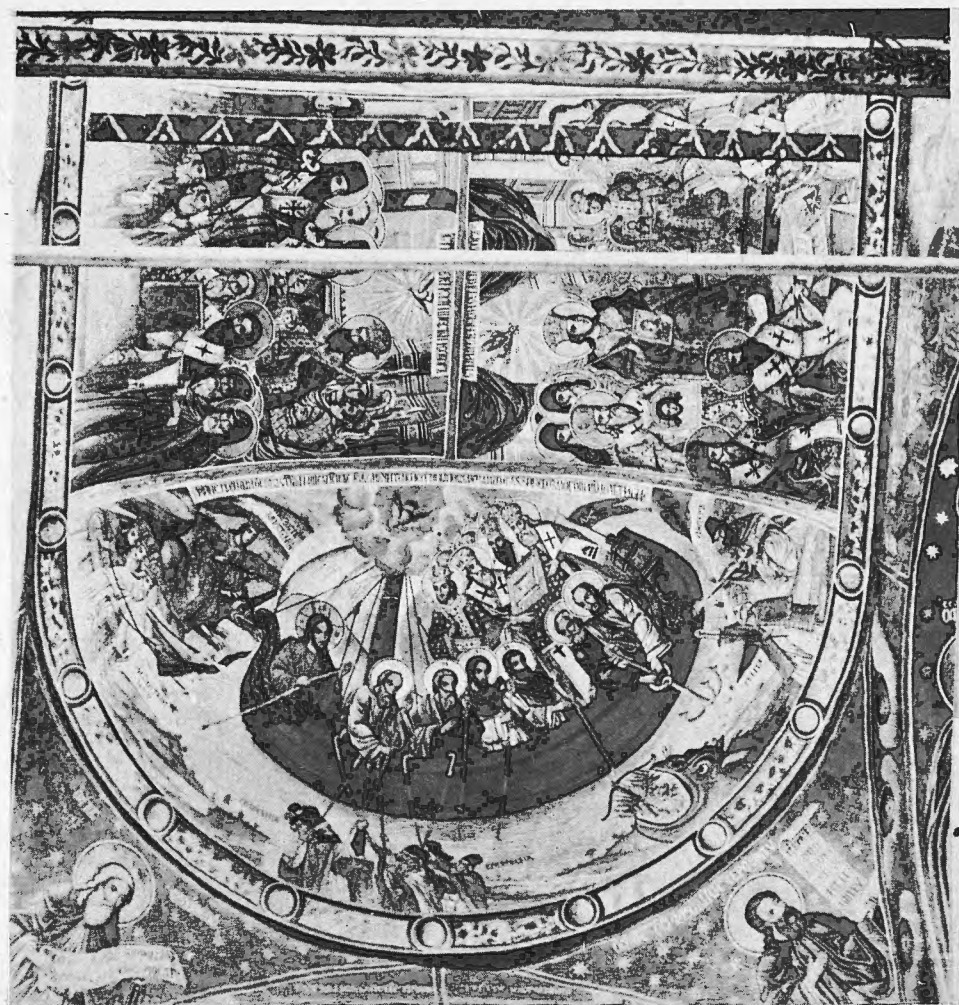
41. Църквата „Успение Богородично“ в Зографския манастир

41а. План на църквата „Успение Богородично“ в Зографския манастир

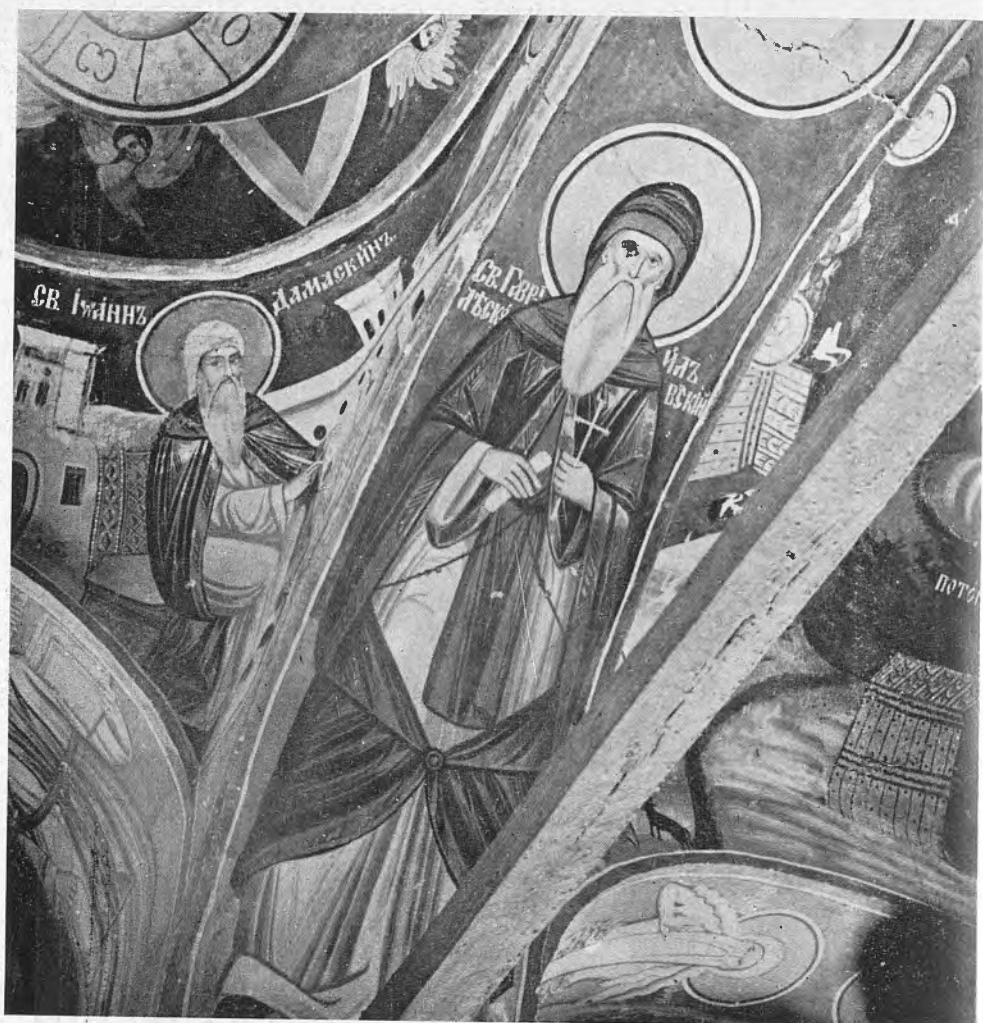
42. Главната църква „Св. Георги“ в Зографския манастир

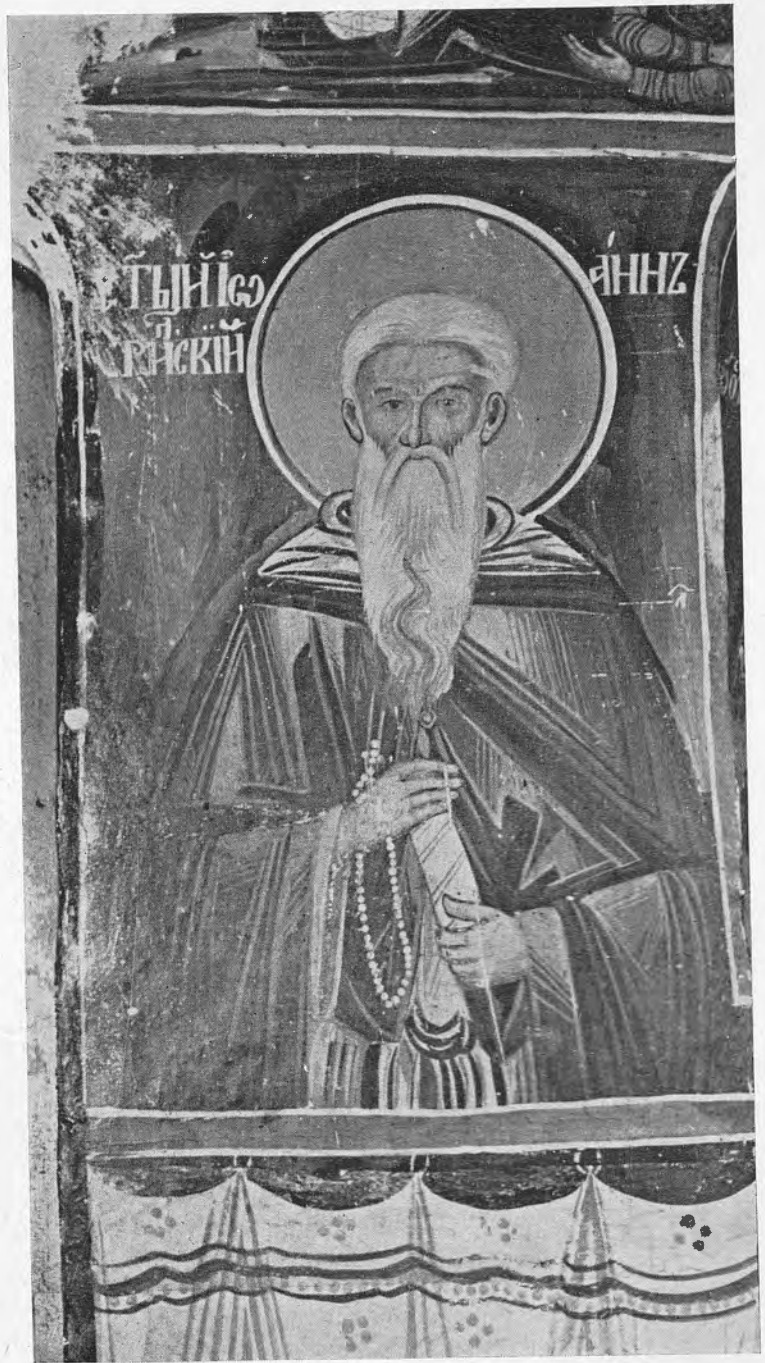
43. Стенописи. Южен певник в църквата „Успение Богородично“
в Зографския манастир

44. Изображение на св. Давид в църквата „Успение Богородично“
в Зографския манастир

45. Изображение на Гаврил Лесновски в църквата „Успение Богородично“ в Зографския манастир

46. Изображение на Иван Рилски в църквата „Успение Богородично“ в Зографския манастир

47. Изображение на Димитър Басарбовски в църквата „Успение Богородично“ в Зографския манастир

48. Ктиторски портрет на хаджи Петко в църквата „Успение Богородично“ в Зографския манастир

50. Ктиторски портрет на хаджи Герасим
в църквата „Успение Богородично“
в Зографския манастир

49. Ктиторски портрет на хаджи Василий
в църквата „Успение Богородично“
в Зографския манастир

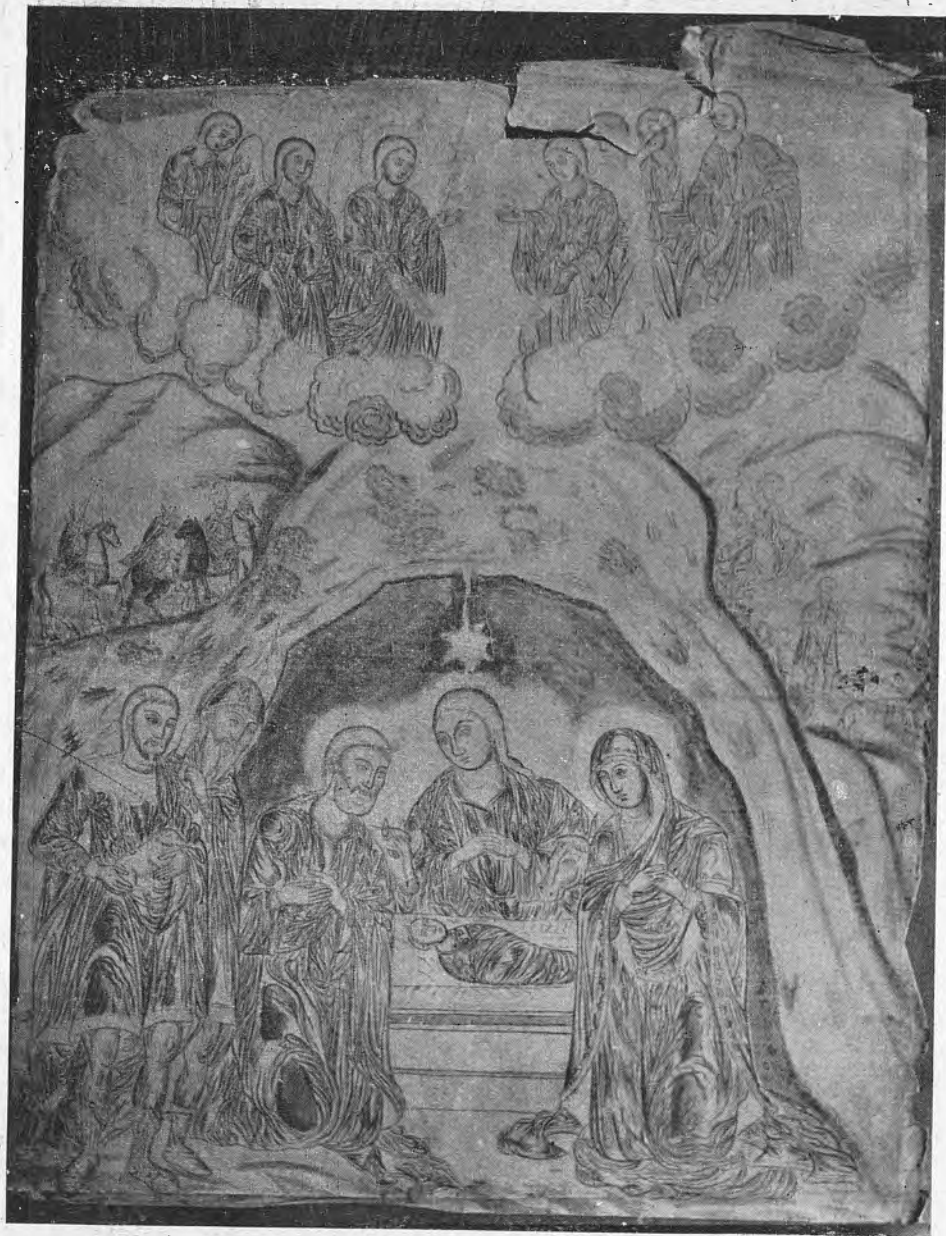
51. Киторски портрет на хаджи Василий от Ловеч (откъс) в параклиса „Рождество на св. Йоан Кръстител“ в Зографския манастир

52. Пана Витан Стари. Икона на Исус Христос от 1798 г.

53. Симеон от Трявна. Икона на св. Никола от 1798 г.

54. Дамян Янкулов. Рождество Христово, рисунка

55. Дамян Янкулов. Евангелист Йоан, рисунка

56. Дамян Янкулов. Евангелист Лука,
рисунка

57. Апостол Зограф. Икона на св. Никола

58. Старинен изглед от Солун, гравюра

59. Тома Вишанов Молера. Икона на Исус Христос, Банско

60. Тома Вишанов Молера. Икона на Богородица, Банско

61. Тома Вишанов Молера. Икона на Йоан Кръстител

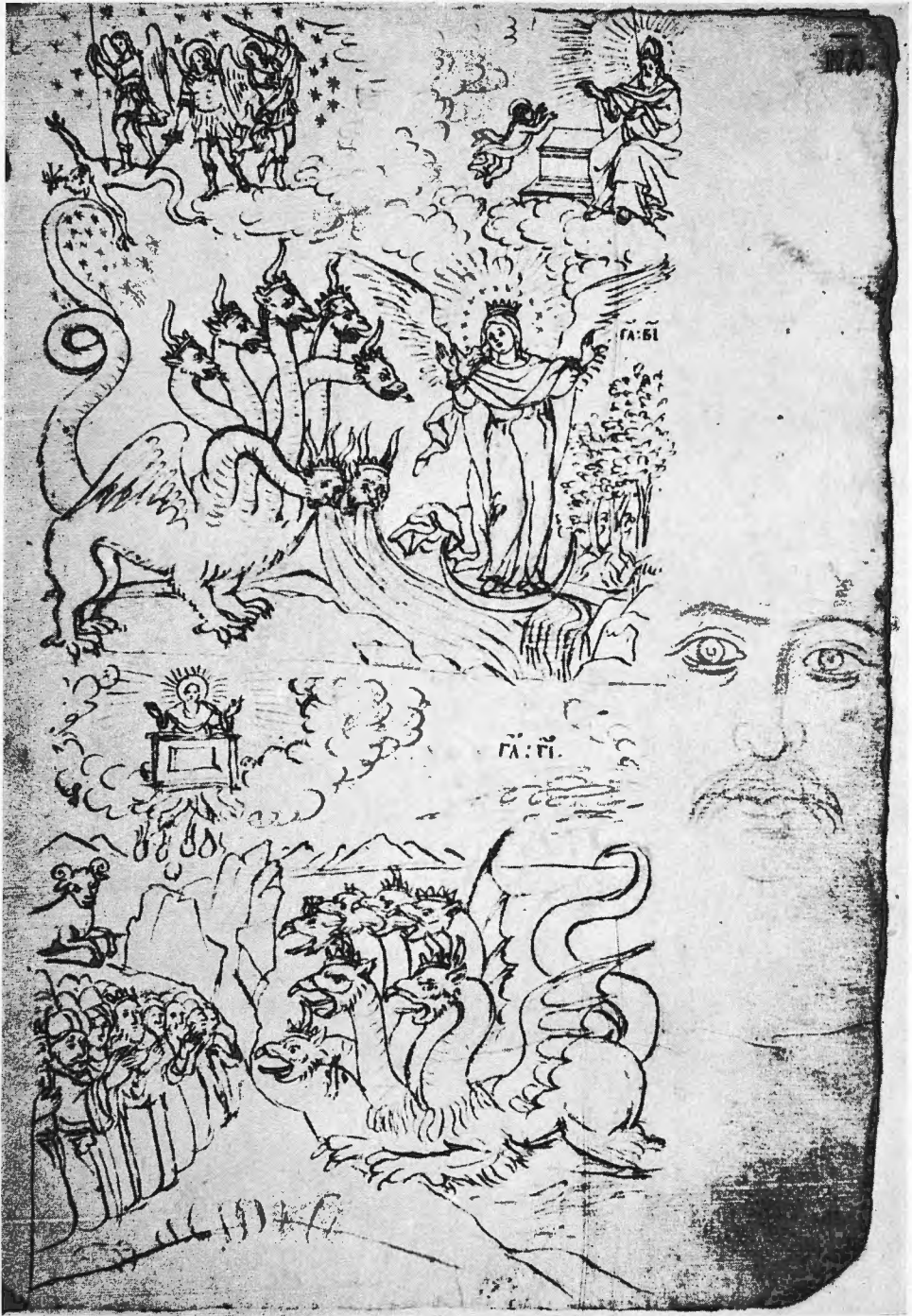
62. Евангелист Лука, тушова рисунка

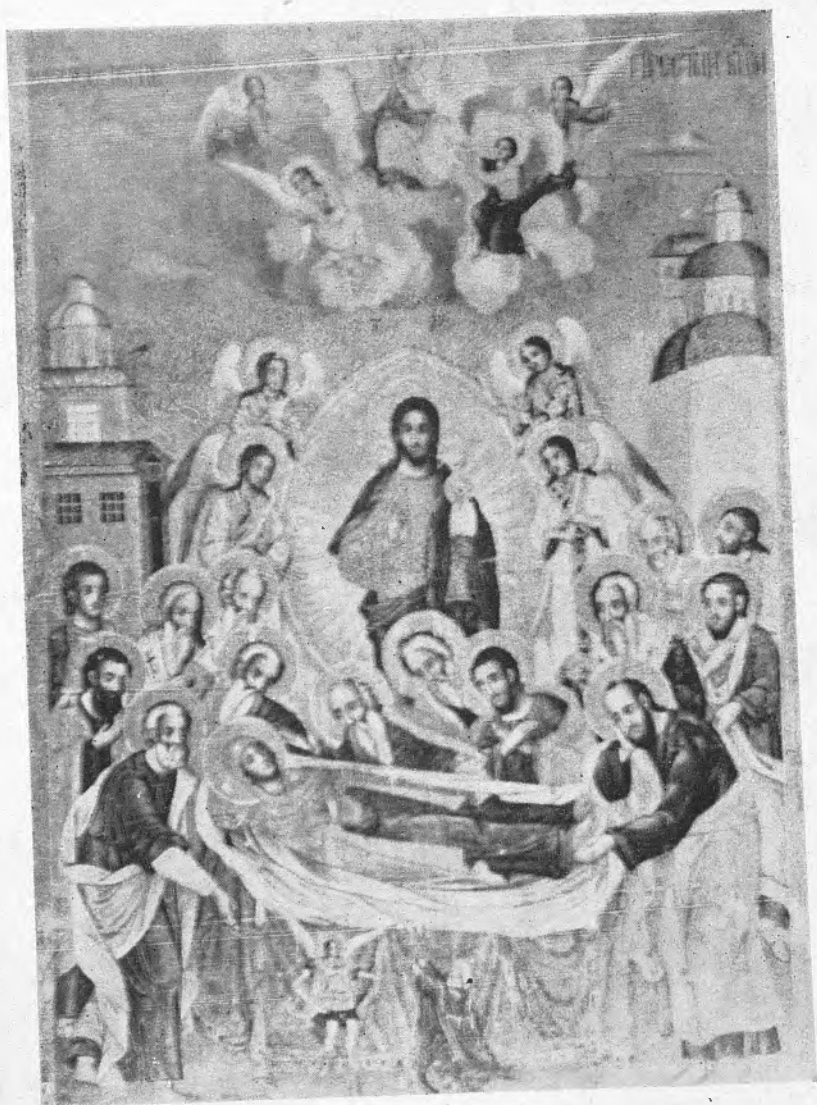
63. Илюстрации на сцени от Библията, рисунка

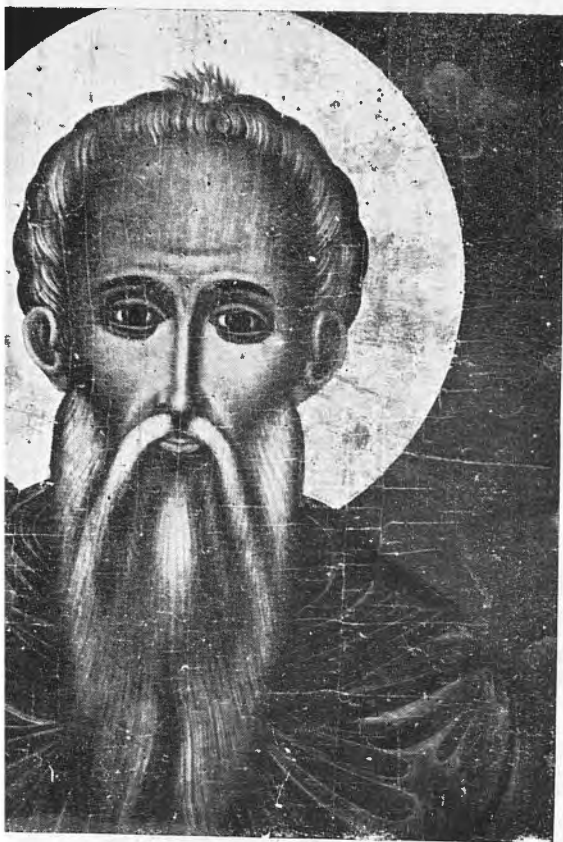
64. Иллюстрации на сцени от евангелието, рисунка

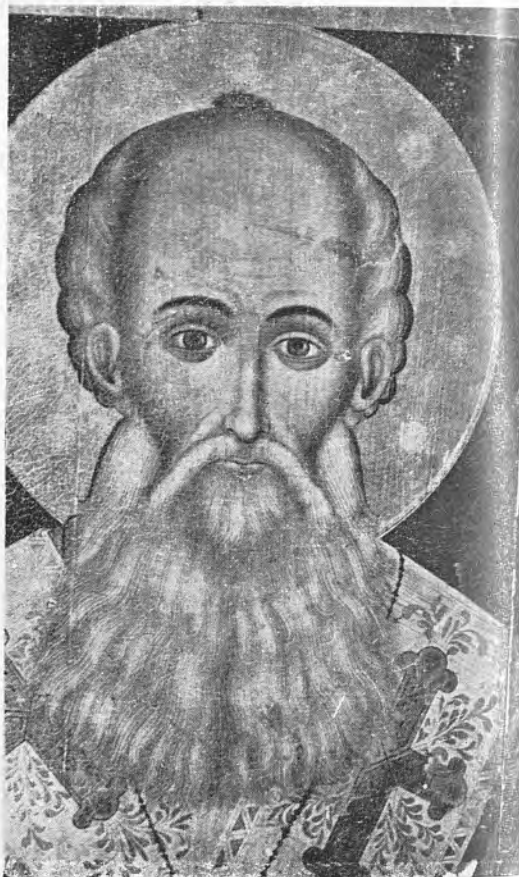
65. Иллюстрации на сцени от Апокалипсиса, рисунка

66. Христо Димитров. Икона Успение Богородично

67. Христо Димитров. Икона на Иван Рилски (откъс)

68. Христо Димитров. Икона на св. Атанасий (откъс)

69. Христо Димитров. Икона на Иоан Кръстител

ПРЕПИСИ НА ПАИСИЕВАТА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“

Маньо Стоянов

Работата по издирването и проучването на преписите на Паисиевата „История славянобългарска“ е започнала още преди Освобождението, но и до днес ние нямаме, а може би никога няма и да имаме един действително пълнен и точен списък на всички нейни преписи, да не говорим за събирането им, което, нестанало на времето, днес едва ли може и да се очаква. Почти всички, които са писали научни студии върху Историята или са я издавали (М. Дринов, А. Лонгинов, А. Теодоров-Балан, П. А. Лавров, Н. Начов, В. Н. Златарски, Й. Иванов, П. Диневков, Б. Ангелов и др.), дават и списъци на нейните преписи. Всички тези списъци са непълни и съвсем кратки — ограничават се с изброяване на преписите, като посочват по един или два библиографски извора за тях.* За повече сведения за отделен препис читателят трябва да търси неговото издание, ако има такова, или пък описа на ръкописната сбирка, гдето той се съхранява.

Тук ние се опитваме да дадем едно по-пълно описание на всички налични преписи — на тези, които се намират в страната, по самите ръкописи, а на онези, които са в чуждестранни ръкописни сбирки, по техни описания и издания (пълни или частични), доколкото има такива. След кратко палеографско описание на ръкописа ние даваме точно заглавието, правим преглед на съдържанието и посочваме наличието на добавки и поправки, без обаче да правим по-подробно текстово сравнение на преписите помежду им, което нещо изисква повече време и място. От допълнителните бележки и приписки даваме само тези, които се отнасят към Историята.

* Изключение по отношение на пълнотата прави списъкът на Боню Ст. Ангелов (Паисий Хилендарски. История славеноболгарская. Никифоров препис от 1772 г. Подготви за печат Боню Ст. Ангелов. С., 1961, стр. 25—36), който съдържа сведения за всички новооткрити и прибрани преписи на Историята и на библиографските извори за тях до 1961 г.

Преписите нареждаме хронологично в една поредица. Предложеното от Боню Ангелов в неговия списък деление и отделно нареждане на преписи, преработки и последователи е условно. То предполага точно познаване и цялостно проучване на всички упоменати преписи и преработки, което нещо, преди те да се издирят и съберат, е невъзможно. При това да не се забравя, че всеки препис в известна степен и смисъл е преработка на първообраза, който ние за съжаление все още не сме напълно сигурни, че знаем. В края, след описа на наличните преписи, даваме кратък списък на преписите, които са известни само по книжовни извори и не се знае дали днес съществуват и къде.

1. Зографски препис, писан вероятно от Паисий Хилендарски през 1762 г. в Хилендарския манастир, сега е в Зографския манастир, инв. № 168 (стар № 243). Микрофилмови снимки в архива на проф. Й. Иванов в Архивния отдел на БАН.

61 листа, 14×21,5 см. Хартия средно дебела и неравномерно гладка с хоризонтални линии. Писмо — преходно между полуустав и скоропис, наклонено малко вдясно, от 19 до 22 реда на страница, с ударения и надредни знаци. Листове 24—27 са от друга ръка (Мартиниян от Костурско). Числата са с буквени цифри.

Заглавие: *Исторіа славѣноболгарскаа ѿ народе и ѿ царей и ѿ стѣхъ болгарскихъ и ѿ всѣхъ деаніа і битіа болгарскаа. Събрано и нареждено Пайсіемъ іеромонахомъ, бившаго и пришедъша ва Стѣе гори Афонские ѿ епархіи Самоковские въ лето 1762 и събравшаго історію сию в лѣто 1763 в на ползѣ родѣ болгарскомѣ.*

Пред заглавието стои предговорът (неозаглавен) за ползата от историята: *Вѣдѣніе прежде бѣвъшихъ в мѣрѣ семъ вещей і дѣланіи . . . , а след заглавието: Предословіе къ хотещімъ читати и послѣшаті написанаа въ історіицѣ сию. Изложението на Историята със заглавие Събраніе историческое ѿ народѣ болгарстемъ започва от л. 6а и продължава до л. 39а, подир което идват допълнителните глави: Зде вънимаи, читателю, речемъ въ кратце ради сръбски крали (л. 39б—44б), Паки ѿкончаемъ повѣсть ради Константина Шишъмана (л. 45а—52б), Зде потребно съвокѣпиті заедно имена кралоу и цароу болгарскимъ колико се ѿбретають и кои по коегу црствоваа (л. 53а—56а), Събраное въ кратце колико били знаменити крали и цри болгарскихъ (л. 56а—60б), ѿ ѿчителахъ словенскихъ (л. 61а—65б).*

С л. 65 ръкописът свършва — липсват края на главата за славянските учители и останалите глави, включително и послесловието. Ръкописът е допълнен по-късно от други преписи.

Пример от текста: *Предословіе къ хотещімъ читати и послѣшаті написанаа въ історіицѣ сию.*

Вънемлите, ві читатели и слѣшателі роде болгарскі, кои ревнѣете и всрдсѣете по своего рода и по свое ѿтечество болгарское и желаете развѣмети и знати извѣстно заради своего рода болгарскаго и за ваши

вци и превци и царове и патриарси и стыхъ како са испрво поживели...

Тако и азъ вамъ написахъ по редѣ извѣстно за вшь родъ и ъзыкъ. Читайте и знайте да не бивате ѿ дрѣги родове и ъзици под'метаеми і вкорамі. Азъ излиха поревновахъ по рода и по ѡтечество болгарское и много трѣдъ съворихъ събирати ѿ различни кнѣги и істории дондеже събрахъ и съвквпѣхъ деаніе рода болгарскогю въ кнѣжицѣ сію ради ваша полза и похвала вамъ написахъ коі любите свои родъ і ѡтечество блгарское і любите знати за свой родъ и ъзыкъ. Препишите історициѣ сію и платите нека вамъ препишатъ кои вмеютъ писати и имейте ю да се не погвби.

А кои не любать за свой родъ болгарски знати, но се ѡбращають на чвжда политика и на чвжди ъзыкъ и не радать за свой ъзыкъ болгарски, но се вчатъ четати и дѣмати по грчки и срамать се да се наречать бѡлгаре. Ѡ неразвмне і юроде, поради что се срамишь да се наречешъ болгаринъ и не четишь по свои ъзыкъ и не дѣмашъ. Или не са имали болгари црство и гсподство: за толіко лета црстввали и били славни и чвені по сва земля...

Но ѿ що се ті, неразвмне, срамишь ѿ свои родъ и влачишь се на чвждъ ъзыкъ. Но са, рече, грци помѣдри и пополитичні, а болгаре са прости и глѣпаві и не имейтъ речи политичні, за то, рече, лвчше пристати по грци. Но вїждъ, неразвмне, ѿ грци има много народи по мѣдри и славні, далі вставъ некои грък свои ъзыкъ і вченіе і род, како ти, безвмне, що вставлашь, немашъ нікой прибитокъ ѿ грчка мѣдрость и политика. Ти, болгарине, не прелацаі се, знаи свой родъ і ъзыкъ и вчи се по своемъ ъзыкѣ. Боле есть болгарска простота и незлобие. Болгари прости, свакого

писана. настала. нацарство. сѡтопши. / или бѣло ползу.
 жини. / прѣмъ. / чарство. / бѡтѡрѣтѡв. / бѡмѣв. / итѡко
 жѣло бѣло. / цѡтѣрѣствѣ. / нѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ
 цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.

дѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.
 цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.
 цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.
 цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.

дѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.
 цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.
 цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.
 цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.
 цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.
 цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ. / цѡтѣрѣствѣ.

Зографски препис — л. 286

оу свои домъ примають и гоштавають и дарвють мѣлостинѣ кои в нѣхъ просятъ, а мѣдрѣ и полѣтични [грци] то нѣкако не творатъ...

Преписът е проучен и издаден от проф. Йордан Иванов. История славеноболгарская, собрана и нареждана Паисием иеромонахом в лето 1762. Стѣжки за печат по първообраза —, С., 1914.

Въз основа на палеографски и други данни проф. Иванов приема, че този ръкопис е черновата (първообразът), писан от ръката на Паисий.

2. Първи Софрониев (Котленски) препис, писан от Стойко Владиславов (Софроний Врачански) през 1765 г. в Котел по Паисиев оригинал. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 368.

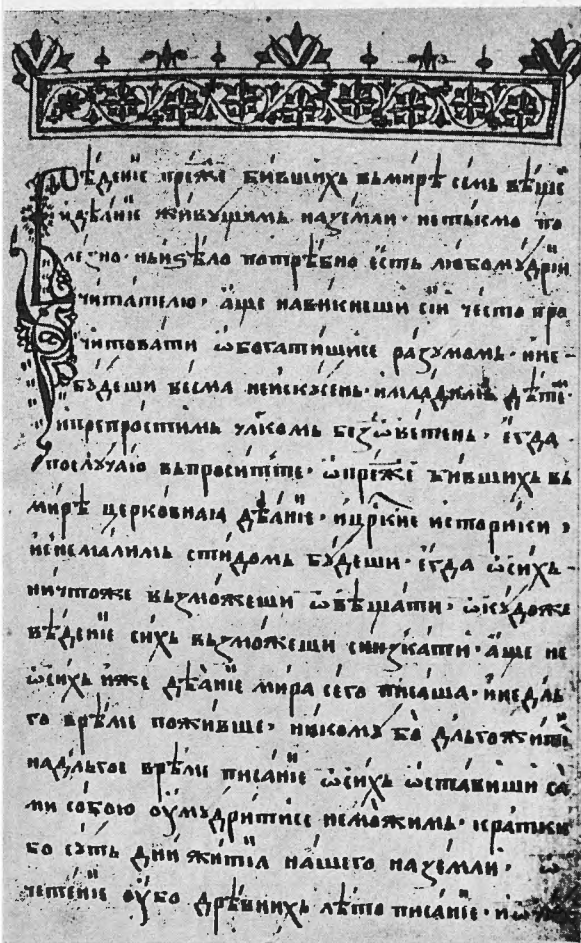
83 листа, 14,5 × 20,5 см. Хартия плътна и гладка. Писмо — красив дребен полуустав, по 20 реда на страница, с ударения и надредни знаци, червенословни заглавия и винетки (плетеници в червено и черно) пред някои заглавия. Числата с буквени цифри.

Заглавие (след предговора за ползата от историята): Истѣрѣа славѣноболгарскаа в народѣ и в црѣи стѣихъ болгарскихъ и в всѣхъ дѣанѣи и битѣе болгарскаа, събранѣо и нареждѣно Паисѣемъ иермонѣхомъ, бѣвшѣаго въ Стѣий гѣри Аѣонскѣй, в епархѣи Самокѣвскѣе на ползѣв рѣдѣ болгарскомѣ, въ лѣто аѣдѣв. Следва: Предислѣвѣе къ хотѣщимъ читѣти... и от л. 6а — Историята със заглавие:

Събранѣе истѣрическое в народѣ болгарстемѣ (и над текста на всеки лист). Спрямо Зографския препис има само дребни езикови и текстови поправки.

Бележка (на празен лист в началото): Въ врѣме епкпа Гедевна записяхсе сѣю истѣриѣцѣ азъ много грѣшнѣи въ члѣцѣхъ Стойко Йерѣи въ лѣто по выпльщѣнѣе гѣ нашѣ Ис Хс в стѣи бѣи и прѣодѣви Мрѣи: аѣдѣ лѣто в Адама, в създанѣе всѣго мѣра: аѣсѣб мѣ в инѣвѣрѣа въ кѣ днѣ.

Сѣю истѣриѣю принѣсѣ а Паисѣа иермонѣхъ в стѣа гѣра Аѣонскаа и пре-

Котленски препис — л. 1а

писахми ња ѡ сѣлѡ Котилъ, настоятель
епитропъ црковни Христо поклон и
постави ња ѡ храмъ стго апла Пѣтра и
Павла, кои чите, да ричеть бгъ да
прости, кои писаль и кои настояль.
И кои ња ѡсвой или ѡкрадне да е
афорѣсанъ и прок'леть ѡ га бга са-
ваѡфа и ѡ вѣ апли и ѡ тиѣ ѡци
и ѡ чѣтири евѣлисти и тѣчь и желѣзо
и камикъ да се ступи, тои ни въ вѣки.

Пример от текста (послесловието):
Азь, Пайсія термонахъ и проигъмень
Хиландарски, съвокѣпныхъ и написахъ,
от рѣски рѣчи прѣсти вѣратихъ на
български прѣсти рѣчи и словѣнски. По
мало снадѣше ме ревнѣсть и жалѣсть
по рѣда своѣго българскаго, защѣ не
имѣять истѣрѣя заеднѣ съвокѣплѣнна за
преслѣвнаѣ дѣянѣ испѣрваѣ времена
рѣда нашѣго и стѣхъ и цри. Тако и
вкарѣхъ насъ мнѣгажди сѣрбѣ и грѣци,
защо не имѣеме свѣа итѣрѣя. Азь
зрѣхъ по мнѣгихъ книгахъ и истѣрѣяхъ

ради болгари много извѣстѣ написано; того ради въсприяхъ трѣдъ много за
двѣ лѣта собирати по мало ѡ много истѣрѣи, и оу Нѣмска зѣмля повѣче
за то намѣрение ходихъ. Тамъ вбретохъ истѣрѣя Маврѣбѣрова за сѣрбѣ
и болгари въ кратцѣ за цри, а за стѣ никако не писал латѣнинъ билъ,
не исповѣдветъ стѣихъ болгарски и сѣрбски, кои просѣнали послѣди, ѡ како
се ѡдѣлѣли латѣни ѡ грѣци. Но и за сѣрбски стѣ слѣ пишеть и покри-
ваеть, а за болгарски никако не поменветъ. Тако азь призрѣхъ своѣ гла-
вобѣле, ѡко за много време страдахъ, тако и втрѣбою болѣхъ велми,
и то ѡ желанѣе много, що имѣяхъ, презрѣхъ. И ѡ много времена погре-
бѣнаѣ и забвѣнаѣ едвѣмъ совакѣпныхъ наеднѣ — рѣчи и слѣва написахъ.
Не вчѣхъ се ни граматѣка, ни политѣка никако, по прѣстѣмъ болгаромъ

Котленски препис — л. 656

просто и написахъ: не бйсть мнѣ т'щаніемъ за рѣчи по граматика сла-
гати и слова намещати, но совакѣпѣти наедно сѣю исторійцѣ.

И совакѣпѣхъ сѣю въ Хилндар манастир при игѣмена Лаврѣнтїа, брата
моѣго едина мати роднаго и старѣишаго мене: бе ему тогѣда лѣта шѣс'т-
десеть, а мене четиридесеть. Въ тѣмъ врѣме даѣше Хилндар данъ туркомъ
три хилѣди грѣша и задолжил са бѣше двадесет и сѣдмъ хилѣди грѣша
и бе много смѣщеніе и несогласіе братско; за то не могахъ сътерпѣти
к тому въ Хилндар, и изидохъ и придохъ въ Изогрѣфъ, и тамо еще
много вбрѣтохъ извѣстіе и писма ради болгари; и присьвокѣпѣхъ и скон-
чѣхъ речѣнаѣ въ сѣю исторійцѣ на пол'зѣ родѣ нашѣмъ болгарскомъ, въ
славѣ и похвалѣ гдѣ нашѣмъ Исѣ Хрѣстѣ, емѣже подобаетъ всѣака слава
честъ и поклѣненіе съ безначелнимъ его вѣдемъ и престѣмъ и благимъ
и животворѣщимъ его дѣхомъ нѣмъ и прсно и въ вѣки вѣкомъ, Аминь.

Издаден от Ст. Романски. Нов Софрониев препис на Паисиевата
история от 1781 г., съпоставен с преписа от 1765 г., С., 1938. Срв.
Б. Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната
библиотека в София, С., 1910, стр. 411.

3. Самоковски препис, писан от Алекси Велкович Попович през
1771 г. в Самоков. Намира се в Църковноархеологическия музей в София,
№ 137.

140 листа, 16,5 × 21 см. Тѣнка, но грапава хартия. Писмо — едър
полуустав по 16 реда на страница, с ударения и червенословни заглавия.
В началото на някои отдели има опити за украса — винетки.

След предговора Вѣданіе прежде бывшихъ в' мире семъ вещей —
заглавие: Истѣрїа славѣноболгарскаѣ в народѣ и в цре и в стѣхъ бол-
гарскихъ и в всѣхъ деѣнїа и бѣтїа болгарскаѣ. Собрано и нареждѣно
Паисиемъ иеромонахомъ бѣвшаго и пришѣдъ во стѣы горы Афонскїа ѡ
епархїи Самоковскїа въ лѣто 1771 на пол'зѣ родѣ болгарскомъ. Следва
предговорътъ К' хотимъ читати и после от л. 76 — Историята заедно
с допълнителните глави. В края (л. 131) вместо Паисиевото послесловие
стои: Изволеніемъ вѣца споспешеніемъ сна и совершеніемъ стѣго дѣа,
їже ѡ небѣтїа въ бѣтїе приведїи всаческаѣ и азъ смерѣни и грѣшни
Алѣксїй иерѣї Вѣлковичъ Попѣвичъ, гдѣ споспешествующѣ ми, списахъ сѣю
истѣрїю славѣноболгарскою, въ славной зѣмли македонстей въ граде
и втечествїи моѣмъ нарицаемъ Самоковъ при превъщенейшаго митропо-
лита гдина квр Невфита въ лѣто 1771 индикъ 17, собранною ѡ различныхъ
кнїгъ и истѣрїи Паисиемъ иеромонахомъ и по егѣмъ оуреждѣнїю, ѣкоже
вбрѣтохъ, тѣко и написахъ. Тогѣда бѣ мнѣ лѣтъ кнѣ и ѡ многое желанїе,
щѣ имѣахъ, потрѣдїхса и преписахъ ю, да ю имѣемъ, понѣже многожди
видѣхъ какѣмъ оукараютъ насъ сѣрбїе и грѣцы, защѣмъ не имѣемъ своѣ

исторїа заедно совъвлена за цри болгарски и стѣихъ що бѣлы про-
црствували и стѣйлса ѿ нѣхъ. Тогѡ ради желаніемъ возжелех по своѣго
рода болгарскагѡ и преписах ю да се не изгубить. Ви же, ѡци и братїа,
кои чатїте или желаете преписати, аще что ѡбрѣцете погрѣшно, испра-
вите блговолите, а не кленїте.

Бележки:

На предната корица отвѣтре: Азъ Іованчо Крантовъ сїю исторїю
прѡчтѡхъ азъ Іѡванчо. На първия лист: Подписѡ здѣ како азъ іеро-
монах сїю исторїе прѡчтѡхъ азъ Міто.

На л. 2: 1815 лето мѣа апрїлїа 2 вѣдомѡ будї всакомѡ братѡ
„терго [?]“ оцу какѡ ѡзе сїю исторїю на Іѡвана Николо, на л. 3: надлѣ-
жить мнѣ Хрїстѡ Іоаннович.

На л. 5: Сїю исторїю писѣмъ азъ Николѣе даскаль да има се про-
чатїти извѣсно предъ народѡмъ Болгарскимъ да разѡмѣѡ како имамо
цари болгарски и да имамо ѡветъ ѿ всего народа греческаго и сербскаго,
но да смо извѣсни искѡсни и ѡдри и добродетелни.

Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Св.
синод на Българската църква, С., 1900, стр. 223—228.

4. Никифоров (Рилски) препис, писан от монах Никифор през
1772 г. в Рилския манастир по Самоковския препис. Намира се в Архив-
ния отдел на Българската академия на науките, № 1, 29.

119 листа, 18,5 × 19,5 см, липсват л. 3, 102, 118 и 119. Хартия груба,
недоброкачествена. Писмо — едър полуустав от 19 до 21 ред на стра-
ница, с ударения и други надредни знаци и червенословни заглавия и за-
чалки; числата с буквени цифри.

Заглавие (след предговора за ползата от историята): Исторїа славѣно-
болгарскаа ѡ народе и ѡ цре и ѡ стѣихъ болгарскїхъ и ѡ всехъ деанїа
ї бытїа болгарскаа. Собрано и нареждено Паисіемъ іеромонахомъ бѣв-
шаго и пришедъ во Стѣе гори Аѡнскїа, ѡ епархїи Самоковскїа въ
лѣто аѡзѡв на ползѡ родѡ болгарскомѡ. Следѡ Предисловіе ко хотащїмъ
читати и послѡшати написана въ исторїцѡ сїю и от л. 7а текстът на Исто-
рията със заглавие Собрание историческое ѡ народе и ѡ црѣ болгарстемъ,
което се повтаря и над всички страници над текста. Спрямо Самоковския
препис има само незначителни отклонения поради грешки в преписването.
В послесловието има значителни промени — името на Паисий не е спо-
менато, сведенията за брат му и за положението в Хилendarския мана-
стир, както и отиването на Паисий в Зограф са пропуснати, както в Са-
моковския препис.

Послесловието е допълнено със следната приписка на Никифор:
Изволѣніемъ оца, с поспешѣніемъ сна и совершѣніемъ стѣаго дѣа, ѡже
ѡ небытїа въ бѣгѣе привѣдїи всаческаа, и азъ, смиренїи и многгрѣшнїи
їнокъ Никифѡръ Рылскї, гсдѡ поспешествѡющѡ ми, повелѣніемъ и блго-
словѣніемъ прѡдбнѣйшему ѡцу ігѡменѡ рылскомѡ кѡрѣ Герасимѡ іеромо-

нахъ, преписах сїю історїю славеноболгарскѣю ѿ изводъ крѣ' попѣ Алѣѣію Самоковичѣ попѣ Вѣлковича, въ стѣи и славныи вѣбителѣ Рылскїи, при више поменѣтаго вѣца ігѣмена крѣ' Герасима, въ лѣто гсдне 1706. Собранною въ различных' книгѣ и исторїи Паисїемъ іеромонахомъ Хиландарицѣ и по егѣ оврѣжденю, ѣкоже вѣрете више речены крѣ' попѣ Алѣѣіа, тако и написалъ. Такожде и азъ, повеленїемъ више реченаго вѣца ігѣмена, потрудих сѣ и преписахъ ю ѿ изводъ попѣ Алѣѣіевъ, да ю имеемъ во стѣи вѣбителѣ нашъ Рылскїи. Понеже многажди оѣкараютъ насъ сербіе и грецы, защо не имеемъ своѣ исторїѣ заедно совѣкѣплена за црї болгарскїи и стѣихъ, що были прежде црѣствовали и стѣили се ѿ нихъ. Тогѣ ради желанїемъ возжелехомъ по своего рода болгарскагѣ и преписахомъ ю, да се не изгубитъ].

Ви же, вѣцы и братїѣ, кои чатите или желайте преписати, аще что вѣрещете погрешенѣ, исправите, блгсвите, а не клените. Конецъ и бгѣ слава. 1772, мсца априла 25. Много грѣшный монахъ Никифоръ Терновалиа рѣкою.

Други бележки (от други рѣче по кориците): Исторїя Болгарская, много старая какъ свѣтъ; Сїѣ исторїца Сергїѣ іеромон[ах] Рылскїѣ монастырѣ; В сїю исторїю подписахъ азъ грешни Кесарїѣ іеромонахъ да се знае, кога се поднови монастыру в лето ѿ Хрѣста 1706.

Преписътъ е намерен от М. Дринов в Пирдоп през 1878 г. Издаден е от Боню Ст. Ангелов. Паисїѣ Хиландарскїи. Исторїя славеноболгарская. Никифоровъ препис от 1772 г., С., 1961.

5. Жеравненскїи (Априловскїи) препис, писан най-късно през 1772 г. в Жеравна, Котленско, през 1838 г. Бил предаден от Васил Априлов на Н. Мурзакевич в Одеса и останал неизвестно где в Русїѣ.

Според Г. С. Раковскїи (Няколко речи о Асеню Първому, 1860, стр. 20), който го е проучвал у Мурзакевич, рѣкописътъ имал заглавїе: Исторїѣ Славено болгарскаѣ въ народахъ, и въ царѣхъ и стѣхъ болгарскїихъ и въ всехъ дѣланїѣ болгарскїихъ, собрано и наредено Паисїемъ іеромонахом, бывшаго въ свѣтѣи гори Аѣонскїѣ, отъ епархїи Самоковскїѣ въ лѣто 1706 на ползѣ родѣ болгарскомѣ.

Според посоченото във Венелиновїѣ препис писмо на Априлов до Юрїѣ Венелин* рѣкописътъ бил писан със славянскїи букви (полуустав) на гладка хартия и започвал със следнїѣ предговор: Ѿ царѣвѣ Болгар-

* Его Высокоблагородно милостивому государю Юрїю Ивановичу Венелину. В Москву. Чтобы успѣть послать Вам Царственник с г. Мурзакевичем, то пришло четверо его переписывать, не успев поправить. Должно полагать что есть много ошибок, которыя однакож легко можно отгадать. За сим доставлена мне с отечества другая Летопись, которую я с нетерпїем ожидал, но она оказалась та самая, писанѣ на лощенноѣ бумагѣ славянскїи буквами, какъ выше изложеннїѣ еѣ пролог, котораго нет в присланноѣ Вам. Слог сей летописи Славяноболгарскїи, надобно полагат, что переписавшїѣ еѣ, умеѣ по русскїи, перелгал и на русскїи языкъ, а многїѣ слова обрашал на турецкїѣ для понятїѣ простаго народа: например лев на аслан, знамя на байракъ, корабчїѣ на гемиджїѣ, вила на маждракъ и пр. Пѣи сем замечаютъ, что не имеецца в присланноѣ Вам рукописи.

стемъ. Вѣденіе прѣже бѣвши въ міре сѣмъ вѣщей и дѣланій живѣщимъ на землі не токмо полѣзно, но и зѣлѣу потребно естъ, любомѣдри читателю, аще навѣкнеши си чѣстѣу прочитивати, вбогатѣшисѣ развѣмомъ и не бѣдѣши вѣсмѣ неискѣсенъ и млѣдимъ дѣте и препротѣи чѣловѣкѣу безвѣтѣтенъ. Егда по слѣчаю вѣпроситъ та в прѣжде бѣвши в мірѣ церковнаѣ дѣланіѣ и цркѣѣ истѣорѣки и с немѣли стѣдѣу бѣдѣши, егда в си ничтѣже возмѣжѣши ѡвѣщѣати. Укѣдѣ же вѣдѣніѣ сѣхъ возмѣжѣши снизкѣти, аще не ѡ си, иже дѣланіѣ міра сегѣу писѣша. И не дѣлѣгѣу вѣрѣма пожѣвше нѣкомѣ бо дарѣвѣсѣ дѣлѣгѣу жѣти на дѣлѣгое вѣрѣма, писѣніѣ ѡ си встѣавиши. Сами собѣю ѡмѣдрѣтисѣ не мѣже, кратки бо сѣтъ дни житіѣ нашегѣу на землі, ѡ чтѣніѣ ѡбо дрѣвнѣи лѣтописѣніи и ѡ чѣждагѣу искѣства скѣдѣстѣ лѣтѣ нашихъ ка стѣжанію развѣма напѣмнѣти понѣждаѣмсѣ... По-натѣтък е развѣта мисѣлта за ползѣта от истѣорѣята спорѣд пѣрвѣя Паисѣев прѣдговѣр и накраѣ завѣршѣва с намѣк за вѣзможнѣо освѣбождаване на бѣлгарскѣи народ: ... Мнѣтсѣ намѣ на вѣрѣмени, акѣ би нерадѣлъ [бог] в на, акѣ би все конѣчнѣи забвѣніѣм небрѣгалъ в на, но нѣстѣ тѣкѣу. Возмѣжнѣу вѣ лѣтописнѣи и истѣорѣѣ еврѣискѣи познѣти, кѣкѣу мнѣогажды прѣдаѣше ихъ во плѣнѣніѣ и запѣстеніѣ и пѣки собѣраше и ѡвкрѣплѣше ихъ на цѣтѣу, ѣкѣу же и нѣнѣ вѣдѣтсѣ ѡпадѣніѣ востѣчнѣагѣу [под линѣя прѣбавѣно: цртѣва грѣчѣскаго и болгарскаго] и мнѣтсѣ намѣ занѣ всѣконѣнѣу [sic] ѡвѣржѣнѣу бѣстѣ ѡ бѣга и забвѣнѣу, но ктѣу постѣгнѣтѣ ѡмѣ гднѣ или ктѣу изслѣдитѣ совѣте егѣу, аще ли пѣки востѣавитѣ и собѣрѣтѣ рѣточѣннаѣ и ихцѣлѣитѣ сокрѣшѣннаѣ и имѣже вѣстѣ сѣмъ стѣми своѣми сѣдѣами.

Все спорѣд сѣщото писѣмо този прѣпис сѣ различѣвал от Венѣлиновѣя (тук № 23) сѣс слѣднѣте добѣвки и поправкѣи:

1. Прѣлог как ѡше с начѣла до конѣца.
2. В заглавѣи послѣ слов: Иѣромѣнахѣмъ Хѣлендарскѣимъ, сказѣно: от Епархѣи Самоковскѣя.
3. Гдѣ сказѣно, что Хѣм населѣил Европѣу, гдѣ стоѣт Царѣград, Москѣва далѣе сказѣно: Бѣчѣ [т. е. Вѣна], Римъ и проч.
4. Побѣдѣли имѣперѣтора Анастѣсия не сказѣно, что бѣ он побѣил чѣтыри стѣтинѣ хѣлада грѣцы, а толькѣо, чо побѣили: до хѣлада.
5. Далѣе сказѣно: Той Драгѣчѣ прѣво узѣлъ данѣ отъ грѣцы, а далѣе: и нападѣнали на Геѣдѣорѣихѣа, краѣя татарскаго и ухѣватѣли, нападѣли и на Мунѣда краѣя, но онѣи и прѣ.
6. Бѣтой умѣраѣя сказѣл, да бѣ умрѣял на вѣйна вѣтезѣхи, а не мужѣски.

7. Далѣе, гдѣ сказѣно о Тѣлерѣикѣ: Зѣтова слѣбо разѣумѣвали законѣу Бѣжѣи, ѣщо бѣле спѣрѣва 78 годѣины дрѣжали и прѣ.

8. Далее о Круме: А Крунъ подвигналъ своя войска веру Месемврия и узель градъ сось огонь, сирѣчь сось топовы, научивъ го нѣкой арапинъ, що былъ прежде при Никифора, когда приблизились войска греч. и пр.

9. Далее о патриархах болгарских: доде стояло царство Болгарско, имѣли и патриарха отъ своего языка, глѣдай заради това въ книгу Кормчию на є листѣ отъ край.

10. Далее о сарацинских послах к царю Симеону: и като шле въ Болгарню, должно читать: егда пришли въ Каламбрию (видно Калабрію).

11. Далее по смерти царя Селевкия сказано: По Селевкия насталь Суботин, но не-благополученъ приемъ царство Болгарское одолено и покорено било подъ Греческое, но во время Василя Порфирогенита паки отложилися болгаре отъ грецы, поставили на царство Давида, сына Комистонолува.

12. Далее, где оканчивается смерть Самуила и начинается: Прежде Самуила и Давида былъ Суботинъ и пр. до другаго параграфа: По Самуила насталь на царство синъ его Радомиръ — того параграфа нет в рукописи.

13. Далее где повествуется о святом Иоанне Владимире, что хранятся мощи его в монастыре Елбасанский, сказано, что память его совершается мая 22-го, а не 2-го.

14. Далее о царе Асене: и тако престали грецы и болгаре брань да струвать, следует: покорилъ Асень подъ своя власть и Влахии оба и така ся прославилъ и пр.

15. Далее о царе Иоанне Калимане сказано: На приношение мощей святаго Иларіона Меглинскаго и привилегіи Зографскія показоватъ придеѣли и границы его до Будимъ и Венеція и Лехія и Греція подъ нимъ покорены были.

16. Далее, где сказано, что Святослав послал тестю своему Михаилу 20 тысяч болгар конных и 3 тыс. пѣших против персов, имя командующаго есть: Иоанъ Хринобозко Мама Цукать.

17. Далее о царе Михаиле: и Михайлъ царь оставилъ свою жену следует: Неду дщерь краля Милутина и взель Феодору, жену Святославову, понеже Святослава по мало время убилъ нѣкой Конта деспотъ Кефалонийски.

18. Далее о Кантакузине: побѣгналъ въ градъ Рушукъ, следует: и болгаре обсѣли градъ за много время.

19. Далее в изчислении царей — 9-й царь есть Крумъ по Кардама, 10-й царь Михаилъ Иоаннъ по Крума.

20. Далее о царе Михаиле Иоанне тот же и святой: и вси на то ся негово имя и титла подпишувале, следут: перво писал свое имя, какое ему было, потомъ Иоаннъ т. е. Иоанновичъ, такося и пр.

21. Далее о святых: 13-й Савва, названъ Савватий, 25-й Симон Петровски, а не Терновски и маджарскаго краля дщерь „отъ бѣса“, а не „отъ бѣда“ свободилъ и св. Филотея яства были каштани.

22. Далее 29-й святой Димитрий Новий въ лето а х р е прибывалъ „при една рѣка и стена“, имяни реки нет, после: и тамо погребень былъ, следует: послѣди открилъ Богъ нѣкоимъ человекомъ мощи его и принесли ихъ въ село Бессарбово близъ Свищов въ епархію Терновску и тутъ подавають много исцеленя, тако просѣялъ въ послѣдни времена

сей св. Димитрий въ Болгарску землю простымъ житиємъ простому народу болгарскому, но Богъ прославилъ его по смерти многими чудесами, за сим следуетъ: по навожденіемъ диаволскимъ и пр. до конца Истории о пренесении мощей въ Бухарест русскими т. е. до „здѣ паки написахомъ“ и пр. все сие не имееется в летописи и прибавлено переписчиком, хотевшимъ объяснить нынешнее нахождение мощей в Бухаресте.

23. Далее — из згоревших в Зографскомъ монастыре в башни святыи названъ Симонъ.

24. Далее: „Въ томъ градѣ Софія“, тут кончается параграфъ и начинается: „Въ лѣто Господне 1750“, новый параграфъ.

25. Далее — повествование о двухъ святыхъ мучениковъ Георгій и Иоанне Новомъ в лето 1514 не имееется в летописи и то видно прибавлено переписчиком, посему далее сказано 29 мучениковъ, а не 31 и еще далее вся сумма ихъ составляетъ число 58, а не шестыи.

26. Далее при конце: и собралъ сію въ Хилендарь, продолжается: Монастырь при игумена Лаврентія, брата моего едиnorodнаго и старѣйшаго мене, бѣ ему тогда лѣта пятьдесятъ, а мене четиридесять, въ то время даяше Хилендарь дань туркомъ 3000 гроша [пропущено и добавено в края: и задолжался бѣше двадесять и седемъ хилады гроша] и бѣ много смущение и несогласіе братско, за то не могохъ стерпети къ тому въ Хилендарь, и изыдохъ и придохъ въ Зографъ и ту еще много обрѣтохъ извѣстіе и писма ради болгары и присовокупихъ и скончахъ реченая в сію Историцу на ползу роду нашему болгарскому и пр. до конца. Аминь. Симъ кончается летопись.

Освен това споредъ същото писмо някои думи за по-голяма яснота били преведени на турски, например лев — аслан, знамя — байракъ и пр.

Раковски цитира следните приписки, които се намирали в края на ръкописа (Няколко речи о Асеню Първому, стр. 47):

Азъ Макаріе іеромонахъ хилендарски прочитахъ его исторію и развѣхъ что есть писано в неѣ и вие потрѣдите са братіѣ та ѣ почитети да ви бѣди на ползѣ Болгаромъ похвала, а на пакость Грекомъ и . . . 1772 Маиѣ ѣнъ день.

Азъ Гевргіи іереа грѣшній и окаяній от село Жерввна прочитахъ сію исторію и развѣхъ что есть писано въ неѣ, и вие потрѣдите са братіѣ та ѣ прочитете да ви бѣди на ползѣ Болгаромъ похвала и на пакость Грекомъ и . . . 1776 Декемвриѣ день кз.

Азъ Велико іереи отъ село Котель прочитахъ сію исторію и развѣхъ что есть писано въ неѣ и вие потрѣдетесе братіѣ та ѣ прочитети да ви бѣди на ползѣ Болгаромъ похвала а на пакость Грекомъ . . . 1779 Великѣ іереи Маѣ Г. Много животъ и здрави.

И азъ Никола сѣнь попъ Лазаревичъ и даскалъ отъ Рѣхчвкъ прочитахъ сію исторію и развѣхъ что есть писано и вие потрѣдите с братіѣ та ѣ прочитете да ви бѣди на ползѣ Болгаромъ похвала и на пакость Грекомъ и . . . въ лѣто Марта з.

Азъ Серафимъ прочитахъ сѣѣ исторіѣ у Сливенъ въ лето от Христа аѣчѣ (1794) и много полза намѣрихъ за болгары.

Априлов в поменатото негово писмо нищо не говори за подобни приписки. Преписът би трябвало да се проучи основно.

П. А. Лавров, *Одна изъ переделокъ Истории славяноболгарской иеромонаха Паисія*, М., 1895; М. Дринов, *Отецъ Паисій. Неговото време, неговата история и учениците му*, Период. списание, I, кн. 4, стр. 6.

6. Втори Софрониев (Котленски) препис, писан през 1781 г. от Софроний Врачански в Котел. Намира се в Библиотеката на Румънската академия на науките в Букурещ, № 438.

102 листа, 13×19 см. Плътна бяла хартия. Писмо — дребен красив полуустав като в другите Софрониеви ръкописи, по 21 ред на страница, с киноарни заглавия и рисувани зачалки и винетки, с ударения и надредни знаци; числата с буквени цифри.

Заглавие (след предговора за ползата от историята): *Исторіа славѣноболгарская и народѣхъ и въ црѣхъ и въ стѣхъ болгарскихъ и въ всѣхъ дѣлнѣхъ и бѣитѣхъ болгарскаго, собрано и нареждено Пайсіемъ иеромонахомъ,*

*бывшаго во Стѣхъ горѣхъ Аѳонскѣхъ въ епархіи Самоковскіе на ползѣ рѣдъ болгарскомъ въ лѣто аѳѣв. Следва: Предисловіе къ хотѣщимъ читати . . . и от л. 76 Историята със заглавие: *Собраніе историческое въ народѣ болгарскомъ и въ ц[а]рствѣ ихъ.**

Спрямо първия Софрониев препис ръкописът се отличава с някои промени в текста и повече в езика — черковнославянски думи и форми са заменени с народни, което личи и от послесловието, гдето вместо *вбратѣхъ* на български прѣсти рѣчи и словѣнски, както е в първия препис, стои: *вбратѣхъ* на българскѣи прѣстѣи рѣчи. В послесловието са пропуснати думите, които се отнасят за брата на Паисій Лаврентий и за разправиите между калугерите в Хилендарския манастир, поради които Паисій го напуснал. Други важни поправки са: 1. селото Басарбово се намира не „близъ Свещѣвъ въ епархіи Терновскій“, а „близъ при Рвчѣкъ въ епархіи и Червеновѣдскій“, и 2. числото на българските светии е увеличено с двама нови — Свети Георги Софійски и Свети Иван Нови (Солунски).

Бележка (на листа в началото на ръкописа): *Мѣць аугѣвъ гѣ въ лѣто аѳѣп. За слѣвъ въ трѣйцѣ бѣѣ единомъ исписахъ сію исторіицѣ азъ многогрѣшныи Стѣкъ іерей на село Котель, исписаннѣю и избраннѣю Пайсіемъ иеромонахомъ Хилендарскимъ во стѣмъ горѣхъ Аѳонскѣхъ въ лѣто аѳѣв по воплощеніе гѣда нашего Ииса Хрѣта.*

Преписът е издаден от Ст. Романски. Нов Софрониев препис на Паисиевата история от 1781 г., съпоставен с преписа от 1765 г., С., 1938.

7. Кованлъшки препис, писан от поп Стоян през 1783 г. в с. Кованлък (Пчелище), Търновско. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 369.

132 листа, 16×22,3 см. Плътна груба хартия. Писмо — неправилен полуустав по 18 реда на страница, с ударения и червенословни заглавия. Има и винетки и рисувани начални букви. Числата са с буквени цифри.

Заглавие (след предговора за ползата от историята): Историѧ славеноболгарскаѧ ѡ народѣхъ и ѡ царѣхъ и ѡ стѣихъ болгарскихъ и ѡ всѣхъ дѣлнѧ бѣтиѧболгорскаѧ, собрано и нареждѣно Паисѣемъ иеромонахѡмъ бѣвшѧ во стѣи горѣ Аѡнстѣи ѡ епархїи Самокофскѧ на ползу родѧ болгарскомѧ въ лѣто аѳѳѳ. Следва: Предислѡвїе къ хотѧщимъ читати... текстът на Историята, който съвпада напълно с текста на втория Софрониев препис — има само дребни езикови и правописни промени.

Бележки:

На празен лист в началото: Записахъ сїя кнїга на мѣа 18лий ѡ 3 дѣнь, а испїсахъ и совершихъ ю мѣа августъ в 4 дѣнь. На другата страница на същия лист: Мѣъ августъ 4 въ лѣто аѳѳг въ слѡвѣ въ трѡицѣ бѣ единомѧ испїсахъ сїю исторїиѧ азъ многогрѣшний Стоѧнъ иерей ѡ село Кввалнак, испїсаннѡю и избрѧннѡю Паисѣемъ иеромонахѡмъ Хїлѧндарскимъ во стѣмъ горѣ Аѡнстѣи въ лѣто аѳѳѳѳ ѡ по воплощенїе гда нашегѡ иса Хрта.

На задната корица: Испїсахъ и повѣрзахъ стѡ исторїиѧ азъ многогрѣшний попъ Стоѧнъ в' село Кввалнакъ в' лѣто аѳѳг. 1783.

На л. 2а подпис от по-късно време: Ил. Д. Януловъ, 1901.

Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, С., 1910, стр. 412.

8. Еленски препис, писан от Дойно граматик през 1784 г. в Елена. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 370.

112 листа, 15 × 20 см. Хартия тънка и жилава с хоризонтални линии. Писмо — полууставно с уклон към бързопис, по 20 реда на страница, с ударения и надредни знаци и червенословни заглавия. В началото на отделите има украса — цветни винетки и украсени начални букви. Има и маргинални бележки; числата са с буквени цифри.

Заглавие (след предговора за ползата от историята): Историѧ славеноболгарскаѧ ѡ народехъ и ѡ црѣхъ ихъ и ѡ стѣихъ болгарскихъ и ѡ всѣхъ дѣлнѧ и битиѧ болгарскаѧ. Собрано же и нареждѣнно Паисѣемъ иеромонахѡмъ, бѣвшѧго во стѣи горѣ Аѡнстѣи ѡ епархїи Самокофской (sic!) на ползѣ родѧ болгарскомѧ въ лѣтѡ аѳѳѳ. Следва Предислѡвїе къ хотѧщимъ чатати... и от л. 7а със заглавие Собрѧнїе исторїческое ѡ народѣ болгарскомѧ и ѡ црѣтѣ ихъ текстът на Историята с надтекстно заглавие Историѧ ѡ црѣтѣ болгарстѣмъ (по-късно ѡ народѣ болгарскомѣ). Текстът съвпада с втория Софрониев препис, но има езикови поправки и други промени — пропуски или добавки, някои отстриани „на белите полета, например на л. 18а има бележка за разпространението на българския език между арнаутите и гърците. На л. 30а—31б след разказа за Орун

(цар Крум) е прибавена Пѣсна въ црѣ Уруна и црѣ греческаго Никифора, составлена некимъ сербскимъ пѣснописцемъ, сега ради по сербский языкъ писалъ ю. Начало: Фалиоса цесарь Никифору (sic!) | оу биелу граду Цариграду | сокупику силу воиску мою | въ востока лѣпу ду запада | Поробику равну Болгарию | погубику краля болгарскога... (За победата на цар Крум над Никифор през 811 г.). Подобна Пѣсна въ црѣ Самоила и краля сербскога Владимира и кралицѣ Косарѣ дѣи црѣ Самоила по сербски языкъ има на л. 43б—46а. Начало: Горко плаче сужань Владимирь оу темници краля болгарскога | горко плаче и свой дѣнь проклина | оу кой са на свѣтъ породив... (За спасяването на княз Владимир от цар Самуиловата дъщеря, девицата Косара). И двете песни са взети от популярната Pjesmarica на далматинския поет Андрей Качич Миошич (1702—1760) — „Razgovor ugodni naroda Slovinskoga“.

Бележка (на празен лист в началото): Во славѣ стѣа единосѣщниа и животворѣщиа и неразделимиа трѣици оцѣ и сна и стѣао дѣа испѣсах сѣю исторѣицѣ азъ многогрѣшныи Дѣино граматикъ въ село Елена въ лѣто въ сотворѣниа мира зѣчѣ, а въ рождество бѣа слова аѣпа мѣъ марта 1 дѣнь, собраномъ и изображенномъ трѣдомъ и иждивѣниемъ Паисиемъ иеромонахомъ Хиландарскимъ въ епархиѣ Самоковскоа на ползѣ рѣдѣ болгарскомъ въ лѣто аѣзѣ въ монастырь Хиландаръ повелениемъ бѣиемъ, емуже слава во вѣки. Аминь.

Ръкописът е подвързан заедно със Стематографията от Христофор Жефарович (Виена, 1741). В края са оставени 17 празни листа, по които има опити за рисунки.

Б. Цонев, Опис, т. I, стр. 412 и 413.

9. Поппунчова преработка в големия сборник със смесено съдържание, съставен от поп Пунчо от с. Мокреш, Ломско, през 1796 г. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 693.

Съдържа (л. I—III, началото на сборника): Баронѣа славнаа и политика гръческаа исторѣа блъгарскаа. Предисловие къ хотѣщимъ читати или послѣшати написанаа въ исторѣю сѣю... Паисиевото предисловие преработено и съкратено, и на л. 334б—360б под заглавие Събрание историческое въ нарѣде и въ црѣ блъгарстем — съкратено и преработено изложение на Историята. Начало: Испрѣва въ кѣдѣ произишли, понѣже прилѣчи се намъ многократъ прочитати различни исторѣи рѣкописни и печатни... След списъка на блъгарските царе вместо главата за славянските просветители следва (л. 352а—354а) под заглавие Сѣа предисловіа сапса се да сѣ иматъ знати въ коѣ време восприѣли блъгар¹ стѣое крѣщение въ коѣ лѣто—разказ за покрѣстването на русите и сърбите и на блъгарите преди тях и после на л. 356а—360б: Повѣсть ради црѣ Юсѣна старого въ какъвъ призвалъ въ Ухрит градъ стѣаго Фѣофилакта и поставиль его патриарха въ Трново.

На л. 354а—355б: Паисиевото послесловие, преработено и дадено от името на поп Пунчо: Азь по̀па Пѣно Ѡ село Мокрешь написахъ сїю историю извѣстно ради крѣлѣве и црѣве како сѣ се били бльгаре и грѣци и после Ѡтвѣнаху тврци царство бльгарское въ лето 1170. На задния лист на корицата е отбелязано: Прогорелець [Михайловградско] 1878.

Б. Цонев, Единъ бльгарски книжовник от края на XVIII в. — Поп Пунчо от Мокрешь. — Училищенпреглед, XXII (1923), кн. 1—3, стр. 1—10; Б. Цонев, Опис, II, стр. 284—306. Книгата е била готвена за печат.

10. Първи Русенски (Пантелеймонов) препис, писан от монах Пантелеймон през 1809 г. в Русе. Намира се в Хилендарския манастир. Микрофилмови снимки в Българската академия на науките, архив на проф. Ст. Романски.

Започва с бележката: Преписахъ сїю историю азъ Пантелеймон, проигумень Хиландарскій во град Рѣхчѣк в лето 1809 мѣа маѣа 28-го днѣа. В сїе лѣто възша и москали градъ сей в мѣа септеврѣа 13-го числа и вбладѣша въ нѣмъ до 18нѣа мѣа до 25-го числа и Ѡдаша егѣ паки твркамъ.

Следва: Наставленіе. Въденіе прѣжде бывшихъ въ мирѣ сѣмъ вѣщени и дѣланіа... (първият Паисиев предговор) и после заглавието: Историѣ словенобългарскаѣ в народѣхъ и в црѣхъ и в стѣхъ бльгарскихъ и в всѣхъ деаніа и битыѣ бльгарскаѣ. Собрѣнно и нареждѣнно некоторимъ Паисиемъ иеромонахомъ Хиландарскомъ. Ещѣ же и Ѡ другѣхъ достовѣрнихъ повѣствователи на ползѣ рѣдѣ бльгарскомъ в лѣто 1795. Подир заглавието следва: Предислѣвіе к' хотѣщимъ читѣти и послѣшати написаннаѣ во историцѣ сїю и след това със заглавие Собрание историческое в народѣхъ бльгарскихъ и в црствѣ ихъ — текстът на Историята: Исперва Ѡ кѣдѣ произошле бльгари... Има и надтекстно заглавие: Историѣ в црствѣ бльгарстѣмъ. Даден е целият текст заедно с допълнителните глави и послесловието, в което са изпуснати сведенията за Паисиевия брат Лаврентий и за положението в манастира Хилендар.

Подир послесловието следва бележката: Любезно же молю и колѣнь касаюса всѣхъ прочитающихъ или преписѣющихъ историцѣ сїю, аще нѣгдѣ вбращетса погрѣшности, выи, читатели, исправляйте и прощению насъ сподобляйте и сїю историцѣ частѣ прочитайте, а древніа истории непрестанно читай, тамъ бо бес трѣда вбращеш в чесомъ и нѣ сѣлѣ трѣдѣшасѣ. Ѡ нихъ познаеши дѣбрыхъ добродѣтели, а злихъ престѣпленіе. Оувѣси пременѣніа житѣа члчскаѣ и вбращеніе блгополѣчїа, в немъ и непостоянство мѣра сегѣ и какѣ великаѣ цртва к' паденію прекланѣютса, разсѣдиш, а добрыхъ мзды первыхъ блюдисѣ, да сицевѣа же Ѡмщенїа на сѣ невоспрїемиши, а другѣхъ подражай да мзды сподѣбишисѣ, ѣже и прѣжде тѣбѣ ини сподѣбишасѣ и Ѡ бѣа мзду свою приашѣа. Аминь. Всѣхъ послѣднѣшын Пантелеимонъ иеромонахъ и проигумень Хиландар-

скій преписахъ сию историцу в Рухчукъ в лѣто гдне аѡѡ мсца маа ки.
Сию прочитаите и прощѣнїю нас сподоблайте.

11. Преображенски препис, писан от Влад поп Петков Гладичов от Габрово през 1809 г. в Русе. Намира се в Преображенския манастир.

86 листа, 15,5 × 23,5 см. Хартия груба. Писмо — едър правилен полуустав по 23 реда на страница, с ударения и надредни знаци, заглавия и зачалки в червено; числата с буквени цифри.

Заглавие: *Исторїа славенобългарскаа ѡ нарѣдѣхъ и ѡ црѣхъ и ѡ сѣхъ болгарскихъ и ѡ всѣхъ дѣлаа и битїа болгарскаго. Собрѣнно и нарежденно некотѣримъ Пайсѣмъ иеромонахомъ Хиландарскимъ. Еше же и ѡ другїхъ повѣствователи достовѣрныхъ на ползв рѣдв болгарскомъ в' лѣто аѡѡв. Следва Предислѣвїе къ хотѣщимъ и текстът на Историата. Предговорѣтъ за ползата от историата липсва. Надтекстно заглавие: *Исторїа ѡ цртвѣ болгарстемъ*. От втория Софрониев препис, до който е най-близък, се отличава с някои езикови промени, които го доближават до народния говор; има и малки поправки в текста, например обяснения на географски имена, критични бележки към твърдения на Паисий и др.*

Бележка (в края, л. 86): *Сїа израднаа Славенобългарскаа исторїа рѣвностю постарѣса азъ во иную странъ подписанный да а приписахъ (ѡ егѡ високопреподѣбїа Пантелеймона иермонахъ и проегумень Хиландарскїй во град Рохчкѣ в лѣто аѡѡ мѣсца августа їа дѣнь) и принѣсох а к' отечество Габрово и подвѣзох а рѣди да са нахождава на ползв всѣмъ любочитателнѣмъ Болгарскимъ, затѣ любѣзно же молю и колѣнъ касѣюса всѣхъ прочитѣющихъ или преписующихъ сїю, аще негдѣ ѡбрѣщетса погрѣшности, а вы, читатѣли, исправлѣйте и прощѣнїю насъ сподоблѣйте, понѣже писанїю не смѣ искусни. Сїю исторїицѣ часто прочитаите, истори не ѡставлѣайте. Тамѡ бѣ без' труда ѡбрѣщеши и познаеши дѣбрїхъ добродѣтели, а злїхъ прѣступление оѡвѣси примененїа житїа чловѣческаго ѡ ѡбращенїе благополчїа в' немъ и непостоянство мїра сегѡ и какѡ великаа царства к' падѣнїю прикълнѣютса разсѣдиши и оувїдиши злїхъ наказанїа, а добрїхъ мзды, пѣрвїхъ блюдїса да сїцевѣаа же ѡмщенїа на са невоспрїмаши, а другїхъ подражѣй да мзды сподобишиса їаже и прѣжде тебѣ инїи сподобишиса и ѡ бгѣа мзdv свою воспрї аша. Аминь.*

Всѣхъ послѣднѣйшїй и покорнѣйшїй Влатъ попь Пѣтковъ Гладичовъ. Сїю читѣйте и прощѣнїю мнѣ сподоблѣайте.

Ив. Снегаров, Един препис на Паисиевата история в Преображенския манастир, Македонски преглед, XIII (1942), кн. 2, стр. 85—124.

12. Втори Русенски (Лазаров) препис, писан от Никола поп Лазаров през 1811 г. в Русе. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 776.

82 листа, 15 × 21 см. Тънка, жилава и малко грапава хартия. Писмо — правилен полуустав, по 20 реда на страница, с ударения и особени разделителни знаци (запетайки). Заглавията и някои начални букви в червено, числата с буквени цифри. От л. 72 писмото става по-дребно.

Започва с двата Паисиеви предговора, но без заглавие (един лист в началото липсва), от л. 7 започва текстът на Историята, озаглавен Собрание историческое в народе българскомъ (над текста по листата: \mathbb{W} црствѣ болгарстемъ). От първия Софрониев препис текстът се различава само с езикови промени.

Накрая след Паисиевото послесловие е прибавено (с червено мастило): И азѣ Николае снѣ попѣ Лазарѣвъ и даскалъ \mathbb{W} Рѣшчѣкъ градѣ прочитахъ сѣю исторіѣцѣ и развѣхъ чѣдѣ естѣ писано в неѣ, а вѣе, братіе, потвѣдѣтеса та \mathbb{A} прочитѣти да ви бѣды на ползѣ болгаромъ и похвала, а на пакостѣ грекомъ и сербомъ въ лѣто апріліе мѣцѣ 23 1811. Почтѣ-народномѣ господарѣ хаѣи Дѣму хаѣи Гевргіѣвичѣ ѣко квѣщѣ българскомѣ знѣкъ ѣскренѣго своегѣ почитѣнѣа благодарности посвѣщаѣтъ исторію сѣю списѣтелѣ Николчо, учѣтелѣ \mathbb{W} у Рѣшчѣкъ града.

Според ръкописни бележки на Боян Пенев (Архивен институт при БАН, ф. № 37, Боян Пенев, инв. № 576, л. 45—49) преписът бил намерен между книгата на учителя Стефан Пашмаков, родом от Шумен. Пенев предполага, че той е препис от Жеравненския (Априловския) препис. Срв. Б. Ангелов, История славеноболгарская. С., 1961. Прилож. III.

13. Рилска преработка, писана от монах Паисий през 1825 г. в Рилския манастир. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 775.

88 листа, 14 × 20 см. Плътна и малко грапава хартия с хоризонтални линии. Писмо — едър, правилен нов полуустав, по 18 реда на страница, с ударения и разделителни и надредни знаци (запетайки и др.). Заглавията в червено, числата с буквени цифри.

Заглавие: Краткое изъвлѣніе в лѣтописѣ българскомѣ. Списанное Паисіемъ монахомъ. Почнаса во игъменство Сѣмѣнна іеромонаха в мѣа августа ѣ дѣнь и совершѣса при архімандрѣта игъмена Герасѣма іеромонаха и при старѣгѣ епітропа Февдѣсіа іеромонаха и при skewфѣлаза Івсѣфа в мѣа ноѣмвриа еі дѣнь Паисѣа во стѣий обѣтель Рылскѣй \mathbb{W} епархѣа Фѣлипоградска, а родомъ болгаринъ \mathbb{W} село Балжилары, сѣнъ Нѣколѣйвичѣ и Елисаветинъ, в лѣто \mathbb{W} сотворѣніе мѣра зѣтѣг, \mathbb{W} рѣжтва же по плѣти бѣа слѣва авкѣ. На задната страница на същия лист: \mathbb{W} главлѣніе кнѣгы сѣа, на л. 1а—4а: \mathbb{W} цѣрствѣе болгарское предислѣвіе. Начало: Аще комѣ слѣчѣтса прочѣтѣти сѣй лѣтописѣ... — двата Паисиеви предговора, обединени и преработени. От л. 4а започва текстът на Историята: Мавруѣбурѣ латѣниѣцѣ пѣшетѣ в родѣ славѣнскомъ \mathbb{W} кѣда произѣде, егдѣ потопѣлъ бѣгъ при Ноѣ всегѣ чѣлескагѣ рода гѣда всѣмѣ

то̀кмѡ встѣли ѡ̀ потѡпа ѡсемѣ дѹши... До л. 52 промените спрямо Зографската чернова са по-незначителни, предимно езикови, но от главата за цар Иван Александър разказът за завладяването на Балканския полуостров от турците е удължен и разширен твърде много (до л. 71), като са описани и борбите на сръбските и албанските князе против турците. Подир това следват главите: За славянските учители (л. 71а—75а), За учредяването на Търновската патриаршия (л. 75б—76б), Списък на българските светии без биографските данни на Паисий, но с повече имена (л. 76б—78а), Списък на сръбските крале и светии (л. 78б—80а),

Ѳво вре́мѡ второ́е разоре́нїе Болгарїю каковѣмѣ ѡбразомѣ бѣсть — за помохамеданчването на български селища по времето на султан Мохамед II и за въвеждането на еничарския данък (л. 80б—82б), За българското знаме (неозаглавено — л. 83аб), Списък на българските царе (л. 84а—85б), попълнен с турските султани (Турскимъ царѣмѣ именѣ сѣа сѹтъ) до Махмуд II (л. 86аб) и накрай (л. 87а—88б) Списък на градовете

в четирите части на България — Болгарская земля на четы́ри ча́сти са раздѣлава: перва́я ча́сть Мисїніѡ или Задгѡрїе и ко̀лкѡ гра́дови ѡма оу България: Белѣградчикъ, Нѣготинъ, Фѣтїсла, Берковица, Кѡтловица, Вїдинъ, Врѣца, Оурѡшву, Лѡма, Лѡвичъ, Нїкопѡлъ, Севлїюву, Плѣвенъ, Свищѡвъ, сто̀лный град Тѣрнову, Руссы, Арбанасъ, Родостѡлъ, Селїстра, Рѡшву, Разграда, Мачинъ, Жумаѡ, Шуменъ, Кѡзла, Кесѡкѡву, Пазаржїкъ, Преслава, Баба, Тулча, Каварна, Варна, Кѡзложѡ. Тѣа са гра́дови вси в Задгѡрїѡ между Стѣра планенѡ и Дунай, ѡ̀ Чѣрное море до Вегїсла лѣ гра́дови бѡлгарскы.

Часть второ́ѡ оу Фракїѡ ко̀лкѡ гра́дѡвы ѡма бѡлгарскы: Созѡву, Бабаѣскы, Са́ра, Ноан, Адриѡнъ, Бургасъ, Айло, Месѣвра, Айтосъ, Анла Палчикъ, Мало Тѣрнову, Карноба́тъ, Жѣравна, Оузунжѡву, Аскюю, Чирпанъ, Захра, Загора, Нѡмболъ, Сливенъ, Котѣлъ, Казалникъ, Карлову, Фїлібѣ, Стѣна, Пазар, Самоковъ, Ихтїманъ, Златица, Ётрополи, Пещѣра, Софїѡ, Радомир, Дѹпница, Жумаѡ, Кюстандїлъ, Бана, Брѣзникъ Транъ, Пирутъ, Врѡна, Лесковицъ, Нїшъ, Круша. Тѣа са гра́дѡвы всї оу Фракїѡ между Стѣра планенѡ и Тра́ча планенѡ, ѡ̀ Чѣрное море и ѡ̀ Адриѡнову до Нѣщъ мѣ гра́дѡвы бѡлгарскы.

Часть трѣтаѡ Макидо́нїѡ ко̀лкѡ гра́дѡвы ѡма бѡлгарскы: Нѡваѣ, Кѡзастена, Скѣча, Гююрц, Смиланъ, Захна, Просѣчана, Драма, Филопѹсъ, Неврокѡпъ, Алїстра Мѡвмѡ, Бана, Меленїкъ, Сѣра, Демїрисаръ, Жумаѡ, Дѡхранъ, Петрїчъ, Радовиш, Вїйница, Стрѹмница, Щїпъ, Кѡчани, Паланка, Кра́тову, Кома́нову, Тиквишъ, Вѣласъ, Фелерїсъ, Скопѣ, Балжа, Водинъ, Новград, Нѣгошъ, Катрѡница, Вардѡръ, Прищина. Тѣа са гра́дѡвы всї оу Макидо́нїѡ между планенѡ Дѣспота и между Гре́цїѡ лѣ гра́дѡвы бѡлгарскы.

Часть четвъртаа колкв градъвы има болгарскій оу Дарданиа: Охридъ старѣаа столица болгаромъ, Бытола, Прилѣпъ, Нови пазар, Діакову, Призрѣнъ, Тѣтову, Калкѣнда, Елбасѣнъ, Шкодра, Рѣка, Дѣбра, Оужеца, Горна река, Дѣлна дѣбра, Скѣндеръ, Крушовица, Кѣрабъ, Ново сѣло, Плѣсѣву, Бѣръ. ка градъвы.

Тѣа са градъвы вси оу Дардѣниѣ крайна венеціаномъ, тѣ е западнаа странѣа болгаромъ, Макидонѣа южнаа странѣа болгаромъ, Фракиѣа востѣчнаа странѣа болгаромъ, Загорѣе сѣверна странѣа болгаромъ. Конѣць.

Б. Цонев, Опис, т. II, стр. 468.

14. Карловецки препис от началото на XIX в., намира се в Патриаршеската библиотека в Белград.

Заглавие: Истѣриѣа славѣноболгарскаѣа ѡ народѣхъ и ѡ цѣрѣхъ и ѡ стѣихъ болгарскихъ и ѡ всѣхъ дѣѣниѣа и битѣа болгарскаго. Собранно и нарежденно некоторимъ Паисиемъ иеромонахомъ Хилендарскомъ, еше же и ѡ другихъ повѣствователи достовѣрнихъ на ползу роду болгарскому, в' лѣто 1736.

В послесловието са допуснати някои съкращения, например биографичните данни за Паисий: ... Тако азъ презрѣхъ свое главоболѣние и ѡтробѣю побѣлахъ вѣлми. И ѡ желаніе много време са трѣдихъ и свое дело, що имахъ, презрехъ егѡ. И ѡ много време погребенаа и забвенаа едвамъ собрахъ наедно во истѣрицѣ сѣю, рѣчи и слова написахъ. Азъ не ѡвчихъ са на граматика, ни политика, но простимъ болгаромъ просто написахъ. Не бысть мнѣ тѣчаніе за рѣчи по граматика слагати и слова намѣщати, но собирати наедно сѣю истѣрицѣ. И собрахъ сѣю в' Хилендаръ на ползѣ родѣ нашемъ болгарскомъ, в славѣ же...

В архива на проф. В. Н. Златарски (в Архивния институт на БАН, ф. № 9, инв. № 1314) има препис и снимки от предисловието и послесловието, които показват езикови и други промени в текста спрямо Зографската чернова. Срв. Б. Ангелов, История славѣноболгарская, прилож. II, стр. 174—179.

15. Тошковичев (Калоферски) препис, писан през 1829 г. Намира се в Калофер в училището „Хр. Ботев“.

53 листа, 22 × 34,4 см. Дебела и грапава хартия. Писмо — модернизиран полуустав по 27 реда на страница, с ударения, главни букви и препинателни знаци. Числата с буквени цифри.

Заглавие (на начален лист): Истѣриѣа славѣно-болгарскаѣа ѡ народѣхъ и ѡ царѣхъ и стѣихъ болгарскихъ и ѡ всехъ дѣѣниѣа и битѣа болгарскаѣа. Собрано и нарежденно Паисіемъ иеромонахомъ, бѣвшѣаго во стѣй горѣ Аѣонскѣа ѡ епѣрхѣи Самокѡвскѣа, въ лѣто 1736, на ползѣ родѣ болгарскомъ. Следват предговорите: Вѣденіе прежде бѣвшихъ въ мирѣ семъ вѣщеи... Предислѣвіе к' хѡтѣющимъ читѣти... и от л. 6а текстът на Историята със заглавие Собраніе истѣрическое ѡ нарѡдѣ болгарстемъ заедно с послесловието. От Зографската чернова и Първия Софрониев препис текстът се отличава само с езикови и правописни поправки.

На предния форзац има бележка (с молив): „1829 Тошковичев преписъ.“ Има печати на Калоферската община.

Ръкописът е донесен от Света гора на Стефан Тошкович в Одеса. Издаван е от А. В. Лонгинов два пъти (1885 и 1893), от М. Москов (Търново, 1893) по първото издание на Лонгинов и от Ал. Теодоров-Балан (Пловдив, 1898) по второто издание на Лонгинов.

16. Поп Йоанова преработка от началото на XIX в. (1830?). Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 1113.

61 листа + 20 празни, 19 × 22,5 см. Дебела и гравава хартия с хоризонтални линии и воден знак цар със скиптър. Писмо — дребен полуустав до 21 ред на страница, с ударения, препинателни и надредни знаци. Числат: с буквени цифри.

Заглавие липсва. На л. 1б: Углавлѣніе кнѣгы сѣа и от л. 2а: У царствіи бѣлгарстѣмъ предислѣвіе. Аще комѣ случѣтса прочѣти сѣй лѣтописъ... Текстът на Историята почва на л. 3а, начало: Маврѣобир латѣницъ пѣшетъ ѡ рѣдѣ славѣнскомъ... и следва до края според този на Рилската преработка, включително и списъкът на градовете. Между двата има само дребни езикови и правописни разлики.

Бележки (на първия лист): Сѣа книга на папа Іwannа 1830. Под него с бързопис: Посѣмъ данна бистъ въ л. Г. 1853 нѣкоемѣ монахѣ Даніилѣ Хилендарскомѣ. Отгоре: Тая кнѣга лѣтописъ на Василѣ Николаевичѣ. На л. 63а—65а е прибавено житие на св. Ксенофонт (незавършено).

17. Първа Харитонова (Втора змеевска) преработка, писана от монах Харитон през януари 1831 г. в с. Змеево, Старозагорско. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 1115.

84 листа, 15,5 × 21 см. Хартия дебела и средногладка, в края потънка, с хоризонтални линии. Писмо — едър, неправилен полуустав, до 23 реда на страница, с ударения и двоеточия, заглавията по-едри, а началните букви в червено. Числата с буквени цифри.

Заглавие липсва. Започва с Углавлѣніе кнѣги сѣа (л. 2а), на л. 3а: У царствіи бѣлгарскомъ предислѣвіе. Аще комѣ слѣчитса прочѣсти сѣй лѣтописъ... и от л. 6а следва текстът на Историята с начало: Маврообѣръ латѣницъ пѣшетъ ѡ рѣдѣ славѣнскомъ... общо според Рилската преработка, но с добавки след списъка на българските градове: Кратка исторѣа заради бѣлгарскѣа рѣдъ (л. 79б—81б) — за победа на български цар (може би Калоян) над сицилийския княз Алкоин (може би Балдуин), Возбуждѣніе бѣлгарскому нарѣдѣ къ добродѣтели (л. 82а—83б) и У ненавистѣ (л. 84) — начало на поучение. Освен това липсва списъкът на българските светии (между л. 72 и 73 има 4 откъснати листа) и на сръбските крале и светии, а в списъка на султаните след Махмуд II е прибавен (по-късно) Абдул Меджид. Също и в самия текст на Историята има добавки и поправки, които на места го доближават до Шишковия препис и до печатното издание на Хр. Павлович. Например между изворите за приемането на християнството от Муртагон (Михаил) е посочен и Евѣимѣй лѣтописъ тѣрновски (л. 30б).

Бележки: На л. 1а от по-късно време, след като се изброява родословието на притежателя на ръкописа Димитър Стоянов, се казва: Тоа рѣкописъ

се е запазилъ от пожара въ Стара Загора у къщата на Димитра въ една торбичка съ други още книги, като се запазили и не ги изгорили. Слѣдъ завръщанието отъ Балкана ꙗзъ намѣрилъ, той ꙗзъ скрилъ на тавана си, била затрупана съ нѣкои нѣща и се намѣрила здрава въ махлата Хакарджа. Дава ꙗзъ на 1892 година 30 май. Нидѣлко Михайлъ и Стоянь дали пари на Харитона да имъ го прѣпише.

На л. 26 от рѣката на преписвача: Сѣдѣщъ ми в' весѣ Смѣювъ, преписахъ сѣбѣ ист'рѣю азъ Харитѣн монахъ в' лѣто ѿ рожства Хрѣтова аѿла мѣа яннѣрѣа 1 день. Тогда црствоваше в' Россію преслѣвнѣй и великѣй блѣгочестѣвѣшій и правослѣвнѣшій Николаѣ Пѣвловичъ, ѣже и приходилъ блѣше слѣвною побѣдою надъ тѣрками даже во Андрѣанъ градъ, в' прешедшемъ лѣто аѿкѣ августѣ ѣ и примѣрѣса съ тѣрки возвратѣ славное воѣнство свое вспѣть чрезъ Дѣнаѣ. Въ Цриградъ же царствоваше свѣтѣнъ Махмѣдъ аѣ и царь турецкѣй, а в' Мѣрѣ началствоваше князь Каподѣстри.

Н. А. Начов, Забележка за Паисиевата история, Период. списание, кн. 46 (1894), стр. 513—518.

18. Чирпанска преработка,* писана от монах Харитон през 1831 г. в Чирпан. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 1114.

77 листа, 20 × 24 см. Дебела и грапава хартия, малко зеленикава, с хоризонтални линии и воден знак герб с корона. Писмо — едър полуустав на неправилни линии, до 21 ред на страница, с ударения и други разделителни знаци. Заглавията, началните букви и числата с киновар; годините с буквени цифри.

Започва с: Ѡ вглавлѣнѣи кнѣгы сѣѣ (л. 1а), подир което следва: Ѡ царствѣи болгарскоѣ предисловіе. Аще комѣ слѣчитѣ прочестѣ сѣѣ лѣтопис... (л. 2а) и от л. 5а текстът на Историята, без заглавие: Мавровѣбрѣ латѣницѣ пѣшетѣ ѿ рѣдѣ славѣнскомѣ ѿ кѣдѣ производѣ. Подир списъка на българските светии следва: Ѡ врѣмени вторѣгѣ разорѣнѣѣ Болгарѣи каковѣмъ ѿобразомъ бѣистѣ (л. 66б—68а), следват няколко задраскани реда: Грѣцы скритѣ хотѣт негли своегѣ ходѣтаѣ болгарскаго благодѣтела, адѣ наслѣдника дѣѣволѣ дрѣга, вторѣго идѣ, нѣваго арѣа, погѣбель же толика мнѣжества хрѣтѣанскагѣ народа потѣрченнагѣ; такѣ лгѣт глѣюще, брѣшѣще пѣшѣт, ѣки бы сѣи нарѣды харѣча рѣди потѣрчилиѣ: Доспѣтскаѣ планина, Чѣпѣнѣ, Крѣпникѣ, Кѣчени, 'Ерцегѣвѣины, 'Арбанасы, 'Босацы. Но нѣтъ тѣкѣ: не ѿсладитѣ ѣѣкиѣн' мѣре единою лѣжкою мѣда, не покритѣсѣ единою лжею ѿвѣрствю безъ дѣннѣю прѣпаст; аще бы и всѣ гѣрѣи и хѣлми... вложиши, не ѣсполнитѣ сѣѣ ѿвѣрстаѣ завѣсти, памѣтослѣбѣа, найпаче же предѣтелства прѣпаст (л. 68а с бележка предъ тяхъ: Видѣилъ ли есѣ ѿ любимѣй читѣтелю! плодъ ненаѣвѣсти и за-

* Досега наричана и Геровска.

висти), следва поучение за завистта (л. 68б), статия за българското знаме (л. 69), списък на българските царе и турските султани, завършващ с Махмуд II, списък на градовете в четирите части на българската земя (л. 70а—73б), Кратка история заради българска (sic!) родъ (л. 74а—75б) и Възбудение българскомъ народъ к' добродѣтели (л. 75б—77а). От Първата Харитонова преработка текстът се отличава с дребни езикови поправки.

Бележки: На л. 77б: Вѣстно бѣди ѿкъ тѣщаніемъ и иждивѣніемъ Харитѣна монаха. Бѣсть в' лѣто ѿ сотвореніа мира зѣла, в' лѣто же ѿ воплощеніа Хрстова амаа, внѣгда съдящъ ми в' Черпанъ градъ и повчающъ ми детей книжномъ чтенію, приписася сѣа исторіа тримѣ писарамѣ кромѣ четиринадесятыхъ листъ. ѿ Адама тѣс кръгѣве, кръг луны є, ѿснованіе кн, законна фаска априла нѣ, паска же Хрстова априла ѿ, Петрова є нидѣли, пасхална же литеръ ъ.

На задната корица: Нейстово говорит премудрыи Соломонъ беззаконіе ѿпостѣшитъ всю землю, ѿкоже и ѿпостѣшило во время принагѣ Ноа и слодѣйство превратитъ престѣли сѣльныхъ. 'Аще бы ни было сѣе беззаконіе и слодѣйство, ни бы ѿпстѣла Болгаріа и не бы превратѣлися престѣли краль и царей еа. Зришли беззаконіе и слодѣйство что содѣлали, камень на камень не ѿсталса. Зра Тѣрново писахъ сѣе.

По-долу: Лѣтопись болгарскій заради българските нарѣди. Кѣйто читѣ, съ вниманіе да читѣ, да познай каквѣ си имали бѣлгарите цѣрство.

М. Дринов, Отецъ Паисий. Неговото време, неговата история и учениците му — Период. списание, кн. 4 (1871), стр. 15—25.

19. Втора Харитонова преработка, писана от монах Харитон през 1832 г. неизвестно где. Местонахождението ѝ сега е също неизвестно.

Според съобщенията за нея (Църковен вестник, год. XIII, бр. 1912 от 12 май 1912, и Ден, бр. 2816 от 12 май 1912) ръкописът имал повече от 80 листа, бил подвързан и добре запазен, но не съдържал никакви бележки за мястото на преписването. От него са публикувани в цитирания брой на „Църковен вестник“ две глави — За българските градове и Кратка история заради българския род, която започва така: В отколишните времена този българския родъ твърде бил честен и славен, каквото разумехми от много истории. И не туку Азия, ами и Европа го славила, защото тези болгари имали четири добродетели твърди похвални. Първа юнашество, дете идели, все тие навивали. Втора правдина, защото без правда нищо ни правили. Трета, судили по праву и не лицемерно и на суд пари никоги ни зимали, каквито сига зимат глоба. Четверта добродетел, не грабили чуждо нещо и не били лакоми за чуждо имани. И заради тези тяхни добрини сичките родови ги славили и хвалили...

20. Габровска преработка, писана през 1833 г. в Габрово неизвестно от кого. Сега се намира в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 1112.

Историята е втора част от сборник (първата част е Александрия) и обхваща 160 листа (по оригиналната пагинация от л. 111 до 270), 11,5 × 16 см. Тънка и малко грапава хартия с отвесни линии. Писмо — средно между полуустав и бързопис, по 17 реда на страница, с ударения, препинателни знаци и маргинални бележки. В заглавията отделни букви са с киновар, има орнаментирани начални букви. Числата са повечето с арабски цифри, но има и с букви.

Заглавия: Частъ втораа, е́же е́сть Ца́рственникъ w наро́дѣхъ и црѣхъ бо́лгарскихъ и w црствѣ ихъ, еже бывшее послѣ рства Хрстова в' нѡвѣмъ завѣтѣ. Сказаніе егѡ на оборѡтѣ. В предговора към Александрията е прокарана мисълта, че българската история е продължение (Нови завет) на древномакедонската история, която е Стари завет.

Исторіа славенобо́лгарскаа [sic!] w наро́дѣхъ и w црѣхъ и w стѣихъ бо́лгарскихъ и w всѣхъ дѣ́ланиахъ и бытіа бо́лгарскагѡ. Собранно и наредѣнѡ нѣкоторым Пайсіем іеромона́хомъ Хилендарскомъ, е́ще же и ѡ дрѡгих повѣствователи досто́вѣрных на ползу ро́дѡ бо́лгарскомѡ. Въ лѣто 1726 (л. 2а). Следва: Предислѡвіе к' хотащымъ читати и послѣшати написаннаа во истѡри́цу сию и от л. 10а със заглавие Собраніе историческое w наро́дѣхъ бо́лгарскихъ и w црѣхъ и w црствѣ ихъ — текстът на Историята. В края, вместо допълнителните глави за славянските учители и други, както в повечето преписи и преработки, е изложено по-обстойно завладяването на Балканския полуостров от турските султани, като са дадени бележки за всеки един от тях до Селим III и е изтъкнато противобългарското им държане, упоменати са и несполучливите им войни с Русия, а също и въстанието на Кара Георги и завземането на Белград от сърбите.

Пример от текста (л. 155а—156а): Тога́з' привика свлтанъ Мустафа́ патри́арха хрті́анскагѡ и мѡ рѣчи: ей, азъ ша йда на двшмáнинат мо́й, а тѣ́ стáваш ли кѡфилъ за хѡрата тво́й, ка́къ нѣма да стáнат над мѣне и да пома́гат на двшмáнинат' ми; а то́й мѡ ка́же: за грѣците стáвам кѡфилъ, а за чѣрныте гáври ни стáвам сирѣчь: за сѣрбыти и б'лгарите. И тогава свлтан Мѡстафа́ прáти в Болга́рїи и собра ѡ́ бо́лгарѡв и ѡ́ сѣрбити ся́чко орѡжїе сиреч' сила́ и гѡ раздѣ́ли на сво́йте тѣрцы и оутѣдоха тѣрцыте на москѡвѡ и бѣ́ха са́ 3 годїны, wбáче навѣ́ха москѡвцы на тѣрцыте и пропѣ́диха ги през Дѣ́нават до град Шѣ́мен. И това́ катѡ вїде свлтан Мѡстафа, не можѣ́ да тарпї́ това́ безчѣ́стїе, ами ѡ́ кахър са оутрѡ́ви и оумре в' лѣто 1706.

Бележки: (на л. 9а) 1833 мѣ́ wктѡмврї́й днѣ́ 3-й оуГа́брѡвѡ, на л. 4а и 160б е подписан (в по-ново време) Иван Бойчинъ дренѡвѣ́ць. Рѣкописът е бил дълго време в Дряново. Това личи и от много летописни бележки (в началото) за събития в Дряново.

21. Пирдопска преработка, писана от даскал Тодор Пирдопски в началото на XIX в. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 374.

9+102 листа, 10 × 16 см. Тънка, средно грапава хартия с хоризонтални линии. Писмо — дребен, наклонен малко напред полуустав (писмо на Тодор Пирдопски), до 20 реда на страница, с ударения и препинателни знаци. Заглавията и началните букви с киновар, числата с арабски цифри.

Заглавие (л. 1а): *Исторїѧ бѳлгарскаѧ, ѡже естъ ѡ дрѣвнѣхъ великѣхъ кнѧзѣхъ и црѣхъ*. Пред него (на уводните листове): *Извѣщенїе црѣмъ на совокупленїе — съдържанїе на 32 глави от Историята и Собранїе въ кратцѣ колїко былѣ кралѣ и црѣ бѳлгарскихъ — кратки сведения за някои бѳлгарски царе*. Под заглавието (на л. 1аб): *Написанїи тѣка малко въ кратцѣхъ заради бѳлгарскихъ народѣ да разумѣютъ како са былѣ дрѣвнѣхъ великѣхъ црѣхъ бѳлгарскихъ*. Да кажем първо за турските прорѳцѣхъ — изброява турски пророци и светци и техни жени. От л. 2а със заглавие *Начѧло извѣстїе сїе ѡ истѳрїи започва текстът на Историята: Маврушбїрѣ латїнецѣ пїшы за тѳзи слѧвѧнскїи рѳдѣ ѡ гдѣ излѣзи...* Изложението върви по години и царе, посочени в самите заглавия, дадени са и допълнителните глави за славянските просветители, списъците на царете и светците, бѳлгарски и срѣбски, но не и на бѳлгарските градове. Списъкът на бѳлгарските царе е наречен: *Тїпикъ вторїй, ѡже сказуетса ѡ црѣхъ на лѣта* (л. 86б—95б). Под заглавие *Внемлї здѣ ѡпѧсно читателю* (л. 97а—99а) е разказано за учредяването на Бѳлгарската патриаршия от цар Симеон и унищожаването ѝ от гърците. На последния лист се говори отново за първите царе Илирик и други, като се споменава и Крали Марко, също и Александър Македонски.

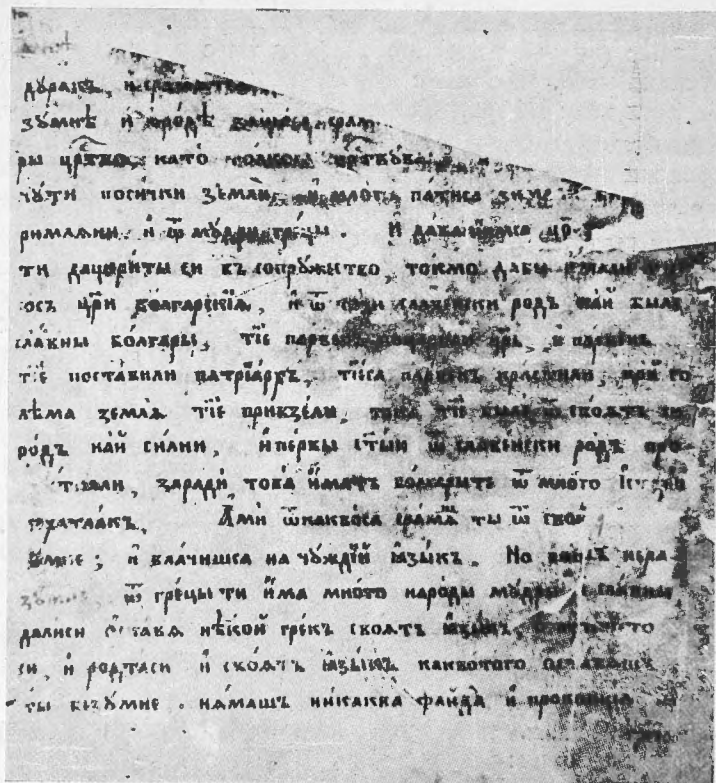
Предговорите и послесловието на Паисий липсват и името му не е упоменато никъде. Изобщо текстът се различава твърде много както от Зографския препис, така и от другите преработки.

Бележки (на предния форзац): *Степану Димитр Тошковичу (бързопис), Сїе александриче на Ангелѣ Менековчина Цветановича*.

22. Първа Старозагорска преработка, писана през 1837 г. в Стара Загора. Намира се в Народния музей в Стара Загора.

52 листа, 15,7 × 21,2 см. Средно дебела и доста грапава хартия с хоризонтални линии, пострадала твърде много от влага. Писмо — дребен правилен полуустав, по 25 реда на страница, с ударения, точки и запетаи, заглавия в червено. Числата с арабски цифри.

Заглавие навярно поради повредата на първите листа липсва, от втория предговор е запазена само част — *краят: Аѧчакъ собрѧхъ ѡ Мавробїра латїнскаго, ѡ Іѡѧнна Зунарѧ, ѡ Бзефїра францѣскаго, ѡ Феѳфѧна грѣка, ѡ стѣий Евѧѧмїѧ Тернѳвскїй, ѡ стѣий Димїтрїѧ Ростѳвскїй и ѡ дрѣгї истѳрїи всѣ зѧедно совокрѣпїхъ, любѳмѧдрїй читателю. Конѣцѣ предислѳвію*. Следва текстът на Историята: *Мавробїрѣ латїницѣ пїши заради бѳлгар... [повреда] произшѣлѣ. Когѧто потѳпилѣ бѣѣ свѣтѣ на*

Първа Старозагорска преработка — л. 2а

Ноево време, тогава бѣлѣ годинити ѿ Адама 2242... Включени са и допълнителните глави за славянските учители, списъците на светците, краlete и султаните (както изглежда, до Абдул Меджид), а също и списъктъ на градовете в четирите части на България. Последният лист (52) съдържа поучителни стихове. Текстът е сходен с този на Втората Змеевска преработка, от която сигурно е зависим. Има обаче значителни езикови поправки, които го доближават до говоримия език.

Бележка (в края на текста, л. 51б): 1837 април... (повреда). Вѣстно творим каквѣ 35 царь Махмѣтъ вторый излѣзи ѿ Цариград сасъ вавпоръ гемиси по морѣто, и излѣзи на сѣхо во Варна и ѿ тамъ отиди покрай Дѣнова по градовѣти и са варна презъ Терново и Габрово и Казанлакъ, и приз Захра мѣна на маѣа е ден и презъ Едренѣ и си отиди оу Цриград тихо.

23. Венелиновски препис, направен по Зотовския препис през 1838 г. за Юрий Венелин. Намира се в Държавната библиотека „В. И. Ленин“ в Москва, № 1022 (ръкописна сбирка на бившия Румянцевски музей). Микрофилмови снимки в Народна библиотека „В. Коларов“.

63 листа обикновена пожълтяла хартия. Писмо — модерен, упражнен бързопис (от две ръце), по 27 реда на страница, с нови редове и препинателни знаци. Числата с арабски цифри.

Заглавие: История Славеноболгарская о народѣхъ, о царѣхъ и о святыхъ болгарскихъ и о всѣхъ дѣянія и бытія болгарскаго народа. Собранно и нарежденно Паисіемъ некоторымъ іеромонахом Хилендарскомъ, еще же и отъ другихъ повѣствователи достовѣрныхъ на ползѣ родѣ болгарскомѣ въ лѣто 1762. Следва: Предисловіе къ хотящимъ читати и послушати написанная въ историю сію. Внемлите... и текстът на Историята със заглавие: Произхождение. Собрание историческое о народѣ и о царѣхъ болгарскихъ исперва откуда произишли Болгары... с допълнителните глави, включително и Паисиевото послесловіе. Подир него следва бележката: Сей Царственникъ исписася от мене и съ прилежаніе мое, понеже обретохъ его азъ на Дрянновскій, монастирь святи Архангелловъ и тако съ божією помощію преписахъ го азъ и увезалъ мой Цано отъ Дреновскій Царственникъ за воспоминаніе и които читете на не, воспоменайте во ваша молитвы, еже ко господу и ученика и даскала его и яко да воспоменетъ васъ господъ богъ во царствіи своемъ. Аминъ. Мѣсеца ганваря 1837 года. Переписалъ [по] Іоаниемъ Степаномъ попъ Зотовомъ и его ученикомъ Маноиломъ Денчевымъ, Алексія Минковымъ и Стефаномъ Паскаловымъ. Юліе 1837 года года... Учителъ попа Зотовъ. (Заверка) Переписалъ съ копии точъ въ точъ для доставленія въ Москву Болгарскому... графу — Одесса, 1838 года 1 юня 20 го дня. Василий Априловъ.

На л. 1а има: 1. дарственна надпись Ю. И. Венелину от Василия Априлова, 1838, и 2. дарственна надпись И. Молнар отряду ръкописей, 1869.

Приложения:

1. Письмо Априлова Василия к Венелину Ю. И. (1838) с собственоручным списком полууставом текста „О царстве болгарстем“ — являющимся прологом к другой редакции „Истории славеноболгарской“ (или „Летопис“) Паисия Хилендарского и с указанием разночтений обеих редакций. 4 л. Русский и славяноболг. языки.

2. Выписка полуустава XIX в. Начало: Ѡ царствѣ болгарстемъ. Вѣденіе прѣжде бѣвшихъ въ міре сѣмъ...

24. Хилендарска преработка от около 1840 г. Намира се в Хилендарския манастир, № 295 (363). Микрофилмови снимки в Българската академия на науките, архив на проф. Ст. Романски.

61 листа. Писмо — модерен упражнен бързопис, по 23 реда на страница. Числата с арабски цифри. Има и маргинални бележки.

Заглавие, поставено по-късно на всеки лист над текста: История Ѡ царствіе болгарское. Същото стои и на първия лист: История Ѡ царствіе болг... по-нататък не се чете. Следва: Предисловіе. Любезни мои любородцы, прочитающе сей лѣтопись, не зрите, молю вы, на худое мое правописаніе и на простое и граматическіи несогласно рѣчіе, почто не пишу бо учити кого или показати художество разума моего... Преработка на втория Паисиев предговор, като са включени мисли и от първия.

След предисловието започва текстът на Историята: История Ѡ царствіи болгарское. Ѡ славянскимъ родѣ и племены, пишеть Мавровъбырь латинець, що когату потопиль бѣ въ весь родѣ челоѣческій въ лѣто 2262,

всталися при Ноия само осмь души... Включени са и допълнителните глави без списъка на българските градове, липсва и Паисиевото послесловие. Има много езикови и други промени.

25. Григоровичева преработка, писана след 1839 г. Намерена от В. И. Григорович, сега се пази в Държавна библиотека „В. И. Ленин“ — Москва, № 1731 — сбирка на В. Григорович.

Според описанието на П. А. Лавров (Одна из переделок истории Славяноболгарской иеромонаха Паисия, Труды восьмого археол. съезда в Москве, т. II (1895), стр. 252—263), преработката съдържа: Предисловие (съкратена преработка на двата Паисиеви предговора), текстът на Историята и от допълнителните глави: О учителях славянских, Собраны имена святымъ отъ болгарский языкъ, Ово время второе разорение Болгарии каковымъ образомъ бысть, Здѣ совоупихомъ заедно имена кралямъ болгарскимъ, кой по кого е кралствовалъ въ лѣто отъ Адама 4522 года, Болгарская земля са раздѣлава на 4 часты. По съдържание тя се доближава най-много до Чирпанската преработка, но езиково и стилно се отличава доста, много по-близка е до говоримия език. Има и добавки в текста, например в списъка на турските султани след Махмуд II е прибавено: и оумре на лѣто 1839 юніа 31 и воцариса сынъ егѡ Апулъ Меджитъ на юніа 29 гѡ днѡ.

Пример от текста (по Лавров): Ѡ царствие бѣлгарское предислѡвїе. Ако сѡ олвчи нѣкомѡ да прочитѣ тойзи лѣтопїсѣь, молѡ го смиренно, ако намѣри в' него нѣщо згрѣшенѡ или право не писано, да не мѡмри, зашѡто ни го писѡхъ да оуча нѣкого или да покажа на занѡта рѡзума и да полѣча хвалбѡ, амї видѣхъ испѣрвенъ такава нарѡдъ црски и патрїаршески и ощи чѡда аптслки въ таково послѣдно забрѡванїе и оукорѣнїе достїгнаха, какъ ни единъ не знай не отъ простытѣ, ами и ѡтъ ученытѣ незнають и не сѡ помѡнува нито црство нито патрїаршество бѣлгарское въ сегашнытѣ години, того ради возжелѡхсѡ азъ заради своѡтъ родъ и написахъ въ кратцѣ да ни е тварде докрай забравѡно... Анчакъ собрахъ ѡ Маврообира латинскаго, ѡт Іѡанна Зунара, ѡт Буефира францускаго, ѡт Феофана грека, ѡт сѣгаго Евѡимїа терновскаго, ѡт сѣгаго Димитрїѡ Ростовскаго и ѡт други истории все заедно совокупихъ, любѡмудри читѡтелю.

26. Башкѡйски препис, писан от поп Василий Манолов през 1841—1842 г. в с. Башкѡй (Кирсово), Бесарабия. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София (донесен от Тулча), № 375.

41 листа, 23 × 36,3 см. Дебела и грапава хартия с отвесни линии и воден знак герб. Писмо — едър бързопис до 39 реда на страница в две колони, с главни букви и пунктуация. Числата с буквени цифри. Мастилото избледняло.

Заглавие: Истѡрїѡ славеноболгарскаѡ ѡ народѣхъ и ѡцехъ и ѡ свѣтихъ царехъ болгарскихъ и ѡ всехъ дианѡ и битїѡ болгарскаго. Собранно и нариденно і ѡ нѣкоторимъ свещеникъ Василя Манолова, еще же и ѡ

другихъ повествователи достоверныхъ на ползу нашему роду хри; и болгарскому. Следва: Предисловіе къ хотящимъ читати написанная во историцу сию. Внемлите или разумеите вѣй читатели... и от л. ба започва изложението на Историята със заглавие: Собрание историческое ѿ народѣхъ болгарския и ѿ царѣвѣ ихъ. Исперво ѿ куда произишле болгари, понеже приложиса намъ многократѣ прочетахъ различныя исторій. Спрямо Зографската чернова и Първия Софрониев препис има значителни езикови и някои текстови промени, особено в послесловието, гдето вместо: Азъ Паисіа... стои: Азъ ѿерей Василій, свещеническаго сина Емануила, синъ протоіерея Стефана македонскій и сливненскій, где вода источникъ изъ землю извира гореща и много люды ѿ простуда здрави получаетъ. Собрахъ и написахъ ѿ руски речи простій и обратихъ на болгарски... (следва по Паисій) того ради подяхъ трудъ много за ѣ години, зачалу в мѣсца февралѣ, кончалосѣ во октоврїй кн-го числа лѣмѣк года собирахъ по мало ѿ много исторій... (следва по Паисій) и приписах сию въ колонѣѣ Башкови или новое Карсово въ Бесарабскую страну.

Заглавие в началото (л. 1б): Царственникъ... начало писати книга сѣя ѿ мене недостойнаго свещеникъ Василя Мануиловъ, племе свещеническу рожденѣ крещенѣ у города Сливне, Македонскую страну, писасѣя ѿ Христа 1841-го года февралѣ 20-го числа. Приписахъ исъ Хилиндарскому царственику, он писанъ лѣмѣк ноѣбрѣя ♣.

27. Първи Търновски препис, писан от П. Р. Славейков и Хр. Драганов през 1842 г. в Търново. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 371.

III + 57 листа + 11 празни, 20 × 25 см. Дебела, но гладка хартия с хоризонтални линии и буквени знаци М С Г, малко зеленикава. Писмо — дребен, модернизирани курсив, наклонен малко вдясно, по 24 реда на страница, с ударения и препинателни знаци. Заглавията и много начални букви в червено. Числата с арабски цифри. Има и маргинални бележки.

Заглавие (л. IIIб): Историѣ славяноболгарска издавна трѣдомъ отъ г: свѣщеннишника Паисіа, нынѣ же новопревѣдена ѿ г. П. Р. [Славейков] и ѿ г. Х. Д. [Драганов] иждивениемъ же и прележаніемъ г. Евстагіа Ангеловича, родомъ же терновица. На срещнатата страница (л. 1а): Предисловіе на болгарска исторіа ѿ царіе (прибавено): бѣлгарскихъ. Гледайте възлюбленни читатели и слѣшайте, ѿ бѣлгарскій рѣди, кѣйто има рееностъ и оусердіе за рода си и за ѿтчеството си и жалѣй да разумѣй извѣстно ради рода си бѣлгарскій... преработка на Паисиевия предговор и от л. ба започва изложението на Историята със заглавие „Исторіа болгарска за царство имъ, и начало: Исперва ѿткѣдѣ проишлѣ болгари... Дадени са и допълнителните глави, но послесловието липсва. На л. 19а—20б стои сръбската песен за победата на Крум над Никифор, както е в Еленския препис, от който този е преписан.

На л. 43 (след текста на Историята) е поместено следното:

Похвалѣ къ переводчикамъ. 1. Пайіса сщѣномонаха.

2. Хрѣта Драгѣновича, 3. Пѣтка Рачовича

оусердіе еліко тебѣ ѿбѣщаетъ,

сщєнномонаше, кнѣга ѡткрываєтъ,
иже тѡкмо рѣкою сѣю разгибаєтъ, сѣце вѣщаетъ
Нѡво сє. Сє въ битности кнѣга сѣа мала
велико же та има себѣ надписала,
разгнѣвъ дѣлше оузритъ бѡлгарско цѣтво цѣло.

Вєселъ мнѡ[го] зѣло бѣдетъ таковъ читателъ ѣко прѣм[и]на мрака
невѣжества бѡлгарскаго зрака.

Славы дѡма бѡлгарска ѡ сєле извѣстенъ се колъ ти чѣстенъ
въ славнои бѡлгарскои рѡдѣ бѣдещи во вѣки.

Кнѣгою бо сєю ты учишь члѡки
како бѡлгарско царство бѣ и егѡ предѣли како преоуспѣли
Иллирицы всѣ сѣа въ кнѣзѣ водрѣженны
провинцій и чѣсти храбро воорѣженны
своей власти покоритъ нинѣ видатъ очи что сѣа прѡчи
въ разлѣчнѣа многѣа чѣсти раздѣлиша
бѡлгарскю преславнѡ паматъ загладиша.

Сє досѣлѣ нашемѡ рѡдѣ вєсело бѣше, тѡ содѣрѣжаше
въ себѣ лѣвъ коронованный к' чем єсть бѣлость
и прѡчих црствѣ печати того рѣди смѣлость
погѣбленна врѣжѣи образы же мали свѣтъ показали.

Хотѣа ѣсно ѡбзчѣтъ отечество любѣща

сщєнномонаха же исправнѡ тысяща
страни и предѣли како сѣтъ ихъ рѣки симъ всемъ члѡки
рѣкописанѣемъ зволѣлъ книжицѡ издѣти,
шарами и знаменѣи всѣакѡ ѡписѣти
Петка Рачовича же и Христа Драгановича на
печатъ приведѣно. Сѣе дѣло чѣстно
похвали ти доволно. ѡписат доволно
не могѡ, но сѣрце оусѣрдѣа п'лнѡ
во мздѣ трѣда вашегѡ Вамъ предлагаю и ѡбѣщаю
ѡ народа чтѣща сє чѣстъ же и похвалѡ
и имѣти бѣдетъ паматъ но не малѡ,
єликѡ бѣдетъ трѣдѣ сей по свѣтъ летѣти бѣдетъ имѣти
паматъ поминанѣе на многоа лѣта,

ѣже всѣакъ желаетъ вам' ѡ блага привѣта,
бѣдѣтъ вамъ во мздѣ трѣдовѣ изволѣ написати мене въ памат.

Рѣкописѣтъ е украсен освен сѣсъ заставки — на л. 1а плетеница и на л. 6а винетка от пресичащи се крѣгове, и двете оцветени в жѣлто и зелено, и с гербове — на л. 1а: на Сербѣа, Чѣрнаа Руссѣа и Молдѣавѣа, на л. 1а: на Грецьѣа, Македѡниа и Влахѣа, на л. 11а: на Кѣлта, Дарданѣа,

Аравіа, на л. 3б: Болгаріа, Месіа и Търця. Гербовете са взети от Стематографията на Хр. Жефарович. На л. 4а е нарисован образът на цар Иван Шишман с надпис Іwánnъ Шйшман послѣднѣй црѣ болгарскій. Царь Іwánnъ Шишманъ, во Христа бѣга благовѣрнѣй самодѣржець всѣмъ болгаромъ и грѣкомъ, взѣто изъ грамотѣ дѣнной Рѣлскому монастырю въ лѣто 1370.

В Народната библиотека ръкописът е доставен от хасковски училищен инспектор.

28. Втори Търновски препис, писан вероятно от П. Р. Славейков и Хр. Драганов през 1842 г. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 372.

40 листа, 20×25 см. Дебела и груба хартия, малко зеленикава, с воден знак трилистник. Писмо — красив, модернизирани полуустав, наклонен малко вдясно, по 24 реда на страница, с ударения и други надредни знаци; заглавията и много начални букви в червено, числата с арабски цифри. Има и маргинални бележки.

Заглавия и предисловия липсват, на началния лист има Ѡглавление (бързопис, може би от друга ръка). От л. 2а започва направо текстът. на Историята: [И]спѣрва ѡкѣдв произшлѣ болгари . . . , както е в Първия Търновски препис. Оставено е празно място за орнамент и заглавие. Текстът завършва с превземането на Цариград от турците. Според съдържанието това е последната глава, липсва само един лист. Разликите от Първия Търновски препис са само езикови и правописни. На началния лист има два герба — на Македония и Мизия (според Стематографията на Жефарович, от която са прерисувани).

29. Свищовска преработка, писана от Васил Станкович през 1842 г. в Свищов по Първата Змеевска преработка. Останала у наследниците на проф. Г. Данаилов — София.

70 листа, синкава хартия, полууставно писмо.

Заглавие: Лѣтопис болгарски. Съдържа: предисловие (подписано П. I. В. С. = писах история Вас. Станкович), оглавление, текстът на Историята и добавъчни глави: Оувѣщаніе бѣлгарскому народу, Ѡ землѣ бѣлгарскаѣ, списъци на бѣлгарските царе и светии и Похвалѣ на древните бѣлгары и на отѣчеството имъ (Стихове, вероятно от Христодул Сичаѣ Николов — вж. неговия Месецослов или календар вечнѣй, Букурещ, 1840, стр. 97—99):

Болгаріѣ слѣвна слѣва пріѣмаше в' стѣрыте временѣ, чѣсти добываше отъ сѣчкыте цѣрства, мѣлы и великі, които слѣвѣха нѣйныте приліки . . .

Катѣ изтребѣха многобѣжѣто, начѣха да ѣскатъ просвѣщеніѣто, за да го воведѣтъ по своите мѣста. Мусытѣ викнѣха ѡ нѣхните оуста на славѣнсѣй ѣзыкѣ бѣквы сочинѣха и кнѣги привѣдоха, школи соградѣха. И землі безсмѣртна слѣва вставѣха, отъ бѣга нетлѣнни вѣнцы придобѣха. Конѣцъ и бѣгу слава.

Бележка: Сѣй лѣтописъ испѣсанъ бѣсть испѣрва рѣкою попа Іwáникію Пѣтковичѣ ѡ село Змѣюво в' лѣто Хрѣстово 1830, прошѣнѣемъ господѣнѣ Добре Кюркчѣлта. Нынѣ же второмъ испѣсѣсе и поправи се ѡ погрѣш-

ките, още же и прибависа по нещо рѣкѣю Василію Станковичу ѿ градъ Сищѡвъ в' лѣто Хрїстово 1842, по прошѣніемъ господїну хаѣи Тѡнчу Хрїстовичъ сищовцїата комуто и посвѣщавася.

Описание според В. Н. Златарски. Към въпроса за тѣй наречените преправки на Паисиевата история — Период. списание, кн. 59 (1899), стр. 723—757. Според Златарски текстът на преработката е препис от Фотиновия препис, който пък е от Змеевския от 1830 г.

30. Ахтаров препис, писан от Стоян Пенев Ахтар вероятно през 1842 г. в Търново. Намира се в Архивния отдел при Българската академия на науките, № 3267.

Историята обхваща 10 листа от голям сборник със смесено съдържание (цени на търговски стоки, гръцко-български речник, медицински и домакински рецепти, астрономически бележки и пр.), писан от Стоян Пенев Ахтара от Търново не по-рано от 1842 г. (годината е указана в сборника). Хартия плътна, грапава и малко зеленикава, подобна на хартията на Първия Търновски препис; писмото е красив, дребен, модернизирани полуустав, до 27 реда на страница. Заглавията са с червено мастило, има и илюстрации — образи на лица и орнаменти, всички оцветени.

Заглавие: Истѡрїа славеноболгарска и ѿ нарѡдех и отъ царїети ихъ и дѣту ималу свитїи бѡлгарски и свидѣтелї и битїа бѡлгарскаго. Собранно же и нарежденно Паисїем, іеромонахом бившаго во стѣй горѣ Аѡнстѣй ѿ епархїи Самокофской, на ползѣ родѣ бѡлгарскомѣ въ лѣто ѿ Христа 1762. Следва: Предисловіе камъ които искатъ да читатъ и да послѣшатъ написанните въ таа истѡрїа. Внемлите вы читатели и слушатели ѿ бѡлгарскїй родъ... От текста на самата История е дадена само една глава (на 5¹/₂ листа), онасловена: Зде потребно совокупити на едно всемъ кралемъ и царемъ бѡлгарскимъ колико се вбрѣтають и кой по кого царявал — изброени са 33 царе (до 1370 г.) и са дадени сведения за 17 от тях, които текстово съвпадат със Зографската чернова.

Пример от текста: Почто знаменитъ былъ царь Іоанъ Калиманъ. Но понѣже былъ искѣсенъ и блгополученъ на бранъ и мнѡги крали побиль и цра Феодоръ Ласкара грѣческаго оуслапїлъ и много селѧ и гради покорилъ подъ своа власть и ѿ вси цари бѡлгарски найвече землѧ той держѧлъ и присѣлѧлъ грѣцы въ Бѡлгарю, а бѡлгары въ зѣмлю грѣческѡю, въ Драма градъ то естъ Македонїа сѧщи градъ столный Филїповъ. Въ той градъ Драмъ, Сересъ, Селеникъ и Солунъ ѿ вси епархїе изгонѧлъ грѣцы и бѡлгары населѧлъ, защѡ и до нинѧ бѡлгари по тїа епархїе и обрѣтаются.

Между образите е и образът на цар Иван Шишман с надпис: Взято изъ грамоты, данной Рыльскому монастырю 1379 году.

Срв. Б. Ст. Ангелов, Преписи на Паисиевата история, Известия на Института за българска литература, кн. VII (1958), стр. 301—302.

31. Белочерковски (Горнотурченски) препис, писан от учителя Драгия през 1843 г. в с. Бяла черкова, Търновско. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 1116.

79 листа, 17×21 см. Гладка и жилава хартия. Писмо — модернизиран, силно наклонен вдясно полуустав, от 16 до 23 реда на страница, с ударения и други надредни и разделителни знаци. Заглавията и някои начални букви в червено мастило, силно избледняло. Числата с буквени цифри. На началния лист (срещу текста) е залепена гравюра на Иван Рилски, оцветявана и попълвана с орнаменти. Опити за украса (заставки-гирлянди) има и пред някои заглавия.

Заглавие (л. За): *Исторіа славенобългарскаа ѿ народѣхъ и ѿ царѣхъ и ѿ стѣхъ бѣлгарскихъ и ѿ всѣхъ дѣланіа и битіа болгарскаго. Собранно и нарежденно некоторѣмъ Паисіемъ, іеромонахомъ Хилиндарскомъ, еще же и ѿ дрѣгихъ повѣствователи достовѣрныхъ на ползѣ родѣ болгарскомѣ. Следва: Предисловіе къ хотѣщимъ читати и послѣзшати... и от л. 76 под заглавие Собрание историческое ѿ народѣхъ болгарскихъ и о црствѣ ихъ — текстът на Историята: *Исперва ѿкъдѣ произышле бѣлгари... с всички допълнителни глави, включително и послесловието, без сведенията за брата на Паисий и положението в Хилендарския манастир. Спрямо Зографската чернова и Първия Софрониев препис текстът се различава освен с езикови промени (източно наречие), но и с дребни поправки.**

Маргинални бележки:

На л. 71 б (към статията за Иларион Мъгленски): *Въ Терново града въ стѣа четиредесѣтъ мѣченици въ черкѣвата на стѣий Иларіона мощити въ Долна махала, а сега е ѣемие тѣрска.*

На л. 74б (към статията за Михаил Воин): *Стѣий Михайлъ Воинъ въ Терново во стѣий 40 мѣченици въ черкѣвата, а сега е потѣрчена.*

Бележки:

На началния лист: *Царственик. Во слѣвѣ стѣийа едикосѣщныа и животворѣщныа и нераздѣлныа троцы ѿца и сѣна и стѣагѣ дѣха, стареніемъ иждивеніемъ всечестнѣгѣ ѿца Диѣнисіе, монаха, написѣса кнѣга сѣа в' Морѣть бѣйкю сѣречъ в Горнити Тѣрчита в' лѣто гдѣне двмг мѣца априла на кѣ день, писалъ сѣю даскаль Драгѣа.*

На л. 8—12 (на полето под текста): *Знаинѣ да бѣди какво исписах азъ даскаль Драгѣа този царственикъ ѿ царственіка на Паисіа еромонаха Хилиндарскаго.*

На кориците и форзаца много бележки, от които за преписвача: *Сіе записъ да са знаи какъ сай родиль Драгѣе въ лето 1826 мѣца мартъ 26 ден... оуженѣхса въ лето 1843 мѣца инуаріе 25 ден... оупоѣхсе въ лето 1845 мѣца маѣа 20 ден.*

32. Шишковски (Трети Търновски) препис, писан от Тодор Н. Шишков през 1845 г. в Търново. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 376.

102 листа+63+14 с гербове и образи, 17×21 см. Хартия жилава и гладка. Писмо — необработен модернизиран полуустав, до 19 реда на страница, с ударения, надредни знаци и широка употреба на червенослов. Числата с буквени цифри. Опити за украса — заставки и рисувани начални букви, заимствувани несполучливо от ръкописи. Многобройните

гербо̀ве и образите на светци и крале в началните и крайните допълнителни листове са взети от Стематографията на Жефарович. Между последните и Давит црѣ̀ бѣлгарски.

Заглавие (в началото: преди гербо̀вете): Истѣриѧ̀ славеноболгарска и прѣочѧ̀ и прѣочѧ̀. Сѣбрана же и нареждѣна Пайсѣемъ иеромѣна̀хомъ въ лѣто 1762 на ползѣ̀ рѣдѣ̀ бѣлгарскомѣ̀ со начертаниемъ из рѣзныѧ̀ знаменїи хорѣ̀гвы и нѣ̀колко ликъ стѣхъ бѣлгарскихъ въ концѣ̀ кнїги. Препїсана ѿ ученика Феѣ̀дора Николаѣевичъ во градъ Терново на вѣ̀зрастѣ̀ въ лѣто 1845. Следва (след листовете с гербо̀вете) текстът на Историята точно както е в Еленския препис, от който настоящият е преписан. Не са пропуснати и песните за цар Крум и Владимир, но са допуснати много грешки при преписването. В края след послесловието е прибавено: Що началъ и преписалъ ѿ дрѣ̀га рѣ̀кописна кнїга азъ Феѣ̀дѣ̀доръ Николаевичъ, ученикъ първо во взаимное училище во градъ Терново, кое било доскоро на Габровскїѣ̀ ханъ при даскалъ Георгїѧ̀ ѿ с. Дрѣ̀ново, послѣ̀ пакъ въ новое славѣ̀но-болгарское училище при черквата Свети Николаѧ̀ и учители Пена̀ или Петра Давидувъ ѿ Лѣ̀сковецъ съ Никола попъ Василевъ ѿ Златарица, за вѣ̀чно воспоминане на мои добри родители — отецъ мой Шишко Никола Начувъ и матери Недѣ̀ла Дончува сасъ уйка ми Ананасъ Дончув ахтаринъ въ лѣто гдѣ̀не 1845 въ день стѣхъ апѣ̀столовъ Петра и Павла юнїѧ̀ кѣ̀, индиктъ г, кругъ солнца зѣ̀, вруцѣ̀л. з кр. луны ѣ̀, основанїе г, епактъ нѣ̀, ключъ границъ ц сирѣ̀чь пасхалное слово. Аминъ. На последния лист са изброени листовете и е повторено, че книгата е преписана от Т. Шишков през 1845 г.

Б. Цонев, Опис, I, стр. 417; Б. Ангелов, История славеноболгарская, прилож. IV.

33. Софийска преработка* от средата на XIX в. (вероятно 1840—1850 г.), неизвестно где писана, сега се намира в Българската академия на науките (Архивен отдел, № 3300).

36 листа, 15,5×21 см. Дебела и груба хартия. Писмо — модернизиран полуустав, наклонен наляво, по 22 реда на страница, с ударения и надредни знаци. Заглавия и начални букви в червено. Числата с буквени цифри. Писали двама—предисловието от един, останалият текст от друг.

Заглавие: Истѣриѧ̀ славѣ̀нобѣлгарскаѧ̀ ѿ наро̀дѣ̀хъ и ѿ црѣ̀хъ и ѿ тихъ бѣлгарскихъ и ѿ всѣ̀хъ деѣ̀нїи и бїтїи бѣлгарскаго, собраномъ и нареждѣ̀номъ некоторимъ Пайсїемъ иеромѣна̀хомъ Хилѣ̀ндарскомъ. Ещѣ̀ же и от дрѣ̀гихъ повѣ̀ствовѣ̀тели двѣ̀стовѣ̀рнихъ на ползѣ̀ рѣ̀дѣ̀ бѣлгарскомѣ̀ въ лѣто 1762.

Следва: Предисловіе к' хотѣ̀щимъ читати и послушати написанная во

* Наричам я „Софийска“ по сегашното ѿ местѣ̀нахождение; вместо разнзначното „академичен препис (преработка)“, както я наричат други (П. Диневков и Б. Ангелов).

историцу сю, което от л. 1 отива на л. 20—23 (разместени при подвързването). Текстът на Историята със заглавие Собрание историческве в народѣхъ бѣлгарских и в црствѣ ихъ започва на л. 7а: Испѣрва ѿ кѣдѣ произишлѣ болгары . . . , прекъсва поради разместването на листата и свършва с Лаган. Краят липсва. От Зографската чернова се отличава само с езикови и дребни текстови поправки.

На първите два чисти листа има бележки от по-ново време, между които и едно стихотворение — „О вы, деца, не молчете, не стойте . . .“, в което се споменават Стефан Николаевич, учител Никола (навярно Никола Златарски от с. Златарица) и Рачовичъ (навярно П. Р. Славейков).

Б. Ангелов, Преписи на Паисиевата история, Известия на Института за българска литература, С., 1958, стр. 299—300.

34. Чехларовски (Четвърти Търновски) препис, писан в началото на XIX в. и намерен в Търново от Н. Чехларов, сега се намира в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 373.

87 листа, 14,5×21 см, свързана с друг ръкопис — Богородични чудеса. Хартия жилава и слабо грапава, с хоризонтални линии и буквени водни знаци. Писмо — неправилен полуустав по 19 реда на страница, с надредни знаци и червенословни заглавия. Числата с буквени цифри, има и орнаменти — заставки от плетеници.

Заглавие (на л. 3а): Историѧ славноболгарцкаѧ ѿ родѣх и в црехъ и в стѣхъ болгарцки и ѿ всехъ дѣаніе и ѿ битіѧ болгарцкаго. Собранно и нареждено некотори Паисиемъ иермонахомъ Хиленьдарцкомъ, еше же и ѿ другихъ достовернихъ повествова тели, на ползѣ родѣ болгарцкому въ лѣто 1526. Преди това стои Предисловие. Внемлите вы читатели и слишатели роде болгарски кои верует по своего рода и по свое очество . . . съкратена преработка на втория Паисиев предговор. След заглавието започва пак: Внемлите вы читатели слишатели, родѣ болгарцки, кои ревнуеть по свое родѣ и по свое отечество болгарское . . . , кратко повторение на Предисловието, след което започва, без каквото и да било прекъсване, текстът на Историята и продължава до началото на списъка на българските светци, гдето ръкописът свършва — липсва последната кола.

Спрямо Зографската чернова преписът се различава не само с езикови промени, но и с изменения в текста. Има и разместване на текстове, например изложението за сръбския крал Стефан прекъсва на л. 51б и почва отново на л. 61а, между тях е вмъкната част от главата за българските светии.

Б. Цонев, Опис, т. I, стр. 414—415.

35. Първа Павликянска преработка, писана към средата на XIX в. вероятно в Пловдив от католишки духовник. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, № 777.

36 листа (3 тетрадки), 16,5×21,5 см, обикновена хартия. Писмо — модерен, упражнен бързопис до 31 ред на страница, с латиница по особена транскрипция.

Заглавие (л. 1а): Zaropismo illi istoria Bulgarska, kojato ucci od kogato se zavadiha koji se zaruvali, koje si zagubiha zarstoto i pod koguto padnaha

robie od Mavrobira Latin, Baronia, Ivana Zonar, Buefira Freniz, Teofana Gark, Sveti Eutimia Ternoviz, Sveti Demitra Rostoviz i drughi godinopisnizi izbrana. Izdani parvo. Предговор (л. 2а): Na mojete jednorodnizi Bulgare. Eto, moje draghi ednorodnizi, as vi podavam dnes taja moja kniga zaropismo, deto se vika Zarstenik, koi kazova istok od vascite postari, od kakto se je zavadiли i sickoto, deto tia storiha do tehното западени, ta da viditi via naedno kolko se bili prociutite vasci dedi i unuki i drugo, ci postojanito cilesko na toja svet neje se edno, emi sekoga se promeni, podlega sirec blagostoto posledova zlocestinato... , развива мислите на първия Паисиев предговор.

От л. 3а започва Историята: Koga potopi gospod toja svet u godinata sled Adama 2242, дума Mavrobir, ustanaha toko ci ossem dusci na zameta scivi... и прекъсва с Лаган (втора тетрадка л. 24б). Третата тетрадка започва отново историята на царете Kralski i zarski red, като Дикефал и Константин и Ликийни са пропуснати, а текстът за Борис (Богор) е даден три пъти, все в различни редакции. Изобщо третата тетрадка е преработка (белова) на първата и втората, които са чернова с много поправки на белите полета и в текста. Общо текстът е според Царственика гч Хр. Павлович, но има и текстови и особено езикови промени — чисто павликянско наречие.

Б. Цонев, Опис, т. II, стр. 469.

36. Втора Павликянска преработка, писана около 1848 г. от Лавренти Кьосестоянов в Пловдив. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, инв. № 2/950.

Историята обхваща 109 листа (стр. 535—651) от павликянски сборник със смесено съдържание (библейски истории, поучения и пр.), 15,5×21 см, обикновена хартия. Писмо — съвременен, неупражнен бързопис, от 22 до 29 реда на страница в каре, с латински букви по особена транскрипция.

Заглавие: Zaropismo bulgarska istoria, sirec kojato iskaзва od kogato se zavadiha Bulgarete, od kogoto ishxodet, od de izlezoha, koje se zarovete im, koja si zagobiha zarsto i pod kogu padnaha robie od Mavrobija Latiniz, Baronio, Ivana Zunara, Buefira Franzasin, Teofana Gark, Sveti Evtimia Tarnoviz, Sveti Dimitra Rostoviz i drughi istorzi i godinopisi zi prabrani [и] isdani parvo na Bulgarite praubuxdeni. Следва предговор: Eto, moje pridraghi Bulgare, as vi podavam taja kniga sas zaropismo sanki Bulgarska istoria, kojato kazva istokat od vascte po stari od de sa tia sirec sanki od de se zavadiha... , разширено е развита мисълта на първия Паисиев предговор за развитието в световната история и по-специално за несъгласието като причина за падането на българската държава. От стр. 537 със заглавие Zaropismo Bulgarska istoria започва текстът на Историята: Koga Gospod potopi toja svat i godinata sled Adamovo zadzenie 1656, дума Музе, ci останaha tokoci osmina dusci xivi na zemeta... и завършва с окончателното поробване на българите и сърбите от султан Мохамед през 1454 и 1456 г. и в заключение пише: J tei inde Bulgarete, garzite i serbite padnaha pod turska raka i do dnes stojat i, kakto se vidi, nikoga veki [не] sctat da sa izdighnat neto od turska raka da se izbavat zarat tehната krivina, da se razmetnat od istinskata katolicianska Rimska vera, zarat kojato gospod ghi pedepsa, ta zagobiha zarstoto i mugukstoto, deto edno vreme imaha varhu drughite narodi.

От допълнителните глави са дадени: Setno uborvani varhu Bulgarete, Pucetak i svarha na Bulgarskata patrikia, Kirillo i Metodjo, Bulgarski snam

hoigi. (стр. 649—651) и Skazalo koja na koja straniza se namire (съдържание). Паисиевото послесловие липсва и въобще името му не се споменава никъде.

Текстът е според Царственика на Хр. Павлович с много добавки и поправки. Поправките засягат хронологията — почти навсякъде уточнена — и някои фактически данни. В добавките са дадени хронологични списъци на римските императори от Траян до Константин Велики и на всички византийски императори с кратки бележки за царуването им. За покръстването на българите и за връзките на цар Борис с папата са дадени обстойни цитати от византийски хронисти (Продължителя на Теофан и др.) и от италиански и други западни историци (Иероним Пяти, Фр. Брачолини, Ж. Боланд, Лоренцо Берти и др.). В добавките и поправките е прокарана строго католишка тенденция. Промените засягат и езика — целият сборник е написан на чисто павликянско наречие, без никакво черковнославянско влияние.

Добавките и поправките са издадени от Маньо Стоянов, Българска павликянска история, Известия на Държавна библиотека „В. Коларов“ за 1957—1958 г., С., 1959, стр. 267—304.

37. Геровски препис, писан от Найден Геров около 1860 г. в Пловдив. Намира се в Български исторически архив при Народна библиотека „В. Коларов“ — София, ф. № 22, арх. ед. 622.

67 листа, 21,5×17 см, плътна и гладка хартия. Писмо — модерен упражнен скоропис (автограф на Н. Геров), по 21 ред на страница.

Текстът е препис на Чирпанската преработка (№ 18), която е била дълго време у Н. Геров и подобно на нея е без заглавие, започва с О царствии Болгарскомъ предисловие, подир което следва направо текстът на Историята: Мавробиръ латинець пишеть о родѣ Славянскомъ откуду произыде... (л. 5а). Преписът е незавършен, приключва със статията за Георги Арбанаси: ... онъ же собравъ къ (л. 57а, ред 11 на Чирпанската преработка). Липсва краят на Историята и всички добавъчни глави, които съдържа Чирпанската преработка. От текста на Чирпанската преработка преписът се отличава с дребни граматически и правописни поправки, като например „защо“ става „зачто“, „синовы“ — „синове“, „години“ — „годинъ, на места са поставени членове, лигатурите са развързани, но има и грешки в преписването, например „л лѣта“ е преписано „л лѣта“ (л. 22а) и пр.

38. Оджак ова (Пирдопска) преработка, писана от Димитър П. Оджак ов през 1879 или 1880 г. в Пирдоп. Намира се в Народна библиотека „В. Коларов“ — София, инв. № 28/959.

65 листа, 15×21 см, обикновена хартия. Писмо — модерен бързопис по 22 реда на страница.

Заглавие: Кратка история за българскитѣ кралѣ и царове от древните времена. Текстът е препис от Царственика на Хр. Павлович, както е отбелязано над заглавието — „Изводъ отъ Царственикътъ печать. в.“, с някои съкращения и осъвременяване на езика. Липсва предговорът на Павлович, а също така и допълнителните глави: Началото и свършването патриаршества болгарскаго, Кирил и Методий, Знамение на българских хоругвах и списъците на българските крале, царе и светии. Вместо тях на л. 63а—64б са дадени три „забелѣжки“: за защитата на

крепостта Урвич от цар Иван Шишман, за славянския произход на Велизарий, на императорите Юстиниан и Василий Македонин и за покръстването на сърбите. На л. 65а стои „Бълеж. по духовенството“ — за създаването на Българската патриаршия по времето на цар Симеон и за възстановяването ѝ под името Българска екзархия през 1870 г.

Бележка на л. 64б: Отъ 1460 до 1877 година има 417 години. И последва ново Българско княжество, извоювано отъ всерусиския императоръ и освободителъ българский Александър II.

Участникъ за освобождението на България въ редовете на Русско-турската война съмъ единъ и азъ отъ тѣхъ: охотникъ или опълченецъ отъ гр. Пирдопъ: Д. П. Оджакوفъ.

Подписътъ стои и след бележката за духовенството.

39. Втори Бански препис на К. Ив. Чучулаин от 1882 г. Намира се у Асен Костадинов Икономов в Банско.

74 листа, 15,5×20,5 см, подвързана тетрадка. Писмо — модерен скоропис с мораво мастило, по 21 ред на страница.

Текстът е точен препис от печатания Царственик на Хр. Павлович, направен от Константин Ив. Чучулаин по екземпляр на дядо Георги Х. Русков. Липсващият лист (стр. 65—66) в екземпляра на Русков спор д бележка в текста бил попълнен от друг екземпляр, който принадлежал на Г. Н. Рупчин (Шишков). Бележка в края на текста (стр. 148): 5 март 1882 г. Банско. К. Иванов Чучулаин.

40. Чертков препис, от XIX в. Намира се в Държавния исторически музей (сбирка Чертков, № 310) в Москва.

Съобщение от Б. Ст. Ангелов — в. Народна култура, бр. 31, авг. 1962.

ПРЕПИСИ,

ИЗВЕСТНИ САМО ПО КНИЖОВНИ ИЗВОРИ

1. Сопотска преработка, писана от монах Пантелеймон през 1828 г. в Сопотския манастир. Съобщение от Г. Кръстевич в сп. Български книжици, год. II (1859), кн. 17, стр. 540.

2. Първа Змеевска преработка, писана от Йоаникий Петкович през 1830 г. в с. Змеево, Старозагорско. Съобщение от В. Н. Златарски в Периодическо списание, кн. 59 (1899), стр. 727, 749.

3. Хилендарски препис, наричан Царственик, писан през 1820 г. в Хилендарския манастир. Сведение — бележка в Башкьойския препис.

4. Русенски царственик, писан не по-късно от 1831 г. Съобщение от Ю. Венелин (писмо до В. Априлов от 27 септември 1837 г.). Ю. И. Венелин, Избрани страници, С., 1942, стр. 109—110.

5. Дряновски препис (Царственик), писан преди 1837 г. в Дряновския манастир, по който е правен Зотовският препис. Сведение от П. А. Лавров, Одна из переделок истории славяноболгарской Паисия... , стр. 9.

6. Зотовски препис, писан през 1837 г. от Стефан поп Зотов. Сведение от В. Н. Златарски, Към въпроса . . . , стр. 740.

7. Трети Котленски препис, писан през 1842 г. от Сава Ив. Доброплодни. Съобщение от С. Доброплодни, Кратка автобиография, С., 1893, стр. 44.

8. Фотиновска (Втора Старозагорска) преработка, писана през 1842 г. Сведение от Ив. П. Славейков, Една страница от историята на нашето възраждане, Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика, С., 1894, стр. 86—87.

9. Дряновска преработка, през 1836 г. била у даскал Георги от Дряново. Сведение от Ив. П. Славейков, Една страница . . . , стр. 88.

10. Старозагорски препис, писан преди 1851 г. Сведение от Ат. Илиев, Спомени, С., 1926, стр. 7.

11. Миладиновски препис, писан през 1857 г. от Дим. Миладинов на гръцки език. Сведение от Райко Жинзифов, Родное племя, М., 1877, кн. II, стр. 279.

12. Бодянски препис, неизвестно кога и къде писан. Сведение от М. Дринов (който го видял у О. М. Бодянски в Москва), Отец Паисий, неговото време . . . , Период. списание, I (1871), кн. IV, стр. 6—7.

13. Македонска преработка, неизвестно кога писана, намерена от А. Гилфердинг в Македония. Съобщение от Вл. Ламанский, Болгарская словесность XVIII в., Журнал М-ства нар. просвещения, 1869, кн. 85.

14. Карловски препис, донесен от Карлово (Левскиград) в Копривница. Съобщение от Яким Груев, Моите спомени, Пловдив, 1906, стр. 1—2.

15. Пирдопски препис, намерен в Пирдоп. Съобщение от М. Иванов, Палеографически, граматически и критически особености на Пирдопския апостол, СбНУ, кн. VI, стр. 84.

16. Трета павликянска преработка, в павликянски сборник. Може би е първата павликянска преработка. Съобщение от Б. Цонев, Из павликянски ръкописи на XVIII в., Годишник на Софийския университет, кн. 25 (1928—1929), стр. 64.

17. Скопски препис, неизвестно кога и где писан. Според съобщение във в-к „Нашенец“, бр. 27 от 26 юни 1941 г. бил в Скопския университет.

18. Първи Бански препис, писан в Банско през 1880 г. Сведение от Кост. Г. Молеров. Из културното и обществено минало на българите в Банско, Македонски преглед, VIII (1934), кн. 4, стр. 37—38.

19. Пловдивски препис. Навярно за него се отнася съобщението на В. Ацева (Народна библиотека — Пловдив). Б. Ангелов, История славеноболгарская, С., 1961, стр. 33.

20. Софийски препис, видян у софийско семейство — съобщение от Хр. Недялков (София); срв. Б. Ангелов, История славеноболгарская . . . , стр. 33. Може би се касае за Свищовската преработка, останала у наследниците на Г. Данаилов.

ДОБАВКА

Към преработките на Паисиевата история някои причисляват и следните:

1. Зографска българска история (История в кратецъ w болгарословенскимъ народѣ). Преписът е от 1785 г., направен в параклиса „Св. Апостоли“ до Зографския манастир. Първо съобщение от Г. С. Раковски, Българска старина, 1865, стр. 200 и сл. Научно издание в: И. Иванов, Български старини из Македония, 2 изд., С., 1931, стр. 628—642.

2. Спиридонова българска история (История в кратецъ w българскомъ народѣ славенскомъ), писана от йеросхимонах Спиридон през 1792 г. в манастира Нямцу, Румъния, сега е в Ленинград. Издадена от В. Н. Златарски, История во кратце о болгарскомъ народѣ словенскомъ, С., 1900. От същата има препис, направен от Петко поп Манафов през 1819 г. в Габрово. Намира се в библиотеката на Априловската гимназия в Габрово.

Тези два ръкописа са самостоятелни съчинения, в които се чувствува само влияние на Паисий, и не могат да бъдат наречени преработки на неговата книга. Б. Ангелов в своя списък на преписите ги е поставил на трето място като последователи на Паисий.

*

Първо печатано издание на „История славянобългарска“ (от Христати Павлович):

Царственникъ или исторія болгарская, която учи отъ гдѣ са Болгаре произишли, како са кралевствovali, како же царствовали и како царство свое погубили и подъ иго подпаднали, изъ Мавробира Латинскаго, Баронія, Иоанна Зонаря, Буефира Французскаго, Теофана Греческаго, Светаго Евтимія Терновскаго, Светаго Димитрія Ростовскаго и другихъ лѣтописцевъ собрана. Изданіе первое. *Bolgarische Geschichte*. У Будиму. Писмены Кр. Свеучилишта Пештанскогъ, 1844. 80 с. 8-о. Цена 3 цванцове.

Вместо двата Паисиеви предговора стои следното въззвание:

„Къ едиnorodнымъ моимъ болгаромъ. Те, о любиміи мои едиnorodни, излагамъ вамъ днесъ въ той книзѣ Царственникъ названной начало вашихъ прародителей, отъ гдѣ са они сирѣчь произишли, и сичкая ихъ дѣянія, даже до паденія ихъ, за да видите вы, едно убо, каковыхъ славныхъ прародителей сте внуцы, а друго, зашто состояніе чelовѣческое въ томъ свѣтѣ не е постоянно, но всегда премѣненію подлежи, то есть: благополучію послѣдува злополучіе, а злополучію благополучіе.

Сначала наши прародители беха безславни и нищо, а послѣ со своею храбростію стигнаха до весма високаго степене славы, какъ то многу историцы проповѣдуватъ. По времени же паки ослабѣха, обезславиха се и подъ иго подпаднаха. Но това от гдѣ; Отъ несогласія ихъ: понеже развезаха союзъ согласія, и раздѣлиха се единъ на една страна, а другъ на друга. И така они со согласіемъ прославиха се, а съ несогласіемъ изгубиха свою славу. И таковъ плодъ ражда несогласіе: което и Господъ въ Маттея увѣрѣва глаголя „Всяко царство раздѣлшееся на ся не станеть“.

Преблагословенна убо вещь е, возлюбленіи, согласіе: понеже гдѣ то е оно, тамо е Богъ, какъ то пакъ въ Маттеа онъ самъ дума „идѣже

еста два или тріе собрани во имя мое, ту есмь посредѣ ихъ“, а гдѣто е Богъ, тамо секое благополучіе бѣва, и секое дѣло е удобно. Здравствуйте.“

Текстътъ със заглавие „Царственникъ или история болгарска“ започва така: Кога потопа Богъ тоя свѣтъ въ лѣто отъ Адама 2242, дума Мавробиръ, останаха само осмь души на землята живи: Ной и три сынове негови Симъ, Хамъ и Іафетъ и четири жены нихни... От допълнителните глави са дадени следните: Началото и свършеніето патриаршества болгарскаго; Кирилъ и Методій. Болгарски книжници; Знаменіе на Болгарскихъ хоругвахъ; Изложеніе кралей Болгарскихъ и царей по ряду; Изложеніе святыхъ Болгарскихъ по ряду.

Името на Паисій, както и на редактора Хр. Павлович, не е споменато никъде.

СПИСКИ ПАИСИЕВСКОЙ „ИСТОРИИ СЛАВЕНОБОЛГАРСКОЙ“

М. Стоянов

(Резюме)

Автор, в связи с поставленной себе задачей дать возможно более полный перечень списков „Истории славеноболгарской“ Паисия Хилендарского, описывает в хронологическом порядке все наличные ее списки и переработки. Он начинает свой перечень с первого списка — Зографского, который, как предполагают, был написан самим Паисием в 1762 году, и доходит по последнему (37), написанного Димитрием Оджаковым в Пирдопе в 1879 г. или в 1880 г. Находящиеся в Болгарии списки описаны автором по самим подлинникам, а хранящиеся за границей — по фотографическим снимкам или изданиям. Кроме палеографического описания списков, в работе указывается и наиболее характерное в их содержании, что сближает их с другими списками или отличает их от них. Приводятся также и пометы, касающиеся Истории, ее распространения и воздействия. Указаны и издания отдельных списков.

После описания 40 наличных списков и переработок, дается и перечень 20 списков, известных только по литературным источникам, а также и так называемых последователей Паисия — „Зографской болгарской истории“ 1785 г. и „Спиридоновской болгарской истории“ 1792 г. Описано также и первое печатное издание Истории, опубликованное в 1844 г. в Будапеште Христки Павловичем под заглавием „Царственник“.

ABSCHRIFTEN VON PAISIJS „ISTORIJA SLAVJANOBOLGARSKAJA“

M. Stojanov

(Zusammenfassung)

Die vorliegende Arbeit bezweckt, dem Leser ein vollständiges und ausführlicheres Verzeichnis von den Abschriften der „Istorija slavjanobolgarskaja“ von Paisij Hilendarski vorzulegen. In diesem Zusammenhang beschreibt der Verfasser in chronologischer Reihenfolge alle vorhandenen Abschriften und Neubearbeitungen dieses Geschichtswerks Paisijs. Er beginnt mit der ersten Abschrift, der sogenannten „Zographischen Abschrift“, von der angenommen wird, daß sie von Paisij selbst im Jahre 1762 angefertigt sei, und endet mit der letzten (40). Abschrift von Dimităr Odžakov aus Pirdop, die aus dem Jahre 1879 oder 1880 stammt. Die im Lande aufbewahrten Abschriften sind nach den Exemplaren selbst und die im Ausland befindlichen nach Photokopien oder nach den gedruckten Ausgaben verzeichnet. Zu jeder Abschrift wird, außer einer paläographischen Beschreibung, das charakteristische aus ihrem Inhalt hervorgehoben, wonach sie sich mehr oder weniger den anderen Abschriften annähert oder von ihnen unterscheidet. Es werden auch Angaben gemacht über die zeitgeschichtlichen Notizen, die sich auf verschiedenen Exemplaren vorfinden und das Geschichtswerk selbst sowie dessen Verbreitung und Einfluß zum Inhalte haben. Die Ausgaben der einzelnen Abschriften sind angegeben.

Nach der Beschreibung der vorhandenen 40 Abschriften und Neubearbeitungen sind auch 20 Abschriften verzeichnet, die nur aus Literaturquellen bekannt sind, sowie die nach dem Vorbild von Paisij verfaßten neueren Geschichtswerke, nämlich die „Zographische Bulgarische Geschichte“ aus dem Jahre 1785 und die „Spyridonische Bulgarische Geschichte“ aus dem Jahre 1792, angeführt. Beschrieben ist auch die erste gedruckte Ausgabe der „Istorija slavjanobolgarskaja“, die im Jahre 1844 von Christaki Pavlovič unter dem Titel „Carstvenik“ herausgegeben worden ist.

САМОКОВСКАТА ЕПАРХИЯ ПРЕЗ 1757 Г.

(КЪМ ИСТОРИЯТА НА ГР. БАНСКО)¹

Михаил Ковачев

Покойният проф. Йордан Иванов като секретар на Българското търговско консулство в Солун е имал възможност преди повече от половин век да споходи на два пъти Атон: веднъж, първия път, той успял да проникне в Атонския полуостров през декември и януари 1906—1907 г. и втори път — през лятото на 1907 г. През време на тези две атонски посещения Йордан Иванов останал за по-дълго в библиотеката на Зографския манастир, като посветил времето си изключително на книжовни занимания. Плод на изследователската му работа е откриването на редица драгоценни старобългарски паметници, като Драгановия миней, житието на св. Наум и др., обнародвани в първото и второто издание на многоизвестната му книга „Български старини из Македония“.

В библиотеката на Зографския манастир проф. Йордан Иванов, който бе един от най-големите познавачи на старобългарските паметници, узнал за съществуването на три зографски поменика. Първият от тях, най-старият, който произхожда от 1502 г., приблизително 110 години след търновската катастрофа, е бил намерен в манастира от учения българин К. Д. Петкович неизвестно кога и как; но отпосле поменикът безследно изчезнал и в продължение на 90 години е бил загубен за българската историография и за славистиката. На свой ред, и то съвсем неочаквано, през есента на 1937 г., когато посетих Атонската монашеска република, аз открих отново този голям поменик в килиите на Зографския манастир и успях сполучливо да снима фотографски копия от всичките му страници. Вторият поменик е от средата на турското владичество, като започва от 1527 и достига до 1728 г., т. е. включва цели два века. Той обхваща епохата преди появяването на Славянобългарската история. Тре-

¹ Настоящото наше съобщение включва и някои данни, публикувани вече в по-раншни наши изследвания. Вж. например М. Ковачев, Епархиалният поменик на Зограф, в. Мир, бр. 11438 от 10. IX. 1938 г.

тият поменик е съставен през първата половина на XVIII в. Като разбрах, че той е богат извор за изследване на българското народно свестяване по градове и села, успях и него изцяло да фотографирам. Това бе една от най-важните поръки, една от най-важните задачи, които получих при тръгването си за Атон. Този поменик е много голям. Брой над 260 страници. Нарекох го Епархиален поменик на Зографския манастир, тъй като имената на поклонниците и дарителите, които са записани в него, са, така да се каже, заведени епархиално, т. е. фигурират в графите на съответните епархии или епархийски диоцези, от които произхождат споменатите лица.

В Епархиалния поменик на Зограф има известия за 24 епархии. Наред с тях в поменика се намира и едно известие, което е от първостепенно значение за възрожденската история на Самоковската епархия и за историята на Банско, един от най-просветените центрове на Югозападна България по време на Възраждането. Като пояснение ще кажа, че поклонници и дарители от Самоковска епархия са записани в Епархиалния поменик на Зографския манастир от 96 до 101 лист включително. Така през 1757 г., което ще рече пет години преди още Паисий Хилендарски да завърши своята бележита история в Зографския манастир, в първата колона на лист 97 б е записан като зографски ктитор и като православен християнин от Самоковска епархия ученолюбивият и просветен хаджи Вълчо, родом от село (сега град) Банско. Непосредствено под името на хаджи Вълчо е записан и целият негов многоброен род, което показва, че е имало конкретни приятелски отношения между село Банско и по-специално между Хадживълчовата заможна фамилия и Зографския манастир. Това записване е знаменателно и представлява опорна точка като исторически извор, когато се поставя въпросът за родното място на Паисий Хилендарски. През 1780 г. на втората колона на същата страница са записани пак като дарители на Зографския манастир от Самоковска епархия имената на друга голяма родова задруга от тогавашното село (сега град) Разлог. Тия приятелски връзки продължават през 1798—1803 г. Продължават и по-нататък, като достигат до освобождението на България (1877—1878) и до започването на Балканската война (1912—1913).

Тук прилагам фотографска снимка и точен препис от тази наистина важна за нашето Възраждане страница, която с документална сила свидетелствува и категорично говори, че Банско през 1757 г., значи още преди два века, е спадал към диоцеза на Самоковската стара епархия, тъйкмо отгдето през 1745 г. бил дошъл в Атон за монашески и книжовни подвизи и нашият пръв историограф и народен будител Паисий Хилендарски.

Хаджи Вълчо от Банско е познат и щедър атонски ктитор от времето на ранното Възраждане. През 1757 г., т. е. през същата година, когато е бил записан със семейството си в Епархиалния поменик на Зографския манастир като ктитор и обновител на манастира, хаджи Вълчо е постръил и зографисал със свои лични средства великолепния параклис „Св. Иван Рилски“ във високата каменна кула на Хилендарския манастир. На западната стена на параклиса е изписан неговият лик като ктитор. Облечен е в хубава градска носия, с тъмнокафява кожена антерия и с кожен калпак. Застанал в ктиторска поза, той държи в дясната си ръка миниатюрният макет на параклиса, за да го предаде на рилския пустин-

смятала се е за известна църковна околия, а по-конкретно, че Банско, това малко тогава пририлско селище, е било възрожденско средище и културно-просветно огнище. По това време за църковно-училищното дело са работели наред с народните „даскали“ и ученолюбиви духовни лица, които между другото са били и ревностни спомоществатели на Зографския манастир. Такива са през 1772 г. дупнишките (станкедимитровските) йереи Михаил, Димитрий, Христо и Костадин, а през 1802—1815—1817 г. йеромонасите Иларион и Прокопий. В самия край на XVIII в., през 1791—1796 г., в с. Ярлово е служил даскал йерей Алексей. По същото време във Вакарел даскалували йереи Димитър и Йоан, а в с. Белица бил дяк и даскал йеромонах Йоаникий. В първите две десетилетия на XIX в., между 1805—1814—1818 г., в с. Банско даскалувал светогорският йерей Вишан. От Самоковска епархия са посочени села, които са излъчили щедри спомоществатели на Зографския манастир. Такива са самоковско-рилските села Мехомия, Белица, Дрен, Ковачевци, Якоруда, Белчин, Горна и Долна Диканя, Костенец, Сапарево, Бобошево, Ярлово, Чупетлово и др. Заслужили пред Зографския манастир се явяват и еснафските сдружения в с. Банско, като хлебарския, кожухарския, абаджийския, самарджийския, дюлгерския, бакалския, терзийския, мутафчийския и други еснафи. В поменика са записани и дарители от Банско, които са носели редки и хубави имена, като Новак, Новче, Доста, Вакло, Южно, Млечно, Горско, Полянка, Слънче и пр.

Явно е, че някогашното „село“ Банско е държало първо място в Самоковска епархия с просветени ктитори, поклонници и дарители на атонските манастири Зограф и Хилендар. Банско е било и заможен търговски център, което е имало значение за развитието на културата и просветата. Оттук биха могли да излязат и са излезли бележити български възрожденци и големи народни просветители, какъвто е бил и народният учител и пръв педагог Неофит Рилски. Преданието, което той ни завеща, че Паисий Хилендарски е роден в Банско, и което е най-правдоподобното сред другите (светогорското, доспейското, беловското и пр.), яко се подкрепя от последните изследователски проучвания на проф. Йордан Иванов, както и от разгледаната и клиширана тук страница на Епархиалния поменик на Зограф.

САМОКОВСКАЯ ЕПАРХИЯ В 1757 ГОДУ

(К ИСТОРИИ ГОРОДА БАНСКО)

М. Ковачев

(Резюме)

В этом научном сообщении публикувается точная копия одной из страниц Епархиального поминального списка Зографа, из которой видно, что в 1757 году город Банско принадлежал диоцезу Самоковской епархии. На этой же странице записан со своей семьей хаджи Вылчо, известный

ктитор Афонских монастырей. Автор дает и подробное описание наружности хаджи Вылчо.

Кроме подтверждения исторического факта, что город Банско входил в Самоковскую епархию, в сообщении подчеркивается также и роль этого города, как одного из очагов культуры и просвещения эпохи болгарского Возрождения.

L'ÉVÊCHÉ DE SAMOKOV EN 1757

(CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DE LA VILLE DE BANSKO)

M. Kouatchev

(Résumé)

Cette communication porte sur la copie exacte d'une page de la liste de l'Évêché de Zographe dont on peut constater qu'en 1757 la ville de Bansko se trouvait dans les limites de l'ancien évêché de Bansko. Le nom de Hadji Vălko — célèbre donateur des monastères du Mont Athos — y figure avec ceux des membres de sa famille. L'auteur décrit en détail le portrait de Hadji Vălko.

Outre le fait historique qui établit qu'en 1757 la ville de Bansko faisait partie de l'évêché de Samokov, on y trouve une description de cette ville comme foyer de culture et d'instruction très actif sous la Renaissance bulgare.

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ
ЛИТЕРАТУРНИ ИЗВОРИ ЗА ЕПОХАТА,
ЖИВОТА И ДЕЙНОСТТА МУ

*Веселин Трайков и Иван Дуйчев**

За Паисий Хилендарски и неговата „История славянобългарска“ е натрупана вече обширна литература: написани са голям брой книги и статии, които засягат различни страни от живота и дейността на Паисий. Ориентирането сред тази обширна литература и установяването на действителните приноси сред хилядите публикации е съществена задача на литературоведческата научна библиография.

Досега литературата върху Паисий Хилендарски не е обхващана цялостно. По-системни библиографски сведения дава Боян Пенев в студията си за Паисий Хилендарски.¹ Литература за Паисий посочва и Й. Иванов в увода към изданието на „История славянобългарска“ от 1914 г.² Някои библиографски сведения дават и Кирил Младенов³ и Георги Константинов, Цв. Минков и Ст. Великов.⁴ В отделна статия бяха посочени и някои печатни издания на „История славянобългарска“.⁵ Това са обаче откъслечни сведения, при това в тях липсва по-новата литература, особено излязлата след 9 септември 1944 г.

* Изследването е изготвено под ръководството на проф. Т. Боров.

¹ Боян Пенев. Паисий Хилендарски. — ПСп, кн. 71. С., 1911. с. 753—754; 2. изд. С., 1918. с. 120—122.

² История славеноболгарская. Стъпки за печат по първообраза Йор. Иванов. С., 1914. с. LIV—LXV.

³ Кирил Младенов. Кратка библиография за отец Паисий. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 21 ноем. 1937.

⁴ Г. Константинов, Цв. Минков, Ст. Великов. Паисий Хилендарски. — В кн. им: Български писатели. Биографии. Библиографии. С., 1961. с. 65—67; вж. и книгите на Г. Константинов: Български писатели. Биографски и библиографски данни (3. изд.). С., 1957. с. 1—3 и Български писатели. Творци на литература за деца и юноши. Библиографски очерки. С., 1958. с. 17.

⁵ По-важни издания на Паисиевата история. — Раб. дело, бр. 362, 27 дек. 1952.

Настоящият преглед на литературата върху Паисий обхваща приносите и материалите — отделни публикации, статии, бележки, съобщения и др. — върху живота и дейността на Паисий Хилендарски: от първото споменаване на името му до края на 1961 г. По начало статии, които преповтарят известни неща и изразяват само с общи думи преклонение пред делото на Паисий, не се посочват. Материалът е групиран в четири големи раздела:

1. Паисий и Българското Възраждане
2. Биографични сведения за Паисий
3. „История славянобългарска“ — печатни издания — анализ
4. Роля и значение на делото на Паисий

Вътре във всеки раздел материалът е разпределен по проблеми, възникнали досега около живота и делото на Паисий. Посочват се и контроверзните становища по отделни въпроси.⁶

⁶ За краткост някои библиографски извори, които се срещат по-често, се предават по следния начин (подредени тук азбучно):

- Ангелов, Паисий = Паисий Хилендарски. История славеноболгарская. Никифоров прелис от 1772. Подготви за печат Боню Ст. Ангелов. С., БАН, 1961. 208 с. 8⁰.
- Арнаудов, Паисий, 1940 = Мих. Арнаудов. Паисий Хилендарски <1722—1798>. В кн. му: Творци на българското възраждане. С., 1940. с. 19—30.
- Арнаудов, Паисий, 1942 = Мих. Арнаудов. Паисий Хилендарски. <1722—1798>. С., Хемус [1942]. 64 с. 16⁰.
- Арнаудов, Паисий, 1954 = Мих. Арнаудов. Паисий Хилендарски. 1722—1798. — В кн. му: Строители на българското възраждане. С., 1954. с. 5—28.
- Балан, Паисий = Паисий Хилендарски. История славеноболгарская (1762). Стъпки за издание А. Теодоров. Пловдив, 1898. 126 с. 16⁰ (Трем на бълг. словесност. Св. I).
- Георгиев, Паисий, 1953 = Емил Георгиев. Паисий Хилендарски и началото на българското възраждане. — Филос. мисъл, 1953, кн. 4, с. 71—95.
- Державин, Паисий, 1941 = Н. С. Державин. Паисий Хилендарский. — В кн. му: Сборник статей и исследований в области славянской филологии. М., 1941. с. 63 — 124.
- Державин, Паисий, 1948 = Н. С. Державин. Паисий Хилендарский. — В кн. му: История Болгарии. Т. IV. М.—Л., 1948. с. 70—102.
- Диневков, История, 1938 = Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. Под ред. на П. Диневков. С., 1938 (1955, 1960 и т. н. — последователни издания на историята).
- Диневков, Паисий, 1954 = П. Диневков. Паисий Хилендарски и развитието на българската литература. — Известия на И-та за бълг. л-ра, кн. II. С., 1954. с. 49—66.
- Диневков, Паисий, 1942 = П. Диневков. Паисий Хилендарски. — В кн. му: Първи възрожденци. С. (1942). с. 64—83.
- Дринов, Паисий, 1871 = М. Дринов. Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му. — ПСп, I, 1871, кн. 4, с. 3—26.
- Дринов, Паисий, 1886 = М. Дринов. Още няколко бележки за Паисия и за неговата история. — ПСп, кн. 19—20. С., 1886. с. 134—145.
- Иванов, История = История славеноболгарская. Собрана и нареждана Паисием иеромонахом в лето 1762. Стъпки за печат Й. Иванов. С., БАН, 1914. LXVI, 91 с. 8⁰.
- Косев, Паисий, 1953 = Д. Косев. Паисий Хилендарски и българското националноосвободително движение. — Истор. преглед, 1953, кн. 1, с. 35—49.
- Пенев, Паисий, 1911 = Б. Пенев. Паисий Хилендарски. — ПСп, кн. 71, С., 1911. с. 645—754.

І. ПАИСИЙ И БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Епоха. Икономическият фактор в Българското Възраждане. Паисий и мястото му във Възраждането. Начало на ново- българската литература

Епохата, в която е живял Паисий Хилендарски, остава все още недостатъчно изследвана. Проучванията върху живота на българския народ по онова време са включени обикновено в общите истории на България. Най-нови издания: „Кратка българска история“ на Д. Косев,⁷ „История на България“, издадена от БАН,⁸ и „История Болгарии“, подготвена от Института по славяноведение при АН СССР.⁹ Подобни прегледи са включени и в някои по-стари истории на българския народ. Върху тази епоха се спират и К. Й. Иречек,¹⁰ Н. Станев,¹¹ В. Н. Златарски,¹² Ив. Пастухов.¹³ За времето, когато е живял Паисий, са писани и отделни монографии. От този род е например трудът на Хр. Гандев „Ранно възраждане“.¹⁴ В него се разглежда икономическото и политическото положение на нашия народ през XVIII—XIX в. По-късно Гандев разширява проучванията си и за XVII в.¹⁵ Животът на българите по онова време разглежда и Ив. Д. Шишманов.¹⁶ Върху него се спира и Ал. Хайек.¹⁷ По-късно за стопанското и политическото положение в България по време на турското робство пише и Н. С. Державин.¹⁸ За „Турският феодализъм и положението на българския народ до началото на XIX в.“ пише Б. Цветкова.¹⁹ Н. Милев про-

Пенев, Паисий, 1918 = Б. Пенев. Паисий Хилендарски. 2. попр. изд. С., 1918. 126 с. 80.

Цонев, Опис, 1910 = Беню Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека. С., 1910.

Шишманов, Паисий, 1914 = Ив. Д. Шишманов. Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското възраждане. — СпБАН, кн. 56. С., 1914. с. 1—18.

⁷ Д. Косев. Кратка българска история. С., 1951. с. 1—22.

⁸ История на България. Т. I. С., 1954. с. 262—305.

⁹ История Болгарии. Т. I. Москва, 1954. с. 181—213.

¹⁰ К. Й. Иречек. Турско господство в България в XVI—XVIII столетия. — В кн. му: История на българите. 2. попр. изд. Търново, 1886. с. 560—604.

¹¹ Вж. гл. „Възраждане и освобождение“ в кн. му: България под иго. С., 1928. с. 85—190.

¹² В. Н. Златарски. Историята на Турция през XVIII в. и началото на XIX в. с оглед върху събитията на Балканския полуостров. — В кн. му: Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров. С., 1921. с. 55—159; вж. и ст. му: Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в. — В сб.: България 1000 години. 927—1927. С., 1927. За XVIII в.: с. 720—728.

¹³ Ив. Пастухов. България през XV—XVIII в. [и] Упадъкът на Турция. (16—18 в.). В кн. му: Българска история. Т. II. С., 1943. с. 286—449 и 535—569.

¹⁴ Хр. Гандев. Ранно възраждане. 1700—1860. Студия. С., 1939. VI, 207 с. 80.

¹⁵ Вж. кн. му: Фактори на българското възраждане. 1600—1830. С., Бълг. книга, 1943. 303 с. 160.

¹⁶ Ив. Д. Шишманов. Паисий и неговата епоха. Мисли върху генезиса на новобългарското възраждане. — СпБАН, кн. 56. С., 1914. с. 1—18. Същото и в кн. му: От Паисий до Раковски. Статии по българското възраждане. С., 1944. с. 147—170.

¹⁷ Alois Hajek. Bulgarien vom 16. bis einschliesslich 18. Jahrhundert. — In: Bulgarien unter der Turkenherrschaft. Berlin—Leipzig, 1925. S. 22—64.

¹⁸ Н. С. Державин. История Болгарии. Т. III. Българский народ под турецком владычеством. М.—Л., 1947. 127 с. 40.

¹⁹ Б. Цветкова. Турският феодализъм и положението на българския народ до началото на XIX в. — Истор. преглед, 1955, кн. 1, с. 59—86.

учва в отделна статия²⁰ състоянието на Турция в края на XVIII в. Сведения за книжовните прояви у нас през тази епоха дава А. Теодоров-Балан в статията си „Книгописният труд у българите“.²¹ Българското образование по онова време е разгледано от П. Нойков,²² а напоследък и от Н. Чакъров.²³ Сведения за чужденци, минали през българските земи през XVIII в., посочва най-пълно Н. В. Михов.²⁴

Специално внимание се отделя на Паисий Хилендарски и на неговата „История славянобългарска“. Ред приноси разглеждат ролята му в българското възраждане. За правилното изясняване на този въпрос бе необходимо да се разгледа значението на икономическия фактор в зараждането и развитието на Българското Възраждане. Това направиха последователно неколцина изследователи марксисти.

Още Д. Благоев в своя „Принос“ посочи решаващото значение на материалните условия за националното възраждане у нас.²⁵ Георги Бакалов изтъква икономическия преврат, който се извършва по времето на Паисий и който съставя материалната основа на нашето Възраждане.²⁶ Борбата на Паисий против гръцкото духовенство според него е борба против едно от средствата за икономическа експлоатация на българския народ, тя има класов характер.²⁷ Същият класов характер на борбата изтъква и Н. С. Державин.²⁸ Като се опълчва против идеалистическото схващане за развитието на нашия народ, П. Зарев изтъква, че оформянето на новата класа като обществена сила, която със своите тежнения и стремежи слага началото на националноосвободителните борби, е резултат на

²⁰ Н. Милев. Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в. — СпБАН, кн. VI. Кл. Истор.-филол. и филос.-обществен. 4. С., 1913. с. 1—71; Вж. и ст. му: Факторите на българското възраждане. — Сборник в чест на Ив. Д. Шишманов. С., 1920. с. 129—157.

²¹ В: Годишник на Соф. у-т. Т. II, 1905—1906. С., 1906. с. 154 и сл.

²² П. Нойков. Поглед върху развитието на българското образование до Паисия. — Годишник на Соф. у-т. Истор.-фил. фак. Т. XXI. 11. С., 1925. с. 1—60.

²³ Найдено Чакъров. История на българското образование. Ч. I. С., 1955. с. 112—126.

²⁴ Библиография на трудовете на д-р Н. В. Михов вж. в: Годишник на ББИ. Т. I, 1945—1946. С., 1948. с. IX—XIV. Тук следва да се посочат и по-новите трудове от този род на Хр. Гандев. Европейски изучвания на България през време на Възраждането. — Истор. преглед, III, 1946/47, кн. 2, с. 162—165 и на Michel Léo. La Bulgarie et son peuple sous la domination ottomane, tels que les ont vus les voyageurs anglo-saxons (1586—1878). Sofia, 1949. 335 p. 80.

²⁵ Д. Благоев. Принос към историята на социализма в България. — Съчинения. Т. XI. С., 1960. с. 25. Времето на Паисий според Благоев може да се приеме като начало на Българското Възраждане.

²⁶ Г. Бакалов. Начало на българското възраждане. — В кн. му: Български писатели и книги. Ч. I. С., 1925. с. 57—63. Вж. и кн. му: Литературни очерци и бележки. С. [1921], с. 14—23.

²⁷ Г. Бакалов. Отец Паисий. Делото на Паисий. — В кн. му: Избрани произведения. С., 1953. с. 128 (127—132); първоначално във в. Жар, I, 1936, бр. 31. Вж. и мислите, изтъкнати в ст. му: Паисий Хилендарски. — В кн. му: Литературни очерци и бележки. С. [1921] с. 23—28. Според Бакалов елементи на пробуждащо се национално съзнание се срещат и преди Паисий. Паисий обаче ги издига на нов, по-висок етап.

²⁸ Н. С. Державин. Паисий, 1948, с. 89—90. Паисий според Державин пръв формулира основното съдържание на националноосвободителното движение у българите: национален език, национална църква и национална държава (с. 70). „История славянобългарска“ се явява първо програмно изявление на българската национална буржоазия. — Вж. Державин, Паисий, 1941, с. 115. В по-ранен свой труд Державин оприличава Паисиевата история на „първия удар на камбаната, която разбужда националното самосъзнание у българите“ — вж. Н. С. Державин. Болгарския колонии в России. Материали по славянско-етнографии. — СбНУ, кн. 29. С., 1914. с. 207.

историческите изменения в стопанската и социалната структура на българския народ. П. Зарев подчертава, че само проследяването на тия икономически изменения, както и на произтичащите от тях изменения в класовата структура на народа, дава правилна ръководна нишка за разбиране на целия този процес и спомага да се обяснят правилно появата и значението на отделните личности.²⁹ Ж. Натан също изтъква ролята на икономическия фактор. Според него икономическият фактор има първостепенно значение за разбиране на всичките основни въпроси на Възраждането. Анализирайки икономическите условия, Ж. Натан приема, че епохата на Възраждането се налага не при Паисий, а към края на XVIII и началото на XIXв.³⁰ Според Й. Митев, „за да може правилно да се разберат политическите и културните събития от епохата на българското възраждане, трябва преди всичко да се изучат икономическите причини, които са ги подготвили и предизвикали.“³¹ Като отбелязва новото съдържание на Паисиевото дело, П. Динеков изтъква, че то се определя от новия етап в общественоекономическото и политическото развитие на българския народ, именно разпадането на турската феодална система, зараждането на капиталистическите отношения в страната и възникването на нови обществени сили.³² Ем. Георгиев свързва появата и делото на Паисий с разлагането на турския феодализъм в България. Началото на нашето Възраждане по негово мнение трябва да се търси в проявите, които бележат възникването на новата, капиталистическата база. Първа крупна проява на нашето Възраждане, Паисиевата история идва точно по това време и отразява нов момент от развитието на нашия народ.³³ Становището на Ем. Георгиев бе доуточнено в критическа рецензия на Велчо Велчев.³⁴ Според Д. Косев, за да се разбере правилно историческата роля на Паисий Хилендарски, необходимо е да се разкрие преди всичко основният общественоекономически процес, който се извършва в България по онова време, и така да се изяснят същността и характерът на Българското Възраждане. Паисий пръв става изразител на зараждащите се нови сили в българското общество; той не е създател, а само ярък изразител на новите насоки в общественото развитие на България.³⁵ Като бележи, че „Паисий не падна от небето“, Т. Павлов изтъква разложението на турския феодализъм, появата и своеобразното развитие на новите обществени класи у нас въз основа на появяващите се по онова време вътре в Отоманската империя нови производителни сили и производствени отношения. Паисий според

²⁹ Пантелей Зарев. Българското възраждане. С., 1949. с. 6.

³⁰ Ж. Натан. Българското възраждане. С., 1950. с. 21, 28 и сл. Срв. и руското издание: Болгарское возрождение. М., 1949. с. 32 и сл. Вж. и кн. му: Стопанска история на България. С., 1957. с. 123 и сл., както и ст. му: Класи и класови отношения в епохата на българското възраждане. — Истор. преглед, I, 1945, кн. I, с. 34—48 и: Отново по въпроса за класите и класовите отношения в България през Възраждането. — Истор. преглед, VII, 1950—51, кн. 4—5, с. 464—482.

³¹ Й. Митев. Кратка българска история. С., 1951. с. 41 и сл.

³² Динеков. История. 1960. с. 9—10; вж. и 1949 г.

³³ Георгиев. Паисий. 1953. с. 76—77, 88.

³⁴ Велчо Велчев. За началото на новата българска литература. — Известия на И-та за бълг. л-ра, кн. IV. С., 1956, с. 296—300.

³⁵ Косев. Паисий, 1953. с. 38 и сл. Вж. и ст. му: Идеалистическо и материалистическо разбиране на българското възраждане. — Истор. преглед, IV, 1948, кн. 3, с. 317—332. Вж. и: Класовите отношения в България през Възраждането. — Истор. преглед, VII, 1950—51, кн. 4—5, с. 443—463.

него хвърля първата искра на национално самосъзнание, от която по-сетне се разгаря огънят на националноосвободителните борби на българите.³⁶

Някои от буржоазните историци приемат повече или по-малко значението на икономическия фактор. Ив. Д. Шишманов например разглежда появата на Паисий като резултат от обществено-икономическото развитие на българския народ. Като признава ролята на икономическия фактор, той заявява, че главният фактор за Българското Възраждане е икономическото развитие на страната и създаването на заможна и обособена буржоазна класа. Така според Шишманов Паисий не е първоизточник и единичък инициатор на нашето Възраждане.³⁷ По-късно обаче Шишманов определя иначе факторите на Българското Възраждане: на първо място той слага личния фактор, после манастирите и участието им във Възраждането и едва на трето място — стопанския фактор.³⁸ М. Арнаудов говори за стопанско съживяване по нашите места през втората половина на XVIII в. като благоприятстващо за появата на Паисий условие. Според него „да мислим времето от XV до XVIII в. за един мъртъв период на българското възраждане, би значило да мислим наченките на възраждането си за някакво чудо, за някакво възкресяване от небитие“.³⁹ Арнаудов все пак изтъква накрай ролята на личността, без която „всички тези и други двигатели на българското възраждане биха останали недействителни или с незначителни последици“.⁴⁰ За икономическите условия като предпоставка за появата на Паисий говори и П. Ценов. Според него преди Паисий съществували мощни икономически причини, които спъвали възраждането на българина — това е било преди всичко неговото икономическо безсилие.⁴¹ Икономическото раздвижване — пише Цв. Иванов — е предпоставка за това, което се надига сред народа и което изразява Паисий Хилендарски.⁴²

Като изхождат от идеалистическото схващане за ролята на личността в историческия процес, някои буржоазни автори разглеждат Паисий въобще откъснато от обществено-икономическото развитие на българския народ и му приписват извънредно голяма роля. Статии с популяризаторски характер в този смисъл пишат Н. Вранчев, Н. Атанасов, Ем. п. Димитров, Д. Иванов и др.⁴³

³⁶ Т. Павлов. Безсмъртното дело на Паисий Хилендарски. — Истор. преглед, 1953, кн. 1, с. 28, 33.

³⁷ Шишманов, Паисий, 1914, с. 17.

³⁸ Вж. неговия Увод в историята на българското възраждане. — В сб.: България 1000 години. 927—1927. С., 1927, с. 287 и сл. Вж. и кн. му: От Паисия до Раковски. Статии по българското възраждане. С., 1944, с. 77—89.

³⁹ Арнаудов, Паисий, 1940, с. 21—22. Същите мисли вж. и в ст. му: Народностната идея като двигател на българското възраждане. — Просвета, 1936, кн. 5, с. 51. В по-късен свой труд Арнаудов приема за начална дата на Българското Възраждане 1762 г. — вж. Арнаудов, Паисий, 1954, с. 5.

⁴⁰ Арнаудов, Паисий, 1942, с. 15.

⁴¹ П. Ценов. Отец Паисий в делото на нашегo възраждане. — Известия на Истор. д-во. Кн. XI—XII (1931—1932). С., 1932, с. 224. Паисий според Ценов не е единичък инициатор на Възраждането; той е само в предните редици на тия, които разбудиха българския народ.

⁴² Цв. Иванов. Погледът на Паисий върху събитията. Дело на атонския монах, сигнал за борба за свобода и народностно самоопределение. — Дъга, бр. 266, 19 септ. 1938.

⁴³ Н. Вранчев. Отец Паисий — делото и личността. — Глас (Цариград), I, бр. 69, 11 май 1912; Ник. Атанасов. Паисий и неговата епоха — от д-р Ив. Д. Шишма-

Въпросът за началото на Българското Възраждане е засегнат и от редица други автори. Без да се спират върху икономическите условия, някои от тях слагат началото на нашето Възраждане преди Паисий (П. А. Лавров, Б. Йоцов⁴⁴). В студията си от 1871 г. М. Дринов предложи началото на Българското Възраждане да се смята от Паисий Хилендарски.⁴⁵ В съгласие с него повечето автори приемат 1762 г. като начало на Българското Възраждане (Ив. Вазов и К. Величков, Д. Мишев, Н. Хр. Петлешков, Н. Милев, А. Дорич, Л. Ив. Доросиев, Н. Филипов и др.).⁴⁶ Трета група автори поддържат, че началото на Българското Възраждане трябва да се търси десетилетия след Паисий (Ив. П. Орманджиев, Д. Николов).⁴⁷

Във връзка с началото на Българското Възраждане редица автори разглеждат мястото на „История славянобългарска“ в развоя на българската литература. В статията си „Новобългарската писменост преди Паисия“⁴⁸ Б. Цонев изтъкна, че доста години преди „История славянобългарска“ се пишат и превеждат книги на чист български език. Б. Цонев смята, че като начало на новобългарската писменост трябва да се приемат дамаскините. По случай 150-годишнината на Паисиевата история Б. Цонев излиза с нов труд,⁴⁹ в който отбелязва, че делото на Паисий се явява естествена последица и изхожда от дамаскинарската школа. Паисий според Б. Цонев пише като Йосиф Брадати, като п. Тодоров от Враца и

нов. — Учил. преглед, XIX, 1914, кн. 1—2, с. 58 (56—61). Паисий според Атанасов бил „провиденциална личност“, „български Моисей“. — Вж. ст. му: Патриархът на нашето възраждане. — Знание, I, 1912, кн. 4, с. 245—249 и Богоизбраният. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 27 септ. 1938; Ем. п. Димитров. Паисий — Мойсей на българското пробуждане. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 21 ноем. 1937; Д. Иванов. Отец Паисий. — Духовна култура, 1935, кн. 64, с. 230 (230—233); вж. и ст. му в: Духовна култура, 1934, кн. 56, с. 162—168.

⁴⁴ П. А. Лавров. Дамаскин Студит и сборници его имени „дамаскини“ в югославянской писменности. — Летопис историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. VIII. Византийское отделение. IV. Одесса, 1899. с. 307; Б. Йоцов. Път на българското възраждане. — Родна реч, VIII, 1935, кн. 5, с. 197—204. Йоцов посочва за начало на Възраждането ни 1741 г. — когато излиза „Стематографията“ на Хр. Жефарович.

⁴⁵ М. Дринов още в 1869 г. пише за Паисий: „В половине XVIII века появилась на болгарском языке книга, написанная иеромонахом Паисием, которого болгаре справедливо ставят во главе своего возрождения“ — вж: Болгаре и Константинопольская патриархия. — Беседа (Москва), IV, 1871, кн. 4, с. 333—334; Съчинения, т. II, С., 1911. с. 175—176.

⁴⁶ Ив. Вазов и К. Величков. Българска христоматия. Част I. Проза. Пловдив, 1884. с. 5—6; Д. Мишев. България в миналото < Страници из българската културна история >. С., 1916. с. 285 и сл. Вж. и англ. издание: D. Mischev. The Bulgarians in the past. Pages from the bulgarian cultural history. Renaissance. Lausanne, 1919. p. 280 и сл.; Н. Хр. Петлешков. Паисий и неговото време. — Учил. преглед, XXXV, 1936, кн. 4, с. 476 и сл. (470—488); Н. Милев. Факторите на българското възраждане. — Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов по случай тридесетгодишната му научна дейност <1889—1919>. С., 1920. с. 146 (129—157); А. Дорич. Двестагодишнината от рождението на отца Паисия Хилендарски. — Демократия, I, 1921, кн. 18, с. 23—25; Л. Ив. Доросиев. Нашето училище и народното ни възраждане. — Българ. истор. б-ка, II, т. 1, с. 72—74; Н. Филипов. Възраждане чрез литературата. — В сб.: България 1000 години. 927—1927, С., 1927. с. 565.

⁴⁷ Ив. П. Орманджиев. Паисий и същината на българската история. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 21 ноем. 1937; Д. Николов. Стогодишнината от началото на нашето възраждане. — Отец Паисий, VI, 1933, кн. 8—9, с. 16—19.

⁴⁸ Обнародвана в Българ. преглед, I, 1895, кн. 8, с. 80—94.

⁴⁹ От коя книжовна школа е излязъл Паисий Хилендарски. < Университетска реч по случай 150-годишнината на Царственика >. Славянски глас, X, 1912, кн. 5—6, с. 165—174; извлечение във в. Ден, бр. 2816, 13 май 1912.

др. Същото свое становище Цонев поддържа и в своята „История на българския език“.⁵⁰

Становището на Беню Цонев възбуди оживена полемика. То бе възприето от някои учени. Като приема, че новобългарската литература започва 200 години преди Паисий, Иван Д. Шишманов подканва към грижливо проучване на дамаскините.⁵¹ „Новобългарската литература — пише той — е 200 години по-стара от Паисия. Тя се начева в края на XVI в. с дамаскините.“ През XVI в. поставя началото на българската книжнина и Б. Гацов.⁵²

Гледищата на Беню Цонев и на поддръжниците му срещнаха съпротива. Като отбелязва, че не трябва да се гледа само езикът, Ал. Теодоров-Балан пише, че „същественният белег на новата българска книжнина е мисълта, свързана със самочувствието и просветата на българския народ и затуй започваме тая книжнина с „История славяноболгарска“ от Паисий Хилендарски“.⁵³ Същата мисъл Балан изтъква и по-късно в специална статия „От кога да започваме новата си книжнина“.⁵⁴ Новобългарският език според него се среща още в „Троянската повест“ от XIV в.; нова мисъл обаче се среща за пръв път при Паисий; той е, който не умува вече по християнски, а размишлява за българския народ. Същата мисъл прокарва и В. Ягич.⁵⁵ В студията си за Паисий от 1911 г. Б. Пенев бележи, че новата българска литература започва с „История славяноболгарска“. Паисий според него е „първият книжовник в новобългарската литература, който се отделя от слятата маса на книжовниците, що го предхождат, и се очертава в дрезгавината на новата ни литература...“ (с. 752).⁵⁶ Н. Филипов приема „История славяноболгарска“ за първо произведение на новобългарската литература, защото не само е писана на жив народен език, а и съдържанието ѝ е ново.⁵⁷ Същото становище поддържат и Цв. Стоянов, Й. Иванов, Н. Милев, Цв. Минков и

⁵⁰ История на българския език. А. Обща част. Т. I. С., 1919. с. 310—311. Вж. и труда му: Хиляда години български език. — Летопис на Бълг. книж. д-во, кн. IX, 1908. С., 1909. с. 129—131.

⁵¹ Ив. Д. Шишманов. Кога се начева новобългарската литература. — Родна реч, I, 1928, кн. 3, с. 97—100. Вж. и съображенията му в полза на дамаскините, изложени в ст. му: Наченки от руско влияние в българската книжнина. — Бълг. преглед, V, 1899, кн. IX—X, с. 121—123, 151. Също и в: Мисли върху генезиса на новобългарското възраждане. — СпБАН. Истор.-фил. клон VIII, 1914. с. 12 и сл. (1—18). В своя Увод в историята на българското възраждане обаче Шишманов приема, че Възраждането ни започва от 1762 г. — вж. България 1000 години. 927—1927. С., 1927. с. 279. Вж. и ст. му: Западноевропейското и българското възраждане. — Бълг. истор. б-ка, I, 1928, т. I, с. 192 (184—193).

⁵² Б. Гацов. Дамаскинари от Рилската школа. — Духовна култура, 1933, кн. 51—52, с. 245—252. Това гледище стигна и до учебниците по българска литература — вж. например Ц. Калчев. Книжнината ни преди Паисий. — Планове и теми, V, 1918, кн. 2, с. 27—32.

⁵³ А. Теодоров. Книгописният труд у българите. — Годишник на Соф. у-т. Т. II, 1905—1906. С., 1906. с. 155.

⁵⁴ Обнародвана в Бълг. мисъл, VII, 1933, кн. 1, с. 45—52. Вж. преди това и ст. му: Почетък на старата и на новата българска книжнина. — Учил. преглед, XX, 1921, кн. 1—3, с. 1—18.

⁵⁵ В. Ягич. История славянской филологии, СПб, 1910. с. 439—440.

⁵⁶ Същото вж. и във 2. изд. 1918; 3. изд. 1946. Б. Пенев пише за Паисий и в своята История на новата българска литература. Т. II. С., 1932. с. 204—331.

⁵⁷ Н. Филипов. Паисий Хилендарски. — Български писатели. Живот—творчество—идеи. Т. I. С., 1929. с. 5, 30—31.

др.⁵⁸ П. Динеков оценява историята на Паисий като ново явление в развитието на българската литература, като начало на нашето литературно възраждане.⁵⁹ „Българската литература — пише Динеков — чрез делото на Паисий тръгва по нов път — на тясно сближаване с живота, на неговото активно отразяване, на вярна служба на народа.“⁶⁰ Ем. Георгиев смята Паисий за родоначалник на новата българска литература.⁶¹

II. БИОГРАФИЧНИ СВЕДЕНИЯ ЗА ПАИСИЙ

Запазени документи. Сведения, дадени в самата „История славянобългарска“. Предания за родното място и смъртта на Паисий. Света гора, Хилендар, Зограф и Паисий. Килията на Паисий. Срещи на Паисий с негови съвременници чужденци. Късни сведения за Паисий.

Оскъдни са изворите за живота и дейността на Паисий Хилендарски. Единственият запазен писмен извор, подписан от ръката му, е разписката за получени суми, останали от починалия в Сремски Карловци хилендарски монах Герасим. Изпратен от хилендарци, Паисий посетил Карловци, за да прибере тази сума. Разписката с дата 21 май 1761 г. бе открита от Иларион Руварац и обнародвана от В. Ягич през 1900 г.⁶² Въз основа на тази разписка В. Н. Златарски прие, че се изяснява въпросът, къде е събран материалът и къде е писана „История славянобългарска.“⁶³ По-късно Рад. М. Груич обнародва и писмото на хилендарци, дадено на Паисий, за да прибере имуществото на починалия Герасим.⁶⁴ Писмото било връчено в Карловци на 19 май 1761 г. Разписката на Паисий и писмото на хилендарци са преиздадени и от Й. Иванов в обнародваната от него през 1914 г. „История славянобългарска“ (с. XXIV—XXVI; снимка на с. XL). Понастоящем тази разписка не се намира в Карловци. Изпратена на Ягич, по всяка вероятност тя се съхранява в архива му. Въз основа на Паисиевия подпис върху разписката се правят опити за установяване автографа на Паисиевата „История славянобългарска“.

Свършено оскъдни са данните за произхода и родното място на Паисий Хилендарски. Най-голяма стойност имат несъмнено малкото посочвания, които намираме в неговата „История славянобългарска“, именно

⁵⁸ Цв. Стоянов. Паисий Хилендарски. По случай 150-годишнината на новобългарската книга и пробуда. Стара Загора, 1912. с. 3 (29 с.); Й. Иванов, История, с. XI; Н. Милев. Факторите на българското възраждане. — Сборник в чест на проф. Ив. Д. Шишманов. С., 1920. с. 146 (129—157); Цв. Минков. Увод. — В: Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. С., 1933. с. 6; 2. дпл. изд. 1940; 3. дпл. и попр. изд. 1946. Вж. и ст. му: „История славянобългарска“ — зов за национално осъзнаване. — Език и литература, 1951, кн. 1, с. 12—17.

⁵⁹ Динеков, История, 1960, с. 5—6. Вж. и доклада: Динеков, Паисий, 1954, с. 49.

⁶⁰ П. Динеков. Паисий Хилендарски в историята на българската литература. — В кн. му: Литературни образи. С., 1957. с. 5—25.

⁶¹ Ем. Георгиев. Паисий, 1953, с. 88.

⁶² V. J [agic]. Ein Dokument zur Biographie des bulgarischen Historikers Paysius aus dem Jahre 1761. — Archiv für slavische Philologie, v. XXII. Berlin, 1900. S. 620—621.

⁶³ В. Н. Златарски. Нови данни за биографията на о. Паисия Хилендарски. — ПСП, кн. 63. С., 1901. с. 152—154.

⁶⁴ Рад. М. Груич. Одношаји светогорских и других манастира са митрополитима Карловачким. — Споменик Српске краљевске академије, I. Други разред. 43. Београд, 1913. с. 68—69.

упоменаванията за произхода му от Самоковската епархия, за брат му Лаврентий, игумен на Хилендарския манастир, за годината на пристигането в Света гора и за написването на „Историята“, най-сетне за някои странствувания и за здравословното му състояние (предисловие, послесловие). При липсата на писмени вести за произхода на Паисий са се създали и виреят цяла редица предания, чиято историческа достоверност мъчно може да се установи, но които говорят за огромния интерес към личността на Паисий. Обзор на някои от тези предания прави Й. Иванов в увода към издадената от него през 1914 г. „История славянобългарска“ (с. XII—XIX). Преглед на различни предания прави по-късно и П. Диневков в книгата си „Първи възрожденци“.⁶⁵ Досега като родно място на Паисий Хилендарски са посочвани поред с. Белово, с. Доспей—Самоковско, гр. Банско, с. Кралев дол — Софийско, село в Дупнишко (Станке Димитровско). С тези въпроси се занимават често журналисти, които нерядко гонят вестникарски сензации.

Според беловското предание Паисий Хилендарски произхожда от с. Белово, от рода Мановци. Първ за него пише Н. Йонков-Владикин през 1906 г.⁶⁶ По-късно за преданието пише отново и Константин Мутафов.⁶⁷

Повече публикации има за доспейското предание. Според него Паисий е роден в самоковското с. Доспей.⁶⁸ Сведения по този въпрос изнасят Хр. Семерджиев⁶⁹ и Хр. Марков,⁷⁰ в няколко поредни публикации те доразвиват и събират всички подробности по това предание. За с. Доспей пишат и Васил Захариев⁷¹ и Хр. Крушев.⁷²

Обширна литература е излязла във връзка с банското предание. Според него родното място на Паисий е гр. Банско. Това предание понастоящем има най-много привърженици. Първ за него пише през

⁶⁵ Диневков, Паисий, 1942. с. 64 - 66.

⁶⁶ Н. Йонков-Владикин. Отец Паисий от Белово? — Свободно слово, II, бр. 171, 8 март 1906.

⁶⁷ Конст. Мутафов. За родното място на отец Паисий. — Лит. глас, II, бр. 63, 22 февр. 1930.

⁶⁸ Родното място на отец Паисий. — Дневник, IX, бр. 2929, 3 окт. 1910.

⁶⁹ Според Семерджиев „някой си калугер доспеец“ дошъл в селото, говорил за българско царство и оставил ръкописна книга на поп Алексю. — Вж. ст. му: Към културна история на България. — Ден, бр. 2636, 9, 11—13 окт. 1911; по-подробно вж. ст. му: Родното място на отца Паисия. — Ден, бр. 2805, 28 април 1912. По-късно Семерджиев се старее да подкрепи доспейското предание и с подробности из езика на селото, еднакъв според него с езика на „История славянобългарска“ — вж. ст. му: Още нещо по родното място на о. Паисий Хилендарски. — Знаме, бр. 63, 21 март 1931.

⁷⁰ Хр. Марков. Отец Паисий Хилендарски. < Принос към издирване на неговото родно място >. — Илюстрация Светлина, XX, 1912, кн. 4, с. 12—14. Вж. и ст. му: Към въпроса за родното място на Отец Паисий Хилендарски. — Отец Паисий, II, 1929, кн. 18, с. 284—286; Още за родното място на Отец Паисий. — Лит. глас, II, бр. 65, 8 март 1930. Вж. и ст. му, поместени във в. Знаме, бр. 240, 23 окт. 1930 и бр. 51, 7 март 1931. В последната статия Марков сочи една приписка към преписа от 1771 г. на п. Алекси Попович като ново доказателство, че Доспей е родното място на о. Паисий. Вж. и съображенията му, изложени във в. Самоков, бр. 21, 15 юни 1935; бр. 41, 2 ноем. 1935 и бр. 191, 1 окт. 1938.

⁷¹ В. Захариев. По стъпките на отец Паисий в Света гора. — Самоков, бр. 400, 26 септ. 1942. Вж. и информацията на П. Тихолов във в. Дневник, бр. 11455, 26 февр. 1938.

⁷² Хр. Крушев. За родното място на отец Паисий. — Самоков, бр. 298, 5 окт. 1940.

1912 г. митрополит Теодосий.⁷³ Той изнася спомени на игумена на серския манастир йеромонах Теодосий, който му предал на времето твърденията на Неофит Рилски, че Паисий Хилендарски бил негов съгражданин. За твърденията на Неофит Рилски пише по-късно и Ив. Т. Петканчин.⁷⁴ За рода Бахановци, от който произхождал Паисий Хилендарски, пише Н. п. Филипов (Falco Peregrinus).⁷⁵ Банско като родно място на Паисий прие-мат и К. Г. Молеров⁷⁶ и Власи Ил. Лингорски.⁷⁷ Преданието спечели много поддръжници, след като Й. Иванов обнародва откритите в Зограф нови документи, свързани според него с Паисий Хилендарски. В две последо-вателни публикации той излага становището си и съображенията да прие-ма, че Банско е родното място на автора на „История славянобългарска“.⁷⁸ Преписът на Зографската и Хилендарската кондика, използвани от Й. Ива-нов за доказване родното място, са обнародвани от Б. Ст. Ангелов.⁷⁹ За Банско като родно място на Паисий пишат Г. Клисаров,⁸⁰ Ал. Чучу-лайн,⁸¹ Ст. Каракостов,⁸² С. Радев,⁸³ Мих. Арнаудов,⁸⁴ М. Ангелов.⁸⁵ Из-

⁷³ Митр. Теодоси. Няколко сведения за о. Паисия. — Мир, бр. 3534, 18 април 1912; също и в: Соф. веч. поща, бр. 138, 11 май 1912.

⁷⁴ Ив. Т. Петканчин. Месторождението на отца Паисия <Бележка по случай юбилея му>. — Мир, бр. 3559, 22 май 1912. Вж. и ст. му: Банско — родното място на отец Паисий. — Слово, бр. 4048, 28 дек. 1935.

⁷⁵ Н. п. Филипов пише за рода Бахановци, от който произхождал о. Паисий; според него обаче не било сигурно дали този Паисий е историческият о. Паисий Хилендарски — вж. ст. му: Банско <Излет по Разлога>. — Мир, бр. 9027, 9 август 1930. По-късно Н. п. Филипов приема, че мирското име на Паисий било Стоян Баханов — вж. ст. му: Родното място на отца Паисия. — Отец Паисий, X, 1937, кн. 6, с. 219—223 и Родосло-вието на отца Паисия. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 27 септ. 1938.

⁷⁶ К. Г. Молеров. Из културното и обществено минало на българите в Банско. — Макед. преглед, VIII, 1933, кн. 4, с. 36—37. Вж. и ст. му в: Отец Паисий. Въз-поменателен брой, 27 септ. 1938 и Илюстрация Илинден, X, 1938, кн. 3 (93), с. 2—3.

⁷⁷ Власи Ил. Лингорски доразвива подробностите около преселението на рода Папа-зовци в Троян, свързано с убийството на един турски субаша. Вж. ст. му: Отец Паисий е от рода Папазовци в Троян <Едно мнение>. — Мир, бр. 10849, 18 септ. 1936; вж. и във: Мир, бр. 11164, 8 окт. 1937; подробно в кн. му: Родното място на отец Паисий Хилендарски е гр. Банско под Пирин планина. Троян, п-ца Гутенберг, 1938. 15 с. 160.

⁷⁸ Йордан Иванов. Родното място на отца Паисия се установява. Край на един продължителен спор. — Зора, бр. 5591, 15 февр. 1938. Същото и в сп.: Отец Паи-сий, 1938, кн. 3, с. 95—101. Втората статия на Й. Иванов е: Родът на отца Паисия. — Зора, бр. 5596, 20 февр. 1938. Подробности по откриването и донасянето на докумен-тите, установяващи родното място на Паисий, вж. в ст.: Как са били открити материа-лите за отец Паисий. — Дъга, бр. 231, 12 февр. 1938; вж. и в. Дневник, бр. 11447, 17 февр. 1938; Мих. Ковачев сам обяснява как е открил документите. Вж. и: Проф. Б. Йоцов за родното място на отец Паисий. — Дневник, бр. 11446, 16 февр. 1938.

⁷⁹ Ангелов, Паисий. с. 191—203.

⁸⁰ Георги Клисаров. Родното място на отец Паисий. — Църк. служител, XII, бр. 17, 1 юни 1938; също и в ст. му: Доказани и опровергани вести за Паисия. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 27 септ. 1938. В по-раншни публикации Клиса-ров иска да се проучи основен езикът на селищата в бившата Самоковска епархия и се сравни с езика на историята — без да взима становище по въпроса за родното мя-сто. — Вж. ст. му: Родното място на Паисия Хилендарски. — Просвета, II, 1936, кн. 3, с. 397—399; също и в: Самоков, II, бр. 101, 26 дек. 1936.

⁸¹ Ал. Чучулайн. Спомени за Паисия в Банско и За езика на Паисиевата исто-рия. И двете в: Отец Паисий. Възпоменателен брой, 27 септ. 1938. Чучулайн говори отново за рода Бахановци. Езикът на банчени бил същият, както езикът на „История сла-вянобългарска“.

⁸² Ст. Каракостов. Македония в българската революционна и културна борба. Хилендарецът от Банско. — Лит. глас, бр. 523, 1 окт. 1941.

несеното от Й. Иванов становище обаче среща все още някои възражения. П. Динеков го приема само като „твърде вероятно предположение“.⁸⁶ Почти същата преценка „най-вероятно“ дава и Ив. Дуйчев.⁸⁷ Съмнения изказват и Д. Кацев-Бурски и Васил Захариев.⁸⁸

Във връзка с родното място на Паисий Хилендарски най-обширна литература съществува около преданието за с. Кралев дол, Софийско (сега Димитровски окръг). Намерило няколко упорити поддръжници, това предание е изложено в десетки статии. В с. Кралев дол се разпитват потомци на Паисий, сочи се гробът му, чешмата, поправяна от него, устройват се чествувания и т. н. Душа на тези прояви за дълго време остава Велко П. Кралевски, училищен инспектор-литератор, по произход от същото село. В статия от октомври 1923 г. той дава гласност на своите проучвания за кралевдолските Паисовци.⁸⁹ По същото време в с. Кралев дол отива и нарочна комисия, изпратена от Софийската митрополия, в състав проф. Ив. Снегаров, прот. Тошев и прот. Ст. Цветанов. Комисията излиза със специален доклад, в който изтъква, че може да се приеме Кралев дол да е родно място на Паисий Хилендарски.^{90а} За Кралев дол пишат последователно и Ат. п. Петров,⁹⁰ Ив. Люлински,⁹¹ и отново В. П. Кралевски.⁹² Серия от статии Кралевски посвещава специално

⁸⁶ Симеон Радев. Македонските литератори през време на българското възраждане в XIX в. Ч. I. С., 1927, с. 87.

⁸⁷ Арnaudов. Паисий, 1954, с. 5—7.

⁸⁸ М. Ангелов. Тук е била родната къща на Отец Паисий. — Раб. дело, бр. 142, 22 май 1961. Според Ангелов къщата е била изгорена от гърците през 1913 г.

⁸⁹ Динеков, История, 1955, с. 6.

⁹⁰ Ив. Дуйчев. Родното огнище на Паисий. — Нар. младеж, бр. 295, 11 дек. 1955.

^{90а} Д. Кацев-Бурски. Хаджи Паис от Банско о. Паисий историкът ли е? Нови неизвестни данни за о. Паисий. — Дневник, бр. 14481, 30 март 1938. Ст. на В. Захариев вж. в досейското предание. Съмнения явно по локални причини изказва и Г. Вещев. Установено ли е родното място на отец Паисий. — Самоков, IV, бр. 174, 4 юни 1938.

⁸⁹ В. П. Кралевски. Отец Паисий Хилендарски е родом от с. Кралев дол <Софийско>. — Независимост, бр. 746, 15 окт. 1923. Малко по-късно той пише и за гроба на о. Паисий, открит случайно при копаене основи на къща. — Вж. ст. му: Гробът на Паисий. — Независимост, бр. 772, 16 ноем. 1923; вж. и в: Препореч, бр. 48, 1 март 1924. Кралевски посочва и еднаквостта в езика на местното население и Паисиевата история — вж. Родното място и гроба на отца Паисия. — Пролом, II, 1923, кн. 17—18, с. 518—527.

^{89а} По въпроса за родното място на о. Паисия Хилендарски. — Народен страж, V, 1923, кн. 18, с. 3—8. Частично докладът поместен и в: Шопска пробуда, I, 1924, бр. 22—23 и 24, 30 ян. и 15 февр. 1924.

⁹⁰ Ат. п. Петров предава разказ на от. Стоян Цветанов, правнук на баба Анта, племенницата на о. Паисий — вж. ст. му: Нови разкрития по родното място на отца Паисия Хилендарски. — Мир, бр. 9067, 26 септ. 1930.

⁹¹ Ив. Люлински. За родното място на Паисий Хилендарски. — Шоп, бр. 20, 15 окт. 1930; Паисий Хилендарски и неговото родно място. — Знаме, бр. 55—58, 12—14, 16 март 1931; вж. и в. Шоп, II, бр. 40, 1 окт. 1931.

⁹² В. П. Кралевски. Родното място на Паисий Хилендарски. — Български мисъл, V, 1930, кн. 6, с. 494—500. Кралевски пише за „покровите, дадени от самия Паисий“, за живите спомени, пазени у местното население, за „калузарите“ Лаврентий, Паисий и п. Цветан и т. н. — вж.: Пак за родното място на Паисия. — Лит. глас, бр. 69, 5 апр. 1930; „Невероятностите“ около родното място на отец Паисия Хилендарски <Предизвикани пояснения>. — Знаме, бр. 281—282, 12—13 дек. 1930; Към въпроса за родното място на отец Паисий Хилендарски. — Отец Паисий, III, 1930, кн. 1, с. 9—13; Още нещо по „невероятностите“ за родното място на отец Паисий Хилендарски. — Знаме, бр. 96—100, 1, 2, 4, 5 и 7 май 1931; Нашето шопско село Кралев дол <Родното място на

и на езика на Паисиевата история, напълно еднакъв според него с езика на местното население в Кралев дол.⁹³ Кралевдолското предание намира и други поддръжници: Ем. п. Димитров,⁹⁴ Дим. п. Стоянов,⁹⁵ Р. Янков,⁹⁶ Ст. Аршинков.⁹⁷ Излиза и специален Паисиев лист с редица статии от К. Тризлинцев, Т. Милушев, Н. Андреев, Дим. п. Янакиев и др., все за Кралев дол.⁹⁸ Редица автори също пишат за Кралев дол, но с известни резерви (Хар. Нейчев,⁹⁹ Ст. Чилингиров¹⁰⁰). Най-убедителна критика на кралевдолското предание написа Ю. Трифонов, според когото поп Паисий от Кралев дол не е историческият Паисий Хилендарски.¹⁰¹

Въз основа на езикови изследвания ново становище за родното място на Паисий Хилендарски изнася Ив. П. Кепов. Според него езикът на „История славянобългарска“ съвпада с говорите на южните селища на старата Дупнишка околия.¹⁰² Във връзка с това свое твърдение той започва полемика с В. П. Кралевски.¹⁰³

отец Паисий Хилендарски>. — Шоп, бр. 32—35, 11 апр., 1 и 15 май и 1 юни 1931; вж. и ст. му в: Паисиев лист, 27 септ. 1935 и Отец Паисий, X, 1937, кн. 7, с. 271—276. Кралевски поддържа становището си за Кралев дол и след статиите на Й. Иванов. Вж.: Още за родното място на Отца Паисия Хилендарски. Хаджи Паисий от Банско не може да е историческият отец Паисий. — Дневник, бр. 11469—11470, 16—17 март 1938.

⁹³ Вж. ст. му: Още нещо за езика на Паисиевата история. — Родна реч, V, 1932, кн. 5, с. 204—211; Още към въпроса за езика на Паисия Хилендарски. — Родна реч, VII, 1933, кн. 1, с. 14—19; Няколко думи по въпроса за родното място на отец Паисий. — Шоп, бр. 64—68, 2 и 23 апр., 23 май, 15 юли и 1 дек. 1934. Към въпроса за езика на отец Паисия. — Бълг. мисъл, XIII, 1938, кн. 5, с. 330—342.

⁹⁴ Ем. п. Димитров. Паисий — Моисей на българското пробуждане. — Паисиев лист, 27 септ. 1937; Вж. също и ст. му: Заветът на отца Паисий. — Новото радио София, II, 1936, кн. 40 (27 септ.), с. 2.

⁹⁵ Д. п. Стоянов. Някои сведения за смъртта на отца Паисия. — Мир, бр. 11402, 30 юли 1938.

⁹⁶ Р. Янков. При правнука на о. Паисий (дядо Цоне Тренчов). — Шоп, бр. 73, 18 март 1936.

⁹⁷ Ст. Аршинков. Родното място на отец Паисий. — Зора, бр. 4270, 28 септ. 1933. Вж. и ст. му в: Дневник, бр. 11451, 22 февр. 1938. За извършената анкета вж.: Ем. п. Димитров. За родното място на отца Паисия. Една анкета. — Бълг. мисъл, XIII, 1933, кн. 2, с. 108—115.

⁹⁸ Паисиев лист. Издава Комитет за отпразнуване деня на о. Паисия в родното му село Кралев дол. Ред. Ст. Чилингиров. София, 27 септ. 1937. Вж. също и: Паисиев лист. Издава комитет за отпразнуване деня на отца Паисия. Ред. К. Тризлинцев. София, 27 септ. 1935.

⁹⁹ Хар. Нейчев. Кралев дол — родно място на отец Паисий Хилендарски? — Лит. глас, бр. 261, 6 февр. 1935.

¹⁰⁰ Вж. ст. му в Паисиев лист, 27 септ. 1937: Света гора и Кралев дол и Марин Дринов за родното място на Паисий. За връзките на кралевдолци със Света гора Чилингиров пише и в: Паисиев лист, 27 септ. 1935. Вж. и ст. му: Света гора и Кралев дол. За родното място на отца Паисия. Принос към въпроса. — Дневник, бр. 11453, 24 февр. 1938.

¹⁰¹ Ю. Трифонов. Кралевдолски Паисовци и вярването за техните роднински връзки с отца Паисия Хилендарски. — СпБАН, кн. 56. Клон Истор.-фил. и филос.-общ. 28. С., 1937. с. 89—139. Резюме от същата статия вж. и в: Отец Паисий, XI, 1938, кн. 3, с. 92—95.

¹⁰² Ив. П. Кепов. Нещо за езика на Паисиевата история <Бележка>. — Родна реч, V, 1931, кн. 2, с. 57—59.

¹⁰³ Вж. ст. му: Езикова разprawка < в свързка с въпроса за родния говор на о. Паисия Хилендарски>. — Родна реч, VI, 1933, кн. 3, с. 133—136 и Край на разправията около въпроса за езика на о. Паисия Хилендарски. — Родна реч, VII, 1934, кн. 3, с. 133—136,

Според друго предание — ралъовското — Паисий Хилендарски е роден в с. Ралъово, Самоковско. За това предание говори Й. Иванов в „История славянобългарска“ от 1914 г. (с. XIII).

Сведения за рода на Паисий въз основа на документи дава Й. Иванов. През 1934 г. той публикува данни за Паисиевия брат Лаврентий.¹⁰⁴ По-късно, през 1938 г., Й. Иванов обнародва и специална статия за рода на Паисий.¹⁰⁵ След публикувания от него документ за смъртта на Паисий в Самоков през 1798 г.¹⁰⁶ тази дата е почти всеобщо приета като година на смъртта на Паисий Хилендарски.

За Света гора и атонските манастири е писано сравнително повече на чужди езици. У нас малцина автори са проучвали местата, дето е живял и писал своята история Паисий. Нуждите на поклонниците, които през миналия век са се стичали там, са довели до издаването на редица трудове — оригинални и преводни, които са давали общи сведения за Света гора. От този род са например трите последователни издания на труда на Теодосий Синаитски: Краткое описание двадесят манастирей обретающияся во святой Гору Атонской.¹⁰⁷ Подобно описание на Света гора дава и Антоний Хилендарец.¹⁰⁸ Проф. Г. Ильинский писа за влиянието, което Света гора е упражнила върху славянската книжнина.¹⁰⁹ За влиянието на Света гора върху българското изкуство писа А. Протич.¹¹⁰ За историята на полуострова и манастирите там пише през 1899 г. и Сава Хилендарец.¹¹¹ Впечатления от посещения на Атон изнасят Тома Карайовов,¹¹² В. Бешевлиев¹¹³ и др.

Няколко труда са посветени специално на манастирите Зограф и Хилендар. Още през 1853 г. К. Д. Петкович пише изследване за Зограф.¹¹⁴ Като издание на манастира през 1918 г. излиза (с благотворителна цел) и отделна книга за Зограф.¹¹⁵ Специален труд за Зографския манастир

¹⁰⁴ Й. Иванов. Ново известие за Паисиевия брат Лаврентий. — Мир, бр. 10232, 24 август 1934.

¹⁰⁵ Вж. ст. му: Родът на отца Паисия. — Зора, бр. 5596, 20 февр. 1938.

¹⁰⁶ Вж. ст. му: Родното място на отца Паисия се установява. — Зора, бр. 5591, 15 февр. 1938.

¹⁰⁷ Солун, 1839. 10 л. 8^о. Следващите издания са от 1843 и 1846 г.

¹⁰⁸ Кратко описание на святата и преславна гора Атонска. Съчинено от свещенодякона А. Хилендарца, а изправено от А. П. Гранитскаго. Цариград, в типогр. на Т. Дивичиана, 1853. 96 с. 8^о; 2. изд. 1867; 3. изд. 1868.

¹⁰⁹ Г. Ильинский. Света гора и нейното значение за историята на славянската книжнина. Прев. М. Химитлийски. — Славянски глас, VII, 1909, кн. 3, с. 100—112; кн. 4, с. 153—170; отд. отгеч. С., 1910. 32 с. 8^о. Оригиналът в: ЖМНПр. Новая серия. Ч. XVIII, 1908 ноември, с. 1—42.

¹¹⁰ Андрей Протич. Света гора и българското изкуство. — Бълг. преглед, I, 1929, кн. 2, с. 249—276. Протич разглежда влиянието върху българската църковна архитектура, живопис, иконостаси и т. н. Посочена е богата библиография под линия.

¹¹¹ Сава Хилендарец. Исторически очерк на Света гора Атонска. — ПСп, кн. 60, С., 1899. с. 951—986.

¹¹² Тома Карайовов. Една разходка из Св. Гора — Съвременна илюстрация, I, 1911, кн. 10, с. 2—4. Той проследява накратко историята на манастирите в Атон и се спира повече на Зограф и Хилендар.

¹¹³ В. Бешевлиев. Светогорският полуостров <Пътепис>. — Природа, I, 1952, кн. 6, с. 36.

¹¹⁴ К. Д. Петкович. Зограф, българска обител на Св. Гора. Константинопол, 1853. 1 л. 3 колони на двете страници. Същото и в: Цариградски вестник, III, бр. 122, 23 май 1853.

¹¹⁵ Светогорският български манастир Зограф < Исторически очерк >. София, п-ца С. М. Стайков, 1918. 74 с. 8^о.

издава Михаил Ковачев.¹¹⁶ В него е дадена обширна библиография на книги и статии върху Зограф (с. XI—XIV). Допълнена с нови заглавия, библиографията за Зограф, Хилендар и общо за Света гора е поместена и в друг труд на М. Ковачев — „Български ктитори в Света гора“.¹¹⁷ М. Ковачев написва и редица отделни статии за манастира.¹¹⁸ По повод спора със сърбите за Хилендар през 1900 г. Недялко Колушев пише под псевдоним Н. Маренин специален труд;¹¹⁹ в него обаче той не засяга въпроса за престоя на Паисий в манастира. Някои сведения за Хилендарския и Зографския манастир дава Ст. Аргиров.¹²⁰ В труда си той обнародва и повестта за съграждането на Зограф. Кратко описание на манастира, в който „още живее духът на от. Паисия“, даде патриарх Кирил.¹²¹ През 1943 г. под псевдоним Д. Зографски излиза с книга за Света гора и Д. Болутов.¹²² Поправен, този труд излиза във второ издание през 1961 г. под редакцията на Ас. Василиев.¹²³

Оправдан интерес съществува към килията, дето Паисий е писал „История славянобългарска“. Мнозина посетили Хилендар български търсят да видят килията — това историческо за нашето минало място. През 1906 г. А. П. Стоилов посещава Хилендар и по-късно описва впечатленията си от килията и разговорите си с 84-годишния архим. Даниил, ученик на Неофит Бозвели.¹²⁴ През 1910 г. Н. Шумналиев намира килията на Паисий запусната, прашна и неподдържана.¹²⁵ След години Й. Стубел е въведен там тайно от българин-калугер.¹²⁶ По-късно състоянието на килията е описано и от Ас. Василиев, който пръв дава и подробен планскица.¹²⁷

Недостатъчно осветлен е въпросът, имало ли е среща през 1758 г. между Паисий Хилендарски и Йован Раич (1726—1801), посетил по това време Света гора. Тази среща е тясно свързана с въпроса за евентуално

¹¹⁶ Михаил Ковачев. Зограф. Изследвания и документи. Ч. I. С., 1942. 383 с. 80

¹¹⁷ М. Ковачев. Български ктитори в Света гора. Исторически очерк, изследвания и документи. С., 1943. 176 с. XVI табл. 80. Поместена на стр. 15—28 и 87, библиографията е подбрана по неизяснени принципи, но сочи много заглавия по въпроса и може да се използва като фактически материал.

¹¹⁸ Вж. ст. му: Малко история. Банско и Зограф. — Мир, бр. 11721, 20 август 1939; Зограф и българите в Македония през XVIII век. — Макед. преглед, XII, 1943, кн. 3, с. 58—76; Епархиалният поменик на Зограф. Нови известия за Самоковската епархия. — Мир, бр. 11438, 10 септ. 1938.

¹¹⁹ Н. Маренин. Манастир Хилендар. — Бълг. преглед, VI, 1900, кн. 6, с. 28—63; кн. 7, с. 49—67. Отд. отпеч. С., 1900. 55 с.

¹²⁰ Ст. Аргиров. Из находките ми в Светогорските манастири Хилендар и Зограф. — ПСп, кн. 68, С., 1907. с. 219—238; продължение в СпБАН, кн. 63. Клон Истор.-фил. 31. С., 1942. с. 1—22.

¹²¹ Кирил [Пловдивски]. В Зографския манастир. — Духовна нива, VII, 1939, кн. 7, с. 4—5.

¹²² Д. Зографски. Света гора — Зограф в миналото и днес. С., Зографски манастир, 1943. 205 с. 80.

¹²³ Д. Болутов. Български исторически паметници на Атон (Ред. Ас. Василиев). (С.) Наука и изкуство (1961). 179 с. 80.

¹²⁴ А. П. Стоилов. В „тихата“ килия на отца Паисия. Спомен. — Славянски глас, X, 1912, кн. 5—6, с. 175—177.

¹²⁵ М. Шумналиев. В килията на Отца Паисия <Впечатления от Хилендар>. — Славянски глас, X, 1912, кн. 5—6, с. 186—189.

¹²⁶ Й. Стубел. В килията на отца Паисия. — Новорадио София, II, 1936, бр. 40 (27 септ.), с. 4—6.

¹²⁷ Ас. Василиев. Килията на отца Паисия в Хилендарския манастир. — Известия на Бълг. археолог. и-т, кн. XVII. С., 1950. с. 309.

въздействие от страна на Раич върху Паисий и пораждането на идеята за написване на „История славянобългарска“. Още през 1876 г. Иречек,¹²⁸ а по-късно и Д. Маринов (1887),¹²⁹ М. Москов (1893),¹³⁰ А. Теодоров-Балан (1896)¹³¹ допускат, че тази среща е станала. И. Иванов пише, че „това предположение изглежда да е основателно“.¹³² П. Динеков допуска, че „може би Паисий се е срещнал с Й. Раич, разговарял е и е получил някои упътвания“¹³³. Позовавайки се на А. Теодоров-Балан, Ил. Руварац говори за срещата вече като доказано събитие.¹³⁴ По същия начин пише и Й. Скерлич, според когото Паисий единствен е разбирал Раич, „је пошао његовим путем, сам написао Историју славенобългарскаја“.¹³⁵ За същото пишат по-късно и Н. Радойчич,¹³⁶ Владимир Голошин (Вл. Николчич),¹³⁷ М. Мурко,¹³⁸ А. Л. Погодин,¹³⁹ В. Ягич,¹⁴⁰ За срещата на Паисий с Й. Раич говори и М. Арнаудов. Той обаче бележи с резерва: „ако изобщо се докаже това свиждане през 1758 г., когато Раич се бави два месеца в Хилендар и Зограф... Дали Паисий има възможност да се запознае с него и да бъде посветен в научните му интереси и в патриотическата му ревност... остава несигурно.“¹⁴¹ Критика на предположението за среща между Раич и Паисий Хилендарски направи Б. Пенев.¹⁴²

През 1784 г. в Света гора отива на посещение Герасим Зелич (1752—1828). Той говори за българин-монах от Зограф Паисий, с бяла до пояс брада,¹⁴³ с когото се срещнал в Карея. Като приемат, че се касае за Паисий Хилендарски, за тази среща пишат по-късно и Петър Ан. Маринов,¹⁴⁴ Ник. Филипов,¹⁴⁵ Мих. Арнаудов,¹⁴⁶ Н. С. Державин¹⁴⁷ и др.

Почти всеобщо прието е, че през 1765 г. Паисий се е срещнал в Котел със Стойко Владиславов — Софроний Врачански. За тази среща още

¹²⁸ Constantin Jos. Jireček. Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876. S. 518.

¹²⁹ Д. Маринов. Историк Паисий Самоковски <Хилендарски>. — В кн. му: История на българската литература. Търново, 1895. с. 49.

¹³⁰ М. Москов. Отец Паисий и значението на неговата литературна деятелност. — В кн. му: История на българската литература. Търново, 1895. с. 49.

¹³¹ А. Теодоров. Българска литература. Пловдив, 1896. с. 151.

¹³² Иванов. История. с. XXIII.

¹³³ Динеков. История, 1955. с. 8.

¹³⁴ Ил. Руварац. Архимандрит Јован Рајић. 1726—1801. Ср. Карловци, 1901. с. 18—22.

¹³⁵ Јован Скерлић. Српска књижевност у XVIII веку. Београд, Српска краљевска академија, 1909. с. 295.

¹³⁶ Никола Радойчић. Рајићева бугарска историја. — В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски по случай на 30-годишната му научна и професорска дейност. С., 1925 с. 355. Вж. и ст. му: Подлога Рајићева историје. — Прилози, I, 1921, с. 182 и сл.

¹³⁷ Вл. Голошин. Архимандрит Јован Рајић. Земун, 1904. с. 26.

¹³⁸ М. Мурко. Die südslawischen Literaturen. — In: Die Kultur der Gegenwart. T. I. Abt. IX. Die osteuropäischen Literaturen und die slavischen Sprachen. Leipzig, 1908. S. 238.

¹³⁹ А. Л. Погодин. История Болгарии. СПб, 1910. с. 158.

¹⁴⁰ В. Ягич. История слав. филологии. СПб, 1910. с. 439.

¹⁴¹ Арнаудов, Паисий, 1942. с. 28.

¹⁴² Пенев, Паисий, 1918. бележка № 9, с. 108—113.

¹⁴³ П. П. Ђ. Житије Герасима Зелића. Св. I. Српска књижевна задруга, 36. Београд, 1897. с. 115—116.

¹⁴⁴ Петър Ан. Маринов. Едно сръбско известие за о. Паисия и живота на българите под турско робство през втората половина на 18 век. — Духовна култура, 1937, кн. 81, с. 794—798.

¹⁴⁵ Никола Филипов. Отец Паисий <Животописни бележки>. — Отец Паисий, VI, 1933, кн. 8—9, с. 4—5.

¹⁴⁶ Арнаудов, Паисий, 1954. с. 14—15; вж. и: Арнаудов, Паисий, 1942. с. 30—31.

¹⁴⁷ Державин, Паисий, 1948. с. 80—81.

през 1911 г. пише Боян Пенев.¹⁴⁸ Ст. Каракостов обаче оспори тази среща. Според него Паисий никога не се е срещнал със Софроний Врачански.¹⁴⁹

Последната сигурна вест за Паисий датира от 1765 г., когато той посещава Котел. По-късно споменаване — от 1783 г. — на българин светогорец йеромонах Паисий от Рила, т. е. Самоковска епархия, посочва Й. Иванов, който допуска, че става дума за Паисий Хилендарски.¹⁵⁰ Й. Иванов посочва още едно известие за йеромонах Паисий, живял в йерусалимския манастир „Св. Сава“ в началото на XIX в. Повтаряни от разни автори като вероятни или дори вече като сигурно отнасящи се за Паисий Хилендарски, тези известия бяха подложени на критика от Б. Пенев.¹⁵¹ „Малко странно изглежда — пише Б. Пенев — авторът на Славянобългарската история, който заклеява тъй гневно гърците за техните престъпления и проявява едно силно развито национално съзнание, да пише на гръцки — не друго, а канон на света Богородица, или по-късно, след като е съзнал своя дълг като народен будител и просветител, да строи със свои средства библиотеки при гръцките манастири.

За смъртта на Паисий съществуват също редица предания: че е починал в с. Разловци (Ст. Иванов¹⁵²), в с. Кочмарларе, Карловско (Д. Кацев-Бурски¹⁵³), в лаврата „Св. Атанасий“ в Света гора (П. Н. Даскалов¹⁵⁴), в с. Кралев дол (В. П. Кралевски и др. — вж. кралевдолокото предание). Въз основа на издирени вести в кондиката на Хилендарския манастир Й. Иванов съобщава, че Паисий Хилендарски починал през 1798 г. на 76-годишна възраст в Самоков, дето и бил погребан.¹⁵⁵

III. ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА

Печатни издания. Анализ на „История славянобългарска“: историографска страна; извори; идеи, вложени в труда; специални въпроси; географски познания на Паисий; педагогически идеи; отношение към Македония. Език и стил. Научна стойност.

Печатни издания

„История славянобългарска“ досега е издавана многократно в своя първообраз, според един или друг препис, както и в превод на съвреме-

¹⁴⁸ Пенев, Паисий, 1911. с. 670.

¹⁴⁹ Стефан Каракостов. Срещата на Паисий със Софрони Врачански в нашата художествена литература и историческа действителност. — Лит. глас, бр. 562, 23 септ. 1942.

¹⁵⁰ Иванов, История. с. XXX—XXXI.

¹⁵¹ Пенев, Паисий, 1918. с. 106.

¹⁵² Стефан П. Иванов. Остатъци от паметта на о. Паисий. — Новини (Цариград), VI, бр. 62, 3 май 1896. с. Разловци е в Пианешко, Македония.

¹⁵³ Д. Кацев-Бурски. Хаджи Паис от Банско о. Паисий историкът ли е? — Дневник, бр. 14481, 30 март 1938. Понастоящем с. Кочмарларе се именува о. Паисиево.

¹⁵⁴ П. Н. Даскалов. Къде е умрял о. Паисий. Лаврата св. Атанасий. — Вечерна поща, бр. 1900, 3 дек. 1906; вж. и: Свободно слово, бр. 691, 9 май 1912; Соф. веч. поща, бр. 138, 11 май 1912; Глас (Цариград), бр. 69, 11 май 1912. Вж. и Д. Маринов. Спомени и легенди за отца Паисия, запазени в Света гора. — Библиотека. Приложение на Църк. вестник. Кн. XXI <Год. XII>. С., 1912. с. 113—138.

¹⁵⁵ Вж. ст. му: Родното място на отца Паисия се установява. Край на един продължителен спор. — Зора, бр. 5591, 15 февр. 1938.

нен български език. Най-ранното издание на Паисиевата история (след „Царственика“ на Христати Павлович) датира от 1885 г., когато А. В. Лонгинов обнародва в Люблин преписа на Тошкович от 1830—1840 г.¹⁵⁶ В изданието са допуснати редица грешки; М. Дринов го преценява като „не до там добро“.¹⁵⁷ Поправено, то излиза втори път през 1893 г.¹⁵⁸ През същата година в Търново излиза първото издание в България, подготвено от М. Москов.¹⁵⁹ Снабдено с малък увод, то е направено въз основа на Лонгиновия текст от 1885 г. и повтаря неговите грешки. Както изтъква и А. Теодоров-Балан в своята рецензия за това издание,¹⁶⁰ Москов не е посочил дори какъв препис е използвал. Малко по-късно Теодоров-Балан подготвя ново издание на „История славянобългарска“, вече по второто Лонгиново издание от 1893 г.¹⁶¹ В увода Балан дава редица сведения за различни преписи и преправки на историята.

През 1906 г. проф. Й. Иванов работи в Света гора със Зографския препис на Паисиевата история. Описан по-рано от А. П. Стоилов като препис,¹⁶² Й. Иванов обаче го преценява като оригинал-чернова и го обнародва през 1914 г. като издание на БАН.¹⁶³ В обширен увод Й. Иванов излага съображенията си да смята ръкописа за оригинал, излязъл из под ръката на самия Паисий. Част от ръкописа Й. Иванов обнародва още през 1908 г.¹⁶⁴ Становището на Й. Иванов обаче не намира всеобщо признание.¹⁶⁵ Въз основа на изданието на Й. Иванов Министерството на народното просвещение издава отново през 1924 г. Паисиевата история под редак-

¹⁵⁶ Пълното заглавие на това излязло далеч от България издание е: Паисий Хилендарски. История славено-болгарская о народах и о царьх и святых болгарских и о всех деяния и бытия болгарская. Собрано и нареждено Паисием иеромонахом бывшего во святей гори Афонския от епархии Самоковския. Во лето 1762 на полу роду Болгарскому. Изд. А. В. Лонгиновым по списку, принадлежащему потомственному гражданину Н. С. Тошковичу. Люблин, в типографии М. Коссаковской, 1885. 80 с. 8⁰.

¹⁵⁷ Дринов, Паисий, 1886, с. 134.

¹⁵⁸ В: Записки Императорского Одесского общества истории и древностей, т. XVI, 1893. отд. отпеч. 54 с.

¹⁵⁹ Историята на о. Паисия Хилендарски, издадена с едно предисловие от М. Москов. Търново, П. Х. Панайотов, 1893. XXXI, 84 с. 8⁰.

¹⁶⁰ А. Теодоров-Балан]. — Бълг. преглед, III, 1896, кн. 2, с. 120—126.

¹⁶¹ История Славеноболгарская <1762>. Стъпки за издание [и] (Увод) А. Теодоров. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1898. 126 с. 16⁰ (Трем на българската словесност. Свезка 1).

¹⁶² А. П. Стоилов. Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир. — Библиотека Приложение на Църк. вестник. Кн. XVII — IX. Година III. С., 1903, с. 121.

¹⁶³ История славеноболгарская. Стъпки за печат по първообраза (и увод) Йор. Иванов. С., БАН, 1914. LXVI, 91 с. 8⁰. Рец. за него вж.: М. Москов. — Бълг. сбирка, XX, 1914, кн. 9, с. 610—611; М. Генев. — Учил. преглед, XIX, 1915, кн. 7—8, с. 372—377; С. Сп. — Брезда, I, 1914, кн. 1, с. 62—63; М. Москов. — Светлина, XXII, 1914, кн. 8—9, с. 30.

¹⁶⁴ В кн. му: Български старини из Македония. С., 1908. с. 175—181. Й. Иванов излага и тук съображенията си да приема, че се касае за оригинал-чернова; вж. и 2. изд. С., 1931. с. 623—628.

¹⁶⁵ Вж. например Пенев, Паисий, 1911. с. 745. Повече аргументи вж. във 2. изд. 1918. с. 122—123. Вж. и Ст. Аргиров. „Черновката“ на Паисиевата история. — В ст. му: Из находките ми в светогорските манастири Хилендар и Зограф. — СпБАН, кн. LXIII. Кл. истор.-филол. 31. С., 1942. с. 16—19. Вж. и бележките на редакцията по същия въпрос: с. 19—20.

цията и с увод от Н. Филипов.¹⁶⁶ Тази редакция претърпява четири последователни издания.¹⁶⁷

Ново издание на Паисиевата история предприема през 1938 г. Стоян Романски — вече по съхранявания в Букурещ препис на Софроний от 1781 г., съпоставен с преписа от 1765 г.¹⁶⁸ Обнародваният текст дава възможност да се проследи родословието на редица други преписи. През 1961 г. бе обнародван още един препис на Паисиевата история — Никифоровият от 1772 г. Подготвен от Боню Ст. Ангелов, той е издаден при съпоставка с най-старите известни преписи — Зографския и Софрониевия от 1765 г.¹⁶⁹

На оригинален език Паисиевата история излиза и в едно специално издание, нагодено за ученици от А. Д. Пиронков.¹⁷⁰

Далеч по-многобройни са изданията на Паисиевата история на съвременен български език. Първото от тях е стъкмено от А. Д. Пиронков и излиза през 1933 г.¹⁷¹ През същата година излиза и друго издание, подготвено и с увод от Цв. Минков.¹⁷² То е направено по трите издания на А. Теодоров-Балан, Й. Иванов и Н. Филипов. Впоследствие то претърпя още две издания.¹⁷³ През 1934 г. отново излиза „История славянобългарска“, предадена на новобългарски от Ал. Филипов и с увод от Б. Йоцов.¹⁷⁴ Същият превод излиза по-късно и във второ издание.¹⁷⁵ През 1938 г. излиза друго издание на Паисиевата история под редакцията и с увод от П. Динев.¹⁷⁶ Изданието е направено по Паисиевия първообраз, издаден от Й. Иванов през 1914 г., допълнен с преписа на Стойко Владиславов от 1765 г. Изданието претърпява впоследствие още пет издания.¹⁷⁷

¹⁶⁶ История славеноболгарская (Н. Филипов : Увод). С., Мин. нар. просвещение, 1924. 75 с. 8⁰ (Библ. Бълг. книжнина, № 1).

¹⁶⁷ 2. изд. 1925. VIII, 75 с. 8⁰ (Библ. Бълг. книжнина, № 1); 3. изд. Под ред. на Н. Филипов. 1929. 86 с. 8⁰ (Библ. Бълг. книжнина, № 1); [4. изд.]. (Увод и бележки от Н. Филипов). С., Т. Ф. Чипев, 1938. 112 с. 16⁰. За 4. изд. вж. рец. на Ст. п. Василев. Паисиевата „Славянобългарска история“. — Родна реч, XII, 1939, кн. 4, с. 195—196.

¹⁶⁸ Стоян Романски. Нов Софрониев препис на Паисиевата история от 1781 год., съпоставен с преписа от 1765 год. С., БАН, 1938. XX, 188 с. 4⁰ VIII табл. (Бълг. старини. Кн. IX). Рец. за изд. вж.: Б. Йоцов. — Родина, 1939, кн. 3, с. 175—176; Г. К. — Просвета, 1938, кн. 4, с. 505.

¹⁶⁹ История славеноболгарская. Никифоров препис от 1772 г. Подготви за печат [и] (увод) Боню Ст. Ангелов. С., БАН, 1961. 208 с. 8⁰.

¹⁷⁰ История славеноболгарская <1762>. (Нагодил за ученици А. Д. Пиронков). Пловдив, п-ца Левски, 1938. 48 с. 8⁰ (Родна библиотека, № 1).

¹⁷¹ Славянобългарска история. Стъмки на новобългарски Ал. Д. Пиронков. Пловдив, Книгоизд. Отец Паисий, 1933. 72 с. 16⁰. Пиронков не посочва от кой препис е направил превода.

¹⁷² Славянобългарска история. (Увод : Цв. Минков). С., Факел, 1933. 96 с. 8⁰ (Библ. Родна книга, № 1). Рец. за него вж.: М. П. — Бълг. мисъл, 1933, кн. 8—9. с. 624—625.

¹⁷³ 2. дпл. изд. 1940. 114, II с. 8⁰ (Библ. Родна книга. Г. I, № 1); 3 дпл. и попр. изд. 1946 (1947). 109 с. 8⁰ (Библ. Родна книга).

¹⁷⁴ История славеноболгарская. Преведена на новобългарски (от Ал. Филипов). С., увод от Борис Йоцов. С., (Всебълг. съюз „Отец Паисий“) 1934. XXXVIII, 73 с. 8.

¹⁷⁵ Казанлъшка долина, 1937. XLIV, 88 с. 16⁰ (Библ. Бележити българи, № 3).

¹⁷⁶ Славянобългарска история. Под ред. [и] (увод) на Петър Динев. С., Хемус [1938]. XIX, 120 с. 16⁰.

¹⁷⁷ 2. изд. (1942). 142 с. 8⁰; 3. изд. (1942). 144 с. 16⁰; 4. изд. (1945). 132 с. 16⁰; (5. изд.) 1946. 139 с. 8⁰ (Бълг. творчество).

През 1938 г. историята излиза със съкращения, предадена от Б. Овесянин.¹⁷⁸ Същата година излиза като издание на Министерството на народното просвещение преводът на Дим. Желязков, претърпял три издания.¹⁷⁹ По изданието си от 1924 г. обнародва на съвременен български език историята и Н. Филипов.¹⁸⁰ Последователно излизат и изданията на Васил Каратеодоров в 1940 г.,¹⁸¹ на издателство „Братство“ в Севлиево през 1944 г. (второ издание 1946 г.),¹⁸² подготвено по изданието на Министерството на народното просвещение от 1924 г., и на Стефан Илчев,¹⁸³ подготвено по Зографската чернова на Й. Иванов. Ново издание на Паисиевата история предприема през 1949 г. П. Динеков.¹⁸⁴ Под негова редакция и с обширен увод излизат нови четири издания през 1955, 1959, 1960 и 1961 г.¹⁸⁵ По този начин от 1885 г., когато излиза първото издание на Паисиевата история, до 1961 г. излизат общо 11 издания на оригинален език и 24 издания на съвременен български език.¹⁸⁶ „История славянобългарска“ е една от най-често издаваните български книги.

Анализ на „История славянобългарска“

Мнозина автори подлагат на анализ от различни гледища съдържанието на „История славянобългарска“. В увода към редактираното от него издание на историята от 1893 г. М. Москов отбелязва историографската страна на труда и изтъква тенденцията, която Паисий е вложил в творбата си с цел да докаже превъзходството на българския народ. От същата страна я разглеждат и Ал. Теодоров-Балан и Й. Иванов.¹⁸⁷ Основно проучване в тази насока даде през 1911 г. Боян Пенев в студията си за Паисий Хилендарски (гл. IV, с. 699—708). Като отбелязва множеството фактически грешки, Пенев изтъква живото и картинно изложение, характерно за Паисий, анекдотичността и измислените подроб-

¹⁷⁸ История славянобългарска <Предадена на днешен език>. (от Богдан Овесянин) С., п-ца Стоп. развитие [1938]. 64 с. 16⁰ (Златна библиотека, № 32).

¹⁷⁹ Славянобългарска история. Прев. на днешен език Дим. Желязков. С., Жеко Маринов (1938). 88 с. 16⁰; [2. изд. С., 1940]. 79 с. 16; [3. изд. С., 1943]. 96 с. 16⁰.

¹⁸⁰ Славянобългарска история. Предадена на днешния бълг. език с много пояснителни и други забележки от Никола Филипов. (С.) Т. Ф. Чипев (1939). 123 с. 8⁰. Вж. рец. за изданието от Ст. п. Василев. Паисиевата „Славянобългарска история“. — Родна реч, 1939, кн. 4, с. 195—196.

¹⁸¹ История славянобългарска. Предаде на днешния език [и увод] (Паисий и неговата история) Васил Каратеодоров. С., Игнатов [1940]. 116 с. 16⁰ (Библиотека за всички, № 147).

¹⁸² Славянобългарска история. (Севлиево) Братство [1944]. 96 с. 16⁰ (Библиотека Всемирна литература); [2. изд. 1946]. 68 с. 8⁰. Подготвено от С. Калименов (?).

¹⁸³ Славянобългарска история. Стъкмил Стефан Илчев (Ред. Пелин Велков). (С.) Нар. култура (1947). 108 с. 16⁰.

¹⁸⁴ Славянобългарска история. Под ред. на Петър Динеков. (С.) Бълг. писател (1949). 120 с. 16⁰.

¹⁸⁵ Славянобългарска история. Под ред. на Петър Динеков. С., Бълг. писател, 1955. 136 с. 16⁰; Друго изд. С., Медицина и физкултура, 1959. 131 с. 16⁰; Друго изд. С., Бълг. писател, 1960. 108 с. 8⁰. 2. изд. на Бълг. писател [1961]. 108 с. 8⁰.

¹⁸⁶ Послесловието на историята излезе и на английски език, поместено в труда на Дж. Кларк: Father Paisi and Bulgarian History. — In: Teachers of History. Ithaca (N. Y.) 1954. p. 258—283.

¹⁸⁷ В уводите към подготвените от тях издания на „История славянобългарска“ през 1898 и 1914 г.

ности, измислени събития. Б. Пенев обаче смята, че стойността на Паисиевото произведение се крие не в излаганите в него исторически факти, а в тяхната интерпретация и благодарение на нея в общото национално-възпитателно въздействие на цялото изложение. За Паисий като историограф пише и Б. Йоцов.¹⁸⁸ П. Диневков отбелязва забележителното усърдие на Паисий при излагане на фактите и събитията; и ако най-често дава неточни данни, това е поради липсата на историческа подготовка.¹⁸⁹ Въпреки това Диневков преценява Паисий като родоначалник на новата българска историография.¹⁹⁰ Според А. Бънков Паисий схваща историята като постоянно менящ се процес. Събитията са обяснени не причинно, а телеологично — оттам и религиозно-идеалистичното обяснение на историята.¹⁹¹ За Паисий като историограф пише и Ст. Илчев в увода към стъкмената от него „Славянобългарска история“ (1947). Н. С. Державин отбелязва, че историята на Паисий представлява целенасочен, завършен и добре оформен труд въпреки идеализацията на историческото минало на българския народ, грешките в хронологията и датите, в имената и събитията и т. н.¹⁹²

Извори на Паисиевата история. В своето изложение, било в текста или на полето, сам Паисий сочи някои от основните използвани от него исторически извори. За правилната оценка на неговото произведение бе необходимо да се установят всички използвани от него извори, после да се провери начинът на използването на тези извори и черпените от тях данни. Въпросът за изворите на Паисиевата история поставя още М. Дринов през 1871 г. в студията си „Отец Паисий, неговото време...“ Той посочва Мавро Орбини, Бароний и отбелязва, че Паисий е използвал и някои гръцки легенди, български грамоти и жития на светци. За тези извори на Паисиевата история говори по-късно и Иречек в своята „История на българите“. За тях пишат и М. Москов (1893) и А. Теодоров-Балан (1898) в уводите към подготовените от тях издания на „История славянобългарска“. По-обширно върху изворите на Паисиевата история се спира и П. А. Лавров в статията си „Одна из переделок истории славяноболгарской йеромонаха Паисия“.¹⁹³ За използваните от Паисий извори пишат и В. Н. Златарски,¹⁹⁴ Н. Филипов¹⁹⁵ и други автори. Пръв по-обстойно разглежда този въпрос Боян Пенев; той посочва ре-

¹⁸⁸ Вж. ст. му: Българската история, нейната разработка до Освобождението и значението ѝ за пробудата на българския народ. — Отец Паисий, VI, 1933, кн. 8—9, с. 6—7. Вж. също и ст. му: Паисий като философ на историята. — Отец Паисий, VII, 1934, кн. 1, с. 8—12; също и в: Отец Паисий. Възпоменателен брой. 27 септ. 1938.

¹⁸⁹ Диневков, История, 1938, с. XVI.

¹⁹⁰ Диневков, Паисий, 1942, с. 82—83.

¹⁹¹ А. Бънков, Философско-исторически идеи на българска почва. От Паисия до Хр. Ботев. — Филос. преглед, XV, 1943, кн. 1, с. 39—40.

¹⁹² Вж. главата „План, содержание и идеология „Истории Славеноболгарской“ Паисия“. — В кн. му: История Болгарии. М. — Л., 1948. с. 81—95; вж. и Державин, Паисий, 1941, с. 95—108.

¹⁹³ Поместена в: Труды восьмого археолог. съезда в Москве, т. II, 1895. с. 255 и сл.

¹⁹⁴ В ст. му: Паисий Хилендарски. — Бълг. историческа библиотека, II, 1929, кн. 1, с. 6—7.

¹⁹⁵ Вж. ст. му: Паисий Хилендарски. — В: Български писатели. Живот—творчество—идеи. Т. I. С., 1929. с. 15—16.

дица паралели между текстовете у Мавро Орбини, Бароний и Паисий.¹⁹⁶ Б. Пенев посочва свободното отношение на Паисий към използваните извори и нагаждането на техните вести към основната цел на произведението. Въпросът за изворите е разгледан и от П. Динев в увода към редактираните от него издания на „Славянобългарска история“.¹⁹⁷ На същия въпрос се спира и Н. С. Державин.¹⁹⁸ По-късно върху изворите на „История славянобългарска“ пише и Дж. Кларк.¹⁹⁹ Особено задълбочено бяха изследвани заимствованията на Паисий от неговите два основни извора, именно Аналите на Цезар Бароний чрез руския превод (В. Велчев,²⁰⁰ Р. Пикио²⁰¹) и Мавро Орбини (Л. Рава,²⁰² А. Крониа,²⁰³ Николай Дончев²⁰⁴) пак чрез руския превод. Все пак оставаха още редица домашни извори, някои от които не са достигнали до нас, други са още неустановени. На въпроса за домашните извори посвети специално изследване Б. Ст. Ангелов.²⁰⁵ Въз основа на анализ Ангелов подчертава широката осведоменост на Паисий, която опровергава мнението, че Паисий прокарал легенди и измислици в своята история.

Отделна статия за основните идеи, вложени в „История славянобългарска“, пише Хр. Гандев.²⁰⁶ Според него Паисий Хилендарски пише не за погърчените българи, а за българския народ, за тия, които „обичат своя род и език“. Гандев преценява Паисий като литературен родоначалник на буржоазната национална идея в Българското Възраждане. Според Хр. Христов Паисий пръв долавя тенденциите на обществено-икономическото развитие на нашия народ. Паисиевата история е пръв ярък израз на формиращата се нова идеология на народните маси.²⁰⁷ Паисий е преценен като „първия идеолог на надигащото се национално-освободително движение“ в Болшая советская энциклопедия.²⁰⁸ Мирогледът на Паисий Хилендарски разглежда и Г. Грозев.²⁰⁹ В съгласие с други

¹⁹⁶ Пенев, Паисий, 1911, с. 708—725; 2. изд. 1918. с. 54—68.

¹⁹⁷ Първо изд. 1938 и сл. — вж. в раздела „Печатни издания“.

¹⁹⁸ Державин, Паисий, 1948, с. 75—77.

¹⁹⁹ Вж. ст. му: Father Paisi and Bulgarian History. — In: Teachers of History. Ithaca. (N. Y.), 1954. p. 268—270.

²⁰⁰ В. Велчев. Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. Принос към изследване изворите на Паисиевата история. С., 1943. 120 с. 8^о XXVIII ил. прил. (Studia Historico-Philologica Sercidensia. Supplementi vol. VIII).

²⁰¹ R. Piccio. La „istoria slavënobolgarskaja“ sullo sfondo linguistico-culturale della Slavia ortodossa. Comunicazione al IV Congresso internazionale degli Slavisti (Mosca, settembre 1958). — Ricerche slavistiche (Roma), 1958, vol. 6, p. 103—118. Вж. и: R. Piccio. Gli „Annali“ del Baronio-Skarga e la „Storia“ di Paisij Hilendarski. — Ricerche slavistiche (Roma), III, 1954, vol. 3, p. 212—233.

²⁰² L. Rava. Mauro Orbini primo storico dei popoli slavi. Bologna, 1913. 20 p. 8^о.

²⁰³ A. Cronia. Il „Regno degli slavi“ di Mauro Orbini (1601) e la „istoria slavënobolgarskaja“ del monaco Paisi <1762>. — Bulgaria, rivista di cultura, I, 1939, No 1-2 p. 45—58; No 3, p. 138—152 и отд. отпеч.

²⁰⁴ Nik. Dončev. L'Italia e le sue influenze nella letteratura bulgara. Roma, 1938. p. 11—12.

²⁰⁵ Вж. ст. му: Проучвания върху „История славенобългарска“. — Известия на И-та за бълг. л-ра, кн. X. С., 1961. с. 116—143.

²⁰⁶ В ст. му: Към идейния разбор на Паисиевата история. — Истор. преглед, 1946, кн. 3, с. 264—275.

²⁰⁷ Хр. Христов. Делото на Паисий Хилендарски.—Л и т фронт, бр. 52, 25 дек. 1952.

²⁰⁸ 2. изд. т. 31. М., 1955. с. 547.

²⁰⁹ Г. Грозев. Мирогледът на Паисий. — В кн. му: История на българската философия. Ч. 1. С., 1957. с. 39—43.

автори той оценява Паисий като идеолог на зараждащата се българска буржоазна класа.²¹⁰ Против подобно схващане се изказа Вл. Топенчаров.²¹¹ Според него Паисий Хилендарски принадлежи не на буржоазията, а на селските, плебейско-занаятчийски низини. Паисий е идеолог на низините, а не на буржоазията. Знамето на националната независимост, издигнато от Паисий, е знаме на българската работническа класа. Комунистическата партия е носител на това знаме. Становището на Топенчаров намери подкрепа и у Ал. Бурмов.²¹² Като отбелязва, че по времето на Паисий земята е основно средство за производството и че най-тежко е било икономическото положение на селяните и занаятчиите, Бурмов отбелязва в съгласие с Топенчаров, че Паисий изразява настроенията и интересите на низините — на селяни и занаятчи.²¹³

В научната литература са засегнати някои специални въпроси из историята на Паисий. Така, излагайки началната история на Второто българско царство, Паисий очевидно използва неизвестни днес извори. На този въпрос се спират пътем още Л. Милетич и Д. Агура през 1893 г.²¹⁴ Разказът на Паисий за основаването на Второто българско царство бе разгледан специално от П. Ников.²¹⁵ На същия въпрос е посветена и една бележка на В. Н. Златарски.²¹⁶ Основно проучване по същия въпрос написа Ю. Трифонов.²¹⁷ Той разглежда не само „История славянобългарска“ на Паисий, но също и Зографската и Спиридонова история и посочва смесването на събития от въстанието през 1040 г. с 1185 г. Обърнато бе внимание и на Паисиевите сведения за Кирил и Методий.²¹⁸

Пътувайки по българските земи, Паисий Хилендарски е имал възможност да опознае различните краища на България. Изследване върху географските му познания обнародва А. Сп. Разбойников.²¹⁹ Понашироко този въпрос се разработва от Разбойников в специално негово

²¹⁰ Вж. например оценката на Д. Косев. Кратка българска история. С. 1951. с. 22.

²¹¹ Вл. Топенчаров. „Идеолог на буржоазията“ ли е Паисий? — Отеч. фронт, бр. 2673, 5 април 1953. Същата мисъл вж. и в кн. му: Портретът на Паисий. С., 1959, 2. дпл. изд. С., 1961, както и в ст. му: Мисли за Паисий — Език и литература, 1960, кн. 1 с. 3—18.

²¹² А. Бурмов. За ролята на класовите сили в България през епохата на възраждането. — Отеч. фронт, бр. 2706, 2739 и 2743 от 15 май, 23 и 27 юни 1953 г.

²¹³ Още преди това Бурмов пише, че „История славянобългарска“ не е просто изложение на събитията, а е зов за борба към простите орачи и копачи. — Вж. ст. му: в Нар. армия, бр. 1334, 26 дек. 1952.

²¹⁴ В ст. им: Дако-ромъните и тяхната славянска писменост. — СбНУ, кн. IX. С., 1893. с. 252.

²¹⁵ В ст. му: Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. — СпБАН, кн. XX. Кл. истор.-филол. и филос.-обществен. 11. С., 1921. с. 13—26.

²¹⁶ В. Н. Златарски. Разказът на о. Паисий Хилендарски за обновата на българското царство. В кн. му: История на бълг. държава през средните векове. Т. II. България под византийско владичество <1018—1187>. Притурка. 17. С., 1934. с. 526—533.

²¹⁷ Ю. Трифонов. Началото на Второто българско царство и нашите истории от втората половина на XVIII в. — СпБАН, кн. 58. Кл. истор.-филол. 29. С., 1939. с. 47—72.

²¹⁸ А. Теодоров-Балан. Кирил и Методи. II. С., 1934. с. 148—150. Той привежда (по своето изд. от 1898 г., с. 101—103) разказа на Паисий за славянските учители, като споменава за неговите сведения за Седмочислениците.

²¹⁹ Вж. ст. му: Отец Паисий и българските земи. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 21 ноем. 1937; вж. също и ст. му: Отец Паисий и българските земи. — Целокупна България (Скопие), I, бр. 34, 6 юни 1941.

изследване „Отец Паисий и българската география“.²²⁰ Авторът е изтъкнал познанията на Паисий за расите, за света и частите му. Според Разбойников „История славянобългарска“ може да се смята и като първа отечествена география.

Педагогическите идеи на Паисий Хилендарски също са спрели вниманието на някои автори. За тях М. Герасков пише в статията си „Възпитателното значение на Паисий и неговата „Славяно-българска история“.²²¹ Според Герасков Паисий е първият народен педагог. В този смисъл пише по-късно и А. Цветков.²²² Мястото на Паисий в историята на нашето образователно дело през епохата на турското владичество бе изтъкнато от Н. Ванков²²³ и П. Нойков,²²⁴ а напоследък и от Найден Чакъров.²²⁵

Въпросът за отношението на Паисий към Македония също се поставя от някои автори. Първ засяга този въпрос още М. Дринов през 1886 г.²²⁶ — той подчертава, че Паисий Хилендарски навсякъде смята Македония като българска земя и населението ѝ като българи. Това подчертава и Офейков [Ат. Шопов] в книгата си за Македония.²²⁷ Същото установява и Васил Савов;²²⁸ той отбелязва, че никъде в историята си Паисий Хилендарски не дели Македония от останалите български земи. Единството на българските земи по преписа на „История славянобългарска“, запазен в девическата гимназия в Стара Загора,²²⁹ е изтъкнато от Кирил Младенов.²³⁰

Литературно произведение. Език и стил. Историята на Паисий представя особен интерес не само по своето съдържание, но и по език и стил. Паисий се стреми да пише на достъпен, народен език — и по този начин прави възможно въздействието на своята книга и върху най-широк кръг читатели. Мнозина учени са се занимавали с въпроса за езика и стила на Паисиевата история.

Още М. Дринов (1871) отбелязва, че „езикът на о. Паисия е смесен с черковнославянски думи и изречения. Тези архаизми обаче са такива, щото ни най-малко не затрудняват и най-простият читател.“ М. Москов твърди обаче, че езикът на Паисий бил черковнославянски.²³¹ Б. Цонев изтъква, че с езика си Паисий Хилендарски слага началото на руското

²²⁰ В: Известия на Бълг. географ. д-во, кн. IV, 1936. С., 1937. с. 199—210.

²²¹ В: Отец Паисий, VI, 1933, кн. 8—9, с. 20—21.

²²² Вж. ст. му: Вестителят. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 27 септ. 1938.

²²³ Н. Ив. Ванков. История на учебното дело в България от край време до Освобождението. Ловеч, 1903. с. 17.

²²⁴ П. Нойков. Поглед върху развитието на българското образование от Паисия до края на XIX в. — Годишник Соф. у-т. Истор.-филол. фак. Т. XXII. 5. С., 1926, с. 3—13.

²²⁵ Н. Чакъров, История на българското образование. Ч. I. С., 1955. с. 126—131.

²²⁶ Дринов, Паисий, 1886, с. 136—137; Събрани съчинения, I, с. 553.

²²⁷ O f e i c o f f. La Macédoine au point de vue ethnographique, historique et philologique. Philippopolis, 1887. p. 68. Общо за Паисий: 66—70.

²²⁸ Вж. ст. му: Отец Паисий и Македония. — Македония, I, 1943, кн. 2, с. 21—23.

²²⁹ Понастоящем съхраняван в Окръжния музей в Стара Загора.

²³⁰ В ст. му: Единството на българските земи. Според един неиздаден препис на Паисиевата история. — Зора, бр. 7396, 24 февр. 1944 г.

²³¹ В увода към изданието на „История славянобългарска“, 1893 г.

или черковнославянско влияние.²³² Според Божан Ангелов езикът на Паисий спроти чистия народен език на дамаскинарите е поврат назад; той е повлиян от черковнославянския.²³³ За да докаже връзката между дамаскинарите с техния народен език и Паисий, Б. Цонев се спира на езика на „История славянобългарска“ в статията си „От коя книжовна школа е излязъл Паисий Хилендарски“.²³⁴ Този труд на Б. Цонев бе оценен от Б. Пенев като „една погрешна оценка на Паисиевото дело и на неговото историко-литературно значение“.²³⁵ Връзката между дамаскинарите и Паисиевата история сочат и Ив. Д. Шишманов²³⁶ и А. Теодоров-Балан.²³⁷

За стила на Паисий Хилендарски пише още през 1871 г. В. Друмев. Той отбелязва, че „езикът на Паисий е дързък. С такъв език е могъл да говори само този, който е хранел неизказана любов към народа си“.²³⁸ Задълбочени проучвания върху стила на Паисий Хилендарски прави Боян Пенев.²³⁹ Стилът на Паисий според него е жив, подвижен, далеч от безжизнения стил на дамаскинарите. В него има ново емоционално и идейно съдържание. Н. Филипов изтъква влиянието на дамаскините, руското и сръбското влияние, които правят езика неиздържан. Стилът обаче е строго индивидуален.²⁴⁰ Според Вл. Топенчаров²⁴¹ Паисий не само си служи с народен език, но и му дава живо гражданско съдържание. В областта на езика Паисий се бори едновременно и против асимилаторските пристъпи на гърци и турци, и против консервиращата роля на църквата. Върху стила и езика на Паисий се спират и Б. Йоцов, който ги характеризира като естествени и искрени, живи и прости за времето си,²⁴² Г. Константинов,²⁴³ Ив. П. Орманджиев,²⁴⁴ Ст. Илчев,²⁴⁵ Цв. Минков.²⁴⁶ Бойкият стил на „История славянобългарска“ е изтъкнат и от П. Динев. Според него „нов

²³² В ст. му: Хиляда години български език. — Летопис на Бълг. книж. д-во, кн. IX, 1908. С., 1909. с. 130. Подобна мисъл прокарва и Ц. Калчев, който твърди, че Паисий връщал езика към мъчноразбираемия черковнославянски език. — Вж. ст. му: Книжнината ни преди Паисия. — Планове и теми, V, 1918, кн. 2, с. 27—32.

²³³ Вж. неговата: Българска литература. Ч. II. Исторически очерк на новата българска литература от Паисия до днес. С., 1923. с. 13—22.

²³⁴ В: С л а в я н с к и г л а с, X, 1912, кн. 5—6, с. 165—174.

²³⁵ П е н е в, Паисий, 1918, с. 121—122. Вж. и 1911 г., с. 726.

²³⁶ В ст. му: Кога се начева новобългарската литература. — Родна реч, I, 1928, кн. 3, с. 97—100.

²³⁷ Вж. ст. му: От кога да започваме новата си книжнина? — Бълг. мисъл, VII, 1933, кн. 1, с. 45—52.

²³⁸ Вж. (Друмев). Животописание. — ПСп, I, 1871, кн. 3, с. 32.

²³⁹ П е н е в, Паисий, 1911, с. 725—740; 2. изд., 1918, с. 69—81.

²⁴⁰ Вж. ст. му: Паисий Хилендарски. — В: Българските писатели. Живот — творчество — идеи. Т. I. С., 1929. с. 5—31. Вж. също и ст. му: Възраждане чрез литература. В сб.: България 1000 години. 927—1927. С., 1927. с. 565.

²⁴¹ Вл. Т о п е н ч а р о в. Портретът на Паисий. С., 1959. с. 66 и сл. 2 изд. С., 1961. За книгата на Топенчаров вж. рецензията на Б. Ст. Ангелов — Език и литература, XV, 1960, кн. 6, с. 479—482.

²⁴² Вж. увода към История славянобългарска. Прев. на новобългарски от Ал. Филипов. С увод от Б. Йоцов. С., 1934. с. XXIX—XXX.

²⁴³ Той подчертава живия, динамичен език на Паисий. — Вж. ст. му: Отец Паисий. По случай 175 години от написване на неговата история. — Отец Паисий, X, 1937, кн. 7, с. 259—270.

²⁴⁴ В кн. му: Отец Паисий и епохата на възраждането. С., 1938. с. 16.

²⁴⁵ Вж. Паиси Хилендарски. Славянобългарска история. Стъкмил Стефан Илчев. С., 1947. с. 10—12.

²⁴⁶ Цв. М и н к о в. Паисий в защита на българския език. — Т р у д, бр. 312, 27 дек. 1952.

елемент в българската литература представлява страстният, откритият, безкомпромисният, ярко подчертаният патриотичен тон на Паисиевата история.²⁴⁷

Отделни автори правят проучвания, посветени специално на езика и стила на Паисиевата история. Ив. Константинов наброява около 60 термина от латински и романски произход, проникнали чрез използването на руски извори.²⁴⁸ В две поредни статии Р. Чолаков разглежда езика на Паисий.²⁴⁹ Според него Паисий може да се сметне за родоначалник на българската филология. Чолаков открива у Паисий големи филоложки дарования. Отношението на Паисий към езика е засегнато и от Ст. п. Василев.²⁵⁰ Някои езикови уточнявания по „История славянобългарска“ дава и Ст. Романски.²⁵¹

Езикът на „История славянобългарска“ бе проучван от редица автори и с оглед издирване родното място на Паисий Хилендарски. Още М. Дринов (1886) въз основа на диалектични особености приема, че Паисий е родом от македонските части на старата Самоковска епархия. С оглед издирване родното място проучвания върху езика правят и Хр. Семерджиев,²⁵² Ив. Кепов,²⁵³ Ал. Чучулайн,²⁵⁴ В. П. Кралевски²⁵⁵ и др.

Научна стойност на „История славянобългарска“.

Обикновено „История славянобългарска“ на Паисий се преценява с оглед на нейното национално-възпитателно значение и като едно от най-ранните произведения на новобългарската книжнина. Подчертавайки тези страни на Паисиевата творба, повечето от изследвачите ѝ отричат обикновено всякакви научни достойнства — в рамките на българската историопис от XVIII в. и толкова повече от гледището на съвременната историческа наука. М. Дринов обяснява липсата на научен характер на Паисиевата „История славянобългарска“ с използването на ненадеждни извори.²⁵⁶ Според Б. Цонев историята на Паисий е без особени научни достойнства.²⁵⁷ Тя не оставя особена диря в българската книжнина.²⁵⁸ Историята на Паисий — пише М. Москов — няма научна, а будителска стойност.²⁵⁹

²⁴⁷ Диневков, Паисий, 1954, с. 54; вж. и Диневков, История, 1960, с. 11 и сл.

²⁴⁸ Ив. Константинов. Латински и романски думи в „История славянобългарска“. — Родна реч, VII, 1934, кн. 5, с. 186—193.

²⁴⁹ Вж. ст. му: Бележки за езика на Паисия Хилендарски. — Духовна култура, 1927, кн. 32—33, с. 33—48; Езикови въпроси в историята на отца Паисия. — Духовна култура, 1937, кн. 84, с. 888—892.

²⁵⁰ В ст. му: Един от заветите на отца Паисия. — Завети, I, 1934, кн. 11—12, с. 162—163.

²⁵¹ Ст. Романски. Паисий и българската земя. — Българска земя, II, бр. 32—40, 25 февр. 1937.

²⁵² Той заключава, че Паисий Хилендарски е родом от с. Доспей. — Вж. ст. му: Родното място на отец Паисия. — Ден, бр. 2805, 28 април 1912.

²⁵³ Според него родното място на Паисий Хилендарски е селище от Дупнишко. — Вж. ст. му, посочени в раздела „Биографични данни — предания“.

²⁵⁴ Той заключава, че езиковите особености на Паисий характеризират говора на селението в Банско. — Вж. ст. му: За езика на Паисиевата история. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 17 септ. 1938.

²⁵⁵ В редица съпоставки той дава паралели между езика на Паисиевата история и езика на Палакарията и специално с. Кралев дол. — Вж. ст. му, посочени в раздела „Биографични данни — предания“.

²⁵⁶ Дринов, Паисий, 1871, с. 10—12; Съчинения, I, с. 121—123.

²⁵⁷ Б. Цонев. От коя книжовна школа е излязъл о. Паисий Хилендарски. — Славянски глас, X, 1912, кн. 5—6, с. 166.

²⁵⁸ Вж. неговата История на българския език. Т. I. С., 1919, с. 258.

²⁵⁹ Вж. увода към подготвеното от него издание на „История славянобългарска“, 1893 г.

Г. Бакалов направо заявява, че произведението на Паисий стои „далеч от всяка наука“,²⁶⁰ а Н. Станев изтъква, че „История славянобългарска“ не представлява историческо съчинение в днешния смисъл на думата.²⁶¹ Приблизително същата оценка за делото на Паисий дава и Н. С. Державин: по негово мнение Паисий няма значение като представител на науката, а е борец за една идеология.²⁶² Според Б. Пенев²⁶³ с творбата на Паисий започва „истинска нова литература“, това е „онова произведение, което означава началото на новата българска литература и чийто тенденции са в непосредствена връзка с тогавашната българска действителност“ (с. 16). Паисий обаче не е учен, а „даровит обществен деец и агитатор“ (с. 11). В цялото свое изложение той пише не като обективен учен, а идеализира българското минало и се стреми всячески да го прослави. Изобщо според Б. Пенев (с. 45 и сл.) „Паисиевото схващане и тълкуване на миналото и сегашното напълно определя стойността на неговата история. Тая стойност — има ли нужда да го кажем — не е и не може да бъде научна. Не от гледището на историческата наука трябва да ценим Славянобългарската история, не в истинността на историческите данни трябва да дирим значението ѝ, а в измислиците, които съдържа — главно в нейните патриотични тенденции“. В. Н. Златарски смята, че „значението на Паисиевата история лежи не в нейната стойност от гледището на историческата критика“.²⁶⁴ Според Цв. Минков „История славянобългарска“ не е научна, но е написана горещо, с чувство.²⁶⁵ Подобна оценка дава и Я. Сакъзов: историята на Паисий не е научен труд, но е изпълнила много добре задачата си.²⁶⁶ „История славеноболгарская“ — пише Симеон Радев — не може да има голяма научна стойност. Тя има обаче искреност и страст.“²⁶⁷ П. Диневко също отбелязва ненаучния характер на Паисиевото съчинение, обаче му придава сравнително по-голяма стойност, като го съпоставя с по-старите, специално средновековни историографски творби от българската литература.²⁶⁸ Според него Паисиевата история има „своя задача, твърде различна от задачата на обективния учен. Оттук и нейният напълно ненаучен характер.“²⁶⁹ Според В. Велчев, „ако можем да говорим за ненаучност, то това би било оправдано само като я мерим от днешното състояние на историческата наука. В такъв случай обаче всяка история от минала епоха би била от гледището на следващата епоха ненаучна.“²⁷⁰ Най-сетне, като разглежда изворите на „Исто-

²⁶⁰ Г. Бакалов. Отец Паисий. — В кн. му: Избрани произведения. С., 1953. с. 127.

²⁶¹ Ник. Станев. Първият народен позив. Паисий Хилендарски. — В кн. му: България под иго. Възраждане и освобождение. 1393—1878. С., 1928. с. 138 и сл.

²⁶² Державин, Паисий, 1948, с. 9 и сл.

²⁶³ Пенев, Паисий, 1918, с. 5.

²⁶⁴ В. Н. Златарски. Отец Паисий Хилендарски. — Българска историческа библиотека, II, 1929, кн. 1, с. 11—12.

²⁶⁵ Вж. увода към Славянобългарска история. С., 1933. с. 6—7.

²⁶⁶ Я. Сакъзов. Българите в своята история. С., 1917. с. 225.

²⁶⁷ Сим. Радев. Македонските литератори през време на българското възраждане. Отец Паисий. — В кн. му: Македония и българското възраждане в XIX в. Ч. I. С., 1927. с. 92 (86—97).

²⁶⁸ Диневко. История, 1946, с. 16. Срв. с изданието от 1960, с. 17.

²⁶⁹ Диневко, Паисий, 1942, с. 80. Във връзка с това становище Б. Вазов излиза със статия, в която апелира „да не отричаме великото у нашия народ“. — Вж. Сеяч (псевд.) Неузвимо величие. Атонският монах е по-голям от всякога. — Днес, бр. 151, 18 февр. 1943.

²⁷⁰ В. Велчев. Отец Паисий Хилендарски и Цезар Бароний. С., 1943. с. 10.

рия славянобългарска“ и начина, по който те са използвани, Боню Ст. Ангелов дава друга преценка за Паисий Хилендарски: „Пред нас изпъква не образът на някакъв посредствен монах, каквито е имало твърде много — пише Ангелов, — но изпъква величавият образ на един синтетичен ум, който прониква успешно в миналото на своя народ, пророчески вещае неговото бъдеще... Пред нас застава не само един добре начетен за своята епоха историк на българския народ, но и философ на тази история.“²⁷¹

IV. РОЛЯ И ЗНАЧЕНИЕ НА ДЕЛОТО НА ПАИСИЙ

Ранни споменавания името на Паисий и на „История славянобългарска“. Оценка на делото му. Влияние над следовници. Проявен интерес в чужбина. Преклонение към делото на Паисий. Паисий и творците на изкуството.

Повечето от изследвачите, като признават голямата роля на „История славянобългарска“ в развоя на Българското Възраждане, проследяват и подчертават нейното влияние и значение като фактор в историческото развитие на българския народ през последните две столетия.

Дълго време „История славянобългарска“ е минавала от ръка на ръка, без името на Паисий да се изтъква. Скромният автор на историята в много случаи не се дори споменава. В книгата си „О зародише новой болгарской литературе“ (Москва, 1838) Венелин говори за преписи на Паисиевата история — „Цароставници“, както ги нарича, без да споменава името на Паисий Хилендарски.²⁷² Във връзка с излизането на „Царственика“ на Христати Павлович В. Е. Априлов пише през 1846 г. отзив за изданието, като посочва още един препис на историята.²⁷³ Името на Паисий обаче не се споменава. За първи път Паисий е споменат от Виктор Григорович,²⁷⁴ който съобщава, че отец Паисий Хилендарски написал кратка българска история в половината на XVIII в. „История сего Паисия — пише Григорович — находится в рукописех.“ Първото известно досега споменаване името на Паисий в български източник е направено в статията на Гаврил Кръстович „За цариградския патриарх“. В забележка Кръстович споменава Паисий, но само като разпространител на историята.²⁷⁵ Името на Паисий като автор на историята пръв посочва Г. С. Раковски през същата 1859 г. В обаята си за „Неколко речи о Асеню Первому...“ той отбелязва, че ще печата в книгата си „отломък от бъл-

²⁷¹ Боню Ст. Ангелов. Проучвания върху „История славянобългарская“. — Известия на И-та за бълг. л-ра, кн. X. С., 1961. с. 143.

²⁷² Вж. и бълг. превод на кн.: Заради възрождение новой болгарской словесности или науки. Букурещ, 1842. с. 26—27; 30—31. В писмо до Априлов в Одеса от 27 септ. 1837 г. Венелин пише също за един „Цароставник“. Вж. Ю. Ив. Венелин. Избрани страници. Под ред. на П. Динев. С., 1942. с. 109—111; 120; 123.

²⁷³ В. Е. Априлов. Любонародно изложение. — Любословие, II, кн. 20, с. 127—128; кн. 21, с. 152—155. Същото по-нашироко вж. и в кн. му: Мисли за сегашното българско учение. Одеса, в Градската п-ца, 1847. 47 с. Вж. и в Събрани съчинения. С., 1940. с. 314.

²⁷⁴ Виктор Григорович. Статии касающияся древнаго словянскаго языка. Казань, 1852. с. 52.

²⁷⁵ Български книжици, II, 1859, кн. 1 (септември), с. 540—541 — забележка.

гарска история, писана 1762 г. от отца Паисия²⁷⁷. През 1860 г. Раковски отново посочва името на „приснопаметний отец Паисий“. Като се спира върху значението на „История славянобългарска“ и нейния автор, Раковски пише: „Негова ръкопис е принесла голяма полза, приписвана от тогдашни българи.“ Раковски дава и приписките на Макарий от 1772 г., Георги йерей от 1776 г., Велики йерей от 1779 г., Никола и Серафим.²⁷⁷ Раковски прочее съди за въздействието на „История славянобългарска“ на Паисий по признанията на самите преписвачи и най-ранни читатели. В „Кратка българска история“ Д. Войников отбелязва, че материал за книгата си е черпил и от съчинителя на „Царственика“, без да споменава името на Паисий.²⁷⁸ Паисий е споменат отново от Константин Анастасович от Щип.²⁷⁹ Като говори за манастира Хилендар, Анастасович пише: „Тукашен подстриженник е бил отец Паисий, първият писател на българска история в новите времена.“ Във в. „Дунавска зора“, в статията „Истинско родолюбие“²⁸¹ се говори за голямото значение на Паисий. „За това народът ни има да почита и уважава навеки имената на приснопаметните отец Паисий...“ и по-нататък: „Отец Паисий, родом от Самоков, монах, живял в половината на миналий век; той е бил един от ревностните потайни българи родолюбци; той е написал българска история още в 1763 (!) — тя е била преписана на няколко екземпляра и е ходила по български манастири.“ Преди М. Дринов за Паисий пише и Васил Друмев,²⁸² който се спира на влиянието, което е оказала „История славянобългарска“. Той разглежда някои преписки по преписите, които сочат към какви мисли е подбуждало прочитането на историята. Посочени са като ученици на Паисий Софроний Врачански и Неофит Бозвели. Отново за Паисий Хилендарски пише Г. Кръстович,²⁸³ който дава откъс от историята на Паисий, за да докаже, че оплакванията от зулумите на гръцките владци не са се породили от няколко години насам. Сам М. Дринов споменава за Паисий Хилендарски още през 1869 г. В „Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес“²⁸⁴ той го нарича „един ревнител за българският народ в миналий век“. В статията си „Болгаре и Константинопольская патриархия“²⁸⁵ Дринов вече нашироко пише за Паисий.

²⁷⁶ Цариградски вестник, бр. 451, 3 окт. 1859.

²⁷⁷ Вж. кн. му: Няколко речи о Асеню първому, великому царя... Белград, 1860. с. 20—21; 42; 44—47. По-късно Раковски отново пише за препис от Паисиевата история, без обаче да знае, че се касае пак за „История славянобългарска“ — вж. ст. му: Народни български повествувателни паметници, потвърждаючи чи българите древне носили и имято кимбри или кимерии и че Брен и Болг били български царие. — Б ъ л г. с т а р и н а, I, 1865, кн. I, с. 200—202.

²⁷⁸ Виена, 1861, с. VII.

²⁷⁹ Константин Анастасович. Кратко описание на светите двадесет манастири в Атонската гора. Издал... от Щип. Изд. трето. Цариград, в п-цата на Т. Дивитчиана, 1866. с. 4.

²⁸¹ Дунавска зора, II, 1869, бр. 49, с. 191.

²⁸² (В. Друмев). Животописание. — ПСп, I, 1871, кн. 3, с. 33—34.

²⁸³ Г. Кръстович. „Достопочтеный редакторе на Периодическото списание Читалище...“ — Читалище, I, 1871, кн. 11, с. 335—337.

²⁸⁴ Виена, 1869. с. 148; Събрани съчинения, II, с. 132.

²⁸⁵ Сп. Беседа, Москва, 1871, кн. IV, с. 324—359; Събрани съчинения, II, с. 165—201.

Основно проучване върху ранните споменавания името, ролята и значението на Паисий (до М. Дринов) дава Боню Ст. Ангелов.²⁸⁶ Той посочва и редица архивни материали, в които става дума за Паисий — писма на Венелин, Априлов, Раковски и др. Върху същия въпрос се спира и Ник. Станев в труда си „Паисий и българските книжовници“.²⁸⁷ Той разглежда „как са използвали и преценявали Паисиевата история българските книжовници и историци подир Паисия“, като изрежда имената на цяла редица наши възрожденски деятели от края на XVIII до втората половина на XIX в., които проявяват по-голям или по-ограничен интерес към българското минало, обаче не споменават никъде изрично за Паисий и неговата история. Като отбелязва заслугата на Г. С. Раковски, авторът заключава: „Книгата на Паисия е минавала някак под страх, недобре оценена от нашите историци и книжовници до 1870 г.“

В студията си за Паисий Хилендарски М. Дринов разглежда накъсо въпроса за влиянието на „История славянобългарска“. „Благодатното слово на Паисия — пише Дринов — е извадило цяло поколение ученици, които са продължавали начатото от учителя дело.“²⁸⁸ За значението на Паисий накратко споменава и Л. Каравелов.²⁸⁹ Според А. Н. Пыпин и В. Д. Спасович книгата на Паисий е произвела голямо впечатление, поради което се е преписвала и се е разпространявала сред народа.²⁹⁰ Вазов и Величков преценяват като „велико“ влиянието на Паисиевата история.²⁹¹ За патриотичното въодушевление, което излъчва „История славянобългарска“, се говори във всеобщата история на литературата, издадена под редакцията на В. Ф. Корш.²⁹² Като подчертава значението на „История славянобългарска, Ив. Д. Шишманов прави интересен паралел между Паисий и Ж. Ж. Русо. Нова България и нова Европа по този начин са според Шишманов връстници.²⁹³ Подобен паралел прави по-късно и С. Панаретов между Паисий и хърватина Андрей Качич-Миошич (1690—1760) — и двамата борци за народен език, против домогвания за денационализиране — Паисий против гръцкия, а Качич-Миошич против латинския език.²⁹⁴ Интересно е описано влиянието на „История славянобългарска“ от Ив. П. Славейков.²⁹⁵ Той изнася спомени на баща си П. Р. Славейков, който мислел

²⁸⁶ Боню Ст. Ангелов. Проучвания върху „История славянобългарска“ — Известия на И-та за бълг. л-ра, кн. X. С., 1961. с. 103—116.

²⁸⁷ В: Сборник в памет на проф. П. Ников. С., 1940. с. 411—417.

²⁸⁸ Дринов, Паисий, 1871, с. 25; Събрани съчинения, I, с. 136.

²⁸⁹ Л. Каравелов. Няколко думи за старата черковна писменост и за самите писатели. — Сокол. Сборник от разни списания за прочитане. Кн. I. Пловдив, Свищов, Солун, 1876. с. 174—175.

²⁹⁰ А. Н. Пыпин и В. Д. Спасович. История славянских литератур. Изд. 2-е. т. I. СПб, 1879. с. 106.

²⁹¹ Ив. Вазов и К. Величков. Българска хрестоматия. Част I. Проза. Пловдив, 1884. с. 5—6.

²⁹² Всеобщая история литературы, составлена по источникам и новейшим исследованиям при участии русских ученых и литераторов. Начата под ред. В. Ф. Корша и А. И. Кирпичникова. Т. III. Ч. 1. 1888 с. 88.

²⁹³ И. Д. Шишманов]. 1762. Паисий и Руссо <Ареџи>. — Денница, I, 1890, кн. 7—8, с. 353—354.

²⁹⁴ С. Панаретов. Паисий и Качич-Миошич. — Глас (Цариград), бр. 69, 11 май 1912. Същото вж. и в: Соф. веч. поща, бр. 138, 11 май 1912.

²⁹⁵ Ив. П. Славейков. Една страница от историята на нашето възраждане, или как нашите бащи и деди работили за пробуждането на народът. — В: Юбилеен сборник по случай петдесет-годишнината на българската журналистика... Ч. II. Литературен отдел. С., 1894. с. 89—90.

на младини да става калугер и именно под влиянието на Паисиевия труд поел пътя на народен будител. Наскоро тези спомени бяха публикувани по запазените откъси от автобиографията и дневника на самия П. Р. Славейков.²⁹⁶ Влиянието на „История славянобългарска“ е изтъкнато и от Хр. Д. Христов,²⁹⁷ Луи Леже,²⁹⁸ М. Москов,²⁹⁹ Цв. Стоянов,³⁰⁰ Я. Сакъзов,³⁰¹ Вел. Йорданов,³⁰² В. Узунов.³⁰³ Й. Иванов посочва въздействието на Паисиевата история, отразено в преписите и приписките.³⁰⁴ Въпросът за влиянието на историята, приписките, следовниците и подражателите е разгледан по-обстойно от Д. Мишев,³⁰⁵ според него Паисий сътворява с историята си цяла школа. Влиянието на „История славянобългарска“, изразено в приписките и следовниците на Паисий, са разгледани и от Божан Ангелов. Той изтъква, че идеите и духът на Паисий подготвят почва и създават атмосфера за следващите дейци.³⁰⁶ На влиянието на Паисиевата история се спира и Г. Бакалов.³⁰⁷ Историята — лише той — е имала голямо обаяние. С идеализиране на миналото Паисий е възпламенявал бъдещето. В това отношение той е предходник на Раковски. Според В. Пундев духовният живот на българите се развива в продължение на цял век под живото влияние на делото на Паисий.³⁰⁸ Ив. Д. Шишманов посочва как идеите на Паисий проникват чрез преписите на „История славянобългарска“.³⁰⁹ На приписките и преписите се спира и Н. Филипов.³¹⁰ Той посочва като следовници на Паисий о. Спиридон, Венелин, Априлов, Палаузов, Раковски, Г. Кръстович, Софроний, Славейков, Каравелов, въпреки че повечето от тях не говорят изрично за него. Влиянието на Паисий е посочено и от М. Герасков, П. М. Маттеев, Н. Хр. Петлешков, Б. Йоцов, Ст. Стан-

²⁹⁶ Вж. ст. на Цв. Македонска. Из автобиографията и дневника на П. Р. Славейков. — Литературен архив. Т. I. П. Р. Славейков. С., 1959. с. 48—49.

²⁹⁷ Хр. Д. Христов. Значението на Паисия за нашето духовно и политическо възраждане. — Учил. сбирка, 1898, кн. 2, с. 27—38.

²⁹⁸ Louis Leger. Литературно възраждане на българите. Шумен, 1889. с. 43—44.

²⁹⁹ М. Москов. Преди сто и петдесет години. — Ден, бр. 2815, 11 май 1912. Вж. и увода към изданието на „История славянобългарска“ от 1893, както и ст. му: Отец Паисий и значение на неговата литературна деятелност. — В кн. му: История на българската литература. Търново, 1895. с. 48—60.

³⁰⁰ Цв. Стоянов. Паиси Хилендарски. Стара Загора, 1912. с. 25—29.

³⁰¹ Я. Сакъзов. Българите в своята история. С., 1917. с. 223—227.

³⁰² Вж. ст. му: Историята на отец Паисий и нейното значение. — Бълг. сбирка, 1912, кн. 5, с. 337—343.

³⁰³ В. Узунов. Помен за о. Паисия. — Църк. вестник, бр. 20—21, 19 и 26 май 1912.

³⁰⁴ Иванов. История, с. VIII—XI.

³⁰⁵ И. Мишев. 150-годишнината на Паисиевата история. — Църк. вестник, бр. 19, 12 май 1912. Вж. и кн. му: България в миналото. С., 1916. с. 293 и сл. Също и ст. му: Отец Паисий във възраждането. — Брезда, 1914, кн. 2, с. 115—116.

³⁰⁶ Б. Ангелов. Българска литература. Ч. II. Исторически очерк на новата българска литература от от. Паисия до днес. С., 1923. с. 13—22.

³⁰⁷ Г. Бакалов. Паисий Хилендарски. — В кн. му: Български писатели и книги. Ч. I. С., 1925. с. 64—67; вж. също и ст. му: Отец Паисий. Делото на Паисий. — В кн. му: Избрани произведения. С., 1953. с. 127—132.

³⁰⁸ В. Пундев. Паисий Хилендарски. — Бълг. реч, 1926, кн. 1, с. 14.

³⁰⁹ Ив. Д. Шишманов. Увод в историята на българското възраждане. — В сб.: България 1000 години. 927—1927. С., 1927. с. 280—282.

³¹⁰ Н. Филипов. Възраждане чрез литература. — В сб.: България 1000 години. 927—1927. С., 1927. с. 565. Вж. и уводите на Филипов към изданията „История славянобългарска“ от 1924, 1925 и 1938, както и ст. му в: Български писатели. Живот — творчество — идеи. Т. I. С., 1929. с. 5—31.

чев.³¹¹ Според М. Арnaudов Паисий начертава цяла програма за национално българско дело.³¹² С Паисиев дух са работели по-късно Софроний, Неофит Бозвели, Берон, Фотинов. По-нашироко върху този въпрос Арnaudов се спира в изследването за Паисий от 1940 г. Паисий създава според Арnaudов истинска школа: Софроний, Бозвели, Берон, Фотинов и др. Без горещата и настойчива проповед на Паисий Българското Възраждане едва ли би добило облика и яснотата си.³¹³ Гласът на Паисий — пише Державин — довежда до появата на цяла група последователи.³¹⁴ Въпросът за разпространението и влиянието на историята е засегнат и от Ив. П. Орманджиев, Ст. Чилингиров, Б. Вазов.³¹⁵ Според Ем. Георгиев историята на Паисий представлява програма за десетилетия напред и въздействието ѝ е голямо.³¹⁶ Д. Косев изтъква, че идеите на Паисий Хилендарски са изиграли огромна мобилизираща и организираща роля в историята на българското националноосвободително движение.³¹⁷ Ив. Снегаров посочва как постепенно чрез „История славянобългарска“ националният идеал на Паисий обхваща целия български народ.³¹⁸ За пробуждане и утвърждаване на интерес към родното минало у редица възрожденски дейтели, като Ат. Нешкович, Венелин, Априлов, Г. С. Раковски, Г. Кръстович, М. Дринов, пише Дж. Кларк.³¹⁹ За влиянието на Паисиевата история върху потомството пише Й. Иванов.³²⁰

Основно проучване върху въздействието, което оказва „История славянобългарска“, написва Боян Пенев.³²¹ Той проследява преписите, които са били наречени от самия народ „царственици“, влиянието на историята върху бащите на Неофит Рилски, Йоаким Груев, върху П. Р. Славейков, Дим. Миладинов и др., върху приписките и следовниците. Б. Пенев пише: „Колкото по-внимателно изучаваме епохата и представителите на възраждането, толкова повече се убеждаваме в значителното и трайно въздействие

³¹¹ М. Герасков. Възпитателното значение на Паисий и на неговата Славянобългарска история. — Отец Паисий, 1933, кн. 8—9, с. 20—21; П. М. Маттеев. Отец Паисий и епископ Софроний. — Отец Паисий, VI, 1933, кн. 8—9, с. 15—16; Н. Хр. Петлешков. Паисий и неговото време. — Учил. преглед, 1936, кн. 4, с. 482; Б. Йоцов. Увод към История славянобългарска. С., 1934. с. XXI—XXXII; Стефан Станчев. Книгата и библиотеката в живота на Паисий. — Мир, бр. 11165, 9 окт. 1937. Станчев разглежда завета на Паисий — „да четем“ — и ролята на книжовните богатства в Зограф и Хилендар. — Вж. и кн. му: Живият Паисий. Бургас, 1941. с. 42 и сл. (48 с.); 2. изд. С., 1942 с. 75 и сл. (93 с.).

³¹² М. Арnaudов. Народностната идея като двигател на българското възраждане. — Просвета, I, 1936, кн. 5, с. 517—518.

³¹³ Арnaudов, Паисий, 1940, с. 28—30; вж. и Арnaudов, Паисий, 1954, с. 28.

³¹⁴ Державин, Паисий, 1941, с. 114—123.

³¹⁵ Ив. П. Орманджиев. Отец Паисий и епохата на възраждането. С., 1938. с. 17—22; Ст. Чилингиров. Паисиевата славянобългарска история. — Отец Паисий, 1941, кн. 7, с. 303. Негова е мисълта: „една малка книга и един голям дух, една безкрайна любов и една безмерна скръб — ето Славянобългарската история на отца Паисия“ (с. 299); Сеяч [Б. Вазов]. Неуязвимо величие. — Днес, бр. 851, 18 февр. 1943.

³¹⁶ Георгиев, Паисий, 1953, с. 84.

³¹⁷ Косев, Паисий, 1953, с. 44, 47—48.

³¹⁸ Ив. Снегаров. Отец Паисий Хилендарски. — Духовна култура, 1953, кн. 3, с. 5.

³¹⁹ J. F. Clarke. Father Paisi and Bulgarian History. — In: Teachers of History. Ithaca (N. Y.), 1954. p. 273—278.

³²⁰ Й. Иванов. Паисиевата Славянобългарска история и нейното значение. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 27 септ. 1938.

³²¹ Пенев, Паисий, 1911, с. 740—747.

на Паисия. Всички по-видни наши просветители следват посоката, очертана от него, и се проявяват като негови ученици.³²² Подробно се спира върху влиянието на „История славянобългарска“ и Н. Филипов.³²³ Общо върху влиянието на Паисиевата история пише и П. Диневков.³²⁴ Трудът на Паисий според него определя насоките на българската литература през епохата на Възраждането. Диневков посочва влиянието на Паисий не само върху редица предосвободителски писатели, но и след освобождението на България, проявило се най-ярко при Ив. Вазов; той изтъква и връзката, която съществува между делото на Паисий и делото на днешните писатели: задачата да бъде защитена българската национална независимост и култура. Ролята и значението на делото на Паисий бяха разгледани в съвременна светлина и в редица статии, появили се по време на чествуване 190-годишнината от написването на „История славянобългарска“ (1952).³²⁵ Възхвала на делото на Паисий написа напоследък Цв. Стоянов.³²⁶ Великото според Стоянов е, че той не е само просветител-историк, а и поет — първият вдъхновен поет. Затова народът откликва на повика му. Напоследък на този въпрос се спира и Боню Ст. Ангелов в труда си „Прочувания върху „История славеноболгарская“.³²⁷ Популярно изложение за делото на Паисий написа Л. Панайотов.³²⁸ Романизирана биография даде напоследък Надежда Драгова.³²⁹ Книгата ѝ е написана грижливо въз основа на исторически данни и предания. Преди години популярно изложение за Паисий излезе и в Тимишоара (Темешвар—Банат) за нуждите на банатските българи.³³⁰

³²² Пенев, Паисий, 1918, с. 96.

³²³ Н. Филипов. Паисий Хилендарски. — В: Български писатели. Живот — творчество — идеи. Т. I. С., 1929. с. 25—26.

³²⁴ Диневков, История, 1960. с. 20—25.

³²⁵ Ето по-важните статии, появили се по това време (наредени хронологично): Емил Георгиев. Мястото на Паисий и неговата история в националноосвободителните борби на българския народ. — Нар. армия, бр. 1329, 20 дек. 1952; Вл. Топенчаров. Първият будител. — Отеч. фронт, бр. 2583, 23 дек. 1952; Н. Тихова. 190 години от Паисиевата „Славянобългарска история“. — Труд, бр. 308, 23 дек. 1952; Йордан Цонев. Паисий Хилендарски. — Зем. знаме, бр. 1964, 24 дек. 1961; П. Диневков. Патриотичният глас на Паисий Хилендарски. — Раб. дело, бр. 360, 25 дек. 1952; Хр. Христов. Делото на Паисий Хилендарски. — Лит. фронт, бр. 52, 25 дек. 1952; Д. Косев. Патриотичното дело на Паисий Хилендарски. — Раб. дело, бр. 361, 26 дек. 1952; А. Бурмов. Паисий Хилендарски — пламенен патриот и борец за национална независимост. — Нар. армия, бр. 1334, 26 дек. 1952; Л. Панайотов. Патриотичното дело на Паисий Хилендарски. — Нар. младеж, бр. 1386, 26 дек. 1952; Цветан Минков. Паисий Хилендарски и неговата „История славеноболгарская“. — Зем. знаме, бр. 1966, 26 дек. 1952; Н. Йорданов. Паисий — национален будител. — Труд, бр. 311, 26 дек. 1952; Христо Христов. Велик пример за патриотично възпитание. — Отеч. фронт, бр. 2587, 27 дек. 1952; Цв. Минков. Паисий в защита на българския език. — Труд, бр. 312, 27 дек. 1952; Иван Унджиев. Пример на велик патриотизъм. — Веч. новини, бр. 434, 29 дек. 1952; Пеню Русев. Легенда за Паисий. — Нар. младеж, бр. 1337, 30 дек. 1952; Велик патриот и народен будител. — Раб. дело, бр. 366, 31 дек. 1952.

³²⁶ Цв. Стоянов. Езикът на певеца. Есе. — Пламък, 1960, кн. 1, с. 66—67.

³²⁷ Известия на И-та за бълг. л-ра, кн. X. С., 1961. с. 101—102.

³²⁸ Любомир Панайотов. Паисий Хилендарски. — В сб.: Ярки имена в нашата история. С., 1955. с.—10.

³²⁹ Надежда Драгова. Знай свой род и език. (История славеноболгарская. 1762—1962). (С.) НС на ОФ, 1961. 84 с. 16⁰ (Библиотека Геройчна летопис. Г. II, кн. 6).

³³⁰ Otec Paisij apostol na balgarskata nacija. Timișoara, Banatsci Balgarsci glasnici, 1938. 8 p. (Biblioteka Banatsci Balgarsci Glas, Br. 6)

Интересът към Паисий надхвърли границите на България. С делото му се занимават редица чужди автори. Неговата „История славянобългарска“ се посочва в почти всички прегледи на славянските литератури, в курсове под история на източноевропейските и балканските страни, по славянска филология и т. н. Върху делото на Паисий се спря още на времето К. Иречек.³³¹ По-късно за него писа Луи Леже.³³² В труда си „България под турско иго“ Алоис Хайек отдели специално място на Паисий.³³³ Основно проучване върху автора на „История славянобългарска“ написа на два пъти Н. С. Державин.³³⁴ За Паисий пишат и Жорж Ато,³³⁵ Енрико Дамиани,³³⁶ Лавиния Борриеро-Пиккио,³³⁷ Никос Веис.³³⁸ Отделно проучване върху делото на Паисий написа и Дж. Кларк.³³⁹ В много трудове на чужди автори са разгледани и ред въпроси, засягащи делото на Паисий: изворите на „История славянобългарска“, документи около живота му, връзките му с негови съвременници-чужденци и т. н.³⁴⁰ Пълното обхващане на чуждата литература върху Паисий Хилендарски представлява проблема, която ще получи своето разрешение при цялостното уреждане на въпроса за Bulgaria.

Преклонение пред делото на Паисий. След като бива открито от Раковски и Дринов, делото на Паисий Хилендарски почва да привлича все повече вниманието у нас и в чужбина. Живял и работил в тежко за българския народ време, в „тъмнини дълбоки“, както пише народният ни поет Иван Вазов, Паисий Хилендарски заживява в паметта на поколенията чрез своята „История славянобългарска“. Величието на подвига му, възпято така вдъхновено от Вазов (1882),³⁴¹ постепенно довежда до истинско преклонение към него, изразило се в появяването на хиляди славословни статии по цялата страна. Излезли изпод перото на известни или неизвестни автори, много често те не дават почти нищо ново. Тези статии обаче са показателни в друго отношение: те отразяват преди всичко голямата любов към скромния монах, преклонението пред делото му. Подобни статии се появяват още в края на XIX и началото на XX в.

³³¹ Constantin Jos. Jireček. Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876. S. 517—520.

³³² В кн. си: La Bulgarie. Paris, Cerf, 1885. p. 39—44. Главата „Литературното възраждане на българите“ излезе и на бълг.: Шумен, 1889. за Паисий: с. 39—44. Вж. и: Louis Lege. L'histoire bulgare Paisii. — В кн. му: Serbes, Croates et Bulgares. Etudes historiques, politiques et littéraires. Paris, 1913. p. 185—191.

³³³ Alois Hajek. Bulgarien unter der Turkenherrschaft. Berlin—Leipzig, 1925. p. 122—130.

³³⁴ Державин, Паисий, 1941. с. 63—124; 1948. с. 70—102.

³³⁵ G. Hateau. Panorama de la littérature bulgare contemporaine. Paris (1937). p. 41—43.

³³⁶ Enrico Damiani. Sommario di storia della letteratura bulgara dalle origini ad oggi. Roma, 1942. p. 24—26.

³³⁷ Lavinia Borriero-Picchio. Storia della letteratura bulgara con un profilo della letteratura paleoslava. (Milano, 1957). p. 103—107.

³³⁸ В ст. си, поместена в гръцката енциклопедия „Елевтерудакис“, Никос Веис изтъква, че Паисий за българите заема току-речи същото място, каквото заема сред гърците големият техен национален герой Ригас Ферреос. — Вж.: Кирил Младенов. Гърците за отец Паисий. — Отец Паисий. Възпоменателен брой, 27 септ. 1938.

³³⁹ J. F. Clarke. Father Paisi and Bulgarian History. — In: Teachers of History. Ithaca (N. Y.), 1954. p. 258—283.

³⁴⁰ Тези трудове са посочени на съответните места в прегледа.

³⁴¹ Писано през 1882 г., стихотворението на Ив. Вазов „Паисий“ излиза в кн. Поля и гори. С., 1884. с. 119—122.

като в началото са често и анонимни.³⁴² Особено много материали се появяват в нашия печат през 1912 г. по случай 150-годишнината от излизането на „История славянобългарска“.³⁴³ Войните намаляват за кратко време потока от писания, свързани с преклонението пред Паисий. Скоро след това обаче статии от този вид отново започват да се доявяват в нашия печат.³⁴⁴ Особено много материали за Паисий се появяват в специалните възпоменателни броеве Паисиев лист, които биват издавани периодически.³⁴⁵ Редица статии за Паисий се появяват и в местни издания, най-често в селища, които претендират да са родно място на Паисий.³⁴⁶ Голям брой от тези статии имат чисто публицистичен характер, не допринасят съществено за разясняване делото на Паисий, не дават никакви нови биографични материали, а често издават недостатъчна компетентност. Александър Теодоров-Балан написа специална статия, в която предупреж-

³⁴² Такива са например статиите: По нашето народно свестяване. Отец Паисий. — Целина, I, 1892, кн. 1, с. 8—9; Йеромонах Паисий. — Извор, II, 1893, кн. 2, с. 75—78, подп. с иниц. Т. С.; Отец Паисий. Габрово, п-ца Заря. 1901. 20 с. 16⁰ (Илюстрирана библио. Детско четиво, № 1); Дим. Гаврилкин. Отец Паисий Хилендарски. Петактна драматическа студия. Габрово, книж. Наука, 1909. 92 с. 8⁰.

³⁴³ От този род са поетичните статии на: Ник. Атанасов. Патриархът на нашето възраждане. — Знание, I, 1912, кн. 4, с. 245—249; Йерод. Евтимий. Той служеше на идея жива. — Църк. вестник, XIII, бр. 19, 12 май 1912; възторжените статии на Вел. Йорданов: Сто и петдесет годишнината на Паисиевата история, излезли едната във в. Утро, бр. 460, 13 май 1912, и втората в: Бълг. сборка, XII, 1912, кн. 1, с. 9—11; пълната с поетични измислици книга на архим. Иларион (Арабаджиев): Отец Паисий Хилендарски. Сливен, п-ца Труд, 1912. 48 с. 8⁰; популярната работа на М. Москов. Преди сто и петдесет години. — Ден, IX, бр. 2815, 11 май 1912 или статията: Отец Паисий Хилендарски. 1762—1912. — Соф. веч. поща, бр. 138, 11 май 1912.

³⁴⁴ Така например Хр. Зографски е написал през 1927 г. статия: Религиозно-нравствената мисъл на Паисия. — Учил. преглед, XXVI, 1927, кн. 8, с. 1241—1247. Поетично-художествено предаване делото на Паисий написва и Кр. Миятев: Из българското минало. Отец Паисий. — Нар. целина, III, 1927, кн. 1, с. 19—22. Популярно изложение за младежи написва Тодор Христов. Отец Паисий. С., Хемус, 1928. 29 с. 16⁰ (Нашата родина и минало, № 14). Книгата излиза до 1943 г. в четири последователни издания. От този род са и статиите на: Климент Симончев. Отец Паисиевото дело. — Фар, I, 1928, кн. 1, с. 2—4; кн. 2, с. 2—3. Отец Паисий Хилендарски. — Нива, I, 1929, бр. 18, с. 2 (подп. с иниц. А. Б.); Хр. Георгиев. Отец Паисий. — Подоф. журнал, VII, 1931, кн. 5, с. 37—39; Теодоси Анастасов. Светогорският монах. С., Ново училище, 1937. 32 с. 16⁰ (Библио. Велики българи. Животописни разкази, № 4) — 2. изд. 1937, 3. изд. пак 1937. Поетично описание на делото на Паисий написва и Константин Петканов. Отец Паисий. — Мир, бр. 12340, 27 септ. 1941. Тук могат да бъдат посочени и някои статии, излезли в сп. Отец Паисий и написани популярно, като например: Стефан Софийски. Паисий Хилендарски. — 1933, кн. 1, с. 1—4; Ал. Филипов. Учител на национално съзнание. — 1933, кн. 8—9, с. 14—15; Никола Филипов. Отец Паисий. — 1933, кн. 8—9, с. 4—5; П. Мутафчиев. Делото и примерът на Паисия. — 1935, кн. 7, с. 333—337; Ст. Чилингиров. Духът на отца Паисия в нашето възраждане. — 1936, кн. 8, с. 310—317; А. Цвекков. Заветите на отца Паисия. — 1938, кн. 10, с. 376—380; Стефан Станчев. Старинна прослава на Паисия. — 1943, кн. 1, с. 17—19.

³⁴⁵ От този род са например статиите на Ник. Филипов. При какви обстоятелства се явява Паисиевата история. — Паисиев лист, 27 септ. 1937, или поместените в: Отец Паисий, Възпоменателен брой, 21 ноем. 1937 г.: К. Манчев. Българският Фихте; Тих. Павлов. Историческият подвиг на отца Паисия; Л. Крапчев. Отец Паисий и нашето време; или в: Отец Паисий. Възпоменателен брой, 27 септ. 1938 г.: Ст. Чилингиров. Духът на отца Паисия в нашето възраждане; П. Атанасов. Богизбраният.

³⁴⁶ Такива са например статиите на Змей Горянин. Великият будител. — Самоков, бр. 400; 26 септ. 1942; Ник. Никитов. Отец Паисий Хилендарски. — Самоков, бр. 400, 26 септ. 1942.

дава да се спре този порой от писания.³⁴⁷ В белетристична форма заслужият учен заявява, че сам Паисий не може да одобри прекалените и неверни възвеличавания на неговото дело. Въпреки всичко обаче обаянието на светогорския книжовник не намалява, напротив, нараства все повече и повече, а това поражда нови потоци от книги, статии и бележки, посветени на неговата личност и делото му. Този интерес към Паисий от кръговете на учените и публицистите естествено премина сред творците на художествената литература и сред художниците.

Делото на Паисий е вдъхновило много поети и писатели да напишат произведения, посветени на пламенния наш възрожденец. Най-дълбоко, най-вдъхновено между тях остава и досега писаното през 1882 г. стихотворение на Ив. Вазов „Паисий“. Броят на художествените произведения, посветени на Паисий — стихотворения, разкази, драми и т. н., — възлиза на няколко хиляди.

Скромният атонски монах привлича отдавна вниманието и на художниците. Вече няколко са по-известните образи на Паисий Хилендарски. С най-голяма известност между тях се ползува портретът на Ив. Мърквичка. За „Образът на отца Паисия“ пише Н. Алексиев.³⁴⁸ Той прави преглед на някои образи и се спира на чертите на хаджи Вълчо от Банско, предполагаем брат на Паисий. Според Н. Алексиев историческите личности се възсъздават само от даровити художници и вдъхновени поети, и то само от такива, които по дух са сродни тям. Не грохнал летописец, а богопомазан пророк, огненосец-будител трябва да бъде според Алексиев образът на Паисий. За „Отец Паисий и неговия образ“ пише и Велизар Максимов.³⁴⁹ Той преценява като несполучлив опита на Борис Денев да възсъздаде образа на Паисий. Върху образа на Паисий се спира и Вл. Топенчаров в началото на своята книга „Портретът на Паисий“.³⁵⁰

Не малко са статиите, в които се апелира да се построи паметник на Паисий Хилендарски. Особено многобройни са те около 1912 г., по случай 150-годишнината на „История славянобългарска“.³⁵¹ Напоследък във връзка с предстоящата 200-годишнина на „История славянобългарска“ конкурс за паметник бе обявен от Окръжния народен съвет в Благоевград. Предвижда се паметникът да бъде издигнат в гр. Банско — предполагаемото родно място на Паисий Хилендарски.

³⁴⁷ Александър Теодоров-Балан. Паисий клати глава. — Лит. глас, бр. 562, 23 септ. 1943. Балан пише статията си под формата на разказ — посещение при Паисий в рая!

³⁴⁸ Вж. Отец Паисий, XII, 1939, кн. 10, с. 444—446.

³⁴⁹ В: Лит. глас, X, бр. 362, 6 окт. 1937.

³⁵⁰ С., 1959, с. 7—8. 2. дпл. изд. С., 1961.

³⁵¹ Ето например някои от тях: Н. Георгиев. Една знаменита исторична годишнина. — Съвр. илюстрация, I, 1911, кн. 10, с. 16; А. Байчев. Паметник за отца Паисия. — Утро, бр. 454, 7 май 1912.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

- Агура, Д. 627
 Алексиев, Н. 640
 Анастасов, Теодоси 639
 Анастасович, Константин 633
 Ангелов, Божан 629, 635
 Ангелов, Бою Ст. 615, 623, 626, 629, 632, 634, 637
 Ангелов, М. 615
 Андреев, Н. 617
 Антоний Хилендарец 618
 Априлов, В. Е. 632
 Аргиров, Ст. 619
 Арнаудов, Михаил 610, 615, 620, 636
 Аршинков, Ст. 617
 Атанасов, Н. 610, 639
 Атанасов, П. 639
 Nateau G. 638
 Байчев, А. 640
 Бакалов, Георги 608, 631, 635
 Бешевлиев, В. 618
 Благоев, Димитър 608
 Болутов, Д. 619
 Borgio-Ricchio, Lavinia 638
 Бурмов, Александър 627, 637
 Бънков, А. 625
 Вазов, Б. 631, 636
 Вазов, Иван 611, 634, 638,
 Ванков, Н. 628
 Василев, Ст. п. 630
 Василив, Ас. 619
 Веис, Никос 638
 Великов, Ст. 605
 Величков, Конст. 611, 634
 Велчев, Велчо 609, 626, 631
 Венелин, Ю. И. 632
 Войников, Д. 633
 Враంచев, П. 610
 Гаврийски, Дим. 639
 Гандев, Хр. 607, 626
 Гацов, Б. 612
 Георгиев, Емил 609, 613, 636
 637
 Георгиев, Н. 640
 Георгиев, Хр. 639
 Герасков, М. 628, 635
 Голошин, Вл. 620
 Григорович, В. 632
 Грозев, Г. 626
 Грујић, Рад. М. 613
 Damiani, Enriko 638
 Даскалов, П. Н. 621
 Державин, Н. С. 606, 608, 620,
 625, 626, 631, 636, 638
 Димитров, Ем. п. 610, 617
 Динев, Петър 609, 613, 614,
 616, 620, 623, 624, 625, 626
 629, 630, 631, 637
 Donchev, Nic. 626
 Дорич, А. 611
 Доросиев, Л. Ив. 611
 Драгова, Надежда 637
 Дринов, Марин 611, 622, 625,
 628, 630, 633, 634,
 Друмев, Васил 629, 633
 Дуйчев, Иван 616
 Евтимий, йерод. 639
 Желязков, Дим. 624
 Зарев, П. 609
 Захариев, Васил 614, 616
 Златарски, В. Н. 607, 613, 625,
 627, 631
 Змей Горянин 639
 Зографски, Д. (псевд.) вж. Д.
 Болутов
 Зографски, Хр. 639
 Иванов, Д. 610
 Иванов, Йорданов 605
 612—615, 618, 620 622,
 635, 636
 Иванов, Ст. 621
 Иванов, Цв. 610
 Иларион (архим. Арабаджиев)
 639
 Ильинский, Г. 618
 Илчев, Стефан 624, 625, 629,
 Йонков-Владикин, Н. 614
 Йорданов, Вел. 635, 639
 Йорданов, Н. 637
 Йощов, Б. 611, 623, 625, 629, 635
 Иречек, К. Й. 607, 620, 625,
 638
 Калименов, С. 624
 Калчев, Ц. 612
 Каравелов, Л. 634
 Карайовов, Тома 618
 Каракостов, Ст. 615, 621
 Каратеодоров, Васил 624
 Кацев-Бурски, Д. 616, 621
 Кепов, Ив. 617, 630
 Кирил, патриарх 619
 Кирпичников, А. И. 634
 Clarke, J. F. 624, 626, 636, 638
 Клисаров, Г. 615
 Ковачев, Мих. 619
 Колушев, Недялко 619
 Константинов, Георги 605, 629
 Константинов, Ив. 630
 Корш, В. Ф. 634
 Косев, Дим. 607, 609, 636, 637
 Кралевски, В. П. 616, 617, 630
 Крапчев, Л. 639
 Sronia, A. 626
 Крушев, Хр. 614
 Кръстович, Гаврил 632, 633
 Лавров, П. А. 611, 625
 Leger, Louis 635, 638
 Léo, Michel 608
 Лингорски, Власи Ил. 615
 Лонгинов 622
 Люлински, Ив. 616
 Македонска, Цв. 635
 Максимов, Велизар 640
 Манчев, К. 639
 Маренин, Н. (псевд.) вж. Не-
 дялко Колушев
 Маринов, Д. 620
 Маринов, Петър А. ч. 620
 Марков, Хр. 614
 Маттеев, П. М. 635
 Милев, Никола 608, 611, 612
 Милетич, Л. 627
 Милушев, Т. 617
 Минков, Цв. 605, 612, 623,
 629, 631, 637
 Митев, Йоно 609
 Михов, Н. В. 608
 Мишев, Д. 10, 611, 627
 Mishew, D. 611
 Миятев, Кр. 639
 Младенов, Кирил 605, 628, 638
 Молеров, К. Г. 615
 Москов, М. 620, 622, 625, 630,
 635, 638, 649
 Murgko, M. 620
 Мутафов, Константин 614
 Мутафчиев, П. 639
 Натан, Жак 609
 Нейчев, Хар. 617
 Никитов, Ник. 639
 Ников, П. 627
 Николов, Д. 611
 Нойков, П. 608, 628
 Овесянил, Богдан 624
 Орманджиев, Ив. П. 611, 629,
 636
 Офейков, (псевд.) вж. А. Шо-
 лов
 Павлов, Тих. 639
 Павлов, Тодор 609
 Панайотов, Л. 637
 Панаретов, С. 634
 Пастухов, Ив. 607
 Пенев, Боян 605, 612, 620,
 621, 625, 626, 629, 631, 636
 Петканов, Конст. 639
 Петканчин, Ив. Т. 615
 Петкович, К. Д. 618
 Петлешков, Н. Хр. 611, 635
 Петров, Ат. п. 616
 Picchio, Ricardo 626
 Пыпин, А. Н. 634
 Пиронков, А. Д. 623
 Погодин, А. Л. 620
 Протич, А. 618
 Прундев, В. 635
 Rava, L. 626
 Радев, Симеон 615, 631
 Радочић, Никола 620
 Разбойников, А. Сп. 627, 628
 Раковски, Г. С. 632, 633
 Романски, Ст. 623, 630
 Руварац, Ил. 620

- Русев, Пеньо 637
 Сава Хилендарец 618
 Савов, Васил 628
 Сакъзов, Янко 631, 635
 Семерджиев Хр. 614, 630
 Симончев, Климент 639
 Скерлић, Јов. 620
 Славейков, Ив. П. 634
 Снегаров, Ив. 616, 636
 Спасович, В. Д. 634
 Станев, Ник. 607, 631, 634
 Станчев, Стефан 636, 639
 Стефан, соф. митрополит 639
 Стоилов, А. П. 619, 622
 Стоянов, Дим. п. 617
 Стоянов, Цв. 612, 635, 637
 Стубел, Й. 619
 Теодоров-Балан, А. 608, 612, 620, 622, 625, 627, 629, 639, 640
 Теодоси, митр. 615
 Теодоси Синаитски 618
 Тихова, Н. 637
 Топенчаров, Вл. 627, 629, 637, 640
 Тризлинцев, К. 617
 Трифионов, Ю. 617, 627
 Узунов, В. 635
 Унджиев, Ив. 637
 Филипов, Алекс. 623, 639
 Филипов, Ник. 611, 612, 620, 623, 624, 625, 629, 635, 637, 639
 Филипов, Н. п. (Falco Peregrinus) 615
 Нажек, Alois 607, 638
 Христов, Тодор 639
 Христов, Хр. 626, 637
 Христов, Хр. Д. 635
 Цветков, А. 628, 639
 Цветкова, Бистра 607
 Ценов, П. 610
 Цонев, Беню 610, 611, 612, 629, 630
 Цонев, Йордан 637
 Чакъров. Найден 608, 628
 Чилингиров, Ст. 617, 636, 639
 Чолаков, Р. 630
 Чучулайн, Ал. 615, 630
 Шишманов, Ив. Д. 607, 610, 612, 629, 634, 635
 Шопов, А. (с. псевд.) Офеевков 628
 Шумналиев, М. 619
 Ягич, В. 612, 620
 Jagić, V. 613
 Янакиев, Сим. п. 617
 Янков, Р. 617

ПАИСИИ ХИЛЕНДАРСКИЙ

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ЕГО ЭПОХА, ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.

В. Трайков и И. Дуйчев

(Резюме)

Авторы дают целостный критический обзор обширной литературы о Паисии Хилендарском, начиная с первых упоминаний об „Истории славеноболгарской“ и ее авторе в начале XIX века и вплоть до конца 1961 года.

Материал представлен в четырех больших разделах; в каждом разделе он распределен по проблемам, возникшим до сих пор в связи с жизнью и делом Паисия. Приводятся и особые мнения по отдельным вопросам.

В первый раздел включены материалы, касающиеся эпохи Паисия, роли экономического фактора в болгарском Возрождении, места Паисия в Возрождении, а также самого Паисия и начала новоболгарской литературы.

Второй раздел включает литературу, посвященную жизни Паисия: сохранившиеся документы; сведения, заключающиеся в „Истории славеноболгарской“; предания о месте рождения и смерти Паисия — вероятно районы или околии — Беловский, Доспейский, Банско, Кралевдолский, Ралевский, Дупницкий, Лавриотский, сборно Светогорский, Разлогский, Кочмарларский; род Паисия; среду, в которой жил, мужал и творил Паисий — Зограф, Хилендар, келья, где он написал свою Историю; сведения о встречах Паисия с его видными современниками, иностранцами — Йованом Райчем, Герасимом Зеличем; сведения о жизни Паисия после 1762 года.

SOMMAIRE

Préface	5
D. Kossev — Sur l'idéologie de Paisij de Chilendar	32
Chr. Christov — Paisij Hilendarski und die Bulgarische Wiedergeburt	68
V. Paskaleva — Die Entwicklung der städtischen Ökonomik und das Aufkommen des bulgarischen Bürgertums im 18. Jahrhundert	127
Str. Dimitrov — Über die Agrarverhältnisse in Bulgarien während des 18. Jahrhunderts	164
V. P. Mutafčieva — Die Feudalaufrühre in Nordthrakien vom Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhundert	212
B. Cvetkova — Über einige Formen des Widerstandes gegen die türkische Feudalordnung im 18. Jahrhunderts	250
E. Georgiev — Paisij Hilendarski — zwischen Renaissance und Aufklärung	284
N. Dragova — Bulgarische Quellen zur „Istorija slavjanobolgarskaja“	342
E. Georgieva — Studie über die Sprache in Paisijs „Istorija slavjanobolgarskaja“	376
A. Kirianov — Elements populaires dans la langue de Paisij de Chilendar	398
A. Milev — Die griechischen und lateinischen Wörter in dem Geschichtswerk von Paisij Hilendarski	410
Iv. Snegarov — Über den Geburtsort von Paisij Hilendarski	432
N. Todorov — Die bulgarisch-griechischen Beziehungen während des 18. Jahrhunderts in Paisijs „Istorija slavjanobolgarskaja“	462
A. Vassiliev — Über den bulgarische Malerei des 18. Jahrhunderts	492
M. Stojanov — Abschriften von Paisijs „Istorija slavjanobolgarskaja“	596
M. Kovatchev — L'évêché de Samokov en 1757	603
V. Trajkov und Iv. Ducev — Paisij Hilendarski — Literaturangaben über seine Epoch, sein Leben und seine Tätigkeit	43

ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ И НЕГОВАТА ЕПОХА

*

Худ. редактор на корицата *М. Кюлева*
Художник *В. Бараков*
Технически редактор *Л. Милошева*
Коректори *Л. Дамянова, В. Баталска*

*

Дадена за набор на 5. VII. 1962 г.
Подписана за печат на 17. X. 1962 г.
Формат 71×100/16 Тираж 1300
ЛГ II—6—62
Печатни коли 40,50 Издателски коли 48,20
Книжно тяло 5,54 лв. Приложение 0,17 лв. Подвързия 0,39 лв.
Обложка 0,19 лв. Цена 6,29 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките
София, кв. „Гео Милев“, ул. 36-та
Поръчка № 897

